

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA EMAKEELE SELTSI
TOIMETISED NR. 73

Lembit Vaba

SÕNA SISSE MINEK

TALLINN 2015

Kogumiku väljaandmist on toetanud
Haridus- ja Teadusministeerium

Keeletoimetajad
Kārlis Mālbergs
Gisela Mell
Mari Vaba
Marja Vaba

Tagakaanel Aime Kähriku foto Lõuna-Vepsa
keeleekspeditsioonilt 10. septembrist 1978

Kujundaja ja küljendaja
Sirje Ratso

Trükikoda
Pakett

ISBN 978-9949-9222-1-5

Robert Mattiasele, Rainile, Ragnele ja Merile

Käesoleva kogumiku olen koostanud 1989–2015 peetud ettekannete ja avaldatud uurimuste põhjal. Esimese osa uurimused käsitlevad balti-läänemeresoome keelekontaktide eri aspekte, läänemeresoome keelte balti laenude substitutsiooni probleeme ning läänemeresoome sõnade või sõnarühmade etümoloogiat. Teise ossa on koondatud töid, milles analüüsitakse läti ja hääbunud kura keele ning läänemeresoome (eesti, liivi) keelte vastastikuseid mõjutusi. Kolmas osa hõlmab läänemeresoome, eriti eesti sõnavara etümoloogilist uurimist üldisemalt puudutavaid kirjutisi ja sõnalugusid.

Siiras tänu kõigile, kes on kogumiku ilmumisele kaasa aidanud. Tänan Emakeele Seltsi, kelle toel kogumik ilmavalgust näeb. Aitäh keeleteimetajaile tähelepaneliku silma ja asjalike soovitude eest. Tänusõnad Väino Klausile, Jüri Viikbergile ja Siim Veskele tehnilise abi eest ning Sirje Ratssole, kes andis raamatule kuju ja välimuse.

Lembit Vaba
Sakus, märts 2015

SISUKORD

I. Balti-läänemeresoome keelekontaktid

Balti laenude uurimine avab meie kauget minevikku.	15
Language Contacts Between Baltic and Finnic Languages – an Exhausted Issue in Linguistic Research?	51
Balti laenud läänemeresoome maastikusõnavaras	60
Ostseefinnisches <i>meri</i> 'Meer' – doch ein baltisches Lehnwort.	82
Die Rolle des altpreussischen Sprachmaterials in etymologischen Untersuchungen ostseefinnischer Baltismen	89
Ergänzungen zur Substitution des baltischen wortanlautenden <i>*st</i>	98
Zu den baltischen <i>m</i> -Deverbalen in den ostseefinnischen Sprachen	103
Sõnasisese <i>Cm</i> -järjendiga baltismid <i>välmas</i> ja <i>värm</i>	111
Über eine Wortgruppe baltischer Herkunft mit südestnischer Verbreitung	117
Über die baltische Herkunft von est. <i>ihne</i> , <i>ihnus</i> und die Substitution von balt. <i>*kš</i>	123
Über die baltische Herkunft von est. <i>rühm</i> und seine ostseefinnischen Entsprechungen.	126
Balti fragment eesti mesindussõnavaras	128
Heinrich Gösekeni sõnaraamatu <i>hermet</i> ja <i>hürn</i>	134
Über die baltische Herkunft von est. <i>singas</i>	141
Ürgne veohärgade rakendusriist <i>katt</i>	144
Eesti kalatõkkenimetus <i>näri</i> : <i>närju</i> ja balti <i>*ē</i> läänemeresoome substituutidest	146

Kolm eventuaalset balti verbilaenu läänemeresoome keelte lõunarühmas: <i>kurtma</i> , <i>kõngema</i> , <i>kärvama</i>	149
Über die Herkunft von est. <i>keris</i>	158
Käblik on ahjulind!	161
<i>kähr</i> 'mäger'	166
Kust on tulnud meie <i>langud</i> ?	169
Lms <i>pahmas</i> balti päritolust	173
Intrigeeriv linnunimi <i>rahe</i>	177
Über die baltische Herkunft des ostseefinnischen <i>rampa</i> -Stammes	181
<i>rend</i> ja <i>laud</i> . Kisklauast söögilauaks.	184
<i>vagel</i> – kas etümoloogiline umbsõlm?	189
Ee <i>varn</i> , sm <i>vaarna</i> jt. võimalikust balti algupärast	197
<i>õisvesi</i>	205

II. Läti-eesti-liivi ja eesti-liivi-läti kontaktid

Kuidas läti-eesti keelekontakt on mõjutanud eesti murdekeele grammatikat ja sõnamoodustust	209
Eesti-läti kakskeelsusest Valgas. Vaade ajalukku	246
Läti keel läänemeresoome luubi all	255
Über Probleme bei der Erforschung der ostseefinnisch-lettischen lexikalischen Beziehungen	271
Mis on läti meteoroloogilises sõnavaras pärit läänemeresoome keeltest ja vastupidi	285
Kā tālāk? Dažas domas par Baltijas jūras somu valodu aizguvumu pētīšanu latviešu valodā	291
Kura kaja liivi keeles	304
Läti slāngi sõnaraamatust eesti slāngi(uurimise) taustal.	320

Liivi keel elab edasi läti slängis	327
Liivi <i>paldīn</i> 'praegu, nüüd'	332

III. Sõnal on sõlmed sees

Zur Substitution der anlautenden Konsonantenverbindungen im ostseefinnischen Lehnwortschatz (am Beispiel des Estnischen)	337
Miks <i>punk</i> ja <i>tink</i> ?	348
Viron <i>ätse</i> - ja <i>ätsa</i> - sekä <i>ärtse</i> - ja <i>ärtsa</i> -kantaiset kasvinnimet sekä fluktuoiva <i>r</i>	359
Need tüütud putukad	370
<i>sarn</i> ja <i>sarnane</i>	384
<i>mesilassülem</i> – sületäis mesilasi?	390
<i>ränist</i> ja <i>kremlist</i> , rohkem siiski <i>ränist</i>	397
Sabalugu. Märkmeid ühe sõnapere etümoloogiast ja tuletusseoseist	402
Sõna sõlmed. Etümoloogilisi märkmeid <i>üsked</i> jt. 'tuulamata vili' kohta	417
Lühendid	423
Kirjandus	429
Lembit Vaba bibliograafia	473

I

BALTI-LÄÄNEMERESOOME KEELEKONTAKTID

BALTI LAENUDE UURIMINE

AVAB MEIE KAUGET MINEVIKKU

Läänemeresoome keelte kõnelejad on aastatuhandeid olnud ja on üha kontaktis peamiselt indoeuroopa keeli kõnelnud naabritega. Tänapäeval on üldteada tõsiasi, et balti keeled on väga tugevasti ja mitmeplaaniselt mõjutanud läänemeresoome keeli. Pikka aega valitses asjaomases kirjanduses seisukoht, et balti laenud esindavad kõige ürgsemat läänemeresoome algkeelde tulnud laenukihistust. Keelekontaktide käigus võib keel teistest keeltest laenata põhimõtteliselt enam-vähem kõike: häälikuid ja häälikuühendeid, fonotaktilisi innovatsioone, grammatilisi morfeeme, süntaktilisi konstruktsioone, sõnu, sõnade tähendusi, fraseoloogiat või idiomaatikat. Kõnelejaskond võib laenata terve keele, sel puhul on tegemist keelevahetusega: nii on juhtunud liivlastega. Keeleelementide laenamise tõenäosus ei ole võrdne, teatavat tuumikut tavaliselt ei laenata, näiteks seotud morfeeme või tuumsõnavara. Läänemeresoome keelte balti laenuainese väljaselgitamisel tuleb arvesse võtta ka seda, et väga pikaajaliste keelekontaktide käigus on muutused ja mõjud liikunud vastastikku üle keelepiiride ja viinud ühisarenguteni, mille seletamine laenudeks ei ole sageli põhjendatud.

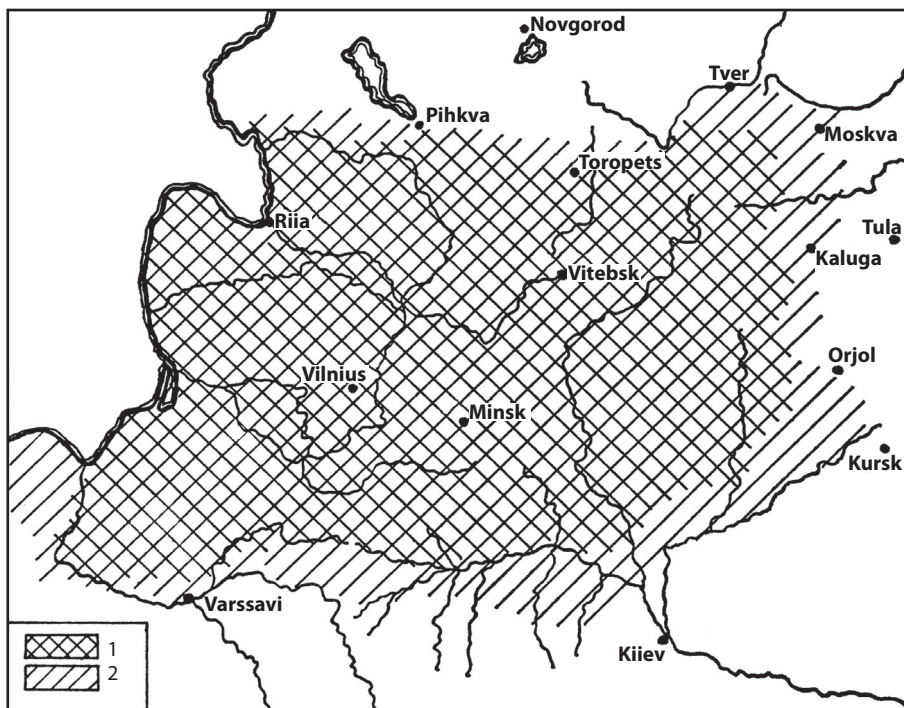
Nii balti kui ka läänemeresoome keeli, sh. eesti keelt on dokumenteeri tud pisut üle viiesaja aasta. Nende keelte arengu varasemaid ajajärke tuleb seega uurida muul viisil. Eriti väärtuslikku teavet annavad laensõnauuringud. Läänemeresoome ja balti keelte leksikaalseid suhteid on süstemaatiliselt uuritud rohkem kui sada aastat ja avaldatud arvukalt pikemaid ja lühemaid uurimusi ning mitu kokkuvõtvat käsitlust. Saadud tulemusi on rakendatud läänemeresoomlaste etnogeneesi sõlmküsimuste lahendamisel. Pikast uurimisloost hoolimata läänemeresoome keelte uurijate huvi balti keelte vastu üha jätkub, et paremini mõista läänemeresoome keelte iseloomu, varast murdeliigendust ja paljude keelenähtuste arengukulgu ja -tausta, näiteks häälikusüsteemi arengut. Ühtlasi tuleb tõdeda, et palju keskseid küsimusi on tänaseni ammendava vastuseta, mis põhjustab elavat väitlust, sh. balti

laenude erivanuselised ja -lähtesed kihistused, separaatsete baltismide võimalikkus eri läänemeresoome keeltes, balti-volga kontakti iseloom ja ulatus ning mõningad balti laentüvede ja lõpuosiste substitutsiooni üksikküsimused.

Balti maksimaalareaal. Ida- ja läänebalti keeled

Termin *balti keeled*, inspireeritud Balti mere nimest, on kunstlik ja üsna uus. Selle võttis esimesena kasutusele Saksa uurija Georg Heinrich Ferdinand Nesselmann aastal 1845. Keelkonna varasem nimi asjaomases kirjanduses on olnud *läti keeled*, *leedu-läti keeled* vms. Indoeuroopa keelkonda kuuluv balti keelerühm on asustanud hiigelala – balti maksimaalareaali –, mille idapiir ulatus Volga–Oka vesistuni ja kaugemale (sh. Volga idapoolse lisajõe Kama suudmeni) ja läänepiir Visla vesistuni või veel kaugemale. Balti hüdronüümide leviku põhjal tekkis erialakirjanduses üsna selge ettekujutus kunagisest balti maksimaalareaalist 19. sajandi keskpaigaks (Vanagas 1987: 48). Maksimaalala pole kronoloogiliselt samaegne, kuid selle stabiilset tuumala (Nemunase, Berezina, Soži, Desna, Pripjati vaskkalda, osaliselt Kesk-Dnepri ja Daugava piirkonda) on balti hõimud asustanud hiljemalt ajaarvamiseelse teise aastatuhande algusest peale (Vanagas 1987: 47 jj.). Veel ajaarvamisjärgsetel algussajanditel oli balti ala väga ulatuslik (Toporov, Trubačev 1962: 229). Balti kunagist maksimaalareaali silmas pidades on igati loogiline oletada paljude balti-soome-ugri kontaktsoonide olemasolu. Suurem osa balti asaladest on ajapikku slaavistunud või saksastunud.

Balti keeled on juba kauges minevikus olnud üsna heterogeensed. Elavad balti keeled on *i d a b a l t i* keelteks nimetatud leedu ja sellele lähedane žemaidi murdekeel ning läti keel ja sellele lähedane latgali (murde)keel. Seeli ja semgali hõimukeel on sulanud läti keelde. *L ä ä n e b a l t i* keelte hulka kuulunud preisi ehk muinaspreisi keel (kõneldi tänapäeva Kirde-Poolas ja Kaliningradi oblastis) hääbus 17. saj. teisel poolel, läänegalindi (kõneldi tänapäeva Masuuria ja Suwalki piirkonnas Põhja-Poolas) ja preisi keelele lähedane jatvingi, ka jotvingi e. suuduvi, ka sudoovi (kõneldi tänapäeva Poola-Valgevene piirialadel) ning kurši (kõneldi Kuramaal ja Loode-Leedus) keel hääbusid 14.–15. saj. Asjaomases kirjanduses tuuakse eraldi välja veel muid läänebalti hõime (bartid, pomesaanid, pogesaanid, pagudeenid, pamedeenid, nadruvid, skalvid, notangid e. natangid, sembad, varmid jt.) ja nende keeli, kuid need on tõenäoliselt olnud muinaspreisi murded. Nt. Semba (lad Sambia,

Baltipärased hüdronüümid Euroopas. 1 – baltipäraste hüdronüümide leviku tuumala, 2 – oletatavate balti hüdronüümide leviku ääreala (Aleksandras Vanagase järgi).

sks Samland; Ida-Preisimaa, praeguse Kaliningradi oblasti osa) oli veel varasemal keskajal poliitiliselt mõjuvõimsaim, majanduslikult jõukaim ja muinaspreislastega tihedaimini asustatud monoetniline piirkond. Muinaspreisi keele kohta on kirjalikke mälestisi, neist vanim 14. saj. Muud hääbunud balti keeled on nn. *k o h a n i m e k e e l e d*: neist pole kirjalikke mälestisi, kuid nende keelte jälgi leidub ajalooliste asualade koha- ja isikunimedes, samuti leedu, läti, poola, saksa ja liivi sõnavaras. Mõned uurijad on läänebaltlaste hulka arvanud koguni vendid e. veneedid (Tacituse *Venethi*; probleemist viimati Laučiūtė 2009: 135 jj.). Kesk-Venemaal Oka vasakpoolse lisajõe Protva ülemjooksul (praeguses Moskva ja Kaluga oblastis) elasid läänegalindide asualadelt lõunasse ja seejärel põhja, tänapäeva Moskva piirkonda rännanud idagalindid, venepäraselt goljaadid (Vanagas 1987: 50–51), keda tunnevad 11. saj. Vene kroonikad (esmamaining 1058). Idagalindide täielik assimilatsioon toimus oletatavasti alles 15. või 16. saj. Slaavlaste invasioon Venemaa

põhjapoolsetele aladele isoleeris idagalindid varakult läänepoolsetest balti hõimudest. Ometi leidis veel 19. saj. Venemaal inimesi, kes nimetasid end goljaadideks. Goljaadidel on olnud kokkupuuteid volgasoomlastega, eriti aga ida- ja põhjapoolsete vahetute naabrite merjalastega. Orest Tkačenko (1985) on kohanime, kohaliku vene murdekeele ja eri ametialade nn. salakeelte ainekute põhjal püüdnud rekonstrueerida merja keele sõnavara ja grammatika fragmente ning osutanud võimalikele balti-merja kontaktide jälgedele merja keeles. Kohanimed osutavad, et idagalindide keeles oli nii lääne- kui idarühmale iseloomulikke jooni.

Lääne- ja idabalti keelte vahelised lahknevused, mis on ürgsed, pärines arvatavasti juba pronksiajast, ilmnevad nii foneetikas, morfoloogias kui ka sõnavaras. Läänebalti tüved on nt. *emens* 'nimi', *panu* 'tuli', *kelan* 'ratas', *dadan* 'piim', idabaltis vastavalt *vardas*, *ugnis*, *ratas*, *pienas*. Läänemeresoome balti laenude hulgas on nii ida- kui ka läänebalti tüvesid, nagu *varrud* (vrd. ld *var̃das* '(ees)nimi, nimetus', lt *vārds* 'sõna, nimi'), sm krj *panu* 'lõõsk, lõõm, tuli (rahvaluules)' (vrd. mpr *panno*, jatv *panicko* 'tuli'), *kõlad* 'vöökudumisvahend', sm krj *kela* 'haspel, kerilaud, pöör, rull' (vrd. mpr *kelan* 'ratas', siiski ka ltg *cals* (< *cēls*) 'kõlad'), lv *sēmd'a* 'piim' (vrd. mpr *dadan* 'piim').

Balti keeli iseloomustab hulk indoeuroopa keeltele omaseid arhailisi nähtusi, mistõttu balti keeltele on võrdlevas indoeuropeistikas eriline koht. Indoeuroopa keelkonnas paistavad balti keeled silma erakordse konservatiivsusega. Balti keeled on Euroopas kõneldud indoeuroopa keeltest neis leiduvate arhaismide poolest lähimad sanskriti keelele. Lähimas suguluses on balti keeled slaavi keeltega. Balti ja slaavi keelelist lähedust seletatakse ühise algkeelega. Balti-slaavi ühtsuse teooria pärineb Saksa keeleteadlase August Schleicherilt (1821–1868). Sellel hüpoteesil on olnud ja on üha enam toetajaid. Teise oletuse kohaselt on slaavi keeled tekkinud balti keelte ääremurdeist. Balti ja slaavi keeltes on ühisarenguid nii foneetikas, morfoloogias, derivatsioonisüsteemis kui leksikonis, kuid ka väga olulisi vanu eriarenguid. Nii on slaavi algkeeles kõik diftongid monoftongistunud, balti keeled on aga indoeuroopa vanad diftongid säilitanud paremini kui teised tänapäeva indoeuroopa keeled, ehkki nende hulk on vähenenud kvalitatiivsete ja kvantitatiivsete muutuste tõttu. Balti keeltele on omane hästi arenenud grammatilise soo kategoria. Võrreldes teiste indoeuroopa keeltega paistavad balti keeled silma käänete rohkusega: neid on kokku seitse (nominatiiv, genitiiv,

daativ, akusatiiv, instrumentaal, lokatiiv ja vokatiiv). Balti keelte omadussõnu iseloomustab arhailine määramatute ja määratud vormide olemasolu jpm.

Leedu keelega võrreldes on läti keele morfoloogiline struktuur mõnevõrra lihtsam. Läti innovatiivsete arengute üheks vaieldamatuks allikaks peetakse läänemeresoome keelte, eriti liivi keele mõju. Läti keelt iseloomustavad uuendused kõigil keeletasandil. Leedu keelele on omane paradigmaatiline e. mobiilne rõhk, läti keeles on aga sõnarõhk kinnistunud esisilbile (v.a. vähesed erandid). Leedu keeles on järgsilpide lühikesed vokaalid säilinud, läti keeles aga reeglina kadunud (*labas* – *labs* 'hea'). Leedu keeles on tautosüllaabilised ühendid *an*, *en*, *in* ja *un* säilinud, läti keeles vokaalistunud (*rankà* – *roka* [rùoka] 'käsi' jt.). Leedu keeles on klusiilid *k* ja *g* eesvokaalide ees säilinud, läti keeles afrikaadistunud (*kir̃vis* – *cirvis* 'kirves', *lok̃ys* – *lācis* 'isakaru', *gijā* – *dzija* 'lõng, niit'). Läti keeles on instrumentaal sarnastunud ainsuses akusatiiviga ja mitmuses daativiga, leedus mitte. Jne. Läti keel on kujunenud latgalite, semgalite, seelide ja kuršide (kuralaste) hõimukeelest. Neid balti hõimukeeli kõneldi suurel osal tänapäeva Läti alast hiljemalt ajaarvamisjärgsest 9. saj. alates. Lätlastesse on sulanud tähelepanuväärsel hulgal läänemeresoome keelte kõnelejaid: liivlasi, hulgaliselt (lõuna)eestlasi, 1440ndail sõjavangidena Bauska piirkonda deporteeritud vadjalasi (nn. kreevineid) ning slaavlasi (venelasi, valgevenelasi ja poolakaid). Nõnda on läti keel oma levikualal vägagi mitmepalgeline ja kontaktuurijatel tuleb arvestada nii võimalike eri päritolu substraadi-, adstraadi- kui ka superstraadinähtustega.

Keelekujud, kust laenati läänemeresoome ja volga keelte vanad balti laenud, oli(d) arhailisem(ad) kui tänapäeva elavad balti keeled.

aisti / aesti ja eesti

Balti hõime nimetatakse ja kirjeldatakse mitmes antiik- ja keskaegses üri- kus. Nii baltiste kui fennougriste on enim köitnud *aesti*-nimeline hõim. Selle usutav esmamaining leidub Rooma ajaloolase Tacituse töös „Germaniai” (u. 98 m.a.j.). Hõimu tuumik – *aestiorum gentes* – elas Tacituse andmeil Sveebi (s.o. Balti) mere paremkaldal Samlandis, s.o. Visla vesikonnas, hilisema Ida-Preisimaa, praeguse Kaliningradi oblasti piirkonnas, oli rahumeelne, kasvatas erinevalt laiskadest germaanlastest hoolsasti teravilja ja muid tarvilikke taimi, korjas mererannast ja leetseljakutelt merevaiku jne. Antiik- ja keskaegsetes allikates on hõimunimi kirjutatud eranditult tüvediftongiga *ai* või *ae*. Aeste

on peetud nii baltlasteks (täpsemalt muinaspreislasteks) kui ka läänemeresoomlasteks. Hõimunime etümoloogia suhtes pole üksmeelset seisukohta. Seda on püütud siduda selliste Lätis ja Leedus leiduvate kohanimedega nagu *Aistmarēs įlanka* 'Visla laht' (pl *Zalew Wiślany*, sks *Frisches Haff*), *Aistmarių nerija* (pl *Mierzeja Wiślana*) 'Visla e. Balti maasäär', *Aista* (jõgi Leedus), *Aistere* (mõis ja küla Kuramaal), *Aisteres-purvs* (soo Kesk-Lätis), *Aistir* (talude Ida-Lätis), *Aisternīki* (koht Ida-Lätis) jpt. Leedu keeleajaloolase Simas Karaliūnase järgi (2003) on *aesti* (ida)balti etnonüüm, mille apellatiivne algkuju ja -sisu on olnud **āisto-* ja **āist(e)r-* 'maa, põld, nurm'. Ajalooallikad loovad küll pildi, et etnonüüm *aisti* on germaani päritolu (nt. Skandinaavia 9. ja 12. saj. allikate *Eistra dolgi*, *Eistr*, *Eistir* < **Aistir*). Karaliūnas ei välista võimalust, et germaanlased laenasid kõnealuse etnonüümi baltlastelt ja hakkasid sellega aja jooksul üldistavalt tähistama kõiki Ida-Baltikumi asukaid Visla suudmest lõunas kuni Põhja- (Botnia) laheni põhjas. *eesti* on idaskandinaavia (vrd. vrts *Ester*) või alamsaksa (vrd. *Ehsten*, *Ehst/land*) laen. Etnonüümi kandumises rahvalt rahvale pole midagi tavatut. Rahvusromantiliselt häälestatud Leedu keelemehed on asjaomases kirjanduses balti keeli nimetanud aisti keelteks (ld *aistų kalbos*) ja balti hõime aistideks (ld *aisčiai*).

Balti keeled ja muinaseuroopa hüdronüümid

Vanapärasest ehitusest johtuvalt on balti keeltes keelendeid, mida võib pidada indoeuroopa algkeele otseseks pärandiks, kaasa arvatud sõnavara. See selgub, miks nn. muinaseuroopa hüdronüümide hulgas on arvukalt juhte, millele leidub vaste balti leksikonis. Muinaseuroopa hüdronüümid levivad ühtlaselt kogu balti maksimaalareaalis (Vanagas 1987: 51). Termin *muinaseuroopa* (sks *alteuropäisch*) võttis kasutusele Saksa keeleteadlane Hans Krahe (1898–1965) tähistamaks Kesk- ja Lääne-Euroopa hüdronüümika põhjal rekonstrueeritavat indoeuroopa esivanemate keelt, mida Krahe järgi kõneldi ajaarvamiseelsel teisel aastatuhandel. Krahe arvates ulatub muinaseuroopa hüdronüümide tuumikuala Baltikumist üle Lääne-Poola ja Saksamaa Šveitsi kiltmaale ning Doonau ülemjooksule põhja pool Alpe. Kreeka, Balkani poolsaar ja slaavlastega asustatud Ida-Euroopa jäävad väljapoole kirjeldatud areaali (vt. Krahe 1949; 1964). Eventuaalseid muinasbalti hüdronüüme leidub nähtavasti ka Eestis ja Soomes. Esitatu taustal on kohane meenutada, et Jorma Koivulehto (nt. 1984) on leidnud läänemeresoome sõnavaras mõningaid hüpoteetilisi eelbalti ja -germaani laene.

Balti-läänemeresoome kontaktide uurimise ajaloost

Balti-läänemeresoome kontaktide uurimise alguseks tänapäevases mõttes tuleb pidada kuulsa Taani keeleteadlase Vilhelm Thomseni (1842–1927) 1869 ilmunud doktoriväitekirja „Den gotiske sprogklasses indflydelse på den finske” ja selle 1870 avaldatud saksakeelset versiooni „Über den Einfluss der germanischen Sprachen auf die finnisch-lappischen”. Thomsen rõhutas oma töödes germaani ja balti keelte mõju suurt ulatust läänemeresoome keeltele. Ehkki juba enne Thomseni nimetatud tööde ilmumist olid keeleteadlased pööranud tähelepanu läänemeresoome ja balti keelte sõnade sarnasusele, algab siiski alles Thomseniga balti laenude sihipärane, noorgrammatikute seisukohtadest lähtuv meetodikindel uurimine. 1772 ilmunud Rootsi päritolu M. Johann Thunmanni töös „Unteruchungen über die alte Geschichte einiger Nordischen Völker. Ueber den Ursprung der alten Preußen und der übrigen Lettischen Völker” (Berlin) leidub nt. küll üle saja balti ja soome sugu keelte sõnakõrvutuse, kuid need on esitatud oletuse tõestuseks, et balti keeled olevat slaavi-gooti-soome segakeel. Oluline on nimetada Helsingi ülikooli sanskriti ja võrdleva keeleteaduse erakorralise professori Otto Donneri (1835–1909) kirjutist „Über den Einfluss des Litauischen auf die finnischen Sprachen” (Techmers Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft I. Leipzig-Heilborn, 1884: 257–271). Donneri artikkel on esimene ülevaatlik teaduslik uurimus, kus keskendutakse otseselt läänemeresoome keelte vanade balti laenude väljaselgitamisele.

Nagu öeldud, oli Taani keeleteadlane Thomsen juba 1869 veenvalt osutanud, et läänemeresoome algkeelde on laenatud sõnu mingist vanapäraste joontega balti keelekujust. Kogu hilisem läänemeresoome keelte balti laenude uurimine tugineb Thomsenile, eriti aga tema 1890 ilmunud ulatuslikule monograafiale „Berøringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog: en sproghistorisk undersøgelse”, kus on esitatud umbes 200 balti etimoloogiat, käsitletud laenude häälikuvastavusi, keelekontaktide toimumispaika ja -aega ning kultuurikonteksti. On avaldatud koguni arvamust, et pärast Thomsenit pole läänemeresoome keelte balti laenude kohta midagi olulist enam avaldatud. Jaan Jõgever (1912: 4) on Thomseni töö tähenduse eestlaste muinasaja uurimisel kokku võtnud järgmiste sõnadega: „Olgu ühe sõnaga tähendatud, et Thomsen oma töödega Eesti rahvale tema mineviku avas kuni 1. aastatuhande sisse enne Kristust, ühtlasi aga ka järeltulejatele uurijatele kätte näitas, kuidas nad sellel teel võivad edasi sammuda.”

Thomseni käsitlust on täpsustanud ja edasi arendanud peamiselt Soomes tegutsenud soome-ugri ja slaavi ning balti keelte asjatundjad. Eriti 1920ndail ja 1930ndail tegeldi Soomes väga elavalt sõnavara päritolu uurimisega, sh. esitati kümneid uusi balti etümoloogiaid ning põhjendati paremini vanu, Thomseni töös toodud kõrvutusi või heideti neid kõrvale. Kõige viljakamalt tegutsesid läänemeresoome balti laenude küsimusega slavistid Jalo Lahja Kalima (1884–1952) ja Eino Vilho Kalervo Nieminen (1891–1962). Kalima tähtsamaid töid on ülikooliõpikuks mõeldud „Itämerensuomalaisten kielten balttilaist lainasanaat” (1936). Kalima püüdis esitada ammendava ülevaate balti-läänemeresoome keelte kontaktide uurimisest, asjaomases kirjanduses käsitletud laenudest ja nende häälikulisest, morfoloogilisest ja semantilisest kohanemisest läänemeresoome keeltes. Kalima töös esitatud 206 kõrvutusest on üle 100 usutavad baltismid. Pärast Kalima töö ilmunist pole balti-läänemeresoome kontaktidest nii ulatuslikku ülevaadet ilmunud. Nieminen püüdis oma kirjutistes tõestada (vt. nt. 1957), et läänemeresoomlased ei kontakteerunud algbalti keele kõnelejatega, vaid pigem balti keeleühtsusest eraldunud iseseisvate balti keeltega, sealhulgas juba varakult osaliselt läti keelekujusse sulanud läänebalti tüüpi vanakura keelega (*Altkurisch*), kust Niemineni oletuse kohaselt pärineb osa vanu balti laene, nt. sm *nuode* 'lang, õmees'. Balti laenude uurimistraditsiooni Soomes jätkab tänapäeval Kari Liukkonen. Ta on esitanud uusi balti etümoloogiaid ja püüdnud korrigeerida mõningaid varasemaid uurimuses „Baltisches im Finnischen” (1999), kus leidub 100 etümoloogilist käsitlust. Liukkoneni arvates on algbalti mõju varaläänemeresoome algkeelele olnud koguni suurem kui germaani mõju. Liukkonen lähtub oletusest, et Edela-Soomes on olnud balti püsiasiustust, millele osutavad mh. oletuslikult balti päritolu kohanimed.¹ Liukkoneni järgi polegi tegemist baltlastelt saadud sõnalaenudega tavapärasest mõttes, vaid pärandiga kakskeelsete läänemeresoomlaste esiisade keelest. Kõnealuses Liukkoneni töös on palju väga hüpoteetilisi kõrvutusi, mistõttu see on saanud ootuspärast kriitikat eriti meetodika kohta. Tõsiasi on, et vanade balti sõnalaenude selgeimad ja probleemituimad juhtumid on üles leitud ja esitatud juba 19. saj. või veelgi varem.

Balti-läänemeresoome kontakte käsitlevast uurimistööst kuni Jalo Kalima monograafiani on kirjutanud Santeri Junttila (2005; 2009: 57 jj.),

¹ Usutavaid balti kohanimedid pole Soome pinnalt seni siiski leitud. Kiviniemi (1984: 329) arvates pole rohkem kui nelja aastatuhande tagust balti nimeainest Soome pinnal kas või mingigi tõenäosusega võimalik tuvastada, sest nii pika aja jooksul võivad kohanimed palju muutuda.

pöörates siiski peamise tähelepanu Soomes tehtud tööle. Huvipakkuvad on ka Leedu keeleteadlase Kazimieras Jauniuse (1848–1908) balti ja läänemeresoome (soome, eesti) keelte kõrvutavad sõnaloendid (Jaunius 1972; Jauniuse uurimistöö tähenduse kohta vt. ka Ariste 1972).

Tuleb tõdeda, et läänemeresoome keelte balti laenude uurimine on läbi aegade olnud väga Soome-keskne ja valdavalt soome keeleainest lähtuv. Sellesuunalise uurimistöö vilju on rea soome keelele ainuomaste baltismide väljaselgitamine, mis on loonud näiliku ebasuhte balti laenude levikus siin- ja sealpool Soome lahte ja andnud põhjust sellest johtuvate järelduste tegemiseks (vt. nt. Suhonen 1980: 205 jj.; 1984: 207 jj.). Eestis on balti kontaktide uurimisega tegeldud üsna tagasihoidlikult, mille üks põhjusi on kindlasti balti keelte vähene tundmine. Julius Mägiste panus on siiski nimetamisväärne, eriti publitseeritud etümoloogiate kriitilises hindamises ja uute usutavate balti etümoloogiate lansseerimises (vt. lähemalt Vaba 2002: 23 jj.). Huvipakkuvad on Mägiste arvamused etümoloogia meetodite kohta. Hinnates küll kõrgelt noogrammatikute põhimõtteid, tänu millele etümoloogiline uurimine on jõudnud rohkete püsiva väärtusega tulemusteni, on Mägiste kriitiliselt tähendanud: „Ja nii imponeeriv kui ka iganes on häälikuline äärmine täpsus laenusuhete rekonstrueerimisel, tundub see liialt puht-teoreetilisena, mõnelgi juhul raskestiusutavana. Sellist taoteldavat ideaalset korrapärasust on vähe kogu taevalaotuse all.” Eriti kahtleval seisukohal on ta regulaarsete hääliku-seaduste primaarsuses sõnavormide lõpuosiste puhul, kus võivad primaarsed olla hoopis teised tegurid, „mis johtuvad morfoloogilisest analoogiast, mingit laadi struktuuri taotlemise tendentsist, [lõpuosiste] statistilisest sagedusest” (Mägiste 1932: 134–135).

Läänemeresoome algkeel on hakanud juba varakult diferentseeruma. Läänemeresoome keelte põhja- ja lõunarühma vahelised erinevused, mis avalduvad kõigil keeletasandil, eriti aga sõnavaras, lähevad samuti tagasi väga kaugesse minevikku. Peaaegu kõik balti-läänemeresoome kontaktide uurijad on murdnud pead selle üle, kas need leidsid aset siin- või sealpool Soome lahte. Ehkki valdav osa läänemeresoome keelte balti laene on tuntud kogu keelerühmas või selle tuumalas (kuni 70 %), leidub mõnel määral vanu balti separatisme, mida on esile toodud peamiselt soome keelealalt (Häkkinen 1996: 151). Peamiselt separaatlaenude olemasolu on viinud mõttele, et kontaktsoone (laenukeskmeid) pidi kummalgi pool Soome lahte olema rohkem kui üks. Uuemate, eesti leksikograafilisi allikaid ja sõnavaraarhiive

arvesse võtvate uurimistulemuste põhjal võib tõdeda, et ka eesti keelealal on märksa arvukamalt separaatseid baltisme, kui seni on osatud arvata. Analüüsi käigus on tulemuslikuks osutunud leksikoni rea fragmentide (mõisterühmade) võrdlemine. Näiteks on eesti maastikusõnavara ja metsamesinduse sõnavara etümoloogiline analüüs osutanud, et nendes mõisterühmades esineb eesti keelealal arvukalt vanu balti päritolu separaatlaene (Vaba 1989; 1990a; 1990b; 1997a).

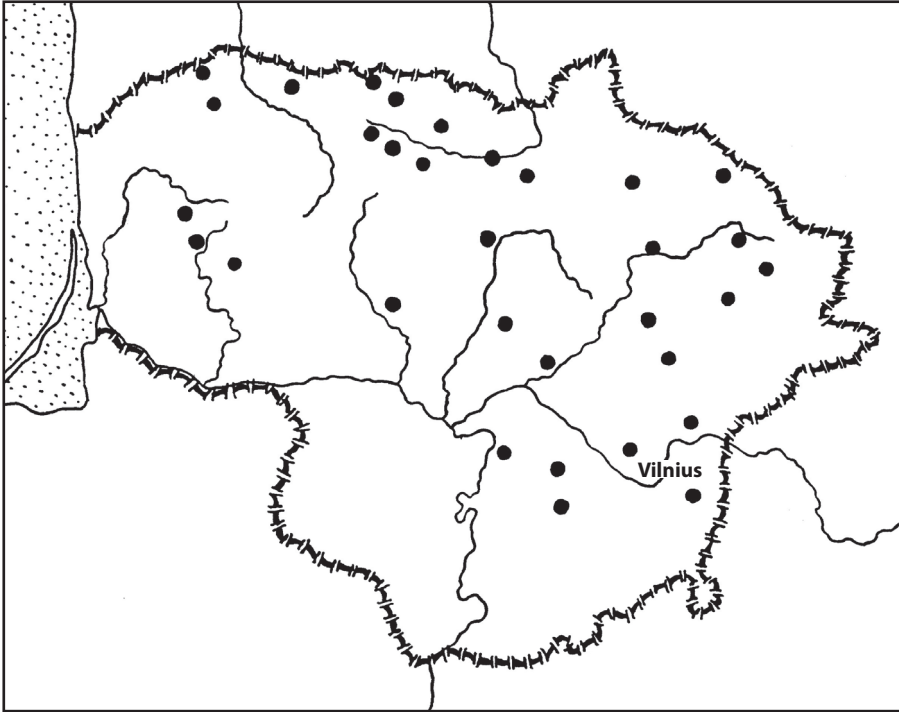
Balti-läänemeresoome kontaktide kronoloogia.

Dateerimisraskused

Ajalooline keeleteadus suudab küllalt usutavalt rekonstrueerida varasemaid keelevorme hilisematele toetudes ja analüüsida päris edukalt protsesside järgnevust e. põhjuste-tagajärgede seoseid, kuid on võimeline opereerima siiski vaid suhtelisel e. lingvistilisel ajaskaalal (nt. balti laenud saadi enne hääliku muutust **ti > si*). Arheoloogia seevastu on absoluutset kronoloogiat loov teadus, liigendades uuritava materjali üksteisele järgnevateks rühmadeks ja sidudes selle ajaskaalaga (vt. nt. Carpelan 2004: 18 jj.). Balti-läänemeresoome kontaktide käsitlemisel on keeleuurijad kontaktiaja ja -koha ning laenuandja suhtes esitanud erinevaid, lausa vastakaid seisukohti. Keeleuurijate pakutud dateeringud on liikunud mitut aastatuhandet hõlmalval ajaskaalal ajaarvamise algusest ajaarvamiseelsesse paari-kolme tuhande aasta tagusesse aega. Ka laenukoha suhtes on esitatud erinevaid seisukohti.

Varasemates uurimustes valitses seisukoht pidada balti-läänemeresoome kontakte suhteliselt hilisteks. Thomsen ja tema seisukohtadele toetuvad uurijad olid arvamisel, et balti laenud saadi esimestel ajaarvamisjärgsetel sajanditel mõnest separaatsest balti keelest lõuna pool Soome lahte.

Eesti arheoloogid (sh. Harri Moora) dateerisid balti kontaktid märksa kaugemas minevikku. Moora seisukoht oli, et balti hõimudega algasid kokku puuted hiliskiviajal, s.o. ajaarvamiseelse kolmanda aastatuhande lõpupoole, kui Kesk- ja Põhja-Euroopasse, sh. Baltimaile ja Edela-Soome levis edelast ja lõunast venekirvekultuur (s.o. 2100–1800 e.m.a., praeguse dateeringu kohaselt u. 3200–2300 e.m.a.), mille kandjaid ta pidas varabalti hõimudeks (Moora 1956: 56 jj.). Venekirvekultuuri kandjad tõid meie alade kultuuri pilti ja asustusoludesse suure murrangu. Arheoloogiline materjal osutab, et venekirvekultuuri kandjad püsisid kohalikest hõimudest lahus. Sisserändajad

Oletatavad soome-ugri päritolu kohanimed Leedus (Aleksandras Vanagase järgi).

pidasid koduloomi ja tegelesid põllundusega, eelistades seetõttu erinevalt kohalikest elualadena jõerge, järvenõgusid ja mereäärset rannikuvööndit. Teisel ajaarvamiseelsel aastatuhandel kliima halvenes ja pidurdas koduloomapidamist ning maaviljeluse arenemist, soodustades venekirvekuultuuri kandjate kultuurilist lähenemist kohalikele hõimudele ja keelelist sulanemist nendesse (Jaanits jt. 1982: 101 jj.).

Tänapäeval valitseb seisukoht, et algbalti keel polnud venekirvekuultuuri ajaks veel välja kujunenud ja et venekirvekuultuuri kandjad kõnelesid märksa arhailisemat indoeuroopa e. muinaseuroopa keelt, millest arenesid mh. algbalti ja -germaani keel. On loogiline oletada, et tänapäeva läänemeresoome keeltes leidub venekirvekuultuuri kandjate (eelbalti *resp.* eelgermaani) keelest pärit karjapidamise ja põlluharimisega seotud sõnu (Häkkinen 1996: 142 jj.).

Teisel aastatuhandel e.m.a. algas balti hõimude migratsioon ümbritsevatele aladele itta, kirdesse, põhja ja loodesse. Põhja poole nihkumine viis

baltlased kontakti varaläänemeresoome hõimudega. Arheoloogias peamiselt soome-ugri hõimudele, sh. ka läänemeresoomlaste keelelistele esiisadele omistatud tüüpiline neoliitiline kammkeraamika levis alates u. -4200 at. ulatuslikult Loode-Euroopas, sh. tänapäeva Eesti, Läti ja Leedu territooriumil, kuid soome-ugri asustus oli lõuna pool Väina (Daugava) jõge ilmselt väga hõre (saareline), väikesearvuline ja mittepõline (Rimantienė 1987: 58–59). Arheoloogiaandmed osutavad, et alates hiljemalt ajaarvamiseelse kolmanda aastatuhande teisest poolest polnud Baltikum kultuuriliselt ühtne: Väina jõest lõunas levis peamiselt balti hõimudele või pigem nende eellastele omistatud venekirvekultuur. Ka kohanimematerjali analüüs näitab, et Kesk- ja Ida-Leedus pole läänemeresoome päritolu kohanimed (Rudzīte 1968: 175 jj.; Vanagas 1981; Kilian 1986: 486 jj.).

Kuni 1970ndateni valitses üsna üldiselt arusaam, et intensiivsed kontaktid balti hõimudega algasid varaläänemeresoome algkeele perioodil ehk pronksiajal või pigem pärast selle lõppu (pronksiaeg 1700 / 1500–500 e.m.a.) ja viisid läänemeresoome-lapi keeleühtsuse lagunemiseni lapi ja kesk-läänemeresoome algkeeleks. Yrjö H. Toivonen (1953: 32) on pakkunud balti kontaktide algusajaks u. 500 e.m.a. Läänemeresoome keelte vanu germaani laene peeti tollal balti laenudest aga mõne sajandi võrra nooremaks ja laenuajaks viimaseid ajaarvamiseelseid sajandeid.

Tänapäeva arusaama kohaselt langeb varaläänemeresoome algkeele periood pronksi- või isegi selle eelsesse aega. Praegu arvatakse, et balti kontaktid algasid Kiukaiste kultuuri ajajärgul, s.o. 2300–1700 e.m.a., germaani kontaktid aga hiljemalt pronksiajal (Lehtinen 2007: 222 jj.). Läänemeresoome keelte vanemad germaani laenud on häälikuliste kriteeriumide põhjal otsustades samaaegsed balti laenudega, nagu peamiselt Koivulehto oma uurimistulemustega on osutanud. Vaieldamatu tõsiasi on, et läänemeresoome keelte vanadel germaani laenudel on balti laenudega ühiseid häälikuarenguid (Koivulehto 1984: 200–201).

Sõnade päritolu on sageli paraku mitmeti tõlgendatav. 30–50 % esitatud balti etümoloogiatega on küsimärgilised, sealjuures domineerivad etümoloogiad, kus balti laenuallika kõrvale on esitatud alternatiivne germaani laenuallikas, nagu juhtudel *aeg*, *ahven*, *ainus*, *haav*, *ale* 'metsa maharaiumine ja põletamine põllumaa saamiseks', *hang* 'tööriist heinte jm. tõstmiseks', *hiib* 'peen sade; vahukord (õllel), pärm', *ju(ba)*, *kallas*, *kari* 'rühm (loomi)', *karp* 'väike kast', *kartsima* / *karsima* '(puid) laasima', *kaust* 'ree kodaraid ühendav

pikipuu; suur nahatükk, pastlatäis nahka', *kord, lang* 'abielu kaudu samasse suguvõssa kuuluvad inimesed, pruudi ja peigmehe poolsed sugulased üksteise suhtes, abikaasade vanemad omavahel; naise õemees', *leht, mõdu, naba, needma, ohakas, oh* : *ohjad, pard* '(täis)habe', *pars* 'lahtine jäme latt rehetoa taladel', *pahr* 'kult', *põrgu, põõn* 'põikpuu (laudadest esemete ühendamiseks ja tugevdamiseks); riideriba (riietuseseme seljal)', *ragja* 'jäse, (konna, linnu) reis, kints, jalg, koib; püksisäär', *rahu* 'liivane või kivine meremadalik, veealune kalju, väike saar meres ranna ligidal', *rand, vannas* 'adra osa', *roog* 'tugev kõrs, pilliroog', *rukis / rükis, rästas* 'kuldnokk vm. lind', *sima* 'magus taimemahl; lima', *tara, tõrv, ula-* / *ulu-*: *-alune* 'sammastele tuginev katus, katusealune, räästaalune, vaha, vai, vaik, vapsik, õlu, äke jmt. Germaani laenude levikupilt lubab väita, et intensiivne kontaktivõõnd oli Soomes, kuid need on enamasti juba nooremad, rauaajast pärit laenud.

Nii vana kui uue arusaama kohaselt saadi vanemad balti laenud seega varaläänemeresoome algkeele faasis ja sellele järgnenud pika, tuhatkond aastat kestnud keskläänemeresoome algkeele perioodil. Seda oletust toetab asjaolu, et vanad balti laenud on läbi teinud kõik samad häälikumuutused mis omasõnavaragi varaläänemeresoome algkeelest alates keskläänemeresoome algkeele kaudu kuni hilisläänemeresoome algkeeleni (Lehtinen 2007: 224), nagu *š* > *h* (vlms **šajmo* / **šejmo* > hlms **heimo* / **haimo*, vlms **šajna* > hlms **heinä* / **haina*), *ti* > *si* (vlms **orte* > **orti* > hlms **orsi*, vlms **virte* > **virt* > hlms **virsi*, vlms **tilta* > hlms **silta*), **c'c'* > **ts* (vlms **mec'c'ä* > hlms **meccä* > *metsä*), 1. silbi pikk vokaal on korvatud lühikese vokaaliga (nt. *vakk*). Selliseid balti laene, millel on vaste väljaspool läänemeresoome keeli, on teatavasti väga vähe, nt. lapi keeltes vaid 30 vana balti laentüve, mis on osalenud kõigis eriomastes lapi häälikumuutustes, lisaks veel mõningad võimalikud otselaenud (Sammallahti 1984: 139–140). Lapi keele vanade balti laenude vähesus annab märku sellest, et läänemeresoome ja lapi algkeel olid geograafiliselt juba eraldi, kuid ilmselt ka sellest, et lapi keele- ja kultuurikontekstis polnud eeldusi paljude (nt. karjanduse ja põlluharimisega seotud) laenude juurdumiseks. See on Soome keeleuurija Petri Kallio (2007) arvates kaudne, kuid küllalt selge viide seigale, et vanimate baltismide laenuaeg ei lange mitte varaläänemeresoome, vaid keskläänemeresoome algkeele aega ja et lapi keelde laenati balti sõnad keskläänemeresoome algkeelest. Selline interpretatsioon ei välista Kallio arvates siiski ka balti-lapi otsekontakti, mida oma töödes on püüdnud tõestada Pekka Sammallahti (1977:

123–124; 1984: 139–140) ja Jorma Koivulehto (1992: 299–303). Varasemate uurijate (Thomsen, Kalima) töodes pole balti-lapi otsekontakte võimalikuks peetud.

Balti ja slaavi keelte uurijad, kes toetavad baltoslaavi algkeele hüpoteesi (nt. Frederik Kortlandt), on seisukohal, et baltoslaavi algkeel tuleks dateerida ajaarvamiseelse teise aastatuhandega, varane balti ja varane slaavi algkeel aga ajaarvamiseelse esimese aastatuhandega. Kallio on jõudnud seisukohale, et sama kronoloogia võiks olla lähtekohaks ka vara- ja keskläänemeresoome algkeele dateerimisel. Et varaläänemeresoome algkeel ja varane balti algkeel ei eksisteerinud kronoloogiliselt samal ajal, pole balti laenude allikas algbalti keelekuju, vaid selle eelne baltoslaavi keelekuju (mis jagunes alles -1 at. kolmeks: läänebalti (preisi), idabalti (leedu ja läti) ning slaavi haruks). Kallio arvates ei tuleks seega rääkida balti, vaid baltoslaavi laenudest, sest slavistide dateering sobib balti laenude fennistidepoolse dateeringuga.

Pidades silmas balti-läänemeresoome kontaktide pikka kestust, esindavad balti laenud eriaegseid laenukihte, millele osutavad ka häälikuseigad (vt. allpool).

Laenuandja iseloomustus

Läänemeresoome keelte balti laenude uurimislugu tunneb korduvaid katseid osutada laenuallikaks mõni konkreetne balti keel või murre, tuues seega balti-läänemeresoome kontaktide alguse küllalt hilisesse aega. Thomsen avaldas ettevaatlikku arvamust, et laenuallikaks on vahest võinud olla leedu või pigem idaläti keelekuju või hoopis leedu-läti keelealast itta ja põhja jäänud, hiljem hääbunud balti keel. Emil Nestor Setälä ja tema õpilaste töodes oldi aga seisukohal, et balti-läänemeresoome kontaktid algasid mõni sajand enne meie ajaarvamist. Nagu juba öeldud, püüdis Nieminen tõestada, et algläänemeresoomlased olid veidi enne meie ajaarvamist kontaktis algbaltijärgset läänebalti tüüpi keelt kõnelnud baltlastega, tõenäoliselt muistse kurši meresõitjatest hõimuga, kes elas tänapäeva Läti rannikualadel ja kelle kokkupuuted läänemeresoomlastega leidsid aset Soome lahe lõunarannikul. Laenuandev balti keelekuju oli Niemineni järgi kaugenenud balti algkeelest enam kui muinaspreisi keel. Sellele viitavad Niemineni tõlgendust mööda mõningad läänemeresoome balti laenude häälikuseigad (Nieminen 1957: 190 jj.). Kallio on osutanud juba eespool mainitud artiklis (2007), et Niemineni idee

läänebalti tüüpi kurši keelest kui balti laenude allikast väärrib tähelepanu, kuid et sellise laenukihi sobitamine varaläänemeresoome kronoloogiaga on vääraegne, siis pakub Kallio neutraalsemat terminit *põhjabalti*.

Leedu teeneka baltoloogi Vytautas Mažiulise (1926–2009) järgi kujunes balti algkeele areaal -2 at., kuid selle osad moodustasid üsna lõdva keelelise ühtsuse (Mažiulis 1987: 84). Samalaadset seisukohta on väljendanud ka slavistid Vjačeslav Ivanov ja Vladimir Toporov, samuti Christian Schweigaard Stang jt., kes rõhutavad balti keeleala murdelise killustatuse ürgsust. See lõdvalt seotud keelekooslus liigendus kesk- ja ääremurdeiks. Keskmurrete jätkajad on algleedu ja -läti murded, ääremurrete ühe rühma moodustavad nn. läänebalti murded ja teise algslaavi murded (Mažiulis 1981: 5 jj.). Hiljem on Mažiulis oma seisukohta algslaavi küsimuses täpsustanud nii: samaaegselt algbalti keelega kujunes samalaadsetest indoeuroopa algkeele murretest ka ürgne slaavi algkeel kui balti algkeele perifeerne regioon. Algbalti ühtsus hakkas Mažiulise (1987: 83) järgi lagunema 5. saj. paiku e.m.a., slaavi algkeel aga formeerus lõplikult 3. sajandil m.a.j. (*ibid.*: 84–85). Läänebalti algkeelest kujunesid hilisemad preisi, jatvingi ja kurši hõimukeel. Viimane hakkas hiljemalt 1. at. keskpaiku m.a.j. lähenema idabalti keelerühmale nagu need ääremurdedki, millest hiljem kujunesid semgali ja seeli hõimukeel (*ibid.*: 83). Idabalti algkeel lagunes 5.–7. sajandil m.a.j.: selleks ajaks oli idabalti lõuna- ja põhjarühma vahel juba olulisi murdeerinevusi (Mažiulis 1974: 122; 1987: 83). Põhjarühm, millest kujunes tulevane läti keel, tegi läbi hulga uuendusi, mille peapõhjus oli Mažiulise järgi küll keelesüsteemi sisetegurite mõju, kuid olulist rolli mängisid ka keelevälised asjaolud, eriti kontaktid läänemeresoomlastega, kuid need piirdusid kitsalt kontaktsooniga Väina piirkonnas peaaegu kogu selle ulatuses (Mažiulis 1987: 82). Lõunarühmal selliseid kokkupuuteid polnud, mis seletab tõsiasja, et tänapäeva leedu keeles pole õieti nimetamisvääraseid jälgi ürgsest läänemeresoome mõjust (vt. ka Zinkevičius 1984: 179 jj.). Tulevaste läti hõimude eelkäijad liikusid 5.–6. saj. jooksul põhja poole, läänemeresoomlaste vahetusse naabrusesse ja nende asualadele. Mažiulis on avaldanud arvamust, et intensiivsed kontaktid läänemeresoomlastega viisidki idabalti keeleühtuse lagunemiseni (Mažiulis 1974: 124). 6.–7. saj. algas slaavlaste sisseränne balti asualadele ja idabalti-slaavi kokkupuuted (Mažiulis 1987: 83, 84), kuid need ei põhjustanud idabalti keelekujus olulisi innovatsioone. Slaavi-preisi otsekontaktid aga algasid ligi pool aastatuhandet varem (*ibid.*: 84). Samataoline on olnud areng

ka läänemeresoome keeleruumis: põhjabaltlastega kontakteerunud läänemeresoome lõunamurded (tulevane liivi, lõunaeesti) eristusid algläänemeresoomest esimesena.

Läänemeresoome balti laenud kajastavad laenuandja häälikuehitust ja võimalikke murdeerinevusi

Balti keeli on dokumenteeritud alates 14. sajandist, järjepidevalt aga alates 16. sajandist. Seetõttu pakuvad läänemeresoome keelte vanad balti laenud tuge algbalti häälikuehituse rekonstrueerimisel, sest hoolimata häälikulisest kohanemisest laenava keele häälikustruktuuriga toovad laenud kaasa laenuandjale omaseid häälikuid, häälikukombinatsioone jms. Mõne uurija täiesti põhjendamata kahtlustest hoolimata võib seega laenude põhjal laenu andnud balti keelekuju häälikuehituse kohta teha olulisi järeldusi. Läänemeresoome balti laenude abil on püütud selgust tuua balti vokalisti segasevõitu arengulukku (vt. nt. Breidaks 1975; 1983).

Läänemeresoome keelte vanad balti laenud on saadud sellisest keelekujust, kus:

- velaaride *k*, *g* afrikaadistumine polnud eesvokaalide ees veel toimunud, nt. *kirves*, ? niidumr *k'erde* 'kõver mõök', vrd. ld *kiŗvis*, lt *cirvis* 'kirves', ld *kiŗtis* 'lõök, hoop'; *kübar* < blt **kepur-* / **keper-*, vrd. ld *kepurē*, lt *čepure* 'müts, kübar'; *āke* < blt **ekē-*, vrd. ld *ekēcios* / *akēcios*, lt *ecēšas* pl. 'āke'; *ārķ* 'puuk (*Ixodes ricinus*)' < blt **erkē-*, vrd. ld *érķē*, lt *ērce* 'lest, puuk'; *kōld* / *kold* 'kollane värvus; roomavate vartega eostaim (*Lycopodium*)', vrd. ld *geltā* 'kollane värvus', lt *dzēlta* 'vareskold (*Diphasiastrum complanatum*)';
- tautosüllaabilised ühendid *an*, *en*, *in*, *un*, *am* jt. polnud vokaalistunud, nt. *hammas*, vrd. ld *žam̃bas* '(terav) äär, serv, kant', lt *zuobs* 'kammi pii, hammas'; *rand*, vrd. ld *kránta* 'rand, kallas', lt (kurši) *kraĩts* 'kallas, serv, veer'; *rāndama* / *randama*, vrd. ld *brĩsti* : *breĩnda* / *briĩnda* 'kahlama, sumama, sumpama; kuuritsaga kala püüdma; liikuma (päikese, kuu kohta)', lt *brist* : *brien* (< **brend-*) 'sumama (lumes, poris)'; (*pudru-*, *või*)*mānd* 'toidu segamise või kloppimise riist', vrd. ld *meĩtē* 'kellu, mõla', lt *mieturs* 'kloppimis- ja segamisvahend'; *rend* / *renn* 'söögilaud', vrd. ld *grindā* 'põrandalaud; laudpõrand', lt *grĩda* 'põrand';

- *rC-*, harvem ka *lC-* ja *mC-*järjendi ees polnud toimunud vokaalide sekundaarset pikenemist, nt. *ardu* 'rehealuse otsa vastu seinä ehitatud hõredate laudseintega varjualune', vrd. ld *aĩdas*, lt *āĩds* 'pars, rehetoa taladel asetsev latt'; *pard* '(täis)habe' < blt **bardā*, vrd. ld *barzdā*, lt *bāĩda* 'habe'; *āĩrk* 'puuk (*Ixodes ricinus*)' < blt **erkē-*, vrd. ld *ėĩrkė*, lt *ėĩrce* 'lest, puuk' (balti ja läti laene diferentseerivate kriteeriumide kohta vt. ka Vaba 1997c: 504–505);
- indoeuroopa diftongid **eu* ja **au* ei olnud veel laenuandjas sulanud ühte (algblt **eu* > ld *jau*), millele osutavad sellised laenud nagu *lōũg* 'näo alaosa; nõletõbi (hobustel)', sm *leuka* 'lõug', vrd. ld *liaukā* '(kaela)nääre', *paliāũkis* 'veiste rinnalott', lt *laukas* pl. 'kaelanäärmete põletik sigadel' ja *rōũn* 'piklik kungas, kink, põndak', sm *reuna* 'serv, äär', vrd. ld *briaunā* 'kant, rant, äär, nurk, terav serv, simss, karniis; tipp, latv; leivakannikas, -konts'.

Need on vaid mõningad näited, kuidas läänemeresoome keelte balti laenud toetavad balti häälikuloo uurimist. Enamasti leidub piisavalt häälikukriteeriume hoidmaks liivi ja eesti keele läti laene lahus vanematest balti laenudest.

Kahetised *resp.* mitmetised häälikuasendused viitavad ühelt poolt võimalikele eriaegsetele laenudele, teiselt poolt tõenäoliselt aga laenuandja murdeerinevustele. Alljärgnevalt vaid mõni näide.

Balti **ā* on vanimas laenukihistuses asendatud *a*-ga (*lava*, *vakk*) või *ō*-ga (*hoone*), sest varaläänemeresoome algkeele vokaalisüsteemis puudus **ā* (Lehtinen 2007:109).

Balti **a* jätkab indoeuroopa algkeele **a*-d, **o*-d või **ǣ*-d. Indoeuroopa algkeeles oli **a* suhteliselt harv häälik, mistõttu balti *a* pärineb indoeuroopa taustaga omasõnavaras sagedamini **o*-st kui **a*-st (Rudzīte 1993: 138 jj.). Läänemeresoome keelte balti laenudes võib täheldada kahetist esindatust: balti 1. silbi **a* substituudiks kas *a* (*ardu* 'rehealuse otsa vastu seinä ehitatud hõredate laudseintega varjualune', *ratas*, *tara*) või (eventuaalselt) eri kronoloogilises kihis *o* (vt. nt. Kalima 1936: 65) (> ee *ō*: *lōhe*(kala), *mōĩrsja*, *oinas* / *ōĩnas*, *ōĩrs*). Balti **a* kahetisele esindatusele on pakutud muidki seletusi, nt. laenamist eri murretest (nii Nieminen 1957). Uurijad ongi üsna üldiselt üksmeelel selles, et juba balti-läänemeresoome kontaktide varaseimais järkudes polnud balti keel homogeenne (Zinkevičius 1984: 178).

Balti **ei* keeleajalooline areng on balti häälikuloo keerulisemaid ja probleemsemaid küsimusi (Zinkevičius 1980: 77). Balti häälikuloo uurijad juhiavad siin tähelepanu balti keelte vokalismi suurele labiilsusele ja eri murretes erinevalt realiseeruvatele derivatsioonimallidele: ablaut e. tüve täishäälikute reeglipärane vaheldus on balti keeltele väga iseloomulik. Kui vähesed erandid välja arvata, siis osutab läänemeresoome sõnatüvedes *ei* / *ai* vaheldus balti algupärale. Ühe seisukoha järgi on balti **ei* kahesugune esindatus läänemeresoome balti laenudes (*ei* / *ai*) seotud laenuandja murdeerinevustega (vt. nt. Kazlauskas 1968: 126; Viitso 2008: 50, 54): eri häälikukujud lähtuvad eri originaalidest, ühelt poolt nt. ee *hōim*, sm *heimo* ja teiselt poolt lõuna-eesti (Leivu) *aim*, lv *aīm*, vrd. ld *šeimà* 'pere, perekond', mpr *seimīns* 'pere, teenijaskond', lt *sàime* 'pererahvas, majarahvas'. Balti **ei* kahesuguste vastete kohta on ka muid seletusi, mis otsivad põhjust läänemeresoome algkeele iseärasustes. Liukkonen (1973: 21) on nähtuse sidunud läänemeresoome fonotaksiga: et häälikumall *e--a*, samuti diftongid (sh. *i*-diftong) olid varaläänemeresoome algkeeles tundmatud, korvati balti *ei--a* või *ai--a* esmalt häälikumalliga **aj--a*. Balti *ei*-diftongiga sõnad tõid läänemeresoome keeltesse uue sõnastruktuuri tüübi *e--a*, mis kodunedes võimaldas seejärel diftongi *ai* asendada originaalilähedase *ei*-ga. Analoogilisel seisukohal on ka Pekka Sammallahti (1984:143): et **ej*-järjend oli enne balti laenude tulekut ilmselt täiesti tundmatu, korvati see **aj*-ga, hiljem hakkas uuenduslik *ei*-diftong levima põhjast lõunasse, jõudmata äärealadele (lapi, lõunaeeesti ja liivi).

Mõnes balti laenus esineb ootuspärase häälikujärjendi *-ra-* / *-ar-* asemel *-re-* / *-er-* või vastupidi, mis osutab sellistele lähtekujudele, mis tänapäeva balti keeltes esinevad peamiselt kas ääremurretes või kohanimistus: *regi*, sm *reki* < blt **regē*, vrd. ld *rāgēs* pl. 'regi, kelk; vedemed (lohisti)', lt *ragus*, murd. *regavas* 'regi'; *meri* < blt **merē*, vrd. ld *mārē* 'meri, Kura säärlõugas', lt *maŗa*, *mare* 'säärlõugas, liivase maasääre abil merest peaaegu täielikult eraldatud madal järvlaht', *Merà*, *Merià* (jõenimed Leedus), *Meráitis* (järv Leedus) jt.; *rahe* : *rahke* 'härjaikke rihtm, rangiroom, õngenõör' < blt **razgis*, vrd. ld *rēzgis* 'kott, kuhu pannakse loomasööt, kandevõrk', *rēgzti* (*rēzga* / *rēzgia*, *rēzge*) 'kuduma, punuma (võrku), pitsi tegema'; *terendama* 'kangastama, virvendama, õhus vastu peegeldama' ja *tera* 'päikesekiir' < blt **ster-*, vrd. lt (*saules*) *stars* '(päikese)kiir', *at/stars* 'peegeldus, vastuhelk, kuma', *at/staruôt* tr., intr. 'kiiri tagasi peegeldama, särama lööma' (nähtuse kohta lähemalt ja lisanäiteid vt. Vaba 1997b: 225 jj.).

Balti laenude erivanuselised kihistused.

Separaatsed baltismid

Balti-läänemeresoome kokkupuudete aastatuhandetepikkust kestust silmas pidades on igati loogiline oletada eri ajajärkudest ja eri murretest, sh. hääbunud (läänemeresoome keeltesse sulanud) balti murretest pärinevaid laene. Selle oletuse poolt kõneleb balti laenude häälikuehitus. Balti laenude erivanuseliste ja -lähteste kihistuste küsimus on üha päevakorral. Thomsen käsitles vanu balti laene summaarselt, püüdmata neid vanuseliselt diferentseerida. Suur hulk vanu laene on saadud balti keelekujust, mis on häälikuliselt selgelt arhailisem kui idabalti keelekuju. Näiteks osutavad mitmed läänemeresoome balti laenud lähtekuju neutrumile, mis aga idabalti keeltest nagu enamikust muudestki indoeuroopa keeltest on varakult taandunud. Idabalti keeltes on neutrum saanud meessoos, harvem naissoos grammatilise lõpu. Balti keelte neutrumi arengukulgu pole siiski võimalik täpsemalt rekonstrueerida (Stang 1966: 179; Zinkevičius 1984: 201, 313).

Nagu juba eespool öeldud, on liivi ja eesti keeles esinevate läti ning vanemate balti laenude lahushoidmiseks enamikul juhtudest piisavalt balti ja läänemeresoome hääliku- ja muidki kriteeriume. Lõunaeeštis esineb üsna kitsa leviku, kuid arhailise häälikustruktuuriga laene, mille balti päritolu on väljaspool kahtlust. Läänemeresoome keelte balti ja liivi ning eesti keeles esinevate läti sõnavaralaenude vahel paikneb nähtavasti eelläti laenukihistus, mille selgeks tõendiks pean kagueestilise levikuga laentüvesid struktuuriga *k-* + eesvokaal. Sellise häälikuehitusega laenud osutavad, et eesvokaali või *j*-i eelne velaarklusiil *k-* või *g-* polnud veel afrikaadiks muutunud (laenutüüp *keris*, *käblik* 'tilluke viirulise pruuni sulestiku ja püstise sabaga lind (*Trogodytes*)' või *kõno* 'metsamesiniku nõõrredel, ronimisnõõr' (Vaba 1990b: 173 jj.; 1992: 459 jj.; 1996: 33 jj.; 1997a: 231 jj.). Afrikaadistumine on läti keelealal vana häälikumuutus (Rudzīte 1993: 287–288, 290). Kirjeldatud positsioonis hõlmab afrikaadistumine kõiki tänapäeva läti keeleks sulanud hõimukeeli (latgali, seeli, kurši).

Vanemate balti laenude kronoloogiliselt liigendatumale käsitlemisele on hakatud pöörama suuremat tähelepanu. Peab aga nentima, et paljusid esiletoodud eristavaid häälikukriteeriume saab tõlgendada mitmeti. Mingi hääliku või häälikuühendi eri substituudivad võivad tõepoolest usaldusväärselt osutada erinevale laenuajale, kuid põhjus võib olla muuski, sh. lähtekeele / laenusaaaja

murdelistes iseärasustes, häälikuümbrusest vms. esile kutsutud rööpsetest eriarengutest laenusaajas.

Mägiste (1936: 185–186) on positiivselt hinnanud Kalima täpsust balti laenude leviku kirjeldamisel, „sest kui edaspidi kunagi võimalduks hakata liigitama vanemaid balti laene kahte ... eri kihti, siis peaks levikulaius kujunema ms. üheks olulisimaks eraldamiskriteeriumiks (ainult liivis, eestis, vadjas ja ? läänesoomes esinevad laensõnad enamasti võiksid kuuluda hilisemasse, veel laiemalt levinenud aga tavaliselt varasemasse laenukihti).” Üldjoontes peaks siis kehtima seaduspärasus: mida ulatuslikum levik, seda vanem laen. Kogu läänemeresoome keelealal levivad baltismid peaksid seega esindama laenude vanimat kihistust. Levikukriteeriumi ei saa siiski mehaaniliselt rakendada ega kronoloogilisi kihistusi usutavalt esile tuua. Hilislaenudki on võinud levida kiiresti ja ulatuslikult. Leviku kõrval tuleb arvesse võtta kõiki võimalikke keelelisi kriteeriume, sõna häälikukuju, morfoloogilist struktuuri, semantikat. Läänemeresoome keeleruumi äärealadel – vepsa ja liivi keeles – on tundmatud rohkem kui pool baltismidest. Põhjusi võib olla mitu. Liivi ja vepsa keele väikesearvuline kõnelejaskond pole suutnud säilitada vanu sõnavarakihite täies mahus meie aegadeni. Liivi keeles on paljud vanad balti laenud intensiivsete läti-liivi kontaktide tingimustes häälikuliselt teisenenud lätipärasteks (vt. Vaba 1990: 127). Tuleb silmas pidada ka seda, et paljud balti laenud tõenäoliselt ei levinudki äärealadele (nt. tulevase vepsa keele kõnelejateni), sest elu- ja kultuurikeskkond ei soodustanud laenude juurdumist vms. Looduslikud tingimused on võinud otsustavalt pärssida ja piirata laenude levimist ja juurdumist, nt. metsamesindusega seotud balti sõnad ei levinud kaugemale Eestist kui kõnealuse elatusala põhjapiirist. Kuid levikuandmete põhjal on võimalik jälgida balti laenude keelkonnasisest liikumist.

Balti-läänemeresoome kontaktide iseloom, kontaktide asümmeetria ja selle oletatav põhjus

Balti-läänemeresoome ja läänemeresoome-balti keelekontaktide iseloomu ja ulatuse kirjeldamisel on rõhutatult esile toodud laenamise ühesuunalisust: muinaspreisi keeles pole ja leedu keeles on vähe usutava läänemeresoome etümoloogiaga sõnatüvesid: viimased on enamasti lokaalse iseloomuga, piirdudes peamiselt Žemaitijas kõneldava leedu murdekeelega, kusjuures osa neist on ilmne, suhteliselt hiline kurši pärand. Leedu keele vanemasse

läänemeresoome laenukihistusse võivad ehk kuuluda näiteks *siļķē* 'heeringas', vrd. *silk* : *silgu*, *kāiva* 'hõbekajakas', vrd. *kajakas*, ent läti keele vahendus pole nendegi puhul välistatud (Zinkevičius 1984: 179–181). Läänemeresoome mõjuga seletatakse idabalti keeltes esinevaid heliliste ja helitute klusiilidega sõnapaare (tüüp *griaũnos* / *kriaũnos* '(noa)pea, pide, vars'). Oletust toetab kirjeldatud sõnapaaride geograafia: läti keeles on neid neli korda rohkem kui leedus (*ibid.*: 180). Grammatilisi ja derivatsioonimorfeeme pole varasel kontaktiajastul vastastikku tõenäoliselt laenatud või on laenulisus ülimalt küsitav. Balti ja läänemeresoome keelte sarnasus avaldub esmajoones grammatiliste mallide ja nende funktsioonide sarnasuses. Keeled ega keelkonnad pole kinnised, autonoomsed, üksnes oma sisemiste vastuolude vms. toimel arenevad süsteemid. Muutused ja mõjutused liiguvad üle keelepiiride, tekivad keeleliidud, ühisarengud (konvergens), mille laenudeks seletamine võib osutuda meelevaldseks. Balti ja läänemeresoome keelte konvergent-sinähtuste kohta on olemas ulatuslik kirjandus. Arvukaid keelkonnaüleseid isoglosse silmas pidades on täiesti õigustatult hakatud rääkima balti-läänemeresoome keeleliidust kui geneetiliselt erinevate keelte liidust. On avaldatud arvamust, et soome-ugri keelte mõju balti ja slaavi keelele on eelkõige olnud konserveeriv. Mõne balti keelele omase grammatikanähtuse soome-ugri (läänemeresoome) päritolu on siiski oletatud. Idabalti (leedu ja läti) keelte arhailisemas kihistuses esinenud postpositsionaalsete kohakäänete tekke ja leedu imperatiiviparadigma vormide *ki*-formandi päritolu on püütud seletada soome-ugri mõjuga. Vanaleedu käändesüsteem koosnes Leedu keeleajaloolase Zigmas Zinkevičiuse järgi kümnest käändest. Kirjeldatud süsteem on nüüdisbalti keeltest kadunud, sest see polnud baltoloogide arvates kohasuhete kirjeldamiseks piisavalt are, ja on korvatud indoeuroopa keelele iseloomulike prepositsionaalsete tarinditega.

Laenude kulg on siiski olnud silmatorkavalt ühesuunaline. Balti-läänemeresoome vanemate kontaktide asümmeetria seletuseks on Thomsenist peale pakutud (tänapäeva Eesti ja Lõuna-Soome aladel ning mujal elanud) põhjabaltlaste läänemeresoomlastesse sulandumist. Seda seisukohta näikse toetavat kõik hilisemadki balti kontaktide uurijad. Balti kontaktid siiski ei katkenud, nagu sageli asjaomases kirjanduses eksitavalt rõhutatakse, vaid need on ajapikku muutnud oma keelelist iseloomu ja ulatust. Usutavasti balti kontakti kaasmõjul eristusid hilisläänemeresoome ühtsusest varakult liivi ja lõunaeesti keel. Neist keeltest lähtuv mõju läti keele hääliku- ja

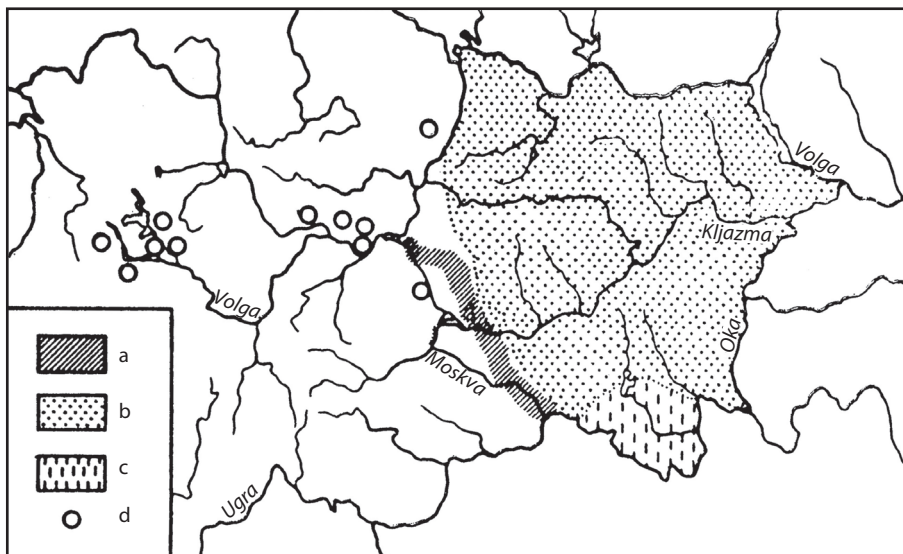
grammatikasüsteemis, eriti sõnavaras on aga tähelepanuväärne ja – nagu juba eespool öeldud – eri teitsi on läti keel läänemeresoome keeleainest vahendanud leedu keelealale.

Balti laenud volga keeltes

Tänapäeval ei kahtle enam keegi, et mordvalaste, aga ka marilaste eelkäijatel on olnud otsekontakte balti hõimudega, millest annavad tunnistust balti laenud (Vaba 1983; Wälchli 1997). Ka hääbunud merja keeles on tuvastatud balti päritolu leksikaalset ainet. Kuid volga ja läänemeresoome keelte balti päritolu ühislaenuvara on väikesearvuline ja selle häälikulist ja sisulist spetsiifikat pole võimalik esile tuua. Kui jätta lapi keel kõrvale, tõuseb volga ja läänemeresoome keelte ühiste balti päritolu sõnatüvede arv märgatavalt, moodustades umbkaudsete arvestuste järgi 10–15 % kõigist läänemeresoome keeltes leiduvaist balti tüvedest. Mordva ja mari keelest on praeguseks teada vaid harvad usutavalt balti päritolu sõnatüved, mis pole esindatud läänemeresoome keeltes. Thomsen on arvanud, et balti kontakti algusaegadel polnud volga-läänemeresoome ühtsus veel päriselt katkenud. Mordvalastel on tõenäoliselt olnud otsekontakte idapoolsete balti hõimudega, kuid välistatud pole ka varaläänemeresoome algkeele vahendusel toimunud balti kontaktid.

Balti kontaktid on muutnud läänemeresoome keelte häälikuehitust

Varaläänemeresoome algkeelega võrreldes vähenes keskläänemeresoome perioodil järsult konsonantfoneemide hulk ($19 > 12$). See ei saanud olla puhas juhus: kadusid konsonantfoneemid, mis olid tundmatud balti ja/või germaani algkeeles (Lehtinen 2007: 76, 108–109). Lauri Posti (1908–1988) on esitanud nn. superstraaditeooria, millega püüdis osutada, et enamik alg-läänemeresoome konsonandimuutusi on tekkinud balti või germaani keelte mõjul, sh. balti mõjul iseseisva konsonandi **ɣ* kadu intervokaalses positsioonis ja enamikus konsonantühendeis (Posti 1953: 31–32), **ti* > *si* (v.a. *-st-*, *-št-* ja *-tt-* järel) (*ibid.*: 48 jj., eriti 53–54.), balti ja germaani mõjul **ts* > (osaliselt) *-s-* (*ibid.*: 25), **-m* > *-n* / $\emptyset$ (*ibid.*: 32 jj., eriti 35). **kt* kahetist aren-gut on Posti (*ibid.*: 38 jj., eriti 41–43) seletanud nii: germaani mõjul muutus

Balti ja soome-ugri hõimud Volga-Oka vahemikualal enne slaavlaste tulekut
(Valentin Sedovi järgi). a – balti hüdronüümide idapiir, b – merja(pärsed) toponüümid, c – mordva hüdronüümid, d – läänemeresoomepäraseid toponüümid.

1. silbi **kt ht*-ks (**koku* > **kohtu*, eeP *kõht*), balti vahetus mõjuvõljas aga jäi *kt* püsima ja arenes hiljem assimilatiivselt lõunaeestis **tt*-ks (eeL *kõtt*). Posti superstraaditeooriat on seejärel korduvalt kritiseeritud ja osutatud, et häälikumuutuste põhjust ei pea tingimata otsima väljastpoolt tulnud mõjust (vt. nt. Kallio 2000: 82–93).

Ka läänemeresoome keelte vokalismis toimunud muutusi on seletatud kontaktkeelte mõjuga. On oletatud, et balti ja germaani kontaktid on mitmekesistanud ja rikastanud läänemeresoome keelte vokalismi ja toonud keelde uusi fonotaktilisi võimalusi. Läänemeresoome sõnastruktuur *CVC(C)a/ä* arvatakse olevat tekkinud balti ja germaani keelekontaktide mõjul. Kirjeldatud häälikuehitusega sõnatüübis domineerivad tagavokaalsed tüved, mis omakorda toetavad kirjeldatud fonotaktilise mudeli võõrast päritolu. Balti laenude hulgas domineerivad tagavokaalsed tüved (häälikumallid *e--a*, *i--a*), ja eesvokaalseid on silmatorkavalt vähe: *hinta* / *hind*, *silta* / *sild*, *kelta* / *kõld*. On oletatud, et laentüved ei allunud kohe vokaalharmoniale, sest balti-läänemeresoome kakskeelseid oli palju, mistõttu laenud kohanesid alles hiljem paremini läänemeresoome fonotaksiga ja tagavokaalsete tüvede kõrvale

ilmusid eesvokaalsed variandid, nt. *angerjas*, murd. *ängerjas*, sm *ankerias*, murd. *änkeriäs*; *kaim*, murd. *käim*; murd. *raastas*, *rästas*, murd. *rästäss* 'kuld-nokk jt.', sm *rastas*, *rästäs* 'rastas'; murd. *jarv*, *järv*; *uba*, murd. *üba*. Pole aga teada juhtumeid, kus kirjeldatud häälikuareng oleks läänemeresoomes kaasa toonud samasuguse semantilise eristumise ja etümoloogilise seose ähmastumise, nagu tüvekahenduse teel tekkinud omasõnapaarides *jalg* – *jälg*, *kand* – *känd*, *keel* – *kõõl(us)*, *seen* – *sõõn* ' (mustuse) triip, viir; pilveriba, pilveviir', *nuga* – *nügima* ' (nüri vahendiga vaevaliselt) lõikama, nüsima' (vt. ka Rätsep 1992: 372 jj.). On aga juhte, kus tagavokaalsed variandid on hoopis kõrvale tõrjutud, nt. ee (*h*)*ädal*, murd. (*h*)*ätäl*, sm *ätelä*, vrd. ld *atólas*, lt *atāls*.²

Varaläänemeresoomes algkeeles puudusid pikkadest vokaalidest *ā*, *ǣ*, *ū*, need ilmusid alles hilisläänemeresoomes perioodil (Lehtinen 2007:109), mistõttu vanimate balti laenude *ā* ja lahtine *ē* on korvatud lühikese *a*- resp. *ä*-ga, nt. *labidas*, *vakk*, *värm* 'lõngakera alustus'. Varaläänemeresoomes algkeeles ei olnud diftonge, selle keelekuju häälikujärjendid *Vj* ja *Vv* arenesid *j*-i ja *v* vokaliseerudes *i*-, *u*- ja *ü*-lõpulisteks diftongideks alles hilisläänemeresoomes algkeeles (Lehtinen 2007: 76, 138). Ajapikku on läänemeresoomes keeled kujunenud Euroopa diftongirikkaimateks keelteks (Hakulinen 1979: 18). Muudes soome-ugri keeltes püsivad monoftongid. Eeva Uotila-Arcelli (1986: 206 jj.) on esitanud hüpoteesi läänemeresoomes diftongide balti päritolust. Oletatakse, et balti algkeeles olid järgmised diftongid: lühikesed **ai*, **ei*, **oi*, **au*, **eu* ja pikad **āi*, **ēi*, **ōi*, **āu*, **ēu*. Tänapäeva balti keeltes on indoeuroopa pärandist säilinud *au*, *ai* ja *ei*, suhteliselt noored või hilistekkelised on *ie*, *uo*, *ui*. Läänemeresoomes diftongidel *oi*, *ou* ja *ui* pole balti ja germaani keeltes otseseid ekvivalente. Suurem osa neist esinebki deskriptiivsetes ja onomatoopoeetilistes tüvedes. Soome keeles on u. 600 sõnatüve, kus esimeses silbis on diftong, sealjuures pooled neist on laentüved. Diftongiga *ai*, *ae* (< *ai*), *au*, *ōi* (< *ei*) ja *ōu* (< *eu*) on koguni ²/₃ laentüved ja nad on üha valdavalt tagavokaalsed: eeL *hain* 'hein, rohi', *haukuma*, *hõim* (< *heimo*), *kail* 'valgete õitega igihaljas rabataim (*Ledum*); (murd.) kirju, valge näoga lehm', *kaim*, *kaust* 'jalasega paralleelne pikipuu ree kodarate otsas', *kavi* 'suur kulbisarnane puust õõnestatud nõu leili viskamiseks' (< *kauha*, vrd. sm *kauha* 'kulp, kopsik'), *kõik*, *lahja* (< *laiha*), *laisk*, *laud*, *lauk* 'looma otsmikult ninale kulgev (lai) valge vööt; juukselahk', murd. *laukama* / *laukima* 'idanema, iduotsi, orase

² Hupelil siiski ka *addal*, a Grummet r., d. (Hupel 1818: 16), kuid muud eesti leksikograafilised allikad tagavokaalset varianti ei noteeri. Liivi keeles tõenäoliselt läti mõjul *a'ddöl* / *a'dlōz*.

otsi välja ajama, kasvama hakkama', *lausuma* 'üttelema, sõnama; nõiduma', *lõug* ja *lõue/tõbi* 'nõlg' (sm *leuka*), *paimendama* 'karjatama; korda seadma, õiendama, lahendama' (sm *paimen* 'karjane'), eeL *rais* 'reis' ja *raið* 'pl. 'harkadra aisad', *rõun* 'piklik kungas, kink, põndak' (sm *reuna* 'serv, äär; perv'), eeL *sain* 'sein', ? *taevas* (< *taivas*), *vaidlema* 'vastuväiteid esitama, tülitsema, nägelema', *vaik* jpt. Mõnes balti päritolu tüves on sekundaarne diftong tekkinud silbilõpulise velaarspirandi vokaliseerumisel järjendeis **yl* (*kael*, *tael*) ja **ɣj* (*vai*).

Läänemeresoome balti laenud kõnelevad kontaktiaegsete läänemeresoomlaste ainelisest ja vaimsest kultuurist

Keelekontaktid on alati ühtlasi kultuurikontaktid. Laensõnade sisuplaani analüüs (laenude mõisteline liigendamine) aitab aru saada, milline on olnud kontaktide kultuuriline mõju. Laenude edukaks kultuurilooliseks analüüsiks tuleb appi võtta esiajalugu uurivad üksteist toetavad teadusharud, sh. etnograafia, arheoloogia ja rahvaluule, ehkki keeleandmete ja nimetatud uurimisvaldkondade tulemuste ühendamine pole alati probleemitu. Arheoloogiline materjal on määratletav aja ja kohaga, keelematerjal aga ühemõtteliselt mitte. Ühiskonnas, selle ainelises ja vaimses kultuuris toimunud sündmused leiavad kajastamist keele sõnavara tähenduspiirkondades, mis märgivad elatuse hankimisega seotud tegevusalasid, tehnikat, ühiskonna struktuuri, usku vms. Balti laenude semantiline analüüs on muinaskultuuri uurijaid viinud mh. arusaamale, et muistsed balti hõimud on olnud neist lõunapoolsemate alade kultuuriilmingute ja -väärtuste aktiivsed vahendajad (nt. *ratas*). Eestis puudusid looduslikud eeldused viljelevate majandusharude varajaseks väljakujunemiseks, mistõttu siinse pronksikultuuri areng on sõltunud areenumatest piirkondadest (Jaanits jt. 1982: 129). Mõni balti kontaktide uurija (nt. Kalima 1936: 198) on avaldanud selgesõnaliselt arvamust, et balti hõimud olid läänemeresoomlastest arengutasemelt ehk mõnevõrra ees, mistõttu nende keel omandas läänemeresoomlaste silmis kõrge(ma) sotsiaalse staatuse, millele osutavad arvukad sotsiaalse iseloomuga nn. tarbetud e. luksuslaenud. Võimalik, et laenuandja pisut arenenumale ühiskonnakorraldusele viitavad sellised laenud nagu *hõim* ja *talgud*, põlluharimise ja karjakasvatusega seotud sõnavara intensiivne laenamine osutab aga uue kultuuritüübi tundmaõppimisele ja omaksvõtmisele.

Keele sõnavara esindab kergesti laenuvat keeleainest. Sõnavara muutumise ja uuenemise põhjused on enamasti keelevälised. Keelekontaktid kiirendavad märgatavalt sõnavara muutumist. Uued sõnad tulevad tavaliselt käibele koos kultuuriliste uuendustega, kuid sõnalaen ei tarvitse tingimata siiski tähendada vastava kultuurinähtuse laenamist. Kui keeles puudub sobilik tüvemorfeem uue, seni tundmatu eseme, tööriista ja -võtte, kultuurinähtuse vms. tähistamiseks, see kas luuakse olemasolevate vahendite abil või laenatakse. Praeguse uurimisseisuga on balti etümoloogia esitatud vähemalt poolele tuhandele või veelgi enamale läänemeresoome sõnatüvele, kuid vähemalt pooled neist on küllalt või isegi väga hüpoteetilised. Selliseid laenuetümoloogiaid, mille suhtes pole kaalukaid vastuargumente, on umbkaudu 200. Laentüvede suur hulk tõendab, et kontaktid on olnud tihedad ja kestnud pikka aega. Tähelepanuväärne on, et laenude hulgas on muidki kui kultuuri-laene, sh. nt. baltilaenulist somaatilist sõnavara.

Esinemissagedus. Balti laenud on esindatud läänemeresoome keelte tuumsõnavaras, s.o. mõisterühmades, kuhu tavaliselt eriti ei laenata. Eesti kirjakeele tuhande kõige sagedama sõna hulgas on 33 balti päritolu tüve.³

Tuletuskoormus (tootsus). Tuletuskoormus ei ole niivõrd seotud tüvede vanusega keeles kuivõrd nende semantiliste tunnusjoontega. Huno Rätsepa (1986: 665) esitatud eesti kirjakeele sajakonna kõige suurema tuletuskoormusega sõnatüve hulgas on vaid neli balti päritolu tüve.⁴

Kui keeles eksisteeriva tüvemorfeemi asemele võetakse keelde uus laentüvi, siis vana sõnatüvi kas tõrjutakse välja (balti laenude survele on nt. kõrvale tõrjutud vanemat, soome-ugrilist sugulussõnavara) või jagatakse tähendusväli, sest laenud, mis ei tähistä täiesti uusi mõisteid, viivad leksikaalse süsteemi ümberkujunemiseni, nt. *madu* murd. 'vihmauss' – balti laen *kärm* / *kärv* murd. 'madu (rästik)'; *neiu* 'noor abiellumata naine, tütarlaps' – *tütar*; *kahu* 'kerge külm, mis maad kahutab' – *härm(atis)* 'kohev jääkristallide kiht puuokstel, põõsastel, taradel jm.'; *pii* 'kammi-, soapii' – *hammas* '(eel)kõige

³ Need on (sageduse kahanemise järjekorras): *kõik*, *veel*, *aeg*, *juba*, *kord*, ? *koht*, *tüdruk* (tuletis sõnast *tütar*), *liiga*, *laud*, ? *hind*, *tõmbama*, *jõud*, *tühi*, ? *suhe*, ? *sõber*, *tuhat*, *meri*, *mets*, *sein*, *lausuma*, *tütar*, ? *taevas*, *hoone*, ? *leht*, ? *varsti* (plinstr. nimisõnast *vars*), *voodi* (oletatav tuletis nimisõnast **võta* '(karus)nahk'), *järv*, *hall*, ? *aina*, ? *vend*, *hammas*, *laht*, *kael*, ? *rand* (sagedusandmed allikast: Kaalep, Muischnek 2002: tabel 4).

⁴ Need on (sulgudes tuletiste arv): ? *koht* (69), *kord* (60), *aeg* (59), ? *tõrv* (42); kirjakeeles esinevate balti laenude keskmine tuletiste hulk on 6,8.

elusolendi hammas'; *puna* 'punane värvus' – *karv*; *põtk* 'koib, jalg' – *reis*; *seba* 'kodarree külgmine pealispuu, mis on tapitud kodarate otsa' – *kael* 'pead ja keret ühendav kehaosa'.

Laenude sisuline mõisterühmadesse jaotamine loob võimaluse rekonstrueerida muistse kultuuri mõningaid fragmente, s.o. annab võimaluse saada ettekujutus kontakti iseloomust, esiaegade materiaalsest ja vaimsest kultuurist, elatise hankimise viisidest, ühiskonnakorraldusest jms., kuid lingvistile on ehk veelgi olulisem saada lisatuge proponeeritud etimoloogiatele: sama mõisterühma kuuluvaid sõnu kui kultuurilaene laenatakse sageli koos, nt. metsamesinduse sõnavara balti (eelläti) laenukihistus Kagu-Eestis. Nagu juba öeldud, pole balti laenude sisuplaani analüüs ja jaotamine mõisterühmadesse esiajalugu uurivate teaduste abita võimalik, nt. kultuurtaimede ja umbrohtude piir on aegade jooksul muutunud vms.

Lähtekujude ja laenude sisusarnasus. Paljude balti laenude semantika langeb üllatavalt täpselt ühte oletatavate balti lähtekujude semantikaga, kui pidada silmas leedu ja läti sõnu kui kõnealuste balti lähtekujude jätkajaid, nagu *angerjas*, *hall* 'härmatas, kahu, öökülm', *hani*, *herilane*, *hernes*, *härm*, *kael*, *kübar*, *lahja*, *lõhi*, *mänd* 'vahend toidu segamiseks', *sõsar*, *tael* 'tuletael süütematerjalina', *takjas*, *tühi*, *vagu*, *veel*, *ädal* jpt. Läänemeresoome keelte balti laenude hulgas on esindatud nii indoeuroopa kui ka baltoslaavi või balti taustaga sõnatüved. Läänemeresoome keelte balti laenud on ühtlasi kinnitav lisatõend, et need on kuulunud balti keelte sõnavarasse juba kaugel esiajal (nt. ld *martī*, lt *mārša* 'mõrsja; minia; vennanaine jt.', mille balti eelkäija on ee *mõrsja* jt. lähtekuju). Balti laenude hulka on arvatud ka mõni selline sõna, mille esinemine balti keeltes rajaneb oletusel, sest tänapäeva leedu ja läti keelest neid pole registreeritud (*ais*, *ait*, *voon* 'lambatal').

Lähtekujude ja laenude sisuerisus. Sõnade semantika on pidevas muutumisprotsessis: tähendusnihkeid on balti laenudes võinud toimuda nii laenamisfaasis ja pärast seda kui ka laenuoriginaalide leedu ja läti jätkajais. Tähendusmuutustes pole võimalik esile tuua nii selgeid seaduspärasusi kui häälikusüsteemis. Semantika rekonstrueerimine on problemaatiline, kuid mõningatel juhtudel on võimalik tõepärasele tähendusmuutustele siiski jälile saada. Võrreldes muude sõnaklassidega on nimisõnade osakaal balti laenude hulgas domineeriv. Peamine põhjus on tõigas, et mis tahes keele sõnavara kasvab hõlpsamini valdkondades, kus uued asjad ja nähtused vajavad kohest nimetamist. Nimisõnade osakaalu laenuvaras võimendab seegi, et muude

sõnaklasside, nt. verbide etümologiseerimine on metoodiliselt märksa keerulisem ja saadud tulemus küsitav(am) (vt. Vaba 2004; 2005).

Balti laenude sisuplaani analüüsil on oluline veel kord rõhutada, et vanu balti laene on läänemeresoome keelte põhisõnavaras, mõisterühmades, kuhu üldiselt eriti ei laenata, sh. kehaosade nimetuse hulgas (*hammas*, *kael*), sugulussõnavaras (*hõim*, *kaim*, *mõrsja*, *nõbu*, *sõsar* 'õde, õetütar', *tütar*, *langud*) vms. Sellise sõnavara laenamine on märk tihedatest ja rahumeelsest kontaktidest. Sõnavara, sh. laenude mitmetähenduslikkuse tõttu võib neid liigitada mitmeti (vrd. Suhonen 1980; 1984: 207 jj.; Laanest 1982: 321 jj.). Siin on balti laenud esitatud 17. mõisterühmana, tuues ühtlasi esile eesti keelealal esinevad separaatsed baltismid. Ebakindlate balti laenude ees on küsimärk.

Küttimine ja kalapüük: *aas* 'silmus', *ahing*, *siul* 'nooda tiib', *tuulustama* 'tulusepüügil käima', (*kala*)*tõke*, *vihe* 'linnupaelad'; *hiv* ← *'halli värvi loom', ? *põder*, *tarvas*, *udras* 'saarmas'; *hani*, ? *teder*; ? *ahven*, *angerjas*, *lest*, *lõhi*, ? *särg*, *rutas* 'roosärg (*Scardinius erythrophthalmus*)', *teib*. Vaid eesti keelealal levivad *kambakas* 'köver puuklomp emapuu ja täävi liitekohta tugevdamiseks', *näri* 'kalatõke', *tabas* 'paadikinnitusvai', *tul(j)used* 'tulusepüük', *kähr(ik)* 'mäger' ← *'mustavalekirju; (musta)kirju loom, lind vms.', *iherus* 'meriforell', ? *linask*, *vähk*. Jahiloomade ja -lindude ning püügikalade nimetuste laenamist on võinud soodustada sõnakeeld ja salakeeletaotlus. *angerja* laenamist on seletatud sellega, et see oli läänemeresoomlastele vahest tundmatu (vt. nt. Larsson 1981: 31).

Metsamesindus: (*mee*)*kärg*, *kõno* 'metsamesiniku ronimisredel', ? *läng* 'metsamesiniku ronimisvahend', *taru* ← *'õõnsus kasvavas puus, kuhu mesilased ehitavad kärjed'.

Eesti oli metsamesinduse levila põhjapiiriks. Mõisterühma kuuluvate balti laenude levila tuumala on nähtavasti olnud Kagu-Eesti. Mõisterühmas on ühisläänemeresoomeline vaid *vaha*, mille kogu läänemeresoome keeleala kattev levik on arvatavasti seotud mesilasvaha kasutamisega pronksehete valuvormides: vormi valmistamiseks valati pronkseseme vahast tehtud mudeli ümber vedelat savi (Linnus 1939: 484; Kriiska, Tvauri 2002: 107). Vaha ja metallitöötlemise seostele osutavad ka väljendid *vahasse ajama* '(rauda) keevitama, kokku keetma', *kirvest vahasse ajama* 'kirve tera teravamaks taguma' jms. Ehkki sõna *raud* on korduvalt püütud osutada balti laenuks, pole metallinimetusi baltlastelt siiski laenatud.

Põllunduse ja karjapidamisega on seotud balti laenude arvukaim mõis-
terühm. Täenduspiirkonna vanem kihistus pärineb läänemeresoomme-volga
ajast, mis kõneleb sellest, et karjapidamise ja varase maaharimise algeid oli
õpitud tundma juba enne balti kontakte. Balti laenud aga näitavad, et need
elatusalad, eriti koduloomade pidamine, arenesid väga tõhusalt balti kontak-
tide ajal, s.o. Kiukaiste kultuuri kui tüüpilise kammkeraamika ja venekirve-
kultuuri alusel sündinud segakultuuri perioodil ja sellele järgnenud pronk-
sisajal: (*h*)*ale(maa)* ← *’lopsakas taimekasv’, *hein*, *hernes*, ? *ike*, ? *kärbis*
’oksatüügaste või pulkadega tugipuu; rõuk’ ← semantilisest kompleksist *’lõi-
kama, pügama’, ? *kubu*, *kulu* ’eelmise aasta kuivanud niitmata rohi’, ? *leht*,
? *lina*, ? *oder* ← *’terav, tugev, kare (nt. hobusejõhv)’ , *ohakas*, *pahmas*, *põllõ*’
’odraohakad’, ? *rukis*, *rõhved* ’põhk, pahn’, *seeme* ← *’linaseeme, külv’,
uba; *kabla* ’kolk, kõlguti (adra osa)’ , *rahe* ’ikke rihm’, ? *vannas* ’adra labida-
või kiilukujuline kündev osa’, *vagu*, ? *viirg*, ? *äke*; *hari* ’suga, kamm; kõr-
geim, tipmine osa’ ← *’tugev pikk jäik karv, harjas, terav uim (kalal)’ , *härp* ←
*’veoloom, kangekaelne loom’, *jäär*, *muli* ’sarvedeta veis’, *oinas*, *saba*, *voon*
’lambatall’, ? *õhv* ’tiine mullikas’; (*h*)*arm* ’hall’, *hall*, -*i*, *lauk* ’looma otsmi-
kult ninale kulgev (lai) valge vööt’, *paat* ’kollakas’, *ruske*, *karv*, *paimendama*
’karja hoidma’, ? *soova* ’kuhjalava’, *tara*, *tiine*, *tõri* / *tõrv* ’karjapasun, toru’,
? *täkk* ← *’isane koduloom’, ? *utt* ’emalammas, lambatall’, *vill*, *vohl* ’kitse-
tall’, *vohu* - / *võhu* - ’kitse-’, *väiv* ’loomatäi’, *ädal* ← semantilisest komplek-
sist *’ellu ärkama, elustuma, toibuma’. Vaid eesti keelele on omased (*h*)*õõlas*
’rida, vagu’, *katt* ’härjake’, ? *kesv* ’oder’, *laukama* ’idanema’, ? *lina*, *singas*
’viljatera idukoht’, *kõblas*, *üksed* ’pekstud tuulamata vili’, *hünn* ’lahtine karv’,
pahr ’kult, metssiga’, ? (*looma*)*tõug*.

Otra ja nisu on peetud vanimaks teraviljaks, mida läänemeresoomlaste
elualadel kasvatama hakati (Häkkinen, Lempiäinen 1996: 145 jj.). Paleo-
ökoloogiliselt on see dokumenteeritud: hiljemalt alates varapronksiajast lei-
dub meie aladel odra (ja nisu) tüüpi õietolmu. Põllukultuuride ja umbrohtude
piir on aegade jooksul muutunud. Umbrohud ilmuvad põlispõldudele, ale-
põldudel neid õieti veel polnud (Vuorela 2004: 83). Kultuurtaimena on rukis
suhteliselt noor, hakates alles 8. saj. paiku e.m.a. pärast kliimamuutust omama
mõningast tähtsust Kesk-Euroopas, kuid Rooma rauaajalgi ei jõudnud rukki-
kasvatus veel Baltikumi. Ent okasnisu (*spelta*) umbrohist kaaslasena saabus
rukis üle Baltikumi Euroopasse (Põhja-Saksamaale) siiski varem, vahest juba
neoliitikumis. Sõna *rukis* germaani päritolu pole päris kindel ja balti päritolu

on ebatõenäoline. Germaani laenu korral oleks sõna laenatud Soome pinnal, mis on aga vastuolus rukki ajaloolise levilaga. Pole andmeid, et rukis kultuurtaimena või umbrohuna esineks Soome varastes leidudes (Ritter 1993: 151 jj.). On uurijaid, kes peavad teraviljanimetust *rukis* tüüpiliseks nn. hulkursõnaks (vt. Häkkinen, Lempiäinen 1996: 167–172).

Ehitamise ja ehitistega ning tehnikaga seotud mõisterühma kuuluvad ? *ait*, *ardu* 'varjualune' ← *'õrs, latt', ? *hirs*, ? *hoone* ← semantilisest kompleksist *'külge, pool; väike kõrvaltuba, kõrvalruum; aganik', ? *kaba* 'kaha; puu langetamisel tüüka külge jäänud läbisaagimata osa'; ? *kard* '(raud)plekk; metallist ehteniidike' ← semantilisest kompleksist *'kiilasjää, jääde', *karsin* 'aedik', *keris* ← *'kuumaks aetud kivid' ← semantilisest kompleksist *'põlema, õhetama, kuumama, lõõmama, lõkendama, küdema panema, kütma', ? *koht* ← 'nurk, väike ruum', *laud* ← semantilisest kompleksist *'lai saunapink, pakk-taru külglaud, pakk-taru katus; (jõe)parv, (poolekslöödud) puupakk' ← *'kiske. lohklaud', ? *lava* 'kõrgendatud alus', *malk* 'puuvarb, peenem ritv millegi kinnitamiseks või toeks' ← *'küttepuu', *matar* 'jäme malakas, malk', *pars* 'lahtine jäme latt rehetoa taladel', *pragu*, ? *põõn*, *riit*, *sagar* 'puust uksehing', ? *sammas*, *sein* ← semantilisest kompleksist *'siduma, köitma, sõlmima, punuma', ? *sii*:- *siiraud* 'kõver kahe poolega tööriist, millega laua serva sisse soont lõigatakse', *tara* 'laudaesine karjaaed, suvelaut; aed', *teivas*, *ulu(alune)* 'sammastele tuginev katus, räästaalune' ← *'post, sammas', *vai* 'kiil, nagi, pulk seinas riiete riputamiseks' ← *'muistne kivikirves või muu kivist sõjarelv (kui ühiskondliku positsiooni ja võimu sümbol)', vrd. sm *ukonvaaja* 'fulguriit; kivikirves, kivitalb', ? *voodi* ← *'(karus)nahk', *võru* / *vahr*, *õrs*.

Balti kontaktide aegsetest inimelamutest on väga vähe arheoloogilist materjali. Balti laenud aitavad luua ja täpsustada ettekujutust kontaktideaegse maja ehitustüübist (Salo 2008: 103).

Töö- ja majapidamisriistu tähistav mõisterühm on arvukas: ? *hang* : *hangu* ← *'konks, hark, kisk, kida', *ihn* 'rihm, nahkvöö', *jutt* 'nahkrihm, millega ike härja sarvede külge seoti' ← *'ühendus, side', ? *karp*, *kavi* 'suur kulbisarnane puust õõnestatud nõu leili viskamiseks', *kirst* ← semantilisest kompleksist *'raiuma, välja raiuma, lõikama', *kirves* ← semantilisest kompleksist *'raiuma, lõikama', *kula* 'suur (puu)kulp', *kõlad* 'vöö kudumisriistad', *labidas* ja *lasn* 'õlgkatuse löömise labidas, leivalabidas', *luud*, *lännik* 'kaane ja kandesangaga laudnõu toiduainete hoidmiseks ja kaasavõtmiseks' ← *'(pärnapuust) laud, tahvel', (*või*)*mänd* 'pudru, taina jms. segamise riist',

niied 'niidist silmused lõimelõngade vaheliku moodustamiseks kudumisel', *pahl* 'ora, varb', *paun* 'märss, seljakott, ranits; kõht', *raand* '(puu)ämber' ← *'kööginõud, -riistad; piimanõu', *rae-* : *raejalad* 'pukkalus; pukkil del magamisraam; kandraam (surnuraam; kivikandmisraam ehitusel)' ← *'seljatoega pink, (leen)tool, väikelapse seisutool' ← *'punuma, palmitsema, põimima', *rihm* ← semantilisest kompleksist *'siduma, köitma, sõlme siduma, (sõlmest) lahti siduma', ? *suga* 'jäme hari, kamm', ? *talb* 'kiil, kiilukujuline tööriist puidu lõhestamiseks ja voolimiseks' ja ? *tõlv* 'kurikas, nui' ← *'hoob, kang', *tuur* 'oda, jääkirgas, harpuun, puust peaga kang' ← semantilisest kompleksist *'torkama, pistma', *vakk* 'nõu; mahumõõt (kuivainete mõõtühik); mõrsjakirst, veimevakk', ? *vikat*. Vaid eesti keelealal esinevad *kibu*, *kuuas* : *kuuda* 'kirvevars', *palask* 'kulunud terariist' ← *'nuga', *rend* '(söögi)laud' ← *'kisklaud', (*meski*)*tuber* 'õllemeski segamise mütt, võimänd' ← *'(puu)tüvi, vars', *välmas* 'pasmas; niineribade kimp' ← semantilisest kompleksist *'rullima, veeretama, vanutama, kolkima; kraasima (villa)', *värm* 'lõngakera alustus (kui lõnga keritakse ümber käe või risti peale)' ← semantilisest kompleksist *'pöörama, keerama'.

Nii ? *vikat* kui ka *kõblas* on etümoloogiliselt seotud semantilise kompleksiga 'raiuma, taguma'. Kiukaiste kultuuri pronksiajaga liituvast lõppjärgust on leitud umbes 30 tulekiviriista, mida peetakse sirpideks, kuigi need võisid täita ka muid funktsioone. Sirpideks on peetud ka looma lõualuust tehtud kaarjaid Asvast leitud esemeid. Nende kasutamine viljalõikuvahendina on siiski mõneti küsitav. Ilmselt pronksi- ja varase rauaaja algul kisti vili lihtsalt juurtega maast välja (Laul, Tõnisson 1991: 75–76).

Liiklus, teeolud, sõiduvahendid: ? *kõle* 'jäätnud tee', ? *ais*, *kaust* 'reepainard, kodarree külgmine pealispuu' ← *'looma (hobuse) turi, laudjas', *kodar* 'ree jalasesse tapitud püstpuu reepõhja toestamiseks; rattakodar' ← *'ree püstine osa' ← *'(katuse)hari, turi', *karss* / *kär(t)s* 'ree põhja esimene põikvää' ← *'põikpuu, rist', ? *rangid* ← semantilisest kompleksist *'kinni nõõrima, siduma', *ratas* ← semantilisest kompleksist *'veerema, pöörlema, jooksuma', *regi* 'kahel jalasel liikuv veo- ja sõiduriist' ← *'ühejalaseline regi, kelk' ← *'ree-, kelgujalas', *rändama*, *sild* 'tee üle kitsama veekogu; kaigas- e. roigastee soos; (korrashoitav) maantee, teetamm; aida made' ← *'üle vee, lodu pandu(d)', ? *valjad* 'päitsed koos suuraudadega, suitsed', *vehmer* 'härjarakendi veopuu, ais' ← semantilisest kompleksist *'vedama'. Vaid eesti keelealal esinevad *sugar* 'ree (oks)kodar' ← *'oks puutüvel, tüvi, post' ja ? *täidas* 'tõkat'.

Balti laenude *regi* ja *kaust* levik kogu läänemeresoome alal osutab, et need võeti kasutusele koos kindla reetüübiga, mis levis kõrvuti veoloomade härja ja hobusega (Viires 1980: 111 jj.).

Pere ja ühiskond: *hõim*, ? *inimene*, *kaim* 'sugulane, hõimlane, mehevend; kaaslane, sõber, hea tuttav; samanimeline inimene', ? *kannel*, *lang*, *mõrsja* 'täiskasvanud, meheleminekekuealine tüdruk; pruut', *nõbu*, ? *pulmad* 'abielu sõlmimise pidu, pulmalised; loomade paaritumisaeg; kära, müra, lärm' ← semantilisest kompleksist *'ründama, kallale tungima; viskuma, sööstma', *rühm*, ? *sõber*, *sõsar*, *tütar*, ? *vend* 'ka: hõimlane, kaaslane, pruudi-poiss (pruudidoolne pulmaametimees)' ← semantilisest kompleksist *'ühine, üldine, kaasosaline, kaaslane'; *kiitma* ← semantilisest kompleksist *'laulma, siristama, sumisema, ulguma', *kina* 'riid, tüli', ? *kubjas* '(mõisa)sundija' ← semantilisest kompleksist *'(õigeks ajaks) jõudma, kiirustama, tõttama; tagant kihutama', *talgud* ← semantilisest kompleksist *'koondama; endale abiks kutsuma', *tava*, ? *vaen*, ? *varrud* ← *'(ees)nimi, sõna', ? *velbas* 'kaval, kelm', *virs* 'tava, komme'. Vaid eesti keelealal levib *mõõl* 'veimed' ← *semantilisest kompleksist *'kostitama, võõrustama'.

Balti laenude hulgas on nii vere- kui hõimusugulasi tähistavaid laene. Soome-ugri keeli iseloomustab rikkalik sugulussõnavara, mille põhjal on järeldatud, et sugulussuhted on muistses soome-ugri ühiskonnas olnud ühiselukorralduse alus. Balti kontaktid on ilmselt muutnud vana soomeugrilist sugulussuhete süsteemi: erinevalt kaugematest sugulaskeeltest (mordva, mari, udmurdi, mansi, handi, ungari, neenetsi, kamassi) ei eristata läänemeresoome keeltes vanemat ja nooremat õde *resp.* venda: meie *sõsar resp. vend* tähistab nii vanemat kui nooremat õde *resp.* venda (vt. ka Larsson 1981: 26–27, 50–51, viide 5). Balti laenud kõnelevad balti-läänemeresoome kontaktide pikaajalisusest, rahulikust iseloomust ja lähedusest. Sugulussõnavara laenamise eelduseks on segaabelud ning baltlaste sulandumine kohalikkude läänemeresoome elanikkonda.

Inimese ja looma kehaosad, tervis ja haigused: *habe*, *hammas* 'elus ja eluta olendi hammas' ← *'teraväär, elus olendi hammas', *kael*, *kiird* 'pealagi', ? *kints*, *kukru* 'kukal, turi', *kõht*, *lõug*, *naba*, ? *pard*, *reis*; *jõud*, ? *haav* ← *'(haava)arm; pragu, külmalõhe (tav. puus)', *kirvendama* 'pakitsema', *kurb*, *kurt*, *kunnatu* 'halb, kõlvatu', *kurt(u)ma* 'kehaliselt ja vaimselt alla käima, kõhnuma, nõrkema', *lahja*, ? *lein* 'puudus, meelepaha' ← *'peenike, õhuke, painduv, nõtke', *pänt(a)*:- *pänt(a)jalg* 'vigane, kõver jalg; sellise

jalaga või kohmaka sammuga olend' ← *'jalakand', *raig* 'kärn', *ramb* 'nõrk, jõuetu', *reig* 'haav', *särgama* 'valutama', *tarm* 'tahtejõud, teotahe' ← semantilisest kompleksist *'edenema, kasvama, kosuma, juurde võtma (inimeste, taimede, loomade kohta), terveks saama', ? *vistar* ← *'vistik, vinn, rasupunn; keeritsuss', *võhm* 'elujõud' ← semantilisest kompleksist *'lopsakalt kasvama, vohama'. Vaid eesti keeles esinevad ? *kõngema*, *kärvama*, ? *luhi* : *luhja* 'väsinud, jõuetu', *lõue(tõbi)* 'nõlg', *õis*:- *õisvesi* 'haava- või villieritis, haavast erituv vedelik' ← *'haav'.

Somaatilist sõnavara peetakse üsna üldiselt aeglaselt muutuvaks, mitte eriti uuendusmeelseks mõisterühmaks (teisiti Haarmann 1983: 127 jj.). Siia kuuluvad laenud ei kõnele õieti midagi ainelises ja vaimses kultuuris toimunud muutustest, kuid annavad märku väga tihedatest, lähedastest kontaktidest ning võimalikust segaasustusest ja kakskeelsusest.

Uskumused, mütoloogia. Karja- ja põllupidamise kui uute elatusalade tundmaõppimine muutis maailmapilti ja tõi kaasa uusi uskumusi. Sellesse mõisterühma kuuluvad ? *juudas* 'kurat', ? *kalev* 'hiid, vägilane' (vrd. rl. *kuies, see oli kullasseppa, / seitsmes see seda parama, / kaheksas oli kalõvipoega; seitsmes sepa vääriline, / kaheksas kalevipoega*) ← *'sepp' ← semantilisest kompleksist *'taguma, sepistama, tahuma, õñnestama, raiuma, toksima, peiteldama', *kurbline* / *kurlass* '(jahu)mardikas' ← *'maa jumalus, viljasaagi ja pimeduse valitseja', ? *kõu(k)* 'kauge esivanem, esiisa, vanaisa; äike, müristamine' ← *'koduhalajas, majavaim', ? *kääbas* 'hauaküngas; vaim, viirastus', *lausuma* 'ütleva, nõiduma', *põrgu* (hüpokoristlik tuletis *põrgel*-sõnast) ja *põrgel* / *pergel* / *pärgel* 'kurat' ← *'piksejumal; kõu, pikne' ← semantilisest kompleksist *'lööma, peksma; viskama, heitma; laskma, tulistama', ? *taevas*, ? *aia-tar* / *äitär* 'kuradi ema, juuda tütar; kiuslik inimene' ← *'kratt, pisuhänd'.

Leedu *dievas* ja läti *dievs*, millega läänemeresoome *taevas*-sõna kõrvutatakse, tähistab 'jumalat'. Balti keeltes, sh. folklooris ei ole säilinud otseseid tõendeid selle kohta, et balti originaalil oleks olnud tähendus 'taevas', kuid kaudselt osutavad sellele siiski nt. läti dainad, kus *Dievs* figureerib müütilise taevapulma süžees ja liigub kosmiliste olendite keskel, mis samas on valgussümbolid, või vahetab koha *Saule* ja *Pērkonsiga* (Päikese ja Kõuega). Mütoloogiliselt personifitseeritud *Dievs*'i ja taevavõlvi seosele osutavad ka mõistatused (Vaba 1993: 507 jj.).

Maastik: (*h*)*allikas* ← *'(kül)m)allikas; külmavärin, palavik', *järv* ← *'soo-äärne maa, soine, allikane koht', ? *kallas* ← *'mägi', *kuhm* / *kühm*

'kõrgem koht', *laht*, ? *laid* 'väike (liivane) saar, liivamadalik', *lamm* 'kinnikasvanud järvesopp' ← *'mädasoo', *luht* 'lamminiit' ← *'pehme laialeheline rohi: varsakabi e. konnakapsas', *mala* 'mererand', *meri*, *mets*, ? *pälv* 'lumevaba koht kevadel', *rahu* 'meremadalik' ← *'kruus, jämedateraline liiv', ? *rand*, *riba* 'pikk, kitsas tükk', *rõun* 'mäenõlv', *salu* ← *'(jõe)saar, kuivem koht soos', ? *süri* 'metsaga kaetud liivaluide' ← *'nurk, käänak', ? *vang* 'jõekäär, niit jõekäärus', *võhmas* 'soosaar' ← semantilisest kompleksist *'lopsakalt kasvama'. Vaid eesti keelel al esinevad *kinu* 'küngas', *kuits* 'vesine (ranna)maa', *lohm* 'porine koht (heinamaal); kõva soohein', ? *loja* 'vesine koht', *mülgas* 'soolaugas; kuivem, kõrgem koht rabas', *palu* 'soomaa', *sõus* 'madal kaldaäärne koht jões', ? *tiir* 'soo'.

Looduse ja inimese elukeskkonna põhielemente tähistav sõnavara muutub aeglaselt, aga balti laene on siin siiski arvukalt. Balti päritolu maastikusõnad jms. võivad olla substraatse iseloomuga reliktsõnad, mis on levinud läänemeresoomestunud baltlaste keeleuususe kaudu. Eestis koonduvad balti päritolu separaatsed maastikusõnad keeleala lääneossa (Vaba 1997a: 239–240).

Mets, taimed: ? *adru*, ? *angervaks*, *apused* 'kuuseokkad', *hagu*, ? *hala/paju*, *kaarn* 'männikoor', ? *kadakas*, *karbe* 'puusammal', *karp* 'paks krobeline (männi)koor, koorik', *kild*, *kold* / *kõld* 'roomavate vartega eostaim (värvitaim); kollane värvus', *kõrs*, ? *mänd*, *praht*, ? *rahn* 'suur puupakk, kivi-kamakas', *lepp*, *mets*, *pirt* 'nurmnelk', *porgand*, ? *raid* 'remmelgas', *ront* '(pehkinud) puujuurikas, -tüügas', ? *roog*, ? *sammal*, *takjas*, *tael*, ? *taim*, *toht*, ? *tõlkjas* 'Rakvere raibe (rohttaim *Bunias orientalis*)', ? *tõrv*, *vaik* ← *'jõud, tugevus', *varb*, ? *vars*, *virb* 'noor kasv, võsu, väike haljas oks', *võhu*- (mitme taimenimetuse täiendosis) ← *'kits, sokk', *õis* / *äitse*. Vaid eesti keelal esinevad *hermed* (mingi looduses kasvav lauk: *Allium*), (*soo*)*kail* 'valgete õitega igihaljas rabataim (*Ledum*)', *luga* 'mitme niisketel aladel kasvava taime nimetus: *Juncus*' ← *'mädasoo, luhamaid üleujutav vesi', *tublus* 'pehkinud puutükk'.

Linnud, roomajad, putukad: *ehmes* 'udusulg' ← semantilisest kompleksist *'turri ajama, püsti tõusma (karvade kohta)', *harakas*, ? *kaur* 'veelind (*Gavia*)', ? *kiur* 'lõoke', *kõll* 'musträhn', ? *kägu*, ? *lõlakas* 'öösorr', ? *peibelane* 'metskiur', *rästas*, *tiib*, ? *värb* 'varblane'; *kärm* / *kärv* 'madu', *laimõ* 'konnakudu'; *herilane*, *kiil*, ? *kimalane*, (*käo*)*kirg(as)* 'lepatriinu', *vaablane*. Vaid eesti keelal esinevad *käblik* ← *'lind, kes ehitab ahjukujulise pesa', ? *rahe* 'pasknäär', *vagel* 'tõuk, ussike', *ärk* 'puuk (*Ixodes ricinus*)'.

Selle mõisterühma sõnade, eriti linnunimetuste laenamist on võinud soodustada sõnakeeld.

Ilmastikuolud ja muud loodusnähtused: *aur*, *hall* : *halla*, *helde* ja ? *hel(g)e* ← *'soe aeg, soojus', (h)*eeve* 'kirme', *härm*, *karss* 'jäide', *kirme*, *kirs(maa)*, *põrm* 'peenike puru, kübe, raasuke; muld; surnukeha või selle maised jäänused' ← *'puistama, raputama', *rahe*, *rõõn* 'saast', *rõud* 'külmunud maapind', *ränd* 'märg lumi', *tera* 'päikesekiir', *tolm*, *virð* 'veevoolus, hoovus (meres)', *vong* 'tormijärgne lame laine'. Vaid eesti keelealal esinevad *marg* 'täiskuu' ← semantilisest kompleksist *'helkima, särama', *mült* '(jahu)tolm, puru', *terendama* 'kangastama, virvendama, õhus vastu peegeldama', *videvik* ← semantilisest kompleksist *'särama, läikima, helkima'.

Toit, riided: ? *hiiv* 'vahukord (õllel)' ← *'mahl, jook, kali', ? *mõdu* ← *'mesi' ? *piim*, *puder* ← *'eri paksusega jahutoit või loomajook', *rõõsk* 'hapendamata, hapnemata; vee või piimaga tehtud ja pärmiga kergitatud lai õhuke leib odra-, nisu- või tatrajahust', *rääs(t)uma* 'seistes kibedaks minema (toidu kohta)', ? *sima* 'magus taimemahl', ? *sool*, ? *õlu*; ? *kinnas*, *kurpad* 'kingad' ← semantilisest kompleksist *'lohakalt õmblema, lappima, paikama, sõlmima, nõeluma', *kübar*, ? *narts* / *närts* ← *'särk'. Vaid eesti keelealal esinevad *kihne* 'hapu', *liisuma* 'seismisel värskust kaotama, seiskuma, lahtuma (õlu lahtises nõus)'; ? *kaugas* 'kahekordse pihaga meestesärgi põu, mida kasutati taskuna' ← *'puust nõu (väike uhmer, kopsik, liud)', ? *vanik* 'pärg (tüdrukute peakate); palgikord majal'.

Õlu on olnud rituaalne joovastav jook ja ohvriand, kuid ka leivakõrvane (Moora 1991: 32 jj.). Et õlut on pruulitud peamiselt odrast, siis on avaldatud arvamust, et nii *oder* kui ka *õlu* on laenatud samast laenuallikast (Häkkinen, Lempiäinen 1996: 175). Toidu hulka tuleb kindlasti arvata ka mitmesuguseid taimeosi (Moora 1991: 149 jj., 264), mida tähistavad balti laenud, nagu *ohakas*, ? *sammal* jmt.

Aeg, arvud, mõõdud: *aeg* ← *'käik, kulg, teekond', ? *aina*, ? *hind* ← *'sada; väga palju, suur hulk', ? *juba*, *kappal* 'tükk, mürakas', *kord*, *kõik*, *laida* 'moodi', *liig*, ? *suhe* ← semantilisest kompleksist *'väänama, käänama, keerama', *tuhat*, *veel*.

Tegusõnu: *elgotama* 'hoobeldes midagi uut teisele näitama', *haastama* 'noomima', ? *harpama* 'hüppama', *hauduma*, *haukuma*, *hukkama*, *kaadama* 'kummutama', ? *kar(t)sima* 'laasima', *kiistama* 'võidu tööd rabama', *kimbutama*, *kõngema*, *laimama*, *lausuma*, ? *lebama*, ? *lõhkuma*, *lõõtsuma*,

mähkima, needma, näivitama 'närtsima, närbuma', *pendima* 'pehastama', *rikkuma, ruttama, rõhuma, ? rüüpama, ? serbama* 'rüüpama', *tõmbama, ? tõrkuma, ? vaibuma, vaidlema, vartuma* 'väsima, tüdima, roiduma, nõrgaks jääma', *võrkima* 'vintsutama', *värpima* 'mässima'. Vaid eesti keelealal esinevad *kuppama, ? kärpima, kärvama, ? lüdimä, mültima* 'ummuksis kustuma; riknema', *ruttuma* 'pehastama', *terendama*.

Omadussõnu: *ahas, haljas* ← *'roheline', *ihnus, irdne* 'lahtine, eraldunud', *kirbe, laisk, märg, ? rohke, ? ränk, sünge, tühi* 'mitte millegagi täidetud; vaene', *? udris* 'usin', *varmas, ? vänge, õhuke*.

Balti kontaktid on etendanud läänemeresoomlaste värvimaailma arenemisel ja uuenemisel olulist osa. Läänemeresoomse loomanimetuste ja loomavärvide hulgas on märkimisväärsel hulgal balti päritolu sõnatüvesid, nt. *lauk, ruske, ? raudjas, paat, hall : halli*.

Partikleid: *-ba, -p: ju/ba, see/p* 'see nimelt'.

Partikleid ja muid grammatilise funktsiooniga sõnu laenatakse süntakti-listes seostes, mis on järjekordne ilmikas viide balti-läänemeresoomse kakskeelsusele.

LANGUAGE CONTACTS BETWEEN BALTIC AND FINNIC LANGUAGES – AN EXHAUSTED ISSUE IN LINGUISTIC RESEARCH?

1. Introduction. Language contacts between BA and FI languages have been systematically studied for more than hundred years. Numerous research papers and some monographs have been published on the topic. Some of the main questions concerning the ethnogenesis and material culture of FI nations have been answered by now.

However, despite the extensive research in the field of BA and FI contacts, many important problems have not yet been fully solved. Researchers still need to explain: (a) different strata and sources of BA loans; (b) the problem of separate Baltisms and their distribution in different FI languages (c) the nature and extent of BA-Volgaic contacts; (d) some questions on the substitution of BA loan-stems and word-finals.

2. Short overview of studies. As early as in 1869 Vilhelm Thomsen convincingly proved that BA-like lexis was borrowed into PFI from some kind of PBA language variation. All later studies have been based on Thomsen's approach, especially his monograph *Berøringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog: en sproghistorisk undersøgelse* (1890). Thomsen's work has mostly been elaborated by Finnish experts on Finno-Ugric and BA languages. The origin of vocabulary was extensively studied in Finland in 1920ies and 1930ies. During this period, some Thomsen's BA etymologies were better accounted for or discarded, and dozens of new ones were presented. The best-known Baltologists of the period were Jalo Kalima and Eino Nieminen. The most important work of Kalima is a university study-book *Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat* (Kalima 1936) which presented an extensive overview of contacts between BA and FI languages as known at that time. Eino Nieminen attempted to prove that Finnic people were not in contact with PBA speakers but rather with someone who had separated from them by that time and spoke another Western

Baltic language variety: Old Curonian that later merged into LAT and LIT (v. Nieminen 1957, Nieminen 1957a).

One of the most outstanding contemporary Finnish Baltologists, Kari Liukkonen, has presented new and corrected earlier BA etymologies in his *Baltisches im Finnischen* (Liukkonen 1999). Liukkonen has stated that the PBA influence on EPF has been more substantial than GE influence. He has presented many hypothetical comparisons and has quite naturally received some criticism, particularly on his methodology (Kulonen 2000, Hasselblatt 2000, Venckutė 2002, and others).

BA loans in FI languages have mostly been studied by Finnish researchers, concentrating on the analysis of Finnish vocabulary. As a result, many Finnish-specific loans have been detected. The recent studies of EST lexicographic sources have indicated that many separate Baltisms exist (or have existed) also in EST linguistic area. This material has been studied by the author. Separate BA loans have been detected by comparing different systems of concepts in EST vocabulary. This kind of analysis has shown that in e.g. landscape and forest apiculture vocabulary, many separate BA loans occur (cf. Vaba 1997a).

BA loans can be found in the core of FI vocabulary. Until now, at least 500–550 BA stems have been proposed in FI languages, but many of them have not been verified. Most of uncertainties are based on semantic divergence; in some cases substitution has not been proved. For many hypothetical BA stems, an alternative GE (in some cases Slavic) etymology has been presented.

3. Baltic Loans in Volgaic Languages. Taking into account the maximal area of Baltic tribes (Zinkevičius 1984: 147–153), there is no doubt that the ancestors of Mordvin and Mari people must have been in contact with the Baltic tribes. This is easily proved by presenting BA loans that occur in Mordvin and also Mari (Vaba 1983). BA loans have been identified also in the extinct Merya language (Tkačenko 1985.).

4. The chronology of Baltic-Finnic contacts. It has been stated in earlier research that BA-FI contacts have been initiated quite late and thus BA loans must have originated from a separate BA language.

Estonian archeologist Harri Moora assumed that FI contacts with Balts started during the Upper Paleolithic period, slightly more than 2000 years BC. Around this period, the culture of Boat Axes dispersed over the Baltic

area and South-Western Finland. Moora thinks that the culture was spread by early Baltic tribes (Moora 1956: 56 ff.). The early dating that was proposed by Estonian scholars has been widely discussed. The migration of Baltic tribes to East, North-East, North and North-West started at *ca* 2000 BC, putting the BA speakers into contact with early FI speakers. According to Lithuanian scholar Vytautas Mažiulis, the Baltic tribes had partially common linguistic area at that time. The same has been stated by Slavists Vjačeslav Ivanov and Vladimir Toporov, also by Christian Stang, and some other researchers. In Mažiulis's opinion, the Baltic linguistic area can be divided into central and peripheral dialects. Proto-LIT and Proto-LAT grew out of central dialects. Peripheral dialects could have been divided into Western-BA dialects and Proto-Slavic. The unity of PBA was lost around the 5th century BC (Mažiulis 1980: 55; Mažiulis 1987: 82 ff.).

Traditionally it has been believed that all BA loans have been borrowed during PFI period. Petri Kallio claims that lack of BA loans outside FI languages is an indirect proof that borrowing could have happened later, not during the Early but rather during Middle PFI period. MPF might have been the source of BA loans into Lapp. Still, Lapps might have had a direct contact with the BA speakers as well (Kallio 2007: 245).

5. The stratification of Baltic loans. The issue of different loanword strata is still not solved. BA loans have been borrowed over a longer period. The existence of strata is probable if we take into account that the contacts between BA and FI languages may have lasted as long as five thousand years.

Thomsen did not attempt to distinguish the loans by their age. In order to differentiate BA loans in LIV and EST from the older ones, there are usually enough (phonetic) criteria both in FI and BA languages. Recently much attention has been paid to dating older BA loans more exactly. This is not always an easy task, because the differentiating phonetic criteria can be interpreted in several ways. Certain substitutes of some sounds or sound clusters may indicate the possible time of borrowing, or then something absolutely different. Parallel distinct developments in the target language can be caused by: (a) dialectal features of source language; (b) dialectal features of target language; (c) phonetic surroundings; etc.

6. Asymmetry of Baltic and Finnic language contacts. The contact between BA and FI languages is distinctly asymmetric: from BA languages to FI ones. No plausible FI stems can be found in OP and only a few have

been found in LIT (where loans are usually local). Since Thomsen, such uni-directional borrowing has been explained by the assimilation of North Baltic tribes into FI ones. However, some researchers believe that the FI influence has helped to conserve BA and Slavic morphological systems. Local cases (illative, allative, inessive and adessive) – that are similar to FU cases – can be found in older strata of LIT and LAT. Local cases have allowed Easter Baltic languages to express directions (like illative) and location (like inessive), but not separation. According to the Lithuanian linguist Zigmas Zinkevičius, the case system in Old LIT consisted of 10 cases (Zinkevičius 1982: 21 ff.). This system has been lost in modern BA languages, and has been replaced by prepositional constructions characteristic to IE languages. On the other hand, in comparison with other IE languages, LIT and LAT have quite many case forms. There are altogether seven cases in modern LIT and LAT: nominative, genitive, dative, accusative, instrumental, locative and vocative.

BA locative cases (on the example of Old LIT *ranka* 'hand', after Zinkevičius 1984: 313 ff.):

Case	Singular	Plural
illative	<i>ranko/n(a) < SgAcc + Pp *nā/*nā</i>	<i>rankos/na < PlAcc + Pp *nā/*nā</i>
inessive	<i>*rankāj/en < SgLoc + Pp *nā/*nā</i>	<i>rankosu / rankosa; rankose < PlAk + ? Pp *-én</i>
elative	----	----
allative	<i>rankos/pi < SgGen + Pp *pie/*pi</i>	<i>rankum/pi < PlGen + Pp *pie/*pi</i>
adessive	<i>rankai/pi < SgLoc + Pp *pie/pi</i>	<i>rankosum/pi < PlLoc + Pp *pie/*pi</i>
ablative	----	----

Another interesting feature is LIT imperative marker *-ki-* (in Old LIT and some dialects also *-ke-*) that is somewhat similar to FU *kV*-marked imperative, for example EPF **-k*, **-ka* and **-ko* (cp. Lehtinen 2007: 92). The imperative marker *ki-* is innovative in LIT (in fact, the only IE language with that kind of imperative). The hypothesis of its Finno-Ugric origin has been presented by Russian linguists Vladimir Toporov and Oleg Trubačev (Toporov, Trubačev 1962: 249–250).

Imperative paradigm in LIT: *mokyti* 'to teach': Sg2P *moky-k(i)*, Pl1P *moky-ki-me*, Pl2P *moky-ki-te*.

7.0. Issues with substitution of Baltic loans. Below, some controversial cases of phonetic substitution in BA loans are discussed, and some new BA etymologies are suggested by the author.

7.1. New phonotactical rules were introduced into FI languages with BA loans. The phonetic pattern *e -- a* was unknown in EPF, but was brought there by BA loans: *kelta* 'Gelb; Name verschiedener Pflanzen', *kerta* 'Schicht, Stockwerk' etc. (cp. Uotila 1986: 214).

7.2. Substitution of BA *ei*-diphthong is one of the most controversial issues in the research of BA loans in FI. Different opinions have been stated.

7.2.1. Several Baltologists have assumed that vocalism in BA loans in FI, including the *ei*-diphthong has emerged from a now extinct Northern Baltic variety. This opinion has been presented e.g. by Latvian linguist Antons Breidaks (Breidaks 1975: 90–100, esp. 98, Breidaks 1983: 48).

7.2.2. BA *ei* > EPF **ej*, f.e. **sejna* > LPF *seinä* 'Wand'. Diphthong *ai* is a secondary development in BA loans: LIV *sāina*, SE *sain* : *saina*, because of the regressive assimilation of vowel of the first syllable by the back vowel of the second syllable (v. Kettunen 1962: 144–146). Assimilation has not taken place if there is a front vowel in the second syllable (sound pattern *e -- e*): EPF **šejte* 'Blüte' > FI *heisi*, NE *(h)ōis*, LIV *ēd-rōm* (< **heide-rma*), SE *håitse*.

7.2.3. Phonetic varieties *ei*- and *ai* have been borrowed from two different originals with BA ablaut, e.g. FI *heimo* 'Sippe, Geschlecht; Verwandter', EST *hõim* 'Verwandtschaft (bes. durch Heirat); Verwandter' and SE (Leivu, language island in Latvia) *aim* 'Familie; Gesinde', LIV *aīm* 'Familie; Gesinde; die Leute in einem Bauerngesinde; Schwarm' (Nieminen 1957: 1957a; Kazlauskas 1968: 125–126; Viitso 2008: 50, 54); or rather *ei* and *ai* are varieties from different FI dialects: no BA dialects with show such alternation (Kiparsky 1968: 312).

7.2.4. BA pattern *ei -- a* > EPF **aj* > LPF *ei* (e.g. **šajna* 'Gras, Heu' > **heina* > *heinä*): BA first syllable diphthongs **ei* and **ai* have been substituted with **aj*-sequence in EPF if *a* was in the second syllable. Innovative and attractive *e -- a* pattern has spread sporadically to the BA loans where originally it did not exist (like **heina* > *heinä* 'Gras, Heu', **seina* > *seinä* 'Wand'). On the other hand, *a -- a*-pattern was preserved in BA stems *kaima* 'Namesbruder, Namensvetter', *laiha* 'mager, dünn', *laiska* 'faul, träge', *taivas* 'Himmel' (Liukkonen 1973: 22).

7.2.5. The development of *ei* and *ai* has been complicated in BA languages, and it is one of the unsolved issues of Baltology (for a detailed discussion cf. Stang 1966: 52–68). EBA (LIT, LAT) *ie* has developed on the basis of the earlier, Pre-BA short and long diphthongs **ei/ēi* and **oi/ōi*. The equivalents in the modern BA languages may be *ei*, *ai*, *ie* or *ī(i)*; diphthong *ei* has been preserved in WB languages, e.g. in OP and LIT and LAT dialects as Curonian substratum. Some BA loans in LIV reflect the WB diphthong *ei*, f.e. *kōidaz* 'Weberkamm; Ankerstock', *lōiga* 'übriger' (Zinkevičius 1980: 76–78, 92–93, Rudzīte 1993: 150–152).

7.3. BA **ei* > EPF **ej* > MPF **ei* > LPF *ī* (for sound developments cf. Toivonen 1934: 105; Kalima 1946: 132). This development is expected in BA loan *liika* 'überschüssig', and also in *riitta* 'Stapel, stapelartiger Haufen' and *tiine* 'trächtig', presented by Liukkonen 1999. He has also proposed BA etymologies for FI *kiittää* 'danken, loben' (that presumes the following development in FI: LPF *kīt-* < EPF **kejt-* < BA **geid-*, cp. LIT *giedoti* 'singen (vom menschlichen Gesang, insbesondere vom Singen geistlicher Lieder); singen (vom Gesang der Singvögel); krähen (vom Hahn)', LAT *dziēdāt* 'singen' (Liukkonen 1999: 75–76).

I suggest that a similar substitution is represented in following cases: BA origin to FI stem *siipi* : *siiven* 'Flügel, Feder, Fischflosse', SE *siib* : *siiva* / *siivas* : '*siiba*, NE *tiib* : *tiiva* / *tiivas* : '*tiiva* 'Flügel (auch an Fuhrwerken)', LIV *tiibōz* 'Flügel; Schwimmflosse; Flügel der Windmühle, des Zugnetzes' < LPF **sīpa-* / **tīpa-* << EPF **sejpa-* / **tejpa-* < BA **steiba-*: LIT *stiebas* 'Mastbaum, Pfeiler, Säule; Stock, Stange; Stengel, Stiel, Halm, Strunk, (Feder)kiel, Federspule', *stiēbti* (*stiēbia*, *stiēbē*) '(empor)recken, -strecken; hochheben (den Schwanz, die Nase)', *stiēbtis* (*stiēbiasi*, *stiēbēsī*) 'sich auf die Zehen(spitzen) stellen, sich möglich hoch aufrichten'; IE **steib(h)-* / **stēib(h)-*, **steip-* / **stēip-* 'Stange, Stecken; steif; zusammendrängen'.

7.4. For a number of BA loans, the original is probably BA long midhigh monophthong **ē*, that has later developed into a diphthong *ie* that is characteristic of EBA (LIT and LAT) varieties.

In my opinion, BA long midhigh monophthong **ē* is represented in the following FI loans:

(1) EST *needa* : *nean* 'fluchen, verfluchen', FI (Agricola) *niedellä* 'verschmähen, berachten', (1644) *nietää* 'fluchen' (< BA **nēd-*: LIT *niedėti* 'verabscheuen', IE **neid-* : *nīd-* 'heruntermachen, schmähen'); (2) SE *mōöl* :

mõõlu 'Geschenke, welche die Braut bei der Hochzeit verteilt', *mõõlu-vakk* 'Brautkasten' stem with secondary velarisation (< BA **mēlla-*: LIT *mielúoti* 'lieblosen', LAT *mielât*, *miēluôt* 'bewirten, traktieren, füttern', *miēlasts*, *mielastība* 'Gastmahl, Schmaus', IE **mēil-*); (3) SE *mõõl* : *mõõlu* 'Querstange, Kreuzholz, Wiegenstange (an der Schaukelwiege)' (< BA **mēla-*: LAT *miels* 'Brettlein vor dem Bienenstock', *miet* (*mej* / *mien*, *mēja*) '(einen Pfahl) einjagen, bepfählen', cp. *maĩdīt* freq. 'bestecken', *maĩļi* 'Spricker, Zaunstaken'). BA stem with *ai*-diphthong from the same nest has been borrowed into FI: *maila* 'Stab, Schläger' (the latter proposed by Liukkonen 1999: 91–92).

7.5.0. Two different substitutions for initial consonant cluster *st-*.

The initial consonant cluster is usually substituted with the latter consonant in the cluster in FI languages. This means that initial BA **st*-substitution is really special, *s-* and *t-*: SE *saivas* 'Zaunpfahl', FI *seiväs* 'Stange, Zaunpfahl', LIV *tāibaz* 'Zaunpfahl', NE *teivas* id. < BA **steibas*: LIT *stiebas* (< **ei*) 'Stock, Pfeiler, Mast', LAT *stiebs* 'hoher Baumstumpf' (Vaba 1997d; Viitso 2008: 133).

7.5.1. Robert Gauthiot (1903) has assumed that initial *s*-forms are caused by West LIT (Samogitian) triphthong *iei*: **tieibas* > **seibas*; but this explanation is not plausible.

7.5.2. *st* > *s-* and *t-*; but LIV and NE initial *t*-varieties are much younger (proposed by Kalima 1936: 63–64).

7.5.3. *st-* > *s-* in early GE (Koivulehto 1979a: 279 ff.) and BA (Liukkonen 1999) loans in EPF.

7.5.4. BA **st-* > metathetically *ts-* > EPF *s-*. It is assumed that a metathesis has occurred in BA languages: **st-* > *ts-* (> *s-*): Proto-Slavic **storžb* 'Wächter' with LIT equivalent *sárgas* 'Wächter, (Be)hüter, Pförtner', LAT *saĩrgs* 'Wächter, Hüter' OP *but-sargs* 'Haushalter'; but later varieties with initial *s*-were restored to the original in BA, with the exception of *sargas* (Endzelīns 1951: 233).

7.6. Different substitutes of BA *irC*-sequence have inspired the researchers to look for better explanations. *ir* may be substituted with (1) *ir* – EST *kāu-kirgas* 'Marienkäferchen (Coccinella), FI *kirsi* 'Eisschicht', *kirstu* 'Kasten, Sarg', *virpi* 'Zweig, Reis, Gerte, Stange, Rebe', *virsi* 'Kirchenlied, Gesangbuchlied'; (2) *er* – *herhiläinen* '(große) Wespe', *herne* 'Erbse'; (3) *är* – *härkä* 'Ochse, Stier', *kä(ä)rme* 'Schlange'; (4) *ar* – *harmaa* 'grau', *parsi* 'Stange, Balken'.

Koivulehto suggests that BA loans are so ancient that the IE syllabical */*r/* had not developed into *ir* -sequence yet (Koivulehto 1998: 238). However, it is quite notable that in case of BA *ilC*-sequence substitution, there is not this kind of vowel variety: f.e. EST *kild* : *killu* 'abgesprungenes, abgeteiltes Stück, Splitter', *silta* 'Brücke, Steg, Landungsbrücke; Diele', *villa* 'Wolle'.

7.7. Sequence *er* / *re* in BA loans like *meri* 'Meer, See', *reki* 'Schlitten', EST *tera* 'Sonnenstrahl' and *terendama* 'in der Luft widerspiegeln, erhöht erscheinen (durch Luftspiegelung)' indicates that they originate from different BA dialects. So, LIT *mārė*, LAT *mare*, OP *mary*, LIT *rāgės*, LAT *ragus*, LAT (*saules*) *stars* 'Sonnenstrahl' (IE **ster-* 'Streifen, Strich, Strähne, Strahl') cannot be original forms for FI loans. (cf. Vaba 1997b).

7.8. The original has been lost in Baltic languages but it can be reconstructed on the basis of other IE languages. Thus, FI *aisa* 'Deichsel', *aitta* 'Speicher, Vorrathshäuschen', *vuona* 'Lamm, Lämmchen' are proposed to be BA loans, although the etymological equivalent in modern BA languages has not been identified.

It is most probable that FI *lanko* 'Verwandter durch Heirat, bes. Schwager; Cousin(e) zweiten Grades; (ferner) Verwandter' is a BA loan: < BA **lankV-*: LIT *lāiguonas* / *lāigūnas* 'Schwager als Bruder der Frau, bzw. Schwägerin als Frau des Bruders der Frau'. This seems to be feasible, because BA languages tend to alternate stem sonants with vowels for example *be-ñ-gti* / *be-ĩ-gti* 'beenden', *tva-ñ-kà* / *tvá-ĩ-ka* 'Schwüle', *stru-n-gas* / *strūngas* 'kurz, verstümmelt, gestutzt, mit gekapptem Schwanz', *á-l-dra* / *á-u-drà* 'Sturm'. It is most probable that the sonant-vowel alternation has also occurred in BA stem **la-n-gonas* / *la-i-guonas* (Vaba 2001).

According to Jorma Koivulehto, FI *lanko* originates from Western GE adjective **ga-langa-* 'Verwandter' that is related to Old High German *gi-lange* 'verwandt'. The latter is more probably a loan translation from Latin *affinis* 'bordering, having common border, neighbour, accomplice, related by marriage' (as noted by Ritter 1993: 161–162). Thus GE cannot be the source for FI *lanko*. According to Liukkonen (1999: 79–80), FI *lanko* comes from a BA source that now exists as LIT *núolanka* 'Ehrerbietung, Ehrfurcht, Hochachtung; die Gesamtheit der Familienangehörigen des Mannes, denen die jung verheiratete Frau Ehrerbietung schuldig ist'. Taking into account the semantic aspect, this cannot be plausible (cf. also Kulonen 2000, 251).

7.9. On the areal distribution of Baltic loans. Detailed explanations of phonetic substitutions of BA loans are quite labour-intensive. The results do not always properly serve as the basis of chronological differentiator. This is the reason why BA loans should also be dated by their areal distribution. This principle should by no means be implemented without further analysis: later internal spreading or loss of BA loans in the FI languages may have increased or decreased areas of distribution of BA isolexes. The mentioned working hypothesis is still fruitful.

Abbreviations for languages

BA – Baltic; **EST** – Estonian; **EBA** – Eastern Baltic; **EPF** – Early Proto-Finnic; **FI** – Finnic, Finnish; **FU** – Fenno-Ugric; **GE** – Germanic; **IE** – Indo-European; **LAT** – LAT; **LIT** – Lithuanian; **LIV** – Livonian; **LPF** – Late Proto-Finnic; **MPF** – Middle Proto-Finnic; **NE** – Northern Estonian; **OP** – Old Prussian; **PBA** – Proto-Baltic; **PFI** – Proto-Finnic; **SE** – Southern Estonian; **WB** – Western Baltic.

BALTI LAENUD

LÄÄNEMERESOOOME MAASTIKUSÕNAVARAS

Balti laensõnade jagamine mõisterühmadeks ja nende sisulise külje analüüs on andnud läänemeresoomlaste esiajaloo selgitamisel häid tulemusi, eeskätt ühitatult arheoloogilise ja antropoloogilise ainesega. Eelkõige on baltilaenulise põllundus- ja karjandussõnavara jälgimisel saadud üliväärtuslikku kultuuriloolist infot selle kinnituseks, et baltlastega kontakti astunud eel- ja algläänemeresoomlased on just kontaktide kestes ja neist ärgitatult hakanud siirduma viljelevale majandusele, paigaelu eeldavale põlluharimisele ja karjakasvatusele.

Baltismide tähendussisu käsitlemisel pole geograafilisi termineid asjaomases kirjanduses iseseisva ideorühmana esile toodud. Seda teha on siiski otstarbekas, sest maastikusõnavara sisu- ja levikuanalüüs võib anda väärtuslikku infot etnilise ajaloo kohta. Sellesuunalisi uuringuid muinaslāti hõimude etnilise ajaloo selgitamiseks on teinud lāti teadlased, kelle arvates maastikusõnade etnilist kuuluvust on võimalik määrata üsna suure tõesusega, mistõttu need võivad anda etnogeneesi küsimuste lahendamisel häid tulemusi (vt. nt. Onomastikas apcerējumi. Rīga: Zinātne 1987). Läänemeresoome keelte maastikusõnavara etimoloogiline analüüs võimaldab välja tuua märgatava balti kihistuse – esialgseil andmeil ligi veerandsada sõnatüve. Käesolevas töös on vaatlusest kõrvale jäetud eesti keeles (rajaaladel, aktiivses kontaktsoonis) ja/või suuresti lätistunud liivi keeles esinev maastikusõnavara, mida häälikuliste kriteeriumide põhjal on võimalik enamikul juhtudel hõlpsasti osutada hilisteks lāti laenudeks, nt. *atak* Har 'soot', *lonk* : *longi* Krk 'vesine heinamaa, soo', *longas* / *lõngas* HJn 'jõekäärus olev maa' ja lv *lānka* 'laht; jõeäärne heinamaa', *lāva* Krk '(soo)lagendik', *pleuna(savi)* Plv 'valge savi, millega lubjatakse seinu' ja *plein (maa)* Lei 'sinisavi sisaldav maa, mis kuivaga kiiresti paakub', *tiir* 'soo'⁵, lv *lānka* 'madal jõeäärne heinamaa',

⁵ See haruldane soonimetuse leidub Gösekeni sõnastikus; Gösekeni järgi on selle esitanud ka Wiedemann: *tiir* 'Sumpf', vrd. lt *tīrs*, *tīrelis* 'soo, soostunud ala'. Allikaviideteta balti keele-

pe'mp 'soo'⁶, *salà* 'saar', *vigà* 'luidetevaheline madalik' jt. Samuti pole käesolevas käsitluses arvesse võetud baltisme, mille geograafilise tähendussisu kohta balti keeltes andmed puuduvad ja mis on kujunenud maastikusõnaks ilmselt alles pärast laenamist, nt. *hari* : *harja*, *laht* : *lahe*⁷, samuti *vars* : *varre* 'kõrs; käepide', mis läänemeresoome keelte põhjarühmas tähistab ka looduseesemete, nt. jõe või oja äärt (sm *joen varsi* 'jõeäärne ala', *joen varrella oleva* 'jõeäärne' ning tuleb Valdek Palli andmeil (1973: 165–166) sellises tähenduses esile ka kohanimeses) ja kaheldava balti päritoluga sm *muha* 'muda', *muha*-, *muho(maa)* 'soomaa; soine koht või maa; nõmm, palu' (vt. lähemalt Salmela 1965: 289–291); Julius Mägiste (EEW V: 1559 *sub muhe*) on lms *muh*-tüve pidanud deskriptiivseks.

Käsitlus on üles ehitatud järgmistele baltismidele: *allikas*, *järv*⁸, *kael* 'kitsas maa- või veeriba, maa- või merekitsus': *heinamaakael*, *mäekael* 'ala kahe mäe vahel', *niidukael*, *maakael* 'poolsaare algus', *sookael*, *järvekael* 'järve kitsam koht; laht, kuhu jõgi suubub', *jõekael* 'jõesuu', *lahekael*, *merekael*, vdj *järvee kagl* 'järvekael', sm *kaula* 'järvekael, maakael': *järvi supistui keskikohdassa kapeaksi kaulaksi; niemi, jonka kapea kaula yhdistää*

näited pärinevad siin ja edaspidi järgmistest publikatsioonidest: ME I–IV, LEW I–II, Nevskaja 1977.

⁶ Vrd. lt (Dundaga) *pempis* 'virtsaauk'; Kersti Boiko (1990: 52 jj.) oletab, et liivi keeles on püsinud sõna primaarne tähendus: sõnatüvi esineb Liivi ranna kohanimeses, kus soosemantika on esiplaanil, nt. *Pe'mp_suo*, *Pe'mp nītōd* jt.

⁷ Sellele lms-lp sõnale (**lakte*) balti etümoloogiat esitades on Lauri Posti (1977: 267–268) silmas pidanud järgmisi balti keelte andmeid: ld *lañktis* 'sang; haspel', mpr *lanctis* 'hark', lt *lanktis* 'haspel', ld *leñkti* 'painutama, kõverdama'; küsimärgilisi obiugri vasteid vt. UEW I/3: 234 *sub* **lakte*.

⁸ Vrd. balti apofooniavahelduslike *jaur*- / *jūr*-tüvedega: ld *jáura* 'märg, raske, viljatu, suvel ärakuivav ja lõhenev maa; soomaa; külm maa; savi- ja porisegune põllumaa; tüma koht; lodu; soo, savisegune liivik', *júra* 'meri'. Lms **jarva* < **jaura* on algusaegadel arvatavasti tõepoolest tähistanud just soid ja liigniiskeid alasid, nagu oletab Tarvel (1979: 31 jj.). Balti keeltes on püsinud mõistete 'soo' ja 'meri' esialgne sünkretism (vt. lähemalt Nevskaja 1977: 120); sõnatüvi on ulatuslikult levinud indoeuroopa keeltes (IEW I: 80–81 *sub* 2. **ūr*-, **aūr*-), kusjuures *j*-algulisena esineb see balti ja slaavi keeltes ning armeenia keeles – arm *jūr* (*ǰroy*) 'vesi' –, *j*-i eeldatakse juba algbalti ja -slaavi rekonstruktsioonitasandil: algbt **jēur*- (PrJa 3: 96), algs **jur*- / *jūr*- (?) (ĖSSJa 8: 236–237), mida osutavad ka asjaomased lms-lp-volga sõnakujud; teisiti IEW I: 81: ld *jauriūs* 'soine / moorig, sumpfig' jt. < **eūr*-. Läänemeresoome ja balti andmeid on kõrvutanud juba Jaunius (Jaunius 1972: 242), seejärel Rozwadowski (1913: 46) ja Būga (1959: 235, 266–267), samuti Toporov (PrJa 3: 97 *sub iūrin* 'mope'). Kõnealuse maastiku sõna nostraatilise iseloomu on postuleerinud Illič-Svitōč (1971: 22).

mantereeseen (NyS 1: 260), krj *kaklas* 'soo-, nõmmekael', vps *каглаз, каглуз* 'sookael, kitsas metsariba, mis ühendab kaht metsa'⁹, lv *kāla*, sgp. *ka'llō* 'saar, leetseljak'¹⁰, *kuits* 'vesine sooäärne maa', sm *kääppä* 'mägi või kivi-kangur põllu keskel', *kääpäs* 'soosaar'¹¹, sm *liiva* 'pori, muda' ja *liiva* 'lima'¹², *lohm(us)* 'veesoon, madal koht heinamaal, veega kaetud madalik', *loja / loju* 'madal vesine koht', ? *loom* : *looma* 'jõekäär' ja sm *luoma* 'nõgu, lohk, (kui-vanud) jõesäng', *luht*, mis tähendab ühelt poolt suurvee ajal üleujutatavat looduslikku heinamaad (krjA *luhtu* 'tiik, loik', lü *luht(e)* 'loik', vps *luht* 'loik, abajas, laht') ja teiselt poolt luhas kui niiskes ja soostunud kasvukohas kasvavaid taimi, eesti keeles nt. luga 'Juncus', kõrkjat 'Scirpus', võhumõõka 'Iris', tarna 'Carex', *mala* 'liivane mererand' ja krj *malo* 'rannaäärne mada-lik'¹³, *meri* 'meri', ka 'järv' (lüüdilastel, põhjavepslastel, eriti Äänisjärv) ja

⁹ Vrd. ld *kaklas* kui maastikusõna: 'laht, väin, merekitsus; poolsaar, neem(ik)': *jūriy kaklas* 'merekael', *mariy kaklas* 'lahekael'; usutavam on siiski arvata, et maastikusõna funktsioonid on *kael* ja *kaklas* saanud kummaski keelerühmas iseseisvalt: tähendusmahu laienemine põhineb hästi mõistetaval antropotsentrilisel metafooril.

¹⁰ Vrd. lt *kalva* 'küngas, kink; saar; leetsejak', ld *kalvā id.*; lt *kalva* levik maastikusõna ja topo-nüümia osutab, et tegemist on kurši sõnaga, millel leidub paralleele muinaspreisi kohanimedes (Laumane 1987: 182–183). Liivi esinemuses toimunud assimilatsioon *lv > ll* ja esisilbi vokaali kvantiteedimuutus osutavad suhteliselt vanale laenule (Thomsen 1890: 139). Suhonen (1973) kõnealust maastikusõna liivi keele läti laenude loendis ei ole esitanud.

¹¹ Lõunarühma keeltes ja lõunavepsas pole see maastikusõna, vaid märgib hauda; lms sõnal leidub ebakindel vaste mansi keeles: *kāp / kap* 'küngas, kink' (UEW I/2: 138 *sub* **kāppä*).

¹² Semasioloogilistel kaalutlustel hoitakse ee *liiv* (> sm murd. *liiva* 'liiv, sõmer') lahus lms 'pori, muda' tähistavast *li(i)va*-tüvest (EEW IV: 1309 *sub* *liiv II*), vrd. lt *glīve* 'roheline lima veel, muda, hiib', ld *gļyvas, glēivēs / glēivos* pl. 'lima, ila', ? lt *līvis* 'soo, soine koht'; sõna-tüve i-e tausta vt. IEW I: 364 *sub* **glei-t-*; alternatiivselt peetakse lms *li(i)va*-tüve 'pori, muda' germaani-laenuliseks (Hofstra 1985: 43, 325). KÈSK: 163 *sub* *лыа* seob permi (ühispermi **lūa*), lms *li(i)va* ja ha (Kazõmi) *lōwi id.* andmed, kuid Kuloneni arvates (1988: 288) esineb handi kakuminaalne / üksnes suhteliselt hilistes deskriptiivsõnadest ja seetõttu ei kuulu handi sõna siia. Häälikuliselt ja tähenduslikult lähedasi maastikusõnu leidub turgi, mongoli ja tunguusi-mandžu keeltes (Murzaev 1984: 353); on püstitatud hüpotees sõna nostraatilise iseloomu kohta (Illič-Svitč 1976: 27; vt. ka Vanagas 1980: 117–118; 1986: 43–50).

¹³ Vrd. lt *mala* 'kallas, äär, serv', ld *lýg/mala(s)* 'ääretasa, pilgeni täis'; *mal-* balti keeleruumi sünonüümikas vt. Hirša 1986: 91. *mala* on registreeritud Viru-Nigulast: *meie rannas on Madi m. ja Selli m.* (EKMS I: 926 *Kallas*). Esimesena on sõna läti *resp.* balti päritolule tähelepanu juhtinud Loores 1929: 175–176. Toponüümika põhjal otsustades on kõnealune maastiku-apellatiiv levinud eesti keelealal märksa ulatuslikumalt: Kuu *malu/haua/laat, malu/haua maa-parras, kesk-malu/haud, malu/haua ülimäne parras* (nimed iseloomustavad rannaäärset mada-lat merd (Kuu Jõh *laat : laada*) sügavuse järgi), EKI kohanimekartoteegi andmed: *Malu haud*,

'ilmakaar, kuspool meri asub', nt. liivlastel 'lääs' jne., *mets*, *mülgas* / *mülk*, eeL *mülge* / *mülgatus* 'soolaugas, veeauk, porilomp', Wiedemannil ka 'kui-
vem koht soos, soosaar' [sic!], lv *nugār* / *nugār*': *kāngar n.* 'luitehari' (teis-
tes läänemeresoome keeltes, nt. soomes, somaatilise tähendussisuga), sm *ola*
'ränikivi, tulekivi', *palu* 'vesine metsamaa või heinamaa', *rahu* 'kivine või
liivane meremadalik, kari'. On võimalik, et sellesse loendisse tuleb lülitada
ka *rõun* : *rõuna*, *rõunak* 'mäenõlv(ak)', *rõönt*, -u 'kõrgendik' ja osaliselt sm
reuna, *salu* / *salo* '(leht)metsa tukk, metsasalk põldude ja soode vahel (Rei);
metsaga piiratud lagendik, rabasaar'¹⁴. Sellesse loendisse kuulub kindlasti
vagu, mis nii balti kui ka läänemeresoome keeltes on ühelt poolt põllundus-
ning teiselt poolt maastikusõna, tähistades negatiivseid pinnavorme: ld *vagà*

Maluhaualaat, *Malu haua parras*, *Malusi* (saared Kolga lahes), *Pha Malu soo*, *Maluso alune*,
VNg *Malla* (rand), Hää *Malle kivi*, Khk *Mallelaid*, Vil *Mallmägi*, Vän *Malle põlmas*, Rak *Malle*
põnts (mägi), Rid *Malle rahu*, Pär *Kitse malle all* (kalapüügikoht Pärnu lahes; teade pärineb
allikast Laakmann 1939: 115) jpt. Kõik *mall(a)*-nimed pole geneetiliselt seostatavad käsitletava
maastikusõnaga, vaid pigem Wiedemanni sõnaraamatus leiduva apellatiiviga *mall* : *malla*, *kivi-*
m. 'Gedenkstein'. Küsimus väärib lähemat jälgimist balti-läänemeresoome kontaktidegi seisu-
kohast, eriti kui pidada silmas blt *mala* võimalikke *t-* ja *v-*lisi toponüümseid laiendeid (nt. Läti
jõenimedes *Malvis*, *Malta* jt., vt. Hirša 1986: 91, viide 25, samas asjaomane kirjandus) rööpselt
meie *mall(a)-* ja *malda-*, *malv(a)*-toponüümidega. Sm krj *malo*, mrd *mala-* balti päritolule on
taas osutanud Nuutinen 1987: 514 jj. Soome keelelal on sõna püsinud sekundaarseis tähen-
dusis; sageli esineb *malo* koguni arusaamatu kontekstisõnana ja vanemas leksikograafias on
selle tähendussisu tõlgitsetud eksitavalt (Gananderil *neitosen malussa* 'in pudendis virginis').
Nuutinen tõestab, et tegemist on maastikusõnaga, mille primaarne ja keskne tähendus („ydin-
merkitys”) on oletatavasti olnud 'rand'. Eesti esinemus on Nuutinenil (nagu ka SKES-is) jäänud
tähelepanuta. Mõni uurija on avaldanud arvamust, et kõnealune balti maastikusõna (samuti alb
mal 'mägi', rum *mal* 'kallas, mägi') kuulub indoeuroopaeesse sõnakihistusse; *mala*-kom-
ponenti sisaldavad toponüümid tähistavad mägiseid alasid ja on levinud Alpides, Karpaatides,
Väike-Aasias, draviidikeelses Indias (vt. lähemalt Čihař 1960: 116; Murzaev 1984: 360). Teiselt
poolt on korduvalt osutatud *mala* heale etümoloogiseeritavusele indoeuroopa ainestiku najal, mis
väljendab eenduvuse, esileküündivuse vms. ideed (vt. nt. IEW II: 721–722 *sub* **mel-*; Petleva
1973: 39).

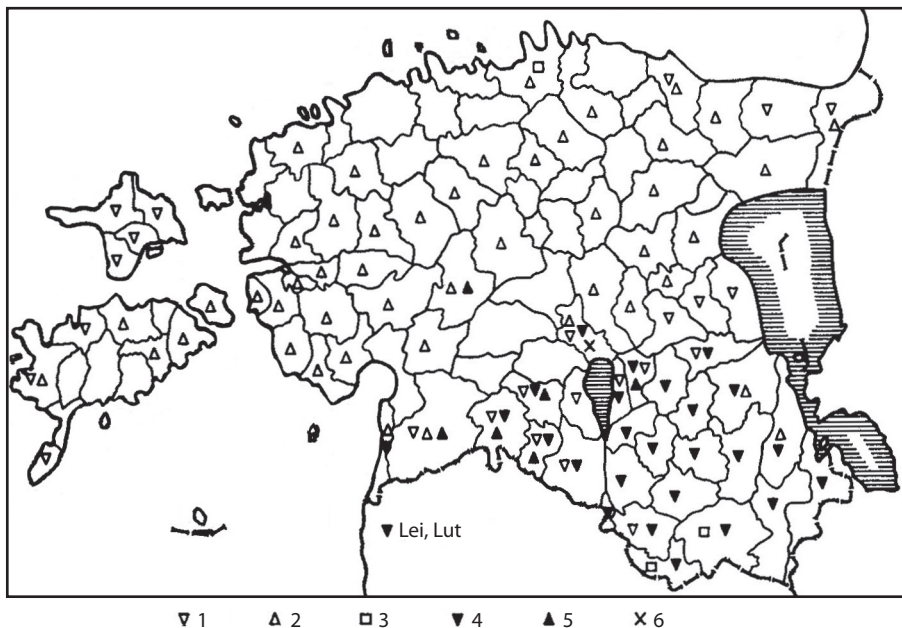
¹⁴ Vrd. ld *salà* 'saar, soosaar', lt *sala* 'saar, laid, soosaar; metsamaa, taludest kaugemal asuv
metsatükk', *salina* dem. 'kuuse- või männitükk'. Maastikusõna balti päritolust ja tähendusharg-
miku kujunemisest on kirjutanud Tarvel (1979: 33–34); on oletatud ka vastupidist laenusuunda
(nt. Zeps 1962: 178). Ebaselge on lms *salu* / *salo* seos idapoolsete sugulaskeelte andmetega:
haL *sot* 'jõekäärü äärne ala', nee *sale*, *sal'aku* dem. 'neem, maanina' (Collinder 1977: 73).
Balti maastikusõna indoeuroopa taust pole päris selge (vt. nt. ME III: 664 *sub* *sala* I); on pos-
tuleeritud indoeuroopaeline substraatne maastikusõna **sala* 'soine maastik' (vt. lähemalt Čihař
1960: 116).

'vagu, jõesäng', ee *vagu* 'pikk kitsas madalavõitu süvend', lü *vago* 'sügav koht jões, kust püütakse lõhekalat', kuid Seppo Suhonen (1988: 607) on pidanud lüüdi tähendusarengut sekundaarseks.¹⁵

Esmakordselt on balti etümoloogia esitatud järgmistele loendis esitatud sõnadele: *allikas*, *kuits* 'vesine sooäärne maa, kus kasvavad kased', *lohm(us)* 'veesoon, madal koht heinamaal, veega kaetud madalik', *loja* / *loju* 'madal vesine koht jms.', *mülgas* 'soolaugas, veeauk, porilomp', *palu* 'vesine (heina) maa', *rahu* 'kivine või liivane meremadalik, kari'.

(1) *allikas* on levinud peamiselt põhjajaeesti keelealal ja Edela-Soomes: *allikko* / *allakko* 'veeloid, -lomp, -auk; märg metsamaa või nõgu; sula koht (mere)jääs' (täpsemalt leviku ja tähendussisu kohta vt. SMS I: 16); lõuna-eestist on vähe teateid (seal on valitsev allikanimetus *läte*, vt. kaart 1). Eesti ja soome sõnade etümoloogilist kokkukuuluvust pole vaidlustatud (SKES I: 16 *sub allikko*; EEW I: 63 *sub allikas*; SSA 1: 70 *sub allikko*). Tähendussisu poolest haakub soome esinemusega kõige lähemalt Käi *allik* 'lahtine koht merejääs, ranna ligi, 2–3 sülda läbi mõõta, ei külma iial kinni' (selle murdetate on fikseerinud Saareste 1924: 12). Mägiste peab *allikat* läänemeresoomeliseks ja morfoloogiliselt ülesehituselt liitseks: *all-ika-s*, kus *all-* on tüvi, mida iseseisvalt pole registreeritud ja mis etümoloogiliselt on täiesti läbipaistmatu, järgneb läänemeresoomeline *-ikka-* ja eesti keeles veel sekundaarne *s*-liide (EEW I: 63 *sub allikas*; nii on sõna morfeemikoostist analüüsinud ka Rätsep 1983: 543). Liide *-ikka* märgib kõnealusel juhul tõenäoliselt kohta (ja rühma). Paul Ariste (1981: 18) on mitut läänemeresoomede maastikusõna pidanud hüpoteetiliseks protoeuroopa substraadiks, nende hulgas on nimetamist leidnud ka *allikas*. Substraadihüpotees ei aita paraku edasi etümoloogiatööd ega seleta nominatsioonimotiive (protoeuroopa substraadihüpoteesi kriitikat vt. Rätsep 1983: 543; Häkkinen 1985: 107). Juba see üksi

¹⁵ Sõna baltilaenulisuses on mõneti kaheldud, sest blt *vagà* indoeuroopa taust on ebaselge (SKES V: 1612 *sub vako*). Endzelīnsi järgi võib asjaomast balti sõnatüve siduda järgmistele andmetega: ld *vāgis* 'pulk, tikk, naga', lt *vadzis* 'kiil; varn', mpr *wagnis* 'adra osa' (ME IV: 431–432). Porzigi järgi (1964: 187) on tegemist vana, kuid balti keeltele ainuomase lekseemiga. Seetõttu on oluline pöörata tähelepanu tõsiasjale, et *vaga* on levinud balti päritolu hüdronüümikaga praktiliselt üle kogu hiigelsuure balti maksimaalareaali (mõiste kohta vt. Vaba 1983: 80), nt. Leedu jöenimedes *Vagà*, *Vagaĩlis* jt. (Vanagas 1981: 358), muinaspreisi keelealal, nt. *Waghine* (Gerullis 1922: 191), balti maksimaalareaali idaosas Ülem-Dnepril ja Moskva ümbruses, mh. jöenimedes *Вага*, *Важа*, *Важица* / *Важница*, *Вожя*, *Вожочка* (Торогов, Трубачев 1962: 178, 180).

Kaart 1. Sõnade allikas ja läte levik eesti murdeis. 1 – allik (allika), 2 – allikas (alligas), 3 – hallik (hallikas, halligas), 4 – läte 'allikas', 5 – läte 'kaev', 6 – allikaläte.

ärgitab etümoloogilisi uuringuid jätkama. Uusi perspektiive avab oletus, et *allikas* on võinud lähtuda balti **šalta*-tüvest, mille tähendussisu on 'külm'. LKA andmeil on leedu keeles levinumaid allikanimetusi *šaltinis* koos variantidega (*šalt/inė*, *šalt/ėnė*, *šalt/uōnė*), selle kõrval realiseerub sama tüvi prefiksilises tuletises *pa/šaltys* (LKA: 180–181; leedu allikanimetuste levikut on kujutatud kaardil nr. 104). On tähelepanndav, et kõrvutus leidub Kazimieras Jauniuse käsikirjalises „Leedu-eeesti etümoloogilises sõnastikus” (koostatud pärast 1879. a.): *šal-ti-nis*, ee *hal'l'ikas* : *hal'l'ika* 'Quelle' (vt. Jaunius 1972: 348). Üksikasjalikumaid selgitusi – nagu enamiku kõrvutuste puhul – pole Jaunius lisanud. Kõnealune leedu allikanimetus tähendab õieti 'külmallikat' (ld *šaltinis* etümoloogiat vt. LEW II: 960–961 *sub šalti* 'külmutama, külmuma, külmaks minema, jahtuma'; meile huvi pakkuvatest lekseemidest on siin toodud *šaltėnis* 'allikas', *šaltinis* 'miski, mis on külm; (külm) allikas; vappekülm', *pāšaltinis* 'koht allika juures'). Ld *šaltinis* on tagasiviidav i-e etümonile **k'el-* 'külmutama, külm; soe' (IEW I: 551). Juhitagu siin tähelepanu semantilise tüpoloogია seisukohalt analoogilistele allikanimetustele.

Algne külmaidee sisaldub soome allikanimetuses *kaltio* 'selgeveeline läte; jääauk', mis lähtub algskvandinaavia laenualuselt **kalðiōn*: vnr *kelda*, vrts *kælda*, rts *källa* 'allikas' (SKES I: 152 *sub kaltio*; SEO I: 545 *sub källa*; samas näiteid semantilisest tuletusmallist 'kül'm' → 'allikas' iraani ja slaavi keeltes; kõik sõnakujud on tagasiviidavad i-e etümonile **gel(ə)*- 'kül'm, külmetama' IEW I: 365–366). Läti keeles pole registreeritud *šalta*-tüvelist allikanimetust, kuid selle kunagine esinemine pole Läti toponüümika andmeil sugugi välistatud: Konstantīns Karulis (1985: 181) peab võimalikuks interpreteerida Läti kohanime *Saldus* kui 'külma, allikalist kohta'. Kõnealusel balti allikanimetusel näikse olevat *satem*-kujulisi (pleofoonilisi) vasteid vene keeles, millel on telmatoloogiline tähendussisu: vn *солотина* / *слотина* ' (seisuveega) mäda-soo' jt. < algs. **soltina* (vrd. Murzaev 1984: 513–514 koos kirjandusega).

Sõna *allikas* häälikulise külje kommenteerimiseks tuleb öelda järgmist. Lms *ikka*-liide liitub valdavalt kahesilbilistele (astmehelduslike tüvede puhul nõrgaastmelistele) vokaaltüvedele, kusjuures morfeemi piiril lühike *a resp. ä* kaob, nt. *vasa-* + *-ikka-* + *-s* → *vasikas*, *sitt* : *sita-* + *-ikka-* + *-s* > *sitikas* (EEW XII: 3749 *sub vasikas*; IX: 2827–2828 *sub sitt*), nii ka vlms **šalta-* + *-ikka-* + *-s* > **šaltikas*.¹⁶ Eesti sõnal *allikas* ja soome sõnal *kaltio* on sisulise paralleelsuse kõrval märkimisväärne sõnatuletuslik analoog (*i*)*kk(a)*-liiteliste laiendite näol: *kalteikko*, *kaltiokko* 'koht, kus on palju allikasilmi' (SKES I: 152 *sub kaltio*). Sama tuletusmall on täheldatav eesti allikanimetustes *keed/ik(maa)* 'maapinnal, jões või järves asenev allikas, külma põhjaveega koht' ← *keetma* : *keeta* 'üles suruma või tõstma'; vrd. ka *uha/stik* 'allikataoline koht soos või veekogus, mis talvel kinni ei külmu, kust vett üles uhkab' (EKMS I: 126 *Allikas*). Küsimusi tekitab sõnaalguline *h*-tus, eriti soome esinemust silmas pidades. Balti laenualus eeldab *h*-d: kõne all on hästi tuntud substituutsioon blt **š* > vlms **š* > hlms *h*. Eesti vanemas leksikograafias ja kirjakeeles esineb sõna eranditult *h*-lisena: Müller, Stahl, Göseken, Helle *hallick*, Piibel (1739) *hallika wet* (vt. Saareste 1924: 12; lisanäiteid vt. EKMS I: 127 *Allikas*), Wiedemann 1973⁴ *hal'l'ik*, *-u*, *hal'l'ikas* : *hal'l'ika*. Andrus Saareste on seda *h*-d pidanud sekundaararenguks (,vast sõnade *hal'l*, *-i* ja *hal'jas* mõjul?"), argumenteerides seisukohta järgmiselt: 1. neis vähestes põhjaeesti murretes, kus *h* püsib, esineb sõna siiski *h*-tul kujul (Phl *allik*); 2. soome vaste on *h*-tu – *allikko* /

¹⁶ Lms (*i*)*kk(a)*-liite liitumistingimusi, tähendusfunktsioone ja lisanäiteid vt. Hakulinen 1968: 131–132; Kasik 1979: 40–41.

allakko (Saareste 1924: 12). Eesti kirjakeeles loobuti sõnaalgulisest *h*-st nn. Hurda seadusest (Kaarel Leetbergi väljend) lähtudes peamiselt seetõttu, et soome keeles seda pole (vt. Mägiste 1931a: 129, viide 1).

Algupärase *h*- poolt võiks kõnelda Kuu Tapurla *halligas* (registreeritud rööbiti *alligas*-kujuga), kuid *h*- sekundaarsus pole siiski välistatud (Must 1987: 87).¹⁷ Tõestusjõud puudub Võru murdest, sügavalt *läte*-levikualalt registreeritud sõnakujudel *hallik* Har, *hallikas* Rõu, mis on täiesti ilmsed hilised põhjaeestipärasused. Seega eesti murdeaines ei paku *h*-lise *hallika* algupärasuse oletusele tuge. Nagu juba osutatud, on soome esinemus *h*-tu – *allikko* / *allakko*. Üksikujuhtudel on ka soome keeles täheldatav *h* > Ø. Lauri Hakulineni järgi (1968: 33–34) võivad seda arengut soome kirjakeeles kajastada nt. *aamu* 'hommik', *aave*, murd. siiski ka *haave* 'viirastus; aimus', *aisti* 'tundemeel, maitse'. *h*-tus võib mõningail juhtudel viidata eestipoolsele sõnalaenule, nt. sm *aatta* 'libu' ? < *aata* id.; viimasega on etümoloogiliselt identne ee *hatt* : *hata* 'lita, libu' (EEW I: 303 *sub hatt III*; vt. ka SKES I: 3 *sub aatta*). Kui oletada sm *allikko* / *allakko* eesti päritolu *h*-tuse (ja leviku?) alusel, siis väga vana laenuaeg kõne alla tulla ei saa. Arnold Kase järgi on sõnaalguline *h*- põhjaeesti murretes hakanud kaduma 17. saj., kuid selle märkimine või märkimata jätmine on järgmisel sajandil üha päevakorral. Alles möödunud sajandil on *h*- enamikust murretest täiesti kadunud, mistõttu seda ei soovitatud kirjas kajastada. *h*- on püsinud eesti kirjas teadupärast traditsioonil, kuid on ridamisi näiteid, kus etümoloogiline *h*- on aja jooksul kaduma läinud: *enese* (Müller *hennese*), *õis*, *õitsema* (Stahl *höije*, *höitzen*), *uhmer* (sm *huhmar*), *õhk* (Wiedemann 1973⁴ ka *hõhk*, Phl *hehk*, sm *hehku* 'lõõm, lõkendus'), *erk*, *ärgas* (sm *herkkä* 'tundlik'), *üür* jt. (Kask 1967: 98–99; vt. ka Saareste 1923a: 147–148). Balti etümoloogia korral kuulub *allikas* sellesse loendisse. Soome *allikko* / *allakko* oletatavast eesti originaalist hälbiv tähendussisu ja suhteliselt ulatuslik levila kõnelevad aga pigem varase kui hilise laenuaja poolt. Analoogiaarenguna on *h*-tu ee *allik(as)* võinud eluõiguse saada sõna levila mõnes osas juba õige varakult (siirdudes *h*-tuna Edela-Soome). Ulatuslikumalt aga pidi püsima algne *hallik(as)*, millele ühemõtteliselt osutab

¹⁷ Kuusalu Kõnnu ranna vanapärases murrakus esineb *h*- mitmete algselt vokaalialgulistest sõnade ees; huvitav on märkida, et selliste sõnade loendis on ka *hüüri/raha*, mis – kui silmas pidada võimalikke laenuallikaid rts *hyra*, *hyre*, kask *hure*, asks *hūr* – peegeldab õigesti algset olukorda, vrd. ka eesti vanema kirjakeele *hüür*, eeL *hüür'mä* EEW XII: 4106 *sub üür III*, vrd. ka sm *hyrry*.

eesti vanem kirjasõna. *h*-tu *allikas* on võinud kujuneda sõnapere *all-alt*, (*maa-*)*alune* foneetilises ja semantilises tõmbeväljas. See on tõsiselt arvestatav atraktsioonipunkt *allikale*, kui pidada silmas, et allikas ju on maapõuest – maa alt – pinnale või veekogu põhja väljuv põhjaveevool: Kse *uhkav allikas keeb alt vett*; *al'likast tuleb mua_alt vett*; Kad *al'llikad kiedavad mua siest vett välja nõnnat vulinal kohe*, Lüg *allikapääline maa, sääl kasvap ia ein, sääl ajab vesist ülesse, Äks al'lik all, keedab vett ülesse* jne.

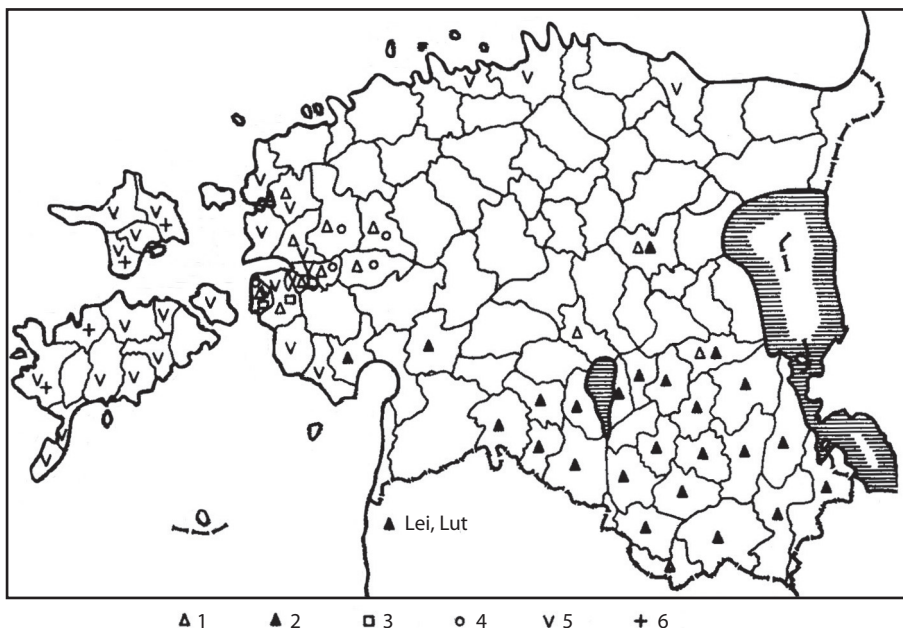
On mõeldav, kuid raske osutada, et *allik(as)*-sõna *h*-tus on kujunenud *a*-alguliste balti allikanimetuste lt *aluots* / *aluogs* / *avuots* (> lv *avat*, ovàt) mõjusfääris.

Analoogiaarenguist johtuvat sõnaalgulise etümoloogilise *h*- varast kadu tuleb esile mitmes teiseski balti tüves. Siin on nimetada nt. *arm* : *armi* 'hundi karva hall, hiirjas hall, lambavilla hall, pisut valgega segatud hall', *armis* (Göseken) 'armiline, tähniline' (vrd. hlms **harmaya*: sm *harmaa* jt., lü *harmag*), *örrilasi*, *ärilane* (piiblikeel), *errilaesed* (Masing) 'herilane', *ula(-)*, *ulu(-)*(*alune*) 'sammastele tuginev katus, etteulatuv katus, kaugele üle seina küündiv katuseäär', *ulupuud*, *-palgid* 'muripuud', vrd. sm *hulas* 'nurk, sopp; rehe, aida ees olev katusealune'.¹⁸

Allikad on etendanud tähtsat osa muistsete eesti hõimude müütilises maailmapildis (hiieallikad, pühad allikad, terviseallikad, imeallikad). Asjaomaste tekstide uurimine võiks anda uusi impulsse *allika* etümoloogia lõplikuks avamiseks.

(2) ***kuits*** : *kuitsa* 'vesine sooäärne maa (kus kasvavad kased või kadakad)': *kuitsa soo*, *kuitsa maa* 'raba äär', *kuitsa ein* 'sooäärne hein'. Sõna on levinud üsna kitsal alal Lääne-Eesti rannikukihelkondades lõuna pool Matsalu lahte (Han Kse Lih; levikuandmeid vt. ka EKMS III: 881 *Soo*). Teistest läänemeresoome keeltest andmeid pole. Balti etümoloogia esitamisel on silmas peetud järgmisi vasteid: ld *kuĩtas*, (s)*kuĩtis* 'noor okaspuumets, metsatukk, tihe võsa', *skuĩstas*, *skuĩ(s)tis* 'suur paks kuusemets', lt *kuits* 'kuuse-noorendik, läbipääsmatu, soine mets, võsa', ? *skuta*, *skuts*, *skutājs* 'noor tihe okaspuumets, metsatihnik, põõsastik'. Läti uurija Benita Laumane on

¹⁸ Sm *hulas*-sõnale on balti etümoloogia esitanud Nuutinen (1984: 176–190), kuid eesti ja liivi esinemust pole seal käsitletud; õieti on asjaomast sm ja ld *šulas*-sõna kõrvutanud 1902.–1903. a. paiku juba Jaunius 1972: 239. Teistsuguse seisukoha eesti-liivi esinemuse suhtes on esitanud SKES V: 1531–1533 *sub ullakko I*, *ulottua* ja EEW XI: 3545–3546 *sub ulatama*, kuid see on väheusutav.

Kaart 2. Mõnede maastikusõnade levik eesti murdeis. 1 – *palu* 'soomaa, vesine heina- või metsamaa', 2 – *palu (palo)* 'kuiv kõrge maa (kus kasvab okaspuumets), nõmm', 3 – *kuits* 'vesine sooäärne maa', 4 – *lohm(us)* 'veesoon, veega kaetud madalik, madal koht (heinamaal); soohein', 5 – *rahu* 'meremadalik, kari', 6 – *loja, loju* 'madal vesine koht'.

visandanud balti maastikusõna ajaloolise levila, osutades selle keskendumist Kuramaa ja Lääne-Leedu rannikualadele ning levila võimalikku katkematut jätkumist muistsel Preisimaal, nt. Gdański piirkonna toponüümikas (Lau- mane 1987: 184–189; samas on tutvustatud balti maastikusõnale esitatud etümoloogiaid). Bügalt lähtuv etümoloogia, mida refereerib ka LEW I: 305 *sub kuītas*, seob (*s*)*kuit*-tüve sõnadega ld *skujà* ja lt *skujas* pl. 'puuokas'. Eesti esinemuses on esiplaanil soosemantika. Sõna levik Eestis suunab laiendama balti maastikusõna ajaloolist levilat ka põhja poole, sealjuures on oluline rõhutada, et Eestiski ei ulatu levila kuigi kaugele sisemaale.

Ee *kuits* võiks põhimõtteliselt kajastada samalaadset substitutsioonijuhtu kui balti päritolu *mets*, kus konsonandijärjend *-dj-*, *-tj-* on algläänemere- soomes substitueeritud geminaataafrikaadiga *-t't's-*, nagu on osutanud Jorma Koivulehto (1981: 167–168), kui *ts*-i ees ei esineks *i*-d (algläänemeresoomes polnud *i* (*j*) afrikaadi *-t't's-* ees võimalik). Hiline läti päritolu ei tule aga kõne

alla, sest siis jääks seletuseta sõnatüve *s*: läti maskuliinsete noomenite sgnom. lõpp *s* jääb praktiliselt alati laenamisel ära (Vaba 1997c: 410–411). Seega pole laenamisaja ja laenualuse suhtes täit selgust.

(3) **lohm** : *lohmi* Mär Vig 'veega kaetud madalik, lohk, loik, vesine või porine koht (heinamaal)': *veelohm*; *lohmus* Vig 'soonetis, ojalohk': *väike oealohmus oli, üks õõnes koht oli, tükk oli loiku ja teene auku*; (soo)lohm : -*lohma* / -*lohmi* Kul Kir Han 'pikk kõva (soo)hein'¹⁹, vrd. *Id lašmuõ* : *lašmens* 'koht järves, kuhu suubub või kust lähtub jõgi, jõehaud, jõe lähe', *It lasmenis* / *lāsmenis* / *lasminis* jt. 'lahvandus, koht allikalises jões, mis talvel kinni ei külmu, jääauk'. August Leskien, seejärel Heikki Ojansuu on pidanud läti sõna *lasmenis* eesti laenuks, pakkudes laenualuseks *lasme* : *lasme* (Leskien 1891: 419; Ojansuu 1921: 52–53) < *laskme-* (EEW IV: 1239 *sub laskma*). Sellise tõlgenduse vastu kõnelevad sõna levik balti keelealal, morfoloogiline ehitus ja tähendussisu (vt. lähemalt Urbutis 1981: 185–189), samuti asjaomase balti maastikusõna levik balti maksimaalarealaal hüdroneümikas Pihkva- ja Novgorodimaal ning Dnepri ülemjooksul: *Ласамница, Лосменка, Лосменная, Лосмина, Лосьменка, Лосьмина, Лосьмонка* (Ageeva 1980: 149; Toporov, Trubačev 1962: 194).

Eesti maastikusõnade *lohm* : *lohmi* / *lohma* tüvevokaalid ja *lohm/us*-liide on sekundaararengu vili (balti *men*-lõpuliste substantiivide morfoloogilist kohanemist vt. Thomsen 1890: 127). Pole selge, kas *lohm(us)* on geneetiliselt seotud järgmiste eesti ja mordva maastikusõnadega, vastavalt ee *lohk* / *loht* / *lohi* / *lohu* 'nõgu, alang' (Mägiste järgi on *lohk* jt. eesti deskriptiivsõnad, vt. EEW IV: 1341 *sub lohk I*) ja/või mrdE *lašmo* 'org, madal soine koht'. Viimast seostatakse läänemeresoome ja permi andmetega: komi *lažmīd* 'madal, maaligidane; lauge, liusk, veerjas', sm *loima* 'nõmm', krj *lodma* 'org, nõgu', ee *loim* 'veeloik, madal vesine koht' (SKES II: 301 *sub loima*; KÈSK: 156 *sub лажмыд*; EEW IV: 1345 *sub loim I*).

(4) **loja**, *loja koht* Mus Emm Phl 'madal vesine koht (ükskõik kui suur ja missuguses maastikus)': *loja kohast ei saa niitada, kud ära kuivab, siis saab, loeu maa* Khk 'madal vesine maa'. Kohanimedes on *loja* levinud laiemalt, esinedes peale Hiiu- ja Saaremaa ka Kirblas (*Lojaväli*); sealjuures samakõlalised Võrumaa kohanimed (San Urv Har, nt. San *Lojamäesoo*) ei tarvitse Marja Kallasmaa (1978: 252–253) meelest olla seotud saarte ja Lääne-Eesti

¹⁹ Maastikusõna kujunemist taimenimetuseks kasvukoha järgi vrd. *luht*.

lojaga. Sõna *loja* on leidnud rakendamist sooterminina, mille sisu on määratletud kui 'sooriba raba servas' (ÕS 1976: 378), 'лагг, прибереговая топь – rabaserva märevöönd' (Mullasõnastik 1971: 60). Wiedemann maastikusõnu *loja*, *loju* (*loeu*) ei tunne, kuid esitab saaremaalise levikumärgendiga *laju* : *laju* 'veega täidetud lohk, veesilm' ('mit Wasser gefüllte Vertiefung, „Silme“'). EKI murdekogudes ja EKMS-is sõna kohta teateid ei ole. Kas *laju* maastikusõnana on olnud ülepea faktiline?

Etümoloogia esitamisel on silmas peetud järgmisi balti maastikusõnu: ld *at/lajā* 'ala, mille suurvesi üle ujutab; madal koht kalda ääres', *āt/lajas* 'madal koht; üleujutus, mõõn', *at/lajūs* 'väike merelaht; sügav koht, jõe-haud; üleujutatav ala', *pa/lajā* 'teetus', *pa/lajys* 'kallas, rannaala'. Rööpseid *loj-* / *laj-*tüvelisi maastikusõnu leidub vene keeles: *залай*, *полой*, *сулой*, *улоу* '(uht)lamm, jõeluht jt.' (vt. täpsemalt Murzaev 1984: 216; balti ja vene maastikusõnade etümoloogiat vt. LEW I: 368 *sub lieti* 'valama, kallama'; Varbot 1984: 44; IEW II: 664–665 *sub 4. *lei-* / *lēi-* 'valama, voolama, tilkuma'). Balti päritolu mrdE *l'ej*, mrdM *l'ej* 'jõgi; jäärak' pole eespool esitatud maastikusõnadega etümoloogiliselt identne.

(5) **mūlgas** (*mūlgās*) : *mülka* (*mülkä*) 'rabalaugas, vee-, poriauk; pehme koht (soos, rabas vm.)': *māda-*, *pori-*, *soo-*, *rabamūlgas* (levinud ülemaaliskt); *mülkaauk* Kad Plt 'laugas, poriauk'; *mülkasoo* Ote 'raba'; *mōlgas* : *mōlka* JJn Plt 'poriauk'; *mōlka koht* Lai; *mulgas* : *mulka* Trm 'sügav mudane koht mädasoos'; *mūlge* : *mülke* Kod Plt Trv Hel Ran Nõo Vön Kam Ote Urv Vas Rāp Se 'pehme vesine koht (teel, rabas, soos, heinamaal), laugas'; *mülke* (*h*)aud Nõo, *mül'ke kotus* Trv; *mül'gätus* (*mūlgätüs*) Hel Ran Kam Ote San Kan Urv Rõu Plv Vas Rāp Se 'mūlgas, pehme koht heinamaal, soolaugas, poriauk'; *mūlgässik* : *mūlgässiku* Kod 'vedel, porine ja vesine koht (metsas)'. Wiedemanni sõnaraamat täiendab mitme olulise seigaga EKI murdekogude ja EKMS-i ainekikku: 1. registreerib laiendamata tüve *mülk* : *mūlgū* (d) = *mūlge*; 2. esitab õ-lise häälikukuju *mōlgastik* : *mōlgastiku* (SO) 'laugas'. Praeguste teadmiste valgusel on kummastav, et *mūlgas* esineb Wiedemannil hoopis pöördtäendus, märkides positiivseid pinnavorme: 'trockene Erhöhung, Insel (im Morast) [= kuivem koht soos, soosaar]', vrd. ka *mülkaline* : *mülkalize* 'voll Morastinseln [= soosaarerohke]' (Wiedemann 1973⁴). Tüve eritekkelisus on ehk välistatud.²⁰ Vahest on tegemist eksitusega, eriti

²⁰ Pöördtäenduslike maastikusõnade kohta vt. T. Itkonen 1962; Vilpula 1986: 407–408.

kui silmas pidada, et EKI murdekogude *mülka* kohta käiv rikkalik aines ei sisalda ühtki sellesisulist teadet. Sekundaarsete tähendusarengute tõttu osalevad vaatlusalused maastikusõnad mitmes muuski ideorühmas (nt. nahkade töötlemine); nähtuse jälgimisest on siinses kirjutises loobutud.

Etümoloogia esitamisel on silmas peetud järgmisi balti maastikusõnu: *mukl̥nē* 'tüma koht, mädasoo', lt *muklaine*, *muklājs*, *muklums*, *mūklājs*, *mūklis* 'soine koht, raba', *mūglis* 'soo, kus kasvab tihe põõsastik', vrd. ka ld *muklūs* 'märg, soine', lt *mukls* 'soine, rabane, tüma, mada', *muklu purvi* 'mädasood'.²¹ Balti laenualus eeldab laenamisel varakult toimunud meta-teesi *kl* > *lk* või siis lubavad järgmised slaavi soosemantikaga maastikusõnad oletada *lk*-lisi balti (baltoslaavi?) alternatiive: vvn *молокита*, bulg *млака* 'soo, raba', serbohor *млака* 'lomp, loik, poriauk; soine koht'; slvn tše slo *mláka* 'loik, lomp, poriauk' jt., kõik sõnakujud on tagasiviidavad arhetüübile **molk-* : **melk-* : *mylk-*, mis on muulähtene kui balti *mukl-* (Petleva 1973: 39–40, viide 38; 47–48, viide 53; slaavi maastikusõnade i-e tausta vt. IEW II: 724 sub 2. **melk-*, **melg-* 'märg, niiske, niiskus'). Väheusutav on laenualuseks pidada balti originaali, mille jätkajad on mpr *pelky* 'lodu, vesine maa', ld *pélkē* 'soo, (turba)raba, turbamätas; märg rohumaa', lt *pelce*, *pelķe* 'lomp, loik, poriauk'. Sellist kõrvutust on pidanud võimalikuks Jaunius (1972: 337). *p-/m*-vaheldus läänemeresoome keelte baltismides pole teada, vähemalt pole see regulaarne. Teistest läänemeresoome keeltest pole *mülkale* vähemalt maastikusõnaliselt vasteid teada. Lv *miklā* 'niiske, röske' on hääliku- ja tähendusseikade tõttu kahtlemata hilist läti algupära, nagu korduvalt on ka osutatud (vt. Suhonen 1973: 158).

Pole selge, kas *mülk*, *mülgas* jt. ning eesti-liivi *mulk*-tüvi (> lt *mulka* 'aia-mulk') 'ava, auk' on etümoloogiliselt identsed (nii ka EEW V: 1637 sub *mül-gas*; ee-lv *mulk*-tüve ja sm *mulkku*, krjA *mulkut*, vps *muuk* 'munand(id)', vdj *mulkku* 'peenise' etümoloogilises identsuses kaheldakse (SKES II: 350 sub *mulkku*). Semasioloogilisi raskusi sellise ühendamise teel ei ole. Lähemalt ja kaugemalt leidub näiteid, kus sama sõna märgib ühelt poolt „maastikuauke” – nõgusaid pinnavorme, kuhu koguneb vesi ja mis seetõttu on pehmed, soised – ja teiselt poolt mitmesuguseid n.-ö. tehnilisi ning somaatilisi auke ja avausi. Jälgigem nt. sõnade *auk* ja *mulk* kasutussfääre: *muda/auk*, *pori/auk*, *kruusa/*

²¹ Balti maastikusõnade etümoloogiat vt. LEW I: 470 sub *muklūs I*; IEW II: 744 sub 2. **meug-*, **meuk-* 'libisema, libe'.

auk, linaleo/auk, turba/auk, aba/auk VNg 'maakeauk, tüma koht rabas', *kaevas posti jaoks mulgu, Kalevipoeg rabas kätte, / Paiskas maha põrgupoja, / Mattis hoopis mulla alla; / Mulk jäi üksi muru peale / Kolmandamast kuulutama* („Kalevipoeg”; looduslikud või inimtekkelised „augud maastikus”); *aia/auk, kassi/auk, kolde/auk, olvi- e. unka/auk, repna- e. suitsu- e. ving- e. leitse/auk, aia/mulk, akna/mulk, reha pidime mulk, lõhna mulk* 'leitseauk', *paja mulk* '(lükand)akna auk', *puusse mulku laskma* Räp Rõu („funktsionaalsed augud” ehitistel, tööriistadel); *higi/auk, kaenla/auk, kukla- e. kiirde/auk, kõrva/auk, naba/auk, neelu/auk* 'neel', *nina/auk* 'sõõre', *silma/auk, kaenla, kõrva, naba, suu, hamba mulk, nina mulgud* San Urv 'sõõrmed', *perse e. raba e. sita e. uru mulk, silma mulk* Räp Urv („somaatilised augud”).²² Esitatu on ehk aidanud siluda teed ebalevale oletusele, et *mülk-* / *mulk-*sõnaperega võiks samalähtene olla koguni krj *mylkky, mylkäs* 'tagumik', *mylkisteä* jt., lü *mül'kištädä, vps möl'kištada* 'tagumikku püstakile ajada'. Nagu juba öeldud, pole põhjarühma keeltest teateid *mülk-* / *mulk-* esinemise kohta maastikusõnana. Etümoloogilise seose korral on krj *mylkky-, mylkäs-*sõna tabanud tugev spetsialisatsioon: algupärandi semantika ei sisalda somaatilist liini (soosemantikaga maastikusõnade ja kehaosanimetuste põimumist (peamiselt balti ja slaavi keeltes) vt. Nevskaja 1977: 127–128, 192–193).

Mägiste arvates on *mülgas* eesti deskriptiivsõna (EEW V: 1637 *sub mül-gas*), millest on liitliite *-tü-* (kausatiiv + refleksiiv) abil võidud tuletada eel *mül/tü/mä, mül'/ti/ma* 'pooleli hapnema, pisut paksuks vanuma (enam kui müratama, selle ja hapnema vahepealselt, nt. piim); umbseks jääma, umbsuse tõttu, õhuvoolu puuduse pärast kustuma, lämbuma (nt. tuli); läppuma, lämbima, seismisest riknema, niiskuse tõttu kibedaks minema, ummuksis halba maitset omandama (nt. jahu, hein); sogaseks, halvaks minema (vesi on umbjärves mültunud)' (EKMS I: 386 *Hapnema*; II: 151 *Kustuma*; III: 617 *Riknema*, 876 *Soga*), kuid „in solchem Fall dürfte es um eine hypochoristisch so stark verkürzte Abl[eitung] zu handeln, die zu erklären eine die Kräfte übersteigende Aufgabe wäre” (EEW V: 1638 *sub mült'ima*). *mültümä* (*mült'ima*) tuletusalus ei tarvitse tingimata olla *mülgas* – nagu Mägiste näib eeldavat –, vaid **mülk(e)-* → **mülk/tü-* > *mültü-*: *k* on konsonantide kuhjumise tõttu välja langenud. Võimalik analoog on nt. *julge* → *jul/tuma* (teisiti EEW II: 565–566 *sub julge*, s.o. tuletusaluseks peetakse adjektiivi *juletu*

²² Kõik näited allikast EKMS I: 212–213 *Auk*.

'arglik, kartlik, julguseta', kus *e* oleks välja langenud sporaadilise sünkoobi tõttu; Henn Saari (1987: 37) aga on oletanud sõnasisest *t / k* deskriptiivset vaheldust: *mült-* ~ *mülk-*). *mültü*-tüvest lähtunud deverbaaliks võiks vahest pidada maastikusõna *mülde* : *mülte* Võ 'pehme, vajunud koht, lohk' (EKMS II: 658 *Lohk*). Tuletusseose *mülgas* resp. **mülk(e)-* ja *mültü*mä (*mült*'ima) võimalikkust toetavad analoogid. Sünonüümse *mülgästü*mä alussõnaks on läbipaistvalt *mülgas* ja ühendavaks niidiks harali läinud tähendusväljas sogaseks-paksuks-umbseks-muutumise idee, mida kinnitab paiguti rahva-keel, eristades laukaid kui suuri, kindla põhja ja selge veega sooveekogusid umbsetest mülgastest: *laukad on suurel sool, mülkad aga üksikud mäda-kohad ja rabaugud* Pal, *soo või raba mülgas on väike ja madal, sinna ei saa uppuda, raba laugas aga on suurem ja sügav, põhjatu, sinna võib terve vankriga uppuda* Ann, *mülgas on pealt kinni kasvanud, umbne laugas, lau-kad on lahtised, mülkad – kinnised* Kuu, *mülka põhjas on lendav pori, laugas aga kindla põhjaga ja selge veega* Rõu (EKMS III: 883 *Soo*). Analoogilistes vormi- ja sisuseostes on minu arvates *läpp* : *läpi*, *läpe* : *läppe* 'soolaugas, rabalaugas' jt. ning verbid *läpa(s)tama* 'umbuses, õhupuuduses, niiskuses ja soojuses riknema, mädanema, kopitama', *läppuma*, *läppima*, *läppama* 'soo-jalt, niiskelt ja ummuksis seismise tõttu riknema, hallitama minema' jt., vrd. ka lv *läpågõ*, *läpätõ* 'soostuda, kinni kasvada' (LW: 212). Huvitav on märkida, et samas suunas on mõlkunud Mägiste mõte. Siin esitatu kinnitab sedagi Mägiste ettevaatlikku oletust, et ee *läpp* ja *läbi* : *läve* 'auk, ava' on etümoloogiliselt identsed (EEW V: 1446–1447 *sub läpp I*).

Sõnale *mülgas* annab deskriptiivse ilme esisilbi vokaalivaheldus *ü / u / õ / o / ö*. See asjaolu ei välista laenuetümoloogiat. Balti laenualus eeldab ju õigupoolest tagavokaalset tüve. Ent läänemeresoome keelte baltismides pole ees- ja tagavokaalsete tüvede rööpsus või ootuspäratute eesvokaalsete tüvede ainuesinemus sugugi haruldane. Jutt on *a / ä* ja *u / ü* vaheldumisest, nt. ee *angerjas* / *änger*, lv *aņģōrz* / *āņģers*, sm *ankerias* / *ānkeriās*, *ānkerikala* (vrd. ld *ungurys* < **angurijas* < **angar-* / **anger-*); ee *kääbas*, sm *kääppä* (vrd. ld *kāpas*, lt *kaps*); ee *rāstas* / *räästas*, lv *rastā*, sm *rastas* / *rästās* (vrd. ld *strāzdas*, lt *strazds*); ee *ādal*, sm *ātelā*, lv *a'ddōl* (vrd. ld *atōlas*, lt *atāls*); sm *mytyri* 'peakate' (vrd. ld *mūturas*); ee *tühi*, lv *tijā*, sm *tyhjā* (vrd. ld *tūščias*, lt *tukšs*); ee *tütar*, *tüdruk*, lv *tūdār*, sm *tytār* (vrd. ld *duktē* : *dukterš*). Nähtu-sele on laenu-uurimustes pööratud uuemal ajal suurt tähelepanu. On osutatud afektiiv- ja deskriptiiv- ning laensõnade ilmsele vastastikusele mõjule, sh.

deskriptiividele omase vokaalivahelduse kandumist laentüvele (E. Itkonen 1966: 349; Koivulehto 1971: 603–604; Uotila 1987: 374–375). Vormiliselt võiksid *mülk-* / *mulk-*perre kuuluda *mülk*, *mölk* jmt. sõnakujud, mis märgivad poolpaksu tummirikast suppi vms. Semantiline tüpoloogia näikse justkui õhutavat selles suunas jätkama²³. Aga meie peatume, sest nüüd algaks kulg sõnamaastikul, kus peibutav pealispind varjab etümoloogile ohtlikke mülkaid; foneetilis-deskriptiivsed sõnaväljad on atraktiivsed, nende liikmed mitmelähtesed, väljade mõjusfääri sattunud sõnade häälikuline kuju ja tähendus muutuvad, mis teeb nende etümoloogilise eritlemise lootusetuks.

(6) *palu* (*palo*) 'soo(maa), madal tüma maa, sooheinamaa, vesine metsamaa': *palu-*, *palomaa*, *palu eenam* 'madal heinamaa', *palusoo*. Sõna on levinud mereäärsetes kihelkondades Matsalu lahe ümbruses, piki randa põhja ja sisemaal ida poole: LNg Mar Kul Mär Vig Kir Lih Kse Han. Saareste järgi laieneb *palu* levila ka Põhja-Pärnumaale (EKMS I: 423 *Heinamaa*). Kaugel väljaspool kirjeldatud kompaktselt levikuala on *palu* 'soo(maa), vilets maa' kohta hajateateid kolmest kihelkonnast: KJn Lai TMr (vt. kaart 2). Väljaspool eesti keeleala *palu* kui sootermiini kohta teateid pole.

Etümoloogia esitamisel on silmas peetud järgmisi balti soonimetusi: ld *balà* 'soo; madal märg koht; lomp, loik; tüma maa; märg rohumaa; soohein, luhahain', lt *bala*, *balas* 'madal märg koht, soostunud ala'; vrd. ka ld *palà* 'soo', *pālios* pl. 'soised alad, kus kasvavad madalad põõsad', lt *paļi* / *palas* pl. 'üleujutus, tulvaveed; soised järvekaldad'. Balti *b-* ja *p-*alguliste sootermiinite etümoloogiline taust on erinev (vt. LEW I: 30–31 *sub balà*; IEW I: 118–120 *sub I. *bhel-* 'särav, valge'; LEW I: 532–533 *sub pālios*; I: 592 *sub pilti*; IEW II: 798 *sub I. *pel-*, **pelā-*, *plē-* 'valama, kallama, voolama'), kuid läänemeresoome häälikusubstituudiks on nii või teisiti *p-*. *palu* on häälikuliselt struktuurilt balti originaali(de) suhtes neutraalne. „Vesise” sisu poolest (nn. *Wasserwörter*) kuulub ld *palà* (*pālios*, lt *paļi* jt.), oletatavaid *palu* lähtealuseid, muinaseuroopa hüdronüümidega suhestatud apellatiivide nomenklatuuri (vt. Krahe 1964: 48–49). Vastav hüdronüüm on *Palà* (jõenimi Leedus), *Pola* (jõgi Novgorodimaal, suubub Ilmeni järve; vt. Krahe 1963: 48, 49; Ageeva 1985: 10). Muinaseuroopa hüdronüümika levilaks on teatavasti germaani, keldi, itali, illüüria ja balti hõimude kunagised ja praegused asualad. Muinaseuroopa hüdronüüme pole põhimõtteliselt võimalik interpreteerida

²³ Sootermineist analoogiliste toidunimedena balti keeltes vt. Nevskaja 1977: 126.

mõne üksiku indoeuroopa keele ainestiku põhjal. Mitu selle küsimuse uurijat (nt. Wolfgang P. Schmid) on jõudnud seisukohale, et muinaseuroopa hüdro-nüümid on kuhjunud balti hõimude praegustele ja kunagistele asualadele ning on häälikulistelt tunnustelt suuresti n.-ö. balti tüüpi. Tähelepanekud muinaseuroopa hüdro-nüümide kohta läänemeresoomlaste asualadelt on seni olnud üpris juhuslikku laadi (vt. nt. Schmid 1973: 189–194; 1984: 4–10; Kunstmann 1985: 387–401). On siiski juba päris ilmne, et muinaseuroopa hüdro-nüümikaandmete arvestamine võimaldaks paremini „ära seletada” mitmeid meie jõesimesid. Sõna *palu* juurde naastes võib siiski vähemalt teoreetiliselt oletada selle otsesemaid või kaudsemaid seoseid baltieelse indoeuroopa sõnavarakihistusega.

palu türevokaal -u (-o) on ootuspärane (< blt *-ō / *-ā) ja mõne uurija meelest (Endzelīns, Steinitz) osutab see vanemale laenuajale kui türevokaal -a; teisiti on blt *-ō / *-ā kahesugust substitutsiooni seletanud Eino Nieminen (Endzelīns 1933: 81–82; Nieminen 1934: 5 jj.).

Lõuna-Eesti *palu* (*palo*) ’kuiv kõrge maa (kus kasvab okaspuumets), nõmm’ (vt. kaart 2) on minu veendumust mööda teislähtene kui lääne-eestiline sootermin. Erinev etimoloogiline algupära seletab nende maastikusõnade pöördtähenduslikku vahekorda, tegemist on selge homonüümiajuhtumiga. Samal viisil on Alfred Salmela (1965: 290) seletanud soome maastikusõnade *muha-*, *muhomaa* pöördtähenduslikku vahekorda: ’(märg) soomaa’ – ’nõmm, kuiv liivamaa’. Muistseks alepõllunduse oskussõnaks peetud Lõuna-Eesti *palu* (vrd. sm krj lü vps *palo* (*пало*) ’alemaa’) tuletakse verbist *palama* ’põlema’ (SKES II: 471–472 *sub palaa*; EEW VI: 1918 *sub palu III*; on muidki seletuskatseid, vt. Raun 1958: 30). Ka Gustav Ränk (1949: 48) on sidunud *palu* alepõletamisega: „Et meil alepõletamist enam kaua pole toimetatud põlismetsades, vaid noores metsas või võsastikus, näitab muuseas seegi asjaolu, et alemaid keskaegsetes kirjades kutsutakse sageli *varvik*, mis tähendab just võsa või noort metsa. Ka nimetus *palu* noore metsa kohta näib osutavat endisele „alemaale”.”

(7) *rahu*, Wiedemannil ka *rahv* : *rahvu* ’liivane või kivine meremadalik, väike saar meres ranna ligidal’: *kalju-*, *kivi-*, *liiva-*, *sala-*, *äärerahu* (ä. *on kalda ääres*). Sõna on levinud Lääne-Eestis ja Harjumaal (vt. kaart 2). Väljaspool eesti keeleala sõna kohta teateid pole.

Vrd. ld *gráužas* ’kruus, rähk, kivine maapind; tulvaveega kokku kantud liiv’, *graužynas* ’kruusane koht; suurveega kokku kantud liivasaar’, *graužynė*

'koht, kus on palju liiva või kruusa', lt *grauzi* pl. 'sõmer, jäme liiv, kruus, rähk', *grauzs* 'kruusamägi' (balti sõnatüve indoeuroopa tausta vt. LEW I: 164 *sub gráužas*; IEW I: 460–462 *sub* 2. **ghrēu-* : **grəu-* *ghrū-* '(katki, puruks) hõõruma jt.').

Eesti *rahu* on arenenud metateesi *uh* > *hv* teel hilisläänemeresoomelisest **rauha*-kujust, Wiedemanni registreeritud *rahv*, -u on kõigi eelduste kohaselt selle arengu vaheastmeid (vrd. analoogilist sm *kauha* 'kulp; kopsik, kopp', ee *kauh* / *kahv* / *kaho* / *kahu* 'kaha; ka puulusikas jt.'). Eemil Aukusti Tunkelo on *rahuga* kõhklemisi sidunud lv *rovà* 'kivine merepõhi, kari' ja esitanud eesti-liivi maastikusõnale germaani etümoloogia: mõeldavaks laenualluseks on ta pidanud varase alggermaani tüvekuju **raus-*, õieti küll selle *z*-list varianti **rauz-*, mis seletavat paremini laenu *h*-d.²⁴ Laensõnauurimises polegi tegelikult nii haruldane olukord, kus on raske valida mitme formaalselt korrektse laenualluse vahel. Olgu siiski märgitud, et Tunkelo etümoloogia pole minu teada aktsepteerimist leidnud, nt. on selle täiesti maha vaikinud EEW. Sõnale *rahu* etümoloogilist lahendust otsides on Mägiste kõikunud kahe teineteist välistava seletusvõimaluse vahel: 1. *rahu* ja *rava*, lv *rovà*, sm *rova* on võimalikud sugulastüved ja lähevad tagasi algkujule **rauha* (EEW VIII: 2432 *sub rava*); 2. *rahu* on sõna *rahk* : *raha* / *rahu* 'kruus, sõmer' nõrgaastmeline tüvi, mis on üldistunud kogu paradigmas; sellisel juhul on *rava* muulähtene (EEW VIII: 2386 *sub rahu* I). Ee *rava*, lv *rovà*, sm *rova* lähtumine *rauha*-kujust, nagu oletab Mägiste, on välistatud. Algsete *uh*-sõnade häälikuareng on kulgenud meie huvivälja jäävatel aladel teisiti. Tõsi, Ida-Eestis esineb -*uh*- / -*hv*- asemel küll -*v*- (Rätsep 1959: 77; samas asjaomast kirjandust), kuid ee *rava* (ka *raba*) on selgelt lääne-eestilise levikuga maastikusõna (Var Tõs Khn Aud Pär Hää). *uh*- ja (neist metateetiliselt kujunenud) *hv*-sõnades on eesti keelealal (suurema järjekindlusega keeleala perifeerias – Vastseliinas, Harglas, Saaremaal) täheldatav sekundaarse *k* liitumine mainitud häälikujärendile, nt. *kahk* : *kaha* Kan (vrd. *kahv* Nõo Võn Ote Kan Urv Plv, *kaha* Ote Urv Rõu Se (Lepa), *kahu* Urv, *kaho* Rõu, *kauh* : *kauha* Räp 'loomade võõrutamisvõru, okaspäitsed', vt. Rätsep 1959: 77 jj., eriti 79, 87–89). Samalaadne

²⁴ Tunkelo 1913–1918: 24–25; Tunkelol on tähelepanuta jäänud vahekord soome sõnaga *rova* 'kivikangur jt.', *roveikko* 'kivine maa, kivikangur jt.'. SKES IV: 851 ei tõrju sm *rova*, ee *rava* 'veealune kivi, rahu', lv *rovà* > lt *rava* id. etümoloogilist seost. Korregeeritud alggermaani lähtekuju on **hraus-* pro **raus-*, kust isl *hreyssi*, nr *røys* 'kivihunnik, -kangur jt.' SEO II: 876 *sub röse*.

sekundaarne *k* esineb minu arvates ka sõnas *rahk* 'kruus, sõmer', mis kummutab oletuse sõnakuju *rahk* primaarsusest *rahu* ees. Sõnapaari *rahu* – *rahk* päritolu kogu probleemistik pole sellega kaugeltki ammendatud. Näiteks pole selge, kas *rahk* 'kruus, mügi jt.' ja *rahk* 'rähm jt.' on üks või kaks eri sõna (EEW VIII: 2383–2384 *sub rahk II*, *sub rahk III* käsitleb kumbagi juhtu omaette sõnaartiklis, kaldudes meid huvitavat semantilist vahekorda selgitama erilähtesusest johtuva homonüümiana; SKES III: 712–713 *sub rahka* järgi võivad mõlemad eesti *rahk*-lekseemid olla tüvesuguluses, millel läänemeresoome keelte kõrval on eventuaalne vaste mansi keeles, vt. lähemalt Toivonen 1918: 80).

Sõnapaari *rahu* ja *rahk* käsitluse lõpetuseks tuleb tähelepanu juhtida neile üpris rohkearvulistele häälikuliselt lähedastele ja tähenduselt identsetele või lähedastele sõnakujudele, mis osaliselt on ehk sõnapaari *rahu* – *rahk* sugulased, kuigi suuresti deskriptiiviilmelised, osaliselt aga selgelt muulähtesed. Deskriptiividele iseloomulik häälikuline labiilsus (esisilbi vokaalivaheldus, sõnalõpulise konsonandi vaheldus, konsonantide kuhjumine sõna algul) ilmutab n.-ö. pulseerivat tsüklilisust, mida on võimalik esitada eri täiusastmes sõnajadadena (siin on silmas peetud vaid eesti ainekst):

<i>rahu</i>	<i>rahv</i> , -u	<i>rahk</i> , -u, -a	–	<i>praht</i> , -i	<i>prahk</i> , -u
<i>rihu</i>	<i>rihv</i> , -a	<i>rihk</i> , -a	<i>riuhk</i> , <i>rihva</i>	<i>riht</i>	<i>krihk</i> , -a
<i>rõhu</i>	–	<i>rõhk</i> , -a	–	<i>rõht</i> , -u	–
<i>rüha</i>	–	<i>rühk</i> , -a	–	–	–
–	–	<i>rähk</i> , -a, -u	–	–	–

rihv on osutatud ülemsaksa laenuks (vrd. üksk *Riff*, vt. Rätsep 1959: 87; EEW VIII: 2470 *sub rihv II*), aga *rihu*, *rihk*, *krihk*, *rõhu*, *rõhk*, *rõht*, *rühk*, *rähk* läänemeresoomelise taustaga deskriptiivideks (EEW VIII: 2468 *sub rihk I*, 2569 *sub rõhk II*, 2591 *sub rähk II*; SKES III: 781 *sub rihkama*, 758 *sub rehu*; IV: 853–854 *sub ruhka*). Mitut neist (*rähk*, *rahk* 'rähm', *rühk*, *rihk*, *rõhk*) on Mihkel Veske kõrvutanud vene sõnadega *дрязг* 'prügi, sopp' ja *дызг* 'hagu, rädi' (Veske 1980: 171–172; vrd. ka balti andmeid: lt *druska* 'raasuke, kübe', ld *druskà* 'sool' ← *'raasuke, kübe', *drūzgas* 'väike tükk' IEW I: 274–275 *sub *dhreus-* / **dhrēu-s-*; Vasmer I: 543 *sub дызг*).

Edasise etümoloogilise uurimistöö käigus võivad baltismideks osutada **lamm** : *lammi* 'kinnikasvanud järvesopp, metsajärv; madal laht jt.', sm *lampi* 'metsajärv, umbjärv' (vrd. ld *klampà* 'mädasoo, tüma koht, lodu jt.'; nii on

püstitanud küsimuse Kilian 1986: 483–494); **laugas** : *lauka* (sõnale *laugas* on balti etümoloogia visandanud Saareste 1923: 144–145); **leede** : *leete* 'liivaseljandik, (mulla- ja savisegune) liivamaa, savimaa; tuhkjas liiv, (valge) savi', sm *liete* 'luide; muda, uhtliiv' (vrd. mpr *laydis* 'savi'); **luga** 'mitmete sootaimede nimetus' (vrd. ld *liūgas* 'väike soo, mädasoo', lt *luga* 'soine õõtsik kinnikasvanud järves') jmt. läänemeresoome maastikusõnad. Läänemeresoome maastikusõnavara pole päritolu seisukohalt süstemaatiliselt uuritud. Samuti puudub ülevaade meie maastikusõnade semantilisest tüpoloogiast. Kõik see raskendab suuresti usaldusväärsetele tulemustele jõudmist.

Analüüsitud baltismid esindavad eri täiusastmega etümoloogilisi sarju. Neist 4 (5) maastikusõna on lünkadeta või peaaegu lünkadeta: **järv**, (**laht**), **luht**, **meri**, **mets**. Liivi keeles puuduvad *laht* ja *luht*, lapis on real juhtudel tegemist hilisema soome laenuga sarjas *luht*, *meri*.

Levikuandmed võimaldavad teha vähemalt kaks olulist tähelepanekut.

1. Vaatluseluste baltismide hulgas pole ühtki sellist, mis esineks idapoolsetes läänemeresoome idioomides (idasoome, karjala, lüüdi, vepsa), kuid puuduks eesti ja/või soome keeles. Ka teistes mõisterühmades on idasoomekarjala-vepsa separaatseid baltisme vähe ja nende balti päritolu pole väga kindel (üks selliseid võimalikke juhtumeid on smI **siitalo**, krjA *t's'iitalo*, lü *t's'īdal* 'rasvakõrne'.²⁵

2. Erakordselt suur on nende baltipäraste maastikusõnade osatähtsus, mis on levinud üksnes eesti keelealal, veelgi tähelepanuväärsem on, et enamikul juhtudel piirneb levik üksnes Eesti lääneosaga. Sõna **allikas** levila laieneb ka Edela-Soome. Kirjeldatud juhtusid on ca 1/3 (7 maastikusõna): **allikas**, **kuits** 'vesine sooäärne maa', **lohm(us)** 'veega kaetud madalik, lohk, loik', **loja** / **loju** 'madal vesine koht', **mülgas** 'rabalaugas', **palu** 'soo(maa), vesine metsamaa', **rahu** 'meremadalik'.

allikas, **lohm(us)** ja **rahu** kajastavad hilisläänemeresoome algkeelele iseloomulikku häälikuarengut *š > h; võimalik, et **kuits** esindab alläänemeresoomele omast substitutsiooni -tj- > t't's. Ülejäänud lokaalsed maastikusõnad on häälikuliselt neutraalsed. Nende etümoloogilist tõepära

²⁵ Balti etümoloogiat on sõnale pakkunud Kalima 1941: 209, esitades üpriski huvitava idee eventuaalsetest läti laenudest soome ja karjala keeles, kuid nt. SKES IV: 1019 *sub siitalo* läheb sellest kõrvutusest vaikimisi mööda. Läti toidusõnavara uurija Brigita Bušmane järgi (1986: 74) on Kalima oletatud läti laenualus *cīkstalas* / *čīkstalas* pl. (vrd. ka *čīrkstalas* / *čīrksti* / *čīrksteles* pl.) õieti onomatopöa, mis toidunimetuste allikana on ebaharilik.

peaks suurendama kuulumine sõnakogumisse, mida seovad „vesine sisu” ja kompaktne levikupilt.

Käsitletud baltismide levila laieneks tõenäoliselt mõnevõrra, kui arvestada ka toponüümikaandmeid. Mitmel põhjusel pole seda praegu tehtud (materjali, kus toponüüm oleks identifitseeritud meid huvitava apellatiiviga, on vähe). Soome rikkaliku murdeainestikuga on maastikusõnu võrreldud „Suomen murteiden sanakirja” kahe köite ulatuses (*A – elää, emaaali – havu-vasta*). Käesolevas käsitluses on tõukutud Saareste „Eesti keele mõistelises sõnaraamatus” leiduvast maastikusõnavarast, mis on seal esitatud paljude ideorühmadena, nt. *Meri, Jõgi, Järv, Laht, Kallas, Kõrgustik, Madalik, Soo, Sügavik, Loik, Lohk* jmt. Mõisteline sõnaraamat püüab eesti murdesõnavara esitada võimalikult ammendavalt. Arvatavasti tooks soome murdesõnavara analoogiline sõelumine esile soome keelele ainuomaseid balti päritolu maastikusõnu. Ometi tuleb tähendada, et läänemeresoome keelte balti laenude uurimine on niigi olnud soomekeskne, soome ainesest lähtuv. Sellesuunalise uurimistöö vili on üsna arvukas soome keelele ainuomaste baltismide väljaselgitamine koos sellest johtuvate järeldustega. Arvukad balti sepaatlaenud soome keeles kajastavad arvatavasti esmajoones balti laenude senise uurimise seis.

Maastikusõnavara etümoloogiline analüüs osutab nüüd, et balti sepaatlaene on arvukamalt ka eesti keeles. Tähelepandav on sealjuures nende kontsentreerumine keeleala lääneossa. Seda uurimise käigus isegi mõnevõrra ootamatult ilmnenud lingvistilist tõsiasja on võimalik ühitada arheoloogia ja antropoloogia andmetega. Eesti arheoloogide Harri Moora ja Lembit Jaanitsa uurimistulemused on osutanud, et balti hõimud levisid põhja poole just üle Lääne-Eesti (Moora 1956: 41 jj.; Jaanits 1973: 720–722). Nende rühmad paiknesid peamiselt Lääne- ja Põhja-Eesti rannikul ning saartel, samuti Kesk-Eesti madalikul. Seevastu Kagu- ja Ida-Eestisse ning Kesk-Eesti põhjaossa levis balti rahvastikku tunduvalt vähem. Arheoloogia andmed osutavad, et kuni meie ajaarvamise alguseni on Lääne-Eesti ja saared muu Eesti territooriumiga võrreldes olnud kultuurilise arengu ja asustustiheduse poolest esirinnas. Seejärel algas pikka aega kestnud taandareng, mille põhjus majandus-tegurite kõrval (Lääne-Eesti õhukesed mullad ei sobinud alepõllunduseks, mis nüüd üha laiemalt levima hakkas) tuleb otsida ka baltluse hääbumises, baltlaste assimilatsioonis (vt. Moora 1965: 135–143, eriti 136–137; vt. ka Mandel 1993: 31, 35; 2011: 11). Selgeks sellesuunaliseks tõendiks on balti

etnonüümi *eesti* < **aist*- ülekandumine läänemeresoomlaste ühele osale.²⁶ Nii tuleb mingit osa vaadeldavatest maastikusõnadest pidada substraatse iseloomuga balti reliktsõnadeks, mis on levinud läänemeresoomestunud baltlaste keeleuususe kaudu. Hilisanaloogid tõendavad ühemõtteliselt, et maastikusõnavara on mõisterühmi, mis keelevahetusel jääb sel määral substraatsõnade näol püsima, mil määral selle üksusi tajutakse ekvivalendituna.

²⁶ Hea ülevaate selle etnonüümi uurimise ajaloost on kirjutanud Kabelka 1982: 21–27. Huvi-
tav on märkida, et mitmeid baltoloogide on kütkestanud idee siduda *eesti* < **aist*- balti hüdro-
nüümikaandmetega. Seda peaaegu onomastilist universaali on edukalt rakendatud paljude balti
hõimu- ja rahvanimetuste etümologiseerimisel, mille põgusat eestikeelset tutvustust vt. Vaba
1985: 441–442.

OSTSEEFINNISCHES *meri* 'Meer' – DOCH EIN BALTISCHES LEHNWORT

Das Wort *meri* ist in allen ostseefinnischen Sprachen belegt: est. *meri* : *mere* 'Meer' | liv. *me'r, me'r'* : *m'e'r'*, livSal *mär* : *mer* 'Meer, die See; Westen', livSal (Schlöder 1770) *merr* 'die offenbare See' | wot. *meri* 'Meer' | fi. *meri* : *meren* 'Meer, See; Süden; Westen, Südwesten, Osten' | ingr. *meri* 'Meer' | kar. *mer'i* : *meren*, Olon *meri* : *meren* 'Meer; Höhe der See' | lüd. *meri, mer'i* 'die See; Süden; (selt.) der (Onega)see' | weps. *mer'i* 'die See, der Onegasee' | (fi. >) lp. *mærrä* 'die See'.

Man hat osfi. *meri* etymologisch verschiedentlich interpretiert (s. eine ausführliche Übersicht darüber von Sköld 1996: 311ff.). Thomsen 1870: 155 hat für *meri* die germanische Etymologie vorgeschlagen, hat jedoch ein Fragezeichen hinzugefügt. Er vergleicht *meri* indessen auch mit slaw. *more* 'meer' und lit. *marės* Pl. 'bes. das kurische Haff'. Auch T. E. Karsten faßt osfi. *meri* als ein germanisches Lehnwort auf. Er vergleicht die Entwicklung *a* > *e* in *meri* mit dem Übergang von gt. *aiþei* 'Mutter' in fi. *äiti id.* (Karsten 1943: 322–324). In diesem Zusammenhang sei angemerkt, daß der freie Wechsel der vorder- und hintervokalischen Wortstämme für die älteren germanischen und baltischen Entlehnungen sehr charakteristisch ist (s. Koivulehto 1971: 577ff). Kürzlich hat Sköld 1996: 311ff. die Meinung geäußert, daß osfi. *meri* westgermanischen Ursprungs sein könnte. Im allgemeinen wird die Möglichkeit einer Entlehnung aus dem Germanischen (vgl. as., ahd. *meri* f. 'Meer') aus zwei Gründen abgelehnt: 1. Es gibt keine Lehnwörter aus dem Westgermanischen in den ostseefinnischen Sprachen; 2. Es gibt unter den älteren germanischen Lehnwörtern keine Beispiele mit Umlaut. T. Sköld ist der Meinung, daß westgermanische Lehnwörter im Ostseefinnischen nicht ausgeschlossen sind. Er stützt sich darauf, daß die Angeln und Sachsen die Anfänge des Umlautes mitnahmen, als sie im fünften Jahrhundert nach England übersiedelten (vgl. ae. *mere* 'Meer') und daß sich ein germanisches Lehnwort aus dieser Zeit in allen ostseefinnischen Sprachen verbreitet haben konnte (Sköld 1996: 314–315).

P. Ariste hat den Standpunkt vertreten, daß *meri* ein Substratwort ist. P. Ariste schreibt folgendes: „Der Stamm *mere-* ist zweifelsohne lautlich mit keiner der bekannten indoeuropäischen Entsprechungen zu vereinigen. Daher kann man annehmen, daß auch dieses Wort aus einer uns unbekannten Substratsprache in die ostseefinnischen Sprachen gekommen ist ...” (Ariste 1971: 256.)

Seit Thomsen 1890 haben viele Lehnwortforscher osfi. *meri* für ein baltisches Lehnwort gehalten, z.B. K. B. Wiklund, E. N. Setälä, J. Kalima, J. Mägiste. Das baltische Belegmaterial sieht wie folgt aus: lit. *mārė* f., gew. Pl. *mārės, marià, mariaĩ, mārĩos* 'Meer, die See; das (kurische) Haff', (ON) *Mārės, Mārĩos*, (Hydr.) *Marà*, lett. *marā, maŗa, mare, maŗus* 'Haff', *Kurŗu maŗa, mare* 'Kurisch-Haff', (ON in Kurland) *Maras, Mares* 'Kurŗu joma', *Tuosmare* (See), *Maras upe* (Fluŗ), *Maŗas purvs* (Sumpf), apreuŗ. *mary* (< **marē*) 'Haff' (LEW I: 409–410; ME II: 564; LEV I: 557; <http://www.lkz.lt>; Laumane 1996: 169–170).

Nach Thomsen 1890: 92 sind die Beziehungen zwischen fi. *meri* 'Meer' und lit. *mārės*, fi. *reki* 'Schlitten' und lit. *rágės (rógės)* 'ein kleiner Schlitten, Holzschlitten', lett. *ragus (regus), ragavas* Pl., *raga* 'der flache Holzschlitten' zweifelhaft. Thomsen (*ibid.*: 199) meint aber, daß „baltischer Ursprung in gewissen Beziehungen wahrscheinlicher als germanischer ist (gt. *marei*, anord. *marr* St *mari-*). *e* für *a* in der Wurzelsilbe ist in beiden Fällen auffällig (an den jüngeren westgermanischen Umlaut in ahd. *meri*, ags. *mere* wäre natürlich auf keinen Fall zu denken)”. Derselbe Meinung ist auch Kalima (1936: 137–138). Er appelliert daran, daß der Umlaut in den westgermanischen Formen relativ jung ist.

Nach Thomsen (*ibid.*: 211) läßt sich der Vokal *e* im Finnischen schwerlich aus der lettischen Nebenform *regus* (die nach Thomsen nicht ursprünglich wäre) erklären, sondern wird auf einer besonderen Verwandlung des *a* (wie im Lettischen) beruhen, das hier ursprünglicher sein dürfte als der lange Vokal des lit. *rógės*.

Nachfolgend werden einige ergänzende **phonetische Argumente** als Beweis dafür vorgebracht, daß das ostseefinnische *meri* baltischer Herkunft ist und daß der Lautwandel *a* > *e* schon im Baltischen stattgefunden hat. Es gibt zwei prinzipielle Möglichkeiten um die baltische Lautentwicklung *a* > *e* zu erklären:

1. *e* statt *a* vertritt den apophonischen Vokalwechsel des baltischen Derivationssystems. Der lettische Sprachforscher K. Karulis (LEV I: 556–557) hat das lettische Wort *mara* usw. 'Haff' und das etymologisch damit verbundene *maranas*, *marenes* usw. 'Labkraut (*Galium*)' zu einem eventuellen Verbstamm **mer-* 'schimmern, flimmern, funkeln, Funken sprühen, leuchten' gestellt: Das Meer wäre in diesem Fall etwa 'das Schimmernde, das Funken Sprühende'. Diese traditionelle Annahme wäre jedoch unverbindlich (so auch z.B. Fr. Kluge (Kluge 1989: 470 *sub Meer*);
2. *e* statt *a* ist kein apophonischer Vokalwechsel, sondern kann rein phonetisch entstanden sein. In den baltischen Sprachen ist der Lautwandel von unbetontem *a* > *e* in folgenden Fällen möglich:
 - vor den palatalen Vokalen, z.B. lett. *ecēšas* statt **acēšas*, lit. sowohl *akėčios* als auch *ekėčios* 'Egge';
 - vor den sonoren Konsonanten + *a*, *ā*, z.B. lett. *bēr̃gs* 'streng' neben *bargs*, *brē̃ņgs* 'feist, vortrefflich' neben *brãņgs*, vgl. lit. *brángus*, *sę̃rma* statt *sãrma* 'der Reif, der Rauhrost', *sę̃ri* statt *sari* 'die Borsten, Schweinsborsten; Pferdehaare der Mähne und des Schweifes', *rę̃gus* / *rę̃gavas* statt *ragus* / *ragavas* 'Schlitten'.

Besonders charakteristisch ist dieser Lautwandel für die Sequenz *ar* > *er* und *ra* > *re*. Das Lautgesetz gilt für alle Positionen des *a*-Vokals im Wort, für *a* in der Wortwurzel und für *a* im Wortauslaut, z.B.:

1. im Altpreußischen: z.B. *tresde* 'Drossel' (< **(s)drazda-*, vgl. lit. *strázdas*, lett. *strazds* 'die Drossel');
2. im Lettischen: z.B. *derinât* statt *darinât* 'zurechtbringen' (etymologisch zu *darît*, lit. *daryti* 'machen'). Nach J. Endzelīns ist der Fall *derinât* statt *darinât* „auch in solchen Gegenden in Lettland registriert, wo ein folgendes *i* den Umlaut des vorhergehenden Vokals nicht beeinflusst“ (s. Endzelin 1922: 37). Diese Lautentwicklung ist besonders für die lettischen Mittelmundarten charakteristisch. Weitere Beispiele: *stērbele* statt *starbele*, *starbeles* 'Stoßkante, breiter Saum', vgl. lit. *starblė̃* 'der Schoß', *sterpis* 'der Zwischenraum': *kāju sterpis*, etymologisch zu *starpa* (ME III: 1045, 1062).

Das Lautgesetz kann im Baltischen ambivalenten Wert haben: *er*, *re* > *ar*, *ra*, z.B. lit. *šerỹs* 'Borste des Schweines', lett. *sar(i)s*, *sari* Pl. (? < **šerja-*)

’Schweineborsten’ (der Wortstamm ist die Quelle für die ostseefinnische Entlehnung **šarja*: fi. *harja* ’Borste, Mähne, Bürste, Kamm’, est. *hari* : *harja* ’Bürste, Hechel, Kamm, First’; die ostseefinnische Form setzt einen Stamm **šarja*- voraus, mit *a* wie im Lettischen).

Es gibt eine Reihe von etymologisch ungeklärten Fällen. Dazu sollen hier einige Beispiele angeführt werden. Es ist schwer zu sagen, ob *a* in der Wurzelsilbe lit. *dervà*, mundartl. *darvà* ’Kienholz, Kienspan; Harz, Pech, Teer’, lett. *darva*, mundartl. *derva* ’flüssiger Teer’, apreuß. (ON) *Derwayn* den apophonischen Vokalwechsel oder eine metaphonische Lautentwicklung vertritt. Die eine oder die andere Möglichkeit ist nicht ausgeschlossen. Fi. *terva*, est. *tõrv* : *tõrva* usw. sind sowohl als baltisches wie auch als germanisches Lehnwort gedeutet worden: vgl. balt. **derva*- / **darva*-, germ. **terwja* / -*jōn* n. (Kluge 1989: 725).

Lett. *starks*, stārks, *stārķis* ’Zander (*Lucioperca sandra* Cuv.)’ und *stērks* (der Fischname verbreitete sich in Kurland), lit. *starkas*, *stėrkas* (in der Umgebung von Klaipėda) *id.*, apreuß. *starkis id.* (s. ME III: 1045; LEW II: 897; Laumane 1973: 251–252). B. Laumane vermutet, daß dieser Fischname am Unterlauf des Nemunas und in der Umgebung des kurischen Meerbusens entstanden ist, weil man hauptsächlich dort diesen Fisch (*starks*, *stārks*, *stārķis*, *stērks*) gefangen hat. Nach E. Fraenkel (LEW) und B. Laumane ist dieser Fischname etymologisch undurchsichtig.

ar / er im Wortauslaut

Man hat unterschiedliche Ansichten darüber vorgebracht, ob *ar* oder *er* im Wortauslaut ursprünglicher ist, vgl. lit. *gintāras*, lett. *dzītars* / (kurisches) *dzinteris* ’Bernstein’; lett. *vēdērs* / *vēdars*, lit. *vėderas* / *vėdaras*, apreuß. *weders* ’Bauch’, lett. *vasara*, lit. *vāsara* ’Sommer’, lit. mundartl. *pavāseris* ’Frühling’. Nach Endzelīns (Endzelin 1922: 48; Endzelīns 1948: 21) ist suffixales *a* aus *e* vor einem sonoren Konsonant + *a* oder *ā* vermutlich gemeinbaltisch. Auch Rudzītė (1993: 177–178) ist derselben Meinung: *-*era*-, -*erā*- > -*ara*-, -*arā*-. Unter den ostseefinnischen Baltismen gibt es 4 Fälle, die die suffixale Endung *er* enthalten: fi. *nukero*, vgl. lit. *nūgara*, lett. mundartl. *mugara id.* < **mugerā* (nach Thomsen 1890: 204 kann -*ero* hier jedoch auch zufällig sein und auf sekundärer Wandlung des *e* vor *r* in *a* beruhen); osfi. *ankerias* < balt. **angerjas* / **angarjas* > lit. **angurjas* > **anguryjs* > *ungurjys* : *uņgurio*

'Aal' (s. Hamp 1970: 27–28); est. *eherus* / *eheros* / *iherus* / *iherüs* 'Lachsforelle (*Salmo trutta* L.)', vgl. lit. *ašerỹs* / *ešerỹs* 'Barsch, ein eßbarer Flußfisch', lett. *asers* / *asaris* / *asars* 'Barsch'; osfi. *kypār-* < balt. **keper-*, oder vielmehr **keper-* (so auch K. Karulis (LEV I: 167), wie auch das lettische toponymische Material aufweist: *Ceperi*, *Cepernieki*, *Ķeperis*, *Šķeperi*, vgl. dazu auch das appellativische Material lit. *kepūrė* 'Mütze, Kappe, Haube', lett. *cepure* 'Mütze, Hut, Haube; Bedeckung der Kornhaufen auf dem Felde'.

Osfi. *meri* konnte aus einer baltischen nichtapophonischen Nebenform mit *e* in der Wurzelsilbe **mer-* entsprungen sein, die sich heutzutage in den baltischen Sprachen im appellativischen Material nicht mehr nachweisen läßt. Wie das hydronymische Material uns beweist, ist dies durchaus möglich gewesen: lit. *Marà*, lett. *Marasupe* (Flußname) usw. und daneben Hydronyme mit dem Stamm *Mer-*: *Merà*, *Merià* (Flußnamen in Litauen), *Meráitis* (See in Litauen, Lazdijų raj.) (s. Vanagas 1981: 204, 211), *Mereja* / *Mireja* (< balt. **Merēja*), *Merejka* (Flußname am Dnepr), *Mereja*, *Meraja* (Flußname an der Oka), preußische Hydronyme *Merunen* (1353), *Meruniska* (1326), *Mierunskener See*, *Mierunskener Fliss*; *Meruner Fliess*, *Meruner See*, *Merunskener(er) See* u.a. (am Nareva) (s. Toporov, Trubačev 1962: 195; Toporov 1989: 55; V. Toporov vergleicht dieses hydronymische Material mit *Merà*, *Merià*, *Meráitis* und lit. *mārės*, *mārios*, *Marà* usw.). Es gibt noch andere Hydronyme, die eine analoge Lautstruktur und damit auch Parallelität zu den Beispielen haben, z.B. *Vařmė* / *Vermė* (Flußname in Litauen, s. Vanagas 1981: 364, 374).

Heutzutage nennt man das Meer in den baltischen Sprachen *jūra*. Nach Sabaliauskas 1990: 48, 49 ist die Frequenz des Wortes *jūra* im Altlitauischen gering gewesen, das Meer war *marios*, z.B. in der Postille von Daukša tritt *marios* (in verschiedenen paradigmatischen Formen) 86mal auf, *jūra* aber gar nicht. Im Wörterbuch von K. Širvydas (aus dem Jahre 1642) ist *jūrės* als Synonym zu *marios* vorgebracht. (K. Būga behauptet, daß die gleiche Subordination zwischen *marios* und *jūra* auch später seine Gültigkeit hatte. In der litauischen Umgangssprache und in Volksliedern hat man *jūra* und *marios* als Paarwort gebraucht, man hat gesagt resp. gesungen *už jūrių marių* 'in See', *važiuosiu jūrias marias* 'ich werde auf See fahren' (Beispiele nach Būga 1959: 270ff.) Allmählich ist *marios* aus dem Sprachgebrauch zurückgewichen, so daß K. Būga das Wort *marios* als echtlitauisch rechtfertigen mußte (s. Būga 1959: 266; Sabaliauskas 1990: 293). Lit. *jūra*, lett. *jūra* als die Benennung für die See ist zweifelsohne eine Innovation. *Baltijos jūra* als die

Ostsee im Baltischen ist zweifelsohne nicht als ursprünglich anzusehen. Auch im Lettischen, in den kurländischen Mundarten ist *maŗa* im Sprachgebrauch zurückgegangen und hat in den Volksliedern einen Desemantisierungsprozeß durchlaufen (s. Laumane 1996: 170): *māŗju*, *māŗju*, *jūra kŗāca* 'die See schnaubte', *māŗjā*, *māŗjā* oder *maŗu*, *maŗu* oder *marju*, *marju*, sogar *marijā*, *marijā*: *marijā*, *marijā*, *jūra kŗāce*, *jūŗas viļņi līguojāsi* 'die See schnaubte, die Seewellen schaukelten'.

Die baltischen Lehnwörter der ostseefinnischen Sprachen widerspiegeln wahrscheinlich auch andere für die baltischen Sprachen kennzeichnende nichtapophonische Vokalwechsel, z.B. *a / u* hauptsächlich in der Nachbarschaft von Sonanten (*l, m, n, r*) (darüber näher Vitkauskas 1985: 117): fi. *harmaa* 'grau', est. (*h*)*ar'm* 'grau, hellgrau; ein Hundename' – (*h*)*ur'm* 'gräulich, grüngrau, Färbung des unreifen Getreides, graubraun, dunkel, schwärzlich, brünett, braunschwarz, rotschwarz des Schaffels', fi. *kurpponen* 'altes Schuhwerk aus ungegerbtem Leder', est. *kurpad* 'Fellschuhe' – fi. *karpponen* 'Schneeschuh'. Die letzte baltische Entlehnung gibt es u.a. auch in mehreren slawischen Sprachen; bemerkenswert ist, daß im Russischen und im Polnischen der Vokalwechsel *u / a* in der ersten Silbe analog ist (s. Laučiūtē 1982: 16). Fi. *arta* 'Stangengerüst zum Aufhängen des Netzes u.a.', *aarto* 'Gestell, auf dem etwas getrocknet wird', kar. *ardo* usw. est. mundartl. *ardu(s) / artu* 'Aufbewahrungsstelle, kleiner Stall, kleiner Schuppen' und est. mundartl. *urdas* : *urta id.* Es ist interessant zu bemerken, daß auf diesen freien Wechsel von *a / u* in der ersten Silbe (auch vor Sonanten) in den baltischen Sprachen hingewiesen worden ist (wie apreuß. *angurgis*, lit. *ungurỹs* 'Aal', apreuß. *appe*, lit. *ùpė* und lett. *upe*).

Semasiologische Argumente

Laut Feist und Krahe war im Germanischen die ursprüngliche Bedeutung des Wortes nicht 'Meer', sondern 'stehendes (süßes) Wasser, Sumpf, Sumpfland', die auch die slawische Angaben unterstützen (s. ÈSSJa 19: 227–230 sub **mor'e*).

Neue baltische Etymologien, die eine *er-* statt eine erwartungsmäßigen *ar*-Sequenz aufweisen: est. *tera* 'Strahl', *pāeva/tera* 'Sonnenstrahl (bes. beim Sonnenaufgang)', fi. *päivän terä id.*, lpN *dærre id.*, est. *terendama* 'in der Luft widerspiegeln, erhöht erscheinen (durch Luftspiegelung)': *meri*

terendab 'das Meer zeigt eine Luftspiegelung', *terenduma* 'sich in der Luft spiegeln', *terendus* 'Luftspiegelung', *tering* : *teringi* folkl. 'Strahl': *tähed löövad teringid* 'die Sterne funkeln, strahlen hell' < balt. *ster-: lett. (*saules*) *stars* 'Sonnenstrahl', *stars*, *stara* 'ein quer ausstehender Ast; ein schmaler Streifen; der Strahl', *stara* 'der Strich, die Strecke; der Fetzen; der Ast, die Zinke; das Hosenbein', *staruôt* intr. 'strahlen; (tr.) ausstrahlen', *at/stars* 'der Widerschein', *at/staruôt* tr., intr. 'Strahlen zurückwerfen, reflektieren, erglänzen', refl. -*tiês* 'zurückgeworfen werden (von Strahlen)' (ME I: 197, ME III: 1045, 1047); vgl. zu slaw. *pro/stor* 'Ausdehnung', russ. *npocmepémь*, akslaw. *npocmprǫmu* 'ausbreiten, ausstrecken'; i.-e. *ster- 'Streifen, Strich, Strähne, Strahl' (IEW II: 1028).

J. Mägiste (EEW X: 3135–3136 *sub terendama*) und SKES V: 1272 *sub terhen* stellen est. *terendama*, ? *tering* folkl. 'Strahl' zu den folgenden finnischen und karelischen Wörtern: fi. mundartl. *terhen* 'lämpö, lämmin, „huuru“; lämmin paikka; suoja, suojapuoli, sumu, usva; sumuinen ilma; ohut, läpikuultava pilvi, korkealla oleeva vaalea pilvenhattara / Nebel, nebeliges Wetter, dünne Wolke etc.', *terhenä* 'auer', *terhentyä*, *terhetä* 'seestyä, kirkastua (ilma)', *terhentää* 'tarjota suojaa tuulelta; hämärtää', kar. *terhen* folkl. 'utu, usva, sumu / Nebel': *terheninen* 'utuinen / nebelig'. Diese Zusammenstellung ist phonetisch ganz einwandfrei, semantisch aber nicht besonders überzeugend.

DIE ROLLE DES ALTPREUSSISCHEN SPRACHMATERIALS IN ETYMOLOGISCHEN UNTERSUCHUNGEN OSTSEEFINNISCHER BALTISMEN

In Finnic languages there are a few words the assumed Baltic origin of which rests either fully or to a considerable extent on Old Prussian material, e.g.: Fin. *kela* 'reel / Haspel, Winde, Rolle, Walze', Est. *kõlad* 'instrument for weaving a belt / Werkzeug zum Gürtelmachen'; Fin. *panu* 'fire / das Feuer'; Fin. *virsi* 'song / Kirchenlied, Gesangbuchlied, Lied', Est *vir's*, *vird*, *virt*s 'custom / Gewohnheit, Sitte, Art'. The present short study addresses the possible Baltic origin of three Estonian (and Livonian) word stems the etymologies of which are also built on Old Prussian. These are: Est. *narts* 'rag, fig. scamp / Leinwandstreifen, Lappen; (fig.) Lump, Lumpenkerl', cf. OP *northe*, *nurtue* 'shirt / Hemd'; Est. *vang* 'meadow in the crook of a river / von einer Flussbiegung eingeschlossenes Stück Land, Wiese', lvSalis *vanga* 'meadow near a brook / Bachwiese', cf. Latv. *vaņga* 'wet meadow with a high grass / feuchte Wiese mit hohem Gras', Apreuß. *wangus* 'poorly survived woodland / Dammerau = schlecht bestandener Eichwald, halb ausgerodete Waldfläche'; Est. *kuit's* 'wet borderland / feuchtes Randgebiet', cf. Lit. *kuītas*, *kuītis*, (*s*)*kuītis* 'young fir grove, thicket / junges Tannenwäldchen, Horst, Dickicht', Latv. *kuīts* *id.* as well as the OP toponyms Feld *Koite* (1302), *campum Koite* (1308), *Koitelauken* (1308, 1389).

Das Preußische bietet konkretes lexikales Vergleichsmaterial für konkrete Etymologien der ostseefinnischen Wortstämme an. In folgenden Fällen beruht die Etymologie des ostseefinnischen Wortstammes völlig auf den preußischen Angaben: fi. *kela* 'Haspel, Winde, Rolle, Walze', est. *kõlad* 'die Haspel', fi. *panu* 'das Feuer', fi. *virsi* : *virre* (*virte*-) 'Kirchenlied, Gesangbuchlied, Lied; (altfi.) Gewohnheit, Sitte', est. *vir's* : *virre*, (in estnischen Volksliedern auch) *vird*, (in Gösekens Wörterbuch, 1660) *wirt*, *wirtz*, *virt*s, *-i* 'Gewohnheit, Sitte, Art, Weise'; weitere Ableitungen im Estnischen von diesem Stamm sind

meinem Erachten nach: *vir'(t)s/ik*, -u 'sittenlos, mit schlechten Sitten, widerspenstig, ungehorsam', *vir'tsi/kas*, *vir(t)sa/kas* 'vorschnell, voreilig, heftig, jähzornig, wild, ausgelassen, „vielweserig“, zu hitzig (von Pferden)' (Wiedemann 1973⁴), wot. *virsi* : *virrē*, *versi* 'Lied', ingr. *verz* : *verren* 'Lied', kar. *virži* (*virde-*) *id.*, lüd. *virž* : *virden id.*

Ich möchte jetzt einige neue baltische Etymologien vorschlagen, in denen die Rolle des Altpreußischen darüber entscheidet, ob das baltische Belegmaterial bei folgenden Fällen nur im Altpreußischen oder hauptsächlich im Altpreußischen auftritt.

narts

est. *narts*, -u / *nardso*, *närts*, -u 'leinenes Tuch, Leinwandstreifen, Lappen; (fig.) Lump, Plunder, Lumpenkerl', *kaela-narts* 'Halstuch', *lapse/nartsud*, *nuku/nartsud* Pl. 'Kindertücher', *pea/narts* 'Kopftuch', *silma/narts*, *tahendamise narts* 'Handtuch', *tati/narts* 'Schnupftuch', *jala/narts* 'Fusslappen', *ei ole nartsusid* '(sie) hat keine Kleider', *risu/nartsud* Pl. 'Fusslappen', *nartsa/k* : *natsa/ku*, *nartsa/kas* : *nartsa/ka*, *närtsa/kas* = *narts*, *nartse/ma* 'zerfasern, zerlumpen' Wiedemann 1973⁴ | (est. >) liv. *nõrtsak* (Schimpfwort) LW: 253b | wot. *närtsü* 'der Spottname für Einwohner des Dorfes Kukusi' | (est. >) ingr. *närtsü* 'Lappen' | (est. > ?) fi. *nartsu*, *narsu* 'Lappen, Fetzen, Lumpen', *narssu* 'Schutzbekleidung; (Wasch)lappen', *nartsakka*, *nartsukka* 'Kleiderbündel' SKES II: 366–367; SSA 2: 207 (in den etymologischen Wörterbüchern des Finnischen hat man gesagt: das finnische Wort soll „ein lokaler Estonismus sein“). Das lettische (Salis) *naŗcaks* 'einer, der in zerlumpten Kleidern einhergeht' ist ein estnisches Lehnwort (EH II: 5).

Nach Julius Mägiste (EEW III: 313) soll das estnische *narts* ein dem Estnischen eigentümliches Deskriptivwort sein, das folgende Morpheme enthält: den Stamm *nar-* / *när-* + das Affektiv- und Deskriptivsuffix *-(t)s*. Man kann den Morphembestand des Wortes *narts* auch anders interpretieren: *nart* + *-s*, wo *nart-* das Stamm-Morphem ist und *-s* der suffixale Teil. Dieses Ableitungsmodell ist im Estnischen und wahrscheinlich auch in den anderen ostseefinnischen Sprachen keine Seltenheit, z.B.:

est. *kand* : *kanna* 'Unterteil, Hinterteil' → *kant/s*, -u, *känt/s*, -u 'Hinterstück, übrig gebliebenes Stück, Stumpf, Stoppel'; so auch nach J. Mägiste: *kants* ist „mit dem expressiven Bildungselement *-(t)s-* von *kand* abgeleitet worden“;

est. *kint* : *kindu* 'Hinterbacke, Hinterviertel, Schenkel, Schinken' → *kin(t)/s*, *kint/su*, estS *kin/so id.*, *kint/sus* Adv. 'ausgetrocknet, mager' ← 'seh-nig'; nach J. Mägiste „mit dem deskr.-affekt. Formanten -s- erweitert". Vgl. auch fi. *kinttu* 'Bereich des Sprunggelenks bei Tieren; Bein (od. Teile dess.)', kar. *kinttu id.* usw. Man hat *kint* und *kints* etymologisch verschiedentlich interpretiert. Nach J. Mägiste wäre est. *kint* „eine alte ostseefi. Kurzform mit Verlängerung des Stammkonsonanten und dem Dim.-suff. -u gebildet", die Ableitungsquelle wäre *kinner* : *kindra* 'Kniekehle, Sehnen unter dem Knie', vgl. fi. *kinner*, *kintere*, *kintares*, kar. *kinner*. Thomsen 1890: 187–188 hat für osfi. *kinner* und est. *kint* eine baltische Etymologie vorgeschlagen und mit folgenden litauischen und lettischen Wörtern verglichen: lit. *kinka* 'Hesse, Hessengelenk bei Tieren, bei Menschen Kniegelenk', *kenklė* 'Kniekehle', lett. *cinksla*, *cinkslis*, *činkslis* (*cimslis*, *čimslis*) 'die starke Sehne in der Kniebeugung; Achillessehne; Schenkel', *cinca* 'Wade', *censt*, *cenšu* 'die Sehnen strecken, den Bogen spannen'. V. Thomsen schreibt: „Obwohl die f. Formen auch nicht genau zu den lit.-lett. stimmen, ist doch die Übereinstimmung in der Bedeutung und die lautliche Ähnlichkeit der ersten Silbe *kin-* geeignet, Verdacht der Entlehnung zu erregen. Die weitere Änderung würde dann vielleicht durch Assoziationseinwirkung seitens des der Bedeutung nach verwandten einheimischen Wortes *jänner*, *jāntere*, *jāntāre* 'Sehne' u. ähnl. von einer Wurzelform *jānt-* erklärt können.";

kōnt : *kōnda* / *kōndi* 'Streifigkeit, Verkrüppelung, (fig.) alter Mensch' → *kōnt/s*, *kōn/s* 'Schlamm, Unreinigkeit auf Flüssigen, zäher schmutziger Schleim. Hautausschlag';

lita 'Hündin' → *lit/s* 'Hure, Hündin, Wölfin'; nach J. Mägiste „mit expr. Bildungselement *s* erweitert"; vgl. auch fi. *litta*, *littu*, *litsu*;

jun'n, -i 'Kotstückchen, zusammengedrehter Propf (aus Gras, Baumwolle etc.)' ? → *jun'/ts*, -i 'etwas kleines, Knirps, kleiner Junge'; so auch nach J. Mägiste: „mit deskr. Formans *s*".

Bei allen hier angeführten Fällen ist die Verschmelzung des Stammes und des suffixalen Elements resp. der suffixalen Elemente derart vollkommen gewesen, so dass Wortformen mit der Endung auf -*ts* nicht immer eindeutig morphologisch zerlegbar sind. *narts* ist nämlich ein solcher Fall.

Ich möchte für den ostseefinnischen Wortstamm *nart-* eine baltische Etymologie vorschlagen. Das passende Original wäre meines Erachtens im Altpreußischen vorhanden: *northe* 'Hemd' (bei Grunau; ich zitiere diese

Wortform nach Endzelīns 1943) und *nurtue* 'Hemd', das im Elbinger Deutsch-preußischen Vokabular vorkommt. Nach Kazimieras Būga hat das apreuß. *nurtue* Entsprechungen im Keltischen, man vergleicht das Wort mit ir. *anart* 'Hemd', ir. *inar* 'Leibrock'. Apreuß. *nurtue* wurde von Wojciech Smoczyński emendiert: er liest **narten* anstatt des *nurtue* (s. näher: Smoczyński 1989: 13 Fußnote 1). Das ostseefinnische *narts* kann seinerseits die Richtigkeit von Smoczyńskis Emendation bestätigen. (Anders über dieses Wort Vytautas Mažiulis, s. PKĖŽ III: 203.)

Das betrachtende Lehnwort hat neben der intervokalischen Lautgestalt auch die vordervokalische Variante *nārts*-. Das ist eigentlich sehr charakteristisch für die älteren baltischen und germanischen Lehnwörter des Ostseefinnischen und soll nicht bedingt eine Deskriptivität des Wortes beweisen, z.B. fi. *ankerias* / *änkeriäs*, est. *angerjas* / *ängerjas* 'Aal', vgl. apreuß. *angurgis*, fi. *märkä*, est. *mārg* 'nass', vgl. lit. *markà*, est., fi. *rastas* / *rästās*, vgl. lit. *strāzdas* 'die Drossel', fi. *tytär*, est. *tūtar* 'Tochter', vgl. lit. *duktė* usw.

Was für eine konkrete Semantik *narts* ursprünglich im Ostseefinnischen gehabt hat, ist schwer zu sagen. Man kann vermuten, dass *narts* semantisch neutral gewesen ist und ein Kleidungsstück bezeichnet hat. Die semantische Pejorisation (Verschlechterung) der Kleidungsbenennungen ist ein allgemein bekanntes semasiologisches Phänomen. Die suffixale Erweiterung des Wortstammes durch das Affektiv- resp. Deskriptivsuffix *-s* hat diesen Prozess verstärkt, weil das ostseefinnische *s*-Suffix – wie bereits erwähnt – semantisch nicht neutral ist. Zu demselben Begriffsbereich wie *narts* gehören z.B. folgende baltische Entlehnungen: est. *kurpad* Pl., fi. *kurpponen* 'Schuhe', est. *kübar*, *-a* 'Hut, Mütze', fi. *kypär/i*, *-ä* 'Helm, hohe Mütze, Hut', fi. *lieve* : *liepeen* 'Rockschoß', ? fi. *mytyri* 'Mütze, Hut', est. *niis* : *niie*, fi. *niisi* : *niiden* 'Weberschaft, Heftel', est. *vill*, *-a*, fi. *villa* 'Wolle'.

vang

Traditionell betrachtet man das salislivisch-estnische Landschaftswort est. *vang*, *-u*, *-a*, *vangu/maa* 'von einer Flussbiegung eingeschlossenes Stück Land, Wiese', lvSal *vanga* 'Bachwiese' zusammen mit dem technischen Fachausdruck *vang* 'der Griff, die Handhabe, der Stiel; (fig.) Bogen, Umweg, Krümmung' und vermutet, dass der Landschaftsbegriff durch eine figürliche semantische Entwicklung entstanden ist (s. EEW XI: 3704; Pall 1972: 94).

Es sei bemerkt, dass im Estnischen das Wort *vang* einerseits als technischer Fachausdruck und andererseits als Landschaftswort verschiedene Verbreitungsgebiete hat. Als Landschaftswort kommt *vang* sehr beschränkt vor: in zwei südestnischen Kirchspielen (Hel und Plv: *vang*, *-u*) und auf der Insel Saaremaa (Ösel) (Pha und Pöi *vang*, *-a*, darunter auch in den Ortsnamen: Pöi *Vanga/koppel*, *Vanga/niit*). Als technischer Fachausdruck ist *vang* außer im Estnischen ebenso in den anderen ostseefinnischen Sprachen bekannt, z.B. fi. *vanki*, *vanka*, *-o*, *-u* als mundartliche Bezeichnung für verschiedene krumme Holz- und Eisengeräte, *-stangen* u. dgl., ebenso in den permischen Sprachen: udm. *vug*, *vugy* 'Handgriff; Klammer, Krampe an der Tür; Bügel', komi *vug id*. Man hat diesen Wortstamm für eine eventuelle indoiranische Entlehnung gehalten (so z.B. SKES V: 1635–1636; EEW XI: 3704).

Ich bin der Meinung, dass das salislivisch-estnische Landschaftswort *vang*, *-u*, *-a* baltischer Herkunft ist: vgl. lit. *atvangà* 'Pause, Ruhestunde; stille Stelle im Fluss; Schutzort / perstogė, sustojimas, atsikvėpimas, poilisis; rami vieta upėje; prieglauda, apsauga', *atvangùs* Adj. 'ruhig; sorglos, unbekümmert / ramus, saugus; nerūpestingas' (<http://www.lkz.lt>), alit. *vanga* 'Acker', lett. (kurisch) *vaņga* 'feuchte Wiese mit hohem Gras', apreuß. *wangus* 'Dammerau = schlecht bestandener Eichwald, halb ausgerodete Waldfläche', nach Jānis Endzelīns (s. ME IV: 413) hierzu vielleicht *uodzīte* 'kleiner Bach, sumpfige Stelle im Wald' (LEW II: 1195), das aufgrund seiner Lautgestalt echtlettisch ist.

Aus welcher baltischen Sprache ist est. *vang* entlehnt? Aus den kurländischen Mundarten des Lettischen, wo tautosyllabische Verbindungen erhalten sind? Ich möchte in diesem Zusammenhang die Aufmerksamkeit auf zwei Probleme lenken. Erstens, es gibt in den estnischen Mundarten von Saaremaa eine wahrnehmbare Entlehnungsschicht spätlettischer Herkunft, darin aber keinen solchen Entlehnungsfall, der im Kurlandlivischen nicht registriert wäre. Das Kurlandlivische kennt *vang* nicht; das Wort wurde bekanntlich aus dem livländischen Livischen am Fluss Salis (Salaca) registriert. Lettische Lehnwörter sind auf Saaremaa keine Bestandteile der Ortsnamen, im Kirchspiel Pöide kommt *vang* auch in Ortsnamen vor. Und zweitens, in Südestland kennt man dieses Landschaftswort auffallend weit im Osten, in den Kirchspielen Helme und Põlva. Kurische Wörter mit einem tautosyllabischen *n* sind nicht so weit nach Osten eingedrungen, vgl. beispielsweise die Verbreitung des lettischen Lehnwortes *tun'ts* : *tun'tsi* / *tun'si* / *tunsi* '(Schnitz-, Dolch-)

Messer' (Jäm, Khk, Emm Ole, Khn, Hää, Saa Nepste, vgl. lett. *duñcis*) und *tuuts* / *tuut's* (Saa, Tõs, Tor, Kse, Hls, Hel, Urv, Krl, Har, Rõu, Vas, vgl. lett. *dūcis*). Die Schlussfolgerung kann nur lauten, dass das salislivisch-estnische *vang* keine späte lettische Entlehnung sein kann.

kuits

est. (Westestland) *kuit's*, *-a* 'feuchtes Randgebiet': *kuit'sa soo*, *kuit'sa maa* 'der Sumpfrand'. Das Wort verbreitet sich auf dem ziemlich engen Gebiet in den westestnischen Küstenkirchspielen südwärts vom Meerbusen Matsalu (in Hanila, Karuse, Lihula). Aus den anderen ostseefinnischen Sprachen hat man keinen Beleg. Um für diesen westestnischen Wortstamm eine baltische Etymologie vorschlagen zu können, habe ich folgende baltische Entsprechungen im Auge behalten: lit. *kuītas*, *kuītis*, (*s*)*kuītis* 'junges Tannenwäldchen, Horst, Dickicht', *skuistas*, *skui(s)tis* 'großer, dicker Tannenwald', lett. *kuīts* 'ein schwer zu passierender, junger Fichtenwald, das Dickicht', mit einem Fragezeichen hierzu vielleicht auch lett. *skuta*, *skuts* 'ein junger, dichter Tannenwald, das Walddickicht', *skutājs* 'ein Dickicht von kleinen Kiefern od. Fichten'. Die lettische Forscherin Benita Laumane hat versucht, das historische Verbreitungsgebiet dieses baltischen Landschaftswortes zu skizzieren. B. Laumane hat bewiesen, dass sich die Verbreitung dieses Landschaftswortes auf die Küstengebiete von Kurland und Westlitauen fokussiert und dass es sehr wahrscheinlich ist, dass sich die Verbreitung ununterbrochen bei den alten Preußen fortgesetzt hatte. Auf Grund des onomastischen Materials hat sie einen Appellativstamm **kuit-* resp. *skut-* rekonstruiert. Dieses *kuit-* kommt nach Laumane in den Ortsnamen von Gdańsk vor: Feld *Koite* (1302), *campum Koite* (1308), *Koitelauken* (1308, 1389), heutzutage in der Gestalt *Chojty*. Traditionell hat man diesen preußischen Ortsnamen anders interpretiert. B. Laumane betont, dass ihre Interpretation glaubwürdiger ist, weil es sich hier um ein kompaktes Verbreitungsgebiet des Lexemes längs der Ostseeküste handelt (s. näher: Laumane 1987: 184–189). Wenn das westestnische *kuits* in der Tat baltischer Herkunft ist, hat das behandelte Landschaftswort ein merklich weites historisches Verbreitungsgebiet gehabt. Meine baltische Etymologie hat doch einige schwache Momente. Die Konsonantenverbindung *t's* setzt ein baltisches Original mit Konsonantensequenz *-dj-*, *-tj-* voraus, wie Ralf-Peter Ritter und Jorma Koivulehto bewiesen haben

(s. Ritter 1979: 295–300; Koivulehto 1981: 167–168). Die Lautsubstitution balt. *dj, tj* > osfi. *t't's'* ist alt, sie setzt eine urostseefinnische Rekonstruktionsebene voraus, wo *i-* resp. *j-*Laut vor der Affrikata nicht möglich war. Der Diphthong *ui* kann weder im Baltischen noch im Ostseefinnischen alt sein. Ein spätlettischer Ursprung ist auch auszuschalten, weil dann *s* im Wortauslaut ohne Erklärung bliebe: in den lettischen Entlehnungen wird auslautendes *s* praktisch ohne Ausnahme elidiert (s. näher: Vaba 1997: 410–411). Nur in den affektiven und emphatischen Fällen wird der auslautende *s*-Laut bewahrt, wie z.B. das südestnische *sorks* 'die Ratte' verdeutlicht. Also ist zu konstatieren, dass die Entlehnungsquelle und Entlehnungszeit dieses westestnischen Wortstammes vorläufig noch offen bleiben muss.

Das chronologische Differenzieren der ostseefinnischen Baltismen ist wohl seit Vilhelm Thomsen fortlaufend auf der Tagesordnung gewesen und eine erschöpfende Antwort kann bis heute noch nicht vorgelegt werden. Der finnische Forscher Eino Nieminen hat mit seinen Untersuchungen eine sogenannte kurische Hypothese aufgestellt, um zu beweisen, dass die Urfinnen hauptsächlich mit den Westbalten im Kontakt gestanden haben, am wahrscheinlichsten mit den altkurischen Seefahrern (s. Nieminen 1934: 5ff.; Nieminen 1957a: 185–206; Nieminen 1959: 201–210; Nieminen 1963: 177–182; eine umfangreiche Untersuchung „Die ins Urfinnische entlehnten baltischen *e-* und *i-*Substantiva“ ist als Manuskript erhalten). E. Nieminen appelliert in seinen Untersuchungen auch an Būga. Būga operiert mit der Auskunft von Tacitus und Ptolemaios und vermutet, dass die Ostseefinnen und Westbalten während der zwei Jahrhunderte nach Christi unmittelbare Nachbarn gewesen sind. Es ist ja wahr, dass in den westlichen ostseefinnischen Idiomen einige Baltismen vorkommen, die ihre Entsprechungen nur in den lettischen Mundarten mit kurischen Substrat und resp. oder im Preußischen haben. In Nieminens Standpunkt hat man die Tatsache für das wichtigste linguistische Argument gehalten, dass mehrere Nomina baltischer Herkunft (insgesamt beinahe 20 Stämme, darunter z.B. *hani* : *hane* 'Gans' < frühurfi. **šanše* < balt. **žansis*, *hirs* : *hirre* 'Stange', *laht* : *lahe* 'Bucht', *lōhi* : *lōhe* 'Lachs', *reis* : *reie* 'Schenkel, Lende', *ōrs* : *ōrre* 'Balken, Stange', *nuode* 'Mann der Schwester, Schwager') anstatt des erwartungsgemäßigen *a*-Stammes einen *e*-Stamm haben. Nieminen 1963: 182 schreibt folgendes: „Nach Ausweis einiger ins Urostseefinnische herübergenommenen baltischen Substantiva scheint die *i*-Stammsbeugung in der Quellsprache weitverbreitet gewesen

zu sein. Nach der *i*-Deklination gingen solche Substantiva, deren Entsprechungen im Litauischen ausschliesslich und im Lettischen gewöhnlich als *o*- oder *ā*-Stämme flektiert werden“, dass nach Nieminen ein sicherer Beweis dafür ist, „dass einige ostseefinnische Baltismen ihren Ursprung in altkurischen Wörtern haben“, weil der Sprachusus des altkurischen Substratgebietes in Westlitauen und Südkurland dieselbe, vom Gemeinbaltischen abweichende Entwicklung widerspiegelt. Über das finnische Wort *nuode* schreibt Nieminen: „Finn. *nuode*, Gen. *nuoteen* 'Mann der Schwester, Schwager' erklärt sich aus einer Vorstufe von lett. *znuõtis* 'Schwiegersohn, Schwager, Schwestermann'. Da letzteres sich nur aus nordwestkurländischen und westlivischen Mundarten belegen lässt, ist es mehr als wahrscheinlich, dass es aus dem Altkurischen in die lettische Sprache übergegangen ist. Wie bekannt, stammen die ins Urostseefinnische eingedrungenen baltischen Lehnwörter nach meiner Auffassung aus dem Altkurischen. Zum Beweis dafür dient seinerseits auch Finn. *nuode*.“ Die kurische Hypothese von Nieminen hat keine weitere Unterstützung gefunden. Meines Wissens hat Jan Rozwadowski diese Nieminen'sche Idee bejahend bewertet (s. in: Virittäjä 1945: 50 Hinweis 3).

Es sei bemerkt, dass eine analoge Tendenz auch für germanische Lehnwörter charakteristisch ist. Nach den neueren Untersuchungsergebnissen beweist die beschriebene morphologische Adaptationstendenz die Attraktivität der *e*-Stämme nämlich im Ostseefinnischen während der germanisch-ostseefinnischen und baltisch-ostseefinnischen Kontakte. (s. darüber näher: E. Itkonen 1977; Hahmo 1985; Hahmo 1986: 161ff; T. Itkonen 1983: 203, 204). Im Zusammenhang mit diesem Problem wollte ich hier an eine gut bekannte Tatsache im Lehnwortstudium erinnern, dass ostseefinnische Substantive einen vielfältigen Stammvokalwechsel haben, wodurch es schwer, wenn überhaupt möglich auf Grund der Stammvokale unbestreitbare Schlussfolgerungen über den morphologischen Charakter des Entlehnungsoriginalen zu ziehen. Einen mit Nieminen analogen Standpunkt, aber in einer sehr radikalen Form hat sich Jooseppi Julius Mikkola geäußert. „Im Finnischen vertretene baltische Wörter sind in erster Linie und, ich sagte sogar, einzig und allein mit dem Einfluss der lettischen Sprache erklärbar, aber irgendeine südliche oder – genauer gesagt – südöstliche baltische Sprache sollte Berührungen mit dem Mordwinischen und durch das ausgestorbene Merjanische (im Russischen: *merjane*) sogar mit dem Tschermissischen haben.“ (Mikkola 1930: 436ff.).

Die Einstellung von Endzelīns über die Verbindung von baltischen Entlehnungen des Ostseefinnischen mit einer oder anderen konkreten baltischen Sprachen ist abweisend gewesen (s. Endzelin 1933: 76ff.).

Die ostseefinnischen Baltismen vertreten verschiedene chronologische Entlehnungsschichten. Am deutlichsten weisen verschiedene Lautsubstitute darauf hin. Die ostseefinnischen Baltismen enthalten einige altertümliche phonetische und morphologische Sprachzüge, die in den gegenwärtigen baltischen Sprachen eine Erneuerung durchlaufen haben. Die altpreußische und altkurische Sprache können als Peripherie des baltischen Sprachraumes in einigen Fällen die ursprüngliche Lage widerspiegeln und damit seinerseits die ostseefinnischen Rekonstruktionen unterstützen. Das Altpreußische kann z.B. einen ursprünglichen langen *ā*-Vokal (teilweise), einen ursprünglichen *ai*- und *eu*-Diphthong enthalten. Man muss doch bemerken, dass die Substitutionsprobleme äußerst kompliziert und verschiedentlich interpretierbar sind.

Einige baltische Entlehnungen sind phonetisch den preußischen Entsprechungen näher als den litauischen und lettischen Entsprechungen, das klassische Beispiel wäre est. *angerjas*, fi. *ankerias* usw. 'Aal (*Anguilla vulgaris*)' < balt. **angurjas*: apreuß. *angurgis* 'anguilla' (< **angurjas*), lit. *ungurys* : *ungurio* (< **angurjas* / **angerjas*).

Die Forscher der baltischen Lehnwörter stimmen darin überein, dass es im baltischen Lehngeber Neutrums substantive gab. Das Preußische bewahrt Neutra. Im Litauischen und Lettischen haben sich ursprüngliche Neutra hauptsächlich mit Maskulina zusammengeschlossen. Im Ostseefinnischen haben solche Substantive nie eine Endung auf *-as*, sondern z.B. *-a* resp. *-ä* (fi. *kela* 'Haspel' < balt., vgl. apreuß. *kelan*, *metsä* 'der Wald' < balt. **medjan*, vgl. apreuß. *median*), oder *-u* (fi. *panu* 'Funke, Feuer' < balt. **panu-*, vgl. apreuß. *panno* < **panu*, fi. *metu* 'Honig, Saft' < balt., vgl. apreuß. *meddo* < **medu*).

ERGÄNZUNGEN ZUR SUBSTITUTION DES BALTISCHEN WORTANLAUTENDEN *st

J. Koivulehto (1979a) hat gezeigt, daß in den ältesten germanischen Lehnwörtern des Frühostseefinnischen wortanlautendes *st-* mit *s*, in späteren aber mit *t* substituiert worden ist. J. Kalima hat die beschriebene Substitution in baltischen Lehnwörtern für möglich gehalten, die repräsentiert wird durch fi. *seiväs* 'Pfahl', *sammas* 'Grenzstein; Säule, Pfosten', *sapa(ro)* 'Schwanz ohne Haar', mit gewisser Zurückhaltung auch durch *sakara* 'Vorsprung, Horn; Spitze', *suova* 'Heuschober' (Kalima 1930: 345–348; 1933: 128–137; 1936: 63–64, 160). Eine baltische Herkunft hält SKES nur bei *seiväs* für wahrscheinlich; *sapa(ro)* wird von SKES als unsichere baltische Entlehnung eingeordnet und für die restlichen Fälle wird eine baltische Etymologie gar nicht in Betracht gezogen (s. SKES IV: 992 *sub seiväs*, 969 *sub sapa*, 962 *sub sammas*, 949 *sub sakara*, 1122 *sub suova*). Gleichlautende Standpunkte finden sich auch in EEW (s. EEW VIII: 2660 *sub saba*, 2693 *sub sammas I*, 2668 *sub sagar III*, IX: 2883–2884 *sub sova*, X: 3118–3119 *sub teivas*). Danach sind in Nuutinen 1987a und 1987b die alten Vergleiche begründet und neue Vergleiche vorgetragen worden; gleiches in Koivulehto 1995, wo baltisches wortanlautendes *st-* durch osfi. *s-* und/oder *t-* widergespiegelt wird. O. Nuutinen behauptet, daß im Frühostseefinnischen baltisches *st-* durch *s'* ersetzt worden ist, indem auf diese Weise die Opposition balt. *s' > frühurfi. s* erhalten blieb. Erst später kam es zur Verschmelzung von *s'* und *s* zu *s* (lp. *s' > ě*). Wie bewiesen worden ist, wird germ. *st-* nach der Veränderung des Sibilantensystems im Spätostseefinnischen *t-* gegenübergestellt. Jedoch in baltischen Lehnwörtern des Ostseefinnischen wird wortanlautendes *st-* zweierlei substituiert, wobei im Südestnischen, im Wotischen und in der Nordgruppe der ostseefinnischen Sprachen das Substitut von balt. *st-* *s-*, im Livischen *t-* ist. Der nordestnische Sprachraum stellt sich als Mischgebiet dar: In verschiedenen Stämmen sind beide Substitutionsmöglichkeiten vertreten. Zum besseren Verständnis des Wesens und zur Lösung dieses Problems wären zusätzliche

Angaben von nöten, darunter auch neue mögliche baltische Etymologien. Nachfolgend sollen einige neue Beispiele für eine baltische *st*-Substitution vorgestellt werden: Drei von ihnen (*tabas*, *tuber*, *tublus*), deren Verbreitung sich auf Nordestland beschränkt, repräsentieren das *t*-Substitut, ein Fall (*sugar*) sowohl in Nord- als auch in Südostland das *s*-Substitut.

sugar

estN *sugar* : *sugara*, *sugaras* : *sugara* 'Stock, Prügel; Querholz am Bauerschlitten (zur Verbindung der auf den Sohlen stehenden Stützen', *sugar* / *suger* 'hölzerne Türangel, -hänge, eine gebogene Holzlatte in der Türangel', *adra sugar* 'Pflugquerholz', *aeru sugar* 'Ruderhandgriff', *varda sugar* 'Stiel des Dreschflegels', *sugar* / *sugar/ik* 'gedrehte Rute, Ranke, dünneres Rutenende, mit dem bei einem geflochtenen Zaun die Holzlatten gefestigt werden, Knüttel', estS *sugar* (*sukar*) : *sugara* 'Holzkern, besonders bei Kiefer, Kiefernherz', (*piiru*) *sugar* : *sugara* 'Kienspan', *sugarik id.*, estS *sugardama* (Wiedemann 1973⁴ *sugerd-*) 'Holz in Kienspänen abspalten (von dem Kienklotz)'

< balt. **stugaras*: lit. *stúgaras* 'dürrer, abgedorrter, vertrockneter (Kraut-, Pflanzen)stengel, -strunk; Pfosten', *stúguras* 'Baumstamm, Säule, aufrecht stehender Pfosten', lett. *stugs* 'kurz', *stuģis* 'kleiner Knürpel; wer oder was zu klein ist, Baum-, Messerstumpf; Rest eines Astes am Baumstamm, Penis', *studzulms* (*studzulmi* Pl.) 'Stoppeln (von gemähem Getreide), (hoher) Baumstumpf, Wade', *studzurklis* 'Holzstück', vgl. auch lit. *stūgė* 'kleiner, einspänniger Pflug', *stugūtis id.* (eine analogische Ableitungsbeziehung repräsentieren z.B. lit. *stāgaras* und *stagūtas*), *stegerys* 'ein dürrer Krautstengel', lett. *stēga* 'membrum virile', *stēgs*, *stēga* 'lange Stange, langer Stock, Spieß', lit. *stāgaras* 'dürrer langer Stengel'; etymologische Entsprechungen in anderen indoeuropäischen Sprachen: russ. *семежер* 'Schoberstange; der Pfahl (zum Anbinden eines Pferdes)', *семежáp id.*, germ. **stūkōn* f. 'Baumstumpf' (ME III: 1101; LEW II: 929; Vasmer III: 764, 752; Būga 1958: 374).

Obwohl sich unter den Transportmittelbezeichnungen der ostseefinischen Sprachen eine beträchtliche Anzahl von Wörtern baltischer Herkunft findet (? *ais* 'Deichsel', *jutt* 'Jochriemen', *kambakas* 'Bord des Schiffes', ? *kars* 'Querleiste am Schlitten', (*ree*) *kaust* 'Seitenhölzer am Schlitten', *kodar* 'Speiche', *ratas* 'Rad', *vehmer* '(Wagen)deichsel', *regi* 'Schlitten'

u.a.), hat sich *sugar* offensichtlich erst nach seiner Entlehnung zu einem charakteristischen Schlittenterminus für Nordestland entwickelt (zum diesbezüglichen Terminus s. Viires 1980: 56, 69). Hinsichtlich der Bedeutung haben sich *sugar* und *sagar* vermischt: 'hölzerne Türangel, -hänge'. Teils gibt es auch eine Vermischung von *sugar* mit der *suga*-Familie 'Bürste, Striegel, Hechel': (Wiedemann 1973⁴) *sugar*, -a 'Striegel': *hobuse sugar*. J. Mägieste stellt fest, daß die Etymologie des Wortes *sugar* unklar ist, fügt aber hinzu: "eine unsichere Noterklärung wäre, wenn man von der fig. Bed. *sugema*, *sugima* 'schlagen, prügeln' ausgeht (diese Bed. kann alt sein, vgl. fi. *sukia* 'prygla, piska' ...) und für *sugar II* eine Urform *sukari* ... konstruiert, die etwa 'Schläger, Prügler' bedeutet haben kann" (EEW IX: 2894 *sub sugar II*). Unklar ist auch die Beziehung des zur Rede stehenden Wortstammes mit den nachfolgenden Beispielen: *kala sugar* VNg 'Boot, Kahn', *sugar* Vi 'verschlagener Mensch, Gauner'.

tabas

estN (Hää) *tabas* 'Befestigungspfahl für ein Boot'

< balt. **stabas*: lit. *stābas* 'Pfosten, Säule, Götzenbild', lett. *stabs* 'Pfosten, Pfahl, Säule, Pfeiler', apreuß. *stabis* 'Stein', *stabni* 'Ofen' (< **stabinē*). Die indoeuropäische Grundform ist **steb(h)-* 'Pfosten, Pfeiler, Stamm, Baumstumpf; stützen, versteifen, feststellen, anhalten, (auf)stampfen, treten', von dem auch balt. **steb-* / **stab-* herrührt (IEW II: 1011–1013; LEW II: 891; Stang 1972: 54; LEV I: 281).

tabas ist lediglich in dem an Lettland grenzenden Häädemeeste registriert. In diesem Sprachraum gibt es bekanntlich zahlreiche spätere lettische Lehnwörter; eine Interpretierung des Wortes *tabas* als spätes lettisches Lehnwort wird durch den Endteil *-as* erschwert. Doch andererseits wurden in Häädemeeste (und seiner näheren Umgebung) noch andere alte Baltismen festgehalten, die man im übrigen estnischen Sprachraum nicht kennt, z.B. *apus* / *ablus* 'Baumnadel' (< balt. **žabas*: lit. *žābas* 'Ast, Reisig; Zaum', *žabà* 'Rute, Gerte').

tuber

estN *tuber* : *tubra* / *tubre* / *tubri*, *tubr* : *tubra*, *tupr* 'Maischholz, Maischquirl, (Wiedemann 1973⁴) Quirl im Butterfass', estN (Var) Komitativ *subra/ga* 'Gerät zum Vermischen des Möрте', estN (Kih) *tubrud* Pl. 'Testiculs'

< balt. **stubur*-. lit. *stūburas* 'Rückgrat, Wirbelsäule, Columna vertebralis, Pfosten des Trockengerüstes beim Ofen', *stūbras* 'Baumstumpf'; im Lettischen hat die betrachtete Wortfamilie eine weitverzweigte Semantik: *stubrs* 'der Baumstumpf', *stuburs* '(hoher) Baumstumpf, Pfosten, alter abgenutzter Besen'; in lettischen Dialekten sind viele Ableitungen festgehalten: *stuburkls* 'der Baumstumpf', *stubuŗksnis* 'ein Baum ohne Äste; ein Getreidehalm ohne Ähre', *stubērnis* 'ein Baum, dem alle Äste abgehauen sind', *stubrājs* 'der Stengel, Halm', *stubrs* = *stabs*; vgl. auch *stuburuōt* 'steif, ungelenk gehen', lit. *stupėrgalis* = *stubėrgalis* 'Steißbein, Hintere, Arsch', lett. *stupėrkļis* 'das Kreuz (Körperteil), der Hintere', *stupurs* 'ein kleines Holzstück, ein abgefeigter Besen'. Die indoeuropäische Grundform ist **steub(h)*- / **stub(h)*- 'Pfosten, Pfahl, (Baum-)stamm', von dem balt. **stub*- her stammt (s. auch *sub tublus*) (ME III: 1099, 1100, 1108; EH II: 592, 593; LEW II: 928, 934; LEV I: 312, 301–302).

Das estnische Wort *tuber* 'Maischholz, Maischquirl' ist in der älteren estnischen Lexikographie bekannt: *Tubber G ra* 'Das Holtz mit quer stöcken, damit das Maltz im Brauen gemischt wird' (Vestring 1998: 256); *tubber*, G. *tubre* 'das Holz mit Querstöcken mit welchem man das Malz bey dem Brauen mischt' r. (Hupel 1780: 288). Dieses Wort wird traditionell für ein deskriptives Wort gehalten und mit den folgenden ostseefinnischen Deskriptivwörtern in Verbindung gebracht: fi. *tupru* '(Rauch-, Dampf)wolke, Wirbel, Strudel / rōkhvirvel, yra' u.a., *tupruta* 'aufwirbeln, aufsteigen, dampfen, qualmen', karOlon *tupru*, *tubru* 'Schneegestöber, Windstoß, Staub-, Rauchwirbel', lüd. *tubrak* pejor. 'der Alte', est. *tubrama*, *tuprama* : *tubrata* 'mengen, mischen, umrühren, besudeln, matschen', *tubrima* 'quirlen, maischen, unter einander mischen oder rühren' (s. näher: Saareste 1952: 31; SKES V: 1416–1417 *sub tupru*; EEW X: 3312 *sub tuber*).

Unklar ist die Verbindung von est. *tubar*, -i, *toa/tubr* 'Kleidermotte' mit dem Stamm der baltischen Entlehnung *tuber*-. Est. *subra*- ist offensichtlich phonetisch durch das Deskriptivverb *subrama* / *sobrama* / *subrima* 'plätschern, patschen' beeinflusst worden.

tublus

estN (Mär) *tublus* 'verfaultes Holz, Baum'

< balt. **stubl-*: lett. *stubs* 'der Baumstumpf; das zurückgebliebene Ende von etwas Gebrochenem; ein abgefegter, abgenutzter Besen; kurz, abgenutzt', *stuba* 'ein abgenutzter Besen', mit dem Suffix *-l-* ist *stublājs* 'die Wurzel; der Halm, der Strunk' erweitert worden, *stublis* 'der Pflanzenstengel', *stubulne* 'ein Stumpf' (in analoger Weise erweitert z.B. russ. *стебель* 'Stengel, Halm'), vgl. auch lett. *stablis* 'ein nasses Holzstück', *steblis* 'ein hoher Baumstamm; ein verfaulter Baum od. ein solches Holzstück'; etymologische Entsprechungen auch in anderen indoeuropäischen Sprachen: bulg. *чмѣл* 'hohler Baumstamm'. Im Lettischen kommt parallel auch der *stup-* Stamm vor: *stups*, *stupa*, *stupe* 'ein abgefegter, abgenutzter Besen', *stuplis*, (*s*)*tūplis* 'Steißbein; Kapelle am Geflügel; Gesäß, Hintere'. Die indoeuropäische Grundform ist **steub(h)-* / **stub(h)-* 'Pfofen, Pfahl, (Baum)-stamm', von dem balt. **stub-* herrührt, s. auch *sub tuber* (ME III: 1036, 1057, 1099, 1108, 1109; EH II: 567; LEW II: 934; LEV II: 312).

Zur Verbreitung des Wortes finden sich nur in Märjamaa Angaben; eine Interpretation des Wortes als spätes lettisches Lehnwort wird wieder durch den Endteil *-us* erschwert.

ZU DEN BALTISCHEN *m*-DEVERBALEN IN DEN OSTSEEFINNISCHEN SPRACHEN

Für die baltischen Sprachen sind Deverbale mit dem Suffix *-m* sehr charakteristisch und sie treten im gegenwärtigen Litauischen und Lettischen in großer Anzahl auf. Mit Hilfe des Suffixes *-imas* / *-ymas* können im heutigen Litauischen von allen Verben Nomina actionis gebildet werden. Die Ableitungsgrundlage für solche deverbale Nomina ist der Verbstamm der einfachen Vergangenheit; z.B. lit. *ber̃ti* (*bēria*, *bērė*) 'streuen, ausschütten' → *bēr̃imas* 'Schütten, Streuen; Worfeln, Schwingen (Korn); Ausschlag', *tar̃pti* (*tar̃psta*, *tar̃po*) 'gedeihen, zunehmen, in Wachstum geraten (von Menschen, Tieren; Pflanzen), gesund werden' → *tar̃p̃imas* 'Gedeihen, Wachsen', *vėlti* (*vėlia*, *vėlė*) 'walken, wälzen, schlagen; krempeln, (Haare, Fäden usw. ineinander) verwirren, verschlingen; Verwirrung stiften' → *vėl̃imas* / *vėlimas* 'Walken, Schlagen, Verwirren'. In Denkmälern der litauischen Schriftsprache des 16.–17. Jahrhunderts lassen sich auch präsensstämmige Deverbale auf *-imas* finden (Zinkevičius 1979: 19).

In der lettischen Sprache ist *-ums* (< **-u-mos*), *-uma* (< **-u-mā*) das analoge produktive Suffix, mit dessen Hilfe von allen Verben Nomina actionis abgeleitet werden können, wobei in der Schriftsprache der Vergangenheitsstamm als Ableitungsgrundlage dient (z.B. *bērt*, *bẽrt*, (*bēr*, *bēra*) 'schütten, streuen (vom Getreide, Sand, Asche, Salz u. Ähnlichem)' → *bērums* 'die Schüttung, das bereits erfolgte Schütten, streuen; das Resultat des Streuens; was geschüttet worden ist'), in einzelnen Dialekten kann auch vom Präsensstamm abgeleitet werden (Endzelin 1922: 245–247).

In Anbetracht der Tatsachen, daß die Deverbale eine ganz gewöhnliche Erscheinung sind und eine sehr verzweigte Semantik aufzuweisen haben (neben einer Handlung können die baltischen Nomina actionis auch verschiedene konkrete und abstrakte Begriffe bezeichnen), läßt sich vermuten, daß sich angesichts der Massenhaftigkeit der *m*-Deverbale irgend etwas über die baltisch-ostseefinnischen Kontakte in die ostseefinnischen Sprachen übertragen

hat. (Im vorliegenden Artikel wurden die auf *men*-auslautenden Baltismen – gleichfalls ursprüngliche Deverbale – bewußt außer acht gelassen, denn diese lassen sich auf eine indoeuropäische Rekonstruktionsgrundlage zurückführen, z.B. est. *seeme* (< **sēmen*) 'Saat, Same' u.a., fi. *paimen* 'Hirt' u.a.).

Zu den ersten entdeckten baltischen *m*-Deverbale zählen est. *rihm* 'Riemen' u.a. und *vehmer* 'Deichsel' u.a. Die Rezeption der zur Rede stehenden baltischen Etymologien verlief mühevoll. Eine baltische Etymologie des Wortes *rihm* stellte bekanntlich, selbst daran zweifelnd, Thomsen vor (1890: 212), der folgendes dazu schrieb: "lit. *rišimas* 'das Binden', lett. *rissamais* [...] 'Band' Mancelius, oder eine ähnliche Ableitung mit *m*-Suffix von lit. *riš-ti*, lett. *ris-t* 'binden' (vgl. z.B. lit. *ryšis*, *ryšys* 'Band, Binde; Bund, Bündel' u.a.) scheint zu Grunde zu liegen bei f. *rihma* 'Schnur, Band' [...]" (zitiert nach Thomsen 1931: 367). Kalima (1936: 155–156) äußert sich folgendermaßen zu dieser Etymologie: "Tätä selitystä en pidä aivan varmana, kun suomalaisen sanan vastineeksi tarkalleen sopivaa johdannaista ei tunneta (*rišimas* muotoa vastaisi **rihima*). [...] Paasonen FUF IX 120–2 ja Toivonen FUF XIX: 201, jotka yhtyen Thomseniin selittävät itämerensuomalaisen sanan baltilaiseksi lainaksi. [...] Mitä itämerensuomalaiseen sanaan tulee, yhtyisin mielelläni Paasonen ja Toivosen kantaan [...], jos baltilaiselta taholta löytyisi sopiva kaksitavuinen *-ma-* johtimella muodostettu vastine [...]"

Eine baltische Etymologie zum Wort *vehmer* legte Posti vor (1972: 153–154; 1975: 46; 1977: 269–270), indem er als Lehngrundlage ein baltisches *m*-Deverbal vermutet und ostseefinnische Wörter und Vorläufer von lit. *vėžti* '(von Zugtieren) ziehen; etwas mittels eines Wagens oder Schlittens befördern, fahren', *vežimas* 'Fahren; Wagen, Fuder' gegenüberstellt. J. Mägiste (EEW XII: 3780 *sub vehmer*) hat zu dieser Etymologie eine ablehnende Haltung eingenommen: „welche Erklärung jedoch zu gekünstelt ist um gutgeheißen zu werden“. Ein Hindernis für die Anerkennung dieser Etymologien ist die Tatsache gewesen, daß es nicht gelungen ist, auf die Frage zu antworten, warum im Ostseefinnischen nicht der im lettischen und litauischen Deverbal vor dem Merkmal *-m* stehende Vokal widergespiegelt wird.

In der neueren Zeit hat J. Koivulehto zwei baltische Etymologie mit eventueller verbalnominaler Ursprungsform vorgelegt und auch eine alternative Möglichkeit der Ursprungsform ohne den Verbindungsvokal erwogen: 1. fi. *kylmä* u.a. 'kalt, Kälte' < (vor)balt. **gel(V)ma-* / **gēl(V)ma-*: lit. *gėlimas* / *gėlimas* ← *gėlti* (*gėlia*, *gėlė*) 'stechen, wehtun' (vgl. auch: *gelumà*, *gėlmenis*

'heftige, stechende Kälte, Frost') (Koivulehto 1983: 125–137); indoeuropäische Grundform **g^hel-* 'stechen; (stechender) Schmerz, Qual, Tod' und 2. lp. *bieb'mât* 'ruokkia', *bieb'mo* 'ruoka, ravinto; ruokinta; aljo, lemmikki-eläin, ruokittu eläin' (< vorlapp. **pämme-*) < balt. **pen-ma-* / **pen-i-ma-* 'ruokinta': lit. *penimis* 'Masttier, -schwein', *penėti* (*pėni*, *penėjo*) 'ruokkia' → *penėjimas* 'ruokinta', vgl. auch: *pėnamas*, *pėnimas* 'ruokittavana oleva, syöttö', *pėnamas gyvolis* 'ruokittu eläin, teuras', *pėnima kiaulė* 'syöttösika', *pėnas* 'ruoka, ravinto'; indoeuropäische Grundform **pen-* 'füttern; Nahrung; Aufbewahrungsort der Nahrung' (Koivulehto 1993: 403, Hinweis 2).

Eine Sonderforschung über die ostslawischen *m*-Deverbale hat K. Liukkonen (Liukkonen 1987) vorgenommen und konstatiert, daß die deverbalen Nomina auf *-m* aus der Sicht der heutigen slawischen Sprachen Anomalia sind. K. Liukkonen vermutet, daß sie historisch gesehen auch in den slawischen Sprachen ein System dargestellt haben. Nach Ansicht von K. Liukkonen haben sich die untersuchten Deverbale in den slawischen Sprachen in gewissem Maße in einer archaischeren Form bewahrt als in den baltischen Sprachen, d.h. ohne den Verbindungsvokal. In den heutigen baltischen Sprachen lassen sich zwar *m*-Deverbale ohne den Verbindungsvokal finden (Typ: lit. *tūžmas* 'Angst, Gram'), jedoch das Ableitungsmodell selbst ist eine Seltenheit. K. Liukkonen nimmt an, daß es sprachhistorisch gesehen in den baltischen Sprachen wesentlich mehr Deverbale auf *-mas-*, *-ma-* geben müßte, worauf auch entsprechende Entlehnungen in den ostseefinnischen Sprachen hinweisen könnten. K. Liukkonen vermutet als baltische Ursprungsform für fi. *rihma* und *vehmaro* entsprechend **rišma* und *vežma-*, in diese Reihe ließe sich auch als neue Gegenüberstellung fi. *kerma* 'Sahne' < balt. **skerma*: lett. *skarums* 'Zutat, Sahne, etwas Saures', i.-e. **sker-* 'schneiden' einfügen (Liukkonen 1987: 9) (vgl. trotzdem auch die Etymologie von Mäkeläinen 1978: 370–374, der versucht hat zu beweisen, daß die Ursprungsform von *kerma* baltische Deverbale des Typs *grėjima-*, **krējuma-* gewesen sein könnten, die die Sahne bezeichnet haben).

Somit hat man erst in der letzten Zeit in der Erforschung baltischer Lehnwörter die Möglichkeit ins Auge gefaßt, daß baltische *m*-Deverbale von einem Original ohne Vokal abstammen konnten. In der Baltistik ist dies kein neues Thema. So z.B. vermutet Endzelin (1922: 247–248), daß sich im Lettischen die Endung *-u-ms-* (< **-u-mas*) mit dem Verbindungsvokal *-u-* verallgemeinert hat und somit die archaische Endung **-mos-* verdrängt hat,

”zumal dadurch unbequeme Konsonantenverbindungen vermieden wurden”, z.B. wurde das lettische archaische *vezms* durch die Form *vezums* ’Fuder’ ersetzt. Im Litauischen vollzog sich ein analogischer Prozeß: in archaischen Suffixvarianten erscheint vor *m* der Vokal *i*.

Im folgenden werden für sechs ostseefinnische Wortstämme baltische Etymologien vorgelegt. Es wird vorausgesetzt, daß in den deverbalsnominalen Originalen im Moment der Entlehnung der Vokal vor dem Zeichen *-m* fehlte. Das Fehlen des Verbindungsvokals ist in ostseefinnischen Deverbals baltischer Herkunft ein gewichtiges zusätzliches Argument dafür, daß das archaische Ableitungsmodell der *m*-Deverbale in den baltischen Sprachen in der Vergangenheit wesentlich produktiver war.

põrm

est. *põrm* : *põrmu* ’Staub, Asche, die sterblichen Überreste; (fig.) Wenig, Bisschen’ *põrmustama* ’zertrümmern’, altschrift. *põrmutama* ’stäuben’, *põrmustama* Sa ’etwas geben’ | liv. *põrm*, *pirm*, (alt) *pürm*, Sal. *pürm* ’Staub’, *põrmtõ*, *põrmstõ*, *põrmštõ*, *pirmstõ*, (alt) *pürmstõ* ’stäuben; Staub machen’ | wot. *põrmu* ’põrm; nahatäis, peapesu / Staub; die Tracht Prügel, Verweis’

< balt. **berma-* / ? **bërma-*: lit. *beŗti* (*bëria*, *bëre*) ’streuen, ausschütten’, *bërĩmas* ’Schütten, Streuen; Worfeln, Schwingen (Korn); Ausschlag’, lett. *bërt* (*bër*, *bëra*) ’schütten, streuen (vom Getreide, Sand, Asche, Salz u. Ähnlichem)’, *bërumš* ’die Schüttung, das bereits erfolgte Schütten, Streuen; das Resultat des Streuens; was geschüttet worden ist’, lit. *bëŗalas* ’ungeworfeltes Getreide’, vgl. auch lit. *birti*, *birëti* (*byrëti*) ’streuen, ausfallen, verstreut, zerstückelt werden, zerbröckeln’, lett. *birŗt* (*birŗst*, *bira*) ’streuen, aus-, abfallen, rieseln, fließen (von Tränen)’, *birëŗ* ’herabfallen, rieseln’; i.-e. **bher-* ’tragen, bringen’ (ME I: 291–292, 297, 298; LEW I: 40; IEW I: 132; LEV I: 122).

Das Vorkommen im Ostseefinnischen setzt kurzes *e* in der Ursprungsform voraus.

tarm

(fi. >) est. *tarm* : *tarmu* ’tahtejõud, energia / Energie, Tatkraft, Willenskraft’ | liv. *tarmõ*, pr. *tår್ಮõb*, *tarmõb* ’gönnen; sich gönnen’ | fi. *tarmo* ’voima, energia, työkyky; ryhti, ponsi, tarmokas / Energie, (Tat)kraft; Körperhaltung;

energisch, stark', altschrift. *tarma* 'tarmo', altschrift. *tarmu* 'id.; vahva', *tarmen* 'tarmo; voima; järki / Energie; Kraft; Verstand', (dial., altschrift.) *tärmä* 'voima, jänteveys; ponsi (puheessa), ryhti; tarmo; hyvä kunto / (Tat)kraft, Energie', ? *tarmentaa* 'begreifen, einsehen' | kar. *tarmo* 'voima / (Tat)kraft, Energie' | (fi. >) lp. *tarbme* 'tilaisuus', *tar'mē* 'voima, energia; mahdollisuus, keino; tilaisuus; aihe', *dar'bme* 'tarmo; kyky toimia vaikeassa tilanteessa'

< balt. **tarpma*:- lit. *tar̃pti* (*tar̃psta*, *tar̃po*) 'gedeihen, zunehmen, in Wachstum geraten (von Menschen, Tieren; Pflanzen), gesund werden', *tarpà* 'Gedeihen; Wachstum, Entwicklung, Fortschritt', *tarpimas* 'Gedeihen, Wachsen', *tarpūs* 'üppig, wuchernd, prachtvoll, herrlich', lett. *tārpa* 'Kraft, Vermögen, Fähigkeit; was gute Hoffnung gibt; Gedeihen, Wachstum', *tērpā* 'Kraft', *tērpīnāt* 'Pferdekuren machen, Pferde adern, Pferden das Maul reinigen; (eine Sache) verbessern', *tērpī* 'Pferden das Maul reinigen', apreuß. *enterpo* 'nützt', *enterpon*, *enterpen* 'nützlich'; s-mobile: lit. *stār̃pti* (*stār̃pst*, *stār̃pa*) 'sich erquicken, sich stärken, gedeihen, zunehmen (vom Kranken) genesen', vgl. auch russ. *mópon* 'Hast, Eile', lit. *stīr̃pti* (*stīr̃pst*, *stīr̃po*) 'heranwachsen, sich entwickeln (von Kindern), zu Kräften kommen'; indoeuropäische Grundform **terp-* 'sich sättigen, genießen' (ME III: 149, 173, 174; LEW II: 1062–1063, 897; IEW II: 1077–1078; PrJa 1979: 55–57; PKĖŽ I: 277–278).

Das parallele Auftreten von vorder- und hintervokalischen Stämmen (s. finnische Beispiele) kann bei baltischen Lehnwörtern im Ostseefinnischen nicht beobachtet werden (z.B. fi. *ankerias* / *änkeriäs* usw.).

Es sei angemerkt, daß E. N. Setälä (1915: 64) eine zweifelhafte Verbindung zwischen fi. *tarmo*, samJ *tārāu* 'sich stützen', *tārādm* 'sich bemühen' und chant. *tārām*, *ṭārām* 'stark, kräftig, munter, flink' hergestellt hat, diese Gegenüberstellung findet sich auch in SKES IV: 1236–1237; EEW XI: 3085–3086 (samJ ist nicht erwähnt); UEW I/5: 517–518 (**tärmä* 'Kraft; kräftig').

tolm

est. *tolm* : *tolmu* 'Staub', *tolmama* 'stauben', *tolmuma* intr. 'stauben, verstauben, staubig werden, sich mit Staub bedecken', (Wiedemann 1973⁴) d. *tolmahus*, -e 'Aufwirbeln des Staubes; Mal', *tolmahti* Adv., folk. 'stäubend, schnell' | liv. *telm*, *tölm* 'Staub', *tolm* 'Moder', (est. > ?) liv. *tolm* 'Staub' | wot. *tolmu* 'pöly, tomu / Staub', *tolmukõz* 'staubig' | fi. *tolma* 'tupruva pöly,

lentohiekka; pöly, silppu / Staub, Flugsand', *tolmu* 'pehku, roju, pöly; silppu, säpäle, pirsta; karjanrehuna käytetyt ruumenet tms. / Streu, Kurzstroh; Splitter', *tolmata* 'pölyttää, nostattaa pölyä / stauben', *tolmuta* 'hakata hienoksi, pirstoa, kuluttaa loppuun; telmiä / zersplittern; toben', *tolmahtaa* 'ilmestyä äkkiä / plötzlich erscheinen', *tolmuttaa* 'ryöpyttää (vettä, myrsky) / (Wasser) aufwirbeln, -spritzen (beim Sturm)', fiO *tölmy* 'roska, pöly, riiho, huono rehu / Schutt, Staub, schlechtes Kurzstroh' | ingr. *tolmain* Adj. ['tolmune / staubig'] | (fi. > ?) Olon *tölmü* 'roska / Schutt, Müll'

? < balt. **dul(k)ma*:- lit. *dùlkti* (*dùlksa*, *dùlko*), *dulkėti* 'sich bestäuben', *dulksmùs* 'etwas bestäubt', *dùlkė* 'Stäubchen, Staubkorn', *dùlkės* Plur. 'Staub', lett. *duļķe*, *duļķis* 'feine, kleine Stroh- und Spreuteilchen; Bodensatz, trübe, schleimige Flüssigkeit, Schmutz; Pfütze; Pfuhl, Sumpf; trübes Bier', lit. *dùlti*, *dùlėti* 'morsch, wurmstichig werden, vermodern, verwittern, von Kräften kommen', lett. *dūlēt* 'mit dem *dūlājs* räuchern, um die Bienen fortzutreiben etc.'; vgl. auch lit. *dūlis*, *dūlia* 'Nebel, Dunst; Baummoder zum Beräuchern der Bienen', lett. *dūlājs*, *dūle*, *dūlējs*, *dūlis* 'Räuchermasse zum Forttreiben der Bienen, Fackel, Lunte'. Die indoeuropäische Grundform **dheu-* : **dhū-* 'stieben, wirbeln, bes. von Staub, Rauch, Dampf' (ME I: 513; LEW I: 109; IEW I: 262; LEV I: 237–238).

Das regelrechte Substitut des kurzen baltischen *u* ist *u*, nicht *o*, was die Gegenüberstellung in Frage stellen würde. Es sind nur einige zweifelhafte baltische Etymologien bekannt, in denen *u* durch *o* ersetzt wurde: est. *por-gand*, fi. *porkkana* 'Mohrrübe' u. andere, vgl. lit. *burkantās*, Plur. *burkantai*, *burkanas*, lett. *burkāns*, *burkan(i)s*, *burkants*, *burkantiņš* (Dem.) 'die Burkane, Mohrrübe', est. *lorp* : *lorbi* 'Taugenichts', fi. *lorppi* 'Faulenzer', ? vgl. lit. *liūrbis* 'unordentliche, schmutzige, ungeschickte, linkische Person', lett. *ļūrba* 'Taugenichts'.

võhmas

est. *võhmas* : *võhma* 'Morastinsel, erhöhter, bewachsener Platz im Morast', *võhm* : *võhma id.*, *võhm* : *võhma* / *võhmu* 'hing, eluvõim; viimne jõud, jõunatuke / Seele, Lebenskraft', *võhmatu*, *võhmetu* 'võimetu, jõuetu / kraftlos', *võhmis* / *võmmis* 'raskelt, kuhjatult riides (olema) / übermäßig angekleidet (sein)', *Võhmataga* (*Vomentaga*) 'Risti, Harju-Madise, Keila und Teil von Nissi' (Ortsname, alt), ? *võhma/kivi* 'kalkhaltiger Sandstein' | wot. *Võhmas*

(Ortsname: ein Bach) | fi. *vehmas* 'vihanta, rehevä, hyväkasvuinen, hyvinvoiva, lihava ihminen; varpumetsä, nuori lehtimetsä, lehto; laakea, mäetön seutu, asumaton taival / grün, üppig; junger Laubwald; Weide; freie Fläche', altschrift. *vehma/sammal* 'reheväkasvuinen sammal', *vehma(i)nen* 'rehevä, vihanta; lihava; miellyttävä (olo) / üppig, grün; feist; gemütlich', altschrift. *vehmasto* 'nuori lehtimetsä, viita / junger Laubwald, Hain', altschrift., dial. *vehmastua* 'tulla reheväksi (kasvi); lihoa / üppig wachsen; sich verdicken' || (osfi. / fi. >) russN *вазмас* 'сырое место, заросшее лесом; заболоченный лес с буреломом и кустарником'

< balt. **vešma-*: lit. *vešėti* (*vėša* / *vėši* / *vešėja*, *vešėjo*) 'üppig wachsen, gedeihen, sich weiten, aufgehen', *privešėti* 'in Menge üppig wachsen', *veš(l)ūmas* 'Üppigkeit, Fruchtbarkeit', *veš(l)ūs* 'üppig, fett, fruchtbar', vgl. auch lit. *atvaša*, *ātvaša* 'Schößling, Trieb', lett. *atvasa*, *-e*, *-is* 'Wurzelschössling, Sprössling'; indoeuropäische Grundform **uek'(s)-* 'vermehren, zunehmen' (ME I: 207; LEW II: 1232, I: 23; LEV II: 493).

Nach SKES (VI: 1682) gehört die *vehmas*-Familie zu den Wörtern mit deskriptiven Nuancen, die unter anderem mit offensichtlichen Deskriptivverben verglichen werden: fi. *vehmiä* 'syödä hotkimalla, ahneesti; astua pitkin askelin; lorvitella, vetelehtiä', est. *vohmima*, *võhmima* 'gierig essen' u.a.; nach J. Mägiste (EEW XII: 3934 *sub võhm I*) ist *võhm* : *võhma* / *võhmu* 'Kraft, Stärke' als ein Deskriptivwort, eine zeitweilige "expressive Entstellung" des Wortes *võim* 'Macht, Gewalt etc.'.

välmas

estS *välmäs*, *välme* 'kimbukesse eraldatud osa lõngu, osa lõngavihti, pasmas, võrge, lugu / ein Teil von der Fitze, Fitze', *välm*, *-e*, *välim*, *-e*, *väälme*, *pälme* 'lõngakiht keral, lõnga süüm e. magadis keral / Garnschicht auf dem Knäuel'

< balt. **vēlma-* / **velma-*: lit. *vėlti* (*vėlia*, *vėlė*) 'walken, wälzen, schlagen; krempeln, (Haare, Fäden usw. ineinander) verwirren, verschlingen; Verwirrung stiften', *vėlimas*, *vėlimas* 'Walken, Schlagen, Verwirren', lett. *vēl* (*veļ*, *vēla*) 'wälzen; walken; schlagen', der Bedeutung nach zu vergleichen mit lit. *sąvėla* 'verwirrtes Wolle-, Hede- oder Wergknäuel', *sąvalos* 'Weichselzopf', i.-e. **uel-* 'drehen, winden, wälzen' (ME III: 533; LEW II: 1221; IEW II: 1143; LEV II: 506).

Denkbar wäre eine baltische Ursprungsform, die sowohl *e* als auch *ē* enthalten könnte. Die zwiespältige Präsenz von balt. *e* in baltischen Entlehnungen im Ostseefinnischen ist ein eindeutiger Beweis für das Vorhandensein von zwei zeitlich unterschiedlichen Lehnsschichten, weil im frühzeitigen Lautsystem der ostseefinnischen Grundsprache langes *ā* fehlte, wurde dieses mit kurzen *ä* substituiert. Die Möglichkeit einer solchen Substitution wird durch est. *nāri* : *nār'ju* 'mingi kalatõke (väikestes jõgedes) / Fischwehr' bestätigt (s. Näheres Vaba 1992a).

värm

livSal *värm* 'Träne'

< balt. **verkma-*: lit. *verkimas* 'Weinen; Beweinen, Betrauern', *verksmas* 'Weinen', *veřkti* (*veřkia*, *veřkē*) 'weinen', vgl. *virkti* (*virksta* / *virkia*, *virko* / *virke*) 'zu weinen beginnen', lett. *verkstēt* 'still weinen', *veřķš(ķ)ēt* 'weinen (hauptsächl. von Kindern gesagt), schreien (von Kindern und Ferkeln gesagt), bellen, knurren (von Ferkeln gesagt); kreischend, undeutlich, wirr sprechen, leeres Zeug sprechen', *vērkšķēt* 'weinen (nicht laut), murren, knurren', *varkšēt* 'quaken, quarren', *varšķēt* 'leise und eigensinnig weinen'; indoeuropäische Grundform: **uerk-* 'sprechen' (ME IV: 540; LEW II: 1226; LEV II: 509).

Die lautliche Entwicklung des livischen Wortes verlief offensichtlich folgendermaßen: **verkma-* > **verkm-* > *värm*. Der Ausfall des Velarklusils aus der Konsonantenfolge im Livischen ist nicht ungewöhnlich, vgl. analoge Fälle Sg. Part. *k^uořdā* < **k^uořgdā* < **korkeđa* 'hoch', *vēřtta* < **veřkta* < **verkkota* 'das netz' (LW: XLIII; Posti 1942: 152).

Wenig überzeugend ist Kettunens Vermutung (LW: 508b), liv. *värm* und est. *verme* 'Blutstrieme, blutige Strieme', *värm* : *värme* 'Spur; blutige Strieme, Wunde, blutrünstige Stelle' miteinander zu verbinden.

SÕNASISESE Cm-JÄRJENDIGA BALTISMID

välmas JA värm

Balti laenude levik läänemeresoome keelealal pole ühtlane, mis viib mõttele, et kontaktsoone (laenutsentrumeid) pidi olema rohkem kui üks nii siin- kui sealpool Soome lahte (Vaba 1997a: 231 jj.). Läänemeresoome keelte balti laenude uurimine on pikka aega olnud väga soome keele keskne, soome ainesest lähtuv. Sellesuunalise uurimistöo vilju on arvuka soome keelele ainuomaste baltismide väljaselgitamine koos sellest johtuvate rutakate järeldustega. Separaatsete baltismide esinemine nt. ka eesti keelealal, sh. lõunaeestis, on täiesti ootuspärane (vt. Vaba 1995a: 81 jj.; 1996a: 8 jj.). Balti separaatlaenude uurimise käigus on näiteks õnnestunud välja selgitada balti päritolu fragment metsamesindusega seotud sõnavaras, mille levik piirneb Kagu-Eestiga (Vaba 1990d: 35 jj.; 1990b: 173 jj.). Käesolevas kirjutises esitlen detailsemalt kaht uut balti etümoloogiat ja mõlema juhtumi häälikuehituse ning substitutsiooniga seotud eripära. Mõlemad baltismid on suhteliselt kitsa lõunaeestilise levikuga substantiivid. Häälikulised tõigad lubavad väita, et kitsast levikupildist hoolimata esindavad mõlemad juhtumid väga vanasse kihistusse kuuluvaid laene. Mõlema puhul on oletatav balti lähtekuju **ē*-line, mille jätkajaks läänemeresoome vanemates baltismides on võinud olla lühike *ä*. Balti **ē*-d jätkab valdavalt läänemeresoome **ē* (Kalima 1936: 68), kuid ee *vähi* : *vähja*, *vähk* : *vähi* ja lvK *ve'ijjõz*, lvS *vei*, *väji id.* (< **vēžja-*) näikse osutavat, et balti *ē* jätkajaks võib sõnuti olla ka lühike vokaal (*ä*). Koivulehto (1992: 301; 1990: 152) on avaldanud arvamust, et ee *vähi*, *vähk* võib tõepoolest kajastada algset lühikest *ä*-d ning et balti *ē* kahesugune esindatus läänemeresoome keeltes on tõenäoliselt viide kahele eriaegsele laenukihistusele: varaläänemeresoome algkeele häälikusüsteemis puudus pikk *ā*, mistõttu see asendus lühikese *ä*-ga. Ent *vähi*-sõna tõestusjõudu kahandab asjaolu, et *h* naabruses on eesti algsed pikad vokaalid lühenenud (Kask 1967: 134). Selles suhtes häälikuehituselt neutraalsed eeL *välmas* ja *värm*, samuti *näri* : *närju* Vän Tūr 'kalatõke' < blt **nērja-* (Vaba 1992a: 726 jj.) kinnitavad seesuguse substitutsiooni võimalikkust.

Kumbki laen on eeldatavasti lähtunud ürgsest *m*-liitelisest deverbaalist, kus laenamise ajal tänapäeva balti keeltele iseloomulik siduv vokaal (ld *-i-*, lt *-u-*) alles puudus.

vālmās

vālmās Kam Ote San Har, *vālme* Hel Võn Kam Ote San Kan Urv Krl Har Rõu Vas Rāp 'kimbukesse eraldatud osa lõngu, üks osa lõngavihti, pasmas, võrge, lugu', *vālm* : *vālme* San 'lõnga süüm e. magadis keral', *vālim*, *-e* Ote, *vāälme* Võn, *pālme* Rõu 'lõngakiht keral' < blt **vēlma-*: ld *vēlti* (*vēlia*, *vēlē*) 'vanutama, rullima, kolkima; kokku sõlmima, läbi põimima; segi ajama (lõnga, juukseid) / walken, wälzen, schlagen; krempeln, (Haare, Fäden usw. ineinander) verwirren, verschlingen; Verwirrung stiften', *vēlimas*, *vēlimas* 'vanutamine, rullimine, kolkimine / Walken, Schlagen, Verwirren', lt *vēlt* (*vel*, *vēla*) 'vanutama, kolkima / wälzen, walken, schlagen'; vrd. ka samasse sõnaperre kuuluvaid ld *vāltis* '(kalapüügi)võrk / Garn, Fischernetz', lt *vī-vala* 'niks, pulk lõnga kerimiseks / der Laufstock beim Garnwinden'; i-e arhetüüp **vel-* 'pöörama, keerama, kerima, veeretama'; isosemantiline paralleel vn *момѣтъ* 'haspeldama, viipsima, kerima' → *момок* '(lõnga)viht, pasmas, lõngakera' (ME III: 533; LEW II: 1221; IEW I: 1143).

vārm

kāsi/vār'm, *-e*, *-i* Krl Vas Se 'ümber ühe käe sõrmede keritud lõngakera; kemale ühte hunnikusse keritud lõng', *vārmit's* / *vārnit's*, *-ā* Plv 'lõngakera alustus (kui lõnga keritakse ümber käe või risti peale)', *kāsi/vārmik*, *-u* Se 'mingi vöökudumise riist' < blt **vērma-*: lt *vērt* = ? *vērst* 'pöörama, keerama / drehen, wenden', *vērt* (*vēr* / *vēr*, *vēra*) 'lukkima, reastama; õmblema, tik-kima; punuma ... / reihen, aufreihen; sticken, nähen; flechten; schlecht nähen; auf- und zutun, (die Tür) aufmachen': *virknē vērt* 'nööriale lukkima / auf eine Schnur reihen', *vērt adatā diegu, dziju* '(niiti, lõnga) nõela taha ajama / einfädeln', *apvērt* 'krookpaela sisse ajama / eine Schnur zum Zusammenziehen ringsherum einziehen'; *vērums* 'lukkimine, niidi nõela taha ajamine ... / das einmalige, vollendete Auf-, Aneinanderreihen; das einmalige, vollendete Einfädeln; das einmalige, vollendete Auf-, Zumachen', ld *vērti* (*vēria*, *véré*) 'avama; (niiti, lõnga) nõela taha ajama, lukkima, (läbi) pistma, torkama /

öffnen; einfädeln, aufreihen, schnüren, durchstechen; aufschliessen, öffnen', *vérimas, vèrimas* 'ukse avamine ja sulgemine; lükkimine, läbipistmine / Öffnen oder Schliessen der Tür; Aufreihen, Stechen', vrd. ka samasse sõnaperre kuuluvaid ld *vérinÿs* 'lõng, niit'; *apivara(s), ap(v)ártë* 'kingapael / Schnürsenkel, Schuhnestel', vn murd. *oóopa* 'viisu- e. pastlapaelad', lt *apvārstīt* frekv., ld *vārstyti* iter. 'lükkima; (jalatseid) nõõrima; (uksi, aknaid) avama ja sulgema', *vařstis* 'nõõr, pael', *viřvē* 'nõõr, köis / Strick, Seil', lt *virve id.*, vn *вєрѣвка id.* jt.; võimalikud i-e arhetüübid: **ver-*, **sver-* 'siduma, (ritta juurde) lisama', **ver-* 'pöörama, keerama, painutama' (ME IV: 567; LEW II: 1229–1230; I: 14–15; IEW II: 1150).

Balti keeltele on *m*-liitelised deverbaalsed noomenid väga iseloomulikud. Tänapäeva balti keeltes tuletatakse *m*-liite abil teonimesid, mistõttu see esinebki nii massiliselt. Liite *-imas resp. -ymas* abil võib tänapäeva leedu keeles moodustada teonime mis tahes verbist. Seesuguste deverbaalsete nimisõnade tuletusaluseks on verbi lihtmineviku tüvi. Vanaleedu kirjakeele mälestistes (16. saj.) tuleb kohati ette ka olevikutüvelisi *imas*-tuletisi. Liite teke on geneetiliselt seotud *i*-tüveliste verbidega, mis seejärel on laienenud ka teistele verbitüvedele, nt. *piešti* 'joonistama; kujutama' *piešimas* 'sõega joonistamine / Berussen, Zeichnen mit Kohle', millele vastab etümoloogiliselt ja morfoloogiliselt struktuurilt (v.a. grammatiline sugu) vn *нучьмó* 'kiri, kirjutamine' (Endzelin 1922: 247; 1971: 107). Läti keeles on vastavaks liiteks *-ums* (< **-u-mos*) *resp. -uma* (< **-u-mā*), mis tuletavad teonimesid mis tahes verbist, kusjuures tuletusaluseks on enamasti, sh. kirjakeeles minevikutüvi, murdeti ka olevikutüvi (vt. Endzelin 1922: 245–247). Need liited on välja vahetanud märksa arhailisemad liitevariandid, mis moodustati ilma siduva vokaalaineseta *-i- resp. -u-*.

Läänemeresoome keelte baltismide uurimise varasemal järgul on esile kerkinud vaid mõned üksikud etümoloogiad (*rihm, vehmer* '(härjarakendi) veoais'), mille puhul baltipoolseks lähtekujuks on oletatud *m*-deverbaali. Nende etümoloogiate retseptsioon on olnud väga vaevaline.

Balti etümoloogia *rihm*-sõnale on teatavasti esitanud Thomsen (1890: 212), ise kõrvutuses küll tugevasti kaheldes. Ta on sel puhul kirjutanud nii (tsiteeritud Thomsen 1931: 367 järgi): „lit. *rišimas* 'das Binden', lett. *ris-samais* Wallhof [Kurl.] 'Band' Mancelius, oder eine ähnliche Ableitung mit *m*-Suffix von lit. *riš-ti*, lett. *ris-t* 'binden' (vgl. z.B. lit. *ryšys* ... 'Band, Binde; Bund, Bündel, u.a.) scheint zu Grunde zu liegen bei f. *rihma* 'Schnur,

Band' ...” Jalo Kalima (1936: 155–156) on suhtunud sellesse etümoloogiasse kriitiliselt. Ta kirjutab: „Tätä selitystä en pidä aivan varmana, kun suomalaisen sanan vastineeksi tarkalleen sopivaa johdannaista ei tunneta (*rišimas* muotoa vastaisi **rihima*). ... Paasonen FUF IX: 120–2 ja Toivonen FUF XIX: 201, jotka yhtyen Thomseniin selittävät itämerensuomalaisen sanan balttilaiseksi lainaksi. ... Mitä itämerensuomalaiseen sanaan tulee, yhtyisin mielelläni Paasosen ja Toivosen kantaan ..., jos balttilaiselta taholta löytyisi sopiva kaksitavuinen *-ma-* johtimella muodostettu vastine ...”

Balti etümoloogia *vehmer*-sõnale on esitanud Lauri Posti (1972: 153–156; 1975: 46; 1977: 269–270). Posti on esitanud hüpoteesi, et vlms **vešmā* lähtekujuks on balti *m*-liiteline deverbaal verbi *vēžti* (*vēža*, *vēžē*) 'vedama' eelkäijast, osutades samas deverbaalsetele tuletistele ld *vežimas* 'vedu, vedamine, koorem, sõiduk, vanker', lt *vežùms* '(vankri)koorem' ← **'vedamine'*. Mägiste on selle etümoloogia suhtes võtnud eitava seisukoha: „welche Erklärung jedoch zu gekünstelt ist um gutheissen zu werden” (EEW XII: 3780). SKES VI: 1682 *sub vehmaro* tutvustab Posti etümoloogiat, kuid ei võta kindlat seisukohta. Esitatust nähtub, et põhitakistuseks nende balti etümoloogiatega aktsepteerimisel on olnud see, et pole osatud põhjendada, miks *m*-liite eest on kadunud vokaal.

Läänemeresoome balti laenude uurimisel pole seni piisavalt arvesse võetud asjaolu, et laenamine on võinud toimuda vokaalitust balti originaalist. Endzelīns (Endzelin 1922: 247–248) on oletanud, et läti keeles on *-um(a)s* kõrvale tõrjunud arhailise lõpu **-mos* „zumal dadurch unbequeme konsonantenverbindungen vermieden wurde”, nt. on läti keeles arhailine *vežms* asendunud häälikukujuga *vežums* '(vankri)koorem'. Idaslaavi *m*-liitelistest deverbaalidest on kirjutanud eriuurimuse Kari Liukkonen (1987), osutades, et tänapäeva slaavi keelte sõnatuletussüsteemi seisukohalt on *m*-liitelised deverbaalsed noomenid anomaalia. Liukkoneni jt. uurijate arvates on slaavi keeltes kõnealused deverbaalid teatud mõttes püsinud arhailisemal kujul kui balti keeltes, s.o. ilma siduva vokaalita. Tänapäeva balti keeltes leidub samuti seesuguseid arhailisi, sidevokaalita *m*-deverbaale (nt. ld *tūžmas* 'viha, raev'), kuid need on esindatud küllalt tagasihoidlikult. Siduva vokaali puudumine läänemeresoome balti päritolu deverbaalides on osutumas kaalukaks lisa-argumendiks selle poolt, et arhailine *m*-deverbaalide tüüp on ka balti keeltes kunagi märksa laiemalt levinud (vt. Ambrazas 1987: 170 jj.; Murmulaityė 1995).

Sama tüüpi balti etümoloogiaid läänemeresoome keeltes esindavad veel nt. *kirme* (Liukkonen 1987: 9; vrd. ka Mäkeläinen 1978: 370 jj.), *külm* (Koivulehto 1983: 125–137), *põrm*, *tarm* 'tegutsemisind, energia', *tolm*, *võhm* 'jõud, jaks' ja *võhmas* 'soosaar', lvS *vārm* 'pisar / Träne' (Vaba 1994: 241 jj.), *pahmas* (Vaba 1996b: 81–84), *rühm* (Vaba 1996c: 241–242), *ehmes* 'ebe, udusulg' (Vaba 1999a: 13–14), *varmas* 'kiire, kärmas, nobe' (< **varma*-, vrd. ld *vārymas* 'ajamine; tegemine ... / Treiben, Jagen, Brennen (von Branntwein)', *varýti* 'ajama; ringi ajama, käima või liikuma panema; tegelema; teostama / (ver)treiben, jagen; führen, leiten; schieben, bewegen', vn *провóрный* 'kärme, kärmas, käbe, vilgas, nobe, väle / geschwind, gewandt, hurtig, rasch, behende') jmt.

Morfoloogiliselt lahutamatu *Cm*-ühend 1. ja 2. silbi piiril võib seni alles etümoloogiliselt ebaselgete sõnatüvede käsitlemisel olla heuristilise tähendusega. Läänemeresoome keeltes on suhteliselt vähe sõnasisese *Cm*-järjendiga tüvesid, mis lähevad tagasi soome-ugri ajajärku. Soomeugrilist kihistust võivad esindada **jm*- (sm *äimä* 'kotinöel'), **lm*- (*silm*, *ilm*, *kalm*, *kelme*, *kolm*, *kulm*, *sõlm*), **rm*-järjendiga (*nurm*, *surm*, *sõrm*) sõnatüved (vt. Sammallahti 1988: 493). Suurem osa sõnasisese *Cm*-ga sõnu läänemeresoome keeltes esindab kas erinevatesse kronoloogilistesse kihistustesse kuuluvaid laene või onomatopoeetilis-deskriptiivset sõnavara. Eesti keeles on *Cm*-sõnade hulgas vanu germaani (*armas*, ? *hõlm*, *parmas*, ? *tuhm*), alam- ja ülemsaksa (*almus*, (*meele*)*härm*, *kalmus*, *kelm*, *kirmas*, *palm*, *pärm*, *päsmer*, *salm*, *sirm*, *torm*, *vorm*), rootsi ((*h*)*elmar* 'roolipuu', *malm*), vene (*pasmas*, *pohmelus*, *prohmakas*, ? *päsmas* 'kimp, kahl, pundar', *türm*) laene. Lisaks juba käsitletud *Cm*-järjendiga balti laenudele tuleks nimetada veel järgmisi: *hermed* 'met-sikult kasvav küüslauk' (Vaba 1997e: 600–604), *härm(atis)*, *kuhm* / *kühm*, *kärm* : *kärmi* 'vaskuss' ja *kärmas*, ? *lohm* 'vesine või porine koht (heinamaal)' (Vaba 1989: 210), mille balti originaal ei tarvitse tingimata olla deverbaalset päritolu. Omaette mainimisväärsed *Cm*-sõnade alarühma moodustavad eesti keeles tehistüved, nagu *nürmik* 'kuulmishäiretega laps', *olm* 'fakt', *selmet* 'selle asemel et', *ulm* 'unenägu', *välmima* 'välja mõtlema'. Onomatopoeetilis-deskriptiivse iseloomuga *Cm*-tüved on eesti keeles nähtavasti eranditult *hm*-ilised, nagu *ehmatama*, *jahmatama*, *kahm* 'hirmuhoog', *klähm(akas)* 'löök lahtise lapiti käega', *kohm(akas)*, *krahmama*, *kähmama* 'lööma', *lahmakas*, *lohmakas*, *lohmama* 'lööma', ? *lõhmus*, ? *pehme*, *prahmakas*, ? *puhmas* 'põõsas', *rahmama* 'järsku lööma', *rehmama* 'käega heitma', *rohmakas*,

rohmima, sahmima, tohmakas, ? tuhm, ? uhmer, vihm, vohmima, ähm 'ärevus, rutt, ehmatust', *ühmama* jne. Ent *Cm*-sõnade hulgas on tähelepanuväärne hulk etümoloogiliselt läbipaistmatuid sõnu, nagu *hirm, juhm, karm* 'vali, range', *kihm* 'himu', *kohmetama, koorem* : *koorma, kurm* 'sopp', *osm(ik), palmik, pulm, rähm, salm* 'vään', *tahm, uhmama, urm* : *urma* 'veri, verine haav', *valmis, verme* 'verine triip, vorp, haav', *virmalised, vorm / võrm* 'angervaks (taim)', *ähm* 'õhuke kiht'.

ÜBER EINE WORTGRUPPE BALTISCHER HERKUNFT MIT SÜDESTNISCHER VERBREITUNG

Im vorliegenden Artikel wird eine mögliche baltische Etymologie für sechs estnische Wortstämme vorgelegt. Die zur Rede stehenden Wörter sind vorwiegend in Südestland verbreitet. Nach uns vorliegenden Angaben sind sie in den übrigen ostseefinnischen Sprachen gar nicht registriert. Im Zusammenhang mit der Verbreitung sei ihre diesbezügliche Begrenztheit besonders unterstrichen. Einige Wörter sind nämlich nur in ein oder zwei an Lettland angrenzenden Kirchspielen verbreitet: *kinu* 'Hügel' in Halliste und Karksi, *kõno* 'Strickleiter, mit deren Hilfe aus dem Bienenstock der Honig geholt wurde' ist als Relikt der Waldimkerei in Rõuge registriert, *är'k* : *är'gä* 'Zecke (*Ixodes ricinus*)' gab es nur in der einstigen Leivu-Sprachinsel im Nordosten Lettlands. In den übrigen Fällen sind die Wörter etwas weiter verbreitet: *kihne* 'säuerlich' ist (mit Ableitungen) nach Angaben in Wiedemanns Wörterbuch in Südost-Estland verbreitet, *kihmastuma* 'etwas sauer werden, säuerlich werden' in Rõuge, *kihvakas* 'sauer' in Põide auf Saaremaa und auf Muhu sowie in Rõuge im Südosten Estlands, *kihvama* 'sauer werden' auf der Insel Muhu. *kähr* 'Dachs' ist in allen drei südestnischen Dialekten von Helme im Westen bis Setu im Osten weit bekannt. Mit dem Suffix *-ik* (*kähr/ik*, auch: *kährik/koer*) wurde das entsprechende südestnische Wort von J. V. Veski in die estnische Schriftsprache introduziert, um *Nyctereutes procyonoides* zu bezeichnen (s. Rätsep 1973: 5). Auch die volkssprachliche Verbreitung des Vogelnamens *käblik* 'Zaunkönig' ist ziemlich verbreitet: diesen kennt man außerhalb des südestnischen Sprachraumes auch in einigen, an das Mulgi- und Tartuer Dialektgebiet grenzenden Kirchspielen von Nord-Estland, wie Saarde, Pilistvere, Kolga-Jaani, Suure-Jaani. Dabei handelt es sich um ein Übergangsgebiet zwischen Nord- und Süd-Estland mit beachtenswerten südestnischen Dialektzügen. Da der Vogelname *käblik* 'Zaunkönig (*Troglodytes troglodytes*)' in die estnische Schriftsprache introduziert worden ist, ist er heutzutage sicher in ganz Estland bekannt.

Ich halte es für möglich, daß für alle in der Untersuchung behandelten Wörter eine baltische Etymologie vorgelegt werden kann (oder von mir bereits vorgelegt worden ist). Alle betrachteten Beispiele verbindet zumindest eine gemeinsame formale Eigenschaft und zwar tritt in den möglichen baltischen Ursprungsformen der Klusil *k* resp. *g* vor einem palatalen Vokal auf, der in baltischen Lehnwörtern des Ostseefinnischen mit *k* substituiert wird, und so ist es auch in den vorliegenden Beispielen.

In den folgenden baltischen Originalen tritt der Klusil *k* vor einem palatalen Vokal auf.

kinu 'Hügel'

< balt. **kin*:- lit. *kinẽ*, *kinis* 'trockene Stelle in einem Moor', ? *kinis* 'Lager der Tiere, bes. der Schweine, schmutzige Lagerstatt eines Menschen', lett. *cin(i)s*, *cine*, *ciņa*, *cina*, *cinata* 'Hümpel, Mooshügel', *cinātiẽs* 'sich wie das Moor in die Höhe heben, sich erheben, hinaufschwingen' (LEW I: 254 *sub kinẽ*). Vielleicht ist es möglich, den *kin*-Stamm etymologisch mit der umfangreichen ostseefinnischen Wortfamilie *kũnk-* resp. *kink-* zu verbinden, zu der auch est. *kink* : *kingu* / *kingo*, *kũnk*, *kũngas*, *kãnk*, *kenk*, *kõnk*, fi. *kenkku* u.a., liv. *kẽņķka*, *kĩņķka*, *kũņķka* 'Hügel, Hümpel' gehören, doch in diesem Fall erhebt sich gleich die Frage, wie der Schwund von *k* in der Stammvariante *kinu* zu erklären ist. Über eine solche Variierung des Wortstammes fehlen leider zuverlässige Angaben (vgl. z.B. Rätsep 1993: 371–375).

käblik 'Zaunkönig (*Troglodytes troglodytes*)'

< balt. **kep*/l/it:- lett. *ceplītis*, (pa)*ceplītis*, *paceplīte*, *paceplīņš* Demin. 'Zaunkönig, Schneekönig', vgl. auch lett. *ceplis* 'der Backofen; der Ofen in der Getreidedarre', *ceplītis* 'der kleine Ofen zur Beleuchtung in der Dreschtempe'; *paceplis* 'der Raum unter od. an dem *ceplis*', vgl. mit dem vorgelegten lettischen Belegmaterial, mit dem lit. *kẽpti* 'backen, braten; (intr.) gebacken, gebraten werden' (LEW I: 241 *sub kẽpti*) etymologisch verbunden ist. Über die baltische Etymologie des Wortes s. Näheres: Vaba 1992: 459–462.

kähr: -i, -ä, -ü 'Dachs'

auch: *kähri*, *käher*: *kähru*

< balt. **kerš*:- lit. *kėršas* 'weiß und schwarz gefleckt, schwarz-scheckig', *kėršis* 'schwarzbunter Ochse', *kėršė* 'bunte Kuh', *keršūlis* 'Ringeltaube'; vgl.

auch lit. *karšis* 'Brassen, Blei (Fisch)', *karšė* 'Brasse, Brachsen, Bleie', *kiršlỹs* 'Äsche', jatw. *kirsnan* 'schwarz' (LEW I: 245 *sub kėršas*, I: 223 *sub karšė*). Formell gesehen ist die Etymologie zweifelsfrei. Gleiches kann auch zum Inhalt vermerkt werden. Der Dachs wird mit 'schwarz und weiß gescheckt' treffend charakterisiert: das Tier hat einen weißlichen Kopf, an den Augen und Ohren tritt ein tiefschwarzer Strich hervor, der Rücken ist gräulichweiß und schwarz gefleckt, die Bauchseite schwarzbraun. Semantische Ableitungsverbindungen zu 'grau' und/oder 'schwarz und weiß gefleckt, scheckig' → 'Dachs' können parallel aus vielen Sprachen vorgebracht werden, z.B. in den Turksprachen (Türkisch, Kasachisch, Balkarisch, Karatschai: *borsuk*, Tatarisch: *bursyk*, *barsyk*, Baschkirisch: *burhiq*, Tschagatai: *bursuk*, *borsuq*, Altaiisch: *porsuq*) und im Russischen (*бapцýк*, *бopцýк* als tatarisches Lehnwort ins Altrussische) geht die Bezeichnung für Dachs auf die Farbe 'grau' zurück (s. auch: Preobraženskij 1959: 17–18; Šanskij I/2: 48–49; Vasmer I: 128), die französische Bezeichnung für Dachs *blaireau* ist von altfranz. *blaire*, *bler* 'tachtet / gescheckt, bunt' abgeleitet worden (Dauzat 1938: 92), engl. (arch.) *bauson* *'gestreift' → 'Dachs', engl. (arch.) *grey* 'grau' 'Dachs', vielleicht auch engl. *badger* 'mäger' ? ← 'mit weißer Stirn' (ODEE 1985: 68, 80, 413).

är'k' : är'gä 'Zecke (*Ixodes ricinus*)'

< balt. **erkē*- < **erkiā*-. lit. *ėrkė* 'Milbe, Zecke, Holzbock', lett. *ērce* 'Kuhmilbe, Buschlaus, Holzbock, Zecke; böse Person' (LEW I: 122 *sub ģerkē*; s. auch Vaba 1997c: 400). Altertümlich ist auch der Vokalismus in der 1. Silbe dieses Wortes aus dem Leivu-Dialekt, denn darin ist die sekundäre Verlängerung der ursprünglichen kurzen Vokale vor *r*, seltener auch vor *l* und vor *m* (vgl. lett. *ērce*), die für die späteren Etappen der Lautentwicklung in den baltischen Sprachen, darunter auch im überwiegenden Teil des lettischen Sprachraumes charakteristisch ist, nicht zu erkennen (Näheres s. hierzu bei Rudzīte 1993: 252ff.).

Der Klusil *g* tritt in zwei baltischen Originalen vor einem palatalen Vokal auf.

kih/ne 'säuerlich'

auch: *kih/kjas id.*, *kih/mastuma* 'etwas sauer werden, säuerlich werden', *kih/vakas* 'sehr sauer', *kih/vama* 'sehr sauer werden'

< balt. **gīž-* / **giž-*: lit. *gīžti* (*gīžta*, *gižo*), *gỹžti* (*gỹžta*, *gỹžo*) 'sauer werden', *gižūs* 'ranzig, muffig, bitter, herb, mürrisch, launisch' (LEW I: 129 *sub gaižūs*).

kōn/o 'Strickleiter, mit deren Hilfe aus dem Bienenstock der Honig geholt wurde'

< balt. **genjo-*: vgl. lit. *genỹs*, *geĩnis*, *geinỹs* 'Strickleiter zum Ausnehmen der Waldbienenstöcke', lett. *dzenis*, *dzeinis* 'eine Tritze, ein Kletterstrick, ein Strick nebst Zubehör, mit dessen Hilfe der Imker in die Höhe zum Waldbienenstock klettert; ein Strick überhaupt, ein schlechter Strick' (LEW I: 143–144 *sub geĩnis*; über die Herkunft des Wortes s. Vaba 1990d : 173–179).

Da die größte Anzahl der analysierten Wörter auf einem recht schmalen, an Lettland grenzenden Gebiet Verbreitung findet, können vielleicht Zweifel aufkommen, ob alle dargebotenen Fälle trotz der geringen Verbreitung wirklich für ältere baltische Entlehnungen gehalten werden können. Gegen eine spätere Ableitung von einer lettischen Sprachform spricht die Tatsache, daß im lettischen (und kurischen) Gemeinwortschatz urbaltisches *k* und *g* vor einem palatalen Vokal, falls diese nicht unmittelbar nach einem Sibilanten standen, zu *c resp. dz* geworden sind. Solche für das Lettische typische Spätentwicklungen *c* und *dz* werden in lettischen Lehnwörtern des Estnischen mit *s* substituiert. Im Võru-Dialekt wäre *ts / ts'* als Substitut von lett. *c* und *dz* im Wortanlaut vorstellbar, z.B. *tsapur' / ts'apur* Har 'der Hut' < lett. dial. *capture*, vgl. auch *čepure* 'die Mütze, der Hut, die Haube', vgl. lit. *kepūrė* 'Mütze, Kappe, Haube'; *tsepli* Har Rõu 'Kalkhütte' < lett. *ceplis* 'der Backofen, der Ofen in der Getreidedarre', *ķieģeļu ceplis* 'die Ziegelei'; *kaļķu ceplis* 'die Kalkbrennerei', vgl. lit. *kėpti* 'backen, braten'; Rõu *tsisa/ots* 'Keule (des geschlachteten Tieres)' < lett. *ciska*, *cisks* 'die Lende, Hüfte, das Hüftblatt, der Schenkel (großer Muskel am Oberschenkel); ein Teil des Spinnrades', vgl. lit. *kiškà* 'Kniekehle, Unterschenkel, Hesse, Hachse (von Tieren)' (Vaba 1997c: 402, 225, 227).

Wortinneres *c* und *dz* wird im Estnischen mit *ts* substituiert (*ts' / dz / d'z / dz*), z.B. (*üten*) *traud'zin* Har 'gemeinsam, als Gruppe', Lei *draudze* 'Kirchspiel; Gemeinde' < lett. *draudzē* Lok. 'zusammen', *drāudze* 'die Gesellschaft, Genossenschaft, Verbindung, Menge, Schar, die (kirchliche) Gemeinde, Parochie, das Kirchspiel, die Freundin', vgl. lit. *draugė* 'zusammen'; *prautsima / proutsima* Jām Ans Khk 'gehen' < lett. *braukt* (*brauc*, *brauca*) 'fahren',

lit. *braũkti* (*braũkia*, *braũkē*) '(drückend) streichen, ziehen, reiben, wischen, (Flachs) schwingen, (intr.) sich langsam und schwerfällig fortbewegen' (Vaba 1997c: 409–410, 222, 166–167).

Die beschriebenen späteren Lautveränderungen werden in den analysierten Wörtern nicht widergespiegelt. J. Endzelīns hat die Ansicht zum Ausdruck gebracht, daß die Lautentwicklung *k*, *g* > *c* resp. *dz* (über die Zwischenstufe *ķ*, *ġ*) vor einem palatalen Vokal früher stattgefunden hat, als die Diphthongisierung der urbaltischen tautosyllabischen Verbindungen (*an*, *en*, *in*, *un* > *uo*, *ie*, *ī*, *ū*). In den in schriftlichen Quellen des 13. Jahrhunderts vorkommenden lettischen Ortsnamen kommen keine ursprünglichen tautosyllabischen Dentalnasale vor; so z.B. im historischen kurischen Sprachgebiet, wo tautosyllabisches *n* erhalten blieb, vollzog sich die Lautentwicklung *k*, *g* > *c*, *dz* (Endzelīns 1948: 39, 43). In alten russischen Chroniken (erstmalig im Jahre 1222) erscheint *Cēsis* in der Form *Кечь* oder *Кѣчь*, und von da ist die Namensgestalt offensichtlich in späteren Zeiten (16.–17. Jahrhundert, sogar im 18. Jahrhundert) in russische (und polnische) Schriftquellen übernommen worden, denn andere historische Quellen zeigen eindeutig, daß im 13. Jahrhundert im Lettischen *c* bereits anstelle des früheren *ķ* stand (Endzelīns 1932: 200). Analog ist der Standpunkt von M. Rudzīte: „Die Lautentwicklung ist alt. Dies läßt sich daraus ableiten, daß *c* zu einer Zeit, als eine von nachfolgenden Lauten beeinflusste Artikulationsabhängigkeit bei *e*, *ē* einsetzte, nicht mehr der die Vokale *e*, *ē* verengende Konsonant war“ (Rudzīte 1993: 283). Ins Lettische eingegangene späte Lehnwörter (litauische, kurische, russische, deutsche, livische und estnische Entlehnungen) haben an den Lautveränderungen *ķ*, *ġ* > *c*, *dz* nicht teilgenommen. Es sei angemerkt, daß *ķ* und *ġ* auch im lettischen Gemeinwortschatz regelmäßig vor palatalen Vokalen vorkommen, doch in dem Fall geht ihnen ein Zischlaut (*š* < **s*) voraus (oder ist in der beschriebenen Zeit der Lautveränderung vorausgegangen) (Endzelin 1922: 113, 114; Rudzīte 1993: 286), z.B. lett. *ķilis*, *ķillis*, *ķilvis* < *šķilva*, *šķilvis* 'der Hühnerkropf, der Magen (von Vögeln)'. Erwähnt sei, daß lett. *ķilis*, *ķillis* die Ausgangsform für die estnischen Dialektwörter *kili* Saa, *kilipugu* Häa Saa Pär Kõp 'Kropf' und *kill* Har 'Steiniges in Vogelmaden' gewesen ist (Vaba 1997c: 87).

Alte baltische Lehnwörter mit einer sehr geringen, u.a. südestnischen Verbreitung sind im Verlaufe der Erforschung der ostseefinnisch-baltischen Sprachkontakte bereits aufgedeckt worden; so z.B. werden estS *kuuas* :

kuuda, kuvvas : *kuuda* 'Beilstiel' und *täüdas / täidas* 'Teer, Birkenteer' als mögliche alte baltische *resp.* vorlettische Lehnwörter von Thomsen 1890: 190 und Nieminen 1959: 202–203 beschrieben.

ÜBER DIE BALTISCHE HERKUNFT VON EST. *ihne*, *ihnus* UND DIE SUBSTITUTION VON BALT. **kš*

Verbreitung

Der zur Rede stehende Wortstamm ist vor allem im estnischen Sprachraum verbreitet, wo er auch mit zahlreichen Ableitungen vertreten ist: *ihne* : *ihne* 'geizig, knauserig, knickerig, karg, filzig, habsüchtig', *ihnus* : *ihnsa* / *ihnse id.*, *ihnakas* : *ihnaka* 'etwas karg, geizig', *ihnur* 'Geizhals', *ihnama* 'geizen, kargen, knausen, knickern'. Von den Dialektbeispielen mit geringer Verbreitung sind *ihnäs* Lut 'geizig', *ihnats* San Rõu Vas 'Geizhals', *ehnadu* / *ihnetu* Har Rõu Räp Se Lut 'geizig' zu nennen.

Diesen Wortstamm gibt es aber auch im alten Schriftfinnisch: *ihnus* (Ganander), *ihmus* (Renvall, Lönnrot) 'sparsam, karg, geizig', *ihmustaa* 'zurückhaltend sein, geizig' (s. SKES I: 102 *sub ihnus*; SSA 1: 222 *sub ihnus*). J. Mägiste vermutete, daß *ihnus* schriftliches Lehnwort in das alte Schriftfinnische gewesen ist (EEW II: 491 *sub ihne*). Die finnische Gegenwartssprache kennt nicht eines der hier vorgebrachten Wörter. Angaben aus den finnischen Dialektarchiven zeugen, daß *ihmus* und *ihmustaa* der finnischen Dialektsprache völlig unbekannt sind; festgehalten ist nur *ihnuri* und dies lediglich in dem in Estland gesprochenen Ingermanlandfinnischen (die Informationen aus dem finnischen Dialektarchiv stammen von Eino Koponen, 24.06.1991). Das Wort *ihnuri* läßt starken estnischen Einfluß vermuten. In den anderen ostseefinnischen Sprachen kennt man derartige Wörter nicht. J. Mägiste legt die Vermutung dar, daß est. *ihne* mit dem Nominasuffix *-eh* vom ostseefinnischen Stamm *ihn-*, ? *ihm-* abgeleitet worden ist (EEW II: 491 *sub ihne*).

Die baltische Ursprungsform und die Substitution von balt. *kš* im Ostseefinnischen

Ziel der Untersuchung ist es, die mögliche baltische Herkunft des Stammes *ihn-* nachzuweisen: balt. **šikšn-* / ? **sīkšn-*: lit. *šikšà* 'ein knausiger, geiziger Mensch', lett. *sīksnis, sīkšņa* 'zähes, biegsames, nicht zu brechendes Holz', vgl. auch die mit *t-* erweiterte Ableitungen lit. *šykštūs*, (dial.) *šýkštas* 'geizig, karg, sparsam, gering, dürrig; hart, fest, zäh', lett. *sīksts* 'zäh, biegsam, nicht leicht zu brechen, karg, geizig' (das Wort ist vom Lettischen in das Livische entlehnt worden: *sī'kst* 'zähe, geizig'), *sīkstīt, sīkstuôt* 'geizen', vgl. auch (nach K. Karulis) lett. *sīkt* (*sīkst, sīka*) 'verschwinden, nicht gedeihen, versiegen'. Das litauische Vorkommen des wortanlautenden *š-* wurde als Sekundarentwicklung aufgefaßt, indem die von der Form *šykš-* denkbare assimilatorische Entwicklung von der ursprünglichen Form **sīkš-* angenommen wurde (J. Endzelīns). Eine mögliche indoeuropäische Grundform wäre **seik^u-*: **sīk^u-* / **sik^u-* 'ausgießen, seihen, rinnen, träufeln' (ME III: 853, 854; LEW II: 981f.; IEW II: 893; LEV II: 180f.). Der Vergleich läßt sowohl in phonetischer (balt. **š-* > frühurfi. **š-* > späturfi. *h-*, est. > Ø, **ī* > osfi. *ī* > est. *i* vor *h*) als auch inhaltlicher Sicht keine Schwachstellen erkennen. Gewisse ergänzende Kommentare bedarf dennoch die Substitution der baltischen Verbindung *kš*. Unter dem baltischen Lehnsgut der ostseefinnischen Sprachen gibt es kaum glaubwürdige Fälle, in denen die Fortsetzung der baltischen Konsonantverbindung *kš* ein *h* wäre. Bei einem Teil der potentiellen Beispiele ist das *k* in der Verbindung *kš* eindeutig eine auf baltischer Seite spätentstandene Erscheinung (z.B. est. *ahas* : *ahta* 'eng' u.a., vgl. lit. *añkštas* < **anštas* oder *anžstas*). Die etymologische Analyse des baltischen Materials zeigt, daß in den vorliegenden Fällen das im Stamme erscheinende *k* recht alt ist, was bereits in der indoeuropäischen Grundform vorhanden war. Aus diesem Grunde liegt die baltische Herkunft von *kš* außer Zweifel. Ein analoges glaubwürdiges Beispiel ist est. (*h*)*ihn* 'Riemen, lederner Gürtel', fi. *hihna* '(Leder)riemen', kar. *hihna* 'Riemen, Schnur, Strick, Band' usw. < balt. **šikšnā*, vgl. lit. *šikšnà* 'Leder; Riemen', lett. *siksna* 'der Riemen'. Lit. *šikšnà* u.a. gehören etymologisch gesehen zur gleichen Wortfamilie, wie das im Artikel behandelte Beispiel. Das *k* der baltischen Ursprungsform spiegelt die ersamordwinische phonetische Form *kšna* 'Riemen' wider. LpN *sis'te* 'gegerbtes Elchfell' und ebenso mar. *šāštā, šūštō* 'weißgegerbtes Leder;

Riemen' könnten infolge des wortinneren *-t-* auf die durch *t* erweiterte baltische Ursprungsform **šīšt-* / **sīšt-* verweisen (s. baltisches Material weiter oben), obwohl die *t*-Derivate in den heutigen baltischen Sprachen nicht die Bedeutung 'gegerbtes Fell; Riemen' haben.

Osfi. *vaha* und balt. **kš*

Abschließend sei noch auf das Wort *vaha* 'Wachs' hingewiesen, daß bekanntlich im allgemeinen für ein baltisches Lehnwort gehalten wird (vgl. lit. *vāškas*, lett. *vasks* 'Wachs'). Nach dem traditionellen Standpunkt wird osfi. *vaha* anstelle der zu erwarten gewesenen Form **vahka* mit einer Verallgemeinerung der schwachen Stufe erklärt – obwohl der Stufenwechsel einer stimmlosen Konsonantverbindung im Frühostseefinnischen nicht sehr wahrscheinlich ist. L. Posti (1953: 9; eigentlich schon H. Ojansuu 1921: 40) vermutet die frühurfinnische metathetische Lautform **vakša* oder die *kš* beinhalende baltische Ursprungsform **vakša-*, in denen die für die gegenwärtigen baltischen Sprachen charakteristische Metathese noch nicht stattgefunden hat: frühurfi. *kš* > späturfi. *h*; der Entwicklungsverlauf *kš* > *š* > *h* ist nach L. Postis Ansicht sehr unwahrscheinlich „since intervocalic *ks* has always been preserved as such, and it would be difficult to account for a different treatment with regard to *kš*“. L. Posti meint, daß sich die Lautentwicklung *kš* > *h* unter germanischem Einfluß vollzogen hat, denn das zu erwartende **kh* war im Germanischen ganz offensichtlich unmöglich (s. auch Iivonen 1981: 125–126).

ÜBER DIE BALTISCHE HERKUNFT VON EST. *rühm* UND SEINE OSTSEEFINNISCHEN ENTSPRECHUNGEN

Unter den baltischen Lehnwörtern des Ostseefinnischen gibt es bekanntlich wenig überzeugende Beispiele, in denen die Fortsetzung der baltischen Konsonantenverbindung *kš h* wäre (s. Vaba 1996d: 161ff.). Bei vielen eventuellen *kš*-Fällen erwies sich die baltische *k*-Verbindung als eine später zu datierende Erscheinung. Ein tiefgründiger etymologischer Vergleich macht es möglich, neue Substitutionsfälle hervorzubringen. Bei baltischer Herkunft gehört hierher auch das späturnfi. **rühmä* < frühurnfi. **rūkšmä*: das *k* der Verbindung *kš* ist bereits in der indoeuropäischen Urform vertreten, weswegen es bei **kš* keinen Zweifel an seiner baltischen Herkunft geben kann.

In der estnischen Schriftsprache (stellenweise auch im nord- und süd-estnischen Dialekt registriert) *rühm*: *rühma* 'Trupp, Abteilung, (politische) Fraktion, Zug (im Militär), Riege (im Sport)' (< fi. *ryhmä*, EEW VIII: 2627; SKES IV: 893; Mägiste 1931a: 141); ? *rühm* : *rühma* Mär Khn Kei Iis 'zertrümmertes Herbsteis am Ufer'; ? (Wiedemann 1973⁴) *rümme* 'Gedränge', ? *rüme* Kolga 'Volksmenge' (? < Ingermanland-Finnisch in Estland oder wot.) | ? wot. *rümmü* / *rummu* 'Gruppe, Zug (militärisch), Haufen' (< Ingermanland-Finnisch in Estland) | fi. *ryhmä* 'Gruppe, (kleinere) Volksmenge; Haufen, Stapel; Beerentraube, Dorfteil, (kleines) Dorf', Ingermanland-Finnisch in Estland *ryhmy* 'Gruppe, Haufen (z.B. Holz)', *ryhmäs* 'Gruppe, Haufen, (Beeren)traube', *ryhmittyä* 'sich anhäufen, sich ansammeln', *ryhmistyä* 'sich zusammenziehen (z.B. Volksmenge), einschrumpfen' | kar. *rühmä* 'Gruppe', karOlon *rühmü* 'Schar, Menge, große Menge usw.' (< fi.)

< balt. **trūkšma*:- vgl. lit. *trūkšmas*, *trūkšmas* 'eine Menschenreihe hintereinander aufstellen; Zug, Gruppe, Schar' (<http://www.lkz.lt>); *trukšma*, *trūkšmas*, *trūkšmas* = *triukšmas* (<http://www.lkz.lt>); *triūkšmas* 'laute unharmonische Stimmen, Rufen, Krach; an die Öffentlichkeit gelangte Unannehmlichkeit, Skandal; Herumlaufen, Bewegung' (<http://www.lkz.lt>); *trūkšmas* 'Zug, Menge (von Menschen, Tieren)', *triūkšmas id.*, *trūkšmas*, *triūkšmas*

‘Lärm, Tumult, Aufruhr’, *trūkšmas* ← *tráukti* ‘ziehen’ (Būga 1958: 274); *trūkti* (*trūksta*, *trūko*) ‘entzweireißen, sich loslösen, -reißen; zerspringen, bersten, einen Bruch bekommen; nicht haben, entbehren, mangeln’, lett. *trūkt* (*trūkst*, *trūka*) ‘entzweigehen, reißen, brechen, auseinanderpringen; mangeln, fehlen; zusammenfahren, erschrecken’ (LEW II: 1130–1131 *sub trūkti*); vgl. auch *tráukti* (*tráukia*, *tráukē*) ‘ziehen (auch vom Windstoß), auf-, herausziehen, verlängern; sich wohin begeben, annähern; singen’, *traukā* ‘Herausziehen, Zug, Schleppen, Wandern, Reisen, Anziehungskraft’, *traūkas* ‘Durchzug, Zugwind, -luft, Ziehen; Fiedel-, Geigenbogen; Geige’, lett. *trāukt* / *traūkt* ‘schlagen, ohrfeigen; hastig anfallen und zersprengen, scheuchen, aufschrecken; sich beeilen, beschleunigen; leeren, austrinken; (schnell, ungestüm) schwatzen, sprechen; singen’, apreuß. *pertraūki* ‘verschloß’ (LEW II: 1113–1114 *sub tráukti*). Die indoeuropäische Urform lautet **treuk-* (IEW II: 1074).

SKES IV: 893–894 vermutet, daß fi. *rysmä* ‘Zug, Menge, (enge) Gruppe (Menschen, Tiere, Holz usw.); Beerentraube, Plejaden oder Siebengestirn’, *rysmäs* ‘Beerentraube’, *rysämä* ‘Gruppe (Häuser), kleines Dorf’, kar. *rüsmä* ‘Gruppe’ (? < fi.) mit *ryhmä* etymologisch verbunden sein können. Sowohl SKES als auch EEW halten das erforschte Wort für deskriptiv. Offensichtlich handelt es sich dabei um eine Wortfamilie, die etymologisch vielfältig ist, wo Wortstämme verschiedener Herkunft miteinander verflochten sind. Unklar ist die genetische Verbindung von est. *rühm*, fi. *ryhmä* u.a. mit den nachfolgenden Lexemen: est. *rühk* : *rüha*, *rüha* ‘Gerölle, Trümmer, Steingerölle, zersplittertes Eis, Treibeis’, est. dial. *rühm* VNg Mar Kei Rap Jür Lai Krk ‘anstrengend Arbeitender’, *rühmäsk* / *rühmäts* Rõu *id.*, *rühmama* ‘aus aller Kraft arbeiten, sich anstrengen’, dial. *rühnima* Vai Kul *id.*, *rohmina* ‘schwer, mit Kraftaufwand, aber grob, plump, nicht sauber arbeiten’ (vgl. SKES IV: 893; EEW VIII: 2626), fi. *ryhmytä*, *ryhmätä*, *ryhmää* ‘laut machen, lärmern’, ingr. *rühmädä* ‘spielen (von Kindern)’ (SKES IV: 854 *sub ruhmo*) u.a.

BALTI FRAGMENT EESTI MESINDUSSÕNAVARAS

Ferdinand Linnus on kirjutanud põhjaliku uurimuse Eesti metsamesindustest, selle tekkest ja arengust (Linnus 1939). Teema kallale asus Linnus tõsisemalt 1920ndail aastail. Metsamesindust tollal Eestis praktiliselt enam ei harrastatud, kuid rahva mälust polnud selle võtted, vahendid ega kombed veel päriselt kustunud ja Kagu-Eestis mühas endist viisi „tarupedajaid”, ürgse tegevuse ehedaid tunnismehi. Septembris 1928 pani Linnus Rõuge kihelkonna Pindi valla Türgü talu peremehelt Jaan Miinalt (snd. 2.10.1847, informandi kohta vt. Linnus 1939: 49) kirja kaks üliharuldast metsamesinduste oskussõna *kõno* ja *läng*: 1. *kõno olli kablarettel, mikega taropedäjät kiskma* [= mett võtma] *mind*; 2. *läng, mikega hoid, iste oli pääl, kos isste*. Keelejuht polnud ise neid riistu näinud, „kuid palju kordi kuulnud vanemait meestelt” nende kohta (Linnus 1939: 109). Esmaallika hilisem täiendav küsitlus ja ülemaalsed järelepärimised Eesti Rahva Muuseumi ja Akadeemilise Emakeele Seltsi stipendiaatide kaudu positiivseid tulemusi ei andnud. EKI murdesektori kogudes *kõno* ja *läng* puuduvad. Andrus Saareste on need esitanud Linnuse järgi: *kõnu* ? Rõu ’mingi vahend, millega mesipuu otsa ronitakse’, ’nõõrredel, ronimisnõõr, mille varal vanasti metsas oleva mesipuu otsa roniti’: *k. oli kablaredel, millega (mikega) tarupedajat kiskuma mind*; *läng* : ? *länga* Rõu ’mesiniku tõsteplokk ?’: *l., millega hoiab, iste oli peal, kus istus* (EKMS II: 874 *Mesindus*).

Mesilaspered olid tarupuudes harilikult väga kõrgel ja ronimisvaevata nendeni ei pääsenud. Keskaegsel Venemaal kandis metsamesinik tabavat nimetust *древолазец* / *древолезец* (SRJa 4: 354), s.o. ’puu otsa ronija’. Mälestus ürgsest, ronimist nõudvast metsamesindustest on talletatud balti **kop*-verbi semantikas ’ronima, mett võtma = mesilaste, mee järele ronima / den Bienen, dem Honig nachsteigen’: ld *bitis*, *mědu kópti*, lt *bites*, lt *mėdu kápt* (LEW I: 282 *sub kópti*; Eckert 1981: 107–108; Eckert 1981a: 51 jj. koos analoogilise materjaliga valgevene keelest ja vene murdeist). Tarupuude otsa ronimiseks võidi kasutada mitmesuguseid vahendeid, kuid kõige sagedamini oli selleks ronimiskõis *resp.* -nõõr või tõsteplokk (Linnus 1939: 106–110).

Haruldaste keelendite püsimumist n.-ö. viimasena Rõuge kihelkonnas Pindi valla Tiri külas Linnus eriti imeks ei pane. Ta juhib tähelepanu omaaegse tuntud loodusteadlase, Tartu, hiljem Peterburi botaanikaaia direktori Johann Cristoph Klinge kirjutisele „Die Honigbäume des Ostbalticums und die Beutkiefern Westpreussens” (ilm.: Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig, Bd. 10, Danzig 1901). Kuna uurimus on üsna raskesti kättesaadav, siis olgu tähelepanu juhitud selle eestikeelsele lühireferaadile „Linnupuud. Majanduslikud mälestused Liivimaa minevikust” (ilm.: Uue Aja Lõbu ja Teaduse lisaleht 1901, nr. 118: 333–334). Klinge teatab umbes 1885 kasutusel olnud tarupuust samas Pindi vallas Tiri küla lähedal, ja mis veel tähelepanuväärsem, just siinsetest paikadest on ta saanud andmeid ronimisnööri kohta ja näinud ronimistehnikat, silmustel ülespoole astumist. (Klinge avaldatud ronimisköie kirjeldust vt. Linnus 1939: 108–109.) 1928 on Jaan Miina Linnusele seletanud, et tema talu, s.o. Tiri küla Türgü talu maal olnud veel hilja-aegu kolm tarupedajat (*ibid.*: 49). Metsamesinduse traditsiooni pikka püsimumist öieti üle kogu Kagu-Eesti tõendab sealt noteeritud mitmekesine pärimus, nt. kõik teated meevareste karistamisest Eestis on pärit Kagu-Eestist (*ibid.*: 130). 16. sajandi teisest poolest (a-st 1579) leidub kirjeldus selle kohta, et omal ajal olnud Vene piiril kasvavas meemetsas mitusada Vastseliina meeste tarupuud, mille eest nad pidid pihkvalastele meemaksu maksma. Nimetatud sajandi keskpaiku olid Kagu-Eesti tulusate meemetsade ja meemaksude pärast tõusnud venelastega suured tülid, mis andnud Moskvale ettekäande Vene–Liivi sõja alustamiseks 1558 (*ibid.*: 173 koos kirjandusviidetega). Selge viibe Kagu-Eesti metsamesinduse kaugesse minevikku on sooleid, millest teatab kodu-uuriia A. Niilo Kambjast. 1914–1915 tuli Vastseliina vallast Tsiistre Kärinalt sealsetest landudest välja tüse männirambe, mis puu kasvuajal oli olnud tarupuu. Taruõõnsus oli männitüves hästi säilinud (Niilo, Viies 1973: 62).

Tarupuude otsa ronimumist peetud kõikjal raskeks ja isegi kardetavaks. Ronimumisriistad on seda tegevust hõlbustanud ja olnud nii metsamesiniku vältimatud töövahendid. Mõnel pool (Saksamaal) olnud ronimumisnäär koguni metsamesiniku ametisümbol (Linnus 1939: 346–347 koos kirjandusviidetega). Öeldu aitab ehk paremini mõista, miks metsamesinduse sõnavarast on kõige kauem püsimumid just ronimumisnööri nimetus. Metsamesiniku ronimumisnööri märkiv reliiktsõna *kõno* on ilmne balti laen, võrreldagu ld *geinÿs*, *geinÿs*, *genÿs* ’näärredel mee võtmiseks tarupuudest / Strickleiter zum Ausnehmen

der Waldbienenstöcke' (LEW I: 143) ja lt *dzenis*, *dzeinis* 'ronimismöö, mö, mis kuulub seadeldise juurde, millega metsamesinik tarupuu otsa ronib / eine Tritze, ein Kletterstrick, ein Strick nebst Zubehör, mit dessen Hilfe der Imker in die Höhe zum Waldbienenstock klettert' (ME I: 545, 540; vt. ka lt *dzênis*², *cainis*, *ceinis* 'metsamesiniku ronimismöö / die Tritze, der Kletterstrick der Imker' (ME I: 548, 363). Selle metsamesinduse oskussõna kohta on teateid kõigist kolmest idaslaavi keelest: vn *жень*, *и* 'silmusega mö, mille abil metsamesinikud ronivad puude otsa mett võtma' (SRNG 9: 129), vlgvn *жэнь*, ukr *жень* (ËSBM 3: 270 *sub жэнь*), Polesje *жэн'*, *жён'* / *жин'* 'mö, mille abil metsamesinik läheb puude otsa' (Anohina, Nikončuk 1968: 331). Mesindussõnana on see esindatud ka poola keeles: *dzianek* 'tarupuu', *dzianka* 'tarupedajas' jt. (ËSBM 3: 270–271 *sub жэнь*; samas asjaomase sõnatüve etümoloogilised jätkajad tšehhi, slovaki ja sloveeni keeles). Kõne all on baltoslaavi ühistüvi (ME I: 545 *sub dzenis IV*; Būga 1958: 494; 1959: 683; Vasmer II: 47 *sub жень*; Eckert 1985: 28). See pole balti laen slaavi keeltes, nagu varasemates uurimustes on kaldutud arvama (vt. Linnus 1939: 351, 355 koos kirjandusviidetega; Linnusel ekslikult *дженъ* pro *жень*). Ebalevale seisukohale on siiski jäänud slaavi keelte baltismide uurija Jüratē Laučiūtē, esitades vene sõna *жень* 'kõisredel; seadeldis tarupuude otsa ronimiseks' nende sõnade loendis, mille balti päritolu ei ole piisavalt argumenteeritud (Laučiūtē 1982: 141). Baltoslaavi mesindussõna i-e tausta mitmetist tõlgendamist vt. ME I: 540 *sub dzeinis*; LEW I: 143–144 *sub geinis*; ËSBM 3: 270–271 *sub жэнь*. Huvi pakub Václav Macheki seisukoht, mille kohaselt baltoslaavi metsamesiniku ronimismööri nimetus ja ladina *fūnis* 'kõis, mö' on etümoloogiliselt identsed. Balti *e*- ja *ei*-liste rööpkujude teket seletatakse mitut moodi. Üheselt selge pole emma-kumma rööpkuju esmasus (LEW I: 143–144). Ee *kōno* on lähtunud *e*-lisest sõnakujust, kusjuures *e* on velarisatsiooni tõttu arenenud *ō*-ks. Häälikuareng *e* > *ō* on dateerimiskriteeriumina kõlbmatu, sest hõlmab vanade oma- ja laentüvede kõrval teatavasti õige hili-seid laene, nt. *mene-* / *mōnu*, *kelp*, *kelbas* / *kōlp*, *kōlbas*, aga ka *renn* / *rōnn* (< kask) jt. *kōno* arhailisust osutab sõnaalguline *k*, mis välistab hilise läti laenu võimaluse. 1200. a. paiku polnud tautosüllaabilised ühendid läti keelele enam omased, häälikuarengud *k* > *c*, *g* > *dz i* ja *e* ees on aga märksa ürgsemad (Endzelīns 1948: 51–52, 55). Metsamesinduse õitseag langes hiliskeskaega (Linnus 1939: 458), kuid *kōno* on laenatud arhailisele häälikujule toetudes märksa varem. *kōno* türevokaal *-o* pole algupärane, laenualusest johtuv, vaid

seletatav laentüve usutava kohanemisega **oi* / **ei*-noomenitega. (Seesugune morfoloogiline kohanemine on muide kaasa tõmmanud mitmesuguste lõputunnustega baltisme.)

Kui ulatuslikult on *kõno* levinud? Mingeid kindlamaid pidepunkte sõna ajaloolise levila visandamiseks õigupoolest pole. Kuid üht-teist on seegipoollest võimalik oletada. Eesti on olnud metsamesinduse leviku põhjapiiril (Linnus 1939: 477; Relve 1982: 419). Soome loodusolud pole seda tegevusala soosinud, mistõttu vastava sõnavara levikki seal on väheusutav. (Analoog: läänemeresoome keelte baltipärane põllundus- ja karjakasvatussõnavara ei juurdunud lapi kultuurikontekstis.) Tõsi, balti päritolu *vaha* katab kogu läänemeresoome keeleala, kuid ulatusliku leviku põhjuseks on võinud olla mingi muu tehnilise kultuuri seik, nt. *vaha* kasutamine pronksesemete valamises (Linnus 1939: 484; Etnogrāfija 1969: 118 koos kirjandusviidetega). Ka Linnus on arvanud, et *vaha* kasutamist õpiti balti hõimudelt oletatavasti pronksiaja algul, kuid ta ei seo sõnalaenu mesinduse arenguga (Linnus 1939: 487, viide 28). Jääb üle nentida, et *kõno* ulatuslikuks levikuks puudusid keelevälised eeldused.

Sõna- ja kultuurilaenud käivad teaduspärast tihti käsikäes. Siit järgneb tõsiasia, et ühe ja sama mõisterühma sõnad võivad keelepiiri ületada üheskoos. *kõno* kaheldamatu balti päritolu suurendab tunduvalt samasse ideorühma kuuluvale sõnale *taru* / *taro* 'tarupuu õõs, mesilaste pesaruum, mesipuu' esitatud balti etümoloogia tõepära (levikuandmed, etümologiseerimisajalugu ja kirjandus: Vaba 1997c: 213–214; Viires 1985: 138–139). Balti lähtekuju eeldab tavatut metateesi **trav-* > *tarv-* (vrd. ld *dravis*, lt *drava* 'tarupuu, metsataru / Waldbienenstock', ld *dravẽ* 'puuõõs / Loch im Baum', lt *drava* 'tarupuu õõs / Höhlung im Bienenstock' jt.; IEW I: 214–217 *sub* **deru-* jt.), mida peetakse selle etümoloogia nõrgaks kohaks. Siinkohal on oluline juhtida tähelepanu läti keelealal ulatuslikult levinud nähtusele, kus hääldust hõlbustav siirdevokaal ilmub konsonantühendisse (nt. *r̥rāpi* pro *trāpīja*; lähemalt Poiša 1985a: 32–33; 1985b: 191). Sõnaalgulise konsonantühendi *C₁C₂V*-ümberkujunemine *C₁VC₂*-järjendiks võiski saada tõuke lähtekeelest enesest. Balti etümoloogia poolt kõneleb laenu ja laenualuse tähendushargmiku identsus. Tähendusrikas on seegi, et *taru* ajalooline levikuala on sügavate metsamesinduse traditsioonidega Kagu-Eesti. Ürgseid kultuurireaaale märkiv tähendussisu ja morfoloogilise kohanemise iseloom kõnelevad sellest, et tegu on pigem vana balti kui hilise läti laenuga. Metsamesinduse hääbumine

määras *kõno* ja ilmselt veel mõne teisegi professionalismi kaduma, *taru* aga jäi püsima reaalide sitke püsimise (kasvavad tarupuud) ja üha moderniseerunud tähendussisu ('mesilaste pesaruum tarupuus' → 'pakktaru' → 'liikuvate kärgedega taru') tõttu.

Kolmandagi eesti mesindussõna baltipärasus on võimalik. See sõna on *kärg* : *kärje*, eeL *käre* (murdelistest ainsuse nimetavakujudest märgitagu veel *kärr* / 'kärki Lüg, *käri* Vai Ris, *kärme* Rei). Teised läänemeresoome keeled seda kärjenimetust ei tunne. *kärg*-sõnal puudub seni veenev etümoloogia (vrd. EEW IV: 1137–1138 *sub kärg*; SKES I: 183 *sub keritā*²). Julius Mägiste on SKES-ile toetudes sidunud *kärg* ja *käärima* 'sisse, ümber mähkima / umwindeln, einwindeln', kuid kaldunud seesugust seletuskatset pidama pigem rahvaetümoloogiaks. Pidades silmas, et häälikusubstitutsioon (ühis)blt **ā* > vlms **ō* või **a*, kuid mitte **ā* (Fromm 1977: 141) ja *a* > *ä* on balti laenudes sporaadiliselt võimalik (E. Itkonen 1966: 349; Koivulehto 1971: 603–604), on päris selge, et *kärke* ei saa käsitleda lahus i-e kärje- ja vahanimetustest: ld *korj̃s* 'kärjemesi, meekärg / Wabenhonig, Honigscheibe der Bienen', lt *kâres id.*, kr *κηρός* 'vaha / Wachs', *κηρίον* 'kärg, kärjemesi / Wabe, Wabenhonig', (kr > ?) lad *cēra* 'vaha / Wachs' (IEW I: 532 *sub *kār-*); balti kärjenimetust peetakse keelkonnasisesi etümoloogiliselt läbipaistvaks, sidudes seda verbi-tüvega *kār-* 'riputama': ld *kárti* (*kāria*, *kórē*), lt *kārt* (*kār*, *kāra*) (ME II: 195 *sub kâre II*; LEW I: 283 *sub korj̃s*). On oluline juhtida tähelepanu läti lühivokaalsele häälikukujule *kares* (ME II: 195 *sub kâre II*), esisilbi lühike *a* tuleb ablautvaheldusena esile ka *kárti* / *kārt*-verbi pöördvormides. Volga ja permi kärjenimetused (mrdE *k'er'as*, M *k'är'äs*, mr *kārāš* / *karas* / -š, udm *karas*) on Martti Räsäneni järgi lähtunud muinasiraani allikast. Niisuguse laenuoletuse teeb aga küsitavaks asjaolu, et vastavat sõnatüve pole iraani keeltest tegelikult registreeritud. Seepärast peab Aulis J. Joki (1973: 226–227, 268) mõeldavaks, et meekärje nimetus volga keeltes on balti laen. Huvitav on märkida, et juba Mihkel Veske on kõrvutanud ee *kärg*, mrdE *k'er'as* jt. i-e andmetega ning arvanud levikupildi põhjal, et „это слово должно было существовать у финновъ уже въ до-славогерманскую эпоху” (Veske 1890: 288–289; Jokil on Veske uurimus jäänud tähelepanuta). Praeguste teadmiste juures pole võimalik öelda, kas *kärg*, lõunaeestiline (*vaha*)*kõrv* : -*kõrva* 'meekärg, kärje algus', *waha kõrw* (d) 'der Ansatz zur Honigwabe (im Bienenstock)' (Wiedemann 1973⁴ *sub kõrw*) on etümoloogiliselt samalähtesed või on viimasel juhtumil tõepoolest tegemist somaatilise sõna metafoorse

kasutusega, nagu esmapilgul võib paista. Et asi nii pole, näikse osutavat Saa *kõõrud* pl. 'meekärjed'. Linnus on aga möödaminnes juhtinud tähelepanu metsamesinduses levinud eufemistlikule keelekasutusele (Linnus 1939: 488). Kas (*vaha*)*kõrv* on eufemism? Loodetavasti toob edaspidine uurimistöö suurema selguse.

Reliktse *läng* 'mingi mesinduses tarvitatud ronimisriist (= ? tõsteplokk)' balti päritolu pole samuti välistatud. Võrdluseks sobivad lt *liėdzėjs* 'kinnitusnõör (koos kannaga)' (Linnus 1939: 355, 351), 'dzeinise osa, mis takistab nõõriaasa kinnijooksmist / der Teil des *dzeinis*, der das Sichzusammenschliessen der Stricköse hindert' (ME II: 493), pl *lągło* 'hobuserauakujuline puust seadeldis, millega metsamesinik ronis puude otsa' (ĖSSJa 14: 96 sub **legło* / **lęgło*; 157–158 sub **leżaja* / **leżajb*); vaatlusvälja tuleb tõmmata leedu *lenk-* / *lank*-tüvelised ürgsed tehnilised oskussõnad (nt. *lenkė* 'reejalas', *lañkas* 'look (hobuse rakendamiseks); vibu' jt.). Pole selge, kas etümooloogiliselt kuulub siia Polesje *лѣнѡа* / *лѣна* 'seadeldise juurde kuuluv nõör, millega pakktaru tõstetakse puu otsa' (Anohina, Nikončuk 1968: 339), ja milistes seostes esitatud materjaliga on mari metsamesinduse oskussõna *leññă* 'kinnitusnõör' (Linnus 1939: 326, 351; vrd. ka mr *лeñгe онă* 'istelaud' (tarupuuees)' MRS: 287 sub *лeñгe*).

Niisiis, eesti mesindussõnavaras on üks vaieldamatu (*kõno*) ja paar-kolm küsimärgilist (*taru*, *kärg*, *läng*) baltipärast oskussõna. Need pärinevad ajast, kui meie maal tegeldi ürgse metsamesindusega.

HEINRICH GÖSEKENI SÕNARAAMATU

hermet JA *hürn*

Need arhaismid – *hermet* ja *hürn* – leiduvad eesti keele ühes vanemas ja rikkalikumas leksikograafilises allikas, Heinrich Gösekeni teoses „Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache” (1660). Gösekeni sõnastik on huvipakkuvamaid eesti sõnavara puudutavaid keelemälestisi 17. sajandist. Göseken mainib teose sissejuhatuses, et ta on sõnastikku koondanud enamasti Lääne-Eesti sõnu, mis on täiesti ootuspärane, kui silmas pidada seda, et Göseken elas ja töötas suurema osa oma elust, 40 aastat (1641–1681) kirikuõpetajana Lääne-Eestis Kullamaa kihelkonnas. Lääne-eestilise sõnavara kõrval on sõnastikus küllalt hästi esindatud üldpõhjaeestiline sõnavara.²⁷ Gösekeni sõnastikus leidub tähelepanuväärsel hulgal sõnavara, mida tänapäeva eesti kirja- ega murdekeel ei tunne. Alljärgnevalt analüüsin kahe arhaismi häälikukuju, võimalikku morfoloogilist muutmistüüpi ja semantikat ning esitan neile balti etümologia.

***hermet* ’metsik küüslauk’**

Gösekeni sõnastik esitab tähelepanuväärse hulga eestikeelseid taimenimetusi. Taimenimetuste koguja ja uurija Gustav Vilbaste (1993: 25) andmeil sisaldab Gösekeni sõnastik üle 200 taimenime ja ligi 70 botaanilist mõistet. Analüüsitavast taimenimetusest *hermet* ’wilder [wasser] Knoblauch’ ei ole kindlaid teateid tänapäeva eesti kirja- ega murdekeeles.

Sõna häälikulisest kujust ja semantikast. Sõna leidub Gösekeni sõnastikuosas 260. leheküljel: wilder [wasser] Knoblauch / *hermet*. Wiedemanni sõnaraamatu teade *hermes* pl. *hermed* ’wilder Knoblauch (G), *Allium ursinum* L.?’ (Wiedemann 1973⁴) pärineb Gösekenilt ja on varustatud märgenditega † [= obsolet, bei älteren Grammatikern oder Lexikographen

²⁷ Gösekeni kohta vt. lähemalt Kask 1970: 51–55; tema sõnastiku kohta vt. Valmet 1960: 612 jj.

vorkommend] ja (G) [= Gösekeni järgi]. Kuid Wiedemann ei ole tsiteerinud Gösekeni täpselt, vaid on korrigeerinud nii asjaomase sõna vormi kui ka sisu. Wiedemann on tõlgendanud Gösekeni esitatud *hermet*-kuju pluurali nominatiiviks ja kaasajastanud ortograafiat *hermet* → *hermed*. Selline tõlgendus on usutav, sest Gösekeni sõnaraamatus on taimenimetused sageli esitatud pluurali nominatiivis (Göseken kirjutab plnom. lõpu *d* enamasti fortisklusiiliga *t*), nt. *jöewackat*, *Jöhwakat* *Oxycoccus palustris* L., *mahsickut* *Fragaria vesca* L., *ollanget* *Hepatica nobilis* L., *ossiat* *Equisetum fluviatile* L., *Sinnickut* *Vaccinium uliginosum* L. Ühtlasi on Wiedemann konstrueerinud singulari nominatiivi *hermes*; seega käändub sõna Wiedemanni järgi nagu nt. *hernes* : *'herne* : (plnom.) *'herned*, seega *hermes* : *'herme* : *'hermed*. Saksakeelsest selgitusest on välja jäetud „wasser” ja lisatud küsimärgiga ladinakeelne vaste *Allium ursinum* L., s.o. karulauk. Vilbaste (1993: 70) on sõna sisupoolt kommenteerinud nii: „Pole selge, mispärast Göseken nimetab taime 'metsikuks (vesi)küüslauguks', sest küüslauk ... ei kasva ju vees.” Ta oletab (*ibid.*: 141–142), et kõne all võib olla *Allium*- perekonda kuuluv rohulauk *Allium oleraceum* L.

Vestringi Erme lehhed. Gösekeni *hermet*-sõna käsitledes ei saa mööda minna arvatavasti 18. saj. teisel ja kolmandal aastakümnel koostatud Salomo Heinrich Vestringi eesti-saksa sõnaraamatus „Lexicon Esthónico Germanicum” esinevast taimenimetusest *Erme lehhed*, millele on lisatud märkus: „Ein Kraut, so lange spitzige blätter hat, von etwa anderthalb Finger breit, von Geruch und Geschmack, eben wie Lauch wird von einigen Bauern wie Sallat gebraucht [= Taim, millel on pikad teravad lehed, umbes poolteist sõrme laiad, lõhnalt ja maitselt just nagu lauk, mõned talupojad pruugivad kui salatit]” (Vestring 1998: 206). Vilbaste (*ibid.*: 225) on seda taimenimetust kommenteerinud nii: „Mis see nimi õieti tähendab, on selgusetu. Wiedemannil (1869) esineb: *hermes*, pl. *hermed* – wilder Knoblauch, mis on toodud Gösekeni järgi; sellele annab Wiedemann küsimärgiga vaste: *Allium ursinum*. Kas *erme lehhed* kuulub *Cardamine amara*'le või *Allium ursinum*'ile, pole kerge otsustada, sest rahvakeeles ei ole sellele nimele kuskil toetust. Et mõru jürilille süüakse salatina, seda tõendab ka [jürilille rahvakeelne] nimi salat.” Vestringi poolt kirja pandud häälikukuju *erme* kohta tuleb öelda järgmist. Vestring diferentseerib kirjas foneeme /e/ ja /ä/ erinevalt Gösekenist ja tema kaasaegsetest, kes asjaomaseid foneeme teatavasti ei eristanud, märkides kõikjal *e* (Gösekenil nt. *hergk* pro *härg* 'Ochse'), mistõttu võime öelda,

et Gösekeni *hermet* ja Vestringi *erme* identsuse korral on selle sõna 1. silbi vokaal tõepoolest *e*, mitte *ä*. Ühtlasi langeb ära vajadus pikemalt eritleda *hermet*, *erme* ja hilisemal ajal (1932) Karksi murrakust registreeritud taimenimetuse *ärmälill* etimoloogilist seost, viimane on seotud *härm*-sõnaperega 'härmatis / Reif, Rauhreif, Rauhrost', vrd. sealjuures murdeteatele lisatud selgitust kui nominatsioonimotiivi: *ärmälillil ome lehe ku udsu* 'ä-l on lehed kui udu [s.o. nagu härmaga kaetud]'

Sõnaalgulise *h-* suhtes olgu öeldud, et Göseken on seda enamasti märkinud, mainides küll grammatikaosas, et sõnaalguline *h-* võib kas esineda või puududa. Kask (1970: 52) on Gösekenile ja teistele eesti vana kirjakeele allikatele toetudes osutanud, et eesti keele läänemurdes oli 17. saj. sõnaalguline *h-* kadumas. Vestringi *erme lehhed* võib olla lääne-eestilise levikuga sõna, sest tema sõnaraamat sisaldab oma aja kohta haruldaselt rikkaliku kogu üldpõhja-eestilise sõnavara kõrval eelkõige spetsiifiliselt lääne-eestilist sõnavara, mis on täiesti ootuspärane: sõnaraamatu koostaja elas ja töötas Lääne-Eesti alal, Pärnus ja Toris.²⁸ Vilbaste (1993: 25) kinnitab koguni, et sõnaraamat „annab peamiselt pärnu murde taimenimesid”. Vestringi sõnaraamatut iseloomustab sõnaalgulise *h-* ortograafia varieerumine, tema *erme* võib lähtuda varasemast **herme*-kujust. Pole takistusi arvata *erme* (= sgg.) samasse käändtüüpi mis Gösekeni *hermes*, seega (*h*)*ermes* : `(h)*erme* : `(h)*ermed*.

***erme lehhed* Hupeli sõnaraamatutes.** Vestringi pikaks ajaks käsikirja jäänud sõnaraamat oli aluseks kõikidele 18. saj. trükitud eesti sõnaraamatutele. Hupel kaasas oma töösse teatavasti praktiliselt kogu Vestringi sõnaraamatu leksikaalse materjali (Kask 1970: 89) ja tõenäoliselt pärineb August Wilhelm Hupeli (1780: 148) teade sealt: *erme lehhed*, ein gewisses dem Lauch ähnliches Kraut [= mingi laugusarnane taim]. P.; *erme lehhed* ... Kr. P. [= der Pernausche Dialekt und Kreis] (Hupel 1818: 33). Sõnaraamatu mõlemas trükis on osutatud taimenimetuse pärinemisele Pärnu murdekeelest *resp.* Pärnu kreisist, mida sõnaraamatutes tähistab P. [= der Pernausche Dialekt und Kreis], kuid teises trükis on loobutud täpsemast sisuseletusest, asendatud see punktiiriga ja piiratud üldist laadi märgendiga Kr. [= Kraut, Gewächs, s.o. 'rohi, taim, lehed jt.' ja 'taim']. Sõnaraamatu teises trükis on Hupel loobunud Vestringi materjali sõnasõnalisest esitusest: ta on taimenimetuste hulka tublisti täiendanud, kuid olnud sunnitud jätma rea nimetuste määramise lah-tiseks, sest „taimede tundmises on eestlaste juures veel suur teadmatus ja ka

²⁸ Vestringi sõnaraamatu kohta vt. lähemalt Kask 1970: 75–90.

segadus”. Nii on ta toiminud ka nimetusega *erme lehhed*. Võimalik, et see taimenimetuse oli 18. saj. alguses elavast rahvakeelest juba hääbumas. Wiedemannil on *erme lehed* jäänud tähelepanuta.

Taimenime etümoloogia. Julius Mägiste tsiteerib Gösekeni Wiedemanni järgi, kuid ei käsitle etümoloogiat (vt. EEW I: 336). Nagu juba eespool mainitud, vaatleb Vilbaste Gösekeni ja Vestringi teadet koos, kuid jätab ebamääraselt avatud sisupoolse tõttu kahe taimenimetuse identsusküsimuse lahtiseks. Eespool püüdsin näidata, et formaalseid takistusi eri leksikograafiliste allikate teadete liitmisel ei ole. Sisupool jääb küll problemaatiliseks, kuid näib siiski olevat väljaspool kahtlust, et nii ühel kui teisel puhul on tegemist *Allium*-perekonda kuuluva taimega, kas karu- ja/või rohulauguga, mida talurahvas kasutas toidulisana.

Eelöeldut silmas pidades pole asjaomaseid taimenimetusi raske siduda balti sõnatüvega **šermus-*, mis tähistab mitut tugevalõhnalist taime, nt. ld *kermušē* / *kermušē* / *kermušis* 'metsküüslauk / wilder Knoblauch', lt murd. *ķermušė id.*, kusjuures läti sõna on tõenäoliselt leedu laen (LEW I: 243; LEV I: 474–475 *sub ģiploks*), tõenäoliselt kuuluvad siia ka lt murd. *ķērmēnes* pl. 'hästi lõhnavad orhideeliigid / wohlriechende Orchisarten', *ķērmēnes* pl. 'teatud liik taimi / eine Art Pflanzen' (ME II: 376, teated esitatud etümoloogiliste viideteta); balti esinemas eeldab lähtekuju **kermus-*. Eesti *hermes* eeldab *š*-list balti lähtekuju, mis tänapäeva balti keeltes tuleb esile toominga- ja pihlakanimetustes: ld *šermùkšnis* / *šermùkšnē* / *šermùkšlē* 'pihlakas / Eberesche', lt *cērmaùkša* / *cērmùkša* / *sērmauksis* / *sērmùkšs* / *sērmùkslis* / *sermukslis* jt. 'pihlakas / Eberesche, Pielbeerenbaum' (LEW I: 243; LEV II: 172–173); vrd. ka algs. **čermъša* / **čermъšb*: slvn *čémaž*, *črēmoš* 'metsküüslauk, karulauk (*Allium ursinum*)', vn *чepемуá* / *чepемуца* / *чepemyuka* 'karulauk / Bärenlauch (*Allium ursinum*)', pl *trzemucha* 'karulauk (*Allium ursinum*)'; toomingas', slvn *srēmša* / *čémž* 'toomingas', tše *střemcha id.*, vn *чepěmyxa id.*, ukr *чepěmyxa id.*, serbohor murd. *crějemuša* 'karulauk', horv *čeremuš id.* (Vasmer IV: 339; ËSSJa 4: 66, 67–68). Balti ja slaavi keeltest erineva tüvevokalismiga esineb taimenimetuse paljudes teistes indoeuroopa keeltes, nt. sks murd. *Rams*, *ramsel* < **hrams-* (eri liiki laukude nimetus), kasks *ramese*, *remese* (< germ **hramesōn*, vng *hramsan*, ing murd. *ramsons*); kr *króm(m)yon* (< **kromus-*) 'teatud sibulaliik', keskiiri *crem*, *crim*, iiri *creamh*, kõmri *cra(f)*, šoti *ramsh* 'küüslauk / Knoblauch', rts ta nr *rams* 'karulauk (*Allium ursinum*)' (Kluge 1989: 580). Suurem osa uurijaid kaldub

arvama, et balti tüve dubletsus *kermùšé* / *šermùkšnis* peegeldab i-e arhetüübi dubletsust: **kermus-* / **k'ermus-* (IEW II: 580–581). Teistsuguse seisukoha esitab ËSSJa (4: 68), kus oletatakse, et tegemist on paikkondliku assimilaatiivse arenguga balti ja slaavi keeltes, kusjuures balti keeltes on see toimunud järgmiselt: *k -- š > š -- š*. I-e **kermus-* / **k'ermus-* tähistab toomingat (*Prunus padus*), pihlakat (*Sorbus aucuparia*), samuti küüslauku ja teisi *Allium*-perekonda kuuluvaid taimi, sh. sibulat jt. taimi, mida erinevates indoeuroopa keeltes koondab ühise arhetüübi ümber nende terav, kibe vms. lõhn.

Eesti taimenimetuse *hermes* sidumisel balti laenuallusega **šermus* ei ole mingeid häälikusubstitutsiooniga seotud takistusi: blt **š > vlms *š > hlms *h* (vt. nt. Kalima 1936: 59–60), blt **e* (enamasti) *> vlms *e* (*ibid.*: 67–68) jne., laenualluse lõpuosis *-us* on mугanenud *es*-lõpuliste nimisõnadega. *hermes* osutab, et blt **šermus-* on võinud pihlaka ja toominga kõrval tähistada ka *Allium*-perekonda kuuluvaid rohhtaimi, nagu see on tänapäeva slaavi keeltes. *hermes*-sõna ei ole registreeritud väljastpoolt eesti keeleala. Eesti keeles on teisigi sepaaratseid balti päritolu taimenimetusi, nt. *kail* 'valgete õitega igihaljas rabataim (*Ledum palustre*)', ? *kesv* 'oder'.

hürn 'lahtine karv' << vlms *šurna

See arhaism esineb vaid Gösekenil (1660: 283): los Haar / *hürn karw*. EKMS-i teade pärineb Gösekenilt: *hürn* 'lahtine' (EKMS I: 1030 *Karv*; II: 385 *Lahti*).

Balti laenuetümoloogia. Oletan, et *hürn* pärineb laenuallusest, mille jätkajad on nt. ld *šiur̃ti* (*šiūra*, *šiuro*) 'turritama, püsti, turri, kohevile ajama (karvad, juuksed); narmendama (riiete kohta) / sich sträuben; die Haare, die Federn zerzausen; sich abschleifen'; *at/šiur̃ti* 'hargnema (õmblused) / sich auftrennen, von der Kleidung'; *pa/šiur̃ti* 'hõrenema (juuksed); turri, sassi, pulsti minema; karvast väljanägemist saama, narmendama hakkama; karedaks muutuma jt. / ein wenig dünner werden, sich lichten (vom Haarwuchs); sich sträuben, zerzaust werden; ein struppiges Aussehen bekommen, sich ausfasern, faserig, fransig werden; rauh werden'; *šiur̃ris* 'sassis, pulstis (juustega) / zerzaust, ungepflegt; mit struppigem Haar'; *šiur̃rinti* 'sassi ajama / zerzausen, rauh machen'; *šiur̃rintis* 'püsti tõusma, turri minema (juuste, sulgede kohta); hõrenema; narmendama hakkama / sich sträuben (vom Haar, Gefieder); ein wenig dünner werden; ausfasern'; *šiur̃kštūs* 'jāme, kare, kõva, kalk, nt. lina, esmed jne. / hart anzugreifen; rauh, grob, z.B. von Flachs, Zeugen usw.', *šiurgždūs* 'jāme, kare

(karvaste asjade, hõõveldamata laudade jt. kohta) / rauh (von behaarten Dingen, nicht gehobelten Brettern usw.)', vrd. ka *e*-ablaudiga ld *šerti* (*šēria*, *šēre*) 'karva ajama, sulgima; pleekima, luituma (kanga kohta)', lt *sērties* 'karva ajama / das Haar werfen': *putni*, *guovis seras* 'linnud sulgivad, veised ajavad karva'; i-e arhetüüp: *k'er(s)*- 'harjas, jäik, kare karv; karedaks muutuma / Borste, steifes Haar; starren, rauh und kratzig sein' (ME II: 845; III: 832; LEW II: 994–995; IEW II: 583).

Algirdas Sabaliauskas (1966: 162–163) on selle balti sõnaperega sidunud ld *šernas*, *šeřnas*, *šerna* 'metsiga (*Sus scrofa*)'. Etümoloogiliselt kuulub sõna-perre veel ld *šeryš* 'harjas(ed) / Borste', lt *sari* pl. *id.*, mille eekäijast lähtub lms **harja*: ee *hari* : *harja* jt. Analoogiline semantiline seos on lõuna-eesti balti laenu *pahr* 'kult', *mõts/pahr* 'metssiga' ja *pahraus* Räp 'pulstunud olevus' vahel.

hürn on tõenäoliselt lähtunud balti verbitüve *šna*-liitelisest tuletisest **šiur(š)n-*, vrd. analoogilist tuletusmalli juhtudel *rukšnà* 'mossitaja' ← *rūkti* 'kulmu kortsutama', *verkšnà* 'nuttur, pipipill' ← *verkti* 'nutma', *vilgšnas* 'niiske, rõske' ← *vilgti* 'niiskuma'; kõne all on vana tuletusmall (vt. Skardžius 1943: 19), kusjuures indoeuroopa keeltes, sh. leedu keeles varieerub tuletuselement -s- / -š- selle puudumisega, nt. ld *slėšnas* / *slėnas* 'lauge, veerjas', *talpšnūs* / *talpnūs* 'mahukas', *dabšnūs* / *dabnūs* 'ilus, kaunis' (vt. ka Otkupščikov 1967: 244). Analoogilise derivatiivse taustaga baltism on nt. *hernes*.

hürn-sõna substituutsioonist. Ootuspärane tüvevokaal oleks *u*, kuid seda tüvevarianti pole registreeritud. Balti ja germaani laenudele on iseloomulik ees- ja tagavokaalsete tüvede fakultatiivne vaheldus (vt. Koivulehto 1971: 577–607). On teada muidki balti laene, kus tagavokaalsed variandid on kõrvale tõrjutud, nt. ee (*h*)*ädal*, murd. (*h*)*ätäl*, sm *ätelä*, vrd. ld *atólas*, lt *atāls*.

hürn-sõna häälikuehituses toetab laenuetümoloogiat, sest tüvesisese morfeemipiirita *rn*-järjendiga eesti tüvede hulgas, kui deskriptiivsõnad kõrvale jätta, domineerivad laenud. EES esitab 34 *rn*-järjendiga tüve, millest vähemalt 25 on laentüved. *rn*-järjendiga balti laen on *hernes*.

hürn-sõna võimalikud derivaadid. Etümoloogiline ühtekuuluvus *hürn*-tüvega pole välistatud järgmiste verbidega: *hürnastelema* Lut 'jorisema, torisema' (EKMS III: 496 *Rahulolematus*) ja ?krj *hürnie* descr. (nopeasta liikkeestä, hurisevasta äänestä tms.). Kuid pole kindel, kas Lut *hürnastelema* on faktiline, nt. VMS *hürn*-tüve ei tunne, kuid esitab rea Lõuna-Eestist ja Lutsist registreeritud *hürm*-tüvelisi verbe, millel on identne või lähedane semantika: *hürmämä*

Ote Urv Vas 'hirmutama, manitsema', *hürmätämä* Se 'käratama', *hürmistämä*, *hürmüstämmä* Kod Ran Nõo Võn Kam Ote Rõn Urv Rõu Plv Röp 'tõrelema, hirmutama', *hürmüskellemä*, *hürmiskelemä* Urv Rõu Lut 'torisema', *hürmistelemä* Lut 'kärkima', *hür'mistämä*, *hür'mitsemä* (d) 'einschüchtern, scheuchen, anfahren, schrecken' (Wiedemann 1973⁴) jt.

ÜBER DIE BALTISCHE HERKUNFT VON EST. *singas*

Im „Estonisch-deutschen Wörterbuch“ von F. J. Wiedemann findet sich das seltene Wort *singas* : *sinka* 'Scheide, aus welcher der Getreidekeim hervor- kommt', bei dem das davorstehende † darauf hinweist, daß das Wort „obsolet, bei älteren Grammatikern oder Lexikographen vorkommend“ ist (s. Wiede- mann 1973⁴). Bei der systematischen Sammlung estnischen Dialektmaterials im Laufe des 20. Jahrhunderts ist es nicht gelungen, dasselbe im lebendigen Sprachgebrauch zu registrieren. Auf Entsprechungen in anderen verwandten Sprachen kann auch nicht zurückgegriffen werden.

Auf Vorschlag von J. V. Veski (s. 1958: 260, 266 Verweis 13) ist der zu betrachtende Archaismus als botanischer Fachbegriff mit der Bedeutung 'Koleoptile (= griech. *koleós* 'Schwertscheide' + *ptílon* 'Feder'), Keimblatt- scheide, zylinderförmiger Auswuchs des Keimblattgrundes bei Gräserfrüch- ten, der den Sproßvegetationskegel mit den Blattanlagen umhüllt und bei der Keimung mit harter Spitze die Bodenoberfläche durchstößt' in Gebrauch genommen worden.

Für est. *singas* liegt bisher noch keine glaubhafte Etymologie vor. J. Mägiste hat est. *singas* und fi. *sinkka* 'Blasinstrument, Posaune' mit Beden- ken nebeneinander gestellt, wobei letzteres ein schwedisches Lehnwort ist (vgl. schwed. *zin(c)ka*) (s. EEW IX: 2804 *sub singas*). M. E. ist die Etymolo- gie von J. Mägiste ausgesprochen unkritisch.

Ziel der vorliegenden Kurzforschung ist es, für das zur Rede stehende Wort eine baltische Etymologie darzulegen: balt. **dinga-*: vgl. lit. *dignà*, *dignas*, *dignà*, *dignis*, *dìgmas* (< **dingn-* resp. **dingm-* nach Būga 1908: 165) 'Regenbogen (← Regenbogen als Gürtel); Hof um den Mond oder die Sonne', lit. *diñgti* (*diñgsta*, *diñgo*) 'wohin geraten, verschwinden, verloren- gehen' ← 'bedeckt werden', *diñgstė*, *dingstis* 'Vorwand, erdichteter, unwah- rer Beweggrund, günstige Gelegenheit', lett. dial. *diņgsma* (*diņksma*) 'die Fürsprache, Protektorat', *diņgt* (*diņgst*, *diņga*) 'ruhig sein, sich beherrschen', *sadingt* 'erstarren, steif werden', ? *diņga* 'Pflanze, fruchtbare Stelle zum Gedeihen'; vgl. auch lit. *deñgti* (*deñgia* / *deñga*, *deñgė* / *deñgo*) '(be)decken,

einhüllen', *dangà* 'Decke, Überzug, Hülle, Bekleidung', *dangùs* 'Himmel' (ME III: 610f.; LEW I: 105, 88f., 95; LEV I: 215 *sub diegt*). Die hier vorgebrachte baltische Wortfamilie soll nach der Ansicht einiger Forscher etymologische Entsprechungen in slawischen Sprachen haben: russ. dial. *дѣга* 'Ledergurt, Riemen; Stärke, Kraft, Wachstum', *дѣг* 'Wachstum', ukr. dial. *д'аз* 'Baststreifen', weißruss. *дзяга* 'Riemen, Ledergurt', poln. dial. *dęga*, *dąga* 'Regenbogen u.a.' (PrJa 1975: 297–299; ÈSSJa 5: 24f. *sub *dęga* / **dągъ*; LEV I: 199 *sub danga*). Die indoeuropäische Urform lautet **dhengh-* 'drücken, krümmen, bedecken, worauf liegen' (IEW I: 250).

Der Vergleich ist sowohl phonetisch als auch semantisch unanfechtbar. Die Substitutionsentwicklung der baltischen Phonemfolge **di-* verlief wie folgt: frühurf. **ti-* > spätauf. **si-* > est. *si-*. Die beschriebene Substitution gibt es beispielsweise in fi. *siika/nen* 'Granne, Ährenspitze' < balt. **dīga*: lit. *dygas* 'Dorn' (s. Posti 1969: 146–148; 1975: 46; 1977: 269), fi. *karsina* 'Pferch, Verschlag' < balt., vgl. lit. *gardinys* 'Pferch, Hürde', est. *kar(t)simā* 'abhauen', fi. *karsia* 'abästen; aussortieren, kürzen' ? < balt., vgl. lit. *skardýti* '(in Menge, eins nach dem anderen) abstechen, schlachten, in Stücke zerbeißen, anbeißen, scharren, kratzen, schlagen (z.B. Bäume), (Getreide) schroten, schlecht (ver)mahlen'; mehrere *rte*-Phonemfolgen beinhalten ostseefinnische Nomenstämme, wie est. *kars* 'Eisrinde', est. *kirs* 'dünne Eisschicht', est. *virš* 'Gewohnheit, Sitte, Art, Weise', est. *õrs* 'Stange' u.a.

Die semantische Entwicklung des Lehnwortes hat sich wahrscheinlich wie folgt vollzogen: **das, was (be)deckt, umhüllt* → **Scheide* → 'Keimscheide'.

Eine Verbindung des betrachteten Wortes mit den in den estnischen Dialekten festgestellten *singas* Rap 'geizig', *singe* Muh Hel 'geizig, zäh' ist fragwürdig.

Aus der Sicht der vorgelegten Etymologie ist es interessant, die Aufmerksamkeit auf das altpreußische Wort *digno* 'Schwertgriff, Heft', das mittels des Suffixes **-nā* vom Verbstamm *dīg-* 'stechen' (< **dīgnā*) abgeleitet worden ist (LEW I: 93; PKĖŽ I: 199–200). V. Toporov hat auf der Suche nach einer Antwort auf die semantische Motivation des genannten preußischen Wortes auf bemerkenswerte Bedeutungsparallelen zwischen den zwei baltischen Wortfamilien **deng-* u.a. und **dīg-* / **deig-* / **daig-* sowie auf eine mögliche lautliche Verflechtung hingewiesen. Er stellt die Hypothese auf, wonach die Bedeutungsentwicklung von apreuß. *digno* wie folgt hätte ablaufen können:

*'Gürtel' → *'Gürtel, an dem Waffen aufgehängt wurden' → 'Schwertscheide' (PrJa 1975: 337–339). Vorn wurde bereits darauf aufmerksam gemacht, daß fi. *siika/nen* 'Granne, Ährenspitze' auf den baltischen Stamm **dīg-* zurückgeht: lit. *dýgti* (*dýgsta*, *dýgo*) 'keimen (← hervorstechen), aufgehen (von Samen), hervorsprießen', *dygùs* 'stachelig, spitzig', lett. *dīgt* (*dīgst*, *dīga*) 'keimen'. Nach Ansicht des Unterzeichneten liegt die baltische apophonische Lautgestalt **daig-* (s. lit. *dāigyti*, *dāigstyti* '(zur Fortpflanzung in die Erde) stecken, setzen, pflanzen, säen, stechen', *daigūmas* 'Keimfähigkeit, *daigùs* 'keimfähig, gut aufkeimend', *dāigas*, *daigà* 'Keimen, Aufgehen der Saat') dem ostseefinnischen *taim*-Stamm zugrunde: est. *taim* : *taime* 'Pflanze, Gewächs', wot. *taimõ* / *taimi* 'Pflanze, Setzling', fi. *taimi* 'gerade aus der Erde gesprossen oder pflanzend oder gepflanzt, besonders eine (individuelle) Fürsorge benötigende, wachsende Pflanze', *taimen* 'Pflanze, Sprößling' u.a. In diese Richtung gingen auch die Gedanken von R.-P. Ritter (s. 1993: 155f.).

Analog zum apreuß. *digno* steht auch est. *singas* im Übergangsfeld zwischen den beiden baltischen Wortfamilien, indem es formell mit der Wortfamilie **ding-* u.a., semantisch aber sowohl mit der Wortfamilie **dīg-* / **deig-* / **daig-* verbunden ist.

ÜRGNE VEOHÄRGADE RAKENDUSRIIST *katt*

EMS II: 845 järgi on *katt* : *katu* 'härjaike' tuntud vaid Helmest, kuid vanemate leksikograafiliste allikate andmeil on sõna levinud ka Lääne-Eestis: das Holtz daran das Vieh ziehet / *Katt* (Göseken 1660: 242); *katt* G. *katu* (W) 'Joch (woran die Ochsen ziehen)' (Wiedemann 1973⁴). Aino Valmet (1970: 289) on pidanudki sõna läänemaaliseks.

Härjaike e. *katt* on olnud veohärgade põhiline rakendusvahend. Härjaikke kirjelduses on öeldud, et *ike* (*katt*) on „härja või härjapaari sarvetüvede külge köidetav etterakendamis-puu. Kahe härja ikkel on keskel auk ja sellest läbi rahe (room) aisa külge kinnitamiseks. Otstest on jutad sarvede külge köitmiseks” (Manninen 1925: 8–9; vt. ka Ränk 1929). Veohärgade kasutamine oli kõige ulatuslikum Lääne-Eestis. Soomes kasutati veohärgi vaid Turu ümbruses. Veohärgade pidamine püsis Eestis 20. saj. algupoolel kõige kauem Loode-Saaremaal ja Mandri-Eesti loodeosas. On teada, et Eesti-Soome härjapidamise alal oli kasutusel lihtsaim ja vanim kuklaikke tüüp (Viires 1965: 30–32).

Härjaikke e. *katu* käibelt kadumisega ei ole *katt* siiski lõplikult unustuse hõlma vajunud tänu Johannes Voldemar Veskile, kes propageeris Wiedemanni sõnaraamatus leiduvaid murdesõnu peamiselt „Eesti õigekeelsuse sõnaraamatus”. Selle esimeses köites leidub ka *katt* : *katu* 'härjaike' (Rätsep 1978: 104). *katt* on võetud „Eesti kirjakeele seletavasse sõnaraamatusse”: *katt* : *katu* murd. 'härjaike' (EKSS 2: 160).

Mägiste on esitanud *katt*-sõna etümoloogiata (EEW III: 734). Oletan, et *katt* on balti laen, mis on lähtunud laenualusest **gakta-* resp. **kakta-*, mille jätkajad on kas:

1. Id *gaktà*, *gāktos* pl. 'saani-, reepa koos painutatud jalastega; ahjuesine; häbemepiirkond; otsmikuloo / Vorderteil eines Schlittens, eines Ofens; Schamgegend; Stirnknochen', *gāktas*, *gāktai* pl., *gaktē* 'põikpuu, mis ühendab ree jalaseid; (pl.) saani-, reepa / skersinis jungti rogių pavažų užlenkimams; (pl.) rogių priešakinė dalis', *ganksóti* 'esile, kõrgusse ulatuma, sirgelt seisma / emporragen, emporstarren, aufrecht dastehen' (LEW I: 129–130 *sub gaksóti*; www.lkz.lt) või

2. Id *kaktà* 'laup, otsaesine; reepea koos painutatud jalastega; paadi vöör; post, samm / veido dalis viršum akių; rogių kaktos; laivelio priekis; stulpas, kolona' (www.lkz.lt), *kāktas* 'laup, otsaesine; ärkel, uuk / Stirn; Erker', lt *kakts*, *kakta* 'nurk / die von zwei Seiten gebildete Ecke, Winkel', ? *kakši* 'sarikatala / Sparrenbalken' (ME II: 137, 139; LEW I: 206 *sub kaktà*; LEV I: 371).

kt-järjend esineb vaid uutes eesti keelde tulnud sõnades, nt. *akt*, *pakt*, *fakt*, *sekt*. Balti etümoloogia eeldab, et *katt* on häälikuliselt lõunaeeesti (M) sõnakuju, kus **kt > tt*; vrd. P **kt > ht*: **koktu > L kõtt*, P *kõht* jt. Veohärgade rakendamisel seoti kuklaike nahkrihmade, *juttade* abil tagantpoolt sarvetüvede külge. Üksikikkell oli kummaski otsas nahkrihm *rahe*, mis kinnitati *aisa* külge. Paarisiket ühendas keskelt *vehmriga* e. härjarakendi veoaisaga tugev nahkrihm *rahe* (Viires 1995: 41–42 *sub ike*). *rihm*, *jutt* / *jutass*, *rahe* : *rahke* / *rahkme* ja *vehmer* on samuti balti laenud.

Muulähtene on *katuga* häälikuliselt identne ee murd. *katt* : *katu* (D) 'tali ankru ülesvinnamiesks / Talje zum Aufkatten des Ankers' (Wiedemann 1973⁴), vrd. asks *katt*; *katt/anker* 'name eines kleinen ankers, „katze“, sks *Katz/anker* 'kleiner anker, der zur verstärkung vor einen grösseren gelegt wird' (<http://woerterbuchnetz.de>).

EESTI KALATÕKKENIMETUS *näri* : *närju* JA BALTI **ē* LÄÄNEMERESOOOME SUBSTITUUTIDEST

Tänapäeval Eestis haruldaseks muutunud või koguni hääbunud kalatõkkenimetust *näri* : *närju* on Julius Mägiste pidanud etümoloogiliselt ebaselgeks (EEW VI:1791), ehkki on samas kõhklemisi esitanud võimaluse pidada seda **närä*-tüve tuletiseks (tavatute liiteelementidega *-ju* < ? *-joi*), samast tüvest nt. *näre* 'noor kuusk, kuusetihnik'. Semantiline seos rajaneb Mägiste arvates tõsiasjal, et kalatõkked tõepoolest punuti peenikestest kuuseokstest ja Ilmari Manninengi (1931: 227) märgib: „Kohati (Pärnu jõel) tehakse need [tõkked] kuuseokstest.” Mägiste poolt *närjule* esitatud etümoloogia on sõna vormikülge silmas pidades üpris meelevaldne, mida uurija ka ise möönab. Seda eesti kalatõkkenimetust on võimalik siduda balti andmetega.

Ohtras baltipoolses võrdlusmaterjalis tulevad eesti *närjule* nii vormi- kui ka sisuplaanilt lähedale leedu noomenid *nēris* 'pitsi niplamine, võrgu kudumine / nērinio nērimas', *nėrinỹs* 'kootav või kootud ese, kudum; kudumine; võrk; silma võrkkest, reetina / kas neriamas, nunerta, mežginys; nērimo darbas, mežgimas; tinklas; akies tinklainė (retina)' (<http://www.lkz.lt>). Selle sõnapere teisi liikmeid balti keeltes, mis meile huvi pakuvad, on: ld *nėrti* (*nēria*, *nėrė*) 'lõnga, nõõri, kõit) läbi avause tõmbama, niiti nõela taha ajama, kuduma, niplama, heegeldama, (käsi) ristama, (liigest) paigast välja väänama või paigale panema, sõlme siduma, lehvi siduma / (einen Faden, eine Schnur, ein Seil) durch eine Öffnung ziehen, einfädeln, stricken, klöppeln, häkeln, (die Arme) verschränken, (ein Glied) aus- oder einrenken, einen Knoten schürzen, eine Schleife schlingen', *narinti*, *narýti* 'sõlme, lehvi siduma, (liigest) paigast välja väänama või paigale panema / einen Knoten schürzen, eine Schleife schlingen, (ein Glied) aus- oder einrenken', lt *nėrt* (*ner*, *nėra*) 'pastlanina kokku tõmbama, kurrutama / die Spitze des Bastschuhes zusammenziehen', *naris* 'kammitš / Fessel am Pferdefuß' (LEW I: 495–496).

Otseselt kalapüügivahendit märgib asjaomase balti sõnatüve laiend lt murd. *nor̃ts* (< **narts*) 'teat. kalapüügivõrk' (vt. Vasmer III: 65 *sub hēpem*).

Lt *norts* tähistab tõkkepüünist; nimetus on levinud Kesk- ja Ida-Latgales (EH II: 5 *sub* **naŗts*; LKV XIV: 28450 *sub* *narts*; Cimermanis 1970: 60–62). Kõnealuse balti sõnapere i-e arhetüüp on *(s)*ner-* 'keerama, mähkima, (lõngast vms. materjalist) punuma, kokku siduma; kortsuma / drehen, winden (auch von Fäden und Flechtwerk) zusammendrehen, zusammenschnüren; sich zusammenwinden, einschrumpfen', millest lähtuvad nt. vn *hepem(o)* jt. 'kalapüügiriist, rüsa / Fischreuse, geflochtener Behälter zum Fischfang', gt *snorjo* 'korv / geflochtener Korb', vüsks *snuor* 'nöör, köis / Schnur, Seil' (IEW II: 975–976 *sub* 2. (s)*ner-*; LEW II: 495–496 *sub* *nerti*). Vene esinemust on uuemal ajal tahetud arvata Moskva ümbruses levinud galindi substraat-sõnavara hulka (vt. lähemalt Zinkevičius 1984: 250).

Ee *näri* : *närju* oletatav balti lähtekuju on **nērija-*. Balti **ē*-d jätkab valdavalt vlms **ē* (Kalima 1936: 68). Ee *vāhi* : *vāhja*, *vāhk* : *vāhi* ja lvK *ve'ījõz*, lvS *vei*, *vāji id.* (< **vēzija-*) näikse aga osutavat, et balti **ē* jätkajaks võib sõnuti olla ka lühike vokaal (? lühike *ä*). Jorma Koivulehto on avaldanud arvamust, et ee *vāhi* / *vāhk* võib tõepoolest kajastada algset lühikest *ä*-d ning et balti **ē* kahesugune esindatus läänemeresoomes on tõenäoliselt viide kahe eriaegse laenukihistuse olemasolule: varaläänemeresoomes algkeele häälikusüsteemis puudus pikk *ā*, mistõttu see asendus lühikese *ä*-ga (Koivulehto 1992: 301; 1990: 152). Ent *vāhi* tõestusjõudu kahandab asjaolu, et *h* naabruses on eesti algsed pikad vokaalid lühenenud (vt. nt. Kask 1967: 134). Häälikuehituselt neutraalne *näri* : *närju* kinnitab seesuguse substitutsiooni võimalikkust.

Etnograaf Arved Luts (1969: 360) kirjutab tõkkepüünistest: „Päritolult väga vanad on tõkkepüünised. Need koosnevad kala liikumisteed tõkestavast tarjast (vitstest punutis) ja selle juurde kuuluvatest kala vangistavatest mõrdadest. Viimased tehti väikeste veekogude puhul harilikult vitstest, suuremate veekogude tarvis kasutati puuvõrudest ja võrgust valmistatud rüsaid. Varbtõket võib tarvitada ka iseseisva püünisena.” *näri* tähendussisu ei ole päris selge, sest puudub eseme täpsem etnograafiline kirjeldus. Varasemate leksikograafiliste allikate napid selgitused teatavad vaid, et tegemist on kalatõkkega: *nārri* G *jo* Ein Fischwähre: *Närjust läme ülles* Bey den Wahre fahren wir auf (Vestring 1990: 146); *nārri*, G. *nārjo* 'Fischwehre' r. (Hupel 1780: 221); *näri* G. *när'ju* (P) 'Fischwehr' (Wiedemann 1973⁴). Hilisema uurimise käigus ei ole see kalatõkkenimetus enam murdekogudesse jõudnud, sest tegu on unarusse vajunud püügiviisiga, nagu märgib ka Manninen (1931:

265–266). Andrus Saarestel on siiski õnnestunud fikseerida *näri* elavast rahvakeelest Pärnu- ja Järvamaal, kuid kahjuks puudub ka tema kirjapanekus lähem sisuseletus: *näri* g. *närju* KiVän EdTür 'mingi kalatõke (väikestes jõgedes)' (EKMS IV: 119 *Tõkkepüük*).

Kui kalanimetused kõrvale jätta, on baltipärast kalastussõnavara läänemeresoome keeltest teada vähe; need tähistavad ürgseid, valdavalt üpris algelisi püügiviise. Eranditult kõik sellesse mõisterühma kuuluvad sõnad on tuntud ka eesti keeles: *ahing(as)*, *tuljussed* pl. Kod 'tulused', *tuulustama* VNg 'tulusel käima' ja *tuulal* Vai 'tulusel', (*kala*)*tõke*, võib-olla ka *siul* Kuu Kad 'nooda tiib'. Kõhklemisi on balti laenuks peetud ka müttä tähistavat sõna *tarbu* (Kalima 1936: 166), kuid Koivulehto (1977: 145–146) on sellele esitanud alternatiivse germaani etümoloogia. Nüüd võib baltilaenulisse kalastussõnavarra lisada veel ühe, tõkkepüügiga seotud ee *näri* : *närju*, mille olemasolust teated teistes läänemeresoome keeltes puuduvad.

KOLM EVENTUAALSET BALTI VERBILAENU

LÄÄNEMERESOOKE KEELTE LÕUNARÜHMAS:

kurtma, kõngema, kärvama

Alljärgnevalt esitan balti etümoloogia kolmele läänemeresooke verbitüvele, mille levik publitseeritud allikate põhjal piirdub läänemeresooke keelte lõunarühmaga. Need on: **kurtta-* / **kurta-* 'põdur olema, kängu jääma, kiduma', **keņka-* 'surema' ja **kärpäðä-* / **kerpäðä-* 'surema'.

Lms **kurtta-* / **kurta-* 'põdur olema, kängu jääma'

Eesti esinemus. *kurtuma* R P 'kehaliselt ja vaimselt alla käima, kõhnuma, nõrkema / sich abhärmen, abmagern, abzehren, verkümmern'; (Vai) paastuma / fasten; (Var, Hää) mures olema, hingevalu tundma, leinama, taga igatsema / sich sorgen, Leid tragen, sich sehnen; (peam. K) pikkamööda kustuma, enne kustumist veel hõõguma / glimmen'; *kurtunud* 'kuivetanud, kõhnaks, kängu jäänud / abgemagert, abgefallen, ausgemergelt, verkümmert'; *kur'tima* : *kur'din* Pää 'otsa jääma / verschmachten'; *kurtama* Kei 'jõuetuks jääma / kraftlos werden'; *kurtuma* (*kurtoma*) jt. I, *kurduma* JMd SJn 'pikkamööda kustuma'; *kurtma* : *kurdan* (M ja piirnevad alad, regilaulukeele andmeil ka K ja V) 'olema, viibima, seisma, (paigal) püsima / stehen, sich befinden'; regilaulukeele verbide *istuma*, *seisma* / *saisma*, *hingama* / *hengamaie* / *hengämaie* 'hingama, puhkama, kosuma / atmen, ruhen, sich erholen'; *viibima* 'pikemat aega olema, asuma / weilen, verziehen', *magama* 'uinakut tegema / schlafen, schlummern' sünonüüm paralleelvärssides: Krl (ERL III/2, 625) *Saisa, saisa*, *Saaremaa härg*, / *kurute, kurute, Kuramaa pull*, Har (ERL III/2, 616:) *Mis ti saiasad, saapamihe*, / ... *kurutõllõd, Kuremaa pulli!*; *kurdu-* 'seisu- / Stand-': *kurdu obene* 'jõude seisev hobune', *kurdu muna* 'pesamuna / Nestei', *kurdu päe* 'tööst vaba päev', Lut (Kallas 1894: 99) rl. *Saizi ma sana* [= sauna] *läve all*, / *Kurudi kua läve all*. Verb on eesti vanemates leksikograafilistes allikates hästi esindatud: *vergehen am Leibe und Fleische* / i. e. *zusammen*

schrumpffen / kurtus ommast ihhust / heitis ommast leehast (Göseken 1660: 426), *Abnehmen am Leibe und Fleische / i. e. zusammenschrumpffen / kurtus ommast ihhust / heitis ommast leehast* (*ibid.*: An. 99); *Kurtma / ärrakurtma* 'abnehmen Verschmachten mager werden' (Vestring 1998: 102), *kurtnud* 'abgenommen, mager geworden' (Helle 1732: 125), *kurtma* (*ärrakurtma*) 'abnehmen, verschmachten, mager werden' r. (Hupel 1780: 196), *kurtsima ärra* 'verschmachten' P. (Hupel 1818: 109, 598).

Foneetiliselts häälbivad vaatlusaluse eesti verbi põhikujust *kurt(a)*-juhtumid *kurtsuma* 'otsa jääma, kõhnaks jääma, kiduraks jääma / sich abhärmen, abmagern, verkümmern', *kurtsima* 'otsa jääma, ära nõrkema / verschmachten' (vrd. *kurts* 'volt, kurd / Falte, Runzel', vt. lähemalt allpool). *kurt(a)*-verbiga on häälikuliselt ja tähenduslikult kohati haakunud tukkumist, suikumist märkiv *ku(u)rV*-verb, nt. *kurtama* Mus 'magama jääma, uinuma / einschlafen', *kuuru(s)tama* Lüg Jõh Vän VMr Rak Iis 'puhkama; põdur, masendatud olema / ruhen; kränkeln, schwach, niedergeschlagen sein', *kurutama* (*kurotama*) Kod Lai Har Rõu Lei Lut 'norutama'; *kurvotama* Kod *id.* on häälikuliselt mõjutatud *kurb* : *kurva*-sõnast. Seisukohti selle verbitüve päritolu kohta vt. EEW IV: 1076 *sub kuurd*, 1077 *sub kuurustama*; SSA 1: 447 *sub kurata*, 459 *sub kuuru*. Käesoleva käsitluse vaatlusvälja ei kuulu Leivu keelesaarelt Lätimaal registreeritud *kurõunu* 'väsinud / ermüdet, erschöpft', mis on hilislaen läti verbist *guŗt* (*guŗst*, *gura*) 'väsima, roiduma, kaalus maha võtma / matt, schwach werden, abnehmen' (Vaba 1997c: 304).

Verbi põhikuju on *kurtama*, mis sisekao puudumise tõttu pole eesti keelealale (v.a. R Sa) eriti iseloomulik, mistõttu seda jätkab ootuspäraselt *kurtma*-kuju. *kur'tima* ja *kurtsima* esindavad *i*-liitelisi frekventatiive, *kurtuma* ja *kurduma* *u*-liitelisi refleksiive resp. frekventatiive. *kurtuma*-verbist on omakorda tuletatud *kurdu/tama* Lüg Han 'norutama ja mitte süüa / kopfhängerisch sein und nicht essen', *kurduma*-verb sunnib ilmselt eeldama algse tüvevariandi **kurtV*-olemasolu. Viimasest on nähtavasti tuletatud idamurde *kurrutama* (*kurotama*) Kod Lai 'konutama, tõbine olema / den Kopf hängen lassen, kränkeln'.

Esinemus teistes läänemeresoome keeltes. Liivi keel: K *ku`rttõ*: *kūrtab*, S *kurt* : *kūrtub* 'seisma jääda, maha (puhkama) heita / stehen bleiben; sich lagern': *ni'emõt kūrtabõd*, 'ieböť kūrtam' 'lehmad heidavad puhkama / die Kühe lagern sich, bleiben lagernd', *ku`rttõks-p`aikka* 'puhkamiskoht / Standort' (LW: 168a).

Vadja keel: *kurttaa* : *kurtan* 'kiratseda, tujutu või põdur olla; kiduralt kasvada / kümmerlich sein, verstimmt oder kränklich sein; schwächlich wachsen': *tševväässä tšülvetää vil'jä ..., ja perrää senee tullaa tšülmed, i tšülvö algap kurttaa, kehnoosi kasvab* 'kevadel külvatakse vilja ..., ja (kui) pärast seda tulevad külmad, ja (= siis) külv hakkab kiratsema, kasvab viletsalt' (VKS 2: 315–316).

Isuri keel: *kurttaa* 'end halvasti tunda, otsa jääda / sich schlecht fühlen, abmagern' (Nirvi 1971: 222).

Varasemaid etümologiseerimiskatseid. *kurtma*-verbi päritolu suhtes on korduvalt arvamust avaldatud, kuid need etümoloogilised seletuskatsed ei ole veenvad. Etümologiseerimist saatnud ebaõnn on minu arvates johtunud uurijate kasutada olnud lähteandmestiku lünklikkusest ja vaatlusaluse verbi komplitseeritud semantilisest väljast, segavast ja eksiteele viivast homonüümiast, mõnevõrra ehk ka verbitüve foneetilisest varieeruvusest.

Lauri Kettunen on liivi verbis *ku`rttō* 'seisma jääda, maha (puhkama) heita / stehen bleiben; sich lagern' kahtlemisi näinud läti laenu, pidades laenualuseks verbi *kuŗt* (*kūr, kūra*) 'küdemä panna / feuer anmachen' (LW: 168a), mis pole – ka Julius Mägiste arvates – tähenduserinevuse tõttu mõeldav; Kettuneni pakutud laenuoletust kõigutab ka foneetiline ebakõla, sest läti infinitiivitunnus *-t* on vaevalt võinud siirduda tüvesse (Mägiste 1953: 360–362; vt. ka Vaba 1997c: 239: eesti keele läti päritolu verbilaenudes on vähe usutavaid juhte, kus infinitiivitunnus *-t* oleks integreeritud laenulisse verbitüve). Kettunen on samas avaldanud arvamust, et M *kurtma* 'olema, viibima, seisma, (paigal) püsima / stehen, sich befinden' on eventuaalne liivipärasus. Seda arvamust on hiljem rõhutatult korranud Salme Tanning (1958: 111–112): „Üheks selgemaks liivi mõju näiteks lõuna-eesti läänemurdes on sõna *kurtma*.” On huvipakkuv lisada, et Ferdinand Johann Wiedemann on eesti-saksa sõnaraamatus sõnaartikli *kurtma* ... (S) 'stehen, sich befinden' lõppu lisanud märkuse „vgl. das Livische” (Wiedemann 1973⁴). Mulgi *kurtma*-verbi liivilaenulisuse hüpotees ei ole minu arvates siiski eriti usutav, pidades silmas juba eespool kõne all olnud regilaulukeele aineklikku, mis osutab verbi märksa ulatuslikumale, Võru ja keskmurde alale ulatuva levikule.

Alo Raun on võrrelnud *kurtuma*-verbi 'kõhnuma, otsa jääma / abmagern' substantiiviga *kurd* 'volt, kurd / Falte, Runzel' (EKET: 57), korrates sellega õieti Eduard Ahrensi (1843: 118) omaaegset kõrvutust, mille viimane on esitanud oma grammatika lisas „Anhang. Etymologisches Wörterbüchlein”:

„*kurtma* 'trauren, abmagern', F[innisch] *kurtun* 'runzlig werden, eintrocknen', von *kuret* 'Runzel', wovon auch das E[stnische] *korts*." Seletuskatset tulebki pidada rahvaetümoloogia valdkonda kuuluvaks. Vaid Lääne-Eestist on teateid selliste põhikujust hälbivate tüvevariantide kohta, mida võiks ehk panna *kurts* / *korts* häälikulise mõju arvele: *ärä kurtsima* 'verschmachten' r. (Hupel 1780: 137), *kurtsuma* Muh 'otsa, kõhnaks, kiduraks jääma / sich abhärmen, abmagern, verkümmern' (Wiedemann 1973⁴), ent Mägiste on selle rahvaetümoloogilise seletuse kõrval välja käinud alternatiivse *tsi*-järjendi tekke seletuse, mis tundub olevat märksa usutavam: „... viell. aus **kurtima* (mit *-tsi-* aus palatalisiertem *-ti-*?).”

Mägiste lähtub ideest, et eesti-vadja-isuri verbitüvi **kurtV-* ühendab oma tähendushargmikku 'kehaliselt ja vaimselt alla käima, kõhnuma, nõrkema', 'olema, viibima, seisma, (paigal) püsima' kõrval ka tähendusliini 'kaebama, kurtma' (NB! liivi keeles tundmatu), mida ta peab asjaomase verbi alg-tähenduseks (õieti **'kaeveldes, kurtes seisma, norutama'*); selle tüvega seostub Mägiste järgi ka mrd *kortams* 'rääkima, kõnelema / sprechen, reden' (vt. lähemalt Mägiste 1953: 360–362; EEW IV: 1061). Raun, kes „Eesti keele etümoloogilises teatmikus” enamasti esitab Mägiste seisukohti, ei pea verbe *kurtma* 'kaebama, kurtma' ja *kurtuma* 'kõhnuma, otsa lõppema' etümoloogiliselt kokkukuuluvaks (vt. EKET: 57).

Olen arvamusel, et lms **kurt(t)a-* esindab kaht homonüümset verbi, millest 'kaebama, kurtma' seostub etümoloogiliselt mordva esinemusega ja 'haiglane, põdur olema, kangu jääma, kiduma' on balti päritolu laen.

Balti laenualus(ed). Balti keeltes leidub koguni kaks verbitüve, mis nii foneetiliselt kui ka semantiliselt sobivad lms **kurtta-* / **kurta-* laenualuseks. Need on:

1. balti **skurd-t-*: ld *skuřsti* (*skuřsta*, *skuřdo*) 'hädas või viletsuses elama, puudust kannatama; virelema, kiratsema, kiduma, kanguma / Mangel leiden, in Armut sein, kümmerlich leben; im Wachstum zurückbleiben, verkümmern'; **skurd*-tüvest on tuletatud ld *skursnà* 'armetus, viletsus, haletsusväärne inimene / Elend, Jammer, armer Mensch', *skuřsnas* 'armetu, vilets, kehv, haletsusväärne; kasin, napp / arm(selig), bedürftig, jammervoll, kümmerlich; karg, spärlich', *skursnùs id.*, *skuřdas* 'vaesus, puudus, viletsus / Not, Elend, Jammer, Entbehrung', *skurdà* 'haiglane, põdur, kidur olend / kränkliches Geschöpf, schwächliches Geschöpf,

Siechling', *skurdüs* 'vaene, vilets, kehv, armetu; nukker / arm, elend, abgerissen; traurig, betrübt, gerührt, jammervoll' (LEW II: 822–823 *sub skuřdas, skursnà, skuřsti*); vrd. algsł **k̑rt-*, adj. **k̑rtav-*: vn murd. *кypmámb* 'haiglane, nõrgavõitu olema, end haiglaselt tundma', *кypmьга* 'lombakas inimene', ukr *кы'рмавути* 'olesklema, igav- lema', serbohor *кp̑мав* 'arengus mahajäänud, kängunud, vilets, kidur (vili)', slo *kartavec* 'kängu, kiduraks jääma', *kurti* 'kängunud, kidu- raks jäänud' (Petleva 1989: 269–271; ËSSJa 13: 241–242 *sub *k̑rtati / *k̑rtēti / *k̑rtiti*; laiemat indoeuroopa tausta vt. LEW II: 803 *sub skeřsti* 'tapma, maha lööma / schlachten, stechen');

2. balti **gurd-t-*: ld *guřsti* (*guřsta, guřdo*) 'viivitama, kõhkleva, kahevahel olema, aega raiskama; vanadusest nõrgaks jääma, lõpma, kärvama / zaudern, säumen, Zeit vergeuden; hinfällig, abgeschwächt werden, verenden, krepieren', *suguřsti* 'aega surnuks lööma, venitama / vertrö- deln, verzögern, vergeuden', *guřstas* 'viivitus, ajaraisk / Versäumnis, Zeitvergeudung', *gurdüs* 'pikatoimeline, aeglane, sõnaaher, seltsimatu / saumselig, trödelnd, langsam, einsilbig, wortkarg, wenig mitteilbar', lt *gurt* (*guřst, gura*) 'nõrgaks, jõuetuks jääma, kaalust maha võtma / matt, schwach werden, abnehmen', *guřds* 'väsinud, roidunud / müde, matt, lau' (LEW I: 178 *sub gurdüs*; etümoloogilist tausta vt. ka LEV I: 327 *sub gurt*).

Lms **k̑ŋka-* 'surema'

Levik ja esinemus: eeP *kõnga/ma, kõnge/ma* 'surema, kärvama, lõpma / krepieren, sterben', ära *kõngema id.* ja samatähenduslikud edasituletised *kõng/u/ma, kõnga/sta/ma*, verbi kohta leidub ohtralt näiteid Põhja-Eesti regi- laulukeeles, nt. Hlj *kongema* (VK VI/2 sõnastik), Jaa *ootab kõrbi kõngevad, / lina-aga-lakka langevad* (ERL III/1: 13), Kos *ootas mu hobuse surema, / linalakka langema, / kõrvi ruuna kõngema* (ERL I/1: 259:). Verb on regist- reeritud ka liivi keelest: *kõŋkõ* 'surra, otsa saada (loomad) / umkommen, kre- pieren (von Tieren)' (LWb: 119a). Ülejäänud läänemeresoome keelealal vaa- deldavat verbitüve publitseeritud leksikograafiliste allikate põhjal otsustades registreeritud ei ole (vt. ka EKET: 59).

Liivi esinemusele *kõŋkõ* apelleerides tuleks verbi tagavokaalset, õ-list tüve pidada ka eesti esinemuses primaarseks: „... das spätfinnische *ę* ist im

Westlivischen und im Übergangsdialekt erhalten.” (Posti 1942: 17.) õ-lise tüve kõrval esineb eesti keelealal foneetiliselt häälbivaid, eriti 1. silbi vokalismi poolest eri kujuga tüvevariante: *kängema* ’kängu, kiduraks jääma / verkommen, verkümmern’, *ära kängema* ’otsa saama, surema / umkommen, crepiren’ (Wiedemann 1973⁴), *känguma* ’kasvus, arenemises normaalsest maha jääma, kängu jääma, manduma; viletsaks, nõrgaks, armetuks jääma (elusa looduse kohta) / verkümmern, dahinsiechen’ ja selle tuletised *käng*, *-u* ’kängumine, kidumine / Verkümmern, Verkommen’, *kängus (olema)* ’kasvus kängu, kiduraks jääma / beim Wachsen in’s Stocken geraten, verkümmert sein’, *kängu (jääma, minema)* ’kiduraks jääma / verkümmern, verkommen’, *kängur* ’kidur laps või loom / abgezehrtes, atrophisches Kind oder Thier’, eeL *köng*, *köngats* ’kängunu’, *köngi* ’kängus, kidur / verkümmert’, eeL *känkama*, *kängerdama* ’surema, kärvama / sterben, krepieren’ (EKMS III: 947 *Surema*), *könkäss* ’köngel / krepieri’ ja *köngerdämä* ’köngema / krepieren’, nasaalitud tüvemodifikatsioonid *käägama*, *köögema* Khn ’aeglaselt surema’ (EKMS III: 947 *Surema*). 1. silbi vokaalivahelduse ä / õ põhjuseks on kõnealuse, eventuaalselt baltilaenulise verbitüve deskriptiivistumine ja põimumine mitme häälikuliselt ja ka semantiliselt plaanis lähedalseisva sõnatüvega, nt. eesti kirja- ja murdekeeles tuntud keelenditega *kõnksu* ’köverasse, konksu’, *kõnku*, *köngu*, *köngä* ’köverasse’, *känni* ’kängu’, *kõnni* ’kasvult kängu’, *kännima* ’kängus olema’, millele leidub paralleele teisteski läänemeresoome keeltes, nt. krj *känkelö*, *känkerä* ’köver, kõverdunud / krumm, gekrümmt, schief’ (lisanäiteid vt. SSA 1: 472–473 *sub känkky*).

Varasemaid seletuskatseid. Kettunen on sidunud lv *kõņkõ* ja ee *kõngema*, võrrelnud neid adjektiividega lv *kaņktõ* ’kange, jäik; pinguli tõmmatud / steif; stramm angezogen’ ja ee *kange* ’jäik, paindumatu / steif’ ning leidnud, et see on deskriptiivse värvinguga sõnatüvi („Ein wort mit descr. färbung.” LWb: 119a). Mägiste on kaldunud aktsepteerima Kettuneni arvamust, nähes *kõngema*-verbi võimalikku tuletusalust adjektiivis *kange* („evtl. von *kange*” EEW IV: 1098). Mägiste on oletanud, et *kõngema* algne semantika on oletatavast tuletusalusest johtuvalt olnud *’jäigaks, kangeks muutuma / steif werden’ ning saanud eufemismipürgimuse tõttu uue, sekundaarse sisu ’surema, lõpma / krepieren, sterben’. Kettuneni-Mägiste seletuspüüe pole eriti veenev ja kuulub pigem rahvapärimoloogias valdkonda.

Eventuaalse balti laenualusena esitan verbitüve **kenk-*, mille jätkajaks tänapäeva leedu keeles on *keñkti* (*keñkia*, *keñkē*) ’kahju tegema / schaden, wehtun’; sellesse balti sõnaparre kuuluvad apofooniavahelduses olevad ld *kankā* ’piin,

vaev / Qual, Pein, Marter', *kankinti* 'piinama, vaevama / quälen, peinigen', lt *kañcināt* 'pahandama, vihasama / ausforschen, reizigen, ärgern' jt. (LEW I: 240 *sub keñkti*, LEW I: 206 *sub kakti*; Būga 1959: 445; LEV I: 376–377; balti sõnatüve indoeuroopa tausta laiemalt vt. IEW I: 565 *sub *kenk-* 'kõrvetama (kuivatama), haiget tegema; põletav janu, nälg / brennen (dörren), weh tun; auch bes. von brennendem Durst und Hunger').

Lms **kärpäädä-* / ? *kerpäädä-* 'surema'

Levik ja esinemus. Vaadeldav verb levib laialt põhjaeesti keelealal: *kärbama* : *kärvata* intr. 'surema, lõpma, otsa saama (loom); sattuma; kahjustama, rik-kuma, hävitama; ära võtma (külm) / krepieren, umkommen; fallen, geraten; zerstören, beschädigen; verderben; benehmen (von der Kälte)', *kärvama* : *kärvata* 'surema, lõpma / krepieren, sterben'. Verbi kohta leidub ohtralt näi-teid põhjaeestilises regilaulukeeles, nt. Kuu *uinutan unise silmad*, / *kärvän silmäd kärbaseltä* (ERL III/3: 955); Koe *Võtku pergel põllepõlve*, / *kärvaku tanu-aluse* (ERL III/3: 857), Äks *põletagu sepa põlved*, / *kärvaku käed mõle-mad* (Salve, Rüütel 1989: 18), Ksi *Jumal aga sundku sepa sõrmed*, / *kärvaku käed mõlemad* (Salve, Rüütel 1989: 54). *kärbama*-verbi laiendid on nt. ref-leksiivtuletis *kärbuma* 'surema, hävima (kudede, rakkude kohta), tundetuks või tuimaks muutuma, kangestuma, jäigastuma / vertauben (von Gliedern, Zellen), absterben, starr, gefühllos werden, erstarren', *kärvastama*, *kärva-tama* ja *kärbatama* tr. 'kiduma, otsa jääma, ära kurnama; närbudes kipra tõmbama / schwächen, dahinsiechen; runzelig werden' (vt. ka Wiedemann 1973⁴). VMS-i järgi levib *kärbama* / *kärvama* kohati ka lõunaeesti keele-alal. Sihipärase terminiloome vilju on vaadeldavast verbitüvest tuletatud meditsiiniterminid *kärbus* 'nekroos', *kärbuslik* 'nekrootiline' vms., võib-olla ka esitatud termininäidete tuletusaluseks olev refleksiiv *kärbuma*, nagu on oletanud Mägiste (EEW IV: 1145). Laadivahelduslikku verbitüve iseloomus-tab astmeüldistus nii nõrga (*kärvama* pro *kärbama*; selle kohta vt. ka Loorits 1939: 28) kui ka tugeva astme (*kärbatama* pro *kärvatama*) suunas.

Publitseeritud leksikograafiliste allikate põhjal otsustades pole kõnealust verbi registreeritud väljastpoolt eesti keeleala.

Varasemaid seletuskatseid. Mägiste on kõhklemisi pakkunud lahendust, mille kohaselt *kärbama* on tuletatud oletuslikust noomenitüvest **kärpä-*; vii-masest on Mägiste järgi tuletatud ka adjektiiv *kärvas* : *kärba* 'hävitav; käre

(külma) / verderblich, zerstörend; streng (von der Kälte)' (EEW IV: 1145). Raun on *kärvama*- ja *kärbuma*-verbi pidanud deskriptiiviks (EKET: 62, 63). SSA-s (I: 479) seotakse vaatlusalune eesti verb soome ja karjala keelele iseloomuliku onomatopoeetilis-deskriptiivse sõnaperega, kuhu nimetatud allika järgi kuuluvad mh. sellised verbid nagu sm *kärventää*, krj *kärventēä* jt. 'põletada, kõrvetada, kärsatada / (ab-, ver)sengen, rösten, braten', sm *kärventyä*, krj *kärventüö* jt. 'kõrbema minna / verrussen', sm *kärvätä* : *kärp(p)ään* 'suitsetada, pahvida / schmauchen, paffen'. Arvan, et ee *kärbama* ja selle sekundaarne teisend *kärvama* on siiski muulähtesed, mis foneetiliselt (*ä* pro *e*?), eriti aga semantiliselt plaanis on lähenenud ja põimunud verbidega ee murd. *kärvama* 'põlema / brennen', *kõrbema* / *kõrvema* (: *kõrveta* / *kõrbeda*) 'põhja kõrbema, põlema, pruuniks minema / anbrennen, brennen (intrans.), braun werden' vms.; siinkohal tuleb tähelepanu juhtida ka regilaulukeelele, kus *kärvama* paralleelverbiks on *põle(ta)ma*: Äks *põletagu sepa põlved*, / *kärvaku käed mõlemad* (Salve, Rüütel 1989: 18).

Eventuaalse balti laenualusena esitan verbitüve **skerb-*, mille jätkajaks ld *skerbtī* (*skerbia*, *skerbē*) 'sügavalt sisse lõikama, nõrgemaks muutuma, kaalus maha võtma, (kehaliselt ja kõlbeliselt) alla käima / tief einschneiden, einzeichnen, schwächer werden, abnehmen, (körperlich oder sittlich) herunterkommen'. Balti **skerb*-tüvega samasse perre kuuluvad nt. lt *škêrbs* 'mõrkjas (õlu), kibe, mõru, hapu / herb (vom Bier), bitter, sauer', samuti apofoonia-vahelduses olevad *skarbs* 'kare, terav, karm, järsk / schroff, rauh, widerhaarig, streng', ld *skuŗbtī* (*skuŗbia*, *skuŗbē*) 'haletsemisväärses olukorras olema / in Elend sein', lt *skûrbt* (*skûrbst*, *skûrba*) 'minestama / ohnmächtig werden' jt. (LEW II: 801; Būga 1958: 487; LEV II: 348–349; balti **skerb*-tüve indoeuroopa tausta laiemalt vt. IEW II: 943 *sub* **(s)kerb(h)-*, *(s)kreb(h)-*, mis on indoeuroopa **sker-* 'lõikama / schneiden' etümoni labiaalklusiiliga laiend).

Balti **e* substituuutideks 1. silbis on eesvokaalsetes tüvedes teatavasti *e* või *ä*, tagavokaalsetes aga taga-*e* (vt. lähemalt Kalima 1936: 67–68), mida liivi ja eesti keeles jätkab *õ*. Käesoleval juhul tuleb arvestada eelkõige substituuutidega *ä*, kuid *e*-line substituuut pole siiski välistatud: tegemist võib olla algsest põhjaeesti keelendiga – millele näikse osutavat eesti regilaulukeel –, mis alles uuemal ajal kirjakeele vahendusel on võinud sporaadiliselt levida lõunaeesti keelealale. Probleem on õieti selles, et 1. silbi vokalismis on võinud toimuda suurele osale põhjaeesti keelealast iseloomulik häälikuareng *er* > *är* (vt. nt. Kask 1967: 123).

Kokkuvõtte asemel. Läänemeresoome keelte balti päritolu verbitüvesid on senise uurimistöö käigus tuvastatud kaduvvähe. Nii näiteks nimetab Lauri Hakulinen (1968: 279–282) balti laenude ülevaates vaid nelja verbilaenu, kusjuures kolme verbi balti päritolu on ebakindel: ? *hautoa* 'haududa', ? *louhia* 'murda, lõhkuda (kive)', ? *temmata* 'tõmmata', *tuulastaa* 'tulevalgel ahinguga kala püüda'. Uuemad uurimused on usutavaid balti päritolu verbilaene vähe juurde toonud. Probleemi tuum on selles, et verbide etümologiseerimisel puutume kokku märksa suuremate raskustega ning saadud tulemused ei tarvitse filigraanseimagi analüüsi korral olla eriti usutavad. Raskused johtuvad peamiselt verbide komplitseeritud semantilistest väljadest, segavast ja eksiteele viivast homonüümiast vms. tegureist. Kirjeldatud raskused saadavad ka käesolevas lühikäsitluses esitatud etümoloogiaid, sealjuures eriti vaadeldavate verbide ulatuslik semantiline põimumine mitme homonüümse, kuid päritolult muulähtese verbiga. Algsemate tähenduste väljaselgitamiseks on jälgitud uuritavate verbide levikut ja semantikat murdeis, sugukeeltes, nende kooselu sünonüümide ja homonüümidega, s.o. kõiki tegureid, mis on võinud mõjutada analüüsitavate verbide semantilist evolutsiooni.

Keelenäidete allikad

Eesti keel: EKMS I–IV; ERL I–IV; Göseken 1660; Helle 1732; Hupel 1780; Hupel 1818; Salve, Rüütel 1989; Vestring 1998; VI/2; VMS I; Wiedemann 1973⁴. Liivi keel: LW. Vadja keel: VKS 2. Isuri keel: Nirvi 1971. Karjala keel: <http://kaino.kotus.fi/cgi-bin/kks/karjala>.

ÜBER DIE HERKUNFT VON EST. *keris*

Est. *keris* : *kerise* 'Hitzsteine, oberer Teil des Bauernofens (in der Badestube, mit heißen Steinen)' (Viires 1995: 76; EKMS I: 69 *Ahi*) ist bekanntlich nicht in den anderen ostseefinnischen Sprachen verbreitet, ausgenommen sein Auftreten im Livischen von Kurland *kerikš* 'der ofen der badestube', das L. Kettunen "nach mitteilung eines alten mannes in Sr. [= dorf Sīkrõg], wo aber die anderen das wort nicht kennen" (LW: 115b) erfaßt hat. L. Kettunen vermutet, daß das livische Wort von est. *keris* abstammt (*ib.*). Das estnische *keres* ist die Ausgangsform für lett. *ķerešas*, *ķereši*, *ķereži*, *ķeršas*, *ķerši* Pl. 'Glutsteine im Riegen- und Badestubenofen, der Glutfang; die Schlacken in der Schmiede' gewesen (s. Thomsen 1890: 259ff.; ME II: 368; Raģe 1969: 12).

Im estnischen Sprachraum ist das Wort wie folgt verbreitet: *keres* Pā LoE VI Ta, *kiris* PõSa Muh, *kirits* / *kirets* Hi (EKMS I: 69 *Ahi*); vgl. auch *keris* : *kerise* / *kerikse*, (P) *keres* : *kerese* / *kerekse*, (D) *kiristi* : *kiristi*, *kirits* : *kiritse*, (d) *kiris* : *kirize* 'obere Abtheilung des Bauernofens; Leuchtturm, Feuerbake' (Wiedemann 1973⁴).

Etymologisierungsgeschichte

T. E. Uotila (1938: 80) hat mit Fragezeichen komi *gor* 'ofen', *pjys'an-gor* 'Badestubenofen', udm. *gur* 'Ofen' und est. *keris* nebeneinander gestellt. T. E. Uotila hat sogar angenommen, daß die permischen Ofenbezeichnungen etymologisch mit komi *goran'* 'Speiseröhre (bei Tieren)', fi. *kerō* 'Kehle, Gurgel, Rachen, Schlund', est. *kõri* 'Gurgel, Kehle, Luft- od. Speiseröhre; Schlund, Strudel' u.a. verbunden sein können. Komi *gor* hat sich im Chantischen und Mansischen (KÈSK: 78 *sub zop I*) verbreitet. Zur Unterstützung der Etymologie von Uotila hatte sich E. Ernits (1976: 197–198) zu Wort gemeldet und geäußert, daß komi *gor*, udm. *gur* und est. *keris* / *keres* etymologisch identisch sind und auf die Ursprungsform **ker-* zurückgeführt werden können. Gestützt auf V. M. Illič-Svitōč (Illič-Svitōč 1971: 340) versucht

Ernits anschließend den etymologischen Worttyp in einem nostratischen Kontext unterzubringen.

Im vorliegenden Artikel wird aber die Ansicht zum Ausdruck gebracht, daß es bisher noch nicht gelungen ist, für das estnische Wort *keris* eine glaubhafte Etymologie vorzulegen, bei der die Genese der Hitzsteine als einer kulturhistorischen Erscheinung Berücksichtigung gefunden hätte. Auch J. Mägiste hielt *keris* etymologisch für unklar (EEW III: 779–780 *sub keris*). Er hat zögernd die Möglichkeit ins Auge gefaßt, daß *keris* mittels des Nominalsuffixes *-is* vom Stamm *kere* 'Leib, Körper, Rumpf' abgeleitet wurde, und die eventuelle ursprüngliche Bedeutung dieser Ableitung 'Ofenrumpf, Steingestell unter und um den unbedeckten Steinen des Badestubenofens' hätte sein können. Diese Etymologie ist m.E. nicht besser gelungen und doch eher im Bereich der Volksetymologie einzuordnen. In J. Mägistes Etymologie wird nämlich nicht der kulturhistorische Hintergrund der Entstehung der Hitzsteine in Betracht gezogen: In Nordosteuropa entstand der typische Ofen wahrscheinlich direkt um die offene Feuerstelle, indem Steine aufgeschichtet wurden (s. Viires 1995: 76 *sub keris*).

Desweiteren hat J. Mägiste auf die Sekundarität der *i* beinhaltenden Varianten hingewiesen und meint, daß *kiris* das Ergebnis von Hyperkorrektheit ist. Bei *kiristi* Hi geht Mägiste auf die Möglichkeit einer volksetymologischen Neuauslegung ein (vgl. die Verben *kirisema* 'knirschen, knirren, quirren, schreien' und *kiristama* 'knirschen' sowie die Variante *kirits* Hi, die er wegen der Endung *-ts* mit den auf die gleiche Endung auslautenden Deminutivableitungen verbindet.

Die baltische Hypothese

Im vorliegenden Beitrag wird für das zur Rede stehende Wort eine baltische Lehnetymologie vorgestellt, die aber nicht unbedingt eine etymologische Zusammengehörigkeit von est. *keris* mit komi *gor* und udm. *gur* ausschließt. Die vermutliche baltische Ausgangsform wäre **kerV-*. Dabei werden vor allem in Betracht gezogen: lett. *çeri*, *çeras* Pl. 'die Glutsteine auf dem Gewölbe des Riegen- od. des Badestubenofens, die (in der Badestube) begossen werden; der Glutfang', *çeras*, *ceres* Pl. 'die Andacht, Ehrfurcht, Inbrunst', *cerêt* 'hoffen, denken, meinen, (heimlich) lieben, minnen' (ME I: 374–375); *ceres* 'Glutfang' (EH I: 266). Direkte Entsprechungen im Altpreußischen und

heutigen Litauischen gibt es nicht, jedoch der in Frage kommende lettische Wortstamm besitzt einen glaubwürdigen indoeuropäischen etymologischen Hintergrund. Lett. *cēri* entstammt dem semantischen Komplex 'brennen, glühen, erhitzen, lodern, flammen, heizen u.a.' (LEV I: 167–169 *sub cerēt*). Vgl. auch lit. *kūrti* (*kūria, kūrė*) 'heizen', lett. *kuŗt* (*kūr / kurst, kūra*) *id.*, lit. *kārštas* 'heiß, glühend, brennend, hitzig, feurig, inbrünstig', *karštis* 'Hitze'; serbokroat. *čèrjen* 'Wölbung über dem Feuerherd mit einem Loch oben beim Rauchfang', lett. *karst* (*karst, karsa*) *intr.* 'heiß werden, heiß sein, von der Hitze rot werden; (fig.) warm werden, entbrennen, sich sehnen', russ. *чeрeн* 'Salzpfanne der Salzsiedereien', kslaw. *чeрeнь* 'Boden des Back- und Kochofens, Feuerherd; poln. *trzon* 'Herd', ukr. *чepинь* 'под в печи; площадка, лежанка над печью'; ahd. *herd* 'Herd'; lat. *cremō, -āre* 'verbrennen (tr.)' (Preobraženskij 1959: 68; ME II: 164; LEW I: 223–224; Vasmer IV: 340; IEW I: 571–572 *sub *ker(ə)* 'brennen, glühen, heizen'). Es sei hier noch vermerkt, daß ÈSSJa eine Verbindung der aufgeführten slawischen Wörter mit baltischem und germanischem Material für spekulativ hält; nach ÈSSJa (4: 64–65 *sub *čerēnъ/b*) ist das slawische Material eine Fortsetzung des indoeuropäischen Archetyps **k^uer-* / **ker-* 'zusammendrehen, flechten'.

Das auslautende *-(i)s* ist sekundär und von jüngerem Aufkommen. Unter den baltischen Lehnwörtern fehlen vollkommen auf *-is* : *-ise* auslautende Wörter, ausgenommen das für ein baltisches Lehnwort angesehene *kārbis* 'Trockengerüst auf dem Felde (für Erbsen, Klee)', wobei die baltische Herkunft des letztgenannten äußerst unglaublich erscheint. Von den estnischen auf *-is* : *-ise* auslautenden Wörtern fällt ein beträchtlicher Teil auf vor nicht allzu langer Zeit abgeleitete Deverbale.

Lehnwörter mit baltischer Herkunft, die auf den estnischen Sprachraum begrenzt sind, teils eine beschränkte südestnische Verbreitung aufweisen, wurden auch schon früher vorgestellt (s. Näheres Vaba 1995a: 81ff.). Ein diese vereinendes formales Merkmal ist das wortanlautende *k-*, das sich als (ur)baltisches *k-* (oder *g-*) erweist. Im Lettischen sind die genannten Klu-sile vor Vokalen der vorderen Reihe zu Affrikaten geworden, und aus diesem Grunde kann *keris* kein jüngerer lettisches Lehnwort sein.

KÄBLIK ON AHJULIND!

Käblik on värvuliste seltsi käbliklaste sugukonda kuuluv tilluke viirulise pruuni sulestiku ja püstise sabaga lind. Linnu ametlik eestikeelne nimetus *käblik* pärineb teatavasti Lõuna-Eestist (levik VMS-i järgi Saa Pil KJn SJn Trv Hls Krk Hel Nõo Kam Ote San Kan Krl); *käblik* g. *käbliko* / *käblike* (d) 'Zaunkönig (*Motacilla Regulus* L., *Regulus cristatus* Ray.), auch andere Grasmücken', *kumm-k.* 'Nachtschwalbe (*Caprimulgus*)' Wiedemann 1973⁴; *käblik* Zaunkönig d. Hupel 1780: 530. Regilaulukeelgi kinnitab linnunimetuse lõunaeeestilist, domineerivalt mulgilist tausta (<http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas>). Mart Mäger (1967: 157) on arvanud, et nimetus iseloomustab linnu välimust, mistõttu see võib olla tuletatud sõnast *käbi*: uurija seob *käbliku* Wiedemanni sõnaraamatus leiduva adjektiiviga *käbilik* : *käbiliku* 'zapficht, zapfenartig, zapfenförmig, kätzchenförmig', esitades kinnitava lisatõendina Helme käblikunimetuse *kummkäbi*. Ka Alo Raun on pidanud võimalikuks *käbi* ja *käbliku* kuulumist samasse sõnaperre (EKET: 61). Julius Mägiste pole seda päritolutõlgendust jäagilt heaks kiitnud, sest „die lautliche Seite dieser Erklärung (man beachte die unerwartete Synkope von *i* in der zweiten Silbe) ist doch einigermaßen unklar” (EEW IV: 1119). Mägiste poolt esile toodud kahtlused on põhjendatud. Veel on Eino Koponen (1993: 86) kõhklemisi esitanud oletuse, et *käblik* võib kuuluda samasse deskriptiivsesse sõnaperre kui ee *käbe* 'nobe, väle, kiire'.

Käesolevas lühikirjutises esitatakse *käblikule* balti etümoloogia, mis – nagu allpool osutame – avab ahvatleva võimaluse siduda *käblik* ulatuslikuma tüpoloogilise areaaliga. Silmas on peetud läti käblikunimetusi *ceplis*, *ceplītis* 'käblik / der Zaunkönig' (ME I: 373), *paceplītis*, *paceplīte*, *paceplīņš* 'käblik / der Zaunkönig, Schneekönig (*Troglodytes parvulus*)' (ME III: 11). Nüüdisleedu apellatiivses sõnavaras seda käblikunimetust ei tunta. Kuid sõnaalguline *k-* osutab, et *käblik* on lähtunud märksa arhailisemast, afrikaadistumata balti originaalist **kep/IV-*, kui seda on lt *ceplītis*. On märkimisväärne, et seesugune vanapärane, algse eesvokaali ees püsinud *k resp. g* peegeldub mitmes

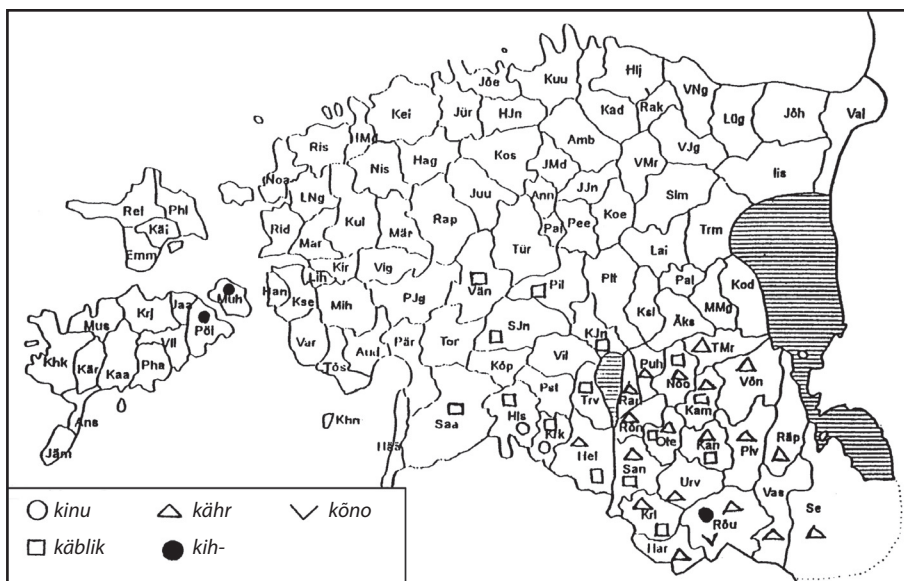
muuski kitsa lõunaeestilise levikuga baltismis. Siinkohal esitatud asjaomane näitestik ei ole ammendav.

***k-, *-k-**: *kinu* Hls Krk 'küngas' ? < blt **kinV-*, vrd. ld *kinis*, *kinē* 'kõrgem, kuivem koht soos', lt *cin(i)s*, *cine*, *ciņa*, *cina* 'mätas', *cinâtiēs* 'tõusma, kerkima (soo, raba)'; eeL *kähr(ik)* 'mäger' < blt **kerš-*, vrd. ld *kéršas* 'musta-valgekirju, vöödiline', *kéršis* 'kirju loom või lind', vrd. ka *karšis* 'latikas (*Abramis brama*)' ← **'(musta-valge)kirju kala*'; är '*k*' : är '*gā* Lei 'metspuuk (*Ixodes ricinus*)' < blt, vrd. ld. *érkē*, lt *ērce id.* (Lei är '*k* kohta vt. lähemalt Vaba 1997c: 400).

***g-**: (valdavalt lõunaeestilise levilaga) haput märkiv *kihC*-tüvi: *kihne*, *kihkjās* 'hapukas', *kihmastama* 'tilgastama' jt. < blt **gīž-* / **giž-*, vrd. ld *giž/ti* (*gīžta*, *gižo*) 'hapnema, hapuks minema', *giž/ūs*, *giž/nūs* 'hapu(ks läinud)' jt.; *kill/haugass* Har, ? *köll* VJg Hää 'musträhn (*Dryocopus martius*)', lv *kill id.* < blt **gilnā*, vrd. ld *gilnā* 'musträhn', lt *dziľna*, *dzilnis* 'rähn' (lv *kill* kohta vt. Kalima 1936: 117; Mäger 1967: 120 peab linnunimetust häälikujäljendiks); eeL *kõno* 'metsamesiniku ronimisvahend' < blt **genV-*, vrd. ld *genýs*, *geinýs*, *geinis*, lt *dzenis*, *dzeinis id.* (vt. täpsemalt Vaba 1990b: 173 jj.; 1990d: 35 jj.²⁹). Kitsalt lõunaeestilise levilaga baltismide puhul tuleb loomulikult arvestada laenamisvõimalusega läti keelest (mõnest läti hõimukeelest). Kuid *k* > *c* on lätis küllalt vana: häälikumuutuse dateerimisel osutatakse, et 13. saj. dokumentides on läti keeles vana balti **k* asemel *c* (Endzelīns 1931: 200; 1948: 51, 52, 55).

Ernst Fraenkel on vaatlusaluse läti käblikunimetuse etümoloogiliselt sidunud küpsetamist ja praadimist märkiva balti verbitüvega *kep-*, mis on i-e *pek^u-* 'keema, keetma / kochen' metateetiline tüvekuju: ld *kēpti* (*kēpa*, *kēpē*) 'küpsetama, praadima / backen, braten', intr. 'küpsema / gebacken, gebraten werden', lt *cept* (*cep*, *cepa*) 'küpsetama, praadima / backen, braten, sengen, brennen' (LEW I: 241; IEW I: 798). Fraenkel on veenvalt tõestanud, et läti käblikunimetuse *ceplis*, (*pa*)*ceplītis* dem. primaarne tähendus on 'ahi' resp. 'ahjualune või -esine koht', vrd. lt *ceplis II* 'leivaahi, reheahi / der Backofen; der Ofen in der Getreidedarre', *ceplītis* 'väike reheahi, mis annab valgust / der kleine Ofen zur Beleuchtung in der Dreschtenne' (ME I: 373; sellest läti laenualusest lähtuvad *tse`pli* Har Rõu 'lubjaahi' ja lvK *tsepl`à* 'praeahi; tõrvaahi / für einen besonderen Zweck gebauter Bratofen; Teerbrennerei' Vaba

²⁹ Nendes kirjutistes pole esile toodud ega analüüsitud lõunaeestilise *kõno* kogu derivatiivset ja semantilist hargmikkku, nt. seesuguseid vanu tehnilisi oskussõnu nagu *kõnõrus* 'harkadra alus' jmt.

Algseid velaare *k* resp. *g* kajastavaid balti sepaatlaene eesti keeles.

1997c: 226; LW: 432–433; Suhonen 1973: 226), *paceplis* 'ahjualune või -esine koht / der Raum unter od. an dem *ceplis*' (ME IV: 11). Täendusareng 'ahi' resp. 'ahjualune, -esine koht' → 'kählik' rajaneb piltlikul võrdlusel: kähliku ümmargust pesa, millel lennuava külje peal, võrreldakse (kummiga) ahju või ahjualuse resp. -esise ruumiga. Nt. Zemgalest seeli murdealalt on kirja pandud järgmine selgitus: *pac'ēpl'ēši iz z'ēmes pēreļi, pērekl'ēt'i istāisa kō^a pa:c'ēpli pi c'in'ēša* ['kählikud teevad pesa maa peale, teevad pesa kui ahjualuse mätta serva'] (Indāne 1986: 183). Ka Tormas kannab kählik *ahjulinnu* nime: *ahjulinnul on niisugune ilus pesa kui karjapoisi ahi, sellest ongi ahjulind* (Mäger 1967: 157). Mäger kirjutab, et kähliku hästi viimistletud pesa on toonud linnule erilise kuulsuse. Võrreldes linnu endaga on ta pesa alati suhteliselt väga suur. Inimesed on seda pidanud linnupesadest kõige toredamaks. Teinekord on ilusat majagi võrreldud kähliku pesaga (Mäger 1969: 135–136; sealsamas on autor esitanud järgmise Karksist kirja pandud seletusmuistendi: *Ku linnu lānnu merd kajome 'kaevama', sis om kählik kige edimen ollu. Kige ilusep pesā luat 'lubatud' temāl tetā sis. Mättā sehen, ilust päält kinni, kumm pääl. Sihenpuul om sule. Ku mõni ää maja tege, sis ütelts: ninda ilus maja ku kähligu pesā, om juskū tōll 'tōld'*).

Semantiline tuletusseos 'ahi' → 'käblik' levib märksa laiemalt, kusjuures n.-ö. ahjutemaatika on suunanud mitme teisegi linnuliigi nimepanekut. Kõne all on liigid, kes punuvad kerakujulisi külgevaga pesi, mis toovad meelde (kummiga) ahju, ahjualuse paiga, sh. lehelinnud (*Phylloscopus Boie*), kuldpea-pöialpoiss (*Regulus regulus regulus L.*), kuuse-käbilind (*Loxia curvirostra curvirostra L.*), kaldapääsuke (*Riparia riparia riparia L.*) ja tõenäoliselt veel mõned liigid.³⁰ Vaatleme esmalt *käbliku* enese ülekandumist teistele liikidele. Wiedemanni sõnaraamatu järgi (1973⁴) märgib *käblik* järgmisi linnuliike: *käblik* G. *käbliko* / *käbliki* (d), dimin. *käblikokene* G. -*keze* 'Zaunkönig (*Motacilla Regulus L., Regulus cristatus Ray.*), auch andere Grasmücken', *kumm-k.* 'Nachtschwalbe (*Caprimulgus*)'. Kaasajastame liiginimetusi ja täpsustame levikupilti Mägeri abiga. Lisaks *käblikule* tähistab *käblik* rahvakeeles järgmisi liike: lehelinde (SJn Saa Krk), sest „nii käblikul kui ka lehelindudel on maas asuv „kummiga” pesa” (Mäger 1967: 160–162), kuldpea-pöialpoissi: levik Mägeril EKMS-i järgi (Vän VI M Nõo), kus liigid *Troglodytes trogl.*, *Regulus regulus* ja *Loxia rostra* üksteisest lahutamata (*ibid.*: 163), käbilindu (Vän; *ibid.*: 185). Eesti keele- ja kultuurikontekstis on *käblik* etümoloogiliselt läbipaistmatu, osutudes täiesti isoleeritud lekseemiks. Rahvaetümoloogia on *käblikut* häälikuliselt võinud vahest vormidagi, sidudes selle *käbi*-sõnaperega, kuid seesugune oletus on tarbetu, sest esisillbis on *ä* balti *e*-vokaali ootuspäraseid substituute (Kalima 1936: 68) ja *pl*-ühend sobitub eesti häälikusüsteemi 1. ning 2. silbi piiril teisevälteliseks *bl*-ühendiks; võimaliku deminutiivse lähtekuju *īt*-liidet korvab *-(i)k-*. Nagu eespool öeldud, ilmneb ahjumotiiv Tormast registreeritud *käblikunimetuses ahjulind*. EKMS-i järgi (II: 615 *Linnud*) on *ahjulind* registreeritud ka Kadri-nast, kus see märgib *Phylloscopus collybita*'t. Ahjuassotsiatsioon on usutavasti suunanud ee *kumm(i)*-täiendiga linnunimetuste teket, pidades silmas, et *kumm* on muuhulgas ka 'paekividest laotud (v. kohati ja uuemal ajal ka tel[l]iskividest võlvitud) kaitselagi reheahju lee e. kolde kohal' (EKMS I: 70–71 *Ahi*): *kumm/käblik* Saa Pil KJn SJn Hel 'käblik', 'lehelind' Pär (Mäger 1967: 157, 160), *kummi/lind* PJg Tor Pil KJn 'käblik', '(Tor Pär) väike-lehelind' (*ibid.*: 157, 162), *kumm/käbi* Hel 'käblik' (*ibid.*: 157). Ahjulinnu-motiiv tuleb üpriski omapärasel moel esile leedu linnunimetustes *peč/landà*,

³⁰ Linnunimetuste ülekandumise kohta vt. Mäger 1963: 206 jj.; pesakujust nimetuse ülekandumise alusena, sh. *käbliku* ülekandumisest vt. *ibid.*: 213.

peč/lindà jt. 'käblik; vaenukägu (*Upupa epops*); põialpoiss (*Regulus regulus*)', *pečią/landa, pečia/linda* 'lehelind (*Phylloscopus*); kaldapääsuke (*Riparia riparia*)' ja *krosni/landa* (*Phylloscopus trochilus*)' (<http://www.lkz.lt>), mis sõna-sõnalt on 'ahjupugeja / Ofenkriecher': *pėčius resp. krósnis* 'ahi' + *lįsti* (*leñda, liñdo*) 'ronima, pugema'. (Nii on Fraenkel tõlgendanud leedu käblikunimetust *pečlindà*, vt. LEW I: 241 *sub kėpti*.) Sm *uunilintu* 'salulehelind (*Phylloscopus trochilus*)' on samuti *ahjulindude* esindaja, sest ta „tekee maahan uunin muotoisen pesän” (NyS 3: 225). Erialakirjanduses on *ahjulindlasteks* ristitud teatav Lõuna- ja Kesk-Ameerikas elunev sugukond linde, kes vihmaperioodil rajavad suure ahjulaadse pesa (LE VI: 339–340): lad *Furnariidae* (*furnus* 'leivaahi', *furnārius* 'leivaküpsetaja, pagar'), vn *печниковые* (vn *печь* 'ahi') jne.

Käbliku ladinakeelne nimetus *Troglodytes* lähtub liitsõnast lad *trōglo/dyta*, kr *trōglo/dýtēs* 'koopaelanik' (Chambers 2003: 1169). Samalaadse metafoorse arengu ritta paigutub ka Võrumaa (Rõu) käblikunimetus *koobakõnõ*: '(kartuli) koobas' → 'käblik'.

Läänemeresoome keelte balti päritolu linnunimetusi on viimati käsitlenud Lars-Gunnar Larsson (1981: 17 jj., 32 jj.). Balti päritolu linnunimetusi on läänemeresoome keeltes küllalt arvukalt. Suurema või väiksema tõenäosusega peetakse nende hulka kuuluvaks järgmisi: *hani*, ? *harakas*, ? *kaur* (*Gavia*), *kill(haugas)* 'musträhn (*Dryocopus martius*) jt.', ? *kiur* (*Anthus*), ? *kägu*, ? (öö)lõlakas 'öösorr (*Caprimulgus europaeus*)', lv *palandõks* 'tuvi', *rāstas*, ? *teder*. Nüüd võib seda loendit täiendada veel ühe vägagi usutavalt balti algupära linnunimetusega *käblik*. On pikematagi selge, et tekstis esitletud balti päritolu linnunimetuste loend pole lõplik. Silmapiiril on mitu balti ja läänemeresoome linnunimetust, mille võimalik etümoloogiline seos ootab selgitamist. Olgu siinkohal nimetatud vaid ühte, ülekohtuselt unustuse hõlma vajunud balti-läänemeresoome linnunimekõrvutust, esitatud 1879. a. paiku harukordse etümolooginärviga leedu keele uurija Kazimieras Jauniuse poolt: ee *rahe* 'pasknäär (*Garrulus glandarius*)', vrd. ld *rąšis*, murd. *ranšis* 'pasknäär jt.', lt *ruozis* 'mänsak; suurnokk-vint; teatud liik varblasi; rähn'.

kähr 'mäger'

kähr : *kähri* / *kährä* / *kährü*, *kähär*, *käher* : *kähru* jt. 'mäger (*Meles vulgaris*)' on Tartu ja Võru murde sõna, mille algupära on peetud selgusetuks (vt. Saareste 1924: 65; EEW IV: 1124; Pall 1987: 670). *kähr* esineb järgmistes vaneimates leksikograafilistes allikates: *kähr*, *i der Dachs d.* (Hupel 1780: 167); *kähr* G. *kährü* (d), *kähra* (SO) 'Dachs' (Wiedemann 1973⁴). Teistest läänemeresoome keeltest seda mägranimetust registreeritud ei ole.

Julius Mägiste on pidanud *kähr*-sõna päritolu ebaselgeks, kuid oletanud ettevaatlikult onomatopoeetilist algupära, pidades võimalikuks seost põhjaeestiliste sõnadega *kähr* : *kähru* 'hoop, löök; tugev pauk, kärgatus / Knall (Schall einer Flinte, eines Hammerschlages u. dgl.', *kähratama* 'kärgatama / knallen, donnern' jt., sest nimetuse aluseks võivad olla looma häälitsemine (rõhkimine) (EEW IV: 1124; levikut vt. EMS IV/17: 414). Lauri Kettunen (1924: 119; 1955: 185) aga on oletanud, et eeL *kähr* ja *kahr* 'karu' ning sm *karhu* id. on etümoloogiliselt seotud, oletades järgmist arengukäiku: **mäkrä-karhu* > *mägr-kahr* > *mägr-kähr* > *mäer-karu* 'Dachs'. Kumbki seletus ei veena.

Sõna oletatav hlms häälikkuju on **kährä*, kus seejärel on toimunud lõunaeeesti murretele iseloomulik metatees *hr* > *rh*. *kähr* on ilmne balti laen, mis on lähtunud laenualuselt **kerša-* või **karša-*, mille jätkajad on nt. ld *kéršas* 'kirju, s.o. musta-valgetäpiline / weiß und schwarz gefleckt, schwarz-scheckig', *kéršis* / *keřšis* 'musta-valgetäpiline koduloom, -lind, mustakirju härg / schwarzgeflecktes Haustier, schwarzbunter Ochse', *kéršē* 'kirju lehm / bunte Kuh', *keršūlis* 'õdnestuvi, melekas / Holz-, Ringeltaube (*Columba oenas*)', *keršūtis* 'hallõgija, pajuharakas (*Lanius excubitor*)', ? lt *Cęrsna*² (jõgi, vt. Endzelīns 1956: 164), ld *kařšis* / *kařšē* 'latikas / Brasse, Brachsen, Bleie', vrd. ka *kiršlŷs* 'harjus / Äsche (*Thymallus vulgaris*)', mpr (jatv) *kirsnan* 'must / schwarz', mpr *Kirsn/appe* (jõenimi) jt.; i-e arhetüüp **kers-* (esineb tumedate, määrduvad värvide nimetustes / in Worten für Farben, bes. dunkle, schmutzige) (LEW I: 245, 223; Lanzweert 1984: 9–10; IEW II: 583; ËSSJa 4: 155–157 sub **čьrнь*(jb)).

Musta-valgekirju värvus iseloomustab mäkra tabavalt: loomal on valkjas pea, silmade ja kõrvade kohal lai süsimust triip, mägra selg on hallikas-valge- ja mustakirju, kõht mustjaspruun. Mägra välimust on eriti üksikasjalikult kirjeldanud Karl August Hindrey (1935: 60): „Karvastik on tihe, ühtlasi jäme, seljal sageli valge, hall ja must, üksik seljakarv nimelt kirju, alt pruunikas, keskelt must ja ots valge. Kõhupool ühes rinnaga ja kaelaalu-sega niisama kirjud, mustjaspruunid, pea valge musta vöödiga, mis käib üle silmade ja väikeste kõrvade, ulatub üle pea ning kaob turjale. Nii siis on mäger üks neid haruldasi loomi, kelle seljapool on kõhupoolest heledam.” Tüpoloogilisi paralleele leidub paljudes keeltes, nt. turgi keelte (türgi, kasahhi jt. *borsuk*, tatari *bursyk* / *barsyk*, baškiiri *burhıq*, tšagatai *bursuk* / *borsuq*, altai *porsuq*) mägranimetus on lähtunud halli värvi nimetusest (Vasmer I: 128 *sub* *бѣрыкъ*, *бѣрыкъ*; Šanskij I/2: 48–49), prantsuse mägranimetus *blaireau* tuletatud vanaprantsuse sõnast *blaire*, *bler* ’täpiline, kirju / tachtet’ (Dauzat 1938: 92), ing (arh.) *bauson* *’vöödiline’ → ’mäger’, ing (arh.) *grey* ’hall’ → ’mäger’, võib-olla ka ing *badger* ’valge otsmikuga’ ? → ’mäger’ (ODEE 1985: 68, 80, 413).

Wiedemanni sõnaraamatus leiduv *mähr* G. *mähra* ’= *mār* Dachs’ on tõenäoliselt kontaminatsioon *kähr* + *mäger* (EEW V: 1612). *kähr*-sõnaga analoogilise häälikuehitusega baltismid lõunaeestis on *pahr* ’kult’, *tahr* ’varbaed, tara’ ja *vahr* ’võru, rõngas’. Lõunaeestilise mägranimetuse *kähr* alusel on Johannes Voldemar Veski kirjakeelde loonud *Nyctereutes procyonoidese*’e nimetuse *kährik(koer)* (vt. Rätsep 1973: 5); eesti keeles on sks *Marderhund* eeskujul nimetatud kährikut varem ka *kärpkoeraks*. Eestis tabati esimene kährik 1938, neid toodi Eestisse 1950 ja nüüdseks on nad levinud üle kogu maa (Kumari 1964: 273).

Siin jääb lahtiseks küsimus, kas ka isuri keelest kirja pandud kalanimetus *kärhi* äin: *rauda/kärhi* äin, *koiraṅkärhi* äin ’ogalik (*Gasterosteus aculeatus*) / rautakala (pieni, kova, kovapiikkinen kala)’ (Nirvi 1971: 235) on samast balti tüvest **kerša-* / **karša-* lähtunud laen.

Läänemeresoome rahvatraditsioonis kajastub mägratemaatika (jaht vms.) nõrgalt, mille põhjuseks vähemalt osaliselt on mägra ohutus inimesele. Ka Põhjamaade ajaloolised allikad ei kõnele midagi mägrajahist, kuid on siiski andmeid, et mägraliha on mõnel pool söödud ning tema nahast tehtud seljakotte (Kulturhistoriskt lexikon 5: 516–518 *sub* *grävling*). Eestis ei ole mäger olnud eriline jahiloom (Hindrey 1935: 63), kuid mägrarasv on aina olnud

hinnatud ravivõie, sest see ei hangu külma käes (Loorits 1941: 403). On viiteid, et balti rahvaste traditsioonis on mägral olnud oluline koht. Leedus on au sees olnud mägranahast mütsid ([http://www.lkz.lt sub barsukinis](http://www.lkz.lt/sub/barsukinis)). Leedulastel on sellinegi ütlemine, et see pole õige kosilane, kel pole mägranahast pauna (*ibid. sub barsukinė*).

KUST ON TULNUD MEIE *langud*?

Sugulussõna *langud* tunnevad kõik läänemeresoome keeled, v.a. geograafiliselt marginaalsed liivi, lüüdi ja vepsa keel.

Eesti: *lang* : *langu*, *langud* pl., *langus* : *langu(k)se*, *langu(k)sed* pl., *langune* : *langu(t)se*, *langutse(d)* pl. '1. abielu kaudu samasse suguvõssa kuuluvad inimesed, pruudi ja peigmehe poolsed sugulased üksteise suhtes, abikaasade vanemad omavahel; 2. naise õemees', *lanksi* [*minek*] (õeldi, kui mindi noorikut ära tooma), *langu(vana)d* pl. 'äi ja ämm'; *lang* G. *langu* 'Verwandter durch Heirath, spec. des Weibes Schwestermann', *langud* 'Verwandte von Braut und Bräutigam, die Schwiegereltern beiderseits', *langu-rahwas*, *langud* 'Hochzeitgäste (von der Gegenseite)', *languks tulema* 'als Gast zur Hochzeit kommen', *langu-laud* 'Hochzeittisch' (Hup.), *langune* (d) 'befreundet, verwandt', *langutse* 'Verwandte (Gäste) von Seiten des Bräutigams und der Braut', *langus* G. *languse*, *langukse* 'Verwandter, Befreundeter, Verschwägerter, (bl) Schwiegersohn', *languksed* 'Schwestermänner' (Wiedemann 1973⁴); schwager / der Eheleute Väter / *lang* (Stahl 1637: 110); Schwager affinis *Lang* / *u* (Gutslaff 1648); Schwieger Eltern / (von beyden Seyten) *langut* (Göseken 1660: 375); *lang* der Schwager (weitläufig verwandt), *langud* Schwieger-Eltern von beyden Seiten, *languksed* die Verwandten (Helle 1732: 128); *Lang* G. *go Langud*. Weibs Schwestern Man, der 2 Schwestern haben (Vestring 1998: 109); *lang*, *o* Schwager, des Weibes Schwester Mann r., *lango* die Hochzeit poetl. r. d., *langud* Schwiegereltern von beyden Seiten, *languksed* Verwandte r., *langud* Bräutigams- oder Braut-Verwandte Pl. r. (Hupel 1780: 200, 531).

Eesti regilauludes esinev 1. silbi *a* / *i* vaheldus (*lingud* / *langud*, *lingukesed* / *langukesed*) on riimsõnadele iseloomulik vaheldussuhe.

Vadja: *lan̄ko*, pl. *langod*, *langohsõd*, rl. *lan̄ko(i)nõ* = *langokko* dem. 'abielujate vanemad omavahel; kõik pulmas olevad sugulased' (VKS 3: 43–44, 42).

Soome: *lanko*, *langokset* pl. 'abielu kaudu samasse suguvõssa kuuluvad inimesed; abikaasa vend või õemees; nõbude lapsed omavahel; sugulane, hõimlane / Verwandter durch Heirat, bes. Schwager; Cousin(e) zweiten Grades; (ferner) Verwandter' (SSA 2: 44–45).

Isuri: *lango* 'õemehe (või väimehe) sugulased (nii mees- kui naissugulased)', *lango* 'pulmarahvas, pulmalised, pruudi ja peigmehe poolsed sugulased üksteise suhtes' (Nirvi 1971: 248).

Karjala: *lanko*, *lango* 'abielu kaudu samasse suguvõssa kuuluvad inimesed, eriti õemees / lanko, sisaren aviomies; muu naimisen kaudu saatu sugulainen', *langoš*, *lango* 'sugulased', *lankovus* 'naimisen kaudu syntynyt sugulaisuus' (<http://kaino.kotus.fi/cgi-bin/kks/karjala>).

Läänemeresoome laenud on lpinari *längu* 'nimetus, mida vanemad kasutavad oma laste vanavanemate kohta / nimitys, jota vanhemmat käyttävät lapsensa appivanhemmista' ja lpturja *länka* 'lang; vanema õe mees' (SKES II: 274; SSA 2: 45 *sub lanko*).

Sugulussõna *lang* on peetud tuletiseks läänemeresoome sõnast *lanka* = ee *lōng* (vt. SSA 2: 45) ja läänemeresoome omasõnaks (EEW IV: 1227; EKET: 70; Vääri 2013: 133).

Jorma Koivulehto (1994: 3 jj.) on sellele läänemeresoome sõnale esitanud germaani etümoloogia 1975 ja seejärel 1994 detailselt põhjendanud oma seisukohta, mida aktsepteerivad ka LÄGLOS II: 167 ja SSA 2: 44–45 *sub lanko*. Koivulehto järgi pärineb lms *lanko* läänegermaani adjektiivsest originaalist **ga-langa-* 'sugulane / Verwandter', mille jätkajad on nt. vüks *gi-lang* 'sugulane, lang', ving *ge-lang*, *ge-long* 'along of, belonging, depending, consequent'. Koivulehto järgi on laenamisel germaani prefiks *ga-* jäänud kajastamata, sest ootuspärane laenukuju **kalan* olnuks tülikas ja vahest veidergi. Ühtlasi on Koivulehto juhtinud tähelepanu sellele, et vanade germaani laenude hulgas pole teada juhte, kus laenamisel oleks kaasatud ühesilbiline prefiks. Läänegermaani laene on läänemeresoome keeltesse Koivulehto arvates võinud tulla kaubanduskontaktidega. Läänegermaani lähtekuju eeldava ja originaali prefiksit *ga-* mittekajastava substituutsiooni tõttu on Kari Liukkonen 1999: 79–80 seadnud ülalesitatud etümoloogia õigustatult kahtluse alla ja esitanud läänemeresoome sõnale alternatiivse balti etümoloogia. Liukkoneni järgi on lms *lanko* lähtunud balti originaalist, mille jätkajaks on leedu (žemaidimurdeline) *niolanka* 'austusavaldus jne.' (*ibid.*: 80); viimane on tuletis verbist *leñkti* (*leñkia*, *leñkē*) 'kummardama, austama', refl. *leñktis* 'kummarduma'. Ent kõrvutuse sisuplaani silmas pidades pole Liukkoneni etümologiseerimiskatsed kuigi veenev. Ulla-Maija Kulonen (2000: 251) on Liukkoneni etümoloogiat nimetatud põhjusel pidanud täiesti vastuvõetamatuks.

Ralf-Peter Ritter (1993: 161–162) on analüüsinud Koivulehto etümoloogiat ja pööranud tähelepanu tõsiasjale, et läänegermaanis leidub vaid üks *gilange* 'suguluses olev / verwandt', kuid germaani etümoloogia eeldab prefiksita sõnakuju ja tähenduslikku spetsialiseerumist läänemeresoome keeltes; üks *gilange* on seotud verbiga *gilangōn* 'kusagile jõudma / wohin gelangen, erreichen' ja üks tähendus 'suguluses olev' on tõenäoliselt tõlkelaen, eeskujuks lad *affinis* 'piirnev, ühise piiriga, naaber; kaasosaline, millessegi segatud; abielu kaudu suguluses olev'. Ritteri arvates on esitatud kaalutluste tõttu välistatud, et üks *gilange* on lms *lanko* etümon.

Lms *lanko* etümoloogia on seega üha lahtine. Leedu keeles leidub lms *lanko*-sõnale sisuplaanilt täiesti vastav ja häälikuliseltki küllalt lähedane, just abielu kaudu tekkinud sugulussuhet märkivad: *lāiguonas* / *lāigūnas* 'naisevend / Schwager als Bruder der Frau, bzw. Schwägerin als Frau des Bruders der Frau', *lāiguonienė* 'mehevenna naine', *laigonienė* 'naisevenna naine; meheõde' (<http://www.lkz.lt>). Selle läänemeresoome sugulussõna häälikulist lähedust leedu sõnaga on pannud tähele juba August Ahlqvist (1875: 213), märkides: „... das Wort kommt außer dem Finnischen nur im Estnischen in der Gestalt *laṅg* vor und bedeutet dort angeheiratheter Verwandter, auch der Mann der Schwester der Frau; ob dasselbe genuin ist oder vielleicht das lith. *laigonis* Bruder der Frau, lasse ich unentschieden.” Leedu sõnal on ulatuslik indoeuroopa taust (vt. IEW II: 668: *leig-*, *leig'-* 'siduma / binden', vrd. lad *ligo* 'siduma, ühendama, sõlmima'; LEW I: 331; Vasmer II: 494 *sub лѹгозѹмѣ*; ËSSJa 15: 87 *sub *ligati¹*) Kuid lms *lanko* ei saa häälikulistel põhjustel lähtuda balti originaalist, mille jätkajaks on ld *lāiguonas* jt. Seetõttu tuleks kõne alla asjaomase sõnatüve oletuslik nasaaliga (*n*-line) tüvevariant **lankV-* kui läänemeresoome *lanko* lähtekuju. Balti keelele on nimelt iseloomulik ulatuslik tüve- ja järelliidete sonantide vaheldus vokaaliga. Kirjeldatud nähtusele on korduvalt tähelepanu juhtinud Vene lingvist Juri Otkupščikov, esitades hulgaliselt veenvaid näiteid (vt. nt. 1967: 165; samuti Endzelin 1922: 60 jj., Endzelīns 1951: 92). Sonandi ja vokaali vaheldus *resp.* sonandi kadu tuleb esile nt. juhtudel *á-l-dra* / *á-u-dra* 'torm', *be-ñ-gti* / *be-ĩ-gti* 'lõpetama', *stru-n-gas* / *strũgas* = *striũgas* 'lühike, tõmp (saba)', *tva-ñ-kas* / *tva-ĩ-kas* 'leitsak'. Analoogilist vaheldust esindab oletatavasti läänemeresoome keelte *lanko* toel ka **la-n-gonas* / *la-i-guonas*; **la-n-gonas* hääbumist on võinud põhjustada häiriv homonüümia.

Leedu sõnavara ajaloo uurija Algirdas Sabaliauskase (1990: 198) arvates seostub eespool kõne all olnud *lāigonas*, *laigõnas*, *lāiguonas* 'mehevend'

etümoloogiliselt tõenäoliselt verbidega *láigyti*, *laigoti*, *laiguoti* 'hüppama, kargama, möllama, märatsema / šokti, siausti', millest lähtub sugulusterminiga häälikuliselt identne *laigonas* 'ringitormaja / kas laksto, laigo'. LEW I: 330–331 ja PrJa 1990: 16–17 *sub* {**laig-*} järgi kuuluvad *láigyti* perre nn. mittestandardset liikumist väljendavad, *n*-lised ja apofoonilise vokaalivaheldusega *lingúoti*, *lungúoti* 'kiigutama, hällitama / schaukeln, wiegen' ning intransitiivne *langýti* (*lango*, *langē*) 'kiikuma, siia-sinna liikuma / sich wiegen, sich hin- und herbewegen, sich auf- und abbewegen', *langóti* (*langója* / *lango*, *langójo* / *langē*) 'haake tehes siia-sinna liikuma, lauglema; ringi luusima / darant vingius, šen ir ten skraidyti, sklandyti, suptis ore; šen ir ten vaikščioti, stypinėti' (<http://www.lkz.lt>).

**lā-n-gonas* / *lá-i-guonas* etümoloogia seisukohalt võiks huvi pakkuda seni etümoloogilise analüüsi vaateväljast kõrvale jäänud ld *lānginis*, *langinis* 'nõor, mille abil saab ronida puu otsa mett võtma / virvè, kam užsikelti ar nusileisti ilipus į medį (medaus kopti)' (<http://www.lkz.lt>). Tõenäoliselt on balti sõnatüvest, mida jätkab ld *lānginis*, lähtunud Kagu-Eestist registreeritud metsamesinduse oskussõna *lāng* 'vahend, mille abil mesinik ronis puu otsa', esindades vanemate balti laensõnade separaatset kihistust eesti keelealal (vt. lähemalt Vaba 1990b: 173 jj.).

lanko kõrval leidub eesti ja teistes läänemeresoome keeltes muidki sugulussuhteid märkivaid balti laene: *hõim*, *mõrsja*, *nõbu*, sm *nuode* 'õemees', *sõsar* 'õde', *tütar*.

LMS *pahmas* BALTI PÄRITOLUST

Sissejuhatuseks. Heikki Ojansuu (1921: 29–30) on läänemeresoome sõna *pahmas* osutanud balti laenuks, võrreldes seda leedu sõnaga *bãžmas* '(suur) hulk, nt. inimesi, loomi, teravilja / eine Menge, eine Masse, z.B. Menschen, Tiere, Getreide'. Paraku on Ojansuu balti etümoloogia jäänud tähelepanuta: Kalima 1936; SKES II: 456–457 *sub pahmas* ja EEW VI: 1887 *sub pahmas* vaatavad sellest mööda ning SSA 2: 287 *sub pahmas* nimetab seda vaid sõnaartikli lõpus esitatud kirjandusviitestikus, võtmata etümoloogia suhtes seisukohta. Arvan, et Ojansuu etümoloogia on tõsiselt arvestatav, kuid vajab täiendavaid argumente. Selleks esitan esmalt võimalikult detailse ülevaate asjaomase läänemeresoome sõnatüve levikust ning selle derivatiivsest ja semantilisest hargmikust.

Levik ja semantika läänemeresoome keeltes. Ee *pahmas* : *pahma* 'peksmiseks rehealuses mahalaotatud kuivatatud (suvi)vilja lade; millegi (kasvava) tihe sasine mütsakas; puhmas, tuust / 'Dreschkorn, zum Dreschen ausgebreitete Getreideschicht (des Sommerkornes); dichter, struppiger Horst; Büschel, Wisch', *pahmaregi* 'Dreschwagen' (Wiedemann 1973⁴ *sub regi*), *pahma-reed* (2. Sam. 24, 22, tsit. EKMS III: 559 *Rehepeks* järgi); *pahmaja* 'hobuste juht pahma tallamisel / der Pferdeführer beim Dreschen'; *pahmak(as)* 'kahl, suur tükk / Bündel, großes Stück': *heina p.* 'süle- või hangutäis heinu (nt. koormale viskamisel) / eine Schoß- oder Gabelvoll Heu (z.B. beim Beladen einer Fuhre)'; *pahm* 'pahn / Streu'; *pahmama* / *pahnama* 'pahmast tallama; milleski pehmes vaevaliselt edasi liikuma, sumama, kahlama; otsides segi ajama, sorima, sobrama, tuhlama / treten, tretend dreschen; waten, durchwühlen, herumkramen'; *pahmima* 'sumama, pahmama, kahlama; pahvima / waten'; *pahmerdama* 'sumama, kahlama; (väheste tulemustega) askeldama, sahmerdama; segaselt rääkima / waten, umherumkramen; undeutlich sprechen'; *pahmergus* adv. 'segamini (nt. hein) / durcheinander, vermengt (z.B. Heu)'; *pahmitsema* / *pahnitsema* Vig Aud 'üleliia kiirustades segamini ajama; viletsalt töötama / mit großer Eile vermengen; schlecht arbeiten'; *pahmis* adv. Pöi Muh 'kohevil ja segi / locker und durcheinander'

| vdj *pahmaz* / *pahmõz* 'pekstud, kuid tuulamata vili (rehepõrandal või hunnikus); peksmiseks mahalaotud viljalade / aufgereichte oder geschichtete Garben beim Dreschen, zusammengeharkter, noch nicht gereinigter Kornhaufen' | sm *pahmas* 'terade keedest koorimise riist või uhmer veskis; õlgede, põhu mõõt; tapajäätmete peenendamisküna; kapsaste hapendusnõu, nõutäis peenestatud kapsaid / Kornschälvorrichtung od. Stampftrog bei einer Mühle; ein Strohh-, bzw. Streumaß; Trog zum Zerkleinern von Schlachtresten; Sauerkrautfaß, ein Gefäß voll mit zerkleinertem Kraut'; *pahma* 'puust uhmer odra tampimiseks / hölzerner Stampftrog zum Stampfen der Gerste u.s.w.' | is *pahmaz* 'korraga tambitav linaseemnete või peenestataivate kapsaste hulk; tuulata viljahunnik; nõutäis kapsaid / eine Menge zu stampfender Leinsamen oder zerkleinertes Kraut'; *pahma(z)* 'sea aedik / Sauhof' | krj *pahmas* / *pahmaš* : *pahmaha-* 'koorimisriist, uhmer veskis, uhmrinui; korraga tambitav kaerahulk / Stampfeinrichtung, Stampftrog in der Mühle, Mörserstößel; eine Menge zu stampfender Hafer'; *pahnas* 'uhmrinäis hapurokajahu / der mit Sauergrützenmehl gefüllte Stampftrog', krjA *pahmaz* 'uhmer, uhmrinui veskis jt. / Stampftrog bzw. Stößel in der Mühle etc.'; *pahmahus* 'korraga surutav kaerahulk veskis / gedrückte Hafer in der Mühle'; *pahmata* / *pahmastoa* / *pahmastua* 'kaera uhmräis tampida, õlgi peeneks tallata; õgida / Hafer im Stampftroge stampfen, Halm feinzertreten; fressen'; *pahmoittua* 'sõtkuda, tallata, segamini ajada / kneten, treten, vermengen'; krjT *pahmaš* 'kotinäis uhmräis tambitavat kaera / einen Sackvoll im Mörser zu stampfende Haferkörner'; *pahmastoa* 'palju süüa, õgida / viel essen, fressen' | lü *pahmaz* / *pahmahus* 'suur kaera-tampimisuhmer veskis / großer Stampftrog zum Stampfen von Hafer in der Mühle', *pahmaz* ka 'veskisse jahvatamiseks toodud kotinäis kaeru / in die Mühle zum Mahlen gebrachter Sackvoll Hafer' | vps *pahmaz* 'veskiuhmer; uhmrinäis tambitavat vilja veskis; peeneks tambitud kaer / Stampftrog zum Stampfen in der Mühle; im Mörser zu stampfendes Getreide in der Mühle; klein gestampfter Hafer' | lpL *piešmar* 'oksad jms., mis karu oma talvepesa ette kokku on kuhjanud / äste und dgl., welche der bär vor sein winterlager aufgestapelt hat' (ee *pahmas-* ja sm *pahna-*sõnaga kõrvutanud T. I. Itkonen 1916–1920: 33).

Balti lähtekuju. Oletan, et lms *pahmas* on lähtunud balti deverbaalnoomenilisest originaalist **bāžma-*, milles laenamisajal tunnuse *m* ees vokaali veel ei esinenud. Läänemeresoome keeltes leidub balti laensõnu, mis esindavad balti *m*-deverbaalide arhailist tuletusmalli (vt. Vaba 1994: 241 jj.). Balti

lähtekuju häälikuline kohanemine on probleemitu: varastes balti laenudes on pika *ā* substituudiks lühike *a*, balti *ž*-le vastab ootuspäraselt *h*.

Tänapäeva balti keeltes on nimetatud sõnatüvi esindatud järgmiste näidetega: ld *bažma*, *bāžmas* 'suur hulk, rahvamurd / große Menge, Gedränge', *bāžmastis id.*, lt *bāzt* (*bāž*, *bāza*) 'pistma, torkama, toppima / stecken, stopfen', *bāzt dęsas* 'vorste tegema / Würste machen', *dęsu bāžamais* 'vorstiklehter, riist, millega vorstimass soolikatesse surutakse / ein Gerät, womit man die Wurstmasse in die Därme stopft', *bāztiēs* 'tunglema, tõuklema, sisse tungima, sekkuma / sich drängen, sich hineindrängen, sich einmischen', *bāžīt* frekv. 'toppima / wiederholt stopfen', *bāzis* 'võrgukivi / der Stenkstein im Netzbeutel', vrd. ka lt *bāžēt(iēs)* 'ringi hulkuma / herumstreichen', *bāžīt(iēs)* 'ringi jooksmas, et midagi uut kuulda / umherlaufen, um etwas Neues zu erfahren' (ME I: 275, 276; EH I: 210; LEW I: 38). Jānis Endzelīns (ME I: 276 *sub bāzt*) on oletanud, et lt *bāzt* kaugemad i-e vasteid on vind *bāhatē* 'surub, pigistab / drängt, drückt' ja arm *bazum* 'palju / viel'.

Sõnapere semantikast. Konstantīns Karulise järgi (LEV I: 115–116) on kõnealuse balti sõnapere i-e arhetüüp **bhāgh-* / **bhāg'h-*. Karulis oletab, et balti sõnatüve võimalik algtähendus on olnud **'(end) välja sirutama / (sich) ausstrecken'*. Läänemeresoome keeltes kujunes *pahmas* oluliseks agraarterminiks, mille semantilise arengu pealiin on kulgenud oletatavasti nii: **'tal-latav, surutav, tambitav / tretend, stampfend, drückend, stoßend' → 'tallatav viljalade = pahmas / zu stampfende Getreideschicht' → '(uhmris peeneks) tambitud viljaterad / (im Mörser klein) gestampfte Getreidekörner' / 'tambitav viljahulk / zu stampfende Getreidemenge' → 'viljaterade tampimisvahend / Stampfgerät für Getreidekörner'*. Ojansuu poolt esile tõstetud tähendus 'hulk, määr / Menge, Masse' on kahtlemata sekundaarse arengu vilju.

***pahmas*-pere etümoloogilisest mitmelähtesusest.** *pahmas* ja *pahn(a)* 'aluspõhk, pahn / Kurzstroh, Streu' kohatine põimumine läänemeresoome keeltes on ilmne, vrd. ka Mägiste arvamust (EEW VI: 1887 *sub pahmas*): „... der ostseefi. St. *pahma-* hat sich in einigen Fällen offenbar mit der Sippe *pahn* vermengt.” Ojansuu vastuväited, kelle arvates see ei ole mõeldav häälikulistel ja eriti semantilistel põhjustel, ei ole kaalukad. SSA 2: 287 *sub pahmas* seob kõhklevalt *pahmas*-perega sm murd. *paimas* 'uhmrivars, tampimisnui / Mörserkeule, Stampfholz', smI *patmas* 'uhmrivars, tampimisnui, -seadis / Mörserkeule, Stampfholz, Stampfeinrichtung', *patma* 'vits, nuut, löögiriist / Rute, Knute, Gerät zum Schlagen', krj *pat'ma*, *bad'ima*, *bat'(i)ma*

id. Minu arvates on siin toimunud *pahmas* ja mõne etümoloogiliselt teisläh-
tete sõnatüve (sh. vn *ῥαμός* 'kepp, nuut; varda osa; kepp linade ropsimiseks
/ Stock, Knute; Dreschflegelteil; Stock zum Brechen des Flachses') hääliku-
line ja semantiline põimumine.

Keelenäidete allikad

Eesti keel: EKSS 4; EKMS I–IV. Soome keel: Vuorela 1979. Isuri keel: Nirvi 1971.
Karjala keel: Makarov 1990; Punžina 1994; Lüüdi keel: Kujola 1944. Vepsa keel:
Zajceva, Mullonen 1972.

INTRIGEEERIV LINNUNIMI *rahe*

rahe on 'pasknäär (*Garrulus glandarius*)', mida eesti murdeleksikograafia pärast Wiedemanni ei näi enam tundvat: sõna puudub näiteks „Väikeses murdesõnastikus” ja „Võro-eesti synaraamatus” (vt. VMS II, VES). Linnunimetuse *rahe* esineb eesti vanemas leksikograafias häälikuliselt varieeruvail kujul: Gutsclaff 1648 Markquard *Rahjo* ja Wiedemann 1973⁴ *rahe* G. *rahe* (SO) 'Holzheher, Markwart (*Garrulus glandarius* L.)'. Johannes Gutsclaffi sõnastik sisaldab teatavasti lõuna-eesti (Tartu murre, Võru murde Urvaste murrak) sõnavara (Keem 1998: 331). Wiedemanni sõnaraamatu levikumärgend SO tähistab põhja-eesti keelega Tartumaa osa. Teistest läänemeresoome keeltest pole seda linnunimetust teadaolevalt registreeritud.

Mägeri ja Mägiste seisukoht. Kahe eesti linnunimetusi käsitleva monograafia autor Mart Mäger (1967: 144) on kõhklemisi arvanud, et pasknäari selle nimetuse teke on inspireeritud linnu hääle võrdlusest raheabinaga; samale seisukohale on Mäger jäänud ka hilisemas linnunimetusi käsitlevas väljaandes, küsides: „Kas mitte hääle võrdlemisele raheabinaga ei toetu *rahe* 'pasknäär' Wiedemanni sõnaraamatus?” (Mäger 1969: 146.) Kuid Julius Mägiste – õigustatult, nagu allpool püüan osutada – on selle arvamuse küsimärgistanud ja oletanud pasknäari (*Garrulus glandarius*), pähklimänsakut (*Nucifraga caryocatactes*) ja siniraaga (*Coracias garrulus*) märkiva nimetuse *raag* : *raa* häälikulist modifikatsiooni (*sini/raag* 'Coracias garrulus', *pask/raag* 'pasknäär', *pähkli/raag* 'pähkli-mänsak'; EEW VIII: 2382 *sub rahe*²). Pasknäaril ja pähklimänsakul on eesti rahvakeeles palju ühisnimetusi ja sassiminekut, sest „hääleks on käre krääksumine mõlemal”, märgib Mäger (*ibid.*: 147–148).

Balti ránšē jt. Leedu uurija Kazimieras Jaunius (1848–1908) on 1879. a. paiku kommentaarideta kõrvutanud üliharuldase eesti pasknäarinimetuse *rahe* : *rahe* (SO) 'Holzheher, Markwart (*Garrulus glandarius* L.)' leedu linnunimetusega *ránšē* (vt. Jaunius 1972: 340), kuid eesti etümoloogide vaatevälja pole see intrigeeriv kõrvutus jõudnud. Jaunius pole esitatud etümoloogiat välja arendanud. Tema pakutud linnunimetust tuntakse nii leedu kui ka läti keeles: ld *rášē* f., *rąšis*, *rąšis* : *rąšies* (< *ránšis*) f. 'mänsak; siidisaba /

Tannenhäher, Nußknacker, Spechtrabe (*Nucifraga caryocatactes*); Eichelhäher, Seidenschwanz (*Bombycilla garrulus*): *r. marga*, *medj kerta*, *kala ir parpa* 'r. [on] kirju, puud raiub, taob ja põristab', *rěšis* f. (< **renšis*), *rěšě* f. *id.* (*ž* > *š* on sekundaarareng; Būga 1959: 535; LEW II: 701; <http://www.lkz.lt>); lt *ruozis* 'mänsak; suurnokk-vint; teatud liik varblasi; rähn / Tannen-, Nußhäher, Nußspießer (*Nucifraga caryocatactes* L.), Kernbeißer, Steinbeißer, Dickschnabel (*Coccothraustes vulgaris* Pall.); eine Art Sperling (*Garrulus Briss.*), Specht', *labības ruozis* 'siniraag / Mandelkrähe (*Garrulus coracius*)' (ME III: 586: *ruozis*¹), *riekstu ruōža* = *ruozis*¹ (ME III: 587), *ruodze*¹ 'mänsak / Nußhäher (*Nucifraga caryocatactes*)' (*z* > *dz* on sekundaarareng, vt. ME III: 577; Endzelin 1922: 130–131). Vaadeldav balti linnunimetus kuulub sõnaperre *rěžti* 'lõikama, salkima / schneiden, ritzen, kerben' (LEW II: 701 *sub rāšis*, 725–726 *sub rěžti*).

Oletatav balti lähtekuju on **ranšē* > vlms **raše*. Läänemeresooome keeltes on balti laene, kus silbilõpuline *n* on laenamisel (fonotaktilistel põhjustel) välja langenud peamiselt küll kolme konsonandi järjendist, nt. ee *ahas* : *ahta* 'kitsas / eng' << vlms **aštas* < blt **anštas* (vrd. ld *añkštas* 'kitsas, ahas / schmal, eng'); ee *laht* : *lahe* 'mere või järve osa / Bucht, Meerbusen, Golf' << vlms **lakte* < blt **lanktē* (vrd. ld *lañkštas* 'käänak, käänukoht, kurv / Biegung, Krümmung, Kurve'); ee murd. *ragja* : *raja* 'jäse, (konna, linnu) reis, kints, jalg, koib; püksisäär' << vlms **rakja* < blt **rankjā*- (vrd. ld *rankà* 'käsi', vt. Liukkonen 1999: 110–112; vt. ka *ibid.*: 141, kus lisanäiteid silbilõpulise *n*-i väljalangemise kohta läänemeresooome keelte balti laenudes); ee murd. *siul* : *siula* 'nooda tiib' << vlms **tikla* < blt *tinkla* n. (vrd. ld *tiñklas* '(kala)võrk, (silmus)püünis / (Fischer)netz, Falle, Schlinge', lt *tikls* 'võrk', mpr *sasin/tinklo* 'jānesepaelad / Hasengarn').

Vene murdekeelne рѡнжа. Vareslaste (*Corvidae*) kõrval ka muid linnuliike tähistab vene murdekeelne рѡнжа (*Garrulus infaustus*; Dahl 1882: 103), рѡнжá, рѡньжá 'кедровка (*Nucifraga caryocatactes*); сойка (*Garrulus glandarius*); кукша (*Perisoreus infaustus*); лесная воронка (*Garrulus infaustus*); сизоворонка (*Coracias garrulus*); желна (*Dryocopus martius* L.); самка клеста (*Loxia*); канюк, сарыч (*Buteo buteo*)' (SRNG 35: 176³¹), mida peetakse täiesti üldiselt baltismiks (vrd. Būga 1959: 535; Vasmer III: 500–501; Laučiūtė 1982, 90, samas ka muud asjaomast kirjandust). Lisatagu

³¹ Olen parandanud vead tsiteeritud allika ladinakeelsetes nimetustes ja lisanud puuduvad.

veel vene murdesõnaraamatus leiduvad häälikukujud *рѣнжѧ / рѣнжѧ* 'сойка' (*ibid.*: 64).

Mari *rongõž*. Sellele vene linnunimetusele on kõlaliselt üsna lähedal mr *rongõž* 'mänsak / Nussacker, Tannenhäher (*Nucifraga caryocatactes*)', mida TW: 598 kirjeldab kui „von der Größe einer Dohle, grau und weiß gescheckt, Kopf grau, frisst Nüsse”, ja tšuv (ä)*runkäš / ronkäš* 'mänsak (*Nucifraga caryocatactes*); laanenäär (*Cractes infaustus*)'. Mari linnunimetuste uurija Petrovi järgi (1984: 55–56) on kõnealune linnunimetus tuletatud mäemari värvisõnast *rongõš* 'hall (juuste, karva kohta)', kuna tšuvaši linnunimetus on mari laen.

rahe juurde tagasi – **Gösekeni *rahk* ja eeL *rähi* ja *rähk*.** *rahe* päritolu üle juureldes tuleb tähelepanu juhtida veel Gösekeni „Manuductio” (1660) osas Animadversiones & Supplementum ... p. 224 leiduvale, kuid Mägeri poolt tähelepanuta jäänud pähklimänsaku nimetusele Schwartzzer Häger / *pechkle Rachk* ja kahele – paraku samuti teadmata tüvevokaali ja määratlemata tähendusisuga – lõunaeestilisele linnunimetusele. EKI murdekartoteegi andmeil on Võru murdealalt (Har) registreeritud linnunimetus *rähi*: *tuu ol'l vällän nigu rähi* – *tuu om sääräne tsirk üldäss, tu rüük nigu rähi* 'see oli väljas nagu r. – see on selline lind, öeldakse, see röögib nagu r.' ja Mulgi (Hel) ning Võru (San) murdealalt *rähk*: (Hel) *puuräh'k* – *musta `rästä `taoline* [hall lind, kes lõhub putukaid otsides nokaga puukoort] 'puurähk – musträsta taoline'; Sangaste teade on lausenäiteta. Neid nimetusi pole etümoloogiliselt analüüsitud. Har *rähi* puhul võib tõepoolest olla tegemist pasknääriga, sest sügisel, kui pasknääril liiguvad toidurännakuil tihti suurte salkadena, äratav nende kisa ja krääksumine tähelepanu. Kisakõri ja lõugavat inimest võidakse võrrelda pasknääriga (Mäger 1969: 146). Pole häälikulisi ega semantilisi takistusi nende linnunimetuste sidumiseks juba kõne all olnud balti laenuallusega **ranšē*: balti laene iseloomustab ees- ja tagavokaalsete tüvede fakultatiivne vaheldus (vrd. *angerjas* / *murd. äñner*) ja häälikukujude *rahk* ja *rähk* *hk*-ühendi *k* 1. ja 2. silbi piiril on eesti keeles väga sageli sekundaarne (vrd. *vähi* : *vähja* / *vähk* : *vähja*). Kui *rahe* ja *rähi* on etümoloogiliselt seotud, siis pole tõepoolest usutav Mägeri pakutud pasknäärinimetuse *rahe* seostamine sademeid tähistava *rahega* 'Hagel', sest võrumurdeline rahenimetuse on *räiss* / *räüss* jt. (EKMS I: 824 Jää).

Kas laensõnajaht? Käesolev kirjatükk ei esinda mitte mingil juhul pelgalt laensõnajahti. Laensõnade puhul on tendents luua deskriptiivseid moodustisi laialt levinud nähtus ja eesti rahvakeeles on arvukalt pasknäari, samuti

mänsakut tähistavaid, sealjuures üsna läbipaistvaid deskriptiivseid nimetusi (Mäger 1969: 145–148), kuid on raske mõista, kuidas väidetavalt saksa linnunimetuse *Holz/schraag* / *-schraat* eeskujul tekkinud *raag*- / *raat*-kujust (vt. lähemalt Mäger 1969: 146) on võrsunud „lautlich modifizierte Variante *rahe*”, nagu on arvanud Mägiste (EEW VIII: 3282 *sub rahe*²). Balti laenuoletus on seega üha konkureeriv seletuskatse, sest pole veenvalt tõestatud, et *rahe* ja sellega eventuaalselt haakuvad häälikuvariandid põhineksid helimaalingul, mispuhul tõepoolest poleks põhjust rääkida laenamisest.

Läänemeresoome keelte balti päritolu linnunimetused. Balti etümolooogia on esitatud kümmele linnunimetusele (vt. ka Larsson 1981, eriti 33–38). Need on *hani* (*Anser*), *harakas* (*Pica pica*), ? *kaur* (*Gavia*), ? *kiur* (*Alauda arvensis*), *kõll* (*Dryocopus martius*), ? *kägu* (*Cuculus canorus*), ? *lõlakas* (*Caprimulgus europaeus*), ? *peibelane* (*Anthus trivialis*), *rästas* (*Turdus*), *teder* (*Tetrao tetrix*), ? *värb* (*Passer*). Vaid eesti keelalal esinevad *käblik* (*Troglodytes troglodytes*), s.o. lind, kes ehitab ahjukujulise pesa (vt. lähemalt Vaba 1992: 459–462) ja *rahe*. Jahilindude nimetuste laenamist on teatavasti soodustanud salakeeletaotlus. See, millised linnuliigid on olnud jahiojektiks, on aegade jooksul võinud üllatavalgi kombel muutuda (vt. Larsson 1981: 28). Lindudega on seotud palju uskumusi ja tabusid (oomenlinnud, linnupette võtmise komme), mis omalt poolt on võinud põhjustada uute, korvavate linnunimetuste laenamist. Laenamine on võinud kaasneda uute liikide ilmumise ja tundmaõppimisega vms. Näiteks pähklimänsaku puhul tuuakse liigi huvitavama bioloogilise eripärana esile ootamatuid massilisi invasioone, mida vallandab toidunappus, kuid selliste rännete kohta on tähelepanekuid ja vaatlusandmeid vaid viimase paari aastasaja kohta (LE VI: 431–432).

ÜBER DIE BALTISCHE HERKUNFT DES OSTSEEFINNISCHEN *rampa*-STAMMES

Etymologisierungsgeschichte

In der vorliegenden Kurzforschung wird eine mögliche Herkunft des ostseefinnischen *rampa*-Stammes erwogen, obwohl man bereits früher über eine Entlehnung des zur Rede stehenden Stammes diskutiert hat. So hat J. Mikkola (1901: 182) vermutet, daß fi. *rampa* 'lahm' vielleicht ein iranisches Lehnwort sein könnte, welches er mit dem sanskritischen Wort *srāmas* vergleicht. Dasselbst äußert er, daß für osfi. *rampa* ein slawischer Ursprung (vgl. slaw. **xromъ*) auszuschließen ist³². Unter Verweis 3 wies E. N. Setälä (1912: 220) J. Mikkolas vorgetragenen Etymologieversuch als kaum glaubwürdig zurück. Der litauische Sprachforscher K. Jaunius hat bereits um 1879 est. *ramb* und lit. *rambùs* nebeneinandergestellt (s. Jaunius 1972: 340), aber – genau wie in den meisten anderen Fällen – hat K. Jaunius seine etymologischen Gedanken weder in den Einzelheiten weiterentwickelt noch näher argumentiert.

Wortverbreitung

Est. *ramb* Gen. *ramma*, *ramm*, *-a* (diese Variante repräsentiert die Verallgemeinerung der schwachen Stufe im gesamten Paradigma) 'schwach, kraftlos; schwanger, trächtig': *ramb jalust* 'schwach auf den Füßen, lahm'; Ableitungen: *rambe* 'schwach, kraftlos', *rambane*, *ramblane* 'schwach, matt, schwanger, trächtig', *rambus* 'Kraftlosigkeit, Schwäche', estS *ramma-vus*, *rammeus* 'Schwäche', *rambima* 'matt werden, schwach werden; sich legen, nachlassen (vom Winde)', *rampima* 'stille werden; sich legen (vom Sturm)', *rambuma* : *rammun*, *rampuma* 'abmatten, entkräften', *rammestama*

³² Es sei hierzu die Anmerkung gestattet, daß wot. *rami/tsāg*, *-tsaĩmā* 'ontua' und *hraĩmoi* 'хромої', *rampa* offensichtlich Entlehnungen aus dem Russischen sind; vgl. auch Kettunen 1986: 109.

/ *rammastama* / *rammistama* / *rammendama* / *rammetama* / *rammitama* / *rammistelema* 'schwächen, abmatten, entkräften, dämpfen, erschöpfen, (fig.) unterdrücken, beschwichtigen; (Wiedemann 1973⁴) (intrans.) ermatten, ermüden'; (ingermanlandfi. >) estVai *rammitsemma* 'hinken (bezügl. Mensch oder Tier)' | wot. *ramp(a)* 'hinkend, zerrissen, zerfetzt' | fi. *rampa* (schon in der älteren Literatur belegt) 'lahm, (dial. auch) vom Wasser durchweicht, durchtränkt (von Balken, Netzen, Erdboden), schlaff, schlapp, herabhängend, Fußkrankheit der Tiere u. dgl.', *ramma* 'zu verflößender Balken, der unterzugehen droht'; Ableitungen: *rammata* 'am Fuß verletzt, hinkend', *rampoa id.*, *rappaista* 'gelähmt sein', *rammita* 'am Fuß verletzt, hinkend, schwach und kraftlos werden; hinken', *rampaantua* u.a., *rampeutua* u.a., *rammettua*, *rammittua* 'matt, müde werden; am Fuß verletzt, hinkend, unbeweglich, kraftlos sein; durchtränkt bzw. weich werden (bezügl. Balken), aus Altersgründen schwer zu rudern (bei Boot) u. dgl.', *rampuus* 'Lähmung, Lahmheit', *rammio* 'gelähmt (die Beine), kraftlos, verletzt, schwach' | ingr. *ramba* 'lahm', *rambihua* 'hinkend', *rammida* : *rammitsen* 'hinken' | karOlon *rampa*, *ramba*, *rambu* 'hinkend werden usw.', *rammata* 'hinken', *rammita* / *rambita* / *rammeta* / *rambeta* 'am Fuß verletzt sein, hinkend', *rammeh* 'am Fuß verletzt, hinkend' | lüd. *ramb* 'am Fuß verletzt, hinkend', *rambita* 'hinken, lahmen' | weps. *ramb id.*, *rambata*, *rambita* 'hinken', *rambitada id.* | (fi. >) lpSchwed *rampe* 'schwach', lpN *ram'be* 'hinkend' u.a., (osfi. > ?) lpN *rab'be* 'Aas, Überbleibsel von einem getöteten Tier', lpInari *räbbi* 'am Fuß verletzt, lahmend'.

Baltische Etymologie

Die anzunehmende baltische Lehngrundlage ist **ramba*:- lit. *rambùs* 'stumpf, träge, faul, unbeweglich, schwerfällig', *rambėti* 'faul werden, sich wenig bewegen', vgl. ebenso lit. *raĩtas* 'dünneres Stammende eines umgehauenen Baumes', *ramtyti* 'kerben, behauen', lett. *raĩstīt* 'mit einem stumpfen Beil behauen, mit einer stumpfen Säge sägen', ? *raĩbule* (zu einer alten Kuh), lit. *rėmbti* (*rėmbia* / *rėmbsta*, *rėmbė* / *rėmbo*) 'träge, unbeweglich werden', *rėmbėti* = *rembti* 'narbig, knorrig werden, kümmerlich wachsen', lett. *aprembēt* 'im Wachstum zurückbleiben, sich mit einer Kruste bedecken', ? *rempans* 'kurz und dick', *rempis* 'ein schwächlicher Mensch von kleinem Wuchs; ein dicker Junge; ein feistes Ferkel', *rūobs* 'Kerbe, Einschnitt'. Die baltische

Wortfamilie ist etymologisch z.B. mit dem slawischen Verb **rǫbiti* 'hauen' verbunden: russ. *рубѣ́ть* 'hauen, fällen, hacken, schneiden, mähen' u.a. Ein eventueller indoeuropäischer Grundtyp: **remb-* 'hacken, kerben, Kanten machen' (IEW II: 864; LEW II: 696; ME III: 476, 510).

In SKES III: 728 und EEW VIII: 2408 werden auch est. *ramp* Gen. *rambi* 'Aas, Schindmähre, abgezehrt', *ramp* Gen. *ramba* 'durchweichtes, -tränktes bzw. verfaultes Balkenstück, dgl. Holzklotz; als Schimpfwort gebraucht', *rambas* Gen. *rampa* 'Verfaultes, Aas', *rambe* Gen. *rampe* 'nieder liegender, halb fauler Baum, fauler Baumstumpf, Holz, das im Wasser oder Morast gelegen hat', ? *rambakas* 'schwerfällig, corpulent', liv. *ramp* 'Lumpen; Aas; Schindmähre; altes schlechtes Pferd; altes Boot, das schwer ist von eingedrungenem Wasser' mit der untersuchten ostseefinnischen Wortfamilie verglichen. Nach J. Mägiste ist in der finnischen Entsprechung und deren Ableitungen die im Estnischen und Livischen hervortretende Bedeutung 'durchweicht, -tränkt' ebenso teilweise zu beobachten. Das hier dargebotene estnisch-livische Belegmaterial setzt teils die Grundform **ramppi* voraus, bei der es sich nach J. Mägiste „um eine ... deskriptivierte, affektivierte Variante (man beachte die Konson[ant]verlängerung im St. *-mpp-* st. *-mp-*)" handeln dürfte.

rend JA laud

Kisklauast söögilauaks

Söögilaua nimetus (*sööma*)rend / -ren'd : -renni (nõrgaastmelise vormi üldistusena nt. Pühalepas jm. ka *ren'n : renni*) '(ristjalgadega) vanaaegne laud' on tuntud eelkõige Lääne-Eesti saarte (Saare-, Muhu- ja Hiiumaa) sõnana (vt. nt. EKMS 2: 823 *Majariistad*). See tõsiasi on kirjas juba Heinrich Gösekeni „Manuductio” eessõnas: „... wie auff Öhselsch ein Tisch *Renni* ... auff Revalsch aber *Laud* ... heist ...” (Göseken 1660: XXXI). VMS-i andmeil on sõna levik järgmine: Jäm Ans Khk Kär Mus Kaa Krj Pha VII Jaa Pöi Muh Emm Käi Rei Phl. Wiedemanni sõnaraamatu järgi on levila hõlmanud lisaks saartele ka Läänemaa (W = Wiek): *ren'd* G. *ren'n'i* (I, W) 'Tisch' (Wiedemann 1973⁴). Olgu siiski märgitud, et Salomo Heinrich Vestringi sõnaraamat „Lexicon Esthónico Germanicum”, kus esineb ohtralt Lääne-Eesti murretele iseloomulikku sõnavara, *rend*-sõna siiski ei noteeri. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamat” esitab sõna märgendiga *murd.* ja lausenäidete autorid (H. Sergo ja A. Uustulnd) on saarelise keeletaustaga (EKSS 4: 786).

Aadu Toomessalu (1969: 65) Kaarmalt üleskirjutatud vana rehetoa kirjelduses on öeldud: „*Rennilaud* või *see söömaren'd* oli ... *a'kna all...* *Tē'ibul* [= teisel pool] *re`ndi oli ka pink.*” Saartel tunti ka kapplaudu e. rennikappe – *rennikapi* – see „oli söögilaud, mille nelja püstjala vahel oli kast või uksega kapp, kus hoiti toiduaineid ja nõusid” (Viires 1995: 125 *sub laud*; vt. ka Moora 1980: 90). Asjaomane liitsõna leidub ka Wiedemannil *sub kapp*: *ren'n'i-k[app]* 'Speisebehälter unter dem Esstisch'. *laud* on nähtavasti juba ammu hakanud *rend*-sõna igapäevasest keeleuususest kõrvale tõrjuma, mida peegeldab ilmekalt Muhust kirjapandud teade: *pulmas olnud rennid, aga kodus olnud söömalavad* (Moora 1980: 90). Samalaadne teade on noteeritud ka Karjast: *meil on r[enni]d nüüd (1930–44) väga haruldased, harilikult on püstjalgadega lauad* (EKMS 2: 823 *Majariistad*).

Meie etümoloogilises kirjanduses peetakse *rend*-sõna päritolu ebaselgeks. Andrus Saareste (1924: 201) on märkinud, et *rend* „on sugukeeltes

vist tundmatu ja etümoloogiliselt tume”. Samalaadse arvamuse on esitanud ka Julius Mägiste: „vorläufig etymol. ungeklärt” (s.o. etümoloogia on alles välja selgitamata) (EEW VIII: 2456).

Usaldusväärse võtme *rend*-sõna etümoloogia avamiseks annavad teinekord majariistade etnograafilised kirjeldused. Neist selgub, et vana aja söögilauad valmistati enamasti männi-, harvemini kasepuust ja need koosnesid kahest osast: lauaplaadist ja seda kandvatest jalgadest (nt. Emmastes: *r[end] on meil kraejalgade peal* (EKMS 2: 823 *Majariistad*). Lauaplaat oli pikk-kitsa kujuga, keskmiselt 50 x 200 cm (Võti 1962: 181). Kunagistest madalatest ja kitsastest söögilaudadest räägib ka Aliise Moora, tuues järgmisi näiteid: Hanilas 60 cm, Häädemeestel ½ m, Pühalepas 70 cm lai. Vanimad söögilauad olid ühest lõhestatud puutüvest (Moora 1980: 90), mis selgitab, miks lauad olid kitsad. Seda kinnitab Häädemeestelt kirjutandu: *söömalaud 'ol'li suur pikk laud õhest puust* (VKM VIII: 114). Kisk- e. lohklaudu (lõhandikke) saadi männi- või kuusetüve lõhestamisel kirve ja kiilu abil. Puutüvepoolikutest lohklaudu ja lohkpinke nimetatakse Ernst Särgava romaanis „Lähme linna kirjutama, oma elu kergendama!” (I: 557). Kisklaua saamiseks lõhestati sobiv puutüvi pooleks. Edasi hakati ühte poolikut südamikupoolt alates laudadeks lõhkuma. Selleks tehti kirvega täke ette ja kiilu abil lõhestati pikkamööda poolkumeraid laudu tüve küljest lahti (<http://www.erm.ee>). Kisklauatehnoloogiale viitavad nt. ka järgmised regilaulukohad mehetapja Maie loos: *Mändi varsi vasteleksi: ... Minust laudu leigetanne* (VK VI/1: 289); *Kuuske kuulis, vasta kostes: / "Kuda ma sinuda oian, / kuda, kallis, kattan sinda?/ Tulla laudu lohkumaie ..."* (ibid.: 291).

Kisklaudade tootmise ürgne tehnoloogia on talle balti *rent*-tüvelise sõnapere semantikas ning on tõenäolisimalt Eesti paikkondliku söögilaua-nimetuse *rend* lähtekujuks. Nimetatud balti sõnaperre kuuluvad: ld *ręsti* < **rent-tei* (*reńčia*, *reńtė*) 'salkima, kirvega tahuma, (puud) langetama, lõhki ajama, palkmaja üles raiuma / kerben, mit der Axt behauen, behacken, fällen, spalten, zurechthauen, zimmern (eine Hütte im Blockbau)'; *rentinys* 'kaevurake, kaevusalv, kaevurakke või palkmaja palgikord / Brunnenschacht, Brunnenkasten, Einfassung eines Ziehbrunnens; Einfassung aus Balken, Balkenlage im Brunnenschacht oder im Blockbau, Blockwerk, Zimmerwerk'; *reńtas*, *reńtis*, *rińtis*, *rańtas* 'õnar, uure, täke, salk / Kimme, Kerbe'; lt *renst* (*renšu* : *rentu*) '(kasvatat puud) maha raiuma, maha lõikama, põigiti lõhki lõõma / abhauen, kürzen, abschneiden, (ein Stück Holz) mit dem Beil quer

durchspalten, hauen (besonders einen wachsenden Baum)'; *rentin'i* 'kaevu-rake, -salv / Brunnenhölzer' ME III: 511, 512, 584; EH II: 366; LEW II: 722–723; <http://www.lkz.lt>; vrd. ka etümoloogiliselt sellesse sõnaperesse kuuluvaid ld *rantýti* 'raiuma, täkkeid, säлке tegema / hauen', *rándas* 'vorp, verme, (haava)arm, pügal lehma sarvel / Strieme, Narbe, Jahresring an den Hörnern der Kühe'; lt *rañta, rañte* 'täke, säلك, triip, jutt / Kerbe, Streifen', *rantît, rantêt* 'põiki läbi raiuma, pooleks raiuma, läbi lõikama, maha raiuma, säلكe, täkkeid sisse tegema / quer durchhauen, durchschneiden, abhauen, kerben' ME III: 477–478; LEW II: 697; <http://www.lkz.lt>.

Kazimieras Būga (1961: 183) on toodud läti sõnad *renst* ja *rantît* lülitanud kurši (kura) sõnade loendisse, seda oletust on toetanud ka Jānis Endzelīns, ühisläti arengut aga esindavad vastavalt tüvekujud *ap/riest, nùo/riest* 'maha raiuma, lühemaks tegema / abhauen, kürzen' (ME I: 116; II: 840; III: 547) ja *ruotît* 'põiki läbi raiuma jt.' (ME III: 584). *rend* ongi ilmselt Lääne-Eesti saartele laenatud hääbunud kurši keelest ega esinda siis ilmselt läänemeresoome balti laenude vanimat laenukihistust, mille vastu kõneleb ka vaadeldava laensõna *i*-tüvelisus (*rend* : *renni*): ürgsete balti laenude hulgas on äärmiselt vähe usutavaid *i*-tüvesid. Piirdudes eesti keelealaga, võib siinkohal esile tuua vanu baltisme *kurt* : *kurdi* 'kuulmisvõimetu / taub' (Mülleril ja Gösekenil siiski sgtrans. *kurtax*), *kärm* : *kärmi* Sa 'vaskuss', *vāhk* : *vāhi* või *vāhi* : *vāhi* (ootuspärane sgg. siiski *vāhja*) ja R *vāiv* : *vāivi* (sgg. siiski ka *vāive*) 'looma-, naha- või karvatäi; ting / kleine Viehlaus, Schlaflaus, Kuhlaus (*Mallophaga*)'. Sõna *rend* kohta pole teateid muudest läänemeresoome keeltest ega murretest. Kuršipärast leksikat leidub leedu keele žemaidi ja läti keele Kuramaa murretes ning liivi keeles. Kurši keele iseloomulikumaid jooni on balti tautosüllaabilise ühendi *an, en, in, un* püsimine, mis tuleb esile ka vaadeldavas juhtumis *rend*. Asjaomast sõna pole registreeritud liivi keelest, kuid liivi keel on läti keele kohalikust murdekeelest laenanud selle balti sõnapere liikme *rañta* 'täke, säلك jt.' kuršipärasel kujul *rānta* 'täke, säلك, kriips / Kerbe, Strich, Streifen' (vt. ka LW: 331a).

rend-sõna alternatiivse, kuid väiksema tõenäosusega laenualusena võib kaaluda lähtumist balti verbitüvest **grend-* : **grind-*. Sellesse sõnaperre kuuluvad nt. ld *grĩsti* (*grĩndžia* / *greñda, grĩndo* / *grĩndè*), *grindýti, grindóti* 'laudadega katma, sillutama / mit Brettern belegen, dielen, pflastern', *grindà, grĩndas, grindis, grĩndos* pl. 'põrandalaud; laudpõrand / Dielenbrett; Bretterbelag, gedielter Fußboden'; *grandà* 'sillaplank / Brückenbohle'; *grėndymas*,

graņdymas 'rehepõrand / Dreschboden, -tenne'; murd. (žem.) *grandai* pl. 'latid, oksad laudalae palkidel jt. / Latten, Reiser usw., die auf den Deckenbalken des Stalls liegen, und auf denen das Heu liegt, Querstäbe auf den Schlitten, mit denen Heu geholt wird'; *grandis* = *graņdas*, *grindis* 'plank, paks laud', *grendinys* = *grindinys* 'sillutis'; lt *gruōdi*, -as, -es, -is pl. '(silla-, põranda)plangud / Bohlenlage auf den Brücken, Bohlen, Balken unter der Diele'; *grīst* (*grīž*, *grīda*), *grīdīt* 'põrandat panema, silda tegema / den Fußboden legen, dielen, eine Brücke bauen'; *grīda* 'põrand / Diele, Fußboden, Estrich'; mpr *grandico* (< *grandikā* dem. < **grendikā*) 'plank / Bohle [= breites, dickes Brett]'. Balti sõnatüvel on etümoloogilisi vasteid paljude teistes i-e keeltes: slaavi (ksl *gręda* 'palk, pruss', bulg *zpeđá*, *zpeňda* 'pruss, (kant) palk, tala', makedoonia *zpeňdu* pl. 'tala, põik-, rõhtpuu', serbohor *gréda* 'tala, pruss, kantpalk', slo *gréda* 'tala, pruss, sarikas, kanaõrs, puupinu jt.', tše *hřada* 'kanaõrs, ritv, latt, teivas, palk, toestik / Stange, Balken, Gerüst', pl *grzęda* 'ritv, latt, teivas, vagu, peenar / Stange, Furche, Beet', vn *zpaďá*, *zpaďa* 'põikpuu, penn, latt, ritv, varb, riiv, riul, riulilaud; peenar, viirg, riba' jt. < sl **gręda* / **gręďb* / **grędb*), germaani (kasks *grindel*, *grendel* 'põikpuu, riiv, adrapuu / Querholz, Riegel, Pflugbaum', vüsk *grintil* 'palk, tala / Riegel, Balken, Deichsel', ving *grindel*, vanasaksi *grindil* 'riiv / Riegel', visl *grind* 'võrestik, võreuks, piirdevõre / Gitterwerk, Gittertür, Hafen' jt.), ladina (*grunda*, *suggrunda* 'varikatus, sarikad / Dachstuhl'); sõnapere eventuaalne i-e arhetüüp on **ghrendh-* 'palk, tala / Balken' (LEW I: 170; PKĖŽ I: 396–397; Vasmer I: 466–467 *sub* *zpaďá*; PrJa 1975: 285–288 *sub* **gręda*; ĖSSJa 7: 120–122; IEW I: 459–460; LEV I: 314). Selle balti sõnaperega seotud lv *grīd* 'laudpõrand; roigastee / hõlzerner Fussboden; Knüppelbrücke' on läti hilislaen (< lt *grīda* '(laud)põrand', vt. ka LW: 61b).

Balti päritolu on meie tavapärane sõõgilauanimetus *laud*. *laud*-sõna balti päritolu on teada juba ammu (vt. Thomsen 1890: 209). Balti lähtekuju **plauta-* jätkajad tänapäeva balti keeltes on nt. ld *plaūtas* 'lai saunapink, pakktaru külglaud, pakktaru katus; (jõe)parv, (poolekslöödud) puupakk', *plaūtai* pl. 'laudastmed saunas, saunalava lauad, haabja tiivalauad (kinnitatakse haabja külgedele ümbermineku vältimiseks)', lt *plàuts* 'laudi, seinariiv', *plàukts* (< *plauts* + *plauks*), *plauks* 'riiv, seinariiv, laudi, laud pakktaru sulgemiseks' jt. (ME III: 325, 326; LEW I: 608–609 *sub* *plauskā*). Balti lähtekuju algne tähendus on tõenäoliselt olnud 'ühelt poolt lame pakk, kisklaud, s.o. kirve ja kiilude abil lõhestatud puutüvi' (LEV II: 61–62). Tähenduses 'saelaud'

tuntakse seda balti laenu kõigis läänemeresoome keeltes, söögilaua tähenduses aga peale eesti, liivi ja vadja keele võimaliku eesti *resp.* vadja tähenduslaenuna veel isuritel. Mihkel Veske on omal ajal Eesti Kirjameeste Seltsis peetud ettekandes „Eesti sõnade tähenduse muutmisest” arvanud, et ’saelaud’ ongi *laud*-sõna algsem tähendus (vt. Kask 1976: 14). Kuid *laud* ei ole läänemeresoome keeltesse laenatud siiski tähenduses ’saelaud’. Saag on küll vana tööriist (pronksist saagi on kasutatud Egiptuses juba 3000 aastat tagasi), kuid saelaudu hakatakse Baltikumis saagima siiski alles alates 16. saj., kui siia tekivad esimesed saeveskid, nt. Põhja-Eestis Kolga mõisas või Lõuna-Eestis Käršu mõisas, esimene saeveski ehitati Narva jõeale 1650 (vt. http://jarvsum.pri.ee/meiltmetsale_broshyyr.pdf). Nii on võinud selle balti laenu algne tähendus olla ’ühelt poolt lame pakk, kisklaud’, mis teisenenud oludes sai üha uusi tähendusi nii balti kui ka läänemeresoome keeltes.

Euroopas kõneldavate keelte söögilauanimetuste hulgas on näiteid, mille etümoloogiline taust on analoogiline sõnade *rend* ja *laud* omaga. Näiteks Läti tavapärase söögilauanimetuse *galds* (murdekeeles ka ’saelaud’) morfoloogilise ja semantilise arengu etapid on Karulise järgi olnud järgmised: verbaaladjektiiv **galds* (i-e arhetüüp **geldh-* / **goldh-* ’rebima, kiskuma, õõnestama, uuristama’) ’kistud, rebitud, õõnestatud, uuristatud’ → substantiiv *galds* 1. ’puupakust kistud / lõhestatud laud (ühest pakust saab kaks lauda)’ → ’söögilaud; saelaud’ ja 2. ’seest õõnestatud pakk’ → ’leivaküna, küna, mold; paat’ (LEV I: 282–283).

vagel – KAS ETÜMOLOOGILINE UMBSÕLM?

vagel-sõna päritolu on eesti etümoloogiasõnaraamatute (EEW, EKET) andmeil ebaselge. Soome etümoloogide katsed osutada ee *vagel* vanaks germaani laenuks on ebaõnnestunud. Kas tõesti on tegemist etümoloogilise umbsõlmega?

vagel : *vagla* : `vakla`ussike, tõuk` on lõunaeestiline (Kask 1984: 206), kuid tänapäeval hästi tuntud ka põhjaeestilises ühis- ja kirjakeeles. Teistes läänemeresoome keeltes pole *vakla* tuvastatud. EKSS 6: 110 esitleb kõnealust sõna nii: paljude kahetiivaliste peata ja jalgadeta vastne, ussike, tõuk. *Kärbeste vaglad. Kahjurite munadest koorunud vaglad kahjustavad taimi. Mesilaste haudmes on munad, vaglad ja nukud. Mädanevasse haava tulid`tekki-sid` valged vaglad. Vaklu täis korjus. Käesolevast sõnaloost selgub, et vagel on põhjaeestilises keelepruugis juba ammu olnud kasutusel mesindussõnana, tõik, mille toob esile ka EKSS-i sõnakasutust illustreeriv näitematerjal. Tänapäeva eesti kirjakeeles on *vagel* leidnud rakendust paljude oskussõnade loomisel, nt. *vagel/lest`mikroskoopiline usjas nugiline inimese karvanääpsu rasunäärmeis, nääpsulest (Demodex folliculorum)`*, *vagel/ebaheinik (Lepista personata (Fr.) Cooke)*.*

Lõunaeesti *vagel* : *vagla* : `vakla, vagõl` / *vagul`*: *vagla*, *vakl* : *vagla* / *vaala*³³ tähendusväli jaguneb laias laastus kolmeks: 1. ussike, tõuk, (vihma-, kapsa-, seene)uss, kooreürask (nt. TMr Võn Kam Ote San Kan Urv Krl Har Rõu Plv Vas Se Kra); 2. kiinimuhk, s.o. kiini vastse muhk looma naha all (nt. Hää Trv Pst Hls Krk Hel Rõn Har Rõu Plv; *ku lihm talvõl põhku süü, sis omma keväjelt vagla naha alh* Har); 3. vinn, vistik (Se Lei); tähendus `puukäsn (Trv)` on ilmselt juhuslikku laadi, johtudes tõenäoliselt segiminekest häälikuehituselt lähedase sõnaga *tagel* : *tagla`tael`*. Eraldi tuleks veel esile tõsta järgmisi kitsamalt tuntud spetsiifilisi tähendusi: `mesilasvastne (Rõn Räp)`, `kõhuuss (San)`, `toonesepp (Vas: *kui vagel saina seeh tsaga vai järä, niigu mõni taskuuur, sis säält majast kiäki ärä kuolma saago*)` ja `vaenukõis

³³ Murdenäited siin ja edaspidi esitatud valdavalt kirjakeele vahenditega.

(Lut *vaglakõnõ*)'. Saareste (1924: 76–77) on esitanud eeL *vagõl* / *vakl* vihmaussinimetuste hulgas, rõhutades: „Paiguti ei näi rahvas vihmaussi tõukudest ega mardikaist nime poolest eraldavatki.” Veel on Saareste arvanud, et eesti vihmaussinimetusi tuleb pidada „võrdlemisi vastseks” ja nende hulgas ei leidu ainustki, „mis samas tähenduses põlvneks kindlasti algsoomest”.

EKMS III: 270 *Putukad*; IV: 257–258 *Uss* esitab sõna kohta järgmist: *vagel* : *vagla* 'tõuk' (IdMlg KaE); *vagel* : *vagla* 'tõuk, ussike' (LE), kärbse vaste (EE): *kapsa-v[agel]*, *tuli-v[agel]* 'jaaniussike', kapsa ussid, aga liha ja looma *v[agla]d* (SanV); looma naha all on *v[agel]*, kõik muud tõugud on meil ussid (PstT), *vagel/tang* 'plerocercoid, paelusside teatud arengujärk'. VES toob järgmised häälikuvariandid ja tähendused: *vagõl*, *vagyl'*, *vakl* 'tõuk, ussike, vagel'.

vagel tuleb ootuspäraselt esile lõunaeesti regilauludes ja muus folkloorses materjalis, sh. vanasõnades: Kan *täi su täko söönu*, / *kirbu su kiriva ruuna*, / *vagla so valge hobese!* (ERL III/2: 468; üleskirjutus aastast 1889); Trv *Kõhna vaska om ikki vaklan* (EV I: 868); Se *Tuu olõ õi vagõl*, *mia esi ar' süüt*, *tuu om suur*, *mis hindä ar' süü* (EV III: 575).

Lõunaeestilise sõna *vagel* ja sellest tuletatud verbe registreerivad eesti vanemad leksikograafilised allikad: Made *Waggal* / *a*; (Gutslaff 1648); *Wag-gel*, ein Wurm [L] (Vestring: 356); *waggel*, *gla* Wurm, Made d., *waglakenne* ein Würmchen, Raupe d., *waglatu* (od. *ärrewaglatu*) *pu* wurmstichig Holz d. (Hupel 1780: 302); *waggel*, *gla* Wurm, Made d., *waglakenne* Würmchen; Raupe d., *waglama*, *waglatama* wurmstichig machen d., sup[inum] p[assiv] *waglatu* wurmstichig (Hupel 1818: 272), wurmstichig *ussitand* r., (*ärrä*) *wagglatetu* od. *waglatu* d. (*ibid.*: 629); *wagl* G. *wagla* (pt, d), dimin. *wagla-kene* G. *waglakeze* 'uss, vagel, tõuk, röövik / Wurm, Made, Raupe', *kapsta-w*. 'Kohlraupe', *tuli-w*. 'Leuchtwurm (*Lampyris noctiluca*)', *rõngas-w*. 'Ringel-raupe', *tuhk-w*. 'Blattlaus', *waglama* (d), *waglatama* (d), *wakluma* (d) 'wurmstichig werden, voll Würmer, Maden, werden', *waglutama* (d) 'wurmstichig, voll Würmer oder Maden, machen' (Wiedemann 1973⁴).

vagel esineb 17. saj. lõunaeestikeelsetes piiblitõlgetes, Johannes Gutslaffi tõlgitud Vanas Testamendis (VT) ja 1686 ilmunud, peam. Andreas ja Adrian Virginiuse tõlgitud Wastses Testamendis (WT): *Nemmat enge is wõtta Moseh sönna mitte*; *enge mönne mehet jetsit temmast ülle, hohmeni, sihs kaswasit waggalat sähl sissen, ninck se haisus kurjaste*. [VT 2Ms16:20]; *Sihs pannit nemmat tallalle hohmeni, ni kui Moseh kescknut olli, Ninck se is haisu üsseki*

kurjaste, is sah ka waggalat mitte sisse. [VT 2Ms16:24]; *Kun neide Waggel ei kohle / nink Tulli erra ei kisto.* [WT Mk9:44]; *Kun neide Waggel ei kohle / nink Tulli erra ei kisto.* [WT Mk9:46]; *Kun neide Waggel ei kohle / nink Tulli erra ei kisto.* [WT Mk9:48] (<http://www.eki.ee/piibel>).

On tähelepanuväärne, et *waglad* esineb Anton Thor Helle muidu läbinisti põhjaeestikeelses mesilaspidamise õpetuses (Neist messilastest Von Bienen), puudub aga väljaande sõnastikuosas: *Kui ta lõppetab poiad kandmast, siis wottab talluda seält seest neid waglad kerre seest wälja, lessed kissuwad nemmad ärra.* Wenn sie aufhören junge zu zeugen, so tragen sie das unreine aus den Fächern hinaus und tödten die Threnen. (Helle 1732: 401.) Friedrich Wilhelm von Willmanni „Juttude ja Teggude” (1782) mesilaspidamise õpetus (Õppetus kuidas keik ma rahwas woib, ilma sure waewata, linnopuud piddada, ja se läbbi rikkaks saada) toetub mõnes osas Thor Helle tekstile (vt. Vinkel 1975: 247), kuid Willmannil puudub tekstiosa, kus esineks *waglad*. Anton Knüpfferi (1817: 128) teatel leidub *waglad* ’Bienenbrut [= mesilashae]’ koguni Heinrich Gösekeni sõnaraamatus. Knüpffer avaldas Beiträges Hupeli sõnaraamatus puuduvate eesti sõnade loendeid. Knüpffer on selgitanud (1816: 91, 93), et sel eesmärgil vaatas ta mh. läbi Gösekeni sõnaraamatu, *incl.* parenteesid, mis rikkaks varakambriks („eine reiche Fundgrube”), kuid loendisse võtnud ta vaid need sõnad, mille kohta ta saanud andmeid küsitledes. Ent meid huvitavat sõna *waglad* Gösekeni „Manuductios” siiski ei ole.

Peaaegu kõik läänemeresoome sõnad, milles esineb *resp.* on esinenud **kl*-järjend, on osutatud laentüvedeks: vanadeks balti laenudeks *kael* (< vlms **kakla* < blt **kakla* / **kaklan*) ja *tael* (< vlms **takla* < blt **dagl’a*-), vanadeks germaani laenudeks aga nt. *nael*, *nōel*, *sōel* ja tõenäoliselt ka *pael*. Silbilõpulise klusiili vokaalistumine on vana erijoon (vt. nt. Saareste 2006: 104), milles uuemad laenud (saksa, vene, läti, rootsi) ei ole osalenud (nt. *taglas* < sks, *aglets* ’teat. kaerasort’ < vn, *pegla* ’peru (hobune), edev (inimene)’ < vn, *niglas* jt. ’väike söödakala jt.’ ? < lt, *kagl(a)* ’lagle’ < erts; ohtralt *gl*- ja *gr*-järjendiga uuslaene on Kodavere murdekeelest toonud Kettunen 1913: 124). Silbilõpuline velarpaalataalklusiil **k* on läänemeresoome keeltes jäänud püsima lõunaeesti, liivi, vadj, idasoo, isuri, karjala ja vepsa keeles (vt. Laanest 1975: 67–68). Põhjaeesti murdealal, rannikumurdes ja soome kirja- ning läänesoome murdekeeles **k* nõrgenes ja vokaalistus (Rätsep 1989: 1507): põhjaeesti murdeis **γ > i > e* (*kail* > *kael*), ranniku- ja läänesoome murdes **γ > u* (*kaul* / *kaula*), mis on arvukate juhtudega esindatud ka idamurde

alal Kodaveres ja mujalgi; eriti rohkesti rannikumurdepärasusi leidub Iisaku murrakus (Must 1987: 72; Univere 1996: 11, 14).

Vlms **kl*-järjendi jätkajad mõnes balti ja germaani päritolu tüves; vt. ka VEM: 45 (Carte 41: *kael*, *kaer*, *nael*):

16.–17. saj. põhjaeesti kirjakeel	Põhjaeesti murde- ja/või kirja- ja ühiskeel	Rannikumurre / idamurre	Lõunaeesti murdekeel	Soome läänemurded ja kirjakeel
<i>kail</i>	<i>kael / kaal</i>	<i>kaul(a) / kaal</i>	<i>kakl / kagõl</i> jt.	<i>kaula</i>
<i>tail</i>	<i>tael / taal</i>	<i>taul(a) / taal</i>	<i>takl / tagõl</i> jt.	<i>taula</i>
<i>nail</i>	<i>nael / naal</i>	<i>naul(a) / naal</i>	<i>nakl / nagõl</i> jt.	<i>naula</i>
<i>nõõl</i>	<i>nõel / nõõl</i>	<i>neul(a)</i>	<i>nõkl / nõgõl</i> jt.	<i>neula</i>
<i>sõõl</i>	<i>sõel / sõõl</i>	<i>seul(a)</i>	<i>sõkl / sõgõl</i> jt.	<i>seula</i>
<i>pail</i>	<i>pael / paal</i>	<i>paul(a) / paal</i>	<i>pakl / pagõl</i> jt.	<i>paula</i>
	<i>vael</i>	<i>vaul / vaal</i>	<i>vakl / vagõl</i> jt.	

Juhan Liivi mõistatuslik *vael*

Juhan Liivi loomingule on Kodavere kodumurde keelendite kasutamine üsna iseloomulik (vt. nt. Saareste 2006: 265). Sisuldasa kontekstiga hästi lõimuv *vael* (vaelad on veiste nuhtlus!) esineb Liivi 1908. aastaga dateeritud killus e. mõttesalmis, mille esmapublikatsioon pärineb aastast 1919: *Mees pole pikem kübarast, / härg viimsest vaelast raskem, / ei rahvus parem rahvusest; / mis on nad – olla laskem!* (Liiv 1919: 67; samuti 1926: 265; 1964: 52). Ent enamik Liivi luule II maailmasõja järgseid väljaandjaid ja toimetajaid on neile arusaamatu *vaela* väänanud naelaks, nt. väljaannetes Liiv 1954: 431; 1956: 431; 1969: 160; 1989: 326; 2010: 120 jt.: ... *härg viimsest naelast raskem, ...* Leksikograafilised allikad kõnealust häälikukuju *vael* ei registreeri. Ometi on *vael* **kl*-sõnade ootuspärane põhjaeesti keskmurde vokaliseerunud häälikukuju: Kodaveres ja mujalgi idamurdes on **kl*-sõnade rannikumurdepärase *u*-diftoongiliste häälikukujude kõrval (nt. Kod *sõul* : *sõõla*, sgill. *’sõula* *’sõel*’, *’nõul* : *nõõla* *’nõel*’, vt. Kettunen 1913: 123; 1914: 39; Univere 1996: 216, 229) ka assimileerunud (Kod *naal* : sgp. *’naala* *’nael*’, *kaal* : *kaala* *’kael*’, sgkom. *nõõlaga*, *paal* *’pael*’, vt. Kettunen 1913: 84, 123; 1914: 32–34, 103–105; Univere 1996: 210, 228, 291) ning tüüpilisi keskmurdelisi (nt. Kod *tael*: *tael one nõnnagu siin, mõni kutsub tädä tael, mõni kutsub pess*, vt. Univere 1996: 201) ja lõunaeeetilisi (Kod sgg. *nagli* *’varn*’, lõunaeesti laenuks on seda

pidanud Kettunen 1913: 124; vt. ka Univere 1996: 263) variante. Erisuuna-
liste mõjude virvarr iseloomustab ka analüüsitavat sõna.

vaul / vaal / vual / vool / vaun / vouv

'kiinitõuk, -muhk looma naha all, õieti veisekiini vastne'

Need suhteliselt haruldased ranniku- ja idamurdelised häälikuvariandid ei ole etümoloogilise uurimise vaatevälja pääsenud. Varasem leksikograafia, sh. Wiedemanni sõnaraamat neid ei registreeri. Kõnealustel häälikuvariantidel on otsustav osa käesoleva etümoloogilise umbsõlme lahtiharutamisel. Mari Must (1987: 73) on küll möödaminnes ettevaatlikult oletanud, et *vaul* jt. esindavad ilmselt samuti silbilõpulise klusiili vokaalistumise juhte, ja lisanud võrdluseks lõunaesti *vagel*, *vakl*. Alljärgnevalt on esitatud kõnealuste häälikuvariantide täpsem levila: *vaal* MMg, *vual*, -u: *lehmäl vualud sel'jä luu juuren; ühe vualu vajotasin vä l'jä* Lai Kod (IMS: 246); *vaulad* pl. Iis (*ibid.*: 252), *vuul* : *vualu*: *mõjal ei tiä vü üla õlema ku lehmädel sel'jä siden* Kod (*ibid.*: 261).

Mõistelises sõnaraamatus leiduvad järgmised teated: *vaal*, -u Kod MMg 'vagel, kiini tõuk veise naha all', *vaun*, -a Al; *vaul*, -a Iis, *voul*, -i JõeVi KiKuu VNg, *vouv*, -i Lüg 'looma naha alla kiini munemisest tekkinud tõuk' (EKMS IV: 257–258 *Uss*); *vaun*, -a Al 'kiini tõuk looma ihus', *vaal*, -u Kod 'kiini tõuk looma ihus' (EKMS III: 270 *Putukad*). Idamurde ala iseloomustab ühelt poolt pika *ā* püsimine (*vaal*), teiselt poolt aga diftongistumine (*ā* > *oa* > *ua*: *vual*). Univere (1996: 13) peab pika *ā* püsimist lõunaestipäraseks murdejooneks ja Kettunengi (1914: 34) kaldub arvama sama. *vuul*-variandi sgn. kõrgenenud pikk *ō* on inspireeritud vahest sõnast *vool* 'vigastus puul' (selle idamurde sõna kohta vt. IMS: 261). Tähelepanu äratav türevokaali vaheldus. Deetümologiseerunud kujud on *vaun* ja *vouv*: *vaun* on häälikuliselt ilmselt mõjustatud *vaenuköis*-sõnast ('vaenusääse rändavate vaklade rida'), *vouv* aga vahest sõnadest *vaev* ja/või *väiv* 'looma-, naha- või karvatäi; ting'.

vagel – balti laen

Julius Mägiste (EEW XI: 3628) ei ole sõnale esitanud etümoloogiat, varasemates käsitlustes oletatud seost sm *vaula*-sõnaga (vt. allpool) pole ta ootuspäraselt samuti maininud ja Alo Raun (EKET: 195) on nentunud, et sõna päritolu on „ebaselge”.

Oletatav balti lähtekuju on **vagVlja-* / **vagulja-*, mille jätkaja tänapäeva balti keeleruumis on lt murd. *vagul(i)s*, *vaguol(i)s* 'mardikas, sitikas, põrnikas / ein Käfer, der Baumkäfer', *vaguols* 'väike must mardikas / ein kleiner, schwarzer Käfer', *vagules* pl. 'jahus elutsevad väikesed mustad putukad / kleine, schwarze Insekten im Mehl', *sūdu vabule ir vagulis* 'sitasitikas on *vagulis*', *uz kāpuostiem dzīvu mazi (mēlni) vagulīši* 'kapsastel elutsevad väikesed (mustad) putukad', *labības vagulis* (mingi teraviljakahjur (niskahjur)) ME IV: 432 *sub vagulis*; EH II: 747 *sub vaguls*, ülemlt (seeli Dignāja) *vogūl's' / vo:gūl's'*, sgg. *vogūļa* 'par vagoļiem sauc dažādas nelielas, kustīgas vaboles / v-tekts kutsutakse mitmesuguseid väikesi kärmelt liikuvaid mardikaid' Indāne 1986: 190; (latgali Kalupe) *vogūls* 'mittelendav (nt. mardikaliste seltsi kuuluv) putukas / nelidojošs (piemēram, vaboļu kārtas) kukainis' Reķēna II: 533, (Tilža) *vogūls* ['putukas'], *iūd'iņa voguļy* [pl. 'sāasevastsed'] Ūsele 1998: 73; sõna esineb ka dainakeeles: *Es orojs kai ūzuls, / Kumeļeņš kai voguls ...* 'Mina künnimees kui tamm / Hobu [ees] kui põrnikas' Ludza (www.dainuskapis.lv). Lāti leksikograafilistest allikatest ja murdeülevaadetest nähtub, et *vaguls* jt. leviku tuumala hõlmab ülemlāti ja sellega külgnevad kesklāti murded. Tänapäeva lāti kirjakeel on teinud sõna tuntuks kogu keelealal. Lāti *vagu(o)lis* jt. on ilmselt sekundaarareng tüvest *vabu(o)l-*. Jānis Endzelīns on nimelt oletanud (1924, 119²; 1936, 24; nii ka LEW II: 1176; LEV II: 462), et *vagu(o)l-* on dissimilatiivne kuju *vabal-* / *vabu(o)l-* tüvest, s.o. *v – b > v – g*. *vabal-* / *vabu(o)l-* tüvelised nimisõnad on esindatud nii leedu kui ka lāti keeles: ld *vābalas*, *vābuolas*, *vābolė* '(sita)sitikas, põrnikas / (Mist)käfer', lt *vabuole*, *vabuol(i)s*, *vabule*, *vabul(i)s*, *vabala*, *vabale*, *vabals*, *vabele*³⁴ 'sitasitikas, maipõrnikas, seitsetäpp-lepatriinu / Mistkäfer (Geotrupes stercorarius L.), Maikäfer, Sonnenkälbchen (*Coccinella septempunctata*)' ME IV: 428; LEW II: 1176. Mõlemad balti tüvevariandid on morfoloogiliselt liitsed, sisaldades vanapärase tuletusliite elementi *-l-* (asjaomase liitesarja kohta lähemalt vt. Endzelīns 1951: 340 jj.). Balti laenudest *tael* on samamoodi *l*-liiteline substantiiv (blt **dag-* + **-la-*). *-l-* võib liituda nii

³⁴ Sellest tüvevariandist pärinevad liivi keele lāti hilislaenuid lvS *vābil* 'kahjurputukas / Ungeziefer', *šita vābil* 'sitasitikas / Mistkäfer', K *vabil'* 'lepatriinu / Marienkäfer' (LW: 463b). Lāti nasaalsest tüvevariandist *vambale* jt. 'mardikas, põrnikas, sitasitikas; rammus noorloom, lihavalps' on ilmselt inspireeritud *vamblanō* Plv Vas 'üleannetu, ülemeelik, kelm inimene; vaenlane (sõim)' ← 'kiiresti siia-sinna liikuv ja ettearvatult suunda muutev', vrd. nt. *põrnikas* 'väike (terane, elav) laps (hrl. poisi kohta)' (EKSS 4), murd. *massakas* 'putukas; rüblik' (VMS II).

vokaal- kui konsonanttüvele. Paljud kõnealust tuletusliite elementi sisaldavad deverbaalsed *ul*-tuletised on läti keeles vanad või väga vanad (MLLVG I: 155–157 jj.). Läti kirjakeele kontekstis on *vabole* [loe: vabuole], *vagulis* ja *vambale* (viimase kohta vt. täpsemalt joonealuses) sünonüümid (LVSU: 440). Selle balti mardikanimetuse indoeuroopa arhetüüp on **uebh-* 'siia-sinna liikuma, kihama; siduma, punuma, kuduma / sich hin und her bewegen, wabern, wimmeln; weben, flechten, knüpfen', mille jätkajaks balti keeltes on **ueb-* tüvi: sõnaperre kuuluvad lisaks eeltoodule nt. ld *vebždēti* 'kubisema, kihama / wimmeln, sich verwirren, durcheinander bewegen', *vabzdžs* 'putukas, kahjurputukas / Insekt, Ungeziefer', lt *vebzis* 'üleannetu, vallatu, jonnakas laps, võrukael / nerātns, niķīgs bērns' (vt. IEW II: 1114–1115; LEV II: 462); balti sõnaperega kaugemas suguluses on vn murd. *вѣбнуца* 'tõuk, vagel, põrnikas; (sooltes, lihastes, ajus elutsev) loomaparasiit (= нутряк)' (Vasmer I: 282; SRNG 4: 89). Olgu märgitud, et vaadeldava indoeuroopa sõnaperega on seotud veel algbt **vapsā* (ld *vapsā*, *vāpsas* 'herilane, parm / Wespe, Bremse', *vapsvā* 'herilane / Wespe', lt murd. *vapsene*, *vapsine id.*, mpr *wobse id.* (IEW II: 1179; LEW II: 1196–1197; LEV I: 501 *sub lapsene*), mis on vlms **vaps(a)-* 'herilane (*Vespa vulgaris*), vapsik (*Vespa crabro*) jt.' laenualus: ee *vapsik* jt., lvS *vapški*, K *vaps*, vdj *vāpsaz* jt., sm *vapsahainen*, is *vaapsainen* jt., krj *voapšaha(i)n'e* jt., lü *vuapsahain'e* jt., vps *bapshain'e* jt.

Lõunaeeesti vagel ja soome vaula?

Setälä 1890–91: 139 ja Nieminen 1934: 38 on sidunud lõunaeeesti sõna *vagel* : *vagla* ja eelkõige soome läänemurdes, aga ka mujal tuntud *vaula* / *vaulo* / *vaulu* / *vaunu* 'vitsavõru; vitsavõrust tehtud jalasepidur; võrgunöör / vitsalenkki; vitsarenkaasta tehty jarrulaite jalaksessa; (Jusl.) nuotan paula' ning päriskrj *vaunu* 'vitsavõru / vitsalenkki', lp *vyepli*, *vepli* '(koera, lehma) kaelarihm / (koiran, lehmän) kaulain', mis on vormiliselt mõeldav, kuid semantilistel põhjustel täiesti ebausutav. Seda kõrvutust on tõrjunud ka Károly Rédei (UEW I/5: 553). Koivulehto (1976: 258–259) on kõnealusele sm-krj sõnale esitanud germaani etümoloogia (vlms **vakla* < (v)alggerm **waðla-* / **watla-*, kus vlms-s tundmatu dentaali ja *l*-i ühend korvati **kl*-ga), ja arvanud, et ee *vagel* sobiks häälikuliselt sellesse sõnaperesse ja semantiliseltki poleks ühendamine võimatu, esitades oma mõtte toeks näite rootsi keele gotlandi murdekeelest, kus *tain* 'värten' on saanud lisatähenduse 'angerjas' (< germ

**taina-* 'vits, oks'). Soome keele etümoloogiasõnaraamatud aktsepteerivad Koivulehto germaani etümoloogia, kuid ei seo ootuspäraselt ja õigustatult eesti esinemust sm-krj sõnaperega (vt. SKES VI: 1679; SSA 3: 420). Tõenäoliselt kuulub sm *vaula*-sõnaga samasse sõnaperesse ka seni etümoloogide vaateväljast kõrvale jäänud päriskarjala (Kontokki) itkude *vaklo-*: *vaklo/nimyt* 'laubarätt (kui neiupõlve tunnus) / „ottšapaikka” (tyttöyden tunnusmerkinä)' (<http://kaino.kotus.fi/cgi-bin/kks/karjala>), kus ootuspäraselt püsib karjalale tüüpiline silbilõpu klusiil.

Kokkuvõtvalt võib tõdeda järgmist: lõunaeesti taustaga *vagel* ja selle põhjaeestilised ning rannikumurdelised häälikuvasted osutavad, et tegemist on **kl*-sõnaga. *vagel* jt. kuulub balti vastete suhteliselt kitsast levikust hoolimata balti laenude vanemasse kihistusse. Seda oletust toetavad häälikuseigid. Taas kord leiab kinnitust tõsiasi, et levik on sõna vanuse tuvastamisel küllalt ebakindel kriteerium.

EE *varn*, SM *vaarna* JT.

VÕIMALIKUST BALTI ALGUPÄRAST

Eesti etümoloogilised sõnaraamatud esindavad üksmeelselt seisukohta, et *varn* on läänemeresoome sõnatüvi (vt. EEW XI: 3735–3736; EKET: 199; EES: 593). Sama arvamust sm *vaarna* suhtes on väljendanud ka Soome uurijad (vt. nt. Hakulinen 1968: 266). Alljärgnevalt püüan näidata, et *varnal* on nii häälikuliselt kui ka semantiliselt usutavaid vasteid balti ja slaavi keeltes, mis viib mõttele, et tegemist on nimetatud keelte eelkäijast saadud laenuga. Arvatavasti pole sõnavarauurijad seda läänemeresoome sõna kõrvutanud balti ja slaavi andmetega vaid seetõttu, et asjaomast ainestikku on nendes keeltes etümoloogiliselt analüüsitud vaid osaliselt.

ee *varn*

„Eesti keele seletav sõnaraamat” (EKSS 6) selgitab, et *varn* on ’seina löödud pulk, konks või konksudega varustatud mööbliese rõivaste jm. riputamiseks, nagi’. *varna* etümoloogia selgitamisel pakuvad tänuväärset abi etnograafilised kirjeldused, mis toovad ilmekalt esile *varna* vanemat sisuplaani: *varn* [on] ’1. nagi; 2. vesiloodis sein külge löödud puu, mille prao (*resp.* pragude) vahele lusikad, kirves või midagi muud rippuma pandi’ (Manninen 1993); *varn* on tööriistade hoiukoht seinal, s.o. puutükk seinal, millel oli keskel väljalõige, kuhu vahele sai tööriista paigutada, *kirvevarn* oli üldine, samuti *lusikavar*n, ka väiksematele tööriistadele võidi teha *varnad* (Ränk 1995). Ants Viires on *varna* tähendust selgitanud nii: rõivaste, tööriistade jms. ülesriputamise või hoidmise vahend. *Riidevarn* (ka nagi) oli hrl. seinale kinnitatud puupulk või oksaharust konks. Tööriistade, eriti kirveste, ka lusikate *varn* (L *põõn*, Sa *rahnup*) oli rõhtsalt seinale löödud puuliist aukudega või väljalõigetega, kuhu pisteti riistad (Viires 1995: 317–318).

Tähendusliini ’seina kinnitatud pulk, konks *resp.* pulgad, konksud vms., mille peale / külge rõivad, tööriistad või muud tarbeesemed riputatakse’

(*riidevarn*, *kirvevarn*, *lusika varn*, *koosta varn*, *rangivarnad* vt. EKMS III: 628 *Rippuma*; VKM VIII: 119 *sub varnas* : `varna) kõrval on *varnal* eesti keeles etümoloogia seisukohast erilist huvi pakkuv semantiline liin 'ühendav või kinnitav pulk': *suuvarn*: *sarikate suuvarnad* 'mingi pulk sarikal / Pflock in den Dachsparren' (Wiedemann 1973⁴ *sub varn*; EKMS I: 1081 *Katus*), *kaelvarnad* 'aiskodarad, aissugarad' (EKMS III: 539 *Regi*), *suuvarna pulk* 'ukse krambisse, rattarummu otsa, rattapöidade vahele või katuse sarika otsa kinnituseks pistetud pulk / Verbindungsp flock zwischen zwei Radfelgen' (Wiedemann 1973⁴ *sub varn*; EKMS I: 1258 *Kinnitusvahendid*), 'pulk, mis taluvankri kaht rattapöida ühendab' (Wiedemann 1973⁴ *sub varn*; EKMS III: 529 *Ratas*), 'mingi pulk ree aisadel' (EKMS III: 547 *Regi*) ja *vikati varn* 'löepulk / Handgriff am Sensenstiel': *sūr* 'v[arn] = kark für die linke, vähe v[arn] für die rechte Hand' (Wiedemann 1973⁴ *sub varn*; EKMS IV: 531 *Vikat*). *kaelvarn* on sidepulkree esimese kodara ees asuv lapergust sidepulka meenutav aiskodar, mille külge kinnitub reeais (Viires 1980: 56–57, joonis 13), *suuvarnapulkadega* aga ühendati omavahel vankri rattapöiad, et rattaringi tugevdada (*ibid.*: 123, foto 59).

Wiedemanni sõnaraamatus leiduvad haruldased *varn*-tüvelised tuletised *varnane* 'voll Pflöcke' ja *var'nitsema* 'mit Pflöcken versehen, viele Pflöcke einschlagen', samuti on seal toodud häälikukuju *virn* : *virna* ja *virnus* 'puust varnapulk seinas riiete riputamiseks / hölzerner Nagel in der Wand zum Aufhängen von Kleidungsstücken' (Wiedemann 1973⁴; EKMS III: 628 *Rippuma*), mida muud eesti leksikograafiaallikad ilmselt pole registreerinud. Tüvesiseses *a / i* vaheldus on eesti keeles, eriti aga vanemate regilaulude keeles üsna sage, kuid antud juhul pole välistatud assotsiatsioon sõnaga *virn* 'laotud või kuhjatud hunnik', sest riided võib ju ruumipuudusel n.-ö. kuhjata varna virna.

Eesti regilauludes riputatakse *varna* / *varna* otsa valjad, ohjad, vööd, räti-
kud, käterätid; varna pealt / otsast võetakse või sinna pannakse peerg (Var Paadremaa *Võta piirgu varna pealta*), kirves, vart, saunaviht, piits, võtmed, valged särgid; *varna külge* / *otsa* köidetakse varss, hobune, veis (*Kiut meil keerab kütme otsa / Valgu vahib varna otsas*; JMd Albu *Kas tohib tubaje tulla? / Hoosta hoovije ajada / Sälgu seinaje siduda, / Varsa varna kinnitada?*; Pal Kaarepere *Kus seisab joodiku hobune? / Seisab kõrtsi seinä külles / Vahib kõrtsi varna külles*). Regilauludes riputatakse *varna* asju, mille riputamine on ehk mõeldamatu (Plt Kaavere *Seisku teil nuustik nurga pealla, / Seebi-tükk seal varna pealla*) või magatakse *varna* peal (Pär Uulu *Ärkab ori orre*

pialta / Vaene lapsi varna pialta / Palga poissi parre pialta), mis viib mõttele, et *varn* on võinud tähistada vahest ka seinariiuilitaolist tarbeesemete hoiukohta e. laudit, s.o. lauda, mis tugines seina löödud pulkadele, ja – kui tegu pole kunstilise liialdusega – vahest koguni lavatsit meenutavat hädapärast magamisaset, mis teadupärast vanal ajal ehitati seina külge. Kõik eelpool esitatud regilaulunäited pärinevad allikast <http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas>. Omalaadne varnakirjeldus leidub Ernst Särgava romaanis „Lähme linna kirjutama, oma elu kergendama”: „Rehetoas pidi toimuma ristimine. Sinna oli paraja mehe rinna kõrguselt umbes sülla maa kaugusel üksteisest, lastud seintesse oherdiga augud, nende sisse löödud kämbalaiused lauakesed nagu varnad, kuhu olid kinnitatud rasvaküünlad.” (Särgava II: 529.)

Vanemates leksikograafiaallikates on ee *varn* kohta järgmisi teateid: pflock / [paxillus] pulck / *warn*; pflock in der Wand / *warn*; der pflock / damit die Felgen in den Rädern werden zusammen gefasset / *Suu warn* (Göseken 1660: 322); *warn*, a Plock in der Wand. r. d., was man nicht mehr braucht. r., *lussika warn* ein Behältnis für Löffel r. d. (Hupel 1780: 307).

varn-sõna vasted teistes läänemeresoome keeltes

Kui liivi keel välja arvata, levib *varn* peale eesti keele kõigis muiski läänemeresoome keeltes, kus seda iseloomustavad mõned häälikulised ja semantilised eriarengud.

Vadja: *varna* : *varnaa* 'puu- (seinas); pikk kepp või kaigas, püst- e. tugipuu (külgtööd koorma kõrguse suurendamiseks); (vankri rattapaare ühendava vahepuu väljaulatuv) ots, varn / вешалка; (вертикальная) подпорка, стойка, устой; конец лисицы (у телеги)', *varnikka* / *vaarnikka* / *varnikkõ* '(otstest tikitud või pitsidega või tavaline) käterätt; ikoonirätt; (kalmistul risti külge seotav tikanditega) mälestusrätt / ручник, полотенце (с вышивкой или с кружевами на концах); иконный плат, иконное полотенце; (вышитый) ручник для могильного креста', *vaarnikas* 'käterätt / полотенце, ручник' [*← 'varnas, nagis rippuv'] (VKS 7: 112–113, 53; Tsvetkov 1995: 264 *sub rataz_varn*, 389 *sub varn*).

Soome: *vaarna*, murd. *vaarnas* 'puust nagipulk; puutapp, millega (puunõude külje)laudu vms. ühendatakse üksteisega / puinen (ripustus)naula; puutappi, jonka avulla lautoja, kimpä tms. kiinnitettiin toisiinsa', *salavaarna* 'salatapp (puunõu küljelaudade või laudade ühendamiseks) / piilotappi

(astian kimpjen t. lautojen kiinnikkeenä)' (> lpP *salõvar'dnâ id.*), *salavaar-nikka* '[salatapp] laudade, puunõude küljelaudade, seinapalkide vms. ühendamiseks; kiil, talb; ukse piirlaud / lautojen, astiankimpjen, seinähirsien tms. toisiinsa liittämistä varten; kiila; ovenpielilauta', *vaarnata* 'ühendada tappidega / kiinnittää vaarnoilla', *vaarnoittaa* 'tappe sisse lüüa / lyödä vaarnoja' (SKES V: 1582 *sub vaarna*; SSA 3: 386 *sub vaarna*).

Isuri: *värnikke* 'akna piirlaudadel ja ikooninurga ees olev tikitud rätt, eesriie / ikkunan pielissä ja pyhäinkuvanurkan edessä käytetty kirjailtu liina, verho' [*← 'varnas, nagis rippuv'] (Nirvi 1971: 649).

Karjala: *voarna / vuarna* '(riide)varn, puutapp / (vaate- tms.) naula, tappi' (<http://kaino.kotus.fi/cgi-bin/kks/karjala>), (Aunuse) *vuarnu* 'varn, nag, seinä löödud puutapp / вешалка, деревянный гвоздь на стене', *voaru, vuaru id.*, *vuarupaikku* 'käterätt [= nagis rippuv käterätik] / полотенце' (Makarov 1990: 441), aunusekarjala murdes sageli *-rn-* > *-r-* (vt. SSA 3: 386 *sub vaarna*), (Tveri) *vuarna / viarna / viarina / viarin'a* 'varn, nag, nael riiete jms. riputamiseks / вешалка, гвоздь для одежды и пр.', *vuarnahan'e* 'kida, tööriista terav eenduv osa [nt. sõnnikuhargi harude otsas] / шип, острый выступ на инструменте, оружии' (Punžina 1994: 343; <http://kaino.kotus.fi/cgi-bin/kks/karjala>).

Lüüdi: *vuarn(u) / voarnę* 'riputusnael, -konks / ripustusnaula' (SSA 3: 386 *sub vaarna*).

Vepsa: *varn* : *varnan* 'varn, nag / вешалка'; sõna on registreeritud kesk- ja põhjavepsa murdealalt (Zajceva, Mullonen 1972: 615), *varnān'e* dem. 'nag / kavi' (<http://kaino.kotus.fi/sanat/vepsa>).

Päris selge pole adra vannast e. sahkrauda tähistava ee LNg *varnas* (EKMS I: 21 *Ader*), vdj, sm murd., is *vaarna* ja *vaarnas*, krj *voarnas* seos *varn-* / *vaarna*-perega. SKES V: 1639 *sub vannas* ei välista *vaarna* 'puutappi, -naula' mõju, sest „vannaskin on nim. vanhimassa asussaan ollut kiilamainen puulasta”; kontaminatsioonini *varn*-perega oletab ka EEW XI: 3710–3711 *sub vannas*. Täheanduses 'auran terän kiilamainen kärkiosa, vannas' esineb *vaarna* ka Kalevalas (Jussila 2009: 454 *sub vaarna*).

1. silbi *a / ā* vaheldub nagu juhtudel ee *parm*, murd. *paarm*, sm *paarma* jt., ee *sard*, murd. *saard*, ee *vaks*, murd. *vaaks*, sm *vaaksa* jt. (tüvesisese *a* kõikuva pikkuse kohta läänemeresoome keeltes vt. Kask 1967: 129).

Läänemeresoome sõnade oletatav balti lähtekuju

Balti vastetest tuleb eelkõige esile tõsta lt *vārna* 'soontega puupakk kõie punumiseks; kolmeharuline torujalt õõnestatud kasepakk mesinikul; metsamesiniku ronimiskõie (*dzeinis*) [luust] osa / ein mit Rillen versehener Klotz zum Zusammendrehen von Stricken; ein Birkenklotz für Imker mit 3 röhrenartig ausgehöhlten Armen' (ME IV: 506; Etnogrāfija 1969: 118; vt. ka Vasmer I: 354 *sub воронка, воронá*), mis on läänemeresoome sõnaperele võimaliku balti laenualusena häälikuliselt kõige lähemal. Lt *vārna* 1. silbi *ā* on tekkinud i-e **o*-st sekundaarse pikenemise tagajärjel tautosüllaabilise *r*-i ees (Rudzīte 1993: 142, 252 jj.). Lt *vārna* on morfoloogiliselt liitne, koosnedes lihttüvest *var-* ja noomeniliitist *-na* < **nā* (liite kohta vt. Endzelīns 1951: 289; Ambrazas 1993: 94 jj.). Läänemeresoome sõnapere oletatav balti lähtekuju on **varnā*. Läänemeresoome balti laenudes esineb liiteelement *n*-i ees sellistes laenudes nagu *hein*, *hernes*, *ihn* 'rihm, nahkvöö', *ihne* / *ihnus*, *kaarn(a)* 'paks männikoor', *rõun* 'madal mäesalg, põndak', *sein*. Oluline on siinses vaatluses nimetada veel läti keele seeli murdealalt (Aknīste, Nereta, Zasa) registreeritud *varēna* / *varāna* (< **varēna* / **vērēna*), *v'er'ēn'ina* dem. 'kangasoa äärepuu; reha varre põikpuu e. reha kaha või selg, kus rehapulgad sees / šķieta mala / die Querleiste an der Harke, in welcher die Zinken sitzen', *varēni* pl. '(herne)sarra püstlatid, millest pandi läbi rõhtlatid / die senkrechten Balken bei einer Sahrde (darauf z.B. Erbsen getrocknet werden), durch welche die Stangen gesteckt werden' (ME IV: 477, 475; Ancītis 1977: 64, 158). Kõnealuseid seeli keelenäiteid pole etümoloogiliselt detailsemini analüüsitud. Pole selge, kas tüve ja liite vaheline vokaal on algupärane või *r*-i järele sügenenud epenteetiline lisahäälik. Epentees iseloomustab neid läti murdeid (*incl.* seeli murre), kus vokaal *r*-i ees püsib lühikesena nagu siingi esitatud näidetes (läti epenteesiga seotud detaile vt. Endzelīns 1951: 152–153; Rudzīte 1993: 252, 261–263). Sellele oletusele räägib ilmselt vastu asjaolu, et *r*-i järele sügenenud epenteetiline vokaal (*a*, *e* või *i*) on harilikult ülilühike või lühike, mitte pikk nagu toodud näidetes.

Samatüveline sõna balti keeltes on ld *vāras* 'aiapost; puuaeda koos hoi-dev põiklattu, uksehing / Stange zum Herstellen eines Zaunes; Gürtel, der den Holzzaun zusammenhält, Türrangel'. Leedu ja läti keeles on arvukalt *var-tüvega* ees- ja järelliitelisi tuletisi, nagu ld *pervaras* / *parvaras* 'redelvankri vahepuu / der Langbaum am Leiterwagen', *sqvara* 'kaht palki koos hoidev

klamber, põikpuu / die Klammer, ein Querholz, das zwei Balken zusammenhält', *apyvaras* 'kübarapael / ein Band um den Hut', *apvarē* 'nöör / Schnur', *pavarà* 'võrgunöör / Netzleine, Zieh-, Zugschnur', *pavarē* '(vankrite, loomade jt.) rida, rodu / lange Reihe (von Wagen, Tieren usw.)' jt., lt *savara* / *savare* / *savāre* ja *savares* / *savari* / *savāri* / *savires* pl. 'äkke põikpuu(d), mis äket koos hoiavad / Querstangen der Egge (was die Eggenhölzer zusammenhält)', *savari* / *savāri* pl. 'reepea painardid / apgalveņu virsējā daļa = das die vorn nach oben gekrümmten Schlittensohlen zusammenhaltende Gebinde', *vārstulis* / *vārstala* / *vārstele* jt. 'aiamulgu latt / aizbīdāma kārts (aploka, žoga) vārtu vietā' jt. (ME III: 780–781 *sub savara*; LEW II: 555 *sub pavarà*, 1197–1198 *sub vāras*; LEV II: 491 *sub vārstulis*^a, 512 *sub vērt*^a).

Slaavi vasted

Lt *vārna*-sõnal on isomorfne etümoloogiline vaste kõigis slaavi keelerühmades – algsi **vorna* –, pidades sealjuures silmas, et algslaavi häälikujärjend **CorC* arenes slaavi keeltes alarühmiti eri viisil: idaslaavi keeltes (vene, ukraina, valgevene) ilmus liikvida *r*-i järele sama vokaal, mis oli liikvida ees (**CorC* >> *CoroC*, nn. pleofoonია e. täisvokaalsus, vn полногласие), lõuna- (kirikuslaavi, bulgaaria, makedoonia, serbohorvaadi, sloveeni jmt.) ja lääneslaavi keeltes (tšehhi, slovaki, poola jmt.) aga toimus metatees (**CorC* > *CraC*, nn. impleofoonია e. vaegvokaalsus, vn неполногласие) (vt. Ivanov 2003: 352–353), nagu nt. juhtumil algsi **storna* 'maa, riik' > ksl / vsl bulg *странá*, vn ukr vlgvn *сторонá*, serbohor *странá*, slvn *strána*, tše slo *strana*, pl *strona* jt. (Vasmer III: 768–769 *sub сторона*). Pleofoonია ja impleofoonია tsoonid kujunesid slaavi algkeeles jagunemise varasel etapil (Porohova 1988: 216). Lt *vārna* (ja vahest ka lt murd. *varēna* / *varāna*) vasted slaavi keeltes on nt. bulg murd. *вранá* 'suure vaadi prundiava; punn, prunt / отверстие в большой бочке; втулка', serbohor *врањ*, slvn *vran*, slo tše *vrána*, 'vaadinaga, -pulk / затычка (у бочки)', tše *vrana*, *vranka* 'vaadi prundiava', pl *wron(k)a* 'vaadi prundiava / отверстие бочечной втулки', vn murd. *воронá* 'ava laeva ahtris, mille kohal paikneb roolisaabas / отверстие в корме судна, в которое проходит руль', *воронка* 'lehter, kolu' (Machek 1968: 698 *sub vrana*; Vasmer I: 353 *sub воронá*, 354 *sub воронка*, *воронá*; Černyh I: 166–167 *sub воронка*). Siia kuuluvad, kuid pole veel sattunud etümoloogide vaatevälja erinevate järelliidetega laiendatud vn murd. *воронéц*

’puutala, aampalk, paks lai riulilaud piki ja keset talutare seinu alates ahjust ja ahjutagusest sahvrist / брус, переводина, широкая и толстая доска, в виде полки, вдоль и посреди всей избы, от печи и голбца’ (Dahl I: 244), ’kaks tala, mis paiknevad teineteise suhtes risti ahjust seinteni, toetades lavatsit, vaheseina, eesriiet, laia seinariilut, ja mis eraldavad ahju ümbruse muust tarest; laudi, seinariil talutares; laealune riul talutare keskel; ahju nurgast vastasseina ulatuv riul külaköövides; ahju tugipost; ais; väravapost / один из двух деревянных брусьев, расположенных перпендикулярно друг к другу от печи до стен, поддерживающих полати, перегородку, занавесу, широкую полку (полавочник), идущую вдоль стен, и отделяющих место у печки от остальной части избы; полка в избе, полка, расположенная под потолком посреди избы; полка, идущая от угла печи к противоположной стене деревенских кухонь; печной столб; оглобля; верей’ (SRNG 5: 112); *воронéчина* ’laudi, seinariil talutares; ais; väravapost / полка в избе; оглобля; верей’; *воронéчка* ’laudi / полка в избе’ (SRGN 5: 113); *ворóнчика* ’puutala / деревянный брус’ (SRGN 5: 117). Siin tsiteeritud vene murdesõnaraamatus kirjeldatakse üksikasjalikult talutare *воронéц*-sisseseadet. Neid oli tares tavaliselt vähemalt kaks: esimesele oli tavaks panna mütsid, vööd-rihmad, teisele aga toidud, savipotid jne., samuti hoiti seal kasetohust karpides ja korvides toidutagavara.

Muud samatüvelised sõnad slaavi keeltes on nt. vn *вор(a)* ’tara, tarastatud ala / Umzäunung, umzäunte Stelle’, *завора* ’lattaed, aiavalk, läbipääs / Stangenzaun, Zaunöffnung, Durchfahrt’, tše *závora* ’riiv / Riegel’, pl *zawór* ’ventiil’ jt. (LEW II: 1197–1198 *sub vāras*, 1229–1230 *sub vérti*). Balti ja slaavi sõnade i-e etümon on **uer-* : **uor-* ’kokku, ühte, kinni siduma, sõlmima, köitma / binden, anreihen, aufhängen’ (IEW II: 1150).

Olgu veel nimetatud, et balti ja slaavi keeltes leidub kõnealusele substantiivile ka homonüüm: blt **uōrnā* ’vares’ (> ld *vārna*, lt *vārna*, mpr *warne*) ja algsi **vorna id.* (> ksl / vsi bulg *vrána*, vn ukr *ворóна*, serbohor *vràna*, tše *vrána*, slo *vrana*, pl *wrona* jt.).

pard ja varblane – slaavi laenud?

Häälikuehituselt sarnanevad *varn*-sõnadega *pard* ja *varblane*. Ee *pard*, sm *parta* jt. puhul on võimalikuks laenuallikaks pakutud nii germaani, balti kui ka slaavi algkeelt (vt. SSA 2: 318 *parta*). Slaavi laenuallikas eeldab lähtekuju,

kus pole veel toimunud ülalpool kirjeldatud metateesi, s.o. algsi häälikukuju **borda*. Lms *varna* oletatav laenualus on balti keeltes esindatud teadaolevalt küll vaid läti keeles, kuid see ei küsimärgista minu arvates balti etümoloogiat; slaavipoolne laen eeldab analoogiliselt *pard*-juhtumiga lähtekuju, mis polnud veel läbinud metateesi. Rahuldavat etümoloogilist lahendust pole läänemeresoome varblasenimetusele ee *varblane*, *varvlane*, Wiedemann 1973⁴ *varvelus*, *värb*, murd. *värblane* jt., vdj *varpo*, *värpo* jt., is *värpülaine*, sm *varpunen*, krj *varpuine*. Traditsiooniliselt peetakse seda linnunimetust vanavene laenuks (vt. nt. EEW XI: 3725–3726 *sub varblane*; SSA 3: 411–412 *sub varpunen*; EES: 592 *sub varblane*), kuid vanavene keel tunneb ootuspäraselt vaid plefoonilist häälikukuju *ωποδuu* (< algsi **vorb*- Černyh I: 166 *sub ωποδέu*), seetõttu on laenualuseks esitatud hüpoteetiline vvn **vorb*, mistõttu Heikki Ojansuu töödes (1916: 197; 1921: 44–45) esitatud võimalik balti etümoloogia on hilisemate etümoloogide poolt paremini argumenteerituna muutunud üha usutavamaks (vt. nt. Viitso 1993: 525). Balti lähtekuju **virb*- (ld *žvirblis*, lt *zvirbulis* sõnaalguline sibilant *ž* / *z*- on sekundaarne, vt. LEV II: 573–574 *sub zvirbulis*) sisaldab *irC*-järjendi, mille substituudiks võivad läänemeresoome balti laenudes olla *ir*, *er*, *är* või *ar*. Substituutide paljusust silmas pidades on Jorma Koivulehto (1998: 238) avaldanud seisukohta, et läänemeresoome baltismid esindavad ka sellist balti keelekuju, kus i-e süllaabiline **/j/* polnud veel kujunenud *ir*-järjendiks.

varn-sõna semantikast

varn-sõna eventuaalne alg tähendus, mis tuleb selgelt esile ka laenualuses, on 'ühendav või kinnitav pulk', millest on lähtunud rida kindlailmelisi, peam. tehnilisi mõisteid märkivaid derivatiivseid tähendusi, nagu 'puust pulk seinas riiete riputamiseks' → 'konksudega varustatud mööbliese rõivaste jm. riputamiseks e. nagi' jt., võimalik et ka 'adra vannas e. sahkraud'. Huvitavat eriarengut asjaomase sõna sematilises hargmikus esindab vdj is 'käterätt'.

õisvesi

EKSS 6: 543 järgi on *õisvesi* murdesõna, mille tähendussisu on avatud nii: *õisvesi* 'haava- v. villieritis'. Selle liitsõna murdelevik on ulatuslik: IisR Ans Kaa Pha Pöi Muh Käi Rei Mar Mär Vig Khn PJg Vän Hää Ris Kei Juu Amb VMr Kad VJg Ksi Plt KJn SJn Kõp (VMS II: 733). Etümoloogiaks vajalikku lisa pakub EKMS, kus sõna kohta on teateid mitmest mõisterühmast: *õisvesi* Hi Sa Muh Lä Ha Jä LãVi Pã PõVI PõTa 'haavast erituv vedelik': *haav on õisveel, õisel* [< *õisveel*] Jãm *id.* (EKMS I: 1142 *Keha vedelained*), *õisvesi* e. *visa* 'verine vesi' (EKMS IV: 486 *Veri*), *õisvesi* 'juuk, kääriv, mulle ajav vedelik' (EKMS IV 474: *Vedelik*), võib-olla ka *õis-* / *ääs-* liitsõnades *õisvassikas* Muh 'päramised' (VMS II: 733) ja *ääsvasik(as)* Khk VII Pöi Käi Kse Aud 'mingi viga puhastusel, mille tõttu lehm verejooksu saab' (EKMS III: *Poegima*; VMS II: 755).

Vanemas leksikograafias leidub *õisvee* kohta järgmisi teateid: *Õiswessi* - [ilma tähenduseta] (Vestring 1998: 158); *õis g öie*, Blüte r. [*õis*]wesi blutiges und eiteriges Wasser (Hupel 1818: 160), blutig: blutig Wasser (aus Wunden) *õis wesi* (*ibid.*: 347); *õiz'-wezi*, *õilis-wezi* 'Jauche, gährendes, blasiges Wasser, Lymphe aus Wunden' (Wiedemann 1973⁴ *sub õiz*). Andmeid sõna kohta teistes läänemeresoome keeltes ei ole.

Arvan, et liitsõna *õisvesi* täiendosa *õis-* (hlms **eisva*) lähtub balti laenualusest **eizvā* 'sisse-, läbitorge' ← *'lõhe, mis on tekkinud sisse-, läbitorkel', ja seos *õis* : *õie*-perega on sekundaarne. On tähelepanuväärne, et Julius Mägiste ei ole *õis*-osist sidunud *õiega* (EEW XII: 4019 *sub õis*¹). Blt **eizvā* jätkajad on nt. mpr *eyswo* [*eizvō*] 'haav / Wunde' (andmed mpr sõna kohta leiduvad Elbingi sõnaraamatus); idabalti keeltes (leedu, läti) puudub sõnatüves -v-: lt *įeze* 'pragu, mõra, lõhe / Riß, Spalte', ld *iēžti* (*iēžia*, *iēžē*) 'lūdima, poetama / enthülsen, aushülsen', *eīžti* (*eīžia*, *eīžē*) 'lūdima / aushülsen', *ėižėti* 'lõhenema, mõranema / aufspringen', vrd. ka apofooniavahelduslikke ld *áiža* 'pragu, mõra / Riß', lt *aīža* 'pragu, mõra, lõhe / Riß, Spalte', samuti algsł **jazva*: vksl *язва* 'haav / Wunde', vn *язва* 'mädane või põletikuline haav, haavand, vigastus', *язво* 'haav', *язво, язвецѣ* 'tera, teravik, astel', *язба* 'lõhe,

pragu, mõra' (sõna esineb ka ukraina, valgevene, bulgaaria keeles), serbohor *jǎzvina* 'koobas', slvn *jǎzba* 'auk; koobas', tše *jǐzva* 'haav, haavand', slo *jazva* 'täke, sälk', pl *jaźwa* '(mägra)urg' (Endzelin 1944: 20; Vasmer IV: 549–550; LEW I: 4; PrJa 1979: 22–23; PKĖŽ I: 247–248; Černyh II: 467).

Balti etümoloogia paikapidavuse korral on *ōis*- võinud tähistada: *'torkehaav' → 'verevalumiga haav / veritsev haav' → 'halvaks läinud haav / mädane haavaeritis'.

Läänemeresoome keeltes on arvukalt laenulisi haavanimetusi, mille etümoloogia iseloomustab haavu vastavalt tekkemehhanismile. Levinuim ühine haavanimetus sm *haava*, ee (*h*)*aav*, lv *ōv*, vdj *aav(a)*, is *haava*, krj *hoava* / *huava*, krjA *huavu* (teated puuduvad lüüdist ja vepsast) on samuti balti laen: blt **šāwā*, vrd. ld *šovà* '(puu)õõs, lõhe, pragu, külmalõhe (tav. puus); (haava) arm jt.', lt *šāva* 'lõhe, õõs puul, leival; haavaarm', *sāva* 'piklik lõhe (ka puukooses)', ld *šāuti* (*šāuna* / *šājuja*, *šòvè* / *šāvē*) 'laskma, tulistama, kiiresti jooksmas, leivapätse leivaahju lükkama, kangakudumisel süstikut lükkama', lt *šaūt* (*šauj*, *šāva*) 'kiiresti lükkama või tõukama, tulistama, laskma; kiiresti liikuma' (ME III: 809; IV: 8, 13; LEW II: 969, 1023; IEW II: 954–955 *sub sk'eu-* / *sk'ēu-* 'viskama, laskma, tõukama / werfen, schießen, stoßen'; läänemeresoome sõna peetakse ka germaani laenuks, vt. LÄGLOS I: 63). *haav* on algselt võinud tähendada *'löögist või noolest tekitatud vigastus'. Liivi haavanimetused on peamiselt hilised läti laenud: *ōv* kõrval ka *šō* 'v' 'haav; lahtine vigastus; rebend, mõra / wunde; offene verletzung; riss' (LWb: 397b); muud hilislaenud on *brūts* 'haav / wunde' < lt *brūce* 'haav, haavand' (LWb: 30b) ← *'hõõrdumisel tekkinud vigastus' (vt. LEV I: 147 *sub brūce*) ja *vōt* 'haav / wunde' < lt *vāts*, *vāte* 'paise, haavand' (LWb: 501b) ← *'löögist tekkinud vigastus' (vt. LEV II: 495 *sub vāts*).

II

**LÄTI-EESTI-LIIVI JA
EESTI-LIIVI-LÄTI
KONTAKTID**

KUIDAS LÄTI-EESTI KEELEKONTAKT ON MÕJUTANUD EESTI MURDEKEELE GRAMMATIKAT JA SÕNAMOODUSTUST

Annotatsioon. Sissejuhatavalt käsitletakse artiklis balti-läänemeresoome keelekontakti üldisemalt. Läänemeresoome keelte sõnavara iseloomustab tüse balti laenukihistus, mis ulatub paarisaja, mõne uurija arvates koguni kuni poole tuhande laentüveni. Balti kontakt on toonud läänemeresoome keeltesse peale leksikaalsete laenude fonotaktilisi ja morfosüntaktilisi uuen- dusi. Läti-eesti ja eesti-läti kontaktid on olnud keeleülesed, need on toimu- nud ja toimuvad prevaleerivate keelte vahendusel. Nii eesti kui ka läti keelt on mõjutanud ja mõjutavad kolm jõulist kontaktkeelt: saksa, vene ja inglise keel. Seetõttu on eesti ja läti keele vastastikuse morfoloogilise, süntaktilise ja semantilise mõju väljaselgitamine äärmiselt komplitseeritud. Artiklis käsitletakse eesti-läti keelepiiri kujunemist ja eesti keelesaarte teket Lätis ning läti-eesti keelekontakti iseloomu.

Artiklis analüüsitakse järgmisi võimalikke läti laene eesti murdekeele grammatikas: grammatilist sugu ja sootunnuseid puudutavaid ilminguid, *plurale tantum*-sõnu, superlatiivsuse lätipärast väljendamist, läti mõju kõneviiside moodustamisel (konditsionaal, debitiiv, optatiiv), verbitarindi finiiitverb + sama verbi teonimi tõhususreduplikatsiooni, lätipäraseid verbi- rektsioone, läti mõju pronoomeni- ja adpositsioonisüsteemis, lätilaenulisi verbiprefikseid, partikleid, adverbe ja proadverbe Leivu murrakus ja Lutsi murdes ning lätilaenulisi konjunktsioone ja interjektsioone. Samuti vaadel- dakse läti keele mõju sõnamoodustusele.

Võtmesõnad: läänemeresoome keeled, eesti keel, balti keeled, läti keel, keelekontaktid

1. Sissejuhatavaid märkmeid

Balti-läänemeresoome keelekontakti tuleb pidada katkematuks protsessiks. Läänemeresoome keelte sõnavara iseloomustab tüse balti laenukihistus, mis ulatub paarisaja, mõne uurija arvates koguni kuni poole tuhande laentüveni. Läänemeresoome keelte balti sõnalaenude ning liivi ja eesti keeles esinevate läti sõnalaenude vahel paikneb eelläti laenukihistus, mille selgeks näiteks pean (peamiselt) kagueestilise levikuga eelläti laene struktuuriga *k-* + eesvokaal. Sellise häälikehitusega laenud osutavad, et eesvokaalieelne velaarklusiil *k-* või *g-* polnud veel muutunud afrikaadiks (laenutüüp *keris*, *käblik* 'ahjulind' või *kõno* 'metsamesiniku nõõrredel, ronimisnõör'; nende ja muude teemaga seotud sõnade etümoloogiat vt. Vaba 1990d: 35–45; 1992: 459–462; 1996: 33–35). Kirjeldatud positsioonis hõlmab afrikaadistumine aga kõiki tänapäeva läti keeleks sulanud lähedasi hõimukeeli (latgali, seeli, kurši).

Eesti alal kõneldud murrete häälikehituses ja grammatikas toimusid teise aastatuhande alguspoolel m.a.j. ja sellele järgnenud sajandeil murrangulised muutused, sh. sise- ja lõpukadu, järgsilpide pikkade vokaalide lühenemine, possessiivsuffixite kadu, *ga*-lõpulise komitatiivi teke, eitusverbi asendumine eitussõnaga, kaudse kõneviisi teke, pöördelõppude taandumine imperatiivist, pöördelõppude ärajätmine tingivas kõneviisis (Rätsep 1989: 1510 jj.). Huno Rätsep küsib, kas ja kuivõrd mõjutas uuendisarja teket Skandinaavia viikingite (muinaspõhja) või alamsaksa keel või oli tegemist siiski keele enese häälikehituse sisemise arenguga (*ibid.*: 1515). Rätsep (*ibid.*: 1521) kaldub arvama, et keelemurrangu lähtekeskus on paiknenud lõunaeesti murdealal. Kui arutluse all on eesti keele kõnealuse ajajärgu arengut suunanud välis-tegurite mõju, ei saa vaatlusest kõrvale jätta latgali hõime, kes hiljemalt 13. saj. alguseks olid nihkunud lõunaeestlaste ja liivlaste vahetusse naabrusse või koguni asualadele. On oluline rõhutada, et balti hõimukeeled, millest kujunes tulevane läti keel, tegid samuti läbi rea hääliku- ja grammatikasüsteemi murrangulisi muutusi, samal ajal kui leedu ja muinaspreisi keel püsisid konservatiivsena.

Balti-läänemeresoome ja läänemeresoome-balti keelekontaktide iseloomu ja ulatuse kirjeldamisel on rõhutatud asümmeetriat: vanapreisi keeles pole üldse ja leedu keeles on vähe läänemeresoome sõnatüvesid, kusjuures enamasti on need lokaalse iseloomuga, piirdudes peamiselt Žemaitijas

kõneldava murdekeelega, ja võivad vähemalt osaliselt olla hoopis hiline kuršipärasus. Läänemeresoome keelte, peamiselt liivi ja lõunaeesti keele mõju tuleb esile eelkõige läti keeles. Silmatorkava asümmeetria seletuseks on Vilhelm Thomsenist peale pakutud läänemeresoomlastega kontaktis olnud põhjabaltlaste sulandumist läänemeresoomlastesse. Varasel kontaktiajastul vastastikku laenatud grammatilisi ja derivatsioonimorfeeme pole senine uurimistöö eriti esile toonud. Balti ja läänemeresoome keelte sarnasus ilmneb grammatiliste mallide ja nende funktsioonide sarnasuses. On avaldatud arvamust, et soome-ugri keelte mõju on balti ja slaavi keeltele olnud eelkõige konserveeriv (nn. *Kühlschrankeffekt*).

Õeldu taustal on eriti huvipakkuv tõik, et leedu ja läti keele arhailisemas kihistuses on esinenud **soome-ugri tüüpi kohakäänete** vasted, nimelt illatiiv, allatiiv, inessiiv ja adessiiv, mis on võimaldanud käändevormide abil väljendada siht- ja asukohta, kuid mitte lähtekohta, sest puudusid elatiiv ja ablatiiv. Seega moodustus vanaleedu käändesüsteem leedu keeleajaloolase Zigmaz Zinkevičiuse (1984: 313 jj.) järgi kümnest käändest. Kirjeldatud süsteem on taandunud nüüdisbalti keeltest, sest see polnud – baltoloogide arvates – piisavalt are kohasuhete kirjeldamiseks, mistõttu see korvati indoeuroopa keeltele iseloomulike eessõnafraasidega. Ainus erand on inessiiv, millest tänapäeva balti keeltes on arenenud uus lokatiiv. Muude indoeuroopa keeltega võrreldes on leedu ja läti keeles veel tänapäevalgi suhteliselt palju käändevorme: nominatiiv, genitiiv, daativ, akusatiiv, instrumentaal, lokatiiv ja vokatiiv (kokku seitse käänet). Zinkevičiuse (1982: 21 jj.) järgi on postpositiivsed kohakäänded kujunenud pikema aja jooksul, esmalt ainsuse-, hiljem mitmusevormid, sealjuures deklinatsioonitüübiti eri ajal. Ainsuslikud kohakäänded ning mitmuse illatiiv ja allatiiv kujunesid idabalti algkeele perioodil, postpositiivsete adessiivi ja inessiivi kujunemist mitmuses pärssis aga vana, *su*-lõpuga indoeuroopa lokatiivi püsimine. Tagasõnad liitusid lokatiivile, akusatiivile või genitiivile kui enkliitikonid. Tagasõna *pi* < *pie* enkliitiline iseloom on säilinud tänaseni. Postpositiivsete käänete vanapäraseid vorme leedu ja läti vanas kirjakeeles ning adverbides on nt. ld *galvon* 'pähe', lt *kristan sists* 'risti löödud' ja *mājup* 'koju'.

Balti kohakäänded (vanaleedu keele näitel): rankà 'käsi'

Kaasus	Singular	Pluural
Illatiiv	<i>ranko/n(a)</i> (< sgak. + pp. *nā)	<i>rankos/na</i> (< plak. + pp. *nā)
Inessiiv	<i>*rankāj/en</i> (< sglok. + pp. *nā)	<i>rankosu / rankosa / rankose</i> < plak. + ? pp. *ēn
Elatiiv	—	—
Allatiiv	<i>rankos/pi</i> (< sgg. + pp. *pie)	<i>rankum/pi</i> (< plg. + pp. *pie)
Adessiiv	<i>rankai/pi</i> (< sglok. + pp. *pie)	<i>rankosum/pi</i> (< pllok. + pp. *pie)
Ablatiiv	—	—

Uurijate tähelepanu on köitnud veel leedu **imperatiiviparadigma** vormide *ki*-formant (vanaleedu keeles ja murdeti ka *-ke-*). Vene baltoloogid Vladimir Toporov ja Oleg Trubačev (1962: 249–250) on esitanud balti imperatiivi-formandi *-k(i)- / -ke-* kohta hüpoteesi, et see on soome-ugri päritolu³⁵, nagu ka vene imperatiivvormidele liituv partikkel *-ka* (*давай/ка, расскажи/ка*). Kõnealune formatiiv esineb indoeuroopa keeltest vaid leedu keeles. Pole kahtlust, et tegemist on uuendiga. Leedu *ki*-formatiivi päritolu pole leedu keele ajaloo uurija Zinkevičius arvates siiski selge. Zinkevičius esindab seisukohta, et tegemist pole soome-ugri laenuga, kuid on võimalik, et „meie esivanemad matkisid soome-ugri imperatiiviparadigma malli” (probleemi kohta lähemalt: Zinkevičius 1981: 129–130; 1984: 329; 1987: 219–220; Kazlauskas 1966: 69–72).

Leedu imperatiiviparadigma: mokyti 'õpetama'

Singular	Pluural
—	<i>moky/ki/me</i>
<i>moky/k(i)</i>	<i>moky/ki/te</i>
<i>temokai</i>	<i>temokai</i>

2. Eesti-läti keelepiir ja eesti keelesaared Lätis

Eestlasi ja lätlasi kui naabreid seob pikk, aastasadu kestnud ühine ajalugu, esiajaloolised kokkupuuted aga ulatuvad mitme aastatuhande taha. Arheoloogia- ja onomastikaandmed osutavad, et tänapäeva Põhja- ja Ida-Lätit asustasid kuni 7. sajandini läänemeresoome hõimud – tõenäolisimalt lõunaestlaste

³⁵ *k*-tunnuseline imperatiiv puudub vaid mari keeles ja permi keeltes.

ja liivlaste eelkäijad –, kes aegamisi sulanesid kagust ja lõunast saabuvate balti hõimude hulka. Tegelikult polegi päris selge, kui kaugele lõunasse ja edelasse läänemeresoomeline asustus on ulatunud, sest läänemeresoome tüüpi kohanimesid leidub mõnel määral ka tänapäeva Leedus, Valgevenes, Kaliningradi oblastis ja Poola rannikualadel. Eesti-läti etniline piir oli põhi-joontes välja kujunenud 13. saj. alguseks: selleks ajaks olid latgalid, tulevase läti rahva tuumik, jõudnud eestlaste (ja liivlaste) keeleala naabrusse (Vaba 1997c: 28 jj.). Sellised lõunaeestilised keelesaared nagu Leivu ja Lutsi püsisid balti asustuse keskel aga aastasadu, hääbudes 1970.–1980. aastate paiku. Seega on meil tegemist **autohtoonsete** ehk **põliste eestlastega** Läti pinnal. Leivud ja lutsid on ainsad Lätis elanud põliseestlased, kellelt on keeleainest talletatud küllaltki süstemaatiliselt.

Andreas Johan Sjögreni andmeil oli 1847. a. leivusid üle 2500. Piirnevate alade ümberrahvustumist silmas pidades püsis väikesearvuline leivu kõnelejaskond lätikeelses ümbruses üllatavalt pikka aega. Seda soodustas vähemalt kaks asjaolu: suhteline eraldatus läti asualadest ja suur paiksus, sest talurahva liikumispääringud kestsid veel pärast pärisorjuse kaotamistki. Leivude järkjärguline lätistumine on kirjanduses suhteliselt hästi dokumenteeritud. Leivusid puudutavas kirjanduses on pikka aega püsinud teema, kas leivud pole siiski liivlased, ehkki leivude lõunaeestlus tõestati juba 18. saj. teisel poolel. Leivu murraku foneetilised, grammatilised ja sõnavaralised uuendused, mis on spetsiifiliselt ühised liivi keelega, tulenevad läti laenuallika mõjust nii Leivu murrakule kui ka liivi keelele (Vaba 1997c: 39 jj.).

Oskar Kallas käis lutside juures uurimisreisil 1893. Tema hinnangul oli neid tollal 4387, emakeele kõnelejaid umbes 800. Rõhutatult suulisele pärimusele toetudes on Lutsi keelesaart käsitlevas kirjanduses hakanud domineerima arvamus, et lutsid on sisserändajad Kagu-Võrumaalt setude naabrusse. Oletatav väljarändamine olevat toimunud kas 17. või hiljemalt 18. saj. algusaastail laastava Põhjasõja tõttu. Väljarännuhüpoteesi kohta on kogutud materjali ka leivudelt, mis enamasti on aga hilist kirjanduslikku algupära. Rännuhüpotees eeldab suurte inimhulkade liikvelolekut, mille kohta ajalooallikad mingit tuge ei paku. Tähelepanuväärne on siinkirjutaja arvates seegi, et keelesaarte läti keeleainest üleküllastatud leksikon ei sisalda läti algupära maastikusõnu, mis kõneleb ilmekalt eesti keelesaarte autohtoonsusest. Lutside puhul on tähelepanu pööratud veel sellele, et Lutsi murre polnud nii „rikutud”, mis just nagu peaks tõendama lutside hilist saabumist võõrasse

keele- ja kultuurikeskkonda. Lutside keele suurem „puhtus” seletub pigem Latgale etnilise mosaiiksuse ja mitmekultuurilisusega ning tõsiasjaga, et Ida-Lätis polnud pikka aega ühtki dominantset (prevaleerivat) keelt, mis oleks soodustanud ja kiirendanud enamuskeelde sulandumist. Vene keel kujunes Latgales elavate etniliste rühmade vaheliseks suhtluskeeleks alles 19. sajandil (Ariste 1962: 550). Kallas (1894: 12) on lutside etnilist ja keelelist olukorda iseloomustanud tabavalt: „... rahvuste pudru seas elab meie Eesti rahva unustatud suguharu”. Asjaomases kirjanduses leidub veenvaid näiteid selle kohta, kuidas antropoloogiline ja etniline heterogeensus aitab vähemustel kauem ja paremini alal hoida etnilist omapära, *incl.* keelt. Selles mõttes olid leivud hoopis teiselaadses olukorras (Vaba 1997c: 33 jj.).

Päriiseesti keelealal on umbes 370 uuemat läti laentüve, millest suurem osa on registreeritud Lätiga külgnevatelt aladelt, peamiselt küll Kagu-Eestist: Harglast 176, Karulast 73, Häädemeestelt 89 ning Hallistest 57. Piiriäärsete alade läti-eesti kontakte elavdas kohatine segaasustus (täpsemalt vt. Vaba 1997c: 28 jj.). Lätis paiknenud lõunaeesti keelesaarte sõnavaras on ligi 900 läti tüve: Leivus 719, Lutsis 173. **Keelekontaktide üks peamisi universaale** on teatavasti sõnastatud nii: mitteleksikaalne laenamine on võimalik ainult juhul, kui samast keelest on saadud ka leksikaalseid laene. Sõnavaralaenu on piltlikult väljendades pinnast ettevalmistav kahurituli morfoloogiliste ja süntaktiliste laenude vastuvõtuks ning võivad seega anda märku võimalikest morfoloogilistest ja süntaktilistest laenudest ja pakkuda uurijale taustatuge nende väljaselgitamiseks.

Asjaomases kirjanduses on väljendatud küll ka seisukohta, et mitteleksikaalne laenamine ei eelda tingimata eelnevat leksikaalsete laenude tulva. Keelekasutus ei ole täiesti alateadlik tegevus: seda mõjutavad ja muudavad inimeste uskumused, ilutaotlus, patriotism jne., mis võivad olla tõkestavaks filtriks, kusjuures süntaktilised konstruktsioonid, mida nii selgesti ei tajuta ega osata liigitada omaks ja võõraks, levivad läbi filtri. Hea näide on läti verbiprefiksrite teadlik eiramine mõnede liivi keele kasutajate poolt. Nimeetatud asjaoluga tõuseb päevakorda **kogutud materjali kvaliteet**. Lääne-meresoome keelte materjali kogumisel on välitöödel kasutatud metoodika võinud jätta jälje saadud tulemustesse. Praeguse teema puhul puudutab see vähemalt osaliselt varasemat leivu keelematerjali, mida koguti tõlkemeetodil Bacmeisteri küsimustikuga (sks *die Bacmeisterschen Sprachproben*): nii on näitelausesse sünenenud ohtralt süntaktilisi lätipärasusi. Olen sellele tõigale

tähelepanu juhtinud (vt. Vaba 1991: 83–84, märkus 4). Ka keelejuhi võib võõra keele mõju ulatus erineda. Nii on Valter Niilus leidnud, et 1930ndail oma elava ja voolava kõne tõttu murdeuurimise keskpunktis olnud Leivu keelejuhi Alide Petersoni (1876–1938) idiolekt „sisaldas ... pisut rohkem läti-mõjulisi moodustisi ja tõkelaene kui mõne teise leivu murde kõneleja oma” (Niilus 1938a: 255).

3. Läti-eesti keelekontakti iseloom

Läti-eesti ja eesti-läti kontaktid on ajaloolisel ajal olnud ja on praeguseni valdavalt keeleülesed, need on toimunud ja toimuvad prevaleerivate keelte vahendusel. Öeldut võib tabavalt ilmestada Valgas sirgunud Valve Saretoki remargiga 1920. a-ist: „Minu isa suureks kurvastuseks oli, et meie õega kunagi läti keelt päriselt ära ei õppinud ... Aga meie sugupõlv ei vaevunud õppima enam naabri keelt, kui sai hakkama ka saksa või inglise keelega ...” (Vaba 1999: 539.) Uuema aja eesti-läti ja läti-eesti kakskeelsus on toimelnud ja toimleb esmajoones kitsamas segaperekondade ringis. Perekondlik pitser iseloomustab läti-eesti keele- ja kultuurikontakte laiemaltki, mille ilmekaks näiteks on eesti lätilaenulise sõnavara sisuplaan, kus domineerib koduse eluoluga (joogid-söögid, rõivad) seotud sõnavara.

Nii eesti kui läti keelt on mõjutanud ja mõjutavad üha kolm jõulist kontaktkeelt: saksa, vene ja inglise keel, kusjuures vene keele mõju püsib endiselt esiplaanil vähemal Lätis. Ajaloolistest ja sotsiolingvistilistest teguritest olenevalt on saksa keele mõju läti keelele olnud väga ulatuslik, tõenäoliselt ulatuslikum kui saksa mõju eesti keelele. Seda asjaolu võib ilmestada kas või sellise statistikaga: eesti kirja- ja ühiskeeles on läti keele vahendusel saadud saksa laentüvesid 19 %, Leivu keelesaarel aga koguni 37 % kõigist seal registreeritud läti laenudest (Vaba 1997c: 446).

Tänapäeva läti rahva ja keele kujunemises on osalenud latgalid, semgalid, seelid ja kuršid. Need neli balti hõimu elasid suurel osal tänapäeva Läti alast veel 9. sajandil. Tulevastesse lätlastesse on sulanud tähelepanuväärsel hulgal läänemeresoomlasi (liivlased ja (lõuna)eestlased, Bauska piirkonda sõjavangidena deporteeritud vadjalased e. kreevinid) ning idaslaavi idiolektide kõnelejaid (venelased, valgevenelased ja poolakad). Nõnda on läti keel oma levikualal vägagi mitmepalgeline ja kontaktiurijal tuleb arvestada vahetiste substraadi-, adstraadi- ja superstraadinähtustega. Läti kirjakeel rajaneb

keskmurdel, mida on kõneldud Läti keskosas Eesti piirist põhjas kuni Leedu piirini lõunas. Võrreldes leedu keelega on läti keele morfoloogiline struktuur mõnevõrra lihtsustunud. Selle üheks põhjuseks peetakse läänemeresoome keelte, eriti liivi keele mõju.

4. Balti-läänemeresoome keeleliit

Keeleajalugu ei saa vaadelda lahus muust kultuuriloost, seega on riskantne väita, et esiajalooliste keelte areng olnuks täiesti analoogiline nüüdisaegsete keelte arenguga. Balti-läänemeresoome väga pikaajalises, aastatuhandeid kestnud keelekontaktis on muutused ja mõju liikunud vastastikku üle keelepiiride, viinud mh. ühisarenguteni (konvergens), mille seletamine laenudeks ei ole vägivallata võimalik. See, kuidas keeled reaalselt igas situatsioonis üksteist mõjutavad, on komplitseeritud. Ei saa kõrvale jätta võimalikke rööparenguid, keele süsteemisisese arengu mõju. Läti-eesti kontaktidest kõneldes ei tohi unustada, et mõlemat keelt on mõjutanud samad kontaktkeeled. Arvukaid keeleüleseid isoglosse silmas pidades on täiesti õigustatult hakatud rääkima balti-läänemeresoome keeleliidust kui geneetiliselt erinevate keelte liidust. Balti või kahe ülestikuse keeleliidu – Baltoskandia ja Hansa keeleliidu teemat on arendatud peaaegu terve sajand. Sellised keeleliidu (sks *Sprachbund*) teooria arendajad nagu Nikolai Trubetzkoy (termini *Sprachbund* esmakasutaja) ja Roman Jakobson on rääkinud ruumitegurist ja kasutanud õlilaigu metafoori: keelenähtused võivad liikuda tuumalast väljapoole. Keeleliidu või keeleliitude mõjuväljas olemine on tugevasti mõjutanud liivi ja eesti, vähemal määral vadja keele arengut, kuid mitte nii väga soome keele arengut. Indoeuroopa keeltest on Baltoskandia ja Hansa keeleliidu mõjusfääris osalenud läti, taani, rootsi, norra ja alamsaksa keel, marginaalsemalt leedu ja vanapreisi (muinaspreisi), põhjapoola (Pommeri ja Kašuubi piirkond) ja ülemsaksa keel. Keeleliidu teema kohta leidub palju kirjandust.

Grammatikas avaldub võõrmõju vormiainese kohandumisena võõraste struktuurimallidega, aga ka otsese laenamisena, seejuures keele struktuurimallide kohandamine kontaktkeele mallidega peab alati olema kooskõlas selle keele enda struktuurilise eripära ja arengusuundadega (Blokland, Kehayov 2010: 42). Grammatikauuenduste juurdumist mõjutavad struktuurisobivus, kasutuspotentsiaal ja tendentsisobivus (Metslang 1996: 88–89). Eesti ja läti keelt iseloomustavad arvukad morfosüntaktilised sarnasused,

mida enamasti ei saa seletada (hilise) läti mõjuga. Balti ja läänemeresoome keelte konvergenstinähtustest on nüüdseks sünenenud juba üpris ulatuslik kirjandus. Balti või kitsamalt eesti ja läti keele fonoloogilisi ja morfosüntaktilisi ühisjooni on käsitletud tüpoloogias ja areaaltüpoloogias kontekstis. Thomas Stolz on väga paljude uurijate töö tulemused kogunud sageli tsiteeritud üllitiseks „Sprachbund im Balticum? Estnisch und Lettisch im Zentrum einer sprachlichen Konvergenzlandschaft” (1991). Lähema vaatluse alla on Stolz võtnud sellised morfosüntaktilised ühisjooned nagu kvotatiivi, analüütilise superlatiivi, possessiivpronoomenid, refleksiivsuse väljendamine, interrogatiiv- ja relatiivpronoomenid, küsivuse topeletmarkeerimise lause alguse ja lõpu partikliga, eitusverbi taandumise (defleksioon), *haben*-konstruktsiooni, rea samalaadseid debitiivi väljendamine võimalusi, ühisjooned adpositsioonide süsteemis. Liena Muižniece, Helle Metslang ja Karl Pajusalu on uurinud kõrvutavalt eesti ja läti keele mineviku partitsiibi finiidistumist (Muižniece jt. 1999). Nad nendivad, et eesti ja läti keeles on mineviku predikaatpartitsiipide funktsioonid ja finiidistumise kulg paljus sarnane, lisades: „Neid sarnasusi ei saa seletada üksnes naaberkeelte hiliste kontaktidega ..., on aga võidud saada vastastikusi mõjutusi ning oldud ka koos kolmandate keelte mõjuväljas.”

Toodud loetelu ei ammenda kaugeltki eesti ja läti keele rööpsusi. Huvi-pakkuv rööbik on seotud arengutega pöördekategoorias. Oleviku ainsuse 3. pööre on ühes lõunaeesti verbiklassis teatavasti lõputa, nt. *a 'nd 'annab', jū 'joob', tulō 'tuleb'* (Keem, Kāsi 2002: 47). Seda on seletatud olevikutunnuse *-*βi* kadumisega (Setälä 1899: 98–99) või kindla kõneviisi lihtmineviku muutevormistiku eeskujul tekkinud analoogiaga (Kettunen 1962: 85), muudes läänemeresoome keeltes on see aga markeeritud olevikutunnuse *-*pi* / *-*βi* jätkajatega (Rätsep 1989: 1508). Balti keeled pakuvad siin huvitava rööbiku: juba balti algkeelest peale on temaatiliste verbide ainsuse ja mitmuse (keeleajalooliselt ka kaksuse) 3. pööre olnud ja on puhas lõputa tüvi (Zinkevičius 1984: 219 jj.), nt. ld *kalba* ja lt *runā* 'räägib, räägivad'.

Nii eesti kui ka läti kvotatiiv, samuti eesti jussiiv ning sellele funktsioonilt ja osalt moodustumallilt vastav läti kaudse kõneviisi käsuform (*atstāstījuma izteiksmes pavēles paveids*, vt. MLLVG I: 626) on tekkinud kummagi keele hilises arengufaasis ilma pöördelõppudeta. Leedu keeles on kaudse kõneviisi areng jäänud algusfaasi (Endzelīns 1951: 976 jj.). Tänapäeva läti keeles on tingiv kõneviis isikulõppudeta ja ka eesti keeles on lõppudeta paradigma rööpselt isikulõpulisega võimalik, seda aktsepteerib ka keelenorm. Balti

tingiv kõneviis on kujunenud idabalti keelefaasis ja selle vormistik moodustati pöördelõppudega (Zinkevičius 1984: 329–330; 1987: 222). Ka tänapäeva leedu tingiva kõneviisi ainsuse 1. ning mitmuse 1. ja 2. pööre moodustatakse lõppudega: *dirb/č/iau* 'töötaksin', *dirb/tum* 'töötaksid', *dirb/tu* 'ta töötaks, nad töötaksid', *dirb/tu/me* 'töötaksime', *dirb/tu/te* 'töötaksite'. Läti kirjakeele tingiv kõneviis moodustatakse supiini abil ja ilma pöördelõppudeta: *es, tu, viņš / viņa, mēs, jūs, viņi / viņas stradā/tu* 'ma, sa, ta, me, te, nad töötaks'. Läti vanemas kirjakeeles (nt. 1753. a. evangeeliumitekstis) isikulõpud alles püsivad. Tänapäeval esineb isikulõppudega konditsionaali vaid läti keele (geograafilises mõttes) perifeersetes piirkondades: ülemläti murdekeeles (sh. latgali kirjakeeles) ja hajusamalt Kuramaal mõnes liivipärases murrakus (Endzelīns 1951: 893 jj.).

Eesti vanem põhjaeestiline kirjakeel näitab isikulõppude püsimist tingivas kõneviisis kuni 17. sajandi lõpuni, ent nende kadumist noteerib juba Johann Hornung 1693. a. ilmunud keeleõpetuses „Grammatica Esthonica” (lk 71: *olleksin minna / olleks minna, olleksime meie / olleks meie* jne.). Eesti murretest on konditsionaali isikulõpud kõige paremini säilinud kirderanniku- ja idamurdes (Must 1987: 252 jj.; Univere 1996: 15; vt. ka Saareste 1955: 52, kaart 55: konditsionaali *-ksin*). Lõunaeesti murretest on konditsionaali pöördelõpud samuti kadunud (Tanning 2004: 117–118; Keem, Käsi 2002: 50). Rätsep (1989: 1517–1518) märgib, et pöördelõppude taandumine on ainulaadne soome-ugri keeltes. Kokkuvõtvalt võib tõdeda, et pöördelõppude taandumine tingivast kõneviisist on läti ja eesti keeles alanud peaaegu ühel ajal, kuid läti ühis- ja kirjakeeles on protsess jõudnud pöördumatult isikulõppude kadumiseni. Isikulõppudega konditsionaalivorme (formatiividega *-tu/m, -tu/t*) kasutab nüüdisläti üksikjuhtudel interjektsioonides (*lūg/tu/m* 'palun = paluksime') ja arhaiseerivates tekstides.

5. Läti mõju eesti murdekeele grammatikale

Selge, vaieldamatu läti keele mõju piirneb keelesaarte ja piiriäärsete murdealadega. Ulatuslik läti keele mõju Leivu keelesaarel ilmneb eelkõige foneetikas ja sõnavaras, kuid vaieldamatult ka grammatikas. Alljärgnevalt vaadeldakse läti keelest laenatud morfoloogilisi ja morfosüntaktilisi vahendeid, tuletusliiteid ning sõnamoodustusmalle, mis iseloomustavad eriti lei- vude keeleuusust ning vähemal määral Lutsi ja päriseesti kontaktvõondi

murrakuid. Nagu juba öeldud, iseloomustavad paljud lätilaenulised grammatilised ja morfosüntaktilised ilmingud ka liivi keelt, kuid neil käesolevas lühikirjanduses ei peatuta.

5.1. Grammatiline sugu (geenus)

Indoeuroopa keelte enamikku iseloomustab teatavasti sookategooria. Läti keele grammatika tunneb mees- ja naissugu. Nii on leedugi keeles, kuid seal leidub ka vaieldamatuid jälgi kunagise kesksoo vormidest. Lisada võib sedagi, et läänemeresoome keelte mõned balti laenud viitavad laenuandjas eksisteerinud neutrumile. Läti sookategooria on universaalne, sest grammatilise sootunnuse saavad peaaegu kõik sõnad, kui nende sugu on võimalik liite abil markerida. Grammatiliste sootunnuste poolest ei erine ainult nimisõnad, vaid ka ase-, omadus-, arv- ja kesksõnad (vt. lähemalt Vaba 2006: 18–19). Balti keelte grammatiline sugu on seotud kongruentsiga: viimane on grammatilise soo kõige olemuslikum kriteerium. Nii nagu kogu Uurali keelte rühmas, nii ka läänemeresoome keeltes grammatiline sugu puudub. Grammatiline naissugu on kadunud ka liivi substraadil tekkinud läti keele liivipärastest murrakutest, kuid murdekeele taandudes ilmneb see tänapäeval idiolektiti veel kõnekeeles. Läti slängi iseloomustab sootunnuste teadlik segamine: formaalne meessugu võib märkida ka naissoost isikuid ja vastupidi: *ielasmeita* 'miilits; politseinik = tänavatüdruk', *skuķis* pro *skuķe* 'tüdruk, plika', *sievietis* pro *sieviete* 'naisisik, naine'.

Läänemeresoome keeltesse, sh. kirjakeeltesse juurutatud naissugu märkivate liidetega tuletiste kasutamine on fakultatiivse iseloomuga, sugupooli eristatakse eelkõige leksikaalsete vahenditega. Läti-eesti keelekontaktiga ei ole grammatilist sookategooriat laenatud isegi mitte läti keelest väga tugevasti mõjutatud Leivu murrakusse, mis võimaldab taas kord tõdeda, et süsteemile võõrad grammatikakategooriad kas ei juurdu üldse või jäävad laenates marginaalseks nähtuseks.

Läti meessoost noomenite sootunnused *-s*, *-š*, *-is* (ja *-us*), samuti naissoostunnus *-s* jäävad laenamisel harilikult ära (elisioon: *seek* 'külimit' < *siek/s id.*, *tsepli* 'lubjaahi' < *cepl/is id.*), naissoostunnused *-a* ja *-e* aga kas 1. kaovad lõpukao tõttu enam kodunenud laenudest (*rakan* 'nõid' < *ragan/a id.*, *tsemm* 'raudaas palkide ühendamiseks parves' < *cemm/e*), 2. transformeeritakse türevokaaliks *-a* / *-ä*, *-e* / *-õ* (*lipka* 'tinast tursaõng' < *blitk/a id.*, *pit'ska* /

pit'skā 'kanepitemp' < *picka id.*, *d'ok't'õ*, vrd. *dakte*) või 3. asendatakse muu vokaaliga, sageli *i*-ga (*tein'* : *tèin'i* 'muistne veimevakk, puunõu vilja säilitamiseks', vrd. *tīna* / *tīne id.*). (Probleemi kohta detailsemalt ja lisanäiteid vt. Vaba 1997c: 410–411, 426–427, 434 jj.)

5.2. Sootunnused Eesti perekonnanimistu lätitaustalistes perekonnanimedes

Eesti perekonnanimesüsteem on ühesooline, tänapäeva läti perekonnanimistu aga kahesooline (*Lapiņš* – *Lapiņa*). Kahesooline süsteem loodi Lätis sihi-teadliku nimekorraldustöö tulemusena 20. saj. alguskümnendel. Algselt kunstlik kahesooline süsteem juurdus Lätis kiiresti ja kindlalt seetõttu, et läti keelele on iseloomulik isikut tähistavate nimisõnade hästi arenenud sooline korrelatsioon: praktiliselt igast ametit, elukutset, aunimetust vms. märki-vast nimisõnast võib tuletada nii mees- kui ka naissoost vormi, nt. sõnakuju *ģenerālis* 'kindral' kõrval on mõeldav ka *ģenerāle* 'naiskindral', *prostitūta* 'naisprostituut' kõrval ka *prostitūts* 'meesprostituut'.

Läti perekonnanimede maskuliinse sootunnuse -s ja -š elisioon on tava-line Eesti perekonnanimistu vanemasse kihistusse kuuluvates lätitaustalistes perekonnanimedes (Vaba 2002b: 274 jj.). Meessootunnust -s, -š (-sh) sisal-davad *ins*-, *ings*-, *inš*-, *insh*-lõpulised perekonnanimed moodustavad 15 % ja naissootunnust -a sisaldavad *ina*-, *õna*-, *inja*-, *õnja*-lõpulised nimed 31 % Eesti perekonnanimistu lätitaustalistest *in*-nimedest. Eestis võivad naisedki kanda maskuliinse tunnusega perekonnanime, kuid lähemad andmed (kui paljud, millistes Eesti piirkondades, miks) selle kohta puuduvad. Naissootunnustega nimede küllalt suur osakaal *in*-nimede hulgas kõneleb ühelt poolt hilisest ilmumisest Eesti perekonnanimistusse, kuid teiselt poolt võib see olla märk paljude sellesse rühma kuuluvate nimede hoopis muust, eelkõige idaslaavi päritolust (Vaba 2004b: 52 jj.).³⁶

Eesti kohanimistu läti algupära nimedes on sootunnused elideeritud, nt. *Hel Maardina* (tal), *Krl Mutsina* / *Mugina* (järv), *Puurina* (tal), *Vas Idina* (järv).

³⁶ *it*-, *et*-, *itis*-, *its*-, *ite*-, *el*-, *elis*-, *els*-, *ele*-, *ul*-, *ulis*-, *uls*-, *ule*-lõpuliste lätitaustaliste nimede kohta Eesti perekonnanimistus vt. lähemalt Vaba 2004b: 58 jj.

5.3. Plurale tantum-sõnad

Ainsus- ja mitmussõnade hulk erineb keeliti, kuid tähendusväljad, kuhu need kuuluvad, on enamasti ühised (EKG I: 61–62). Hella Keem ja Inge Käsi (2002: 38) on osutanud, et Võru murdes kasutatakse teistsuguseid mitmussõnu kui põhjaeesti või kirjakeeles ja neid on rohkem, nt. *jahu* 'vanker', *sûrma* 'tangud', *rüä* 'rukis'. Nähtus iseloomustab ka keelesaari, nt. Lut *kaari/keze* 'vanker', Lei *d'ova* 'jahu'. On huvitav märkida, et sama semantikaga mitmussõnad esinevad ka läti ühis- ja kirja- ning murdekeeles, nt. *milti* 'jahu', *rati* 'vanker', *putraimi* 'tangud', *ratini* 'käru, käsivanker', *rudzi* 'rukis' (LES), ltg *bòlt'i m'ilt'i* 'valged jahud = nisujahu', *rot'i* 'rattad = vanker', *rudz'i* 'rukis' (Reķēna I–II). Balti keelte mitmussõnu on detailsemalt käsitlenud Terje Mathiassen (1995).

5.4. Superlatiivsuse väljendamine

Läti tavalisim superlatiiv ja eesti analüütiline superlatiiv moodustatakse teatavasti samamoodi: partikkel (= pronoomeni *viss* plg. *visu resp.* pronoomeni *kõik* sgg.) + võrdlussõna keskvõrde vorm, nt. *visu skaist/āk/ais* > *vis/skaist/āk/ais* – *kõige kauni/m*. Läti kõne- ja murdekeeles on peale tava-pärase moodustusviisi hulgaliselt muid objekti omaduse maksimaalse intensiivsuseastme väljendamise viise (MLLVG I: 464 jj.). Mõned neist on tulnud kasutusele Leivu murrakus, kus tavalisim vormimall maksimaalse intensiivsuseastme väljendamiseks on *ül'èba* 'rohkem, enam' + võrdlussõna algvõrre / adverb, nt. *ül'èba soür* 'kõige suurem': *ta d'èzu's "o`m ü'l'èba soür kūõn'ig* 'see Jeesus on kõige suurem kuningas' (Niilus 1937: 27, vt. ka 69–70), *ül'èba* + *illu's* 'kõige ilusam'. Vormimall lähtub läti keelest: *pārāk* (= *pār* 'üle' + keskvõrde tunnus *-āk*) 'liiga, ülearu' + võrdlussõna algvõrre / adverb, nt. *pārāk dārgs* 'liiga, ülearu kallis', *pārāk daudz* 'liiga palju'.³⁷ Niilus (1937: 70) on seda Leivu moodustusviisi võrrelnud Hargla esinemusega: *iiba soolanõ* 'väga soolane', *iiba suur* 'väga suur'. Ent Hargla *iiba* etümoloogia on ebaselge. Läti keele eeskujul on Leivu murrakus väljendatud omaduse suurt määra ka lätilaenulise tõhustava adverbiga *mūž'igadõ* 'väga, täiesti, igavesti' < lt *mūžigi* adv. *id.* < *mūžīgs* adj 'eluaegne, igavene' (Vaba 1997c: 320): *kumball_om_mūž'igadõ āste* 'kellel on väga hästi' (Niilus 1937: 16).

³⁷ Murdenäidete transkriptsiooni on siin ja edaspidi mõnevõrra lihtsustatud.

Hargla murrakus väljendatakse omaduse suuremat määra tarindiga intensiivistav adverb *häste* + komparatiiv, nt. *tā poi`skõnõ om häste sūrõmb ku tü`tru`kla`t`s* 'see poiss on (palju) suurem kui tüdruklaps' (Keem, Käsi 2002: 44). Tarindile on täpne vaste idaläti murdekeeles, sh. Latgales: *Mukùona Stas`s' lab'i vacuõks pùis's' b'ie pàr man'i* 'M. S. hästi vanem poiss oli minust = M. S. oli minust palju vanem poiss' (Reķēna I: 545 *sub lab'i*).

5.5. Konditsionaal

Muižniece, Metslang ja Pajusalu on lõunaeesti idapoolsete ja idaläti murrete silmatorkava spetsiifilise ühisjoonena esile toonud mineviku partitsiibi kasutamise tingiva kõneviisi oleviku tähenduses, nt. *tiiq võinuq tullaq* 'te võiksite tulla' (1999: 534); nii ka Lutsi murdes: *Jooze vāene ümbre tule, / Kab kā`eken es palanu* 'Jookseb vaene ümber tule, et käekene ei põlenud = ei põleks' (Kallas 1894: 83), *ma tulnu* 'tulnud = tuleksin' (Sang 1936: 406). Autorid peavad seda abiverbita mineviku partitsiibi finiidistumise üheks kõige ilmekamaks osutuseks. Läti murdeuurija A. Elksnītise järgi on nähtus registreeritud järgmistes pagastites (murrakutes): Lazdona, Prauliena, Sarkanī, Patkule, Cesvaine ja Dzelzava pagastis (FBR IX 1929: 154). Esitatud läti näiteid on siiski võimalik alternatiivselt tõlgendada kui konditsionaali elliptilise perfektivormi: *ka(b) tu vysu zynuojus'e, ... gaužuok rauduotul'i* '= ja tu visu būtu zinājusi / zinātu – raudātu vēl gaužāk / kui sa kõike oleks teadnud / teaks – nutaks veel kibedamini' (vt. ka Endzelīns 1951: 974). Muide, dainanäide ongi Muižniece jt. (1999: 526) artiklis tõlgitud perfektiga: *Kaut ieviņa vēl ziedējuse* 'Kui (oleks) toomingas veel õitsenud'. Ka Keem ja Käsi (2002: 21) on selliseid juhte tõlgendanud konditsionaali perfektiks, nt. *sa^k kirutānu kirutamist* 'sa oleksid kogu aeg aina kirjutanud'.

nud-partitsiip tingiva kõneviisi oleviku funktsioonis on eesti keelealal levinud märksa laiemalt, nagu ilmekalt osutab kas või järgmine katke Ernst Sārgava romaanist „Lähme linna kirjutama, oma elu kergendama!": *Ja* [Pauluse Tõnis] *rääkis muiates: „Lāhen rahulikult teed mööda, korraga: „Ai, ai, ai!” (...)* *Tead, ehmusin ... Siis polnud muud kui sisse!”* – [Sārgava Jaan:] „*Koputānud!* *Või teinud hāält!*” (Sārgava II: 478). Seda nähtust pole aga süstemaatiliselt jälgitud ega kaardistatud.

5.6. Debitiiv

Läti keeles väljendatakse deontilist e. kohustuslikku vajadust ('peab, on vaja, on tarvis') erilise kõneviisi, debitiiviga. Läti debitiiv moodustatakse järgmiselt: keeleajalooliselt pronominaalset päritolu liide *jā-* + ind. prs. sg. / pl. 3. p. (MLVG I: 615 jj.). Agent seostub debitiivivormidega daativis: *man (ir) jāiet* 'mul on minemine = ma pean minema'. Nüüdisläti keeles täheldatakse debitiivi kasutussageduse selget vähenemist (Bušs 1999: 519). Leedu keel debitiivi ei tunne.

Läti keele debitiiv on olnud eeskujuks vastava malli tekkele keelesaartel: agent_{adess} + *olema*-verbi sg. 3. p. + teonimi / *k*-liiteline deverbaal_{sgn}: Lut *Sul iks on [sic!] minemine kūū* 'sa pead ikka koju minema' (Kallas 1894: 29); Lei *mull "om min'e`k` kãõma* 'ma pean vaatama minema' (Niilus 1937: 13), *tuul õ`m kũlmi`n* 'ta peab surema' (*ibid.*: 25), *ku mull_a`m mie`k tãdi_bulõ u`n tũlõ ka tãš`t`mi`n* 'et ma pean tädi juurde minema ja talle ka rääkima' (*ibid.*: 27), *bõ`t p`o`jal "olnudõ mie`k mõ`tsa jelama* 'aga poeg olevat pidanud minema metsa elama' (*ibid.*: 34), *mull om min`ek / min`emin* 'ma pean minema' (Nigol 1970: 65). Kirjeldatud debitiivikonstruktsioon esineb ka liivi keeles: *um luggõmõst*, kuid teonimi on liivi keeles ainsuse osastavas. Liivi keeles võib *olema*-verb peale indikatiivi esineda ka kvotatiivis ja konditsionaalis.

5.7. Optatiiv

Optatiivi (e. desideratiivi e. soovivat kõneviisi) on Lätiga piirnevates Hääde-meeste ja Karksi murrakus väljendatud *kest*-formatiivi abil, mis on algu-päraselt deminutiivliite *-kene* sgp. *-kest*: Hää *ei nut`ukest* 'ära nuta', Krk *kor`gakest* 'korja', *võtakest* 'võta' jt. Deminutiivse optatiivi kohta on andmeid vanapärasest Karksi murrakust, kus seda on tarvitatud eelkõige väikese lapse kõnetamisel (Pajusalu 1989: 142). Pajusalu seostab deminutiivse optatiivi kasutuselevõttu suhtluspartnerite lähedust rõhutava keelekasutusega. Analoo-giline nähtus on laialt levinud läti hoidjakeeles, mida iseloomustab silmator-kavalt rohke deminutiivide kasutamine (vt. **6. Läti mõju sõnamoodustuses**): deminutiivliide *-iņ-* võib peale noomenite ja adverbide liituda ka verbidele, nt. *čučēt* → *čuč/iņ/āt* 'tuduma', *iet* → *iet/iņ/āt* 'minema, käima', *kakāt* → *kaķ/iņ/āt* 'kakama', *nākt* → *nāk/iņ/āt* 'tulema', *ninnāt* → *ninn/iņ/āt* 'jooma',

sēdēt → *sēd/iņ/āt* 'istuma', *stāvēt* → *stāv/iņ/āt* 'seisma' (näited allikaist ME; EH; Rūķe-Draviņa 1961: 85–91; 1977: 239–240). Mulle kättesaadav materjal osutab selgelt, et deminutiivliitega verbide pöördelistest vormidest kasutatakse eranditult ainult imperatiivi ainsuse 2. pööret funktsioonis, mida Pajusalu eeskujul võiks nimetada deminutiivseks optatiiviks: *Maz/iņ/š mīl/iņ/š bērn/iņ/š, nāc/iņ/ās šurp!* 'väike (dem.) armas (dem.) laps (dem.), tule (dem.) siia!', *čuč/iņ/ā* 'tudu (öeldakse lapsele) / schlafe, mache ein Schläfchen (zu einem Kinde)', *nāc-iņ-ā!* 'tule (lapsuke) / komm (du Kleiner)', *sēdi/ņā, mans maziņmazītiņais, zaķīti, nu lūūūūdzu sēdi/ņā, ņu apsēd/iņ/ājies, mīlumiņ, dabūsi kārumiņu ...* 'istu (dem.), mu pisitillukesekene, jänkukene, no palun istu (dem.), no istu (dem. + refl.), kullake, saad maiuspalakese ...' (näited allikaist Rūķe-Draviņa 1977: 239–240; ME I: 418; II: 698; internet). Deminutiivse optatiivi marginaalne levik eesti keeleala lõunapiiril viitab võimalikule läti eeskujule.

5.8. Verbitarindi finiiitverb + sama verbi teonimi tõhususreduplikatsioon

Sellele Hargla murrakus esinevale tarindile juhivad tähelepanu Keem ja Kāsi (2002: 21): *sa^k kirutānu kirutamist* 'sa oleksid kogu aeg aina kirjutanud'. Läti keeles on kirjeldatud tõhususreduplikatsioon väga tavaline, nt. *līst ar līšanu* 'voolab voolamisega = muudkui voolab / kallab / sajab': *benzīns cilindrā līst ar līšanu* 'bensiin muudkui voolab silindris'; *tecēt ar tecēšanu* 'jookseb jooksmisega = muudkui jookseb': *ūdēns ar tecēšanu sāka tecēt* 'vesi hakkas kõvasti jooksuma', *ne tek ar tecēšanu* 'ei voola voolamisega = ei voola kõvasti'. Mati Ereli ja Matti Punttila soome-ugri keelte tõhususreduplikatsiooni käsitlevas artiklis (1999: 8) on näiteid teonimega tõhustatud reduplikatsioonitüübi kohta vaid soome keelest. Kirjeldatud reduplikatsioonitüübi marginaalne levik eesti keeleala lõunapiiril viitab võimalikule läti eeskujule.

Niilus avaldas 1938 artikli „Reduplikatiivsõnadest” (1938b), kus ta väljendab arvamust, et Leivu olevat „ainus eesti murre, kus allakirjutanu teades reduplitseerimisprintsip on veel praegugi üsna elujõuline”. See on ilmselt inspireeritud läti keelest, kus reduplitseerimisvõimaluste hulgas on väga iseloomulik intensiivistava genitiivi lisamine samatüvelise nimi- resp. omadussõna ette, nt. *pār kalnu kalniem* 'üle mägede mägede = üle kõrgete mägede' (kvantiteeti augmenteeriv funktsioon), *mīkstu mīkstie pēļi* 'pehmete pehmed

sulekotid = pehmest pehmemad sulekotid' (kvaliteeti intensiivistav funktsioon). Enamikule Niiluse esitatud Leivu näidetele leidub täpne reduplikaatiivvaste lätist: *āl'i_al'l'a's* 'üsna, päris haljas' – *zaļ/zaļš / zaļum/zaļš*; *illū-ilūza* 'väga ilusad' – *skaistum/skaisti*; *š'in'ì_š'in'n'i'n* 'sini-sinine' – *zil/zils / zilumzils*; *vāigu-, vāiku-vāikuke* 'väga väike' – *mazum/mazais* jt. On oluline rõhutada, et kirjeldatud läti reduplikatsioonitüübis ei esine korratava põhisõna tüveosa olulist häälikulist ega tähenduslikku deformatsiooni. Tegemist pole kivilinenud väljenditega, vaid regulaarse moodustusmalliga. Samalaadset reduplikatsiooni tunneb (piiratud) ka eesti ühis- ja kirjakeel, nt. *lollide loll* 'väga loll', *varaste varas* 'suur varas' vms.

5.9. Lätipäraseid verbireksioonid

Neid võib täheldada Leivu murrakus, nt. *tahtuma* + adess: *tema! ka ta`htõv sinna sõitta* 'tema ka tahtvat sinna sõita', *ku tü`trigul ta`htunu* 'et tüdruk tahtnud' (Niilus 1937: 55), *vai su`l ka`h la`s tah`tunu kord`ada* 'kas sa ka oleksid tahtnud lugeda' (Nigol 1955: 149), vrd. lt *gribēties* + daat. 'millegi järele vajadust tundma, tahtma, soovi omama'; *tehnāmā* 'tänama' + üle: *minā te`hnāž'i tu`ule* 'mina tänasin selle eest', vrd. lt *pateikties* + par 'tänama millegi eest' jt.

5.10. Pronoomenisüsteem

Tõdemus, et grammatilise funktsiooniga sõnu (partikleid, adverbe, proadverbe, adpositsioone, afiksaaladverbe, modaaladverbe, konjunktsioone, interjektsioone, emfaatilisi partikleid) laenatakse hõlpsalt (vt. nt. Blokland, Kehayov 2010: 35 jj.), leiab kinnitust ka eesti-läti kontaktis intensiivselt osalenud murdekeele grammatikas. Pronoomenid on teatavasti suletud sõnaklass, kuhu erinevalt substantiividest hõlpsasti uusi liikmeid ei lisandu. Siiski on Leivust registreeritud lätilähtene interrogatiivpronoomen *kas* 'mis', vrd. lt *kas* 'kes, mis', kuid siin võib tegemist olla ka individuaalse juhulaenuga, mis on väga iseloomulik nähtus taanduva kakskeelsuse olukorras (Vaba 1997c: 289).

5.10.1. Lõunaeesti demonstratiivpronoomenite kolmeliikmeline süsteem

Eesti kirjakeeles ja põhjaeestilises murdekeeles on *see* ja *too* tähenduserinevus (idialektiti) neutraliseerunud: tegelikult kasutatakse vaid demonstratiivpronoomenit *see*, mis osutab ajas või ruumis nii lähedasemale kui ka kaugemale entiteedile (EKG I: 29). Lõunaeesti keeleala, sh. keelesaari aga iseloomustab demonstratiivpronoomenite kolmeliikmeline süsteem: *seo* / *s'joo* (harilikult otse kõneleja juures asuva kohta) – *taa* (harilikult lähiümbruses asuva kohta) – *tuu* (harilikult endast kaugemal asuva kohta) (vt. Keem 1997: 40; Keem, Käsi 2002: 44; VES). Balti algkeelele tagasiviidav demonstratiivpronoomenite kolmeliikmeline süsteem **šis* / **is* – **tas* – **anas* (Zinkevičius 1984: 209) püsib mõnevõrra modifitseerununa läti ühis- ja kirjakeeles ning latgali kirja- ja murdekeeles: lt *šis* / *šī* (kõneleja seisukohalt lähiümbruses asuva kohta) – *tas* / *tā* (kaugema ja abstraktsema kohta) – *viņš* / *viņa* (veel kaugema kohta) (MLLVG I: 513–514); ltg *itys* / *itei* / *šys* / *šei* 'see' (harilikult lähiümbruses oleva kohta) – *tys* / *tei* (neutraalne) – *viņš* / *viņa* (endast kaugemal asuva kohta) (Leikuma 2003: 22). Nii nagu põhjaeesti *see* / *too*, nii ka läti kirja- ja ühiskeeles võib *šis* / *šī* ja *tas* / *tā* tähenduserinevus olla neutraliseerunud (MLLVG I: 518). On mõeldav, et idaläti murdekeel on toetanud lõunaeesti demonstratiivpronoomenite kolmeliikmelise süsteemi püsimist.

5.10.2. Leivu artiklilaadne demonstratiivpronoomen *ta*

Läti keelele on iseloomulik demonstratiivpronoomeni *tas* / *tā* artiklilaadne kasutamine. Tegemist on saksa kui artiklikeele mõjuga. Sama fenomen iseloomustab teatavasti nii läti kui ka eesti vanemat (tõlkelist) kirjasõna, vrd. *Neitsinnazet enge ei pea teije mitte sōhma: Sedda Adlerri, sedda hauwkast, seda kallakawwi* (Gutslaff 1649–56: 5Ms 14 < SC 1992: 118). Läti keelele, eriti kõnekeelele on *tas* / *tā* artiklilaadne kasutamine väga iseloomulik ka tänapäeval (Endzelīns 1951: 534; MLLVG I: 519), mistõttu see kuulub 50 kõige sagedasema läti sõna hulka: *tas* / *tā* sagedus on üle viie korra kõrgem kui demonstratiivpronoomenil *šis* / *šī*. Demonstratiivpronoomeni *ta* lätipärast kasutust võib täheldada ka Leivus (Vaba 1997c: 42): *š'in'n'u d'ēzuss vōtt je`nnō munū, ū`tless tā jēmā, be`i ta la`i`š' eij`ūzū* 'sind Jeesus võtab enda juurde, ütleb see ema, aga see laps ei usu' (Niilus 1937: 26).

5.10.3. Lätimõjulised pronoomenid ja proadverbid

Lätilaenuline partikkel *ko`t`š` / k`o`t`š`* 'kas või; mis tahes' (< lt murd. *koč id.* < vlgvn *xouб* või pl *choć* EH I: 637; vt. ka Reķēna: 510 *sub koč*<sup>2</sup>) moodustab Leivu murrakus koos järgneva pronoomeniga umbmäärase mõõndust märkiva ühendi: *k`ot`š` kumb* 'ükskõik kes, ükskõik milline', *k`o`t`š` miā* 'ükskõik mida, mida tahes', *k`o`t`š` mārān* 'ükskõik missugune, missugune tahes' (vt. ka Niilus 1937: 58; 1940: 27–28).

Leivu murrakus esinevad järgmised tõlkelised pronoomenid: *ta jēž`i*, *na jēž`i* ja *š`i jēž`i*, *niē jēž`i* 'seesama, needsamad = see + ise, need + ise', vrd. lt *tas pats*, *tie paši*, *šis pats*, *šie paši id.* (ME III: 125 *sub pats*; Endzelīns 1951: 541), *sāra`n jēž`i*, *sārtse jēž`i* 'just niisugune, just niisugused = säärane + ise, sääraised + ise', vrd. lt *tāds pats / tāds pat*, *tādi paši / tādi pat id.* (Endzelīns 1951: 541–542), *ū`t`š` jēž`i* 'mitte ükski, ei keegi (eitavas lauses); üksainus, üks ja sama = üks + ise': *ū`l jēž`i ei`ollōw nei pi`k`* 'kellelgi ei olevat nii pikk [nina]' (Niilus 1940: 20–23; 1937: 49), vrd. lt *nev. iens pats* 'mitte ükski'; *viens pats* 'ainus, ainuke / nur einer, allein' (ME III: 124 *sub pats*).

Paul Alvre (1975: 238–241) arvates on läti tõlkelaen lõunaeeesti piiriäärsetes murrakutes (Har Rõu Vas Se) ja Lutsis kasutatav prefiksilaadne *edi-* / *ed`i-* / *et`i-* / *idi-* / *id`i-* (< *ei + tea*), mis liitub pronoomenite ja depronominiaalsete adverbide ette, märkides umbmäärasust: *edi/kiā* 'ei tea kes, keegi', *edi/kohe* 'ei tea kuhu, kusagile', *edi/ko(h)n* 'ei tea kus, kusagil', *edi/kost* 'ei tea kust, kusagilt', *edi/kui* 'ei tea kuidas, kuidagiviisi', *edi/kuna* 'ei tea kunas, kunagi', *edi/miā* 'ei tea mis, miski' (VES); *edi/kelles*, *et`i/kel* 'kellelgi', *et`i/kelle* 'kellelegi', *edi/kohe / et`i/kohe* 'kusagile, kuskile', *edi/kon* = *et`i/koh* 'kusagil, kuskil', *edi/kui* = *et`i/kui* 'kuidagi(viisi)' jt. (VKM VI: 692): Rõu Merehn vai edikon üldäss ka ollōv eherūiisi 'Meres või tea(b) kus (= ei tea kus) öeldakse ka olevat (jõe)forelle' (*ibid.*: 605), *Ma`tul`li`ves`kist vai edikost ...* 'ma tulin veskilt või tea(b) kust (= ei tea kust) ...' (*ibid.*: 669), *Juudi`vai edi`k` kink nimā`ol`li`* 'Juudi või tea(b) kes (= ei tea kes) nad olid' (*ibid.*: 669), *Tiā`miā timā must`tahtō ...* 'tea mida (= [ei] tea mida) ta must tahtis ...' (*ibid.*: 661). *ed`i* esineb ka iseseisvalt, nt. *edi* 'ei tea'.

Eventuaalselt tõlkelaenuline *edi* jt. lähtuvad läti indefiniitsetes pronoomenites ja proadverbides sageli kasutatavast prefiksist (partiklist) *nez / nezi* (ltg *naz / nazyn*) 'ei tea, mine tea' < *ne/zin* 'ei + tea', nt. *nez kāpēc* 'tea(b)

miks', *nez no kurienes* 'tea(b) kust' jne. Alvre andmeil teistes soome-ugri keeltes sellist derivatsioonitüüpi ei ole. Prefiksile abil pronoomenite tuletamine on eesti kirjakeelele üldiselt võõras, vt. siiski *eikeegi*, *eimiski*.

Latgali murdekeeles ja leedu keeles esineb indefiniitne prefiks (partikkel) veel järgmisel kujul: ltg *kazy / kazyn* < *kas zyn* 'kes teab' (Reķēna I: 490–491), ld *kaž / kaži / kažin / kažna / kana* < **kas žinā* 'kes teab', nt. *kažin kas* '(kes) teab kes / tea(b) kes' jt. (Kazlauskas 1968a: 402; Rosinas 1982: 41).

teadma-verbi analoogiline areng on täheldatav siiski ka eesti kirja- ja ühiskeeles ning soome keeles. Eesti (*kes*) *teab*, (*ei*) *tea*, *ei tea mis* jms. esinevad ebaselgust, ebamäärasust, teadmataolu, kõhklust, kahtlust väljendavates ühendites: *Ei tea kelle sigitatud sant. Teab mis mees tast saab. On tea kuhu kadunud. Jooksis ähmis ei-tea-kuhu. Koju jõutakse tea millal. Tea(b), kas loomad said ikka korralikult süüa? Tea kas oli seeme halb või mis? Kaotas kindad kes teab kuhu. Teeks ei tea mis ära. Mõtleb enesest ei tea mis. Ei tea kedagi. Ei tea midagi. Tea, kumb astus esimese sammu, kuid ...* (näited allikast EKSS 5: 667 *sub teadma*); soome *kukaties, kenties* 'kes teab, võib-olla, ehk', *ties* 'mine tea, kes teab, taevas teab, tont teab; võta kinni; mine tea' (SES 1–2): *ties milloin tapaamme uudestaan* 'kes teab, kunas jälle kohtume', *saimme odottaa ties kuinka kauan* 'tont teab, kaua meil oodata tuli', *viivyn viikon, kenties kaksi* 'viibin nädala, võib-olla kaks', *kenties selittää tarkemmin, mitä tarkoitatte* 'ehk seletate täpsemalt, mida mõtlete'.

Kirjeldatud ühendeis esineb teinekord sõna *jumal*: ee *Peab ennast jumal teab kelleks. Jumal seda teab, kus ta kolab. Jumal ise teab, mis sest saab*; sm *Kysyi kelloa herra ties monennenko kerran* 'küsis kella jumal teab mitmendat korda'. Sellelegi nähtusele leidub vaste läti keelest: *diez / diezi / diezin* 'mine tea' < *dievs + zin* 'jumal teab' (ME I: 487). Nagu ülalkirjeldatud *nez*, nii ka *diez(in)* esineb indefiniitsete pronoomenite, proadverbide jms. koostisosana: *diez kas* 'tea(b) kes / mis', *diez kāds* 'tea(b) milline', *diez kad* 'tea(b) millal', *diez cik* 'tea(b) kui palju', *diez vai* 'vaevalt (küll)'.

5.11. Läti keele mõju adpositsioonisüsteemile

Läti keele mõju keelesaarte kaassõnafraasidele on märgatav. Läti keeles domineerivad indoeuroopa keeltele iseloomulikult eessõnafraasid. Läti kirja- ja ühiskeeles on õieti vaid kaks tagasõna: – *dēļ* 'tõttu, pärast' ja *labad* < *laba dēļ* 'jaoks, pärast, heaks' – ning nende sagedus on väiksem kui eessõnadel

(MLLVG I: 724), mistõttu on täiesti ootuspärane, et neid pole keelesaarte murretesse laenatud. Nii eesti kui ka läti keeles sõltub kaassõna *pärast* = *pēc* asendist kaassõnafraasi tähendus: *pärast kontserti* = *pēc koncerta* (ajakaas-sõna), *viisakuse pärast* = *pieklājības pēc* (põhjuskaassõna). Eesti keel eelistab eessõnadele tagasõnu, mis on iseloomulik soome-ugri keeltele: valdav osa eesti kaassõnadest on tagasõnad (EKG I: 37). Läti keelega piirnevates päriseesti murrakutes ja kolmandat põlve lätieestlaste keeles võib ka neut-raalses kõnes täheldada läti keele eeskujul tavapäraste tagasõnade kasutamist eessõnadena: Krl *'kartuli^k _kasusõ nu^p _pääle^m _maa kah.* – *Miä ol'l, tuu ol'l õks all maa* (VKM VI: 22); Balvi (Ida-Läti) ... *kes elas ligi piiri* 'piiri ligidal', vrd. *It pie robežas; sain pärast läbi pankā kätte* 'panga kaudu', vrd. *It caur banku* (Vaba 2010: 378).

Leivu murrakus on juurdunud kaks läti keelest laenatud eessõna: *bez* ja *pa*. Suure kasutussagedusega on Leivus ilmaolekut väljendav eessõna *bez* / *bes* + abessiiv, vrd. *It bez* 'ilma' (Vaba 1997c: 256): *bez rōividō* 'ilma riieteta' (Niilus 1937: 20), *bes _ķērik _jēzandada* 'ilma kirikuõpetajata' (*ibid.*: 25), *bez mādō* 'ilma maata' (*ibid.*: 39), *bez _l'iemadō* 'ilma lehmata' (*ibid.*: 39). Niiluse avaldatud Leivu tekstidest (1937) nähtub, et abessiiv väljendab ilmaolekut koos eessõnaga *bez*, eesliiteta ühendeid leidub aniharva. Nagu läti keeles *bez*, nii ei esine ka Leivu murrakus *bez* / *bes* iseseisva määrsõnana. Olgu märgitud, et eessõna *bās* 'ilma' kasutus on sage ka liivi keeles.

Läti eessõna *pa* on laenatud tähendustes 'mingi osa, üksus või annus kor-raga; võrdsete üksustena pidevas järgnevuses': *pa kōud'ž'i* 'kuude kaupa', *pa raazikste* 'natukehaaval, vähehaaval, raasukeste kaupa', vrd. *It pa mēnešiem* 'kuude kaupa', *pa daļām* 'osade kaupa', *pa vienam* 'ühekaupa' (Vaba 1997c: 327; MLLVG I: 746).

Leivu murrakus, hajusalt Lutsi murdes ja päriseesti murretes on genuiinsed adpositsioonid saanud läti keelele iseloomulikke tähendusi ja funktsioone.

Omastav + tagasõna *bāle* (< *pāale*)

Lei *"ollōw m^uōünüde ... l'emma kattōķūmme rūbl'i _bāle* 'olevat müünud lehma kahekümne rubla eest' (Niilus 1937: 39), *"oš't'i ta ra'_a _bāle rāt'i* 'ostis selle raha eest rāti' (*ibid.*: 40); Hls *saa _bāl 'kakjīd* 'saja katkutud [linapeo] eest' (VKM VII: 23), vrd. *It eessõna par* + ak.-instr. 'üle, kõrgemal(e), peal(e), kohal(e), sealpool / sinnapoole ...; eest, vastu (osutab sellele, mille tasuks

midagi makstakse või mille vastutasuks midagi toimub)' (ME III: 84–86 *par*; MLLVG I: 740–741).

Eessõna *üle* + omastav

1. *ül'è kattõ nàdàl'i* 'kahe nädala pärast' (Niilus 1937: 32), *ül'e àstagu* 'aasta pärast' (*ibid.*: 39);
2. *ül'e tà tarkkuzõ* 'tema tarkuse eest' (*ibid.*: 22);
3. *ül'e ràgàñide* '[rahvajutt] nõidadest' (*ibid.*: 59);
4. *Lut Määne sul um üle s'joo hädä!* 'Mis häda sul sellest on!' (Nigol 1970: 67);
5. *tù võ'ttanu ruŋ'g'i kã'tte u'n ül'nu ku a'ndaw ül'e pã* 'too võtnud kaika kätte ja öelnud, et andvat vastu pead' (Niilus 1937: 57),

vrđ. lt eessõna + ak.-instr. *par*:

1. 'pärast (põhisõnaga märgitud ajaühiku järel, möödudes)': *par stundām trim* 'tunni kolme pärast';
2. 'eest, vastu (osutab sellele, mille tasuks midagi makstakse või mille vastutasuks midagi toimub)': *par sviestmaizi dabūja toreiz tās mājās* 'võileiva [hinna] eest [ta] tookord need majad sai';
3. (kõnelemis-, mõtlemis- jms verbide reksiooniline laiend, osutab sellele, kellest või millest räägitakse, mõeldakse)': *par to nav vērts runāt* 'sellest pole mõtet rääkida / sellest ei tasu rääkida';
4. 'tõttu, pärast (mingil põhjusel, millegi tõttu)': *par kuo tad nu viņa nenāks* 'mispärast ta siis nüüd ei tule', *kas tev par daļu* 'mis sul sellest / mis see sinu asi on';
5. (ühendites löömise kohta), vrđ. lt *dot pa(r) galvu* 'vastu pead andma', *pa(r) pieri sist* 'vastu laupa lööma' (ME III: 84–86 *sub par*; MLLVG I: 740–741).

Omastav + tagasõna *bule* / *bulõ* (< *poole*)

ma sõida kʷodõ_bulõ jēma kãõma 'ma sõidan koju ema vaatama' (Niilus 1937: 13), *pieremīš' š'ei't reiĵa bulõ* 'peremees sõidab Riiga' (*ibid.*: 42), *ʷo`m min`nūde ... kʷodõ_bulõ* 'on läinud ... koju' (*ibid.*: 45), *zõ`s pakkõw je`ttõ_bulõ* 'siis [kurat] põgenevat kaugemale / ära' (*ibid.*: 44), *ü`t`š' ʷo`m min`ü je`ttõ\_bulõ ma`rd`u kʷo`rd`ama* 'üks on läinud edasi (= kaugemale) marju korjama' (*ibid.*: 51).

Tänapäeva läti keeles on vaid üks kohakääne, lokatiiv, mille abil väljendatakse nii asu- kui ka sihtkohta (MLLVG I: 405 jj.). Ühemõttelise võimaluse väljendada sihtkohta pakub analüütiline alternatiiv, eessõnafraas *uz* 'peale, poole' + ak.-instr.: *uz Rīgu braukt* 'Riiga sõitma' (ME IV: 311 jj. *sub uz*; MLLVG I: 747). Leivu murraku tendents väljendada sihtkohta analüütiliselt on selgelt lätimõjuline. Kuid sihtkohta on Leivus väljendatud siiski ka illatiiviga (Niilus 1937: 26): *tūl ta 'htu's min'ā kalmõttaida* 'ta tahtis minna surnuaeda'. Esitatu taustal on huvipakkuv Keema ja Kāsi tähelepanek (2002: 41), et Võru murdes eelistatakse kohakäändeis, eriti mitmuses, analüütilist väljendusviisi omastav + tagasõna, nt. *sõ`r`mi pääle* 'sõrmede peale, sõrmedele'.

Kolmandat põlve lätieestlaste keeles võib läti mõjul siiski täheldada siht- ja asukohta väljendavate kohakäänete kattumist: [*läks*] *Eestis* 'Eestisse'. Samuti on läti keel teatud juhtudel suunanud sise- ja väliskohakäände valikut: *jalutas ... laulu väljakuse* 'lauluväljakule', vrd. lt *ienāca dziesmu svētku laukumā* (lokatiiv); *tuli seljal tassida*, vrd. lt *uz muguras* 'seljas = selja peal' (Vaba 2010: 378). Läti keeles pole võimalik lähtekohta väljendada käändevormidega, seda võimaldavad vaid eessõnafraasid. Kas ja mis määral kirjeldatud asjaolu on suurendanud läti keelest mõjutatud eesti murrete analüütilisust, vajab veel uurimist. Läti keeles pole teatavasti väliskohakäändeid, kuid praegune uurimisseis ei võimalda öelda, kuidas see asjaolu avaldub läti keelest tugevasti mõjutatud eesti murrete (k.a. Leivu murraku) kohakäänete kasutamises. Kui väliskohakäändelised tagasõnad välja arvata, siis publitseeritud Leivu materjalides on väga harva väliskohakäändelisi vorme. Läti keele survele on liivi keeles väliskohakäänded paradigmatähtsena teatavasti praktiliselt hävinud.

5.12. Lätilaenulised verbiprefiksids

Prefiksatsioon on läti verbituletusele väga iseloomulik. On koguni verbe, mida ilma prefiksita ei kasutata või kasutatakse harva. Prefiksatsioon erineb sufiksatsioonist selle poolest, et prefiksverbe pole võimalik tuletada otse käändsõnadest: verbiprefiksids liituvad keeles juba eksisteerivate verbitüvede ette, ilma et põhjustaksid neis häälikumuutusi. Prefiksitsite leksikaalne tähendus, mis (osaliselt) säilib ka verbi koostises, on vaid neil prefiksitsitel, mis esinevad ka eessõnadena. Läti ühis- ja kirjakeeles võib verbitüve ette liituda mitu järjestikust prefiksiti vaid üksikujuhtudel, tavaliselt siis, kui prefiksverbi

ei tajuta enam morfoloogiliselt liitsena. Selliseid läti verbilaene pole teada-olevalt eesti keelest registreeritud. Läti keeles täidavad verbiprefiksids kolme põhilist funktsiooni: 1. näitavad orientatsiooni (suundumis-, paiknemis-, eemaldumis- ja kulgemiskohta), 2. perfektivsust või 3. annavad verbile uue semantilise tähenduse (vt. lähemalt MLLVG I: 344 jj.). Prefiksverbid on mitmetähenduslikud, nende konkreetne tähendus avaldub kontekstis. Läti prefiksverbidele on eesti keeles analoog ühendverbide näol. Läti verbiprefiksitate kasutamise kohta eesti genuiinsete verbide koostisosana on andmeid vaid Leivu murrakust. Sealt on teateid kuue läti verbiprefiksi kasutamisest: *at-*, *iz-*, *no-* [häälda *nùo-*], *pa-*, *pie-* ja *sa-*. Liivi keeles on aga kasutusel kõik kümme läti ühis- ja kirjakeele verbiprefiksiti, peale eespool loetletute ka *aiz-*, *ap-*, *ie-* ja *pār-*. Nimetatud kümnest prefiksist *aiz* 'taga / taha ...', *no* 'alla ...', *pie* 'juures / juurde, ääres / äärde, kõrval / kõrvale', *ap* 'ümber(ringi)', *par* 'üle, teis-, sealpool ...', *pār* 'üle, kohal', *pa* 'mööda, piki ...', *uz* 'peal / peale ...' ja peamiselt vanema kirja- ning murdekeele *iz* 'välja(poole)' esinevad ka eessõnadena. Eessõnad, millest prefiksids on kujunenud, on väga keerulise semantilise hargmikuga, sealjuures pole need harilikult kaotanud ka algset konkreetset kohatähendust. Leivu prefiksverbe iseloomustavad kõik ülalkirjeldatud, läti prefiksverbidele iseloomulikud tunnusjooned. Leivu murrakus on juurdunud järgmised verbiprefiksids: *at-*: *at/laulatõd'i* 'lahutati', *lass at/ma'ssaga* 'maksku tagasi, tasugu' (Vaba 1997c: 251), vrd. It *at-* (väljendab eemaldamist või eemaldumist – eemale, lahti; lahkumist – ära; tagasitulemist – tagasi jne.): *at/laulāt* 'abielu lahutama / scheiden (die Ehe)' (ME I: 172), *at/maksāt* 'tagasi maksuma, tasuma, heastama; kätte maksuma / wiederbezahlen, vergelten; sich rächen' (ME I: 175); *is-*: *is/pita* 'välja kannatada, taluda', *is/tulema* 'välja tulema, jätkuma' (Vaba 1997c: 284), vrd. It *iz-* (osutab väljapoole liikumise suunda; väljendab tegevuse perfektivsust; annab verbile uue semantilise sisu jne.): *iz/turēt* 'taluma, välja kannatama, vastu pidama / aushalten, ertragen ...' (ME I: 821), *iz/nākt* 'väljuma, välja tulema; teoks saama ... / herauskommen; hervorgehen, zustande kommen ...' (ME I: 775); *nuu-*: *nuu/laskanu* 'käest ära lasknud, laiale teele lasknud' (Vaba 1997c: 325), vrd. It *no-*, murd. *nū-* (väljendab liikumist ülalt alla; eemaldamist või eemaldumist – ära jne.): *nuo/laidies* 'allakäinud, kõlvatu, kombelõtv / liederlich, heruntergekommen' (ME II: 807); *pa-*: *pa/laku* 'lakkuda' (Vaba 1997c: 327), vrd. It *pa-* (määratleb tegevuse kohatähenduse – mööda, piki, lahti; piiritleb tegevust aja, intensiivsuse ja täiusastme suhtes – veidi, pisut,

natuke, väheke, mõnda või lühikest aega jne.): *pa/laizūt* 'limpsima, pisut lak-kuma / ein wenig lecken' (ME III: 56); *pī-* / *pi-*: *pī/a'nda* 'andeks anda', *pī/d'õonu* 'joobnud, purjus', *pi/pâtamin* '(kokku)rääkimine', *a'mpipit's'itte't* 'on pigistatud, ahistatud' (Niilus 1937: 26), *pi_eittanu* 'ette heitnud, (jutule) vahele torganud' (Vaba 1997c: 333–334), vrd. lt *pie-*, murd. *pī-* / *pi-* (osutab tegevuse kohta – juurde, juures, kokku; osutab ühendamisele või ühinemisele; väljendab tegevuse intensiivsust, perfektiivsust – täis; annab verbile uue semantilise sisu jne.): *pie/dzert* 'terviseks jooma; end purju jooma / zu-, dazutrinken; sich betrinken' (ME III: 247), *pie/runāt* 'oma nõusse saama, veenma, keelitama ... / sprechend erreichen, bereden ..' (*ibid.*: 286), *pie/spiest* 'vastu, ligi suruma; tagant sundima / andrücken; (zu etw.) zwingen, antreiben' (*ibid.*: 294), *pie/mest* 'viskama, heitma; (kellelegi midagi) ette heitma, (midagi vahele) ütlema või torkama ... / zu-, hinzuwerfen; vorwerfen, in unangenehmer Weise an etwas erinnern ...' (*ibid.*: 271; EH II: 261), *pie/dot* 'juurde, pealekauba andma; andeks andma, andestama ... / zu-, hinzugeben; verzeihen, vergeben ...' (ME III: 247); *sa-*: *sa/patama* 'kokku rääkima' (Vaba 1997c: 354), vrd. lt *sa-* (annab tähenduse – kokku; väljendab tegevust, millega on seotud palju tegijaid või mis on suunatud paljudele objektidele; väljendab tegevuse lõpetatust jne.): *sa/runāt* 'kokku rääkima, kokku leppima / besprechen, bedingen' (ME III: 723).

Eraldi tuleb juhtida tähelepanu asjaolule, et päriseesti keelest pole üldse ja keelesaartelt on haruharva registreeritud prefiksverbilaene. Teada on vaid üksikud laenujuhtumid, kus lihtverbi kasutussagedus on väike: Lei *atragõuma* 'vastikuks muutuma' < lt *at/raugāties* 'rõhitama, rõhitsema' (Vaba 1997c: 251–252), *patikama* 'meeldima' < *pa/tikt id.* (*ibid.*: 331).

Leivu murrakule on iseloomulikud läti keele eeskujul tekkinud tõlkeli-sed, enamasti afiksaaladverbiga *vālla* moodustatud ühendverbid. Neil kõigil on otsevast läti keeles: *n'e_õmava_eittünü vä`lla* 'need olevat ära kohkunud' (Niilus 1937: 31), vrd. lt *iz/bīties* 'ehmuma, kohkuma, heituma, hirmuma, kartma lõõma / erschrecken, in Furcht geraten', *iz/trūkties* 'ehmuma, kohkuma, võpatama / erschrecken, zusammenfahren, auffahren', *iz/trūcinā-ties* 'ehmuma, kohkuma, kartma lõõma, jahmuma / erschrecken, in Furcht geraten, sich entsetzen' (ME I: 717, 820); *amma kàonu vä`llä* '[riided] on ära kadunud' (Niilus 1937: 14), *kàonu vä`llä sõrmu's* 'kadunud ära sõrmus' (*ibid.*: 36), *tuu_am kàonu vä`lla* 'too [= laps] on kadunud ära' (*ibid.*: 38), "om kàonu vä`lla 'on kadunud ära' (*ibid.*: 39), *tī* "ollõw kàonu vä`llä 'tee

olevat kadunud ära' (*ibid.*: 61), vrd. lt *iz/zust* '(ära) kaduma, kaotsi minema / verschwinden, vergehen' (ME I: 832); *kūli vä`lla* 'suri ära' (Niilus 1937: 35), *kuõlõss vä`lla* 'sureb ära' (*ibid.*: 31), *jèzà kùl'i vä`lla* 'isa suri ära' (*ibid.*: 63), vrd. lt *iz/mirt* '(ära) surema, välja surema / aussterben' (ME I: 772; EH I: 466); *väigu p"ojakkõ "olnudõ kül'mänü vä`llä* 'väike poeg olevat olnud ära külmanud' (Niilus 1937: 61), vrd. lt *iz/salt* 'ära külmuma, surnuks külmuma, läbi külmuma / ausfrieren, erfrieren; durchfrieren, unter der Kälte leiden' (ME I: 795); *la`sk š'il`mä`vä`lla* 'tegi silmad lahti' (Niilus 1937: 11), *la`skõva vä`lla* 'lasevad lahti [= vabaks]' (*ibid.*: 51), vrd. lt *iz/laist* 'välja, lahti laskma, vabastama' (LES); *mu`rd' d'ala vä`llä* (Niilus 1937: 13) 'murdis jala', vrd. lt *iz/lauzt* 'ära, välja, maha, lahti murdma'; *"ollõw mõ`skanu välla* 'olevat pesnud puhtaks' (*ibid.*: 31), *"om`mõskanu d'ala`vä`lla* 'on pesnud jalad puhtaks' (*ibid.*: 48), vrd. lt *iz/mazgāt* 'puhtaks, välja, läbi pesema / auswaschen, ausspülen' (LES; ME I: 769); *tū salva`š' l'i`pu vä`lla* 'see hammustas saba (küljest) ära' (Niilus 1937: 46); *zõ`s š'ü`üb t'emma vä`lla* 'siis sööb tema [= rebase] ära' (*ibid.*: 52), vrd. lt *iz/ēst* 'ära sööma; läbi, katki sööma; söövitama / ausessen, ausfressen; ausätzen, ausbeizen' (ME I: 735); *t'i`tapõttadõ vä`lla* 'teid tapetakse ära' (Niilus 1936: 109), vrd. lt *iz/kaut* 'tapma, ära hävitama ... / ausrotten, vernichten ...' (ME I: 749); *ollev välla unetanu* 'olevat ära unustanud' (Niilus 1935: 378), *om vä`llä une`unu* 'on ära ununenud' (Nigol 1955: 140); *tū o`m sàlanu vä`llä* 'too on salanud maha' (Niilus 1937: 39), vrd. lt *iz/liegties* 'salgama, eitama / ableugnen' (EH I: 463); *u`n`na väiku d'oùda* 'o`m varastanu vä`lla kūbara 'ja need väikesed kuradid on varastanud ära kūbara' (Niilus 1937: 45), vrd. lt *iz/zagt* '(ära) varastama / entwenden, stehlen' (ME I: 831) jt.

Tegevuse perfektiiivsust väljendav afiksaaladverb *`vällä* on väga iseloomulik Hargla murrakule. Nähtus on täheldatav ka Rõuges. Näiteid: Har *Siss`pal`li nuu`puu`vällä* 'siis põlesid need puud ära' (VKM VI: 29), vrd. lt *iz/degt* 'ära põlema / ausbrennen' (ME I: 726); *Siss sais`kõik`alalõ, nikagu vällä`_jahtu* 'siis seisis kõik alal, niikaua kui ära jahtus' (VKM VI: 29), vrd. lt *iz/dzist* 'külmaks minema, ära jahtuma ... / kalt werden ..' (ME I: 732); *Siss külveti vällä* 'siis külvati maha' (VKM VI: 29), vrd. lt *iz/sēt* '(maha) külvama / aussäen' (ME I: 796); *sa`uputat Henu vällä* 'sa uputad Henu ära' (VKM VI: 30); *Mõnikõrd`tal`ssi`mõisniku`orasõ vällä* 'mõnikord tallasid mõisnikud orase ära' (*ibid.*: 32), vrd. lt *iz/bradāt* 'ära, maha, laiaks tallama / aus-, abtreten' (ME I: 718); *Siss kuiusi hain vällä* 'siis kuivas hein ära' (VKM

VI: 33), vrd. It *iz/žūt* '(ära) kuivama / austrocknen' (ME I: 833) jt.; Rõu *Sõss kasusõs_silmäkesev_vällä* 'siis kasvavad [kalamaimudele] silmakesed pähe' (VKM VI: 617), vrd. It *iz/auht* 'üles(poole) kasvama, tekkima; suureks kasvama / heraufwachsen, hervorgehen; aufwachsen' (ME I: 713) jt. Analoo-
gilisi ühendverbe esitleb ka VES *sub vällä: süübev ... vällä* 'söövad ... ära',
varastõdi ... vällä 'varastati ära', *uppu vällä* 'uppus ära', vrd. It *iz/slikt* 'põhja
vajuma, hukkuma, niiskuse tõttu rikkuma / im Wasser untergehen, vor Nässe
ganz verderben' (EH I: 480–481). Levikut silmas pidades tuleb ka Hargla ja
Rõuge murraku puhul arvestada eelkõige läti mõjuga, kusjuures enamasti lei-
dub neile juhtudele läti keelest just *iz*-prefiksilis(t)e verbi(de) näol otsevast,
ehkki perfektiiivsust on läti keeles võimalik väljendada muudegi verbiprefik-
site abil, v.a. prefiksiga *pār-* (MLLVG I: 368). *iz*-prefiksverbide rohkus läti
murdekeeles, eriti ülemläti murdes, aga ka mujal on seletatav asjaoluga, et
iz- korvatakse verbiprefiksiga *uz-* või kasutatakse neid läbisegi (Endzelīns
1951: 659). Läti verbiprefiksi *iz-* kasutust on samuti võinud rohkendada vene
pa3- / *po3-* 'katki, puruks; laiali; lahti ...' prefiksverbide eeskuju (*ibid.*: 658).
Milliste läti verbiprefiksitate kasutust ja kui ulatuslikult vene ja saksa keel on
mõjutanud, pole süstemaatiliselt uuritud.

Ka eesti ühis- ja kirjakeeles väljendab afiksaaladverb *välja* perfektiiivsust
(EKG II: 21, 25), nt. *etendus on välja müüdnud, jõudsin end korralikult välja
puhata, haigus tuleb välja ravida, toit jagati välja, ohustatud liigid võivad
välja surra* (näited allikast EKSS 6: 487–488 *sub välja*), kuid nende ühend-
verbide genees on teistsugune.

5.13. Lätilaenulised partiklid ja adverbid

Leivu murrakus ja Lutsi murdes

Leivu murdekeelde on läti keelest kandunud sellised partiklid nagu *jāu* 'jaa,
jah', vrd. It *jau* 'ju, juba, -p' (Vaba 1997c: 284), *nu* 'tõesti, ju, noh', vrd. It
nu 'tõesti, tõepoolest, ju, eks, no(h), säh' (Vaba 1997c: 324): *un_nu d'ouda`s
tulõ va`sta* 'ja tõesti tuleb kurat vastu' (Niilus 1937: 25), *a`k nei, nu zõ`s`o`m
àste!* 'ah nii, noh siis on hästi' (*ibid.*: 64); *ti`k`nii, niivõrd*, vrd. It *tik`nii,
niivõrd, sedavõrd, muudkui, alles* (Vaba 1997c: 381): *ti`k vajàg`obõst`nii
vaja hobust* (Nigol 1955: 150); *vai`või, kas, ehk*, vrd. It *vai`kas, või*.

Leivu murrakusse on läti keelest suurel määral laenatud mitmesuguse
semantikaga adverbe ja proadverbe (Vaba 1997c: 469), nt. *do`k`ometi,*

siiski', vrd. It *dok(s)*, *tok* 'ometi, ju, siiski / doch, dennoch' (Vaba 1997c: 72): *tuu do 'k äij_ollōw tu 'ndanu ...* 'too siiski ei olevat tundnud ...' (Niilus 1937: 55); *gluše* 'täiesti', vrd. It *gluži* 'täiesti, hoopis' (Vaba 1997c: 279); partikkel *kot 'š' / k^uot 'š'* 'kas või; mis tahes', mis esineb rea adverbide esiosana: *k^uo 't 'š' k^uoije* 'kuhugi, kuhu tahes, ükskõik kuhu', *k^uo 't 'š' kuì* 'ükskõik kuidas', *k^uo 't 'š' mütü* 'ükskõik kuipalju' (vt. Niilus 1940: 28 jj.), vrd. It murd. *koč* 'kas või' (Vaba 1997c: 296); *kruš 'š' i* 'äkki, kiiresti', vrd. It *kruši id.* (Vaba 1997c: 300): *ka 'rgaš' kruš 'š' i ül'e š'illa* 'kargas kiiresti üle silla' (Niilus 1937: 13); *nu* 'nüüd', vrd. It *nu id.* (Niilus 1940: 25; Vaba 1997c: 324): *un nu jèma i 'k* 'ja nüüd ema nuttis' (Niilus 1937: 19), *lätteme nu ü 'tte paikka mägàma* 'läheme nüüd ühte [= samasse] kohta magama' (*ibid.*: 61), *põrõda nuk ka veid_dolla* '... 'nüüd võib ju ka olla ..' (*ibid.*: 59); *làikam / laikkam* 'võib-olla, vist', vrd. It *laikam* 'vist, arvatavasti, tõenäoliselt' (Vaba 1997c: 307): *na 'in 'èmidze 'min 'n 'ew leina_mütten*, *làikam tàvázõ* 'need inimesed minevat linna mööda, võib-olla kohtavad [neid, keda otsivad]' (Niilus 1937: 16); *miira* 'rahul', vrd. It *mierā id.* (Vaba 1997c: 317); *muuž 'igadõ* (< *muuž 'iga + dõ*) 'väga, äärmiselt', vrd. It *mūžīgi id.* (Vaba 1997c: 320): *kumbal "ollōw muž 'igadõ aste* 'kellel olevat väga hästi' (Niilus 1937: 16); *pagolam* 'otsas, valmis, lõpnud, surnud', vrd. Itg *pag.olam id.*; *parvälti* 'i' 'asjata, ilmaaegu', vrd. It *par velti* 'tasuta, maksuta, jumalamuidu; asjata, ilmaaegu' (Vaba 1997c: 330): *t 'ema skuol 'mi 'n "ollōw parvältti* 'tema koolitamine olevat asjata' (Niilus 1937: 34–35); *pavi.ssam / pav.õssam* 'täiesti, eriti, (mitte) sugugi', vrd. It *pav.isam* 'üldse, kõigest, ainult' (Vaba 1997c: 332): *ma vaiķikš 'ti pavõssam ei vōtā* 'ma vaikselt [= ilma teiste teadmata] sugugi ei võta' (Niilus 1937: 28), *vànā jemā is _taija' lāt 'i ķīl 't pavõssam* 'vanaema ei osanud läti keelt üldse' (*ibid.*: 33); *pilnigadõ* (*pilniga + dõ*) 'küllalt, piisavalt, jätkuvalt', vrd. It *pilnīgi* 'täiesti, läbinisti, tervenisti, üleni' (Vaba 1997c: 335); *riķt 'igadõ* (< *riķt 'iga + dõ*) 'tõepoolest, päriselt, õigesti, puhtalt', vrd. It *riķtīgi* 'õigesti' (*ibid.*: 349): *d 'ää 's riķt 'igadõ san 't* 'jääb tõepoolest vigaseks' (Niilus 1937: 32); *sl 'iķt 'i* 'halvasti', vrd. It *slikti id.*: *nāzōl "ollōw "olnud sl 'iķt 'i* 'naisel olevat olnud halvasti' (*ibid.*: 30); *tik* 'nii, niivõrd', vrd. It *tik id.* (Vaba 1997c: 381); *tikai* 'ainult, üksnes', vrd. It *tikai* 'ainult, üksnes, kõigest, alles' (*ibid.*: 381): *a l 'innu kūzlõ va 'rda 'tikai sād 'anu* 'aga linakoonla varva ainult [olevat] saanud' (Niilus 1937: 10); *vajag / vajak*, Lut *vaidzõ* 'vaja, tarvis', vrd. It *vajag*, Itg *vād 'z 'ā* 'vaja, tarvis' (Vaba 1997c: 395): *"ollōw vājag min 'na mägàma* 'olevat vaja minna magama' (Niilus 1937: 13).

Läti (latgali) algupära on nähtavasti Lut *toor'i / tuori / stuuri* 'siis' (Voolaine 1976: 52–53): *No toori i`stõ nii kün'd* 'no siis istus ja kündis', ? vrd. It *tuobrið*, ltg *tübreid id*.

Lätitaustaliste tõkeliste adverbide hulgas on nt. *d'umalk'ül* 'küllalt = jumal + küll' (vt. Nigol 1955: 150), vrd. It *diezgan* 'küllalt, piisavalt, parasjagu, omajagu, üsna', Lei *je`nnõ\_munù* 'endamisi, omaette': *zõ`s ta nūr_jèzand š`üämnen d`uttõidzõ`s je`nnõ_munù* 'siis see noorsand rääkis südames [= sisimas] endamisi' (Niilus 1937: 27), vrd. It *pie sevis* 'enda juures = endamisi, omaette'; *nei_jèž'i* 'niisama, niisamuti = nii + ise', *ta_jèž'i id.*, vrd. It *tāp.at id.*, *tīkp.at id.* 'niisama, samuti, niisamuti, samamoodi': *las_ta kūõn'ig sāga ka nei_jèž'i lāimig ku š'in'a "olõdõ* 'las see kuningas saagu ka niisama õnnelikuks, kui sina oled' (*ibid.*: 17), *nei_jèži t'ietta`s* 'samuti / samamoodi tehakse' (*ibid.*: 59), *u`n ta p"oi`š' nei\_jèž'i t'enu* 'ja see poiss samamoodi teinud' (*ibid.*: 59), *sein\_`èž'i* 'siinsamas = siin + ise', vrd. It *tep.at id.* (ME IV: 165), *ta`n_jèž'i* 'siinsamas, sealsamas = siin / seal + ise', vrd. It *turp.at id.* (*ibid.*: 272), *nu_jèž'i* 'just praegu = just + ise', vrd. It *nup.at id.* (ME II: 754), *põrõda_jèž'i* '(just) praegu = praegu + ise', vrd. It *tagadīt pat id.* (ME IV: 122 *sub tagad*; vt. ka Niilus 1940: 23–26), *ütten tūķķūn* 'ühtejärge, lakkamatult = ühes + tükis', vrd. It *vienā gabalā* 'ühtesoodu, ühtevalu, ühtejärge, järjepanu, lakkamatult': *ütten tūķķūn pi_eittanu jēmālõ* 'ühtesoodu ütelnud emale' (Niilus 1937: 32).

Leivus esinev kaasasolekut väljendav määrsõna *ta`ssa* 'kaasa', *tassan* 'koos, ühes, kaasas' on samuti läti tõlkelaen, vrd. It *līdzi* adv. 'ühtlaselt, võrd-selt, ühetasa (= ühel joonel, ühetasaselt); ühes, koos, kaasas, kaasa / gleich, eben; gerade so viel; zugleich, zusammen'; (prep.) 'kuni' (ME II: 480–481): *v'e`t ilūza sõbra ta`ssa* 'võttis ilusa sõbra kaasa' (Niilus 1937: 13), *min`ude jèzaga ta`ssa* 'lāinud isaga kaasa' (*ibid.*: 38), vrd. It *viņa ar prieku devusies tēvam līdzi zvejā* 'ta lāinud rōdmuga koos isaga kalale', *ta vān'i`k vōtta ta`ssa* 'see vanik vōta kaasa' (*ibid.*: 24), *p'eremīš' vōt ta`ssa* 'peremees vōtab kaasa' (*ibid.*: 42), *ku nānõ ka_allōw tassan* 'et naine ka olevat [= olgu] kaasas' (*ibid.*: 30), *tū`tri`k min`ude ta`ssa* 'tüdruk lāinud kaasa' (*ibid.*: 55).

Päriseesti murretest on registreeritud üsna ulatusliku lõunaeestilise levikuga lätilaenuline adverb *apakaari* 'ringiratast, tiirutades, ringe tehes' < It *apkārt id.* (Vaba 1997c: 64).

Ülaltoodu pole kaugeltki ammendav. Olgu siiski juhitud tähelepanu sellele, et ehkki keelesaartel on adverbilaene palju, pole laenatud suure

kasutussagedusega lokaaladverbe. Sealjuures ei ole läti keel märkimisväärselt kõigutanud ka kolmeaspektiliste kohaadverbide kasutust ning on säilitanud opositsiooni asukoha- ja sihikäänete kasutamisel, nt. *laïdu a`l`* '(sauna)lava all' (Niilus 1937: 14), *laïdu ala`* 'saunalava alla' (*ibid.*: 14), *ta mæekse\_bäle`* 'selle mäekese peale' (*ibid.*: 52), *ta mæekse bäl`* 'selle mäekese peal' (*ibid.*: 52).

5.14. Lätilaenulised konjunktsioonid

Süntaktiliselt olulise sõnarühma moodustavad sidesõnad, mis seovad lause moodustajaid (EKG I: 40). Leivu murrakus on registreeritud 5–6 laensidesõna, lisaks mitu hübriidvormi. Rinnastavatest sidesõnadest on läti keelest laenatud järgmised: *àber* / *àbõr* / *aaber* 'aga', vrd. It *aber id.* (Vaba 1997c: 249); *bet* / *bät* / *bõt* / *abe`t* (< *a* + *bet*) (Vaba 1997c: 256), vrd. It *bet*, murd. *bët`* 'aga, kuid, ent': *zõs ma d`o taidze kor`d`ada raamadut, bõt k`ürüta k`ül is`* 'siis ma juba oskasin lugeda raamatut, aga kirjutada küll mitte' (Nigol 1970: 65); *un* / *und* / *en* / *an`ja`*, vrd. It *un* / *und id.* (Nigol 1955: 150; Vaba 1997c: 392): *k`on`om n`in`i`un aina`* 'kus on lilled ja heinad' (Niilus 1937: 11); ? *vai`* 'või, ehk', vrd. It *vai`* 'või' (Vaba 1997c: 395). Sidesõnad *un* ja *bet* kuuluvad läti keeles (kõneregistrist sõltumata) 10 kõige sagedama sõna hulka (<http://www.liis.lv/latval/leksikologija/leksokografija/biezumahtm>).

Laenatud on ka alistav sidesõna *ku`et`*: *tū`ollõw tās`t`inu, ku tall`ollõw kõi`k`aste`* 'too olevat jutustanud, et tal olevat kõik hästi' (Niilus 1937: 17), *be`t ta tū`trigukke ü`tle`s, ku mull`a`m mie`k`tādi bulõ u`n`* ... 'aga see tüdrukuke ütleb, et ma pean minema tädi juurde ja ...' (*ibid.*: 27), vrd. Itg *ku* (< *kū* < *kuo*) 'et / ka' (ME II: 297). Laenulist algupära on samuti *ii`* ... *ii`nii* (hästi) ... kui (ka)', vrd. It *i`* ... *i`ir`* ... *ir id.* (Vaba 1997c: 283). Lutsis võib aga täheldada slaavi päritolu sidesõnade *a`aga`*, *da`ja, aga`*, *kab`et`* aktiivset kasutamist. Kõik loetletud sidesõnad esinevad ka latgali keeles.

Tõlkelaenulised võrdlussidesõnad võrdlustarindites on Lut *ei* / *`eigu* (< *ei* + *kui* / *ku*), *ü`s`kui* (< *is* + *kui*), Lei *ei`ku* / *eikku* / *e ku* / *isku* / *is`kui, nagu`*, hübriidne *nigu* (< *ne* / *ni* + *kui* / *ku*) 'kui, nagu', vrd. It *nik.à, nekā id., ne* (positiivses võrdluses), *kā* (negatiivses võrdluses). Näiteid: Lut *tahra sitt vägevāp ü`s`kui lauda sitt`* 'karjatara sõnnik on rammusam kui laudasõnnik' (Kallas 1894: 26), *to ol`suuremb ei`soo`* 'too oli suurem kui see', Lei *pārõbadõ vāna in`ēmedze sōnna koulda`is ku tū sōnna soust u`ssõ võ`tta`* 'parem vana inimese sõna kuulda kui seda sõna suust välja võtta [s.o. mitte kuulda võtta

vanainimese nõuannet]’, *parebade kūruta* ‘om sp^uolvaga is leistunga’ parem on kirjutada sulega kui pliiatsiga’ (Vaba 1997c: 37, 42, 323).

5.15. Lätilaenulised interjektsioonid

Neid on täheldatud nii keelesaartel kui ka läti-eesti kontaktvööndis kõneldud päriseesti murretes. Leivu murdest on registreeritud sellised lätilaenulised hüüdsõnad nagu *a`k`ah`* (*a`k`nei, nu zõ`s`o`m`aste!* ‘ah nii, no siis on hästi’ (Niilus 1937: 64)), *eku`ennäe, vaat`*, *pii`ptüi`*, Lutsist *pas`s`* (ähvardussõna lastele) (< lt *pas* < *pasargi* ‘hoia eest’, vt. Vaba 1997c: 330), päriseesti murretest *aks-tuu* (hüüdsõna inimeste ja loomade hurjutamiseks), *hee`* ‘vaata, näe’, *kunks* (imestust väljendav hüüatus) jt. Nii keelesaartelt kui ka Lätiga piirnevatest päriseesti murretest on registreeritud arvukalt lätipäraseid interjektsioone koduloomade kutsumiseks või peletamiseks (Vaba 1997c: 467).

6. Läti mõju sõnamoodustuses

Läti prefiksite roll Leivu verbituletuses on tähelepanuväärne (vt. 5.12. **Lätilaenulised verbiprefiks**id), kuid tagasihoidlik noomenituletuses. Keelesaartelt on registreeritud vaid üksikuid juhte, kus läti prefiks on liitunud genuiitse noomenitüve ette, nagu *pa/jema`* ‘võõrasema’, vrd. lt *pa/māte id.*, *pa/jeza`* ‘võõrasisa’, vrd. lt *pa/tēvs id.* (Vaba 1997c: 327), ning mõned läti eitusprefiksiga *ni-* moodustatud Leivu pronoomenid ja adverbid (vt. allpool). Suurem osa prefikstuletisi on läti keelest laenatud valmiskujul, nt. Hää *āprik*, Lei *a`prik`* ‘paks üleleivaviil’ < lt *ap/rika id.* (Vaba 1997c: 247), Lei *a`prut`s`* ‘kätis’, vrd. lt *ap/ruoce id.* (*ibid.*: 250), Lut *apkeertam`* ‘langetõbi’, vrd. lt *ap/krist`* ‘ümber või maha kukkuma, langema ...’ (*ibid.*: 250), *atlass`* ‘võrse’ < lt *at/lase id.* (*ibid.*: 251), Har Trm Rõu *atspuul`* jt. ‘süstik’ < lt *at/spuole id.* (*ibid.*: 66), *nuudukli`* pl. ‘maksud (natuuras)’, vrd. lt *nuo/duoklis id.* (*ibid.*: 325), Lei *irut`š`* ‘(suur) nuga’, vrd. lt *ie/ruocis`* ‘tööriist, sõjariist’ (*ibid.*: 283), Khk *paalõuna`* ‘õhtuode’, vrd. lt *pa/launags id.* (*ibid.*: 146), Lei *panašniga`* ‘mõrsjapoolsed sugulased pulmas’ < lt *pa/nācnieki id.* (*ibid.*: 329), Har *paargalina`* jt., Lei *p^uorkkari`* ‘heinakuhjavõi viljarõugu malgad’, vrd. lt *pār/kalas, pār/kari id.* (*ibid.*: 145), Hää *passakas`* ‘tühi jutt, laimujutt’, Lei *pāssak`* ‘muinasjutt’ < lt *pa/saka id.* (*ibid.*: 150).

Läti keelele on iseloomulik antonüümide regulaarne moodustamine eesliite *ne-*, murd. *na-* abil (MLLVG I: 190), nt. *labs`* ‘hea’ – *ne/labs`* ‘halb, paha’;

laikā 'sobival, õigel või parajal ajal' – *ne/laikā* 'ebasobival, kohatul ajal'; *laimē* 'õnn' – *ne/laimē* 'õnnetus, häda'; *manāms* 'mārgatav' – *ne/manāms* 'mārkamatu'. Antonüümsuse väljendamine eitava-vastandava prefiksiga *ai-* / *āi-* 'ei, mitte, eba-' on iseloomulik keelesaartele: Lut *ei/hūa* 'kurat', vrd. It *ne/labais* 'paharet, vanatühi, vanakurat', *ei/tark* 'rumal', Lei sgp. *ai/vīgast* 'õnnelik, ilma hädadeta', *āi mārgattaw* 'ebaselge, arusaamatu' (lisanäited vt. Vaba 1997c: 43). Antonüüme tuletav läti eitusprefiks *ne-*, murd. *na-* esineb keelesaartel läti laenudes, kuid ei liitu harilikult omatüvedele, nt. Lei *nalaim* 'õnnetus' < It murd. *na/laimē id.* (Vaba 1997c: 322). Läti eitusprefiksi *ne-*, murd. *ni-* abil moodustatakse läti keeles ka eitavad asesõnad ja rida adverbe, samuti võrdlussesõna *nekā*, murd. *nik.ā* 'kui, nagu': *nekas* 'ei miski, ei midagi', *nekāds* 'ei mingi, mitte ükski', *nev.iens* 'mitte ükski, mitte keegi' (MLLVG I: 539 jj.), *nek.ad* 'mitte kunagi'. Lätilaenulise eitusprefiksiga *ni-* moodustatakse ka Leivu eitav adverb *nik.onagi* 'mitte kunagi', vrd. It *nek.ad*, murd. *nik.ad id.* (Vaba 1997c: 324). Sellist võtet kasutab küll ka eesti ühis- ja kirjakeel (nt. indefiniitsed pronoomenid ja substantiivid *eikeegi* 'mitte keegi, ei keegi; tähtsusetu, tundmatu, nimetu isik' ja *eimiski* 'mitte miski, ei miski; olematus, tühjus, miski olematu, mitteeksisteeriv või tühine'), kuid leksikaalsed antonüümid on keeleomasemad (EKG I: 549–551, 595; EKK: 638). Leivu lätilaenulise võrdlussesõna *nigu* 'kui' kohta vt. **5.14. Lätilaenulised konjunksioonid.**

Läti (*i*)*niek*-liitelised isikuid ja vaid vähesel määral tarbeesemeid märkivad nimisõnad (MLLVG I: 143 jj.) on eesti keeles mугanenud *nik*-liiteliste nimisõnadega, nende tüvevokaal on kas *-i* või *-u*, kuid Leivu murrakus läti keele surve enamasti *-a*. Läti keeles on kõnealune liide produktiivne, mistõttu selle liitega läti laene on ka eesti murdekeeles arvukalt: Lut *raamat-nik* 'õpetlane, tark mees', vrd. It *grāmatnieks* 'inimene, kes oskab lugeda ...', *te's'nik* : *tesnigi* 'turukubjas' < Itg *tis'n'iks* 'kohtunik', Lei *biern'ik* pl. *biern'iga* 'matuseline, peieline' < It *bērneki* pl. *id.*, *liitsen'ik* pl. *liitsen'iga* 'tunnistaja' < It *liecenieks id.*, *nūjōn'ik* pl. *nūjōn'iga* 'kontvõõras, lapuline' < It *nūjeniks id.*, *panāšniga* pl. 'mõrsjapoolsed sugulased pulmas' < It *panācnieki* pl. *id.*, *zebenik* 'torp, hobuse peakott' < It *zebenieks id.*, *vālen'ik* : *vālen'iga* 'vabadik, saunik' < It *vaļenieks id.* jt. (Vaba 1997c: 311, 322, 324, 329, 375, 380, 395, 439–440), päriseesti *pretsnik* : *pretsnigu* jt. 'kalade ülesostja' < It *precinieks* 'kaubitseja, kaupmees', *pussenigu* pl. 'lapulised' < It *pušenieks* 'pooleteramees; naaber' (Vaba 1997c: 167–168, 172–173). Läti

keelt on tartumurdelise lõunaeesti kirjakeele sufiksi *-neck / -nek* võimalikuks laenuallikaks pidanud Julius Mägiste (1962: 28) ja Ilse Kont (1974: 148). Suurem osa eesti ühis- ja murdekeele *nik*-liitelisi laene on siiski vene päritolu. Arvestatav on Helmi Neetari seisukoht (1987: 46), et *nik*-liite laenamist ja levikut on soodustanud genuiinne isikut märkiv *ik*-liide.

Läti noomeni- ja verbiliited esinevad küll laenudes, kuid ei liitu eesti omatüvedele. Morfoloogiliselt liitsete laenualuste hulgas tuleb tingimata nimetada *īb-* ja *um*-liitega (abstrakt)substantiive, *nīca*-liitelisi kohta märkivaid substantiive ja *tāj*-liitelisi tegijanimesid, nagu Lei *meilestiiba* 'armastus', vrd. lt *mīlest/īb/a id.*, *võnnõstiba* 'võit', vrd. lt *vinnest/īb/a id.*, *leigum* 'leping' < lt *līg/um/s id.*, *leikum* 'käänak, kõvertee' < lt murd. *leik/um/s id.*, *sl'i'ktum* 'halbust' < lt *slikt/um/s id.*, *sl'i'mnitsa* 'haigla' < lt *slim/nīca id.*, (*passaul'i*) *rād'itaiss* '(maailma) looja' < lt *radī/tāj/s* 'looja', *pestitaiz* 'lunastaja' < lt *pestī/tāj/s id.* (Vaba 1997c: 309, 310, 316, 333, 347, 359, 399, 360).

Läti keel kasutab ohtralt deminutiive, produktiivsemad vähendusliited on *-īn-* ja *-īt-*. Oluliselt väiksema produktiivsusega on *-ul-*, *-el-* jmt. Läti keele mõjuga võibki seletada Leivu deminutiivliiteliste nimisõnade rohkust. Läti deminutiivtuletiste vähendav, hellitlev vms. tähendusvarjund on paljudel nn. terminilaadsetel juhtudel neutraliseerunud (vt. MLLVG I: 117, 131). Deminutiivne tähendusvarjund puudub nt. sellisel laenul nagu Hls *mutsin* 'õllemaat' < lt *muc/iņ/a* (Vaba 1997c: 136). Leivu murrakus on läti deminutiivliide alati korvatud vastava omaliitega: *ādia/kõ* 'kaheaastane lüpsilehm', vrd. lt *atdien/īt/e id.* (Vaba 1997c: 249), *ii're/kse bāl(e)* 'ahjumüüri peale', vrd. lt *iere, ier/iņ/š* 'ahjulõõr, ahjupink' (Vaba 1997c: 283) jt. Deminutiivide rohkust Lutsi murdes mainib August Sang (1936: 406), kuid seal on vene, poola ja valgevene mõju enamasti siiski tõenäolisem kui latgali ja läti keele mõju. Järgmiste Lutsi deminutiivide puhul on läti (latgali) eeskujul siiski mõeldav, sest neile leiduvad lätist otsesed eeskujud-laenualused: *kaari/keze* 'pl. 'vanker' (Kallas 1894: 137), vrd. lt *rat/iņ/i* pl. 'käru, käsivanker', *ratta/kõnõ* 'vokk', vrd. lt *rat/iņ/š id.* (Vaba 1997c: 38), *sõgla/kene, taeva sõgla/keze* 'pl. 'Sõel (tähtkuju)' (Kallas 1894: 36), vrd. lt *Siet/iņ/š id.*, *tsyba/kõnõ* 'tikutoos' (*ibid.*: 142), vrd. lt *sērkuoc/iņ/u cib/iņ/a id.* (Vaba 1997c: 386). Needki deminutiivid on tähenduselt neutraalsed. Balti keeltele iseloomulik deminutiivliidete topeldus (vt. MLLVG I: 118) pole laenudes täheldatav.³⁸

³⁸ Läti laensõnade lõppude ja järelliidete kohanemise või asendumise kohta eesti tuletusliidetega vt. Vaba 1997c: 437 jj.

6.1. Lõunaeesti taustaga *kene*-liitelised mikroetnonüümid, koha- ja perekonnanimed

Deminutiivliidetal *-in-*, *-it-*, *-ul-* ja *-el-* on eriline osa läti perekonnanimede kujunemisloos, kusjuures *in*-lõpulised nimed on väga suures ülekaalus. Läti deminutiivliitelised perekonnanimed on minetanud (algse) deminutiivse tähenduse. Läti mikroetnonüümides ja talunimedes esinev liiteelement *-in-* lähtub tõenäoliselt aga ajaloolistest **inis*-lõpulistest substantiveerunud adjektiividest, millel pole olnud ega ole deminutiivse ega subjektiivse hinnangu nüanssi (vt. lähemalt Vaba 2002b: 277, samas ka viited asjaomasele kirjandusele). Läti *in*-liitelised talunimed on sageli olnud vastavate perekonnanimede allikaks. *in*-lõppu sisaldavad talunimed ja muudki *in*-järjendit sisaldavad toponüümid pole haruldased Lätiga piirneval alal Eesti poolel kogu etnilise ja riigipiiri ulatuses, aga ka kaugemal sisemaal.

Lõunaeesti taustaga *kene*-liitelised mikroetnonüümid (tüüp *võrukene*) ja kohanimed (tüüp *Koobakene*, *Päevakese*) järgivad ülalkirjeldatud tuletusmalli. Mägiste (1957: 219) on *kene*-liiteliste mikroetnonüümide kujunemisel oletanud võimalikku läti mõju. Nähtuse selgelt kagueestilist levikupilti silmas pidades tuleb laenuhüpoteesi pidada küllalt usutavaks. Hüpotees väärrib tõsist tähelepanu ja aitab paremini tundma õppida Kagu-Eesti etniliste protsesside ajalugu. *kene*-mikrotoponüümide probleemiga haakuvad (vähemalt osaliselt) ka Eesti perekonnanimistu *kene*- (tüüp *Lõivokene*), *kese*- (tüüp *Poolakese*) ja *ke*-liitelised (tüüp *Lõiveke*) nimed (vt. lähemalt Vaba 2002b: 278).

6.2. Läti mõju morfoloogilis-süntaktilises ja süntaktilises tuletuses

Leivu morfoloogilis-süntaktilises sõnatuletuses domineerib moodustusmall, kus liitnimisõna täiendosa (nimisõnafraasi laiend) on mitmuse omastavas. Mall on laenatud läti keelest, kus see on produktiivseim süntaktilis-morfoloogiline sõnamoodustusviis (MLLVG I: 200 jj.). Näiteid: *augidõ pou* 'okaspuud', *meiladz'idõ trūba* 'mesilastaru', *uipš'idõ aid* 'õunapuuad', vrd. *skuju koks* / *skuj/koks* 'okaspuu', *bišu koks* 'mesipuu', *ābeļu dārzs* / *ābeļ/dārzs* 'õunapuuad' (vt. lisanäited Vaba 1997c: 43). Leksikaalsete laenude hulgas on kirjeldatud struktuuriga otselaene: *Lei trējukungu päiv* 'kolmekuningapäev' < *It treju kungu diena id*. (Vaba 1997c: 381).

Läti keele eeskujul loodud süntaktilised tuletised on oleviku umbisikulisel kesksõnad (harilikult püsivais sõnaühendeis), mis käibivad peamiselt

koha, aja või tegevusvahendi tähenduses. Viimasel juhul märgivad ühendid tööriistu või nende osi, mitmesuguseid koduses majapidamises kasutatavaid riistu ja vahendeid jms. Päriseesti keelealal on seda tüüpi süntaktilisi tuletisi suhteliselt kitsal alal piki eesti-läti keelepiiri Häädemeestest Setuni, nt. Hää *murtav* 'paindepakk, riist rattavitste ja reejalaste painutamiseks', *altjoodav taar* 'kurnaga tõrrest lastud jook', *päältjoodav taar* 'ülevalt nõust tasakesi, põhja settinud paksu pealt võetav jook', Krk *suu mõstav siip* 'silmapesuseep', *rõõva mõstav siip* 'pesuseep', *oksa raiutev pakk* 'pakk okste raiumiseks', *põhupandav* 'vahend põhu kandmiseks', Trv *lehmänüissetav kipp* 'lehmälüpsikibu', *suitav* 'sugemisvahend, linahari', Krl *tsia tapõtõv tuut's* 'seatapunuga', Har *altlүүдāv ratas* 'altvoolu-vesiratas', Rõu *pähäkântävä* 'sõnakuulmatu laps', Plv *tõugataw uks* 'lükanduks rehealusel (tagaküljel)', Se *var'o'kaetav* 'peegel'. Samalaadseid tuletisi on registreeritud ka Lutsist, nt. *keritäv* 'kerilaud', *pa'a-nõstetava* 'katlahark, -puu', *pirrukistav väits* 'peerunuga', *pähäkääntävä väits* 'liigendnuga', *var'okaetav(a)* 'peegel'. *tav*-kesksõna esinemine kirjeldatud funktsioonis on eriti iseloomulik Leivu murrakule: alates Heikki Ojansuust (käis leivude juures kogumisetkedel 1911 ja 1912) leidub näiteid kõigi uurijate sõnakogudes, kes murrakut kirja on pannud. Tegevusvahendit tähistavad nt. *aina riibutau re'a* 'reha heina riisumiseks', *ainanèidetav mà'sin* 'heinaniidumasin', *gru'hmõ ràotaw* 'võsar, võsaraud e. -vikat', *mõ'stav tõlu* 'pesutõlv', *pääsuittau k'emm* 'peakamm', *pūdaw* 'ese, mille külge saab midagi riputada'. Tegevuskohta märgib nt. *jeletaw kamõr'* 'elutuba', tegevusaega *uodõtaw jèma* 'rase (naine)'. Registreeritud näidete hulgas leidub vaid üksikuid, mis tähenduse poolest ei kuulu mainitud mõisterühmadesse, nt. *ülttäv sõna* 'vanasõna, kõnekäänd'. *tav*-kesksõna esineb kirjeldatud funktsioonis kas nimi- või omadussõnana (sagedamini siiski omadussõnana), nt. (nimisõnana) *istutaw* 'istumispaik', *pi`rdõ p`onttaw* 'tulejalg, -hark', *pūdaw* 'ese, mille külge saab midagi riputada', *pü`ütäü* 'lambihari' (sõna-sõnalt 'pühitav'); (omadussõnana) *istutaw p'en'k'* 'istepink', *kangutõtava vaaja* 'tõstepoomid kangaspuudel', *pääsuittau k'emm* 'kamm (pea sugemiseks)' jne. (vt. lisanäited Vaba 1997c: 47–48).

Tänapäeva läti kirjakeelele on väga iseloomulik oleviku umbisikuliste kesksõnade atributiivne kasutamine püsiühendeis nimisõnadega, kusjuures täiendsõna suhe põhisõnaga on sihiline või määruslik (koha-, aja- või abinõumäärus) (vt. MLLVG I: 646–648; Endzelīns 1951: 996 jj.). Sellised püsiühendid

märgivad mitmesuguseid argielunähtusi ja käibivad oskussõnadena, nt. *ēdamā karote* 'supilusikas' (sõna-sõnalt 'söödav lusikas'), *braucamais zirgs* 'sõiduhobune' ('sõidetav hobune'), *dzīvojamā māja* 'elumaja' ('elatav maja'). Eriti produktiivne on oleviku umbisikuliste kesksõnade kasutamine tehnika oskussõnade tuletamisel märkimaks seadmeid ja masinaid, nt. *kartupeļu rokamā mašīna* 'kartulivõtumasin' (sõna-sõnalt '... võetav masin'), *vētījamā mašīna* 'tuulamismasin' ('tuulataav masin'), *vērppjamā mašīna* 'ketrusmasin', *kāršamā mašīna* 'kraasimismasin'. Teatud juhtudel eelistatakse läti kirjakeeles atributiivsele sõnaühendile muid sõnamoodustusvõtteid (MLLVG I: 648). Ühe põhjusena mainitakse mitmeplaamilisi tähendussuhteid, mis eventuaalselt sugenevad täiend- ja põhisõna vahele. Transitiiivsest verbist saadud kesksõna puhul võib nimisõna olla nii kesksõnaga väljendatud tegevuse objekt kui ka tegevuse sooritamise vahend, nt. *izzobojamās dziesmas* 'pilkelaalud' (sõna-sõnalt 'pilgataavad laulud') võivad lätlase keeletajus olla nii 'laulud, mida pilgatakse' (objektisuhe) kui ka 'laulud, mille abil pilgatakse', seega siis 'pilkelaalud' (instrumentaal-adverbiaalne suhe). Arusaamatuste vältimiseks ja oskussõnadele esitatava selgusnõude tagamiseks kasutab läti keel siin muid sõnamoodustusvõtteid. Objektisuhte puhul (juhtum 'laulud, mida pilgatakse') ühendi tähendus ja sisevorm e. sõnasõnaline tõlge kattuvad. Eestlane tajub nähtavasti kõiki käsitletavaid ühendeid, mille kesksõnalise komponendi aluseks on sihiline verb, objektisuhtes olevana. Seetõttu on nt. *lauldav laul* eesti keeles normaalne ja vastuvõetav, *lauldav masin* aga mitte.

Keelesaarte sõnalaenude hulgas on juhte, kus laenualus on oleviku umbisikuline kesksõna, nt. Lut *apkeertam* 'langetõbi', vrd. It *krītams* / *krītamā kaite id.* (sõna-sõnalt 'langetav tõbi').

Ka liivi keelele on kirjeldatud lätipäraseid tuletised omased (vt. Rudzīte 1976: 146–147).

6.3. Tõlke- ja tähenduslaenud

Need on keelesaarte, eriti Leivu murraku sõnalooke oluline osa (vt. lähemalt Vaba 1997c: 38, 44). Tõlkelaene: *ū`t`š`\_`ēž`i* 1. 'ainus, ainuke', vrd. It *viens pats id.*, 2. 'mitte ükski (eitavas lauses)', vrd. It *nev.iens pats id.* (ME III: 124 *sub pats*). Tähenduslaene: Lei *k`o`r`d`ama* 'korjama', laenuline tähendus 'lugema', vrd. It *lasīt* 'korjama, võtma' (nt. kartuleid); 'lugema'; *jēž`i* 'ise', laenuline tähendus 'peremees': *zō`s tu jēž`i ka_llōw tulnu kū`ndmizest*

kʷodõ_bulõ 'siis see peremees olevat ka tulnud kündmast koju' (Niilus 1937: 57 ekslikult 'tema ise'), vrd. lt *pats* 'abikaasa (mees), peremees, isand; ise / Gatte, Wirt, Herr; selbst' (ME III: 124; Endzelīns 1951: 540).³⁹

7. Kokkuvõte

Kokkuvõtvalt võib tõdeda, et läti keele mõju grammatikas ja sõnamoodustuses on ulatuslik Leivu murrakus ning märkimisväärne Lutsi murdes ja Lätiga piirnevates päriseesti murretes (Hargla, Karula, Rõuge).

³⁹ Lisanäiteid vt. Vaba 1997c: 44.

EESTI-LÄTI KAKSKEELSUSEST VALGAS

Vaade ajalukku

Eesti lätlased

1989. a. rahvaloenduse andmeil oli Eestis 3135 lätlast. Suurem osa neist oli Eestisse asunud II maailmasõja järgsel perioodil, eriti 1970ndail. 1990ndail on lätlaste arv Eestis vähenenud kiiresti, rohkem kui 20 %. Analoogiline tendents iseloomustab Läti eestlasi: 1989 elas Lätis 3312, 1998 – 2669 eestlast. Kõige enam lätlasi elab praegu Valgas (25,56 %), esindades seal põlisasustust. Ent lätlaste arv väheneb ka Valgas pidevalt. 1934. a. elas Eestis 5435 lätlast, neist Valgas 1037, moodustades linna elanikkonnast 96 %, s.o. peaaegu neli korda rohkem kui tänapäeval. Valgaga võrdselt lätlasi on Mõisakülas (25,28 %). Eesti lätlastest peab 57,2 % emakeeleks läti keelt, 29,1 % on siirdunud vene keelele ja 13,3 % eesti keelele. Eesti keelt räägivad emakeelena või teise keelena 1093 lätlast ehk 34,9 % (Katus 1991: 12–16; Saks, Rundāns 1999: 291–292).

Eesti-läti kakskeelsuse uurimisest

Eesti-läti kakskeelsuse lingvistiline aspekt on seni leidnud vähe käsitlust ning sotsioloogiline aspekt üldse mitte. Põgusaid ääremärkusi antud teemal leidub siiski Paul Ariste kirjutises „Welche Sprache spricht die ostseefinnische Bevölkerung in Vaipooli?” (Ariste 1968: 12 jj.), kus ta on juhtinud tähelepanu Valga eesti-läti kakskeelsete koodivahetusele. Süvenenumalt on sama teemat käsitlenud Silvija Raģe kirjutises „Tähelepanekuid mitmekeelsusest” (Raģe 1970). Läti keeleteadlane Raģe (1928–1976) sündis ja kasvas Valgas. Mainitud artikkel rajaneb keeleteadlase tähelepanekuil, mis kirjeldavad retrospektiivselt tema lapsepõlvkodus ja lähisugulaste ringis valitsenud keelesuhteid.

Eesti-läti etnilise piiri kujunemise ajaloost

13. saj. alguseks olid läti hõimud (peam. latgalid) laial rindel jõudnud eesti keeleala vahetusse naabrusse. Sellest ajast tänapäeva eesti-läti etniline piir põhijoontes pärinebki, kuigi läti asustuse mõningane nihkumine põhja suunas jätkus kuni 19. saj. lõpuni. Eesti-läti etniline piir pole kunagi olnud liiga järsuilmeline, vaid kujutanud endast pea kõikjal pigem etnilist siirdeala. Vähemalt osaliselt on see seletatav selgeilmelise loodusliku piiri puudumisega lõunas. Näiteks Valga maakonnas kulgeb eesti-läti *ca* 100 km pikkune etniline piir vaid äärmises lääneosas mööda asustamata soid ja metsi. Looduslikest tegureist tõhusamalt kustutavad ja ähmastavad vanu ning kujundavad uusi etnilisi piire nn. välised e. poliitilised ja majanduslikud tegurid. 1860ndate agraarreformid tõid Valga lähistele, Sooru, Kaagjärve, Koikküla, Lannametsa ja Taheva piirkonda hulgaliselt lätlastest taluostjaid, laiendades ja tugevdades sel viisil Valga linna lätikeelset tagamaad lõunaestlaste asualal. Etnilisele siirdealale iseloomulikkude eestlaste ja lätlaste rinnutsielu või segaasustust esineb kogu piiri ulatuses Heinastest Luhamaani. Ent Valga kohal on etniline siirdeala mõlematpidi ulatuslikum kui mujal piki asualade piiri (vt. lähemalt Vaba 1997c, 28 jj.).

Valga – põline maadevahenähtus

Valga on läbi aegade olnud omamoodi maadevahenähtus ja piiritähis: keskajal, 1224–1561 kulges sealtkaudu Mõõgavendade Ordu ja Tartu piiskopkonna piir, alates a-st 1582 Vene-Poola ning alates a-st 1920 rahvusvahelise piirikomisjoni poolt kätte näidatud Eesti-Läti riigipiir.

Läti linnast eesti linnaks – pidepunkte ajaloost

Valgat mainitakse esmakordselt 1286 kujul Walko (vt. Valgamaa: 127, 546). Valga on tekkinud Pedeli–Koiva siseveetee äärde: sealtkaudu peeti üle Peipsi ühendust Pihkvaga ja mööda Koiva jõge Riiaga. Ērgeme–Valga–Hargla joonel kulgeb veelahed, sellest lõuna ja lääne poole valguvad veed Koivasse või Seda jõe kaudu Burtnieki järve, põhja ja ida suunas voolavad veed suubuvad Pedeli jõe kaudu Väiksesse Emajõkke. Muiste kulges üle Valga paadi-lohistustee, millele viitab ilmselt Valga linna nimigi, kui selle etümoloogilisel

mõtestamisel lähtuda baltoslaavi keelekontekstist: lt *valkāt* 'edasi-tagasi vedama, tõmbama, lohistama', ? *valks* 'metsaojake, märg koht; tõmbetuul jne.', ld *válktis* = *váltis* 'kalastajapaat', vn *вóлок* 'jõgedevaheline maakitsus, mida mööda lohistati paate ühelt jõelt teisele / Wasserscheide, über die Boote geschleppt werden' (LEW II: 1191–1192, 1253; Vasmer I: 341–342). Valga kaudu kulges vana, Riistast lähtunud sõjatee, mis hargnes siin kaheks: üks haru viis Tartusse, teine Pihkvasse. Kaitseehitiste puudumise tõttu on Valga sõdades korduvalt hävinud.

Katariina II haldusreformide käigus moodustati 1783 Valga kreis ja Valga nimetati kreisilinnaks. Valga kreisi põhiosa hõlmas läti- ja segakeelseid siirdealasid (lõunaeestlaste taandalasid), sh. tänapäeval praktiliselt täiesti lätikeelse Oomuli (Omuļi), Härgmäe (Ērgeme), Pedeli (Pedeļe) ja Luke (Lugaži) piirkonna. Ērgeme kihelkond oli 19. saj. lõpuks juba sedavõrd lätiilmeline, et sinna elama asunud eestlased lätistusi (Kõpp 1953: 83, 93 jj., 187; Kõpu tähelepanekud on tehtud eelkõige Turnamõisa, lt *Turnas muiža* kohta).

Kuni 1600 puuduvad andmed Valga linna elanike arvu ja rahvuse kohta. 1789 oli Valgas August Wilhelm Hupeli andmeil 402 (891) elanikku. Hupel räägib kodanikest ja nende läti rahvusest teenijaist (*Dienstboten*), kuid ei maini sõnagagi eestlasi.

1881. a. läbi viidud Balti rahvaloenduse andmeil oli Valgas 4200 elanikku, neist lätlasi 37 %, sakslasi 31 %, eestlasi 20 %, venelasi 7,4 %. Rahvaloendus registreeris rahvuse kõnekeele järgi. On juhitud tähelepanu sellele, et sakslaste hulka oli arvatud saksastunud eestlasi ja lätlasi, mistõttu etniliste sakslaste osakaal tolleaegses Valgas võis olla umbkaudu 25 % (Meie maa IV: 31). Seega võib öelda, et 19. saj. lõpuks oli Valgast kujunenud linn, kus ükski rahvus ei omanud teise suhtes absoluutset ülekaalu. Lätlasi oli linnas arvuliselt kõige enam, kuid absoluutsest enamusest jäi neil siiski puudu 10–13 %. Linna majanduselus domineerisid sakslased. Seetõttu püsis linnavalitsus 20. saj. alguseni sakslaste käes nagu teisteski Läti- ja Eestimaa linnades, mida võimaldas valijate varandusliku tsensuse alusel toimunud volikoguliikmete valimine (Meie maa IV: 31). A-ni 1880 polnud Valgas eesti kogudust. Lihtrahvas lätistus ja majanduslikult paremale järjele jõudnud saksastusid. Sedalaadi tähelepanekuid 19. saj. lõpu Valga kohta on teinud seal koolis käinud Johan Kõpp: „Valga linn mainitud ajastul [1886–1896] oli rahvusliku koosseisu suhtes teataval määral rahvusvaheline üksus. Elanike enamiku moodustasid

eestlased ja lätlased. Nende arvuline suhe ei olnud siis veel kindlamal kujul selge, sest oli tegemist alalise juurdevalgumisega ümbruskonna valdadest nii põhja kui lõuna poolt, viimastest võib-olla vähem kui esimestest. Teise osa ilme oli mitmekesisem. Sinna kuulusid väiksemate gruppidenä saksalased, kelle arvu toetasid ka mõningad, kelle sugupuu ei ulatunud kaugemale läti või eesti talust, siis venelased (oli oma Venekülagi) ja juudid. Rahvusliku ilme seisukohalt oli silmapaistvam lätlaste, eestlaste ja sakslaste osa, teised jäid rohkem kõrvale.” (Kõpp 1953: 180 jj.)

Eestlaste „tung” lõunasse algas 19. saj. teisest poolest ja kestis I maailmasõjani. Rännati esmajoones Riiga ja mujale (nt. Alüksne ümbrusse, kuhu tekkis ulatuslik eesti siirdla), kuid ka Valga elanikkond kasvas eestlastest sisserrändajate arvel, mistõttu lätlased jäid peagi vähemusse. Valga kosumisele ja kasvule 19. saj. lõpukümnendel aitas jõudsalt kaasa ümberkaudsete piirkondade põllumajanduse hoogne areng, eriti aga Valga kujunemine raudteede sõlmpunktiks. 1887 valmis Tartu–Valga–Riia, 1889 Pihkva–Valga, 1896 Valga–Mõisaküla–Pärnu, 1902 Valga–Ape–Alüksne raudteeliin. 1890 rajati raudteetöökojad, mis suurendasid märgatavalt linna tähtsust. Raudteetöökojad kujunesidki Valga suurimaks ja tähtsamaks tööstusettevõtteks. 1897 loendati Valgas 10 992 elanikku. Võrreldes 1862. aastaga oli Valga rahvaarv kasvanud 316 %. Nii oli Valga tänu raudteele tõusnud 19. saj. lõpuks rahvaarvu poolest viiendale kohale Eesti linnade seas. 1901 said linnavolikogu valimistel ülekaalu lätlased ja eestlased sakslaste ees, kelle käes linnavõim sajandeid oli olnud. Raudteesõlme tõttu oli venelaste osakaal linnas raudteeametnike ja tööliste näol kasvanud märgatavalt.

I maailmasõda tõi Valga massiliselt sõjapõgenikke Lätist. 1917 loendati Valgas 20 371 inimest. Linna elanikkond oli suurenenud põhiliselt lätlaste ja eestlaste, mõnevõrra ka venelaste arvel. 1919 Eesti–Läti piirikomisjoni algatusel korraldatud loenduse andmeil oli Valga elanike arv 14 179. Linnas elas üha sõjapõgenikke.

Päris läbisegi eestlastega pole lätlased Valgas siiski elanud. 19. saj. sajandi lõpukümnendel oli pilt selline, et läti asustus hõlmas nn. Luke platsi, Riia ja Pedeli ning Luke maantee ümbruse, samuti linnakeskme. Eestlaste enamik elas Tartu ja Viljandi maantee ääres Purakülas, hiljem ka Võru maantee ja raudtee ümbruses (Saks 1997). Teatav osa eestlasi elas otse südalinnas. Eestlastest põliselanikke oli Valgas vähe: suurem osa oli linna elama asunud alates 1870ndaist. Need olid endised talurentnikud, pooleteramehed,

mõisamoonakad, teenijad, põllutöölised. Ka linnas elades käis see rahvas põllutööde hooajal ümbruskonna taludes tööl. Ärid olid peamiselt sakslaste ja venelaste käes, raudteetöökodade ja depoodes töötajaskonna moodustasid eriti nende rajamise algusaegadel venelased (Valgamaa: 142, 171).

Jagatud Valga

Iseseisva Eesti ja Läti riigi rajamisega kerkis päevakorda riikidevahelise piiri küsimus. Suurimat erimeelsust põhjustas teatavasti Valga kuuluvus. Esma-joones Valga küsimus venitas riigipiiri kindlaksmääramise kaheksale ja poolele kuule (1919–1920). 1.07.1920 jagas Briti koloneli Stephen Tallentsi juhitud rahvusvaheline komisjon Valga kaheks: suurem osa linnast määrati Eestile. 6.09.1920 moodustati Võru, Viljandi ja Pärnu maakonnalt lõigatud äärealadest Valga maakond ja Valga linn nimetati maakonnalinnaks. Valgas jäi pärast linna jagamist Eesti poolele umbes 3000 lätlast. 1934ndaks oli lätlaste arv Valgas vähenenud 1037-le, moodustades linna elanikest 9,6 %.

Valga kui sajandite jooksul kujunenud majandus- ja kultuuriterviku lõhkumine tekitas piirilinna rahvale jätkuvalt probleeme. Liikumine üle piiri oli Valgas väga elav: riigipiir oli tükeldanud talusid, mindi suveks Lätti põllutööliseks, Läti-Valga eesti lapsed käisid Eesti-Valgas koolis jne. Luke kirik, samuti surnuaed jäi Läti poolele. Luke kogudusse kuulusid kõik Valga ümb-ruse vallad. Matmine üle piiri Luke surnuaia perekonna põliste hauaplatsi-dele jätkus. Valve Saretok (1955: 69): „Tulikask ju oli kogu protseduur. Tuli hankida eriluba piiri ületamiseks matuseliste ja veokitele. Ega igal valga-lasel sugugi olnud toda legitimatsioonikaarti, mis maksis tollal viiskümmend penni kolmeks kuuks. Alles palju hiljem tohtis isikutunnistusega üle piiri käia. Oli siis ka iga valgalase isikutunnistus hästi kirju, sest iga üleminek koos tagasitulekuga võttis neli templit.”

20. saj. keskpaigaks oli Eesti-Valga oma koolide, ajalehtede ja teatriga kujunenud kultuurikeskuseks, mille tähtsus ulatus kaugele üle maakonna pii-ride. Kaasaegsed on seda märganud ja tabavalt kviteerinud. Bernard Kangro (1964: 76): „Valga oli meie maakonnalinna Võruga võrreldes suurlinn, raud-teesõlm, värav Euroopasse, rahvusvahelise ilmeka, kahe riigi vahel poolita-tud, paljude koolide asukohana (tol ajal kuus gümnaasiumi) suur sulatuskatel noorukeile.” Veelgi värvikama pildi selleaegsest Valgast on maalinud Sare-tok (1955: 223.): „Kõik mood tuli meile otse Lääne-Euroopast – Riia kaudu.

Meie ei tarvitsenud oodata, kuni pealinn Tallinn midagi omaks võttis ja seda siis edasi provintsi saatis. Riiaga olid Valgal juba vanast ajast lähedased ja soojad suhted. Ja Riia oli uhke, kosmopoliitne ja elegantne linn ammu enne, kui Tallinn jõudis ennast vabastada õnnetust „kilulinna” kuulsusest. ... Üle Valga tulid Riist läänemaaailma seiklejad, artistid, juudi ärimehed, et edasi minna Tallinna ja Helsingisse.”

Eesti-läti ja läti-eesti kakskeelsusest Valgas

Raage (1970: 222) on väitnud, et suur osa Valga linna vanemast põlvkonnast on osanud nii eesti kui ka läti keelt. Kas sel väitel on alust? Raage, pärine-des eesti-läti segaperekonnast, kõneles maast madalast eesti ja läti keelt ning tulevast keeleteadlast ümbritsenud lähedaste ring oli kas eesti-läti- või läti-eestikeelne. Nii on Raage üldistanud isiklikke lapsepõlvkogemusi. Kuid kui ulatuslik seda laadi kahe keele oskamine Valga linnas tegelikult oli, on siiski raske öelda, sest objektiivsed andmed eesti-läti kakskeelsuse ulatusest ja dünaamikast puuduvad. Kaudseile allikaile tuginedes võiks küll arvata, et 19. saj. lõpul ja 20. saj. algupoolel on eesti ja läti keele oskus olnud omane sega-perekondadest märksa laiemale ringile. Raagega ühtivaid arvamusi on väljen-danud mitmed teisedki sünnipärased valgalased. Nii näiteks kirjutab Saretok (1955: 71): „Paljud eestlased oskasid tollal veel hästi läti keelt ja lätlased üle piiri eesti keelt. Minu isa suureks kurvastuseks oli, et meie õega kunagi läti keelt päriselt ära ei õppinud, ta pidas seda sulaselgeks andetuseks. Aga meie sugupõlv ei vaevunud õppima enam naabri keelt, kui sai hakkama ka saksa või inglise keelega, ja enamasti olid lätlased need, kes õppisid ära eesti keele.”

Eesti ja läti keele vastastikuse oskuse nn. tavalisust etnilisel siirdealal võib välja lugeda nt. Jaan Lattiku (1946: 42jj.) jutustusest „Mis juhtus Mura-kasoo?”, kus Eesti poolele (Karulasse) tulnud lätlased kõnetavad teel ette sattunud karjapoissi kõhklematult läti keeles: „Hobune peatus ja vankrist vii-bati minu poole käega, et ma tulgu muudkui sinna. Jooksin kohale. Vankris istus mees ja naisterahvas, mõlemad noored inimesed. Läti keeli kukkusid rääkima, vehkisid kätega ja küsisid midagi, millest ma niipalju aru sain, et üteldi basniza – see on kirik.”

On huvitav märkida, et Valga ajaleht Rajalane (ilm. 1919–1922; väljaandja Jaan Pommer) arvestab tolleaegse keelesituatsiooniga Valgas, pidades silmas ka võimalikke läti- ja venekeelseid lugejaid ning avaldades eestikeelse teksti

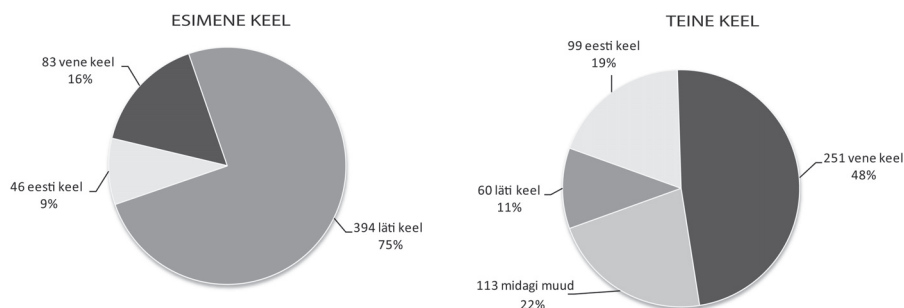
vahel vene- ja lätikeelseid teateid ja kuulutusi. Muukeelseid kuulutusi Rajalane eesti keeles ei dubleeri. Näitena olgu siinkohal esitatud lehes ilmunud tööpakkumine (nr. 71 28.04.1992): „Wajadzigs lauku = strahdneeks precejees waj nepr. uz monu waj naudā peeteiktees 28. un 29. apr. plkst 10–12 p. p. Burwikowa weikala, Maskawas eelā 19.” [= Vajatakse põllutöölist abielus või vallaline moona või raha eest endast teada anda 28. ja 29. apr. kl 10–12 enne lõunat Burvikovi kaupluses Moskva tänavas 19]. Lätikeelsete lehtede tähtsaid sõnumeid tsiteerib Rajalane läti keeles ja esitab seejärel eesti tõlke. Nt. tsiteerib Rajalane (nr. 65 1921) Brihva Seme ülipõnevat sõnumit hobuste hankimisest (keelatud tegevus sellal!) Eestist.

Tõsiasi siiski on, et prevaleerivate suurkeelte, saksa ja vene keele aktiivne kohalolek surusid eesti ja läti keele tagaplaanile ning vähendasid sotsiaalset vajadust ja huvi nende (vastastikuseks) omandamiseks. Olgu siiski märgitud, et läti kirjanduse ja muu kultuurielu mõnigi nimekas vahendaja Eestis (omamata eesti-läti segaperekondlikku tausta) on sündinud, õppinud või elanud Valgas. Eesti-läti ja läti-eesti kakskeelsus on toimelnud esmajoonel kitsas segaperekondade ringis. Teatav perekondlik pitser iseloomustab läti-eesti keele- ja kultuurikontakte õigupärast ju laiemaltki, mille ilmekaks väljenduseks on nt. eesti lätilaenulises sõnavaras toidu-, joogi- ning rõivanimetuste, samuti muude koduse majapidamisega seotud sõnade suur ülekaal võrreldes teiste läti päritolu mõisterühmadega (vt. lähemalt Vaba 1997c, 456 jj.).

Saretok (1955: 176) on iseloomustanud 1920ndate Valga keeleolusid nii: „Balti-sakslased, juudid, „peenemad” lätlased ja kadaka-eestlased rääkisid veel Vabariigi alguses ainult saksa keelt, ega keelanud neid keegi, kui nad tulid ärra või ametiasutusse ning tahtsid selles keeles oma asju õiendada.” Analoogilisi tähelepanekuid Valga kohta on teinud Valev Uibopuu veidi hilisemast ajast, 1930ndate teisest poolest: „Leidus vastastikku ka neid, kes oskasid mõlemaid keeli, ja muidugi lätlased oskasid väga hästi saksa keelt, aga veel rohkem oskasid nad vene keelt.” (Vt. Virtaranta 1991: 87.)

1989. a. rahvaloenduse andmeil elas Valgas 17 006 inimest: 9383 eestlast, 6140 venelast, 720 ukrainlast, 307 valgevenelast. Lätlasti elas sellal Valgas vaid 456. Eesti-läti kakskeelsus iseloomustas üpris kitsast inimeste ringi. 1989. a. rahvaloenduse andmeil valdasid Valga maakonnas 10 eestlast läti keelt esimese ja 15 eestlast teise keelena ehk teisisõnu: 0,008 % eestlastest valdas läti keelt. Sama aasta rahvaloenduse andmeil elas kogu maakonnas 523 lätlast, kellest 46 valdas eesti keelt esimese ja 99 teise keelena.

Valgamaa lätlaste keeleoskus (1989)

Ümberlülitumisest ja kakskeelsete väikelaste segakeelsusest

Raģe (1970: 223 jj.) on iseloomustanud keelelist ümberlülitumist oma perekonnas väga loomumomaseks nähtuseks. Ta toob isiklikele kogemustele ja tähelepanekutele toetudes esile selliseid eesti-läti-eesti ja läti-vene-läti ümberlülitumise põhjusi kui kõnesituatsiooni muutumine (lätlaste lülitumine kõnesituatsiooni põhjustab siirdumise läti keelele, kuid erandidki on võimalikud), kõnevoolus ettetulevad nn. päästiksõnad (termini ja selle sisu kohta vt. Viikberg 1989: 202 jj.). Raģe toonitab, et ümberlülitumine ei sõltu kuidagi vestlusteemast. Huvipakkuv on Raģe esitatud materjal selle kohta, kuidas kõneleja siirdub hetkeks eesti keelele vajadusest leida oma mõttele adekvaatsem väljend. Raģe, toetudes omaenese ja lähisugulaste keeleuususel, loetleb rea eesti sõnu (peamiselt omadussõnu), millel tema arvates polevatki adekvaatset vastet läti keeles, nt. *siiras*, *kõbus*, *sihvakas*, *tülikas*, *räpane*, *nupukas* jt., *sārts*, *tagamõte*, *sörkima* jt., mistõttu neid on mõtte täpsuse ja ilmekuse huvides koos vastava kommentaariga läti kõnes kasutatud. Siin on jutt – nagu öeldud – ühe perekonna või piiratud arvu kõnelejate ideolekti eripärast. Nähtuse ulatuslikuma leviku kohta andmed puuduvad. Mitmekülgsemalt on uurija jälginud lätlaste kõnes ilmnevat eesti interferentsi teisel (vt. Raģe 1981). Olgu siinkohal märgitud seegi, et läti interferentsi on kohati üpris andekalt illustreerinud August Kitzberg „Veli Hennu” tegelase, mõisakoka Beersingi eestikeelses kõnes (vt. lähemalt Kalda 1996: 267 jj.).

Raģe on teinud rea huvitavaid tähelepanekuid 2–3aastaste laste eesti-läti simultaanse kakskeelsuse kohta (Raģe 1970: 227–228; termini kohta vt. Viikberg 1993: 316 jj.). Kakskeelsete väikelaste keelelises arengus on

segakeeleperiood normaalne nähtus. Selliste laste kõnes esineb nii ühe kui ka teise keele sõnu, kusjuures eesti kõnes esinevatele läti sõnadele võivad liituda eesti grammatilised morfeemid ja vastupidi: ee *Ei lähä kaktast väl'l'ä!* '(ta) ei lähe nurgast välja'. Segakeeleperioodi nähtused on juhusliku ilmega ja taanduvad pea.

Eesti ja läti keel – salakeeled

Salakeele peamiseks ülesandeks on teadagi varjata jutuajamise sisu võõraste eest. Nähtusest teeb juttu ka Raage (1970: 223): „Ainult seda, mida teistel ei oleks soovitatav kuulda, räägime [keeleuurija oma õega] omavahel eesti keeles (nii teha küll ei ole viisakas).” Läti keelt salakeele funktsioonis olen registreerinud 1972. a. ekspeditsioonil Valga lähedal Kaagjärvel. Minu sealsed eesti-läti kakskeelsed keelejuhid – ema ja tütar –, eeldades, et ma läti keelt ei oska, arutasid omavahel läti keeles, kas ehk peaks vahepeal mulle midagi süüa pakkuma, ja kui, siis mida jms. Kui ulatuslikult Valgas ja selle ümbruses nõnda on salakeelitsetud, selle kohta andmed puuduvad.

LÄTI KEEL LÄÄNEMERESOOKE LUUBI ALL

Sissejuhatavat

On üldtuntud tõde, et läänemeresooke keeled põlvnevad ühisest läänemeresooke algkeelest. Läänemeresooke keelte omavahelist sugulust pole võhikulgi raske märgata arvukate sarnaste grammatiliste vormide ja sõnade tõttu. Kuid läänemeresooke keelte iseseisva arengu ajal on sugukeeled tugevasti diferentseerunud eelkõige just tüpoloogiliselt. Soome keel on paremini säilitanud algkeele jooni ja püsinud tüpoloogialt soomeugrilise aglutineeriva või kvaasiaglutineeriva keelena. Läänemeresooke keelte lõunarühma arvatud eesti, lõunaeesti ja liivi keel on tugevasti arenenud flekteerivate keelte suunas, mille üheks põhjuseks on käändelõppude lühenemine või koguni hävimine lõpukao tõttu. Läänemeresoomlaste lõunanaabrid on lätlased, kelle emakeeleks on läti keel (lt *latviešu valoda*). Läti keel on indoeuroopa keelkonda kuuluva balti rühma keeli. Indoeuroopa keelena on läti leidnud kajastamist selliste võrdlev-ajaloolise keeleteaduse suuresindajate nagu Franz Boppi, Jacob Grimmi, August Schleicheri jt. paljutsiteeritud töödes. Läti keel on Läti Vabariigi riigikeel. Läti keel on kujunenud idabalti hõimukeeltest, sulatades endasse latgali, semgali ja kurši keelt. Läti keeleala jagatakse traditsiooniliselt kolmeks peamurdeks: liivipärane e. taami murre (lt *līvīskais / tāmnieku dialekts*, *tāmnieki* 'sealsed'), keskmurre (lt *vidus dialekts*) ja ülemläti murre (lt *augšzemnieku dialekts*). Kõigil läti murderühmadel on vahetu geograafiline kokkupuude eesti keelealaga. Läänepoolseimas peamurdes, s.o. liivipärases murdekeeles, eeskätt nn. sügavalt liivipärastes murrakutes võib täheldada eriti ulatuslikku liivi keele mõju. Nimetatud läti murdekeel on tekkinud liivlaste massilise siirdumisega nn. vigasele e. tugeva liivi interferencesiga läti keelele. Kirjanduses on avaldatud arvamust, et mingi osa lätlasi hakkas matkima seesugust vigast keeleuusust. See aramus pole liivi keele madala prestiiži tõttu lätlaste silmis just eriti usutav. Läti kirjakeel rajaneb keskmurdel, mida on kõneldud Läti keskosas Eesti piirist põhjas kuni Leedu piirini lõunas. Vanim säilinud lätikeelne trükis, katoliku katekismus

„Catechismvs Catholicorum ...” ilmus 1585 Leedus Vilniuses. Kuid kaudsed andmed kõnelevad lätikeelse kirjasõna sünnimisest juba varajastel reformat-siooniaastatel. Lüübeki toomkapiitli protokolliraamatu järgi on Põhja-Saksa-maal Lüübekis trükitud luterlik raamat (või raamatud), mis sisaldas(id) eesti-, liivi- ja lätikeelseid tekste ja mis oli(d) määratud Riiga saatmiseks, kuid kon-fiskeeriti Lüübeki võimude poolt ja määrati hävitamisele kui „luterlik jõle-dus”. Seni pole teosest (või teostest) leitud ainustki eksemplari. Esimene läti grammatika, J. G. Rehehuseni „Manuductio ad linguam lettonicam facilis et certa monstrata a Joanne Georgo Rehehusen” ilmus 1644 Riias. Esimene läti sõnaraamat, Georg Manceliuse saksa-läti „Lettus, Das ist Wortbuch, sampt angehengtem täglichem Gebrauch der Lettischen Sprache” ilmus 1638. Ernst Glücki ja kaastööliste tõlgitud täispiibel ilmus 17. saj. lõpus: Uus Testament 1685, Vana Testament 1689. Läti kirjakeel tänapäevases mõttes arenes siiski välja alles 19. saj. teiseks pooleks.

Nõukogude okupatsioon on Lätile kaela toonud raske probleemi: peaaegu pool Läti elanikkonda ei oska läti keelt. Enneolematult suure migratsiooni-tulva põhjus peitus Läti suhteliselt hästi arenenud ja mujalt Nõukogude Liidust inimesi ligimeelitavas infrastruktuuris ning Läti geopoliitilises asendis. Viimasest asjaolust tulenevalt hakati Lätist kujundama kiilu Nõukogude Eesti ja Leedu vahele. Muutumisprotsesse, mis praegushetkel läti keeles toimuvad, suunavad nii keelesisesed kui ka -välised sotsiolingvistikased mõjurid, sh. kolm jõulist kontaktkeelt – saksa, vene ja inglise keel –, kusjuures vene keele mõju püsib endiselt esiplaanil. On päris selge, et praeguses sotsiolingvistiliselt halvas situatsioonis vajab läti keel oma maal keeleseaduse abi ja kaitset, et see püsiks ja funktsioneeriks tõhusalt tootmis- ja teenindussfääris.

Ekskurss ajalukku

Kui kaugemale lõunasse läänemeresoome asuala on esiaegadel ulatunud, pole selge. Kuid läänemeresoome päritolu arheoloogilised leiud, eriti aga koha-nimed osutavad, et paiguti võis asuala ulatuda Väina (Daugava) jõeni. Täna-päeva Lätis on tuhandeid läänemeresoome (liivi ja eesti, peamiselt lõuna-eesti) päritolu kohanimesid, mille esinemistihedus on suurim Kuramaa põhjaosas ja Loode-Lätis (liivipärastes murretes). Liivlaste hõimurühmad nii Liivimaal kui Kuramaa kalurikülades hajusid ja lätistusid enne rahvuseks kujunemist. Kui balti asustus hakkas I at. teisel poolel m.a.j. nihkuma põhja

poole, siis baltlaste teele jäänud läänemeresoomlased (liivlased ja lõunaeestlased või pigem nende eelkäijad) ei taandunud uusasustuse eest, vaid segunesid ja sulandusid pikkamööda baltlastesse, võttes üle nende kultuuri ja keele, kuid jättes omakorda latgali ja seeli, aga ka teistesse vanaläti hõimukeeltesse sügava ja kustumatu jälje. 13. saj. alguseks olid läti hõimud (latgalid) laial rindel jõudnud tänapäevase eesti keeleala vahetusse naabrusse. Läti Henriku kroonika põhjal teame, et juba 13. saj. esimesel poolel, ajal, mida kroonika kajastab, elasid liivlased ja lätlased ning viimastele keeleliselt lähedased kuralased (kuršid) nii Vidzemes kui ka Kuramaal läbisegi. Liivlaste saareline asustus püsis 18. saj. lõpuni Koiva (Gauja) jõe ääres, Metsepole ja Idumea (s.o. hilisema lätikeelse Vidzeme) alal. Metsepole piirkonnas Salatsi (Salaca) jõe suudmeala läheduses Svētdciemsi (Neu-Salis) mõisa valdustes elas liivi keele oskajaid veel 19. saj. keskpaiku. Segaasustus lõi paratamatult soodsa pinna ulatuslikule kakskeelsusele ja vastastikule laenamisele.

Veelgi tõhusamalt kui looduslike tõkete puudumine on etnilisi piire hajutanud poliitilised välistegurid. Erand pole ses suhtes ka Vana-Liivimaa, kus 1347–1561 elasid kõrvuti liivi, latgali ja eesti hõimudega ka kuralased ja zemgalid. Enamikul keskaja kaartidel esineb Eestimaa Livonia nime all. 1690–1710 jagunes Liivimaa kubermang üldjoontes etnilise piiri järgi Eesti ja Läti majanduspiirkonnaks. Vene impeeriumis etnilisi iseärasusi halduspiiride määramisel arvesse ei võetud. Alles pärast Veebruarirevolutsiooni (1917) ühendati Põhja-Liivimaa eestlasega asustatud alad Eestimaa kubermanguga, täpset etnilist piiri siiski silmas pidamata. Iseseisva Eesti ja Läti riigi rajamisega kerkis päevakorda riikidevahelise piiri küsimus. Mõlemad pooled ilmutasid tõsist tahet fikseerida riigipiir, mis ühtiks keelepiiriga. Kohati realiseerus taotlus otse hiilgavalt, eriti kui silmas pidada seda, et seni olid võõramaised vallutajad kohalikke etnilisi iseärasusi enamasti ignoreerinud.

Läti keele lühiiseloostus

Kõigepealt tuleb öelda, et võrreldes teise elavana püsinud sugukeele leeduga on läti keel tugevasti muutunud. Uuendused iseloostustavad kõiki keeletasandeid. Kirjandusest võib leida arvamusi, mille järgi läti ja leedu keele erinevust peetakse võrreldavaks soome ja eesti keele erinevusega. Tõsiasi siiski on, et leedu ja läti keele erinevused on märksa suuremad kui soome ja eesti keele omad. Alustades käsitlust *L ä t i h ä ä l i k u s ü s t e e m i s t*, torkab kohe

kõrva see, et läti keeles on rõhk praktiliselt alati esimesel silbil. Järgsilpide pikad täishäälikud on lühenenud, diftongid monoftongistunud, lühikesed täishäälikud (peale *u*) välja langenud. Vanad silbisisesed nn. tautosüllaabilised häälikuühendid on vokaalistunud: *an* > *uo* (lt *osa* [= *ùosa*] 'kõrv (tassil)', aga ld *qsa* (< **ansā*) 'aas; sang; kõrv (nõul)'), *en* > *ie* (lt *mieturis* 'mänd (toidu segamise riist)', aga ld *mentē* 'kellu; laba'), *in* > *ī* (lt *mīksts* 'pehme', aga ld *minkštas id.*), *un* > *ū* (lt *lūki* 'niin, niinekoor', aga ld *lunkas id.*).

Eesvokaalide ees on velaarklusiilid afrikaadistunud: *k* > *c* (lt *cepure* 'kübar, müts', aga ld *kepure id.*) ja *g* > *dz* (lt *dadzis* 'takjas', aga ld *dagys* 'karuohakas').

Pikkades silpides, mis sisaldavad pikki täishäälikuid, diftonge või täishäälikute ühendeid kaashäälikutega *l*, *m*, *n*, *r*, on säilinud vanapärased silbitoonid: pikk e. nn. veniv silbitoon, lt *stieptā intonācija* (*māte* 'ema', *zāle* 'saal', *tilts* 'sild'), katketoon, lt *lauztā intonācija* (*rīts* 'hommik', *zāle* 'rohi, heintaim') ja langev silbitoon, lt *krītošā intonācija* (*rūoka* 'käsi', *zāles* pl. 'ravimid'). Kolme silbitooni levila piirneb tänapäeval eelkõige Kesk-Vidzemega (Cēsis, Valmiera, Valka, Smiltene). Väljaspool nimetatud piirkonda tuntakse kolme silbitooni süsteemi sporaadiliselt veel vaid Lääne-Zemgales. Suurem osa tänapäeva läti murdeid tunneb vaid innovatiivset, kahe silbitooni fonoloogilist süsteemi, mis on tekkinud silbitoonide kokkulangemise tagajärjel. Läti normikeel soosib kolme silbitooni süsteemi, kuid kesk- ja liivipärastes murretes domineeriv kahe silbitooni süsteem pole siiski tõrjutud. Eesti vältevaheldus eristab eesti keele järsult muudest läänemeresoome keeltest. Eesti vältesüsteem on hästi võrreldav läti silbitoonidega: eesti teine välde meenutab läti pikka e. nn. venivat tooni, eesti kolmas välde aga läti langevat või pigem läti keele mõnele liivipärasele murrakule iseloomulikku tõusevlangevat (lt *kāpjoši krītošā intonācija*) tooni. Erinevalt eesti keelest, kus vältevaheldus on fonemaatilis-morfoloogilise tähendusega, on läti toonidel valdavalt foneetiline tähendus. Vaid üksikjuhtudel vastanduvad veniv ja katketoon fonemaatilises tähenduses, nt. *zāle* 'saal' – *zāle* 'rohi, heintaim'. Ülalkirjeldatud vanapärase kolme silbitooni levila on elavas rahvakeeles suhteliselt kitsas, mistõttu läti normikeel neid rangelt ei sätesta. Eelpool on olnud juttu mõningatest läti foneetilisele süsteemile iseloomulikest uuendustest. Kuid uuenduste kõrval leidub läti keeles loomulikult ka arhailisi nähtusi, mis üldiselt väga konservatiivses leedu keeles pole püsinud, nt. püsib läti keeles pikk *ā* (lt *brālis* 'vend', aga ld *brolis* [= *brōlis*] *id.*). Läti

keeles püsivad eesvokaalide ees olevad konsonandid mittepalaalsena, leedu keeles mitte.

Võrreldes leedu keelega on läti keele morfoloogiline struktuur kohati lihtsustunud, mille üheks põhjuseks peetakse läänemeresoome keelte, eriti aga liivi keele mõju. Läti keeles püsib sookategooria, kuid kesksugu on täielikult taandunud nii nimi- (need on saanud maskuliini tunnused), omadus-, arv- ja asesõnadest kui ka kesksõnadest. Tänapäeva läti perekonnanimistu on kahesooline (*Lapiņš* – *Lapiņa*). Kahesooline perekonnanimesüsteem loodi Lätis sihiteadliku töö tulemusena 20. saj. alguskümneteil. Enne selle süsteemi juurutamist ja range järgimise nõuet kandsid läti naised kas samakujulist perekonnanime kui mehed (*Anna Lapiņš*), perekonnanime sootunnuseta (*Anna Lapiņ*) või mitmuse omastavas olevat kuju (*Lapiņu Anna*). Algselt kunstlik kahesooline perekonnanimesüsteem võis Lätis juurduda siiski üksnes seetõttu, et läti keelele on iseloomulik isikut tähistavate nimisõnade hästi arenenud sooline korrelatsioon: praktiliselt igast ametit, elukutset, aunimetust vms. tähistavast nimisõnast võib tuletada nii mees- kui ka naissoost vormi (*profesors* – *profesore* 'meesprofessor – naisprofessor'). Oluline on rõhutada seda, et mõlemasoolised derivaadid on stiililiselt neutraalsed. Grammatiline soodiferents tuleb esile pronoomenites (nt. *viņš* – *viņa* = *tema* kui mees *resp.* naine), adjektiivides (*labs* / *labais puisis* 'hea poiss' – *laba* / *labā meitene* 'hea tüdruk'), arvsõnades (*četri puisi* 'neli poissi' – *četrās meitenes* 'neli tüdrukut') ja partitsiipides (*bijis* – *bijusi* sg. 'olnud', *bijuši* – *bijušas* pl. 'olnud', *redzēts* – *redzēta* sg. 'nähtud', *redzēti* – *redzētas* pl. 'nähtud'). Läti keele liivipärastes murrakutes on aga üldistunud grammatiline meessugu, nt. on nimetatud murdealal küllalt üldine meessoost *viņč* 'tema' kasutamine *viņa* 'tema (naine)' asemel, samuti *es pats* 'mina ise (mees)' kasutamine *es pati* 'mina ise (naine)' asemel. Sookategooria on läänemeresoome keeltes teatavasti väga nõrgalt arenenud. Nt. on eesti kirjakeelde kunstlikult loodud bioloogilist naissugu märkivaid liiteid, kuid nende kasutamine on fakultatiivne ja suhteliselt harv (lt *karaliene* – ee *kuniganna* ja *kuningatar*, lt *draudzene* – ee *sõbranna* ja *sõbratar*). Arvukategooriasse kuulub ainsus ja mitmus, kuid kaksus e. duaal on kadunud. Võrreldes paljude teiste indoeuroopa keeltega on läti keeles suhteliselt palju käändevorme (nominatiiv, genitiiv, daativ, akusatiiv, instrumentaal, lokatiiv ja vokatiiv, kokku seitse), kuid selleski valdkonnas on toimunud uuenduslikke arenguid: instrumentaal on ainsuses kokku langenud akusatiiviga, mitmuses daativiga. Omadussõnu

iseloomustab arhailine määramatute e. indefiniitsete ja määratud e. definiitvormide olemasolu. Nagu läänemeresoome keelteski käänatakse läti keeles nii substantiive kui ka adjektiive ühtemoodi, mis eristab läti keelt leedu keelest: läti keeles on üldistunud nimisõnaline käänamistüüp, nt. *tam labam vīram* 'sellele heale mehele', *tiem labiem vīriem* 'nendele headele meestele'.

Tegumood on viis: kindel (indikatiiv), tingiv (konditsionaal), kaudne (*modus obliquus* e. kvotatiiv), käskiv (imperatiiv) ja vajaduse (debitiiv) kõneviis. Grammatilisi aegu on kolm: olevik (preesens), minevik (preteeritum) ja tulevik (futuurum), kõigis nimetatud aegades on tegusõnadel liht- ja liitvormid. Kolmandas isikus arvu ei eristata.

Läänemeresoome keelte mõju läti keeles

Läänemeresoome, peamiselt liivi ja ka eesti, sh. eeskätt lõunaeeesti mõju avaldub läti keeles mitmel moel kõigil keeletasandil, eriti ulatuslikult aga sõnavaras. Suur on olnud läänemeresoomlaste, ennekõike liivlaste vaimse vanavara mõju läti kultuurile. Selle täie ulatuse kohta korralik ülevaade aga üha puudub. Põhiolemuselt on läti keel jäänud siiski balti keeleks. Läti keelt iseloomustades on eriti just varasemal ajal püütud küll ka väita, et tegemist olevat nn. segakeelega, läänemeresoome keelte, peaaesjalikult just liivi keele kõikehõlmaval mõjul moondunud leedu keele järglasega vms. Seesugustel väidetel, mis eeldavad ülimalt mehaanilist ja lihtsustatult sirgjoonelist etniliste protsesside kulgu, pole õieti mitte mingisugust katet.

Kuramaa põhjaosa ja Põhja-Läti on tänapäeva Lätimaa neid piirkondi, mis sajandeid on kuulunud läänemeresoome ja balti keelerühma kokkupuutevöötmesse. Kõne all on ulatuslikud, tänapäevaks lätistunud liivlaste *resp.* lõunaeeestlaste asualad. Siinkohal tuleb loomulikult kohe nimetada ka läti-(põhja- ja lõuna)eeesti segaasustusega etnilise, alates 1920. aastast poliitilise, s.o. riigipiiri vöödet. Eestlaste ja lätlaste vahelise etnilise piiri hägusust on soodustanud selgeilmelise loodusliku piiri puudumine. Segaasustusega on ootupäraselt kaasnenud kohatist eesti-läti kakskeelsust. Eriti iseloomulik on see olnud endisaegade Valga-Valka linnale ja lähiümbruse asukatele, kus lätlaste osakaal on Eesti poolel ületanud 20 %. Uuema aja ilming on, et prevaleerivate suurkeelte, saksa ja vene keele aktiivne kohalolek Baltikumis surus eesti ja läti keele tagaplaanile ning vähendas sotsiaalset vajadust ja huvi neid keeli vastastikku omandada. Nii ongi eesti-läti ja läti-eesti

kakskeelsus toimelnud esmajoones kitsas segaperekondade ringis. Eesti-läti keele- ja kultuurikontaktide perekondlik pitser ilmneb nt. eesti lätialaenulises sõnavaras toidu-, joogi- ning rõivanimetuste, samuti muude koduse majapidamisega seotud sõnade suures ülekaalus võrreldes teiste läti päritolu mõisterühmadega.

Läti keele kõrvutamisel ainsa tänapäeval elusoleva sugulase, leedu keelega ilmneb hulgaliselt väga olulisi erinevusi. Sellisel puhul küsitakse harilikult, mis on erinevuste põhjuseks. Pea kõigil keeletasandil leidub läti keeles võrreldes arhailise leedu keelega innovatiivseid arenguid, mis lähendavad seda balti keelt läänemeresoome keeltele, eriti eesti keelele. Leedu keel on säilitanud balti algkeele mobiilse rõhusüsteemi ning on muuski suhtes väga arhailine. Läti keeles seevastu on rõhk kinnistunud sõna esisilbile, kus läänemeresoome (liivi) keelte mõju on ilmne. Liivi osa sõnarõhu kinnistumisel algussilbile ei välistanud ka Jānis Endzelīns, kuigi nimetatud keeleteadlane on püüdnud siin näha keelesisese spontaanse arengu tulemust. Endzelīns on oletanud, et läti kõnes püüti vältida lausefoneetilisi olukordi, kus kõrvu satnuks kaks rõhulist silpi: selline olukord võis tekkida, kui järjestikku esinesid rõhulise lõpu- ja sellele järgneva rõhulise algussilbiga sõna. Rõhu kinnistumisega esimesele silbile seostatakse läti järgsilpide lühikeste vokaalide reduktsiooni ja kadu (v.a. *u*), nt. ld *langas* – lt *logs* 'aken', ld *lenktī* – lt *liekt* 'painutama, koolutama'. Süstemaatiline lõpukadu iseloomustab liivi ja eesti keelt, nt. lv *ke'ž* / *ke'iž* 'käsi', *lind* 'lind', ee *mets*, L *mõts* 'mets'. Kui silmas pida ka läänemeresoome murdekeeli, tuleks siinkohal tingimata nimetada veel soome keele edela- või laiemalt läänemurdeid, mis paljus muuski liituvad tihedalt lõunarühma keeltega. Nagu eesti ja liivi keeles on läti järgsilpide pikad vokaalid lühenenud, nt. *liepa* < **liepā* 'pärn'. Läti keeles, eriti just normikeeles hääldatakse lühikeste vokaalide vahelisi klusiile (*p*, *t*, *k*) ja sibilante (*s*, *š*) pikkadena, nt. sõnades *tapa*, *mute*, *aka*, *kasa*, *aša*. Läti foneetikauurija Anna Äbele arvates jälgib läti keel siin liivi hääldusuusust.

Läti ja leedu murdekeeles, mis põhineb semgali hõimukeelel, esineb konsonatühendeis nn. hääldamist hõlbustavat epenteesi, mis mõnede balti keeleteadlaste meelest peegeldab läänemeresoomelikku hääldusuusust, nt. läti murd. *zirags* pro *zirgs* 'hobune', *darāzs* pro *dārzs* 'aed', *varāna* pro *vārna* 'vares'. Liivi keelele ja eesti kirjakeelele on epentees väga iseloomulik, nt. lv *sõ'bbõrz*, ee *sõber* (< *sõbr*).

Läänemeresoome-läti ühisarenguid foneetikas ja morfoloogias

Läti keele võrdlemisel läänemeresoome keeltega võib täheldada huvitavaid ühisarenguid, nn. tüpoloogilist rööpsust, eriti läänemeresoome keelte lõunarühmas (liivi, vadja, eesti). Nende innovatsioonide puhul on sageli raske öelda, kummast keelerühmast impulss on lähtunud. Eesti ja läti ühisinnovatsioonide lähtekohaks võib olla ühine germaani või slaavi laenuallikas. Siin esiletoodud keeleliste ühiselementide kirjeldusel võiks huvipakkuva paralleeli tõmmata läti ja lõunaeeesti rahvariiete ühiselementide kirjeldusega. Lätipäraseks on nt. Viljandimaa lõunaosa e. Mulgimaa meeste tagant krookesse kogutud pikad püksid (keeruga kaltsad), Pärnumaa tornikujulised tanud ja Võrumaal Harglas kogu rõivakomplekt. Ent mitmed eesti ja läti rahvarõivastes esinevad ühised elemendid (pikitriibuline seelik, liistik, kampsun) on tingitud ühelaadsest baltisaksa linnakultuuri mõjust. Keelekäsitluse juurde tagasi pöördudes võime nentida: ühised laenuandjad on läti ja eesti keelt tüpoloogialt teineteisele lähendanud. Allpool mõningaid näiteid toodud väite kinnituseks, juhtides eelnevalt siiski tähelepanu sellele, et siin esitatud ülevaade pole ei süstemaatiline ega ammendav.

Nagu öeldud, püsivad tänapäeva leedu keeles vanad indoeuroopa häälikujärjendid *an*, *en*, *in* ja *un*; läti keeles on need vokaalistunud, vastavalt *uo*, *ie*, *ī* ja *ū*. Ka läänemeresoome keelte lõunarühma iseloomustab kirjeldatud areng *Vns*-järjendis, mida illustreerib nt. läänemeresoome balti laensõna blt **ansā* (ld *qsa* 'aas; sang, kõrv (nõul); nõelasilm', lt *osa* [= *ùosa*] 'sang, kõrv (nõul)'): lv *õzõz*, ee *aas* 'silmus' ja vdj *aasa* 'aas, silmus'. Kirjeldatud arengu suhtes perifeersetes balti ja läänemeresoome keeltes nasaal püsib: mpr *ansis* 'sang, käepide', vld *ansa* 'sang', soome *ansa*, krj *anža* 'püünis, silmus jt.'.

Huvitavaid struktuurilisi ühisarenguid võib täheldada läti keele ja läänemeresoome keelte lõunarühma morfoloogias ja süntaksis. Soome ja eesti keel on säilitanud suure hulga aastatuhandetaguseid ühisjooni, kuid teisalt on liivi ja eesti keel vastu võtnud ohtralt selliseid muukeelseid mõjutusi, mis põhjarühma keeli, sh. soome keelt pole puudutanud. Soome keele taustal saab mõistetakse, et impulss sellisteks muutusteks, nn. keeleline infiltratsioon, grammatiline sarnastumine, on tulnud indoeuroopa keelekontekstist. Kuid ükski grammatiline mudel ei saa teisele keelele mõjuda abstraktse eeskujuna. Siinkohal sobib meelde tuletada, et suuremal osal eesti partikkelverbidel on

üksühene eeskuju saksa keeles. Allpool on tutvustatud mõningaid nimetatud tüpoloogilise sarnasuse nähtusi.

Possessiivsufiksrite puudumine, possessiivsuse väljendamine possessiivpronoomenite abil: lt mans, tavs, viņa(s) draugs, lv min, sin, tām sōbrā, ee minu, sinu, tema sōber, aga sm (minun) ystāvāni, (sinun) ystāvāsi, (hānen) ystāvānsā.

Substantiividest tuletatud adjektiivide asendamine adjektiivi tuletusaluseks olnud substantiivi genitiiviga põhisõna ees, nt. lt dzelzs drāts, ee raudtraat, sm rautalanka, aga ld geležinē viela. Lāti keeleuurijate Jānis Endzelīns ja Marta Rudzīte arvates on see läti keeles juurdunud liivi keele või siis üldisemalt läänemeresoome keelte eeskujul.

Genitiivikujuline substantiiv adjektiivatribuudi funktsioonis: lt latviešu māksla, lv līvōd plagā 'liivi lipp', ee lāti kunst, aga sm latvialainen taide.

Lāti keele küllalt tavaliste ilmingute hulka kuulub tegijanimede atributiivne kasutamine nagu liivi ja eesti keeles: lt perētāja vista, lv oūdiņi kanā, ee hauduja kana, aga soome keeles pigem hautova kana kui hautoja kana.

Superlatiivi väljendamine tarindi abisõna + keskvõrre abil: lt vis(u)/skaistākais, ee kõige kaunim, aga sm (kaikkein) kaunein.

Keeldkõne moodustatakse läti ja eesti keeles eitussõna (lt ne, ee ei), mitte eitusverbi (nagu sm en, et, ei ...) abil: lt es nerunāju, tu nerunāji, viņš / viņa nerunā, mēs nerunājam, jūs nerunājat, viņi / viņas nerunā; ee ma, sa, ta, me, te, nad ei räägi; aga soome ja liivi keeles moodustatakse vastavad vormid keeldverbi abi: sm en, et, ei, emme, ette, eivāt puhu, lv ma āb, sa ād, ta āb rōkandō, mēg āb rōkandōm, tēg āt rōkandōt, ne āb rōkandōt.

Imperatiivi keeldkõne peategusõna ei muutu läti, liivi ja eesti keeles, aga muutub soome keeles: lt (viņš / viņa) lai lasa! – lai nelasa!, lasām! – nelasām!, lasiet! – nelasiet!, (viņi / viņas) lai lasa! – (viņi / viņas) lai nelasa!, lv las ta luggōg! – las ta algō luggōg / algō ta luggōg!, las mēg luggōgōd! – algō mēg luggōgōd!, tēg luggigid! – algit tēg luggigid!, ne luggōgōd! – algōd ne luggōgōd!, ee (ta) rääkigu! – (ta) ārgu rääkigu!, rääkigem! – ārgem rääkigem!, rääkige! – āрге rääkige!, (nad) rääkigu! – ārgu rääkigu!, aga sm puhukoon! – ālkōön puhuko!, puhukaamme! – ālkāämme puhuko!, puhukaa! – ālkāā puhuko!, puhukoot! – ālkōöt puhuko!

Käsu väljendamine infinitiivi abil: lt *aizliegt!* 'keelata!', ee *keelata!*, aga sm *kieltäkää / kielletäköön!*

Käsu, ergutuse väljendamine läti *lai-*, eesti *las-*konstruktsiooni abi: lt *lai gul, lai iet!*; ee *las magab!, las magada!, las minna!* / *las läheb!*, aga sm *menköön!* / *anna mennä!, anna hänen nukkua!*

Isikulõppudeta konditsionaal: lt *es, tu, viņš / viņa, mēs, jūs, viņi / viņas būtu*, ee *mina, sina, tema, meie, teie, nemad oleks*, aga sm *minā olisin, sinā olisit, hān olisi, me olisimme, te olisitte, he olisivat*.

Isikulõppudeta kaudne kõneviis (kvotatiiv), mille oluliseks vahendiks läti ja eesti keeles on öeldise funktsioonis kasutatav oleviku ja mineviku kesksõna: lt *es, tu, viņš / viņa, mēs, jūs, viņi / viņas esot / būšot*, ee *mina, sina, tema, meie, teie, nemad olevat*; soome keeles kvotatiiv puudub, selle kõneviisi funktsioone võib täita potentsiaal. Eesti kirjakeeles kasutusele võetud *vat*-tunnuselise kvotatiivi lähtekohaks on verbi *v*-partitsiibi singulari partitiiv, läti *-ot / -šot* on lähtunud keeleajaloolisest akusatiivist. Nii eesti kui läti keeles võib verbi mineviku kesksõna ilma abiverbita kasutada kaudse kõneviisi imperfekti funktsioonis: lt *reiz (esot) dzīvojis ļoti bagāts saimnieks*, ee *kord (olevat) elanud väga rikas peremees*; soome keelde võib sellist kesksõnakasutust tõlkida leksikaalsete vahendite abil, nt. *elipä kerran kuulemma* [= kuuldavasti, kuulu järgi] *hyvin pohatta isäntä*.

Läti on prefiksverbide keel. Kuid prefiksverbide kõrval kasutatakse läti keeles ka adverbi ja põhiverbi ühendeid e. ühendverbe, mis on väga omased liivi ja eesti keelele: lt *aiziet / iet projām*, ee *ära minema*, sm *lähteä*, aga ka *mennä pois*, lt *nokāpt / kāpt zemē*, ee *maha minema*, sm *laskeutua*, aga ka *astua maahan*. Endzelīns on avaldanud arvamust, et tegemist on ilmse liivi või üldisemalt läänemeresoome mõjuga.

Läti keeles kasutatakse küsivat pronoomeni *kas* 'kes, mis' *relatiivse pronoomeni funktsioonis*. *kas*-pronoomeni relatiivne funktsioon on läti keeles küllalt hiline. Sedagi nähtust peetakse liivi *resp.* eesti keele mõjuks, sest neis keeltes kasutatakse küsivaid pronoomeneid (lv *kis, mis*, ee *kes, mis*) relatiivselt, nt. lt *slimība, kas grūti izārstējama*, lv *se ruļā, mis um lālam ar'štō*, ee *haigus, mis on raskesti ravitav*, aga sm *sairaus, jota on vaikea hoitaa*.

Läänemeresoome-läti ühisjooni süntaksis

Läti keeles väljendatakse kuuluvust tarindi abil, mis vastab läänemeresoome keelte konstruktsioonile: lt *man ir grāmata*, lv *minnõn um rõntõz*, ee *mul on raamat*, sm *minulla on kirja*, aga ld *aš turiu* [= mina oman] *knygq*.

Läti keeles domineerivad ootuspäraselt prepositsioonid, läänemeresoome keeltes aga postpositsioonid: lt *zem galda*, lv *lõdan alā*, ee *laua alla*, sm *põydān alle*; lt *uz ūdens*, lv *vied pāl*, ee *vee peal*, sm *veden pāällä*; lt *pie šuvējas*, lv *umblijiz jūs*, ee *õmbleja juures*, sm *ompelijattaren luona*. Võib täheldada, et liivi ja eesti keeles on enam prepositsioone ja nendega moodustatud konstruktsioone kui soome keeles: lt *par to*, lv *il sīe*, aga sm *siitä ’selle üle, sellest’*; lt *caur mežu*, ee *läbi metsa*, aga sm *metsān läpi*. Tänapäeva läti kirjakeeles on siiski abisõnu, mis esinevad postpositsioonidena: *dēļ ’tõttu, pärast’*: *manis dēļ* = ee *minu pärast / tõttu, labad ’jaoks, pärast’*: *bērnu labad* = ee *laste pärast, pēc ’pärast, tõttu’*: *manis pēc* = ee *minu pärast*.

Läti, liivi ja eesti keelt iseloomustab selge tendents kasutada analüütilisi konstruktsioone: lv *kādkīela kād pāl*, ee *käekell käe peal / kael*, aga sm *rannekello ranteessa*; lv *sūormõks suorm pāl*, aga ee *sõrmus sõrmes*, sm *sormus sormessa*; lt *uz galda*, lv *lõda pāl*, ee *laua peal / laual*, aga sm *põydällä / pöydässä*; lt *paldies par vēstuli*, ee *tānu kirja eest*, aga sm *kiitos kirjeestä*; lt *atžīt par labu*, ee *heaks kiitma*, aga sm *hyväksyä*; lt *man nāk miegs virsū*, ee *mul tuleb uni peale*, aga sm *minua unetaa*.

Perfektiivse aspekti väljendamiseks kasutab läti keel alati prefiksverbe. Ka eesti keeles tuleb tegevuse resultatiivsuse esiletoomiseks täisobjekti toeks lisada perfektiivsusadverb (tavalisim on *ära*), sest enamasti ei piisa lause lõpetamiseks objekti totaalsust väljendavast käändevormist: lt *noēda maizi*, ee *sõi leiva ära*, aga sm *sõi leivan*; lt *viņš nodzēsa gaismu*, ee *ta kustutas tuled ära*, aga sm *hān sammuti valot*.

Ühist läänemeresoome ja läti sõnamoodustuses

Liitsõnamoodustus on soome ja eesti keelele väga iseloomulik sõnavara loomise viis, nt. sm *liikenne/sääntõ*, ee *liiklus/ees/kiri*, aga lt *ceļu satikmes noteikumi*, ld *kelių eismo taisyklės*. Võrreldes leedu keelega moodustatakse tänapäeva läti keeles siiski oluliselt enam liitsõnu, nt. lt *zem/ūdene*, ee *all/vee/laev*, sm *sukellus/vene*, aga ld *povandeninis laivas*.

Läti ja eesti keeles on rohesti ühtiva semantilise ehitusega liitsõnu või tuletisi, sh. ühiseid tõlkelaene saksa keelest, nagu lt *zem/ūdene*, ee *all/vee/laev*; lt *pār/runas*, ee *läbi/rääkimised*; lt *uz/devums*, ee *üles/anne*.

Läänemeresoomes ja lätis on arvukalt sõnu, mille semantilised väljad ühtivad. Sage on sisuplaani ühtivus läti, liivi ja eesti sõnadel, nt. lt *gatavs*, lv *valmi*, ee *valmis* 'valmis; küps'; lt *liels*, lv *sūr*, ee *suur* 'suur; täiskavanud'; lt *spalva*, lv *kōra*, ee *karv* 'karv, karvkate; värv'; lt *vesels*, lv *tīera*, ee *terve* 'terve; korras ja kasutuskõlblik, veatu' jne.

Läti keelt iseloomustavad arvukad läänemeresoomede tüüpi fraseoloogilised väljendid: lt *aut kājā*, lv *jalgō pānda*, ee *jalga panema*, sm *panna jalkaan(sa)*, aga ld *auti(s)*; lt *bārdū dzīt*, lv *abbiņi ajjō*, ee *habet ajama*, sm *ajaa partaa*, aga ld *skusti barzda*; lt *likt cepuri galvā*, lv *kibārt pāzō pānda*, ee *mütsi pähe panema*, sm *panna hattū pāhān*, aga ld *dēti kepurē ant galvos*.

Tähelepanekuid läänemeresoomede ja läti sõnavaralistest kokkupuudetest

Esmalt tuleb muidugi rõhutada seda, et läti keeles on püsinud paljud vanad indoeuroopa tüved, mida leedu keel pole säilitanud, nt. *agrs* 'vara(ja)ne', *asi-nis* pl. 'veri', *govs* 'lehm', *ēka* 'hoone, ehitis', *priede* 'mänd', *sieva* 'naine, abikaasa', *smieties* 'naerma'. Läänemeresoomede ja balti keelte leksikaalseid sidemeid on võimalik jälgida väga kaugesse minevikku välja. Venekirve-kultuuri resp. Kiukaiste kultuuri ajajärgust pärinev vähemalt paarisada balti laensõna esindav sõnavarakihistus leidub kõigis läänemeresoomede keeltes, kusjuures soome ja eesti keeles on nende arv ilmselt suuremgi. Sõnalaenuid on liikunud ka vastupidises suunas, läänemeresoomede keeltest, eriti aga liivi ja eesti keelest läti keelde. Läänemeresoomede päritolu leksikaalsete laenude kohta läti keeles on olemas küllalt ulatuslik kirjandus. Olulisemate töödena tuleb nimetada Vilhelm Thomseni uurimust „Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog” (1890), Karl Abeni käsikirjalist ülevaadet „Eesti ja liivi laenud läti sõnavaras. Kultuurilooline uurimus” (1947), Valdis J. Zepsi väitekirja „Latvian and Finnic Linguistic Convergences” (1962) ja Silvija Raže 1986 ilmunud kriitilist ülevaateartiklit „Baltijas somu valodu aizguvumi latviešu valodā, ko pirmais etimologizējis J. Endzelīns”

[= J. Endzelīnsi poolt esimesena etümologiseeritud läänemeresoome laenud läti keeles]. Läti uurija Elga Kagaine on pööranud suurt tähelepanu läänemeresoome päritolu laenude semantikale ning laenude kohanemisele läti sõnamoodustuse ja semantika arengu mudelitega.

Läänemeresoome *resp.* eesti ja liivi sõnad läti keeles. Liivi ja eesti päritolu sõnade hulk tänapäeva läti kirjakeeles ulatub umbes sajani. See on siiski vaid viiendik kõigist teadaolevaist läti keele läänemeresoome laenudest. Läti keele läänemeresoome päritolu sõnavara eritledes tuleb kindlasti arvestada substraatse ja alles seejärel adstraatse iseloomuga leksikaalsete laenukihtidega. Substraatsete reliktisõnade esiletoomisel on semantiline kriteerium olulise tähtsusega. Sellesse rühma võiksid kuuluda looma- ja taimenimed, aga esmajoones muidugi maastikusõnad. Maastikusõnad e. geograafilised apellatiivid ei ole niivõrd kultuurihoovuste poolt kohale kantud, kuivõrd selge viide etnilistele assimilatsiooniprotsessidele: need on kohapeal elava vähemusrahvuse keele rudiment, keeleline substraat, mis säilib enamusrahvuse domineerivale keelele siirdudes, sest geograafilist apellatiivi tajutakse sageli ekvivalendituna, tõlkimatuna vms. Nii võiksid läänemeresoome substraati läti maastikusõnavaras esindada sellised sõnad nagu *auda* 'sügav koht jões', *juoma*, *juomis*, *juoms* 'sügav koht leetseljandike vahel; mereäärne soine madalik; väike põldudevaheline niit', *kangars* 'küngas', *kolka* 'liivane maanina meres', *lānis*, *lāns* 'lābipääsmatu mets, laas', *pāzis* 'kalju', *pada* 'madal koht põllu keskel, mida ei saa künda', *umma* 'sügav koht jões', *umzis* 'soostunud paik', *urga* 'lomp; kuristikulaadne jõeorg; (soine) oja'. Kõik nimetatud maastikusõnad on ka läti kohanimede koostisosad. Läänemeresoome päritolu substraatsete kohanimede hulk tänapäeva Lätis ulatub tuhandetesse. Siinkohal tuleb rõhutada seda olulist tõika, et võimalikud liivi *resp.* läänemeresoome tüüpi kohanimed levivad ka väljaspool arheoloogiliste väljakaevamistega sedastatud soomeugrilisi piirkondi. Pole välistatud, et edasise uurimise käigus õnnestub tõepoolest välja selgitada, millised läänemeresoome tüüpi Läti kohanimed on substraatse, millised adstraatse iseloomuga.

Apellatiivide kõrval on läti kohanimistus välja selgitatud arvukalt läänemeresoome topoformante, nt. *-st-*, *-až-*, *-ež-*, *-iž-*, *-už-*, *-and-*, *-end-*, *-uld-*, *-ak-*. On üldtunnustatud tõsiasi, et kohanimed pakuvad väärtuslikku informatsiooni keeleajaloo-, asustusloo- ja etnogeneesiküsimuste lahendamisel. Kuid see eeldab kohanimematerjali hoolikat lingvistilist analüüsi. Praeguse hetke

uurimisseis on siiski selline, et Läti läänemeresoome päritolu kohanime-materjali vaadeldakse summaarselt, ilma et toponüüme püütaks kronoloogiliselt ja lingvistiliselt süstemaatiliselt eritleda. Uut moodi uurimissuunda alustas Kersti Boiko oma doktoriväitekirjaga „Baltijas jūras somu ģeogrāfiskie apelaīvi un to relikti Latvijas vietvārdos” [= Läänemeresoome geograafilised apellatiivid ja nende reliktid Läti kohanimes] (Rīga 1993), esitades tõsiselt arvestatavaid korrekture läänemeresoomlaste (liivlased, eestlased) kunagiste asualade ja võimalike rändeteede suhtes.

Lõviosa läänemeresoome laenudest kuulub arhaismide või lokalismide rubriiki. See on seletatav asjaoluga, et suur osa läänemeresoome päritolu sõnavarast on seotud endisaja töö- ja elutingimustega, tollal kasutatud tööriistade ja -võtetega põlluharimisel, kalapüügil, koduses majapidamises jne. Niisugust arhailist sõnavara esindavad nt. *ķutes* pl. 'kütisemaa', *sarvis* 'sari (vilja puhastamiseks)' või *viška* 'viskel (puukühvel vilja puhastamiseks)'. Kuid tuleb rõhutada tõika, et ehkki tänapäeva kirja- ja ühiskeeles kasutatud läänemeresoome päritolu sõnatüvede hulk pole suur, kuuluvad need enamasti läti sõnavara tuumikusse. Mõned näited: *allaž* 'aina, alati', *bēka* 'pākk (seen), nt. puravik', *bojā*: *b. iet* 'põhja minema = hukkuma', *igaunis* 'ugandlane = eestlane', *joņot* 'joonelt minema = kihutama, sööstma', *jozt* 'jooksma = tormama, kihutama', *kāzas* pl. 'pulmad' (vrd. nt. ee *kaasitama* 'pulmalaule laulma'), *kukainis* 'putukas' (vrd. nt. ee *kuklane* 'sipelgas'), *ķepa* 'kāpp', *ķeza* 'kimbatus, sekeldus' (vrd. nt. ee murd. *kõsu* 'salaviha'), *ķidas* pl. 'sisikond, rapped;' (vrd. nt. ee murd. *kidu* 'kalarapped'), *ķilda* 'tüli, riid' (vrd. nt. ee *kild* 'väike tükk'), *laulāt* 'laulatama', *launags* 'õhtuode' (vrd. nt. ee *lõuna*, murd. *lõunak*), *loms* 'loomus, kalasaak', *luga* 'lugu = näidend', *māja* 'maja; kodu', *maksāt* 'maksma', *muiža* 'mõis', *nūja* 'nui', *pestītājs* 'päästja, lunastaja', *pīlādzis* 'pihlakas', *puika* 'poisike', *puisis* 'poiss = noormees', *puķe* 'lill' (vrd. nt. ee *putk* (taim)), *selga* 'mereselg = ulgu-, avameri', *sēne* 'seen', *suga* 'liik, tõug' (vrd. ee *sugu*), *sulainis* 'sulane, teener', *tērauds* 'teras', *vajadzēt* 'vajama, vaja olema', *virca* 'virtis', *vīžot* 'viitsima', *zaimot* 'sõimama, mõnitama', *zustrenes* pl. 'mustad sõstrad'. Kuid kui võtta arvesse ka läti murretes registreeritud läänemeresoome sõnu, ulatub koguarv vähe-malt poole tuhandeni või koguni üle selle.

Lühike vokaalfoneem *o* pole läti häälikusüsteemile omane ja on seetõttu küllalt afektiivse iseloomuga. Suurem osa *o*-sõnadest kuulubki läti keeles läänemeresoome päritolu onomatopoeetilisesse ja

deskriptiivsesse sõnavarasse, mida eriti ohtrasti esineb Põhja-Läti murdekeeles, nt. *čollāties* 'solisema', *čollas* 'sola (sogane vedelik)', *čolka* 'solk', *čolkāties* 'sumpama', *čorka* 'lomp', *lontrūzis* 'lontrus', *lorāt* ja *lorķšķēt* 'lorisema, lorama', *loris* 'latatara', *lorcāt* 'lortsuma' jpt. analoogilise häälikuehitusega deskriptiivid. Läti keelest liivi keelde on laenatud kümneid ja kümneid kordi rohkem, mis seletub läti keele kõnelejate suurema arvu ja ilmselt ka poliitiliselt määravama positsiooniga.

Ühised rööplained. Läti keeles on eesti ja liivi keelega sadu ühised alam- ja ülemsaksa, vähemal määral ka slaavi rööplaene. Alam- ja ülemsaksa päritolu sõnu arvatakse läti kirja- ja murdekeeles ühtekokku olevat üle kolme tuhande. Nimetatud sõnavarakihistustest on tähelepanuväärseim läti, eesti ja liivi keelde rööpselt laenatud germaani päritolu sõnavara.

Baltisaksa keele vahendus. Eraldi tuleb nimetada ajaloolises Baltikumis prevaleeriva keelena toimelnud baltisaksa keele osa eesti ja läti sõnade vahendajana mõlemas suunas. Nii on baltisakslaste vahendusel eesti ühiskeelde jõudnud mh. *kukkel* 'väike ümmargune saia- või leivapätsike', vrd. lt *kukulis* 'leivapäts jt.', *pirr* 'suur hall hernes (*Pisum arvense*)', vrd. lt *spiras* pl. *id.* jmt. Baltisaksa keele vahendusel on vastupidises suunas levinud nt. lt *kuja* 'heinakuhi', vrd. ee *kuhi* : *kuhja*.

Kuidas täpsemalt määratleda laenuallikat. Läti keele läänemeresoome päritolu sõnavara häälikulise struktuuri tähelepanelikumal uurimisel võib sageli täpsemalt määratleda laenuallika. See on oluline teave, millele senises uurimistöös on väga vähe tähelepanu pööratud. Läänemeresoome päritolu läti sõnatüved võivad hoolikama analüüsi korral pakkuda lisateavet eesti ja liivi vokaalfoneemi *õ* arengu kohta. Eesti keeleala eri osades on *õ* areng kulgenud teatavasti eri arengujärgkudes erinevalt. Põhja- ja lõunaestlastaustaga läti laenudes on *õ* korvatud vokaalidega *u*, *a*, *e* ja *ę* [= *ä*], *o* ja ilmselt koguni *i*-ga. Pole päris selge, mis on õieti sellise kirevuse põhjused. Kui lähtuda peamiselt eesti ühiskeelest (põhjaestlasta keelest), siis korvab vokaalfoneemi *õ* läti keeles kas (1) *o* (*korba* 'mets', vrd. ee *kõrb*); (2) *e* resp. *ę* [= *ä*] (*slekšas* pl., *slekšis* 'hiirelõks', vrd. ee *lõks* 'lõks', *tēldas* / *tēldes* pl. 'töld', vrd. ee *töld*); (3) *u* (*zustrenes* pl. 'mustad sõstrad', vrd. ee *sõstar*); (4) *a* (*mazgāt* 'pesema', vrd. eeL *mõskma*) või (5) *i* (*slikšins* '(väike) hiirelõks', vrd. ee *lõks*).

Krevinismid. Läänemeresoome ja läti leksikaalsetest suhetest rääkides tuleb peatuda ka nn. krevinismidel. Küsimus on 1444. a. paiku Saksa

Ordu poolt Läti lõunaossa Bauska piirkonda (Jaunsaule, sks Neu-Rahden, Ānes-Mēmele, sks Hahns-Memelhof, Krusa, sks Krussen, Mēdummuiža, sks Wittwenhof) toodud vadja sõjavangide (kreevinite) järeltulijate keelelisest jäljest läti keeles, eriti Bauska ümbruse murdekeeles. Sõjavangid pandi ehitama Bauska kindlust, et kaitsta piiri leedulaste vastu. Vadja sõjavangide arvu on hinnatud 2000–2500 ümber. Kreevinite keelt on talletatud vähe, ühtekokku vaid 113 lemmat umbkaudu 1300 sõnavormiga. Üks võimalik allikas lisateabe hankimiseks on Bauska ümbruse läti murdekeel, kuid seda valdkonda on seni uuritud üpris põgusalt. Mõningaid kreevini päritolu läti murdesõnu on siiski võimalik nimetada, nt. *kurika* 'nui, kurikas', vrd. vdj *kurikka id.*; *kacības*: *kacībās iet* 'katsikule minema', *kacībās lūgt* 'katsikule kutsuma', vrd. vdj *kattso/laizōd*, *kattsō/jaizōd* 'katsikud, katsikulkäimine'; *sapans* 'naiste peakate', vrd. kreevini *sappan*, *sappanad id.* ja vdj *sapana*, *sapano* 'vadja abielunaise linikutaoline peakate', võib-olla ka lt *juoms* tähenduses 'jõekäär', vrd. vdj *joom(a)*, *joomi* 'sõiduvesi, laevatee; väin; meremadalik, leetseljak'; *ņirmināt* 'rāpakalt sööma / unanständig, licherlich essen', vrd. vdj *nirttši* = *nirkko* 'nārb, isutu'. Kreevini materjalis ülaltoodud sõnu pole registreeritud, v.a. *sappan*. Loetletud läti murdesõnade levila piirdub Bauska ümbrusega, asjaolu, mis räägib kreevini päritolu poolt.

ÜBER PROBLEME BEI DER ERFORSCHUNG DER OSTSEEFINNISCH-LETTISCHEN LEXIKALISCHEN BEZIEHUNGEN

Einleitendes

In der Erforschung und Klärung der westfinnischen lexikalischen Entlehnungen des Lettischen ist bereits viel geleistet worden. Diesbezügliche Untersuchungen haben ergeben, dass es in den lettischen Mundarten annähernd 450 Wortstämme ostseefinnischer Herkunft gibt, von denen sich etwa 100 auch in der lettischen Schriftsprache eingebürgert haben. Als Klassiker sollten die folgenden Forscher mit ihren Werke zu den ostseefinnisch-lettischen Sprachkontakten erwähnt werden: Vilhelm Thomsen, *Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog* (1890), Karl Aben, *Eesti ja liivi laenud läti sõnavaras. Kultuurilooline uurimus* (1947), Valdis J. Zeps, *Latvian and Finnic Linguistic Convergences* (1962), Silvija Rāge, *4. apvidvārdu aptauja. Aizguvumi no Baltijas somu valodām* (1969), Silvija Rāge, *Baltijas somu valodu aizguvumi latviešu valodā, ko pirmais etimologizējis J. Endzelīns. Dialektālās leksikas jautājumi 1* (1986).

Im vergangenen Jahrzehnt haben lettische Dialektologen mit verstärktem Interesse die ostseefinnisch-lettischen Sprachkontakte untersucht und dabei zahlreiche neue Etymologien vorgelegt. In dem 1999 erschienenen „Dialektatlas des Lettischen“ hat man einige neue Etymologisierungsversuche gemacht. Mit dieser Thematik haben sich so manche lettische Sprachwissenschaftlerinnen und Sprachwissenschaftler beschäftigt, die hier in alphabetischer Reihenfolge genannt seien: Kersti Boiko, Brigita Bušmane, Ojārs Bušs, Benita Laumane, Elga Kagaine. Besondere Verdienste auf diesem Forschungsgebiet hat Dr. Elga Kagaine, die zahlreiche neue Etymologien für bisher nicht oder weniger etymologisierte Wörter vorgeschlagen hat, die in einem der Kontaktareale zwischen den baltischen und ostseefinnischen Sprachen, in Nordwestlivland fixiert worden sind und deren Wurzeln zumindest

hypothetisch im Estnischen zu suchen wären. Diese Forscherin hat auch die semantische Weiterentwicklung und polysemantische Strukturen der ostseefinnischen Entlehnungen untersucht.

Meine Forschungsinteressen sind eng mit der Thematik der ostseefinnisch-lettischen Sprachkontakte verbunden und deshalb habe ich immer voller Aufmerksamkeit verfolgt, was es auf diesem Gebiet Neues gibt. Weiter unten möchte ich gern auf einige Ergebnisse eingehen und gewisse Akzente setzen. Mein Vortrag kann natürlich keine erschöpfende Übersicht über dieses für mich sehr spannende Fachgebiet geben. Eine längere und relativ umfassende Überprüfung der neuesten Etymologien habe ich schon in dem in der Zeitschrift „Baltu Filoloģija” erschienenen Aufsatz dargeboten (s. Vaba 2002a: 77 ff.). Darin lege ich eine Liste von lettischen Wörtern vor, die m. E. ostseefinnischer (livischer, estnischer oder wotisch-krewinischer) Herkunft sind. Inzwischen habe ich noch eine weitere Liste mit neuen Vergleichen vorbereitet, die ich in nächster Zukunft veröffentlichen will. Einige alte und neue Verknüpfungen sind meiner Meinung nach nicht besonders überzeugend, weil sie phonetisch schlecht argumentiert sind und somit eine Diskussion darüber angebracht wäre.

Das Problem der ostseefinnischen (livischen und südestnischen) Reliktwörter

Im Hinblick auf die ostseefinnisch-lettischen Sprachbeziehungen muss man zuerst über das ostseefinnische bzw. livische und südestnische Substrat sprechen, und erst danach über Adstratverhältnisse zwischen den oben genannten Sprachen. Daraus folgt, dass nicht alle im lettischen Wortschatz angetroffenen Wörter ostseefinnischer Herkunft Entlehnungen im strengsten Sinne dieses Wortes sind. Natürlich schließen sich Substrat und Lehnwort nicht aus. Die Rede ist jetzt von Reliktwörtern mit Substratcharakter. Die Relikt- oder Substratwörter lassen sich semantisch verschiedenen, abgegrenzten Lebensbereichen zuordnen. Es sind dies Bezeichnungen für Tiere und Pflanzen, insbesondere aber geographische Appellative, die als ostseefinnische, livische *resp.* südestnische Substratrelikte betrachtet werden können, z.B.: *auda* 'tiefe Stelle im Fluss, Grube' (EH I: 183; LVV I/1: 49), *juoma*, *juomis*, *juoms* 'Tiefe zwischen zwei Landbänken, eine Tiefe zwischen Untiefen; versumpfte Niederungen, welche sich parallel zum Meeresstrande hinziehen und

voneinander durch sandige, meist bewaldete Erhöhungen getrennt werden; Meerenge; eine kleine Wiese zwischen Feldern' (ME II: 126; LVV I/1: 410), *kangars* 'ein Hügelzug' (ME II: 154; LVV I/2: 37 ff.), *kolka* 'sandiger Vorsprung im Meer' (ME II: 254; LVV I/2: 116), *lānis*, *lāns* 'ein großer, undurchdringlicher Wald' (ME II: 438–439; LVV I/2: 286; Boiko 1994: 81 ff.), *pāzis* 'Fels, Fliese' (ME III: 191; LVV 2003: 238 ff.), *pada* 'eine niedrig gelegene Stelle in der Mitte eines Feldes, wo man nicht pflügen kann' (ME III: 14; Boiko 1994: 81 ff.; LVV 2003: 11), *umma* 'eine Vertiefung, eine Grube; eine Tiefe im Fluss' (ME IV: 298), *umzis* 'ein versumpfter Ort' (ME IV: 299), *urga* 'ein Loch in der Erde, Pfütze, Schlucht mit steilen Seitenwänden, in der ein Flüsschen fließt, ein kleiner Bach, besonders Morastbach' (ME IV: 304) und viele andere ähnlich geartete Beispiele. Alle obengenannten Landschaftswörter sind Bestandteile lettischer Ortsnamen. In lettischen Ortsnamen sind z.B. folgende Topoformanten finnisch-ugrischer Herkunft vertreten: *-st-*, *-až-*, *-ež-*, *-iž-*, *-už-*, *-and-*, *-end-*, *-uld-*, *-ak-* (Rudzīte 1968: 177).

Es ist eine allgemein anerkannte Tatsache, dass die Ortsnamen in Fragen der Ethnogenese sowie der Siedlungs- und Sprachgeschichte wertvolle Informationen bieten können. Um diese Informationen brauchbar zu machen, muss das betreffende Material in systematisierter und linguistisch bearbeiteter Form der Forschung zugänglich gemacht werden. Unter ostseefinnischem Substrateinfluss sind sehr viele lettische Ortsnamen entstanden. Das können wir z.B. auf der Karte von Vidzeme, die von K. Ancītis und A. Jansons erstellt wurde (Ancītis, Jansons 1963: 40; auch Rudzīte 1968: 175 ff., auf der S. 194 die Karte der Verbreitung von Hydronymen ostseefinnischer Herkunft in Lettland), beobachten.

Ich möchte hieran unterstreichen, dass solche Forschungen unbedingt mit dem Ziel fortzusetzen sind, ostseefinnisches Namengut unter dem Gesichtspunkt der Erforschung einer Sprache *resp.* Sprachen als System zu betrachten, damit wir in der Zukunft auch auf Fragen antworten können, was in diesem Namengut spezifisch Daugava- oder Gauja-Livisch (da die Hypothese einer einheitlichen livischen Sprache entlang des Rigaer Meerbusens mit Verweis auf die Unterschiede in der Geschichte, Sachkultur, der Überlieferungslage als unwahrscheinlich gilt), was Südestnisch, was möglichst noch älter ist. Auf der von K. Ancītis und A. Jansons zusammengestellten Karte ist das Material weder chronologisch noch linguistisch differenziert. Die Forschungsarbeit in diese Richtung ist von Kersti Boiko begonnen worden.

In ihrer Doktorarbeit „Ostseefinnische geographische Appellative und ihre Relikte in lettischen Ortsnamen“ (Boiko 1993; s. auch Vaba 1995: 56 ff.) verfolgt Boiko das Ziel, neue Ortsnamenetymologien vorzulegen, bereits vorhandene zu systematisieren, Verbreitungsgebiete ostseefinnischer geographischer Landschaftsnamen in Lettland festzustellen und Beziehungen der in der Arbeit analysierten Ortsnamen mit estnischen Dialekten aufzudecken. Die gesteckten Ziele wurden erreicht und in Wirklichkeit sogar übertroffen, denn die Autorin hat ernsthaft einzubeziehende Korrekturen im Hinblick auf die einstigen Siedlungsgebiete und mögliche Wanderungen der Ostseefinnen (Liven und Esten) dargelegt. Betont werden sollte, dass lettische Ortsnamen, die ein ostseefinnisches Landschaftswort enthalten, bisher überhaupt noch nicht in einer Einzelforschung untersucht worden sind und dass diesbezügliche Abhandlungen aus der Feder von enthusiastischen Hobbyforschern stammen. Die Doktordissertation von Kersti Boiko hat den erfolgreichen Anfang für eine systematische Erforschung der im baltischen Sprachraum verbreiteten ostseefinnischen Ortsnamen markiert, wurde aber leider nicht fortgesetzt.

Die ostseefinnischen Stämme waren auf dem Territorium Lettlands jedenfalls schon zweitausend Jahre vertreten. Die Baltenbewegung nach Norden in der zweiten Hälfte des 1. Jahrtausends n. Chr. verursachte nicht den Rückzug der finnischen Stämme, sondern die Finnenstämme vermischten sich allmählich mit den Baltenstämmen, übernahmen deren Kultur und Sprache. Im Laufe des Verschmelzungsprozesses hinterließen die ostseefinnischen Sprachen in den Sprachen der Lettgallen und Selen, ebenso wie in den Sprachen der anderen altlettischen Stämme tiefe und unauslöschbare Spuren. Im Resultat des ostseefinnischen Substrats vollzog sich in den Idiomen der altlettischen Stämme die Akzentstabilisierung auf die erste Wortsilbe (s. Breidaks 1977: 245 ff.). J. Endzelīns meint, dass sich die Betonung der ersten Silbe im Lettischen völlig spontan zu entwickeln begann und sich nachher unter dem Einfluss der lettisierten Liven möglichst verallgemeinerte (Endzelin 1922: 19–20) sowie eine Vereinfachung der morphologischen Struktur im Vergleich mit der litauischen Sprache einherging.

Die Merkmale der ostseefinnischen Kultur in Nordkurland und Westlivland bestehen als ein Komplex aus Elementen der materiellen Kultur und der Sprache. Die ostseefinnischen Elemente sind in den Gegenden westlich von Vidzeme anzutreffen, wo die Lettonisierung der Liven allmählich vor

sich ging, indem sich Letztere mit den Letten vermischten. Die Letten haben die Liven nicht verdrängt, sondern die Liven haben sich mit den Letten vereinigt. Einzelne livische Sprachinseln gab es an der Gauja, in Metsepole und Idumea, d. h. im späteren lettischen Vidzeme, und zwar bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. In Metsepole unweit der Mündung des Flusses Salaca (Salis) lebten auf dem Gebiet des Gutes Neu-Salis noch um die Mitte des 19. Jahrhunderts einige des Livischen mächtige Leute.

Die Bedeutungsgeschichte der Begriffe Live und Livland ist vielschichtig. Während sich durch die Erschließung des Düna-Handelsweges im 10. und 11. Jahrhundert eine eigenständige, skandinavisch geprägte livische Kultur aus der südestnischen Urbevölkerung an der livländischen Aa und Düna herausbildete, findet das Ethnonym Live in bezug auf die in Nord-Kurland ansässigen Ostseefinnen, die sich bis dato auch unter der Sammelbezeichnung Kuren finden lassen, erst seit dem 14. Jahrhundert Verwendung. Der finnische Sprachwissenschaftler Prof. Mauno Koski aus Turku erklärt die Übertragung des Namens mit der Sprachähnlichkeit des südestnisch geprägten Livischen und der zum Nordestnischen tendierenden Sprache jener kurländischen Ostseefinnen sowie durch Zuzug von Liven in das abgeschiedene Nordkurland, das seit jeher enge Kontakte zu den Esten von Ösel unterhielt. Die Hypothese einer einheitlichen livischen Kultur entlang des Rigaer Meerbusens hält Koski mit Verweis auf die Unterschiede in der Geschichte, Sachkultur, Sprache und der Überlieferungslage für unwahrscheinlich.

In der vortrefflichen archäologischen Untersuchung „Die Gauja-Liven und ihre materielle Kultur. (11. Jh. – Anfang 13. Jhs.) Ein Beitrag zur ostbaltischen Frühgeschichte“ des estnischen Forschers Evald Tõnisson (Tallinn: Eesti Raamat 1974) wurde endgültig bewiesen, wie sich die Lettonisierung der Liven in Livland vollzogen hat. Nach archäologischen und geschichtlichen Angaben setzte mit dem ersten Jahrzehnt des 13. Jahrhunderts eine ziemlich rasche Verschmelzung der Liven mit der lettischen Bevölkerung ein. Die Liven haben sich relativ schnell und massenweise die lettische Sprache angeeignet, ohne diese jedoch gründlich zu erlernen. Deshalb kommt auf einstigen livischen Gebieten das livische Substrat stark zum Vorschein und spielt als Mitursache bei der Bildung und Aufgliederung von Dialekträumen des Lettischen eine entscheidende Rolle.

Man unterscheidet im lettischen Dialektraum drei Hauptdialekte. Die livonischen Mundarten des Lettischen (d. h. der tahmische Dialekt und der

früher von Liven bewohnte westlivländische Teil des mittellettischen Dialekts) sind u.a. durch folgende phonetische Erscheinungen charakterisiert:

- lange Suffixvokale werden (in der Regel) gekürzt (Endzelin 1922: 43 ff.): die Kürzung der suffixalen Längen gehört zu den Hauptmerkmalen der livonischen Mundarten; die ostseefinnischen Sprachen kennen Längen ursprünglich nur in den Wurzelsilben;
- der regelmäßige Schwund der gemeinlettisch gekürzten Endsilbenvokale, wobei in der unmittelbar vorhergehenden Wurzelsilbe vor stimmhaften Konsonanten Ersatzdehnung eintritt (Endzelin 1922: 55–56); hieraus ergibt sich, dass im Livonischen, wo die kurzen Endvokale geschwunden sind, in manchen Verben Konjugationsformen lautlich zusammenfallen mussten, so z.B. wird in der Regel in der Konjugation die Form der 3. Person auch für alle übrigen Personen beider Numeri gebraucht, d. h. für die 1. und 2. Person Sing. und Plur. (Endzelin 1922: 554 ff.);
- in allen livonischen Mundarten hat das Genus femininum starke Einbußen erlitten (Endzelin 1922: 341 ff.): das Genus masculinum verbreitet sich in der Flexion und Konstruktion auf Kosten des weiblichen Geschlechts; am weitesten verbreitet ist der Gebrauch maskuliner Formen von Pronomina, die als Subjekt oder Objekt feminine Nomina vertreten, z.B. *viņč* pro *viņš* und *viņa* 'er, sie'. Auch in den nicht livonischen Mundarten hört man gelegentlich, dass Frauenzimmer in bezug auf sich maskuline Formen gebrauchen: *es pats* 'ich selbst', pro *es pati*. Die ostseefinnischen Sprachen bezeichnen nämlich kein grammatikalisches Genus, und daher werden z.B. die Begriffe 'er' und 'sie' mit einem und demselben Pronomen bezeichnet.

Über die Konsequenz der phonetischen Substitution im Entlehnungsmaterial livischer und estnischer Herkunft

Einige alte und neue Verknüpfungen erscheinen mir nicht besonders überzeugend oder sogar zweifelhaft, weil die phonetische Substitution solche Etymologien nicht unterstützt. Ostseefinnische Wortstämme des Lettischen können in vielem urphonetische Verhältnisse des Ostseefinnischen widerspiegeln, sogar noch weiter zurückreichende, ursprachliche Fakten bewahren. Die Entwicklung des estnischen Vokallauts *õ* ist bekanntlich in gesonderten

Teilen der estnischen Sprachen unterschiedlich verlaufen. Die estnischen Lehnwörter im Lettischen beweisen, dass die Vokale *u*, *a*, *e*, *o* und vielleicht sogar *i* in der lettischen Umgangs- und Dialektsprache Substitute des kurzen *õ* sein können. Es lässt sich jedoch nicht eindeutig feststellen, unter welchen Bedingungen welches Substitut zur Anwendung kommt. Daraufhin kann konstatiert werden, dass weder die Baltologen noch die Finnougristen diesem Problem ausreichend Aufmerksamkeit geschenkt haben.

Lautsubstitute von est. *õ*:

- *õ* > *o* (*korba* 'ein Wald' EH I: 639, vgl. est. *kõrb* 'großer Wald, Dickicht (auf Moorgrund), Einöde', *polme* 'eine Fischerstange (zweizinkige, hölzerne Gabel) zum Fortstoßen des Netzes unter dem Eis' ME III: 375, vgl. est. *põlme id.*);
- *õ* > *e*, *ę* (*jemšika* 'ein kleiner Knabe, Knirps' ME II: 110, vgl. est. *jõm(p)sik(as)* 'der Knirps, das Kerlchen, der Dreikäsehoch', *pender(i)s* 'der Magen (bei Mensch und Tier), der Bauch' ME III: 199–200, vgl. est. *põnder* 'kurz und dick; Knollen, Erhöhung', *rēngas* 'das Band' ME III: 511, vgl. est. *rõngas* 'Ring, Metallring', *slekšas*, *slekšis* 'Mausefalle', vgl. est. *lõks* 'die Falle', *tēldas*, *teldes* 'ein bedeckter Wagen, Karosse' ME IV: 159, vgl. est. *tõld* 'Kutsche');
- *õ* > *u* (*murda*, *murds* 'ein aus Ruten geflochtener Setzkorb' ME II: 667, vgl. est. *mõrd id.*, *pulgot* 'üble Nachrede führen, schmähen, verklatschen; fressend schädigen', vgl. est. *põlgama* 'verachten; verschmähen', liv. *p^uolgõ* 'schmähen, lästern, tadeln, verachten', *zustrenes* 'Johannisbeeren' ME IV: 752, vgl. est. *sõstar* : *sõstra* 'die Johannisbeere');
- *õ* > *a* (*mazgāt* 'waschen' ME II: 571, vgl. est. *mõskma id.*);
- *õ* > *i* (*slikšins* 'eine (kleinere) Mausefalle' Raģe 1986: 98; Kersti Boiko (Boiko 1993: 92; s. auch Vaba 1995: 57) hat den in Ādaži registrierten Ortsnamen *Nilves-kalns* mit dem estnischen Appellativ *nõlv* 'die Berglehne' verglichen.

Die moderne estnische Sprache beruht auf drei stark unterschiedlichen Dialekten: nordostestnischer Küstendialekt, nordestnischer Dialekt und südostestnischer Dialekt, die direkte Fortsetzungen der Sprachen vorhistorischer ostseefinnischer Stämme sind. Der Küstendialekt verbreitet sich in dem nordöstlichen Küstenbereich. Nordestnisch wird im größten Teil des Landes gesprochen. Das Nordestnische bildet die Grundlage der Schriftsprache.

Südestnisch wird südlich von Tartu gesprochen und ist eine direkte Fortsetzung der Sprache des ehemaligen ostseefinnischen Ugala-Stammes (est. *ugalased*; von der (Selbst)benennung der Ugala stammt das lettische Ethnonym *igauni*, das wenigstens heutzutage unter den Letten nicht nur Südesten oder Angehörige von Ugala, sondern alle Esten bezeichnet). Im Norden könnte man den Fluss Emajõgi (dt. Embach) mit sumpfigem und bewaldetem Gelände als vorgeschichtliche Sprachgrenze zwischen den Nord- und Südesten betrachten. Wie weit nach Süden hinab in Ostlettland sich das südestnische Sprachgebiet erstreckt hat, muss vorläufig unbeantwortet bleiben. Der lettische Forscher Antons Breidaks ist der Meinung gewesen, dass die Vorfahren der Woten jene Ostseefinnen sein konnten, die in Ostlettland ansässig waren (Breidaks 1977: 245 ff.). Die Beweise und Behauptungen für solch eine Theorie sind nicht besonders überzeugend (s. näher Ariste 1978: 120 ff.). Diese Ostseefinnen, die einst in östlichen Teilen Lettlands siedelten, waren doch Südesten oder Ugalen. Die schnelle Assimilation der Südesten, die das heutige Nord- und Ostlettland bewohnten, begann in der zweiten Hälfte des ersten Jahrtausends nach Christi. Bis zum 12. Jahrhundert war das Zentrum Nordlettlands latgalisiert. Einige Forscher, die sich hauptsächlich auf die mündliche Überlieferung der letzten Sprachinsulaner von Leivu und Lutsi stützen, haben eine Migrationshypothese entwickelt, wonach die Leivus und Lutsis estnische Kolonisten waren, die am Anfang des 17. Jahrhunderts im Zusammenhang mit einer Estland und Livland heimsuchenden verheerenden Pest und Hungersnot oder spätestens Anfang des 18. Jahrhunderts infolge des Nordischen Krieges aus einigen südestnischen Gemeinden ausgewandert sind. Diese Migrationstheorie setzt jedoch eine Massenabwanderung voraus, für die es in den Geschichtsquellen keine Anhaltspunkte gibt. Von Einwanderung sprechen auch die vom lettischen Heimatforscher Jānis Kučers gesammelten Überlieferungen zur Siedlungsgeschichte der Gemeinden Lejasciems und Dūre in Nordlettland, gehört von Ortsansässigen leivuischer Abstammung. Literarische Einflüsse sind in diesen Erzählungen ganz offensichtlich (s. Vaba 1990c: 80 ff.). Es ist bemerkenswert, dass sich in dem umfangreichen Wortschatz lettischer Herkunft im Sprachgebrauch der letzten estnischen Sprachinseln (Lutsi und Leivu) nicht ein einziges Landschaftswort findet. Das ist eine Tatsache, die meiner Meinung nach von großer Bedeutung ist, weil sie dafür spricht, dass die südestnischen Sprachinseln Lutsi und Leivu in Ostlettland uralt gewesen sind. Freilich haben die letzten estnischen Sprachinseln

zu verschiedenen Zeiten von Estland her eine gewisse Auffüllung erfahren können. Es gibt z.B. im Leivuischen viele junge Entlehnungen aus dem Südestnischen. Die Kontakte der Leivus zu den Südesten waren eng, denn die Sprachinsel lag nahe der estnisch-lettischen Grenze, einige Dörfer etwa nur zwanzig Kilometer von ihr entfernt.

Bei Vergleichen mit lettischen Wörtern, die eventuell ostseefinnischer Herkunft sind, wäre zu diskutieren, ob sich feststellen lässt, woher es kommt, d. h. ob die Quelle Livisch, Südestnisch oder Nordestnisch ist. Divergierende Substitute könnten auf diese Frage eine erleuchtende Antwort geben, was ich nachfolgend an einigen Belegen demonstrieren möchte. Eine Lautsequenz *ks* ist im Südestnischen ausgeschlossen, weil hier ein sehr alter, für das Südestnische sehr typischer Lautwandel *ks* > *ss* stattgefunden hat (s. z.B. Tanning 1961: 18). Entlehnungsfälle mit der Sequenz *ks* sollten aus dem Livischen oder (wenigstens rein theoretisch) sehr späte Ankömmlinge im Lettischen sein, die aus irgendeinem nordestnischen Dialekt oder – was noch glaubwürdiger ist – aus der estnischen Gemein- oder Schriftsprache übernommen wurden, weil in diesen Idiomen die Konsonantenverbindung *ks* erhalten geblieben ist (s. auch Posti 1942: 161 ff.), z.B. lett. *pekse* 'dreschen', *rudzu peks(t)e* 'die Roggenernte (spöttisch)', vgl. estN *peks*, livK *p'eks* 'Prügel, Schläge', *peksēt* '(leicht) schlagen, oberflächlich dreschen', *peksīt*, *pekstēties* 'streiten, sich zanken', vgl. estN *peksma* 'schlagen, dreschen; prügeln', livK *p'eksō* 'schlagen, prügeln; klopfen', livS *pāks id.* ME III: 193–194; Raģe 1972: 211–218, lett. *pese* 'der Zündschwamm', vgl. estS *pess id.* ME III: 202–203.

Im Nordestnischen und im Kurlandlivischen ist die Lautsequenz *tk* bewahrt (s. auch Posti 1942: 160 ff.), im Südestnischen hat aber der für diese Sprache sehr typische Lautwandel *tk* > *kk*, in gewissen Fällen aber der Lautwandel *tk* > *tsk* (s. Tanning 1961: 19) stattgefunden, z.B. estN *kotkas*, vgl. livK *k"otkanōz*, *k"otkana* 'der Adler' > lett. *kotka* (EH I: 639), livK *putk* 'Halter', *putk(ōz)* 'Blume', estN *putk* 'die Röhre; der Stiel, der Stengel, der Halm; der Schierling (eine Pflanze)', vgl. estS *püts 'k, pütsik* und livS *puk 'k' 'Blume' > lett. puķe 'Blume' (ME III: 405–406), estS kitskma, kitskuma 'ausraufen, jäten', vgl. estN kitkuma, livK kitkō : kitkub > lett. gīckāt 'reißen (von Schuhwerk)' (ME I: 698), estS jākka 'anflicken, durch Ansetzen vergrößern', vgl. estN jātka > lett. jēka 'das Angehängte, Angeleimte', jēkāt 'lose annähen; ankleben, anleimen' (ME II: 109).*

Die wortanlautende Sequenz *jē-* statt erwartungsgemäßem *ja-* spricht für die westestnische Entlehnungsquelle (inklusive Saaremaa); eine (kurland)-livische Entlehnungsquelle kommt nicht in Betracht, weil sich die Einwirkung des wortanlautenden *j-* so geäußert hat, dass sich die vorderen Vokale im Livischen in die entsprechenden hinteren Vokale verwandelt haben (s. auch Posti 1942: 130): z.B. estW *jāda* 'Stück eines Setznetzes; eine Reihe von Netzen' (<http://www.eki.ee/dict/vms/>) > lett. *jēda, jēdus* (wird traditionell für ein livisches Lehnwort gehalten; ME II: 108–109), livK *jada*, estN *jada* 'die Reihe; das Beet' > lett. *jada, jads, jade* 'ein ganzer Satz von Netzen, wie sie im Meere aufgestellt werden' (ME II: 95), estW *jāgam* 'Haarwirbel' (<http://www.eki.ee/dict/vms/>), *jāgama* 'teilen, verteilen; sich zanken, sich streiten, einen Wortwechsel haben' > lett. *jēgums* 'die Menge, Masse; Verwirrung, Wirrwarr, Chaos' (ME II: 109; EH I: 562), *jēga = jēgums, jēgas* 'Zänkereien, Zerwürfnis' (EH I: 562), estN *jagama* 'teilen, verteilen; sich zanken, sich streiten, einen Wortwechsel haben', *jagelema* 'sich streiten' > lett. *jagalēties, jaglīties* 'tollen, albern, gebärden' (ME II: 95), estW *jāma* 'Fugenstelle; dummes, albernes Geschwätz' > lett. *jēma* 'ein Gemisch' (ME II: 110), estN *jama* > lett. *jama: liela jama* 'eine große Menge' (ME II: 95).

Die Deutschbalten als Vermittler bei der Übertragung und Verbreitung ostseefinnischer Lexeme im Lettischen

Eine interessante Frage im Rahmen der ostseefinnisch-lettischen Kontakte ist die Rolle und Bedeutung der Sprache der Deutschbalten als Vermittler bei der Übertragung und Verbreitung ostseefinnischer Lexeme im Lettischen. Die Lehnwörter in der Sprache der Deutschbalten wurden überwiegend aus der Ortssprache (so aus dem Lettischen bzw. aus dem Estnischen) übernommen. Es kommen aber zahlreiche Fälle vor, wo sich das unzweifelhaft ostseefinnische Wort im ganzen Baltikum verbreitet hat. Man kann auf deutschbaltische Vermittlung einiger estnischer Wörter im Lettischen hinweisen, die traditionell als direkte Entlehnungen aus dem Estnischen *resp.* Livischen behandelt werden (so z.B. J. Endzelin, K. Aben, S. Raģe und V. J. Zeps mit Berufung auf Vilh. Thomsen, aber auch andere Forscher).

Mit der deutschbaltischen Vermittlung müssen wir hauptsächlich wegen bestimmten phonetischen und semantischen Kriterien und Verbreitungsparametern rechnen. Das Deutschbaltische hat auch für das Estnische eine

(gewisse) Vermittlerrolle bei lettischen Wortentlehnungen gespielt. Zur Veranschaulichung seien an dieser Stelle einige Beispiele angeführt: est. *kukkel* 'Kuckel, kleines Brot', vgl. lett. *kukulis*, *pirr* 'Spirre, große graue Erbse (*Pisum arvense*)', vgl. lett. *spiras* (Vaba 1997c: 103–104, 157; s. auch Kiparsky 1936: 113) haben sich in ganz Estland, sowohl im Norden als auch im Süden verbreitet.

Ich möchte hier noch ein Beispiel gleicher Art anführen: deutschbaltisches *Kui* und *Kuje* 'großer kegelförmiger Haufen; z.B. Stroh, Heu, auch Holz; Feime, Wetterhaufen' (Kiparsky 1936: 46–47), lett. *kuja* 'großer Heu- oder Kornhaufen; Feime', vgl. liv. *kū'i* (< **kuhja*) 'Schober', est. *kuhi* : *kuhja*. Lett. *kuja* kann wegen seines kurzen *u* keine direkte Entlehnung aus dem Livischen resp. Estnischen sein: als Substitut für die ostseefinnische Sequenz *Vokal + h* gilt konsequent ein langer Vokal. Der Grund zur Annahme einer deutsch-baltischen Vermittlung ist vor allem darin zu suchen, dass – wie traditionell (Vilh. Thomsen, J. Endzelin, V. J. Zeps) – vom livischen resp. estnischen Original ausgegangen wird, das natürlich kein lettisches *kuja* hätte ergeben können.

Die ostseefinnische Sequenz *Vokal + h* (d. h. est. *-Vh-*, liv. lautgeschichtliches **-Vh-*) wird in allen glaubwürdigen direkten ostseefinnischen Entlehnungen durch einen langen Vokal bzw. Diphthong ersetzt, so wie in den folgenden Beispielen: *āmrija* 'der Fresser, Vielfraß, ein Mensch oder Tier, das gierig seine Nahrung verschlingt' (ME I: 239) < est. *ahm* 'Fresser, Schlinger', *ahmima* 'raffen; schlingen, verschlingen', *buojā* (*iet*) 'zugrunde gehen, verderben' (ME I: 361) < liv. *bu'ojō* 'zugrunde' (< **pohja* 'Grund, Boden'), est. *pōhja* (*minema*) 'zugrunde gehen', *kīla* 'das Pfand, Unterpfand' (ME II: 388) < liv. *kī'l* id., est. *kihl* 'die Verlobung', *tuols*, *tuole* 'ungehört' (ME IV: 285) < est. *tohl* 'das weiche Innere in Hörnern und Klauen, pelzige, schwammige Stelle (in Rüben), Hülle'.

Der *h*-Laut ist im Livischen unter dem Einfluss des Lettischen in allen Positionen geschwunden, so auch im Auslaut der hauptbetonten Silbe: in diesen Fällen erscheint an Stelle des kurzen Vokals (im Allgemeinen) ein langer Vokal oder Diphthong, der mit einem Stoßlaut verbunden ist (s. Posti 1942: 243 ff.; vgl. Lauri Postis Erklärung für Stoß (S. 245): „Wenn wir ... annehmen, dass sich zwischen *h* und dem nachfolgenden Konsonanten ein Schwavokal entwickelt hat, bereitet die Erklärung der Entwicklung keine Schwierigkeiten. Die Wandlung **nahka* > **nahga* > **nahaga* > ... *no'ogō* ist

durchaus möglich und erklärt ohne Schwierigkeit den langen Vokal ... ”; auch einige andere Forscher haben auf diese Erklärung hingewiesen). Wenn wir das oben Angeführte berücksichtigen, ist es natürlich schwer zu glauben, dass die im Dialektatlas des Lettischen (LDA) angebotenen ostseefinnischen Etymologien für lett. *pekerne* ’Spreu- od. Kaffscheune’ und *stakaļuogas* ’die Stachelbeere’ zuverlässig wären. Nach LDA sind die lettischen Wörter entsprechend aus den estnischen Originalen *põhk* ’die Streu, das Kurzstroh’ (s. LDA: 135) und *tahkel-mari* ’die Stachelbeere’ entlehnt (s. LDA: 79). Im Falle der ostseefinnischen Entlehnungen hätten diese lettischen Wörter erwartungsmäßig einen langen, nicht einen kurzen Vokal, etwa **pēkerne* und **stākaļuogas*.

Einige Ausführungen zu eventuellen Wörtern krewinischer Herkunft im Lettischen

Das Krewinische ist ein Dialekt des zur Südgruppe des Ostseefinnischen gehörenden Wotischen. Der Zeitpunkt der Trennung des Krewinischen vom übrigen Wotischen lässt sich ziemlich genau bestimmen, nämlich um das Jahr 1444. Das Siedlungsgebiet der Woten erstreckte sich zu dieser Zeit von der Narva bis zur Linie Peterhof-Hatsina im Osten. Dieses Gebiet war damals Schauplatz kriegerischer Auseinandersetzungen zwischen dem Deutschen Orden und Novgorod. Die Kriegsgefangenen dienten unter anderem dazu, das Gebiet zu den Litauen abzusichern, denn der Hintergrund hierfür waren wiederum kriegerische Auseinandersetzungen zwischen dem Deutschen Orden und Litauen. Der Deutsche Orden musste schon viele Gefangene mit sich geführt haben, denn bei einer geringen Zahl wäre es kaum wahrscheinlich gewesen, dass sie gut 400 Jahre als krewinische Sprachgemeinschaft in einer fremden Umgebung hätten überleben können. Man wird die Zahl der Kriegsgefangenen auf etwa 2000 bis 2500 taxieren können (Winkler 1997: 16). Das Krewinische wurde südöstlich von Bauska in Kurland bis hin zur Memel, dem Grenzfluss zu Litauen, inmitten lettischen Sprachgebiets gesprochen. Bezeugt ist das Krewinische auf folgenden Gütern: Jaunsaule (dt. Neu-Rahden), Ānes-Mēmele (dt. Hahns-Memelhof), Krusa (dt. Krussen) und Mēdumuiža (dt. Wittwenhof). Der Umfang des krewinischen Siedlungsgebiets ist jedoch nicht ganz klar. Die Krewinen haben höchst wahrscheinlich in 13 Gemeinden in den Kreisen Bauske, Mitau und Friedrichsstadt gewohnt, d. h. das Siedlungsgebiet hat sich von Westen nach Osten über reichlich 100

km erstrecken müssen. Die ersten krewinischen Sprachproben stammen aus dem Jahre 1774, die letzten einigermaßen zuverlässigen aus dem Jahre 1846, danach hörte das Krewinische auf als lebendige Sprache zu existieren, d. h. die Sprachträger wechselten zum Lettischen über. Das gesamte überlieferte Material umfasst insgesamt etwa 1300 Wortformen unter 113 Lemmata (Winkler 1997: 11). Es gibt aber noch eine Quelle zum Kennenlernen dieser ausgestorbenen osteseefinnischen Sprache, die fast keine Beachtung gefunden hat, und zwar die lettische Mundart aus der Umgebung von Bauska. Ich habe in meinem Aufsatz „Kā tālāk. Dažas domas par Baltijas jūras somu valodu leksikālo somugrismu pētišanu latviešu valodā” (Vaba 2002a: 77 ff.) auf einige Dialektwörter von Bauska, die eventuell krewinischer Herkunft sind, aufmerksam gemacht. Zu solchen Wörtern dürften u.a. gehören:

- *kurika* 'ein Schlägel des Holzhackers' (nach ME II: 322 aus der Gegend um Skaistkalne (dt. Schönburg) aufgeschrieben), im krewinischen Material nicht belegt, vgl. wot. *kurikka* 'Keule' (VKS 2: 309); Zeps (1962: 129) hat das Dialektwort *kurika* 'ein Schlägel des Holzhackers' traditionell (wie z.B. Aben 1957: 206) mit est. *kurik(as)* 'die Keule, der Schlägel, der Bleuel' verknüpft und bekundet höchstes Erstaunen über das unerwartete Verbreitungsfaktum des Wortes: „Est *kurik* fits according to form, but the locality bSk [= Skaistkalne] is unprecedented for a solitary attestation of an Est loan”;
- *kacības* in der Redensart *kacībās iet* 'bei Wöchnerinnen Besuche machen' oder *kacībās lūgt* 'zu Gaste bitten nach der Kommunion' (nach ME II: 131 und EH I: 573 aus Vecsaules (dt. Alt-Rahden), Zalva (dt. Salwen) und Skaistkalne (dt. Schönberg) registriert); lett. *kacības* kann keine estnische, weder nord- noch südestnische Entlehnung sein (wie im LDA: 95 vorausgesetzt wird), sondern sollte krewinischer Herkunft sein, im krewinischen Material nicht belegt, vgl. wot. *kattsō/laizōD*, *kattsō/laizōD* 'Begrüßungsbesucherinnen bei einer Wöchnerin' (VKS 2: 130–131);
- *sapans* 'eine Art Kopfbedeckung der Frauen': *sapans līdzināms maisam, kam mala vaļā* (ME III: 697), vgl. krew. *sappan*, *sappanad* 'Mütze der Weiber, Schleier', vgl. wot. *sapana*, *sapano* 'eine mit einem Schwanz versehene Kopfbedeckung' (Winkler 1997: 327); über die Etymologie des wotischen Wortes s. Vaba 2000: 390–410.

Mit einem Fragezeichen versehen vielleicht auch:

- *juoms* mit einer spezifischen Bedeutung 'eine Flusskrümmung' (registriert in Skaistkalne (dt. Schönberg); im krewinischen Material nicht belegt), vgl. wot. *joom(a)*, *joomi* 'Schiffsweg, Kielwasser; die Meerenge, Sandbank' (VKS 1: 333), getrennt von lett. *juoma*, *juomis*, *juoms* 'die Tiefe zwischen zwei Landbänken, eine Tiefe zwischen Untiefen; versumpfte Niederungen, welche sich parallel zum Meeresstrande hinziehen und voneinander durch sandige, meist bewaldete Erhöhungen getrennt werden; die Meerenge; eine kleine Wiese zwischen Feldern', das livischer oder estnischer Herkunft ist (s. Näheres oben);
- *ņirmināt* 'unanständig, licherlich essen': *ņeņirmini gaļu* (nach ME I: 904 in Bauska registriert), im krewinischen Material nicht registriert, vgl. wot. *nirttši* = *nirkko* 'ein schlechter, schwacher Esser' (VKS 4: 55).

In Anbetracht der Unerforschtheit dieses Themas, lässt es sich vorläufig noch schwer abschätzen, wieviele lexikalische Krewinismen es in lettischen Mundarten um Bauska gibt.

Das hier erörterte Thema und die dabei aufgeworfenen Fragen können auf eine durchaus lange Forschungstradition verweisen, trotzdem lassen sich noch viele ungeklärte Tatbestände entdecken.

MIS ON LÄTI METEOROLOOGILISES SÕNAVARAS PÄRIT LÄÄNEMERESOOME KEELTEST JA VASTUPIDI

Läti keeleuurijail on tähelepanuväärseid saavutusi läti sõnavara paljude temaatiliste rühmade süsteemsel uurimisel, sh. nt. toidunimetused, peakatted, mõningate murrakute külakäsitööliste sõnavara jt. Läti sõnavara uurija Benita Laumane on publitseerinud mahuka uurimuse „Smalki lija zelta lietus. Dabas paradību nosaukumi latviešu valodā I” [= Sadas peent kuldset vihma. Loodusnähtuste nimetused läti keeles I] (Liepāja: Liepājas Pedagoģijas akadēmija 2005). Selles töös analüüsib Eestiski hästi tuntud Läti keeleteadlane rahvapärast meteoroloogiasõnavara. Tema doktoritööna kaitstud läti kalanimedele pühendatud monograafia „Zivju nosaukumi latviešu valodā” (1973) leidis kohe pärast ilmumist Eestis laialdast ja väga positiivset vastukaja (vt. nt. Ariste 1973) ja on üha sageli tsiteeritav töö. Seejärel on uurija sulest ilmunud mahukad monograafiad Läti ranniku kalapüügikohtade nimedest (1987) ja läti kalastusalasest sõnavarast (1996). Laumane teaduslikud publikatsioonid kuuluvad Läti keeleuurijate nende tähelepanuväärsete saavutuste valdkonda, mis käsitlevad süstemaatiliselt läti sõnavara temaatiliste mõisterühmade kaupa. Analoogilisi uuringuid eesti sõnavara kohta on tehtud paraku tagasihoidlikumalt.

Loodusnähtusi kajastava mõisterühma leksikon on ulatuslik ja mitmeplaaniline. Uurimuses on ühtekokku analüüsitud 2500 loodus- ja ilmastikunähtustega seotud sõna (*incl.* foneetilised ja morfoloogilised variandid ning fraseologismid). Ohtralt on nimetusi neis temaatilises rühmis, mis tähistavad inimesele ebasoodsaid ilmastikuolusid (vihm, lörts) ja ohtlikke loodusnähtusi (äike). Mitme loodusnähtuse verbaalne väljendamine on seotud muistsete rahvauskumuste ja tabudega (nt. äikese nimetused). Laumane analüüs hõlmab asjaomase sõnavara semantilise, etimoloogilise ja mõneti ka areaalse aspekti. Laumane on püüdnud välja selgitada läti meteoroloogilise sõnavara laenukihistused ja otsinud semantilisi rööbikuid. Selleks on ta vaatlusvälja kaasanud naaberkeelte, s.o. leedu, eesti, liivi, vene, poola

ja saksa keele vastava leksika. Mind on huvitanud see, mida autor on välja selgitanud ja esitanud läti keele läänemeresoome, s.o. eelkõige liivi ja eesti päritolu meteoroloogilise sõnavara kohta. Laumane nendib, et läti meteoroloogiasõnavaras on liivi ja eesti laene Vidzemes ja Põhja-Kuramaal, seega on valdavalt tegemist üsna kitsalt levinud paikkondlike sõnadega. Toetudes peamiselt Valdis Zepši, Silvija Raģe ja Elga Kagaine laensõnauurimustele, on Laumane esile toonud mitmeid liivi ja/või eesti sõnalaene. Kuid Laumane on esitanud läti ilmastik sõnadele ka uusi, minu arvates valdavalt õnnestunud liivi *resp.* eesti etümoloogiaid.

Varasematele töödele toetudes on Laumane toonud esile järgmised liivi (või eesti) päritolu laenud: *ķekas* pl. 'veepinnal ujuv jää, jäätükid' < lv *kākk* 'jääpank / Eisstück', ee *kākk* 'lumepall / Schneeball' (vt. Zeps 1962: 131; Raģe 1986: 45–46); *ķilas* / *ķīlas* 'veepinnal ujuv jää' < lv *k'īl'až* (*jei*) 'kiilasjää / glattes Eis', ee *kiilas(jää)* *id.* (vt. Zeps 1962: 136); *mulks* 'tume koht (tühemik) kuud või päikest ümbritsevas valguserõngas' < lv *mulk* 'aiamulk / Durchgangsöffnung im Zaun, Zauntür', ee *mulk id.* (vt. Zeps 1962: 153; Kagaine 2004: 147); *soga* / *suga* jt. 'ujuv jää' < lv *sogā* 'veesegune lumi; jääkoorik, -kirme / Schnee mit Wasser gemischt; Eiskruste', ee (*jää*)*soga* 'jääsupp / Eis mit Wasser gemischt' (vt. Zeps 1962: 186; Kagaine 2004: 198–199); *tilka* 'jääpurikas' < lv *tīlķka id.*, ee *tilk* (vt. Zeps 1962: 191; Kagaine 2004: 207–208).

Eelistavalt eesti laenuallikale on Laumane osutanud järgmiste ilmastikunähtusi tähistavate sõnade puhul: ? *lorcis* 'lörts, märg lumi', *lorcēt* 'märga lund sadama', vrd. ee *lor'ts(akas)* jt. 'jame vihmapiisk, lai lumehelvest / dicker Regentropfen, breite Schneeflocke', *lörts* 'märg lumi' (vt. Kagaine 2004: 133–134); *tilaka* 'jääpurikas', vrd. ee *til'l': mere/til'l' id.* 'väikesed jääpangad / kleine Eisschollen' ja ee *til'k* 'piisk / Tropfen', kuid laenuallikaks on semantilistel kaalutlustel minu arvates siiski pigem eesti vaste, millega on seotud Hiiu- ja Saaremaa (*jää*)*tila* 'jääpurikas'; *tilēns* 'jääpurikas', vrd. ee *tila id.*, aga kuna kõnealune sõna on registreeritud Bauska piirkonnast, oletab Laumane laenuallikaks esitamata võimalikku kreevini laenu; olgu siinkohal juhitud tähelepanu kreevini sõnakujule *tilzin'* dem. 'tilk, piisk / Tropfen' (vt. Winkler 1997: 336); *tosīgs* 'lāmbe, sonnune' < ee *toss* 'aur; leitse' (vt. Zeps 1962: 193; Kagaine 2004: 211–212); *tunga* 'jääsulg, -pais', *tungāties* 'rūsima (jää kohta), jääsulgu moodustama' < ee *tung* 'surve, tulv', *tungima* 'suruma, trügima', *tunglema* 'trügima, tõuklema, rüselema' (vt. Zeps

1962: 195; Kagaine 2004: 215). Zepsile (1962: 192) toetudes on Laumane oletanud, et lt *tipa* 'jääpurikas' on liivi päritolu sõna, vrd. lv *ti'b* 'käbi- või jääpurikakujuline ripats uksel / zapfenartiges Gehänge in der Tür', ee *tiba* 'tilk, piisk; tila'. Arvan, et eesti laenualus on semantilistel kaalutlustel usutavam, kui Zepsi poolt esitatud liivi etümoloogia. Etümoloogiliselt huvitav juhtum on lt *pilka* 'jääpurikas räästas; tilk nina otsas / Eiszapfen am Dach; ein Tropfen an der Nase'. Endzelīnsile toetudes on Laumane selle sidunud läti verbiga *pilt* = *pilēt* 'tilkuma / tröpfeln' (ME III: 215). Tõenäoliselt on tegemist kontaminatsiooniga ee *tilk* + lt *pile* 'tilk, piisk / der Tropfen'.

Täiesti uue, minu arvates õnnestunud läänemeresooe etümoloogia on Laumane esitanud sõnale *sīnags* jt. 'peenike vihm, uduvihm', vrd. ee *sōōn* : *sōōna* 'õhukene, laiguline pilv / Wolkenstreifen, -strich', *sōōnene* (*ilm*) 'sombune ilm / trübes Wetter', *sōōnetama* 'vihmale kiskuma', vrd. ka lv *sōin'astō* / *sōn'astō* 'hallitama hakata, läpatada / etwas anschimmeln'; eesti-liivi sõnatüvi esindab velaarset (tagavokaalset) tüvevarianti läänemeresooe tüvest *seene-* 'seen' (vt. ka EEW IX: 2973–2974).

Mõni raamatus esitletud liivi *resp.* eesti etümoloogia jääb küsitavaks või vajab edasise uurimistöö käigus veenvamaid argumente. Nii ei ole läti murdesõna *pennes* pl. 'jääpurikad' sidumine eesti laenualuslega *penn* 'sarikapenn; kanaõrs' (nii ka Kagaine 2004: 159–160) usutav. Sellele olen tähelepanu juhtinud ka varem (Vaba 2005b: 670). Toodud kõrvutusele räägib vastu paljukordset kinnitust leidnud tähelepanek, et konkreetseid esemeid vms. tähistavate monoseemiliste laenude puhul täheldatakse identset või laenuallika semantikale maksimaalselt lähedast tähendust.

Varasemates uurimustes (Endzelīns, vt. ME IV: 216; Zeps 1962: 193; Raģe 1986: 105–106) on 19. saj. läti leksikograafias registreeritud *tore* 'jääpurikas' kõhklemisi seotud eesti sõnaga *tori* 'katuserenn, räästarenn; vool / Röhre, Rinne, Dachrinne; Strom'. Laumane näikse seletusega nõustuvat (lk. 313–314). Kõrvutus pole usutav. Läti uurijatel on jäänud tähelepanuta lv *to'r'* / *torā* 'jääpurikas / Eiszapfen' (LW: 427b), mis ongi kõnealuse läti sõna usutav laenualus; siia võib lisada veel tõenäoliselt samasse sõnaperre kuuluva ee murd. *torikas* 'tatitilk nina otsas, tatitolk'.

Jääkirmet või õhukest jääd tähistavatele läti murdesõnadele *juma* / *jums* 'õhuke, mõnikord lumesegune ajujää jõgedel / dünnes, zuweilen mit Schnee gemischtes Treibeis auf Flüssen' ja *ķirza* / *ķirze* 'jääkirme, õhuke jääkiht vee peal' on Laumane esitanud eesti etümoloogia. Lt *juma* laenualusena on

pakutud ee *juhim* 'segadus, segane olukord, sassisolek / Verwirrung, verwirrter Zustand' ja läti sõnale *ķirza* aga ee *kirs* 'jääkirme / dünne Eisschicht'. Läti *jume* päritolu tuleks veel kaaluda: ebalust tekitab nii foneetiline substitutsioon kui ka selle üliharuldase, vaid Wiedemanni sõnaraamatus registreeritud sõna *juhim(us)*, ka *juhin id.* (vrd. EEW II: 561) kuulumine teistesse, läti esinemusega semantiliselt halvasti haakuvatesse mõisterühmadesse. Siinkohal juhin tähelepanu ee *jumi*-tüvele, millega mh. on seotud Pärnumaalt registreeritud jääpurika nimetused *jum(m)ikas*, *jumi/kara* ja mis esinevad ka Heinrich Gösekeni sõnaraamatus (1660: 171) kujul *Jummick*, *Junkara* (vt. ka EKMS I: 822 *Jää*). Selle eesti sõnatüve etümoloogia ei ole siiski selge (vt. EEW II: 569; *jumi*-tüve on varasemates etümoloogiaalastes töodes kõhklemisi peetud balti laenuks, nii nt. SKES I: 123, kuid SSA 1: 247 seda oletust enam ei esita). Lms *kirsi* on balti päritolu, seega on läti murdesõna puhul tegemist tagasi-laenuga (vt. Koivulehto 1979: 132–135; vrd. siiski ka SSA 1: 372).

Laumane on juhtinud tähelepanu läti ja eesti keele ühistele saksa päritolu rööplaenudele: lt (*ledus*) *klipa* 'ujuv jääpank või jääkuhjatis', ee *klipp*, ka *lipp* 'veealune kalju / Steinsplitter'. Ilmselt on läti ja eesti keeles ka ühiseid rööplaene vene keelest, võib-olla esindab sedalaadi juhte nt. lt *sipināt*, ee *Vas sipatamma* 'tibama, udutama'.

Läti meteoroloogilise sõnavara mõnele osale on väga iseloomulik deskriptiivsõnade suur osakaal, sh. eriti märga lund vms. tähistavate sõnade hulgas. Siin on oluline taas kord tähelepanu juhtida sellele, et läti ja eesti ning liivi keeles on arvukalt lähedase häälikuehituse ja semantikaga deskriptiivset sõnavara, mille puhul geneetiline seos pole selge (Vaba 2002a: 84). Toon vaid mõned näited: lt *grabināt* – ee *rabistama* 'rabinal vihma sadama', lt *čabināt* – ee *sabistama* 'peenikest, nõrka vihma sadama', lt *pļoncka* – ee *lonts* '(lume)-lörts', lt *šļēpa* / *žļēpa* – ee *läpp* 'lörts', lt *šļocka* jt. – ee *lots* jt. 'märg lumi', lt *žļēgi*, *šļēgi* pl. 'jääsupp' (? < kasks *slagge*) – ee (*jää*)*lōga*, *lāga* 'jääkirme, õhuke jää', lt *žloga*, *šloga* 'märg lumi, lörts' – ee *loga id.* jne. Teisalt aga on selles mõisterühmas ridamisi juhte, mida on raske(m) tõlgendada deskriptiivideks. Praegune uurimisseis ei võimalda öelda, milline on nt. järgmiste läti ja eesti häälikuliselt ja semantiliselt lähedaste sõnapere etümoloogiline suhe: lt *drepenēt* 'aeglaselt lund sadama / langsam schneien' – *rāpotamma* jt. Vas Rāp 'lörtsi sadama, tibutama', *rāps* PJg Äks'piisk, tilk', *rāpsuma* Pā 'lumest läbimärjaks saama / ganz nass werden (durch Schnee)' jt. (vt. ka EEW VIII: 2604); lt *gāle* jt. 'kiilasjää, jäide / Glatteis' ja/või *at/kala* jt. *id.* –

ee *kolak(as)* jt. 'kelts', *kolt* Jäm, *kolts* Tõs Pst Hel 'jäätükk', *kolss* Ran Rõn *id.*, *lume/kolss* Mär Ran 'viimane lumi', *koljak(as)*, *kollak(as)*, *kolle* Plv 'jääkamakas' (siin esitletud eesti materjal on etümoloogiliselt läbi töötamata); lt *līte* / *līts* jt. 'jääpank / Eisscholle' – liit: *liidu* Khn 'kindel jää, mis maa ja madalike vahel kinni', *liit* Jäm 'jäätükk, -pank meres', *liit* Hää 'tuule tekitatud lõhe ehk suurem pragu merejääs' (Laumane oletab, et läti sõnatüvi on laen leedu keelest, lk. 323); lt *sērā* 'vihmapilv', *sērains laiks* 'äikesesilm' – lv *sār* 'vihmavaling, vihasagar, rahehoog, tihe lumesadu / Schauerwolke, Regen-, Hagel-, Schneeschauer', *pit 'kīs-sārōd* 'äikesevihm / Gewitterschauer', ee Lut *sāāris/pää* 'pilvesagar selges taevas, mis toob vihma', ? *saar* Kam San Har Rõu Plv Vas Se 'vihmahoog', *saaris/pää* Vas Se Lut *id.* (? < *sagar id.*, vrd. lv *zāgār* 'vihmavaling, tuisk, rajuilm, vihma-, lume, äikesevilv / Schauer, Gestöber, Unwetter, Regen-, Schnee-, Gewitterwolke', vt. EEW VIII: 2652; Zeps 1962: 183 on esitanud lt *sēra* ?-ga liivi laenuks; lt *tiens: tiens gaiss* 'selge ilm', *tienuot* 'vaibuma, vaikseks muutuma, tüünduma (meri)' – ee *tüüne* / *tööne* jt.: *t. ilm* 'vaikne ilm'.

Kuna liitsõnamoodustus ei ole balti keeltele iseloomulik, on erakordselt huvipakkuv Laumane tähelepanek, et loodusnähtuste nimetuste loomisel on liitsõnade osakaal märgatav eriti läti keele liivipärastes murrakutes.

Laumane on jälginud läti ilmastikunähtuste semantilisi paralleele naaber-aladel. Semantiliselt sarnased nimetused võivad kõnelda keele- ja kultuuri-kontaktidest, kuid võivad rajaneda samalaadsetel sõltumatutel assotsiatsioonidel, nt. jääpurikanimetuste tuletamine sõnadest semantikaga 'tilk' ja 'tilkuma'. Loodusnähtuste nimetuste moodustamisel on semantilisel sõnamoodustusel väga oluline koht. Huvipakkuvad on fraseoloogilised sõnaühendid ilmastikunähtuste tähistamiseks. Autor on esile toonud semantilisi rööpsusi läänemeresoome keeltega, nt. äikese tabuliste nimetustele *vecais*, *vecais tēvs* 'vanamees' esitab ta Kagaine töödele toetudes semantilise rööbiku ee *vanamees* (lk. 209); siinkohal on sobilik mainida, et veelgi üldisemalt on eesti keelealal levinud samasisulised *äike(ne)* ja *kõu*. Semantiliselt rööpsust leidunuks veelgi enam, seda võib täheldada mitmes monograafias käsitlemist leidnud temaatilises alarühmas. Näitena võib nimetada päikeseloojangut tähistavaid ideomaatilisi väljendeid *saule iet pie Dievā* / *saule iet Dievā* – eeL *jumalide* / *jumalahe minema* jt., pilvenimetusi, nt. lt *debešu gabali* – ee *pilve tükid*, lv *pīla-kabāl* 'Wolkenstück', lt *lietus laiva* – ee *vihma lae(v)* 'laevakujuline tume pilv üle poole taeva, kuulutab vihma' jne.

Eesti keelealal on arvukalt loodusnähtustega seotud sõnavara, mis on ürgset balti päritolu, nende hulgas *aur*, *hall* : *halla*, *härm(atis)*, *karss* 'jäide', *kirme*, *kirs* 'õhuke jääkirme', *kõu* 'äike', *marg* 'täiskuu', *rahe*, *rõud* 'kelts, külmunud maapind', *ränd* 'lörts, õhuke lumekord', *tara*: *kuu t.* 'valguserõngas ümber kuu', *päikese t.* 'nähtav rõngas ümber päikese', *tere* '(päikese)kiir', *terendama* 'kangastuma, õhus peegelduma', *videvik* 'õhtupoolne poolpime aeg'. Uuemaid läti laene on päriseesti keelalalt teada vaid üksikuid: ? *kapl* 'lume-, jääkamp', ? *laas* 'jäme vihmapiisk / grosser Regentropfen', *raut-sima* 'külge hakkama (sula lume kohta)', kuid arvukamalt on neid registreeritud Põhja-Lätis kõneldud, nüüdseks hääbunud Leivu murrakust: *badebeš's'i* pl. 'udu', *dutsend* 'müristab (äike)', *gaissa* 'õhk', *kaavi* / *kavõidzõ* pl. 'virmalised', *kupan* 'lumehang', *ladu* 'jääkord veel', *paarkun* 'pikne, müristamine, äikeseilm', *rout's's* 'müristab (äike)', *š'l'ääk* 'lumelobjakas' ja Latgales kõneldud, nüüdseks hääbunud Lutsi murdes *latak* 'jääpurikas' (Vaba 1997c).

Liivi keeles leidub samuti ilmastikunähtustega seotud läti päritolu sõnu, mis on ka Laumane poolt esile tõstetud, sh. *bulà* 'kuum (ilm); uduloor, vine / schwül und trocken (Wetter); Dunstschicht', *šl'ogà*, *šlo'ddõr* ja *šlā'ddõr* 'märg lumi, lobjakas / nasser Schnee', *vīšsõl* 'uduvihm / feiner Nebelregen', lvS *varvīkš* 'vikerkaar / Regenbogen'. Siinkohal tuleks tähelepanu juhtida sellele, et läti päritolu meteoroloogilist leksikat leidub ka kreevini ainestikus, nt. **mukoli* 'pilv / Wolke', **saule* 'päike / Sonne', *žiben* 'välk / Blitz', **varuvīksni* 'vikerkaar / Regenbogen' ja veel mõned (vt. Winkler 1997: 355 jj.).

Eesti ega teiste läänemeresoome keelte kõnealust temaatikat ei ole samas mähus süstemaatilist läbi töötatud, seega annab Laumane monograafia häid orientiire analoogiliseks uurimuseks läänemeresoome keelte areaalis.

KĀ TĀLĀK? DAŽAS DOMAS PAR BALTIJAS JŪRAS SOMU VALODU AIZGUVUMU PĒTĪŠANU LATVIEŠU VALODĀ

Latviešu valodniecībā ievērojama nozīme tiek pievērsta latviešu un Baltijas jūras somu valodu kontaktu atspoguļošanai, kas ir ļoti apsveicams fakts. 1999. gadā iznākušajā „Latviešu valodas dialektu atlantā” (sk. LDA) etimoloģiskajos komentāros vairāk nekā 30 salīdzinājumos ir pieminēti igauņu cilmes vārdi un attiecīgi vairāk nekā 10 salīdzinājumos piemin lībiešu vārdus. Latviešu valodnieki ļoti aktīvi piedalījās 9. somugristu kongresā Tērbatā (07.–13.08.2000), kur tika nolasīti 3 referāti par latviešu valodas leksiskajiem kontaktiem ar Baltijas somu valodām: Kersto Boiko „Mõned läänemeresoome laenud läti keeles” (= Daži Baltijas somu valodu aizguvumi latviešu valodā), Elga Kagaine „Äusserungen der Relationen zwischen den baltischen und den ostseefinnischen Sprachen in Nordwestlivland aus der Perspektive der heutigen Dialektologie”, Brigita Bušmane „Проявление связей латышского языка с прибалтийско-финскими языками (на материале Дialeктологического атласа латышского языка)”. Minētie referāti publicēti izdevumā „Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum 7.–13.8.2000. Tartu. Pars IV. Dissertationes sectionum: Linguistica I” un „Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum 7.–13.8.2000. Tartu. Pars V. Dissertationes sectionum: Linguistica II” (Tartu 2001). Īpaši liels ir Latviešu valodas institūta pētnieces, Dr. habil. philol. Elgas Kagaines ieguldījums Baltijas somu valodu un kultūras kontaktu izzināšanā.

Šajā apskatā man gribētos izteikt dažas domas galvenokārt par problemātiku, kas saistās ar Baltijas somu cilmes leksikas pētīšanu.

Aizguvumi vai substrāts?

Stingri ņemot, daudzos gadījumos mums acīm redzot jārunā nevis par Baltijas somu valodu aizguvumiem kā par latviešu un somugru kultūru un valodu savstarpējo sakaru lieciniekiem, bet gan par latviešos asimilējušos Vidzemes un Kurzemes lībiešu, (dienvid)igauņu un krievu (Bauskas apkārtnes votu) atstāto substrātu latviešu valodā. Nav šaubu, ka, piemēram, latviešu izloksnēs sastopamie Baltijas somu cilmes ģeogrāfiskie apelatīvi attiecas galvenokārt uz substrāta leksiku: *auda* 'bedre / deep place in water', *juoma, juoms* 'dziļums jūrā starp diviem sēkļiem / deep water between two sandbanks', *kan-gars* 'paugurs / high path in a swamp', *kolka* 'smilšains rags / sandy cape', *lānis, lāns* 'biezoknis, tumšs mežs / thick forest with heavy (moist) undergrowth', *pada* 'zema vieta, ieklaka (laukā, pļavā) / low place in a field' u. c. (latviešu piemēri šeit un turpmāk lielāko tiesu tiek citēti pēc Zeps 1962). Pie substrāta noteikti pieder arī ar faunu un floru saistītā leksika un acīmredzot arī t. s. ģimenes leksika (piemēram, ēdienu nosaukumi).

Vai fonētiskā substitūcija ir konsekventa?

Lai pastiprinātu izvirzīto salīdzinājumu ticamību, noteikti būtu stingrāk jāievēro fonētiskās substitūcijas likumsakarības. Tāds iespaids rodas, tiklīdz iedziļināties jaunās etimoloģijās. Šo domu varētu ilustrēt ar sekojošiem piemēriem. Visai pārliecinoši salīdzinājumi runā par to, ka Baltijas somu valodu skaņu sekvenca *-Vh-* (t. i. ig. *-Vh-*, līb. **-Vh-*) praktiski bez izņēmumiem substituēta ar garo patskani vai ar divskani, nevis ar īso patskani: *āmrija* u. c. 'rīma / glutton' < ig. *ahm*, *buojā (iet)* 'nogrimt, aiziet bojā / to perish' < ig. *pōhja (minema)*, līb. *bu'ojō*, viensk. nom. *puoi* (< **pohja*), *ķīla* u. c. 'pledge, pawn, hostage' < līb. *kī'l*, ig. *kihl*, *pīlādzis* u. c. 'mountain ash' < līb. *pī'lōg*, ig. *pihlakas*, *tuols, tuole* 'bezragu- / hornless' ? < ig. *tohl*. Starp citu, sekvences *-Vh-* turpinātājs lībiešu valodā arī nevar būt īsais patskanis (sk. Posti 1942: 243 ff.). Ievērojot iepriekš teikto, nav pamata salīdzināt latv. *pekerne* 'pelūde, novietne pelavu glabāšanai' ar ig. *pōhk* 'pakaiši, pelavas' (sk. LDA: 135), jo sagaidāmā forma būtu noteikti ar garo *ē*, nevis ar īso *e*. Tā paša iemesla dēļ, manuprāt, nebūtu īpašas jēgas salīdzināt latv. *stakaļuogas* 'ērķšķogas' ar ģermāņu cilmes ig. *tahkel-mari id.* (sk. LDA: 79).

Salīdzināmajā materiālā nebūs atrodams neviens ticams gadījums, kur līdzskanis *n* sekvencē *VnC* vokalizētos līdzīgi tautosillabiskiem savienojumiem. Zepa pētījumā iekļauts tikai viens šāds gadījums, bet šā vārda Baltijas somu cilme ir ļoti maz iespējama: *buoga*, *buogs* 'bars, kaudze / clump of trees, group of animals' ? < ig. *pank* 'Klumpen, Haufen'.

Manuprāt, nebūtu pamata salīdzināt latv. *runiņa* '(rudzu) statiņš' (izplatīts Alūksnes apkārtnē) ar ig. *ron* ('g : *rongi* jeb *ronga* 'Reihe; Bündel; Büschel' (LDA, 105), jo visos ticamos aizgūšanas gadījumos igauņu *ng* tiek konsekventi saglabāts, nevis aizstāts ar *-n-*, piem. (pēc avotiem: Zeps 1962 un Raģe 1969) *kangars* 'high path in a swamp / paugurs', *kangas* 'loom / stelles', *konksis*, *ķenksis* 'two-pronged pitchfork / āķis', *linga* 'sling', *tēngas* 'dish of barley, peas, and beans / putraimi', *tunga* 'ice jam / ledus sastrēgums', *vanga* 'handle (of wood, rope, etc.) / stīpa', *vinga* 'vinga / tvans' un vēl daudzi citi piemēri.

Baltijas somu cilme latviešu vārdam *kangas* 'stelles' izvirzīta jau sen. Parasti šis vārds tiek salīdzināts ar līb. *kāngas* 'Gewebe'. Tagad LDA: 189–190 piedāvā hipotēzi, saskaņā ar kuru šis latviešu vārds tiek saistīts ar igauņu *kang* 'svira'. Pēc EKMS I: 960 arī Dienvidigaunijā (Rōuges apkārtnē) pazina vārdu *kanga* (dsk.nom.) ar nozīmi 'stelles'. Šo ziņu Igaņu valodas institūta izlokšņu krājumi tomēr neapstiprina (Vaba 1984: 506). Šo, manuprāt, ļoti veiksmīgo etimoloģiju īstenībā piedāvā etnogrāfe Aina Alsupe (sk. Alsupe 1986). Viņa pieļauj varbūtību, ka sākotnēji *kangas* varēja apzīmēt 'stelli stubs', un tikai vēlāk attiecās uz visu ierīci kopumā. Piemetināšu, ka tamlīdzīgu semantisku attīstību pārdzīvojis arī dienvidigaņu *peeled* (dsk.nom.) 'stelles', sal. ig. *peel* (vsk.nom.) 'Seitenstange'.

LDA: 156 interpretē latv. *stirpiņa* 'neliels, garens siena krāvējs' fonētisko variantu *tirpa* (pierakstīts no Rietumvidzemes, kā arī no Zemgales ziemeļdaļas) tā, it kā tas būtu radies igauņu vārda *tirp id.* ietekmes sfērā. Par šādu interpretāciju ļoti jāšaubās. Igaņu *tirp* pierakstīts no ļoti nedaudzām vietām Rietumigaunijas dienviddaļā (Pärnumaa) un pārstāv pavisam nesenu patapinājumu no Latvijas puses (Vaba 1997c: 219–220). Latviešu mobilo *s* fluktuācija taču neprasa katrā konkrētā zuduma gadījumā impulsu no Baltijas somiem.

Latviešu *razas* u. c. varianti 'dradži' (pierakstīti no centrālās Vidzemes) ļoti pareizi saistīti ar dienvidigaņu oriģinālu *rasu* [= *razu*] 'tauki / Fett' (LDA: 168), bet nav vajadzības izvirzīt latviešu varianta *razīnas* oriģinālam

ig. *rosinad* = latv. *rozīnes*, kas pēc EKMS II: 525 pierakstīts Ziemeļigaunijā no Harju apriņķa ar nozīmi 'dradži' (starp citu, gadījums uzskatāms par tīru okazionālismu, jo citi igauņu izlokšņu krājumi to neapstiprina): te ir runa par visparastāko metaforisko pārnese, kas varētu notikt arī uz vietas pašā latviešu vidē bez jebkādas ārējās ierosmes.

Baltvācu valoda kā starpniekvaloda

Šo starpniekvalodas faktu nedrīkst aizmirst. Latviešu valodā reģistrēti piemēri *kiligunda* 'novads / unit of Couronian and Livonian political organization' (sal. lībS *kīled* 'verlobung', ig. *kihelkond* 'draudze kā teritoriāla vienība / Kirchspiel'), *kuja* 'kaudze, guba / big hay- or grain-stack' (sal. līb. *kū'i* < **kuhja*, ig. *kuhi*), *rija* 'threshing-kiln' (sal. līb. *rī'* 'scheune zum darren des kornes', ig. *rehi* < **rīhi*) un acīmredzot vēl daži citi šāda tipa piemēri ar īso patskani pirmajā zilbē gaidāmā garā patskaņa vietā liecina par to, ka vārdi nav pārņemti tieši no Baltijas somiem, bet gan aizgūti ar baltvāciešu starpniecību. Arī daudzos citos gadījumos jāreķinājas ar baltvācu valodas starpniecības iespēju: tādām pieņēmumam par labu runā vai nu vārda fonētiskais ietērps vai izplatības areāls, kas tādos gadījumos pārsniedz „somugrismu zonas” robežas vai pierakstīts ārpus „zonas”. Tādu gadījumu vidū piedevām jau iepriekš minētiem jāatzīmē vēl tādi kā *paija* 'toy, caress' un *paijāt*, *pīlādzis* un citi varianti, sal. baltvācu *Piel-*, *Pil-*, *Pihlbeer* id. (sk. Kiparsky 1936: 200, 61) kā arī citi. Tāda pati loma baltvācu valodai ir bijusi arī latviešu cilmes aizguvumu izplatīšanā Igaunijā (sk. Vaba 1980: 695). Un, protams, nedrīkst aizmirst arī to apstākli, ka par igauņu un latviešu amatnieku komunikācijas valodu ilgu laiku ir kalpojusi tieši vācu valoda. Ar baltvācu valodas starpniecību izplatījušies, piemēram, tādi latviešu cilmes vārdi kā *kukkel* 'kukulis jeb rausis / Kuckel, kleines Brot', *pirr* vsk. 'spiras jeb pelēkie zirņi / Spirre, grosse graue Erbse (*Pisum arvense*)' (Vaba 1997c: 103–104, 157).

Skaņu substitūti kā aizgūšanas avota un laika noteicēji

Ņemot vērā minēto, turpmāk vajadzētu fonētisko substitūciju ievērot stingrāk, lai varētu precīzāk noteikt, vai par aizguvuma *resp.* substrāta vārda avotu bijusi lībiešu, dienvidigauņu vai ziemeļigauņu valoda. Es te gribētu minēt dažus spilgtākos piemērus. Skaņu sekvenca *ks* dienvidigauņu izloksnēs nav

iespējama, jo tur notikusi pārmaiņa *ks > ss* (sk. piem. Tanning 1961: 18). Gadījumiem ar *ks* dienvidigauņu izloksnēs jābūt vēlīniem aizguvumiem no ziemeļigauņu izloksnēm vai – kas vēl ticamāk – no literārās *resp.* kopvalodas. Tātad Baltijas somu cilmes vārdi ar skaņu kopu *ks* ir cēlušies vai nu no lībiešu vai no ziemeļigauņu avota (kur *ks* tiek saglabāts, sk. piem.: Posti 1942: 161 ff.). Substitūcijas raksturs palīdz arī noteikt aizgūšanas aptuveno laiku – visvecāka slāņa vārdi var nākt: (1) no tiem laikiem, kad dienvidigauņu skaņu kopas *ks* pārmaiņa nebija vēl notikusi, vai (2) jau no mūsdienu dienvidigauņu izloksnēm, kur sastopami no literārās valodas pārņemti vārdi ar *ks*, piem. latv. (Valmierā) *slekšas* 'slazds' < ig. *lōks id.* (izplatību sk.: <http://www.eki.ee/dict/vms/>). Tādu acīmredzot ļoti vēlīnu, ziemeļigauniska tipa aizguvumu varētu pārstāvēt no Valkas Kārķiem pierakstīta biežputras nosaukuma sastāvdaļa *paksā-* un un tā sagrozījums *kaksā-*. Minētais gadījums ir interesants vēl tāpēc, ka igauņu valodā faktiski nav tāda ēdiena nosaukuma (sk. piem. EKMS II *Puder*): ir gan *paksud kapsad* jeb *mulgi kapsad* 'ar putraimiem vārīti kāposti'. Domājams, ka latv. *paksāputra* „komponēts” tā: pārņēma ig. adjektīvu *paks* 'biezs; resns' un aizvietoja ar šo latv. *biez-* saliktenī *biežputra*.

Viens no aizgūšanas avota lieliskiem noteicējiem ir Baltijas somu valodu līdzskaņu kopas **tk* turpinātāji: ziemeļigauņu izloksnēs un lībiešu valodā kopa *tk* tiek saglabāta (sk. piem. Posti 1942: 160 ff.), bet dienvidigauņu izloksnes raksturo skaņu pārmaiņa *tk > kk*, zināmos gadījumos *tk > tsk* (Tanning 1961: 19): piem. līb. *kitkō* : *kitkub* 'rupfen, jāten', ziemeļig. *kitkuda* : *kitkub id.*, dienvidig. *kitskma* un citi varianti, bet *püts'k*, *pütsik*, sal. ziemeļig. *putk* 'cauruļveida stumbrs (augu nosaukumos)'.

Baltijas somu cilmes vārdos sekvenca *jē-* – vārda sākumā gaidāmas *ja-* vietā norāda uz Rietumigaunijas izloksnēm (ieskaitot Sāmsalu), nevis uz lībiešu valodu (sk. arī Posti 1942: 130): piem. latv. *jēda* 'tīklu rinda / row of nets' < rietumig. *jāda* (izplatību sk.: <http://www.eki.ee/dict/vms/>), sal. līb. *jada*, ig. kopvalodas *jada*, latv. *jēgums* 'liels vairums; liela nekārtība / lot, portion; quarrel' utt. < rietumig. *jägama* '(iz)dalīt; ķildoties, strīdēties', *jāgam* '(matu, spalvu) *grieze / Haarwirbel' (izplatību sk.: <http://www.eki.ee/dict/vms/>) un citi.

Līdzskaņa *v* vokalizēšanās par *u* sekvencē *-Cv* norāda pirmām kārtām uz dienvidigauņu aizgūšanas avotu utt. (Tanning 1961: 23).

Dienvidigauņu izloksnes un kontakti ar latviešiem

Vislielākais Baltijas somu cilmes leksikas pētīšanas trūkums – varētu pat teikt, ka ļoti tradicionāls trūkums – ir tas, ka ar igauņu valodas datiem tiek operēts lielākoties summāri, ignorējot sekojošus apstākļus: (1) Vidzemes vidus un austrumu daļu latviešu izloksnes veidojās galvenkārt tieši uz dienvidigauņu substrāta, un (2) latviešu-igauņu etniskās robežas saskarē igauņi runāja (un joprojām vēl runā) lielāko tiesu nevis kā ziemeļigauņi (t. i. pērnavnieki), bet gan kā dienvidigauņi (t. i. sakalieši, veravieši). Interneta populārais iztirzājums stāsta par latviešu valodas Baltijas somu cilmes vārdiem tā: „Pavisam no somugru (galvenokārt no lībiešu un igauņu) valodām aizgūti vairāki simti vārdu. Daļa vārdu latviešu valodā ir aizgūti no lībiešu valodas. Lībieši apdzīvoja Latvijas teritoriju jau pirms baltu cilšu ierašanās. --- ” (sk. <http://www.lis.lv/latval/leksikologija/leksikolog/leks14.htm>). Kā redzam, apraksts ir no vienas puses neprecīzs, bet no otras puses labā saskaņā ar tradīciju, kā Latvijā iztirzā pārrunājamo tēmu. Tas, ko varam kaut kā pieciest populāros apcerējumos, īsti nederētu zinātnei. Nedrīkst aizmirst, ka dienvidigauņi (jeb ugalieši) bija vieni no pirmajiem, kas atdalījās no Baltijas somu valodu kopuma. Ievērojama daļa vēsturiski dienvidigauņu apdzīvoto vietu ir pārlatviskojusies. Par šo dienvidigauņu valodu maz ko zinām (izņēmums, protams, ir Ilzenes un Ludzas igauņi). Baltijas somu cilmes leksikas pētījumi (ļoti uzmanīgas un rūpīgas analīzes gadījumā) varētu šādu tumsu izklaidēt.

Atslēgas vārds – krieviņi

Baltijas somu un latviešu kontaktu kontekstā ļoti interesantu rajonu veido Bauskas apkārtnē, kur sastopama t. s. krieviņu (Bauskas votu) atstātā leksika. Pašlaik vēl grūti pateikt, cik tādu vārdu Bauskas apkārtnes izloksnēs varētu būt, jo šī tematika ir diemžēl pavisam neizpētīta. No man zināmiem krievinišiem vispirms te būtu jāpiemin tāds gadījums kā *kurika* 'runa, vāle / mallet', kas gan atrodams Zepa monogrāfijā, bet Zeps, sekojot Abenam, šo latviešu apvidvārdu saista ar ig. *kurik* (Zeps 1962: 129). Zeps neizpratnē ir uzrakstījis šādi: “Est *kurik* fits according to form, but the locality bSk [= Skaistkalne] is unprecedented for a solitary attestation of an Est loan”. Latv. *kurika* ir bez šaubām krieviņu atstāts relikts, sal. votu *kurikka* 'nui, kurikas / дубина,

колотушка' (VKS 2: 309), tieši ar to vārda īpatnējs izplatības areāls skaidrojams.

Atlantā iekļautais *kacības* 'raudzības': *iet kacībās* 'iet raudzībās' (LDA: 215) ir arī krievīņu, nevis igauņu cilmes, sal. votu *kattso/laizōd*, *kattsō/lai-zōd* (dsk. nom.) 'raudzības; raudzību ēdieni' (VKS 2: 130–131). Uz krievīņu cilmi norāda vārda specifiskā izplatība. Latvieši *kacības* nevarēja aizgūt no dienvidigauņiem, jo tur šā vārda sakne uzstājas formā *kāja-*, *kaeja-* vai *kahe-*, bet divu homonīmisko sakņu *katsi-* nozīmes ir attiecīgi 'pušu' un 'divi'; tātad par oriģinālu varētu būt ziemeļigauņu *katse-*, *katsi-*, bet šī hipotēze ir latviešu vārda specifiskās izplatības dēļ izslēgta – areālais aspekts šajā gadījumā ir noteicošs. Baltijas somu valodu leksikas pētnieks Rogier Blokland par šo krievinismu ir sagatavojis plašāku aprakstu „A Case of Finnic-Baltic Contact from southern Latvia”, tādēļ te nav īpašas vajadzības pie šā gadījuma ilgāk pakavēties. Bet man gribas pievērst lasītāja uzmanību vēl vienam vārdam no tās pašas Bauskas apkārtnes, un, manuprāt, nav ne mazāko šaubu, ka arī šis vārds pārstāv krievīņu cilmes leksiku vietējā izloksnē. Pēc ME III: 697 šis vārds ir pierakstīts no Vecsaules (Alt-Rahden): *sapans* 'eine Art Kopfbedeckung der Frauen': *sapans līdzināms maisam, kam mala vaļā*, sal. krievīņu *sappan*, *sappanad* (Winkler 1997: 327), votu un ižoru *sapano*, *sabano*, *sapana* (tuvāk par vārda etimoloģiju: Vaba 2000: 403–405). ME atrodams paskaidrojums, ka *sapans* pārņemts no avota: Plutte, Katalogs latviešu etnogrāfiskai izstādei 1896. Votu *sapan* ir visticamāk krievu cilmes vārds, un ziņa, ka šis vārds bija pazīstams jau krievīņiem (kopš 15. gs. vidus), ir ļoti svarīgs fakts no votu valodas krievu aizguvumu hronoloģizēšanas viedokļa.

Ko gan uzsākt ar deskriptīviem?

Baltijas somu etimoloģija izvirzīta uzkrītoši daudziem pēc savas būtības deskriptīviem vārdiem. Jaunos deskriptīvu vārdu salīdzinājumus ir izvirzījusi Kersti Boiko savā kongresa referātā (sk. arī Boiko 2000, kur citu starpā Baltijas somu etimoloģija proponēta deskriptīviem *čakāt*, *čollāties*, *čompāties*, *čorka*). Man liekas, ka, turpmāk nodarbojoties ar šāda rakstura leksiku, būtu ļoti derīgi skaidrāk izcelt un pasvītrot tos momentus, kas izskaidrotu tuvāk, kur īsti paslēpjās tādu vārdu svešums, salīdzinot tos ar īsti latviskiem pašmāju deskriptīviem. Es droši vien daudz nemaldos, apgalvodams, ka līdzšinējā pieeja šim leksikas slānim ir bijusi pārāk atomāra. Jautājums ir ļoti svarīgs arī

no pirmbaltu un Baltijas somugru kontaktu viedokļa, jo abās minēto valodu grupās daudzi deskriptīvi veidoti pēc līdzīgiem modeļiem un to fonētiskā uzbūve ir identiska vai gluži tuva; šis tuvums izpaužas arī satura plānā. Šo parādību ir aprakstījis Rimša 1989: raksta autors salīdzina leišu un vepsu valodu deskriptīvus – līdzīgums ir satriecošs, bet tas vēl nav viss – salīdzināto deskriptīvu fonētiskas atbilstības daudzos gadījumos izrādās ļoti regulāras.

Nebūt ne visas Baltijas somu cilmes saknes ir tikušas izskaidrotas. Šis apgalvojums itin viegli pierādams, šķirstot tik būtiskus latviešu izlokšņu avotus kā ME un EH. Arī Elga Kagaine raksta savā kongresa referātā, ka minētie darbi bija, ir un būs arī turpmāk tas avots, no kura smeļams materiāls jaunu Baltijas somu cilmes sakņu izskaidrošanai. Es šeit sniegšu īsas ziņas par dažiem jauniem salīdzinājumiem, turklāt latviešu piemēri galvenokārt gūti no ME un EH.

- *êkas, êka* 'Dreck (Kinderwort)', *êkš* (Interj.) 'pfui!' *êkāt* 'sich entleeren, cacare (Kinderwort)' ME I: 573, sal. ig. *äkk / äka / äku id., äkkima, äkkuma id.*;
- *ġim̃ba* 'ein geringes Quantum (daudzums)': *ja mazāk par puskapu mēncu, tad saka: "tur ne.kā nav: ġ. vien"* EH I: 427, sal. ig. *kimb : kimbu* 'saišķis'; papildinājums jau izvirzītajai etimoloģijai *ķimpa* 'saišķis' Raģe 1969: 13;
- *ġiska* 'die Prügelei' ME I: 699, *ġiskāt* 'reissen', *-tiēs* 'sich prügeln, schlagen' ME I: 700, *ġickāt* 'reissen (von Schuhwerk), plēst', *-tiēs* 'plēsties' ME I: 698, *ġickāt: manu krēklu brālis ġickā* EH I: 427, sal. dienvidig. *kikma* un *kitskma / kitskuma* 'plūkāt; ravēt'; papildinājums jau atkārtoti iztīrītajiem Baltijas somu cilmes darbības vārdiem *ķīķēt, ķiķēt, izķīckāt* u. c. Raģe 1969: 12;
- *īvelēt: nuoīvelēt* 'abnutzen, nuodeldēt': *nuoīvelēts krēsls* EH II: 49; sal. dienvidig. *hiivalō* '(iet) pušu', *hiivanō* 'nodrāzts, sadriskāts';
- *jēriņi* dsk. 'guļamie rāmji ar kājām' EH I: 565, sal. ig. *jāri, jārg : jāri* 'Stuhl, Schemel / sēdekļi';
- *jūka* 'trübes Wasser' EH I: 569, sal. līb. *jōūgō*, vienskaitl. ak. *jōkta*, lībS *jūg* 'sand', (rietum)ig. *juuk* 'dulķes; nosēdas, padibenes', *juuk* 'smalks, sīks', sal. arī ig. *jōuk* (izplatību sk.: <http://www.eki.ee/dict/vms/>);
- *kabadze* 'ein altes, hageres Frauenzimmer, eine magere, schlechte Kuh od. ein solches Schaf' ME II: 129, sal. dienvidig. *kabene* (*kabōhine / kabōōnō / kabein*), vsk.ģen. *kabedse* 'sieviete' (izplatību sk.: <http://www.eki.ee/dict/vms/>);

- *ķeīja* 'par cilvēku, kas ātri iet', *ķeījāt* 'ātri iet' ĒIV 2: 158, sal. ig. *kāima* 'iet';
- *korba* 'ein Wald' EH I: 639, sal. ig. *kōrb* / *korb* / *kōrve* 'mežs';
- *ņegs* 'die Kerbe': *jāgriež iekšā nēgi stīpu galuos*; *griež kuopā krust[u]s: vienu nēgu uotrā iekšā, tad bāž traukam galā* EH II: 12, sal. ig. *nākk* / *nāks* 'ierobs, iegriezums';
- *ņērmas*² dsk. 'Zunder (aus verbrannten Leinwand)' EH II: 18; papildinājums jau izvirzītajai etimoloģijai *narmaka*, *narma* 'lupata, kankars', *ņarmas* 'kankari' Raģe 1969: 17;
- *niñnis* 'die Erbse' EH II: 25, sal. dienvidig. *ninn* 'puķe, zirnīs';
- *nuguot* 'meklēt, lūgt, gādāt, lai būtu': *iet nuguodams pa malu malām, nuguoja, kamēr sanuguoja pilnas kules un pilnu vēdēru* EH II: 24, sal. ig. *nugima* 'iet nelūgtos viesos; parazitēt / schmarotzen' < Igaunijas zv. *snugg* EEW VI: 1736;
- *nuñņa* 'Schimpffname für einen unbeholfenen, benommenen Menschen' EH II: 28, sal. ig. *nunn id.* Vaba 1995b: 68;
- *nurlīt* 'mit einem stumpfen Messer schneiden' ME II: 754, *ņurīt* '[etwas Zähes gleichsam sãgend] mit stumpfem Messer schneiden' ME II: 906, *ņurīt* '(mit stumpfem Messer schneiden)' EH II: 116, *ņerīt* 'mit stumpfem Messer schneiden' ME II: 900, *nūņerīt* = *nūņurīt* 'mit einem stumpfen Messer abschneiden' EH II: 72; *nūņurīt*: *n.* (*nuomuocīt*) *bērnū*; *nevar ar neasuo tutēnu n. rieciena maizes* EH II: 73, *ņurkāt* 'mit stumpfem Messer schneiden' EH II: 116, *ņorkāt*² 'mit einem stumpfen Messer schneiden' EH II: 115, *ņurlīt* 'mit einem stumpfen Messer oder ungeschickt und wiederholt beginnend schneiden': *kuo tu ņurlī maizi, kad nemāki nuogriezt?* ME II: 907, sal. dienvidig. *nurask* 'neass, truls', *nura* 'vecs un nodilis', ziemeļig. *nūri* 'neass';
- *nūskātiēs* 'trödeln', *nūskiņa* 'Ferkel-, auch Schweineschnauze' ME II: 754, *nuskat* 'schnüffeln': *gaļlaicīgi meklēt, skatīt, uostīt* EH II: 29, *nužināt* 'schnüffeln': *aita nužina pa sienu ar purnu*, *nūskans* = *tūļīgs*, *nūška* 'ein saumseliger un unsauberer Mensch, ein Tröddler' EH II: 29, *nužģināt*, *nužģīt* 'schnüffeln, wühlen, in Unordnung bringen': *cūkas nužģt miežu tupiņas*; *nužģis* 'der Tröddler' ME II: 754, sal. līb. *nūškō* 'riechen, einschnauben', *nūškiji* 'rieche, schnauben', ig *nuuskima* / *nuusima* : *nuusin* 'uzost, saostīt; okšķerēt, saokšķerēt', *nuuskama* : *nuusata* 'šņaukt, izšņaukt', *nuusutama* 'ost, ostīt'; papildinājums jau izvirzītajai etimoloģijai *nūska* 'deguns' Raģe 1969: 17;

- *ņaras* dsk. 'Fetzen, Lumpen' EH II: 112, sal. ig. *nāru(d)* 'lupata(s), skrandā(s)';
- *ņurcava*² 'ein unschön gekleideter Mensch' EH II: 116, sal. ig. (Sāmsala) *norts* 'skrandā, lupata', *nōrtsima* 'burzītis; nemākulīgi salāpīt';
- *ņirmiņš* 'ein ganz kleiner, winziger Gegenstand' ME II: 904, sal. dienvidig. *nirmass* 'bārksts';
- *padiņš* 'eine kleine Wiese zwischen Feldern' EH II: 127, *pajs* 'eine einschliessende Stelle im Morast': *brīžam iejuku kādā pajā līdz ceļgaliem* EH II: 138, sal. ig. *padu* : *paju* 'mitra, zema, purvainā vieta'; papildinājums jau izvīrītājai etimoloģijai *pada*, *pade* 'zema vieta' Zeps 1962: 158 un Raģe 1969: 17;
- *peņcīgs* 'rauflostīgs' ME III: 199, *peņčīgs* 'merkwürdig, komisch' EH II: 224, sal. ig. *pentsik* 'jocīgs, ērmīgs';
- *piekāndavāt* '(einer Mähmaschine nicht gut zugängliche Stellen) abmāhen': *p. kandavas* EH II: 253, papildinājums jau izvīrītājai etimoloģijai *kandava* 'kaut kas nelīdzens, lielām grambām' Raģe 1969: 9;
- *piekāndavuot*² '(Waren od. Käufer)' herbeischaffen' EH II: 253, sal. ig. (*juurde*) *kandma* 'pienest';
- *piŗsāt*² '(Geld) vergeuden, verausgeben' EH II: 238, sal. ig. *priiskama* 'izšķēndīgi dzīvot; šļakstīt';
- *pīčīt*² '(wiederholt) quetschen, drücken': *kaķis pīčīt peli* EH II: 240, sal. dienvidig. *pitsitama* 'spiest';
- *pudžags* 'siena galviņa, kas pie drēbēm pieķēras' ME III: 402, sal. (dienvid)-ig. *putsak* 'pinkulis', *putsakas* 'vīšķītis' (izplatību sk.: <http://www.eki.ee/dict/vms/>), papildinājums jau atkārtoti iztīrītajiem lībiešu cilmes lietvārdiem *pužagas*, *pužagi* 'pelavas' Raģe 1969: 19, bet *pudžags* pieņem gan (dienvid)igauņu oriģinālu;
- *pugala* 'ein Kuhname' EH II: 321, sal. ig. *pugal* 'raiba govs';
- *puņka* 'die Knospe, eine Blütenknospe' EH II: 325, sal. ig. *pung* : *punga* 'pumpurs';
- *pussiķis* 'ein halberwachsenes Schwein': *nepilnu gadu vēcs vēprēns* ME III: 434 < latv. *pus-* + ig. *siġa* 'cūka';
- *putka* 'die Tülle einer Schaufel': *arkla lemeša gals, kuo uzmauc lemestiņam virsū* EH II: 339, sal. līb *putk*, daudzsk. *putkōd* 'halter': *dun' ts p.* 'messer-scheide', *mōk p.* 'sābelscheide' LW: 319b, ziemeļig. *putk* 'caurule; (cauruļ-veida) stumbrs';

- *puzakas, puzukas* 'der Kram, die Siebensachen' EH II: 340, *puzaks*: *drēbēs nesmuks nelīdzņums, puzātiēs* 'likt puzas maisuos vai siet saiņuos' EH II: 340, sal. ig. *pusa, pussak(as)* 'sainis, pauna';
- *rabelis* 'scherzhafte verächtliche Bezeichnung für einen Hahn, der sich viel mit seinen Hühnern abgibt, auch für einen Mädchenjäger' EH II: 348, sal. ig. *rabelema* 'spārdīties, tirināties, ķepuroties';
- *raūzis* 'steiniger Meeresboden' EH II: 360, sal. rietumig. *rausane / rōusane* 'grumbuļains, nelīdzens, grambains';
- *reñmele* 'ein unruhiges Kind', *reñmelīgs* 'kustīgs, darbīgs' (von Kindern) EH II: 365, sal. dienvidig. *remmeldāmmā* 'rosīties, ņemties, noņemties';
- *rēpt*² 'mit Wohlgefallen einen nicht schmackhaften, ziemlich dünnen Brei essen': *rēp, rēp! būs pilns vēders, rēpnīca, rēpnieks*² 'ein ziemlich dicker, nicht schmackhafter (ohne Zutaten) Mehlbrei' EH II: 370, 369, sal. dienvidig. (Mulgi) *reepsme* 'dzert pa malkiem';
- *rīdiņš* 'der Streit, heftiger Zank' EH II: 375, sal. ig. *riid* 'ķilda';
- *robiņas* dsk. 'nach dem Dreschen übriggebliebene volle Ähren': *robiņas duod zirgiem* EH II: 380, sal. ig. *rabed* dsk. u. c. varianti 'ar rokām izkulti graudi' (izplatību sk.: <http://www.eki.ee/dict/vms/>); papildinājums jau atkārtoti iztirzātajam Baltijas somu cilmes darbības vārdam *rabāt* 'dauzīt graudus no vārpām' Thomsen 1890; Zeps 1962: 173; Raģe 1969: 20;
- *roka* 'lēdū izcirsta taisnstūra gala līnija': *katrā galā izcērt vienu roku* (beim Einrichten der Neunaugenwehr) EH II: 380, sal. rietumig. *rakk* : *raku* 'peļķe';
- *ruidi* dsk. 'zināms apģērbs' Alsupe 1982: 166, sal. dienvidig. *rūiid* (*rūiid*) 'leinener Rock, Kittel' Vaba 1984: 506;
- *ruñcis* 'von dicken und rundlichen jungen Lebewesen': *grūda kaņeppienu un ēdināja sivēnus: tādus runčus uzēdināja* EH II: 384; sal. dienvidig. (Mulgi) *rundsu / runts* 'apaļš, resns', *rundsak* 'resns';
- *sapans* (sk. iepriekš izteikto sakarā ar krievisnismiem);
- *sibis* 'ateju tīrītājs' ĒIV 3: 341 < ig. *sibi id.*;
- *sietals, sietalis* 'ein Mastschwein; ein dicker Mensch, ein Unmässiger, Gieriger' ME III: 860, *sietala* 'ein Mastschwein; slinks meitietis', *sietalniēks*² 'ein Mastschwein'; Endzelīns saista ar jautājuma zīmīti ar *siet-* 'binden, knūpfen' EH II: 495, sal. līb. *sietōks, sūōtōks* 'frass', ig. *sōōdik* 'liekēdis; nesātis, rīma', dienvidig. (Mulgi) *sōōde siga* 'baroklis (par cūku)', *sōōdi siga id.* (jau avotā Müller (1600–1606): 320;

- *siēte, siets* 'der Wurm am Finger; eine mit Eiter gefüllte Geschwulst', *siētēt* 'vor Eiter weiss werden' ME III: 861, sal. dienvidīg. (Mulgi) *seetis, seets(e)* 'sastrutojums', *seetima* 'trūdēt; strutot', ziemelīg. (Ziemeļaustrumīgaujā) *siede* : *sieted* dsk. 'tārps', līb. *süödōg, siedōg, sietōb* 'geschwür'; pēc Endzelīna domām, latviešu sakne saistāma ar indoeir. *sēj-* 'tröpfeln';
- *suguotiēš* 'vairoties' ĒIV 3: 455, sal. Zeps 1962: 187; Raģe 1969: 22: *suga* 'dzimts, ģints';
- *šuopa, šuops* 'ein wässriger, sumpfiger Ort' ME IV: 113, sal. ig. *soop* 'slapja zeme, dubļi', *soobik* 'purvaina zeme' (vārds izplatīts Rietumīgaujā, sk. <http://www.eki.ee/dict/vms/>);
- *ukse, uksīte* 'eine dickflüssige Mehlspeise, die Sauce, Tunke', *ukšele* 'eine Speise, Mehlbrei mit kleinen Fleischstückchen darin' ME IV: 297, sal. ig. *okse, ōkse* 'vēmekļi; rūgstoša bērzu sula; arī par nepatīkamu, nepievilcīgu ēdienu', līb. *oksnōks* 'das erbrochene';
- *umzis* 'ein versumpfter Ort': *zirgs iegrimis umzīt*, *umzas* 'ausgefahrene Gräfte auf Waldwegen' ME IV: 299, *umbt* 'rūgt' EH II: 713, *piēumbis*² 'verwachsen': *visi grāvji pieumbuši* ME III: 307, sal. ig. *umbe, umbes* 'ciet, aiz-': *umbe kasvama* 'aizaugt', *umbes* 'samilzis', *umbus / ummus* 'smacīgums', līb. *umbō* 'ungebahnt, verschneiet', *umštō* 'sich verwickeln, sich verdrehen; hart werden'; papildinājums jau izvīrītājai etimoloģijai *umpt*² 'versanden (intr.); sich verstopfen' LW: 452b.

Un varētu minēt vēl daudzus jo daudzus citus gluži vērā ņemamus piemērus.

Nav tomēr izslēgta iespēja, ka viens vai otrs no iepriekš minētajiem vārdiem ir jau sen izvīrīts kā Baltijas somu aizgūvums. Pēc Zepa monogrāfijas nāksšanas klajā 1962. gadā ir izvīrīti daudzi jauni etimoloģijas piemēri, kas atrodami izklaidus pa ļoti dažnedažādiem periodiskajiem izdevumiem utt. Jāsaka, ka jau kopš senākiem laikiem daža laba etimoloģija ir palikusi ārpus pētnieka redzes lauka, pieminēšu te kā piemēru latv. *žilma(s)* 'acis utt.' (par semantiku tuvāk: ME IV: 810), kas atrodams Tomsena slavenās monogrāfijas vācu tulkojumā (Thomsen 1931: II). Ne Zeps 1962, ne Raģe 1969, Raģe 1986 šo gadījumu nepiemin, lai gan par šā vārda Baltijas somu cilmi šaubu nav. Jauns, vispusīgs un kritisks apskats par aizgūvumu pētīšanā izdarīto būtu ļoti vajadzīgs. Protams, uz ātru roku šo darbu paveikt nav iespējams.

Kopsavilkuma vietā

Ar Baltijas somu valodu aizguvumu pētīšanu saistās virkne jautājumu, kam pagaidām nav vēl pietiekami skaidru atbilžu. Pieminēšu šeit tikai vienu, manuprāt ļoti interesantu problēmu, un proti – mums joprojām nav detalizēta pārskata par igauņu īsā *õ*, tāpat arī garā *õ* substitūciju. Īsais *õ* tiek substituēts ar *u*, *a*, *e*, *o* un pat varbūt ar *i* (sk. Vaba 1995b: 68), taču trūkst skaidrības, no kā ir atkarīga substitūta izvēle. Diemžēl nākas konstatēt, ka līdz šim ne baltisti, ne somugristi nav pievērsuši vajadzīgo uzmanību šai sarežģītajai, bet neapšaubāmi ļoti aizraujošajai problēmai.

Piemēru avoti

Latviešu valoda: EH I–II; ĒIV 1–3; ME I–IV; Zeps 1962; lībiešu valoda: LW; igauņu valoda: EKMS I–IV; VM I–II; Müller; votu valoda: VKS 2.

KURA KAJA LIIVI KEELES

Läänemeresoome keelte uurijad rõhutavad liivi keele eriasendit teiste lähisugukeeltega võrreldes selles esinevate rohkete läti laenelementide tõttu. Läti keele mõju liivi keelele on tõepoolest väga ulatuslik, tulles esile kõigil keele- tasandil. Kuid baltipoolne mõju liivi keelele on lingvistiliselt ja kronoloogiliselt mitmekihilisem: liivlastel, eriti Kuramaa liivlastel on pika aja vältel olnud kontakte oma vahetute naabrite kurelaste e. kuršidega, mistõttu liivi keel on säilitanud ja konserveerinud mitmesugust balti keelerühma kuulunud kurši e. kura (vanakura) keelest pärit ainet. Kura keele olemus ja koht teiste balti keelte peres on olnud ja on üha vaidlusi tekitav teema. Liivi keeles esinevat kura adstraati ja võimalikku substraati on seni puudutatud üksnes riivamisi. Kirjutises tuuakse esile ja analüüsitakse eventuaalset kura keele ainet liivi keele eri tasandil.

Kura keelest ja kurelastest

Kura (e. kurši) keel on hääbunud balti keel, mida kõneldi Lääne-Kuramaal ja Loode-Leedus. Kirjasõnas nimetatakse Liepāja–Skuoda piirkonnas elanud kurelasi (e. kurše) esmakordselt 853. a. – *Gens ... vocata Cori* (Būga 1961: 156 jj.; Kabelka 1982: 63). Kurelastest on palju juttu 12. saj. lõpu ja eriti 13. saj. Islandi kroonikates, kus kirjeldatakse kurelastega seotud varasemate aegade sündmusi. Kurelastest räägitakse Läti Henriku Liivimaa kroonikas. Kurelased ründasid laevu Läänemerel ja tegid röövretki rannikule, aga ka nende maid käidi rüüstamas. 13. saj. keskpaiku alanud saksa invasiooni käigus sai hulgaliselt kurelasi hukka, paljud lahkusid või sunniti oma ajaloolistelt asualadelt lahkuma. 14. ja 15. saj. kurelaste aladel toimunud pidevad lahingud suurendasid väljarännet veelgi. Balti keelte ajaloo uurija Zinkevičiuse arvates on eelkõige väljarändamise ja kurelaste hajumisega seletatav *Kurš*-komponendi sage esinemine üle kogu Läti ja Põhja-Leedu ala ja veelgi kaugemal (Endzelīns 1974: 512; Zinkevičius 1987a: 216). Eestis küla- ja talunimena esinevast kohanimest *Kursi* on kirjutanud Valdek Pall

(1972: 91–92), märkides mh.: „Häälikulise vastena meenub eelkõige etnonüümitüvi *Kurs-*, mida läänemeresoome keeltes tuntakse küll *kure-*, *kura-*, *kuuri-* kujul.” Eesti regilauludes nimetatakse Kuramaad (Kuuramaad) ja kurelasi (kuralasi).

Balti keelte uurijate enamik on arvamusel, et veel 16. saj. keskpaigas kõnelesid kurelased läti keelest erinevat keelekuju, kuid sajandi lõpuks oli kurelaste lätistumisprotsess jõudnud juba nii kaugele, et 17. saj. kura keelest enam rääkida ei saa. 16. sajandiks Žemaitijas ja 17. saj. alguseks Kuramaal hääbunud kura keelt pole seotud tekstide näol talletatud, kui välja arvata Simon Grunau poolt „Preisimaa kroonikas” (1510–1530) kura ja läti segakeelses kirja pandud meieisapalve (Kabelka 1982: 67–68; Zinkevičius 1984: 347). Kazimieras Būga ja Jānis Endzelīns on avaldanud arvamust, et kura keele lätistumisprotsess algas juba enne ristirüütlite sissetungi Baltikumi 13. saj. (Endzelīns 1974: 454–465; Būga 1961: 174, 230). Kura keele substraadil on arenenud kurelaste ajaloolistel asualadel kõneldav läti murdekeel Lääne-Kuramaal (Liepāja, Ventspils, Kuldīga, Talsi piirkond, vt. Breidaks 1999: 28, kaart 3), leedu keele žemaidi murre, eriti murde loodeosas (Klaipėda, Skuoda, Kretinga, Telšiai piirkond; vt. Endzelīns 1974: 440 jj.; Rudzīte 1964: 64; Zinkevičius 1984: 341 jj., eriti 347–349; 1987: 213–217), ja liivi keel. Balti-läänemeresoome kontaktide uurija Eino Nieminen püüdis oma uurimustes tõestada (nt. Nieminen 1957), et juba algläänemeresoomlastel oli kontakte läänebalti tüüpi vanakura keelega (*Altkurisch*).

Kirjeldatud lähteandmestik ei võimalda küll rekonstueerida kura keele morfoloogiat, kuid kaudsel teel saadud ainek on sellest hoolimata olulise tähtsusega, sest aitab luua selgema ettekujutuse hääbunud kura keele häälikuehitusest ja sõnavarast ning suure esinemissagedusega ees- ja järelliide-test. Liivi keeles leiduv kura aines on seejuures erilise väärtusega, sest liivi keel pole kaasa teinud balti keeltele omaseid uuendusi: nii žemaidi kui ka Kuramaa läti murdekeel on tasandunud ja lähenenud üha enam leedu *resp.* läti ühis- ja kirjakeelele (vt. nt. http://www.liepu.lv/uploads/files/Liene%20Markus-Narvila_Promocijas%20darbs.pdf). Kura substraadil kujunenud balti murdekeeled on kura keelele iseloomulikke foneetilisi jooni reeglina säilitanud vaid kas arhailistes või leedu ja läti kirjakeelele täiesti tundmatutes sõnades (vt. nt. Rudzīte 1964: 77 *et passim*). Kui kurapäraseks peetav läti murdenähtus esineb ka liivi keeles, siis peaks see tõsiasi aitama hajutada kahtlusi, et tegemist on hilisema leedu keele mõjuga.

Kura substraadi väljaselgitamine balti asualadel toetub eelkõige keele-geograafilistele ja toponüümialastele andmetele. Läti kohanimeuurija Bušs (1989: 36) peab kohanimede, eriti hüdronüümide uurimist kura substraadi väljaselgitamise ja seni teadmata kura apellatiivide rekonstrueerimise olulisimaks allikaks (kohanimistu on üldnimede kalmistu!). Leedus ei levi kura-päraseid kohanimed mitte ainult 13. saj. allikate põhjal teadaolevatel kurelaste asualadel, vaid peaaegu kogu žemaidi murdealal (Zinkevičius 1987a: 214–215).

Kura keele olemus ja koht teiste balti keelte peres on olnud ja on üha vaidlusi tekitav teema. Kuna kura keelel on palju ühiseid innovatsioone muinaspreisi ja viimasele lähedase jatvingi keelega, peetakse kura keelt pigem lääne- kui idabalti tüüpi keeleks. Seda hüpoteesi toetavad arvukad muinaspreisi-(jatvingi-)kura leksikaalsed rööbikud. Ent tõsiasi on seegi, et idabalti tüüpi substraati on idabalti (leedu, läti) keelte foonil märksa raskem tuvastada kui läänebalti tüüpi substraati (Bušs 1989: 38; 1990: 51). Bušsi arvates pole kura keele kohta piisavalt usutavat ainekku, mis lubaks pidada üht või teist hüpoteesi tõestatuks (Bušs 1990: 50–51). On teada, et ajaarvamisjärgse I at. keskpaiku keskmisel rauaajal tihenesid kurelaste kontaktid semgalitega, mille tagajärjel omandas kura keel rohkesti idabalti keelte iseloomulikke jooni, kujunedes seeläbi Endzelīnsi määratlust mööda (Endzelīns 1951: 6; 1974: 504) vahelülis leedu ja läti keele vahel.

Kura-liivi keelekontaktid

Kurelased ja Kuramaa liivlased olid vahetud naabrid. Nendevaheline põhjapiir kulges 13. saj. arvatavasti tänapäeva Ventspils, Talsi ja Tukumsi piirkonnas, idapiir aga piki Venta jõge (vt. LKV X: 19077–1908: *kuršu valoda*; http://www.liepu.lv/uploads/files/Liene%20Markus-Narvila_Promocijas%20darbs.pdf). Kuramaa kõrval tekkis ka Liivimaal kurelaste ja liivlaste segaasustust (Endzelīns 1951: 6; vt. täpsemalt allpool). Liivi keeles esinevat võimalikku kura substraati ja adstraati on seni puudutatud üksnes riivamisi (vt. nt. Endzelīns 1970: 7–8). Liivi, eriti kuraliivi keelt iseloomustavad arvukad balti laenuallikast saadud sõnatüved, mis on säilitanud kura keelele iseloomulikke häälikuarenguid nii vokalismis kui konsonantismis. Käesolevas töös püütakse esile tuua ja eritleda liivi keele võimalikku kura keele ainest. Enamiku allpool toodud keelenäidetest leiame küll Seppo Suhoneni läti

laensõnu käsitlevast monograafiast (Suhonen 1973), kuid pole raske märgata, et liivi balti päritolu sõnalaenude sidumine läti lähtekujudega pole seal päris probleemitu. Ka levikuandmed ja mitmed läti ühis- ja kirjakeelest lahknevad häälikulised erijooned ei toeta seesugustel puhkudel veenvalt läti laenuallika oletust. Käesolevas töös esitatud tulemustesse tuleb siiski suhtuda kui esialgsetesse. Olgu lisatud, et liivi keel on omakorda avaldanud mõju kura keelele, kuid seda teemat käesolevas töös ei puudutata.

Kura mõju vokalismis

Algselt lühikesed balti vokaalid on pikenenud katketooniga tautosüllaabilistes ühendites žemaidi murdes ja Kuramaa läti murretes: *arC* > *ārC*, *erC* > *ērC* > (Lääne-Kuramaa) *ierC*, *urC* > *ūrC* > (Lääne-Kuramaa) *uorC* jt. Kirjeldatud häälikuareng on saanud tõenäoliselt alguse kura hääldustavast (Endzelīns 1951: 7; 1974: 141, 638; Kabelka 1982: 72; Zinkevičius 1984: 348; nähtuse leviku kohta Kuramaa läti murretes vt. Krautmane 1936: 113; Rudzīte 1964: 62, 63, 152; Laumane 2004a: 8–9). Kuraliivi balti päritolu laentüvedes esindavad kirjeldatud häälikutendentsi näiteks⁴⁰ *kīermōz* 'toonesepp (puidukahjur) / Holzwurm mit schwarzem Kopf', vrd. lt *ķirmis*, murd. *ķirmis*, ld *kirmis* id. ME II: 384–385; *kūrli* 'kurt / taub', vrd. lt *kūrls*, murd. *kuřls*² ME II: 323; EH I: 678, (Dundaga) *kūordals* id. LW: 168a; *skūorstin* 'korsten / Schornstein', vrd. lt *skuřstenis*, murd. *skuōrstenis* id. ME III: 906; *sō'rg* 'kaitsja / Beschützer', vrd. lt *sařgs* 'vaht, valvur / Wächter, Hüter' ME III: 716; *sā'rmōl* 'kärp, lahits, hermeliin (*Mustela erminea*); tuhkur / Hermelin; Iltis', vrd. lt *sēřmulis*, murd. *sēřmulis*² ME III: 819, 830, (Dundaga) *sā'rmul's* id. LW: 394b, ld *šermuonēlis* id.⁴¹; *vīerbil* 'värtna ora / Stock, worauf die Spule beim Abwickeln gesteckt wird', vrd. lt murd. *viřbulis*² ME IV: 603, ld *viřbalas* 'varras; (äkke) pulk jne.', *vā'rgō(z)* 'ori / Sklave', vrd. lt *vēřgs*, murd. *vēřgs*² ME IV: 561, (Dundaga) *vā'rhs* id. LW: 509b.

Mitmed muudki kohaliku läti Pope ja Dundaga murdekeele häälikulised erijooned, mis tõenäoliselt lähtuvad kura keelest, on laenudega tulnud kuraliivi keelde.

⁴⁰ Liivi näited siin ja edaspidi allikast LW.

⁴¹ Leedu keelenäidetele, mis pärinevad leedu internetisõnaraamatust <http://www.lkz.lt>, pole tekstis edaspidi eraldi viidatud.

***i*-epentees.** Kura substraadil põhinevat läti murdekeelt iseloomustab mitteetümoloogilise *i* lisandumine vokaalide *a*, *ā*, *u*, *ū* ja *uo* järele, kui järgmise silbi vokaal on palataalne (Endzelīns 1974: 510, 529–530; Krautmane 1936: 112; Rudzīte 1964: 77). *i*-epenteesi peetakse üldiselt kurapäraseks nähtuseks (Endzelīns 1951: 136; Zinkevičius 1984: 348–349). *i*-epentees on kirjeldatud tingimustel väga iseloomulik ja reeglipärane kohaliku läti Dundaga ja Pope murdekeeles erivanuselistele, sh. sellistele suhteliselt uutele sõnavarakihistustele nagu alamsaksa ja saksa laenud, millele on juhtunud tähelepanu ka Lauri Posti (1942: 103, viide 1). Leedu keelealal on *i*-epentees iseloomulik kura substraadil arenenud žemaidi murdekeelele (Endzelīns 1974: 510; Zinkevičius 1984: 349).

Peamiselt laenudega on mitteetümoloogilise *i*-ga sõnatüvesid jõudnud kuraliivi keelde, kuid neid esineb ülalkirjeldatud tingimustel ka liivi omasõnades, s.o. 2. silbis esineva / esinenud *i/j* ees olev konsonant / konsonandijärjend pole palataliseeritud (vt. LW: XXII, XXVIII; Posti 1942: 10, 13–14, 19, 102–103, 105–108; Suhonen 1973: 23, 24–25). Täiesti ilmselt pole *i*-epentees sõltumatult tekkinud rööpareng geograafiliselt üksteise naabruses olevates balti ja läänemeresoome keeltes, sh. liivi ja eesti keele Mulgi murdes (Posti 1942: 106 jj.; Tanning 1961: 26–27).

Liivi näiteid: ***be'idig*** 'kurb, nukker / traurig', vrd. lt *bėdigs* ME I: 288, murd. (Dundaga) *be'idiks id.* LW: 22a; ***deidō*** 'närtsima, närbuma, otsa jääma / welken, verwelken, abmagern', vrd. lt *dėdėt*, murd. (Dundaga) *deidēt id.* ME I: 461, 453; ***dra'igō*** 'raiskama, pillama; purustama / unnütz verbrauchen, vergeuden; zerschmettern', vrd. lt *dragāt* 'virutama; purustama / schmettern; zerbrechen' ME I: 488, ld *drāgoti* 'rikkuma, vigastama, purustama'; S ***koig*** 'laev / Schiff', vrd. lt *kuģis*, *kuģe id.* ME II: 300; ***kūi'k*** 'labida, vikati käepide / Handgriff der Schaufel oder Sense', vrd. lt *kūķis² id.* ME II: 333; ***pūi'k*** 'kratt / Drache', vrd. lt *pūkis id.* ME III: 446; ***ru'inō*** 'nüsima, (nüri noaga) lõikama / (mit einem stumpfen Messer) schneiden', vrd. lt *rūnīt id.* ME III: 571; ***snūi'k*** 'koon, kärss / Rüssel, Schnauze', vrd. lt *snūķis*, *snūķis id.* ME III: 979, ld *snūķis id.*; ***sve'itō***, S ***sveit*** 'õnnistama / segnen', vrd. lt *svėtīt id.* ME III: 1155, murd. (Dundaga) *sve'i't* LW: 390b–391a; ***stuidō*** 'manitsema / ermahnen', vrd. lt *stuīdīt*, *stūdīt* 'tagant sundima, ergutama / antreiben, aufhetzen' ME III: 1101–1102, 1109; ***zuinō*** 'nüsima, (nüri noaga) lõikama / reiben, ziehen, reißen (von stumpfen Messern)', vrd. lt *žūinīt²* 'nüsima, nüri noaga lõikama / mit einem stumpfen Messer schneiden' ME IV: 829.

Balti vokaalide *i* ja *u* kurapärane madaldumine on iseloomulik kura substraadiga läti ja žemaidi murdekeelele (sh. nt. lõunažemaidi murde Raseiniai alamurre, põhjažemaidi Kretinga alamurre) ning mõnel määral muinaspreisi keelele (Zinkevičius 1984: 348; 1987a: 214).

i* > *e*.** Liivi keeles üldiselt 1. silbi *i*≡, kuid laenudes esineb sõnuti ootuspärase *i* asemel *e*. Posti (1942: 21) on liivi häälikumuutuse *i* > *e* *h* ja *r*-i ees juurde lisanud: „Wodurch dieser Lautwandel bedingt gewesen ist, ist unklar.” Näiteid: ***bre'd'd'õ 'sumama, kahlama / waten', vrd. It *brist* : *bried* : *brien id*. ME I: 332–333; ***ke'l'p*** 'puust konks ...', silmus ... / Holzhausen ...; Strickschlinge ...', vrd. It murd. *ķēlpa*, žem **kelpa* 'silmus / Schlinge, Schleife' ME II: 363, ld *kilpa* 'aas, silmus; linnupaelad; nõõpauk'; ***ke'r'k*** < **kirkki* (vt. Posti 1942: 21) 'rohutirts, ritsikas, kilk / Heuschrecke, Grille, Heimchen', vrd. It *ķirkis* 'ritsikas; toonesep; putukas, kes närib võrke katki / Heimchen; ein ganz kleiner Holzwurm; ein Insekt, das die Netze zerfrisst' ME II: 384, 'mereliivas elutsev valge ussike / ein weisser, im Meeressande hausender Wurm' EH I: 704, ld *kiŗkis* 'meres elav putukas'; ***lõpsnà*** (< *lepsna*) 'lahke, sõbralik / freundlich, leutselig', vrd. It *lipns* 'sõbralik, armas, kena / holdselig, freundlich' ME II: 474, ld *lipšnùs* / *lipsnùs* 'lahke, armastusväärne, viisakas'; ***ze'rmi*** '(vanadusest) hall / grau (vor Alter)', *zermliki* 'hallikas', vrd. It *siŗms* 'hall, hõbehall; (vanadusest) hall / grau, silbergrau; grau (fig.)', alt' ME III: 846–847.

u* > *o*.** Liivi keeles on üldiselt 1. silbi *u*≡ (Posti 1942: 13), kuid peamiselt baltipoolsetes laenudes esineb sõnuti ootuspärase *u* asemel *o*. See kura keele eripära on mh. iseloomulik leedu keele lõunažemaidi murde Raseiniai alamurdele, põhjažemaidi murde Kretinga alamurdele, läti murdekeelele Dundagas jm. (vt. Rudzīte 1964: 76; Suhonen 1973: 20, 67). Näiteid: ***bõmbal '(õie) pung / Knospe', vrd. It *bumbul(i)s* 'mugul, juurmugul / Knolle, Wurzelknolle jne.' ME I: 349–350; ***dopàstõ***, ***dopin't'õ*** 'kannustama (ratsutamisel) / stossen beim Reiten', vrd. It murd. (Dundaga) *dopinât* 'põlvedel kiikuma; sibama, valedalt traavi jooksmas / auf den Knien schaukeln; trippeln, scharf traben (von Pferden)' ME I: 488, ld *dupinioti* 'mütaka kalu hirmutama; ***dopil'*** 'soolatoos / (Salz)fass', vrd. It *duplis*, murd. (Dundaga) *dopsele id*. ME I: 518; EH I: 328; ***gro'blimi*** 'ebatasane, konarlik / uneben, holperig', vrd. It *grubulains*, murd. *groblains id.*, (Dundaga) *groba* 'konarus sõiduteel / eine Unebenheit auf dem Fahrwege' ME I: 664; ***mo'tškõl*** / ***mo'tskõl*** 'lasu, vormitu hunnik / unförmiger Haufen', vrd. It *muckul(i)s*, *mučkuls id*. ME II: 658, 672; ***po'd*** / ***podà*** 'kantud riitusesse, kaltsud / abgetragenes Kleidungsstück,

Lumpen', vrd. It *pudas* pl., murd. (Dundaga jm.) *poda, podas* pl. 'kraam, koli, vanad riided, kaltsud / alter Kram, alte Kleider, Lumpen' ME III: 401–402, 375; EH II: 310; *slo'bbōrtō* 'lusikaga sööma, helpima / löffeln', vrd. It murd. (Dundaga) *šlō'ber't id.* LW: 374b.

Häälikumuutus *u > o* on täheldatav ka Liivimaal kõneldud läti murdekeeles ja mõningates salatsiliivi keelde tulnud laenudes: *korst* 'kõrvetama, põletama / sengen, brennen, anbrennen, versengen (tr.)' (Winkler, Pajusalu 2009: 85 *sub korb*), vrd. It *kuřstīt* 'sageli pisut kütma, tuld kohendama / oft ein wenig heizen, schüren' ME II: 326; *piestomp* 'kinni toppima / zustopfen' (Winkler, Pajusalu 2009: 149), vrd. It *piestumpt* 'kinni lükkama, tõukama; täis toppima / zu-, dazu-, hinzustossen, -schieben; schiebend, stossend anfüllen' ME III: 298.

Balti *ei > kura ei. Leedu ja läti keelt iseloomustab ühisuuend *ei > ie. Vanapärane balti diftong *ei* püsib preisi ja (vähemalt osaliselt) kura keeles, muudes balti keeltes *ei > ē > ie (Zinkevičius 1984: 347; 1987a: 215). Põhjažemaidi murdealal jätkab balti *ei*-diftongi *ei*, mille levila idapiiril langeb kokku kura-leedu 13. saj. keelepiiriga, žemaidi murde *ei*-lised sõnad aga esindavad vanemat kura substraati (Endzelīns 1951: 7; Zinkevičius 1987a: 215). Kura *ei*-diftongi jätkajaks kuraliivi on *ōi* sõnades *kōīdas* 'kangasuga; ankrutugi / Weberkamm; Ankerstock' ja *lōīga(-)* 'liig-, liigne'. Kuraliivi *ōi*-diftong osutab tõenäolisimalt kura lähtekujule **skeitas* resp. **leika* / *lejka*; idabalti esinemus on ootuspäraselt *ie*-line: Id *skiētas* 'äkke põikpuu; kangasuga', It *škīets, škīetiņš* 'kangasuga' (Endzelīns 1940: 251; 1974: 510–511). Hilisem, läti keelest laenatud, kuid kurapärase *ei*-diftongiga laen on lvS *leišid* pl., K *leišš* 'leedulane / Litauer', vrd. It *leītis id.* (ME II: 447; vt. ka Suhonen 1973: 148–149).

Kura mõju konsonantismis

Balti tautosüllaabiliste ühendite *anC, enC, inC, unC* dentaalnasaal püsib kura keeles nagu läänebalti keeltes, samuti teatud tingimustel leedu keeles muutumatuna, läti keeles püsib küll heterosüllaabiline *n*, kuid tautosüllaabiline *n* on vokaalistunud: *anC > uoC, enC > ieC, inC > īC, unC > ūC* (Rudzīte 1993: 303–306). Kura substraadil kujunenud läti murdekeeles, sõnuti ka Liivimaa liivipärastes murrakutes püsib tautosüllaabiline *n* (Rudzīte 1964: 153). Tautosüllaabiline *n* tuleb esile läänemeresoome keelte vanades balti laenudes, nt. ee *angerjas*, lvS *aņger'*, *hang* : *hangu*, lv *aņg* jpt. Endzelīns (nt.

1974: 54 jj.) on korduvalt käsitlenud läti tautosüllaabilise *n*-iga sõnatüvede päriolu. Kroonikaandmetele toetudes on Endzelīns oletanud, et tautosüllaabiliste ühendite vokaalistumine toimus läti keeles enne 13. sajandit (*ibid.*: 143). Kuid tänapäeva läti ühis- ja kirjakeeles on palju selliseid tautosüllaabilise *n*-iga sõnatüvesid, mida kuidagi ei saa seletada kurapärasteks. *nC*-ühend on osalenud läti leksikonis deskriptiivse ja ekspresiiivse sõnavara loomisel (Endzelīns 1974: 156; analoogilise nähtuse kohta eesti ja teistes läänemeresoome keelte vt. Vaba 2004a). Sedalaadi juhte esindavad nt. It *duñdurs* 'parm, kiin' (LEV I: 241), kust see on laenatud nii salatsi- kui ka kuraliivi keelde: lvS *dundir* 'vapsik, kimalane, parm / Hornisse, Hummel, Bremse', K *du`ndõr* 'parm / Bremse', *spiñdzele* 'parm, putukas' (LEV II: 265: *spindzēt*), kust lvK *spi`nzõl* 'parm / Stechfliege'. Arvukalt *nC*-ühendiga tüvesid on läti keelde tulvanud laenudega. Ebatautosüllaabilise *nC*-ga sõnu on tulnud läti keelde läänemeresoome, saksa, vene vms. laenudega. Tautosüllaabiline *n* võib esineda hilistes leedu laenudes. Endzelīns on väljendanud sellistki mõtet, et läti tautosüllaabilise *n*-iga sõnad võivad pärineda mõnest muust väljasurnud balti idiolektist kui kura keel.

Olgu märgitud, tautosüllaabiliste ühendite *m* on läti keeles säilinud, kuid vokaalistunud järjendeks *-mb-* / *-mp-* (Endzelīns 1974: 150). Asja keerustab aga see, et real juhtudel on järjendite *-nk-* / *-nc-*, *-ng-* / *-ndz-* *n* sekundaarne, olles sporaadilise häälikumuutuse *m > n* tagajärg, mis samuti on jäänud läti keeles püsima, sest toimus pärast *n*-i vokaalistumist (vt. lähemalt Endzelīns 1974: 144 jj., eriti 147, 149, 509).

Võimalikud kurapärase tautosüllaabilise dentaalnasaaliga sõnad kuraliivi leksikonis on nt. *ba`ndõ* 'sülemlema / schwärmen', vrd. It murd. *bandēt* 'otsima / suchen' ME I: 262, ld *bandýti* 'proovima, katsetama' LEV I: 106–107 *sub banda<sup>a</sup>*; *bland* 'teiste kulul elav isik / Schmarotzer', *bla`ndõ* 'ringi hulkuma, luusima / sich herumschweifen', vrd. It *blanda* 'päevavaras, hulgas / Tagedieb, Herumtreiber', *blândities* 'ringi uitama, hulkuma / umherschweifen, sich umhertreiben' ME I: 309; Būga 1961: 178; LEV I: 132 (kura või ekspresiiivne tüvi); *bru`n`tš* 'väike vimb / kleinere Wemgalle', vrd. It murd. *bruñcis* (mingi kala), ld *brunšis* 'särg / Plötze', mpr *brunse* (*Leuciscus rutilus*) Būga 1961: 179; Laumane 1973: 188; *bāndrõz* 'kaaslane, seltsiline / Genosse, Kamerad', selle kõrval ka ehtläti *bi`edõrz* 'seltsi liige; kaaslane, seltsiline / Vereinsmitglied; Gefährte, Kamerad' Būga 1961: 178; Suhonen 1973: 97; *da`n`ž* 'rattapöid / Radfelge', vrd. It *dañdzis id.*, mpr *dongo* 'ratta

vits / Reife ? = Reif' Būga 1961: 189–190; Endzelīns 1974: 505; ME I: 437; LEV I: 199 *sub danga*; **du`n`iś** 'pussnuga / (Schnitz-, Dolch)messer', vrd. lt *duñcis id.* ME I: 515; LEV I: 241; **gūŋka** 'volt, krooge, kurrutus (riietes) / künstliche Falte in Kleidern', vrd. lt *gūnġis*² 'looge, käänak / Krümmung', ld *gūnka* 'kõverus, küür' ME I: 683; **i`nd`ib** 'kuri tõbi / eine böse Krankheit', vrd. lt *iñdeve id.* Būga 1961: 180; ME I: 707–708; **krānta** 'püstloodne veest õõnestatud kallas / senkrechtes, vom Wasser ausgegrabenes Ufer', vrd. lt *krañts, krañte* 'kallas / Ufer', žem *krānta, krantà, ld krañtas, kriañts* 'rand, kallas; rannik' Endzelīns 1974: 508; ME II: 259; EH I: 642; Laumane 2004b: 238; **kilāndōks** 'linnu pugu / Kropf der Vögel', vrd. ld *skilāndis id.* Būga III: 848; LEW II: 806; **lāŋka** 'madal jõeäärne niit; jöeniidul kasvav rohi / niedrige Flusswiese; eine Grasart, die in l. wächst', vrd. lt *lañka id.* ME II: 420; Lau-
mane 2004b: 242–243; **le`n`iś** 'aaspael, silmus, silmuspüünis / Schleife, Öse, Schlinge', vrd. lt *leñce, leñcis id.* ME I: 450; LEV I: 515 *sub lenkt*; **līŋga(z) / līŋga** 'ratsanikku) kergelt kandev / (den Reiter) leicht tragend', vrd. lt *lingāns* 'pikakoivaline, pika sammuga inimene / ein langbeiniger Mensch, der grosse Schritte macht' ME II: 471; LEV I: 538 *sub linga*; **lūŋkka** 'merelaht; (madal) jõeäärne heinamaa / Bucht, Busen; (niedrige) Wiese am Flusse', vrd. lt *luñka id.*, mpr *lunkis* 'nurk / Winkel' ME II: 513–514; **mā`ndrōkš** 'pudrumänd / Quirl', vrd. lt murd. *mēñturis id.* ME II: 602, ld *mentūris id.* Būga 1961: 181; **mu`ndrōz** 'ärgas, terane / munter, wachsam', vrd. lt *muñdrs id.* ME II: 667, ld *muñdras id.*, vrd. Būga 1961: 181; LEV I: 608; **palāndōks** 'tuvi', vrd. ld *balañdis id.* Būga III: 178, 848; Endzelīns 1974: 510; **pa`ntšk** 'solgivesi, nõudepesuvesi / unreines Wasser, Spülicht', vrd. lt murd. *pañčka* 'loik, lomp / Pfütze' ME III: 76; **rānta** 'sälk, kriips, jutt / Kerbe, Strich, Streifen', **a`trānta** 'pügal, pragu / Kerbe', vrd. lt *rañta, rañte id.* ME III: 477, ld *rāntas, rañtas id.* Endzelīns 1974: 102; **rīnda** 'rida / Reihe', lt *riñda id.*, ld *rindà id.* ME III: 527; **ru`n`d`zlōz, ru`n`glis** 'jõuga, kiire liigutusega, vāgisi, ülepeakaela / mit Macht, (Sjögren, Wiedemann 1861b: 39, 192) mit schneller Bewegung, mit Gewalt, mit Ungestüm', vrd. ld *rungčiomis, rungčiom, rùngčiom* 'üks-teise vōidu' (<http://www.lkz.lt>); **sasprāŋga** 'rangiroomad / Kummetriemen', vrd. lt *sasprañga id.* ME III: 742; Endzelīns 1974: 508; **sklānda** 'aiateivas / Zaunstange', vrd. lt *sklañda id.* ME III: 881–882; EH II: 504, ld *sklandà id.* Būga 1961: 183–184; Endzelīns 1974: 505; LEV II: 201; Bušmane 2004: 162–163; **skrānda, skra`ndōl** 'kalts, narts / Fetzen', vrd. lt *skrañda(s)* ME III: 886–887, ld *skránda* 'vana kasukas' Būga 1961: 184; LEV II: 204; **skūndartō**

'kiusatusse viia / verführen', vrd. lt murd. *skuñdēt* 'kaebama, kurtma, kaeb-
 lema, hädaldama; etteheiteid tegema; kadestama; tusatsema, vihane olema
 / klagen, sich beklagen; tadeln; missgönnen; schmollen, zürnen' ME III:
 904–905, ld *skundėti id.* Endzelīns 1974: 508; Būga 1961: 184; LEV II: 210;
spru`ngil` 'kaigas / Knüttel', vrd. lt *spruñgul(i)s id.* ME III: 1024–1025, ld
spruñgulas id. (<http://www.lkz.lt>); *tange* 'taevas / Himmel' (seda taevanime-
 tust on kuraliivist registreeritud 18. saj. lõpul ja 19. saj. algul (Winkler 1994:
 40, 72), hiljem on see kurapärane sõna liivi keeleuususel taandunud: Sjögren,
 Wiedemann 1861b ning LW seda ei esita), vrd. ld *dangūs* 'taevas', mpr *dangus*
 'taevas; suulagi / Himmel; Gaumen' LEW I: 88–89 *sub deñgti*; *va`ndō* 'tuh-
 nida, songida / herumwühlen', vrd. lt *vañdīt* 'ümber pöörama, segi loopima /
 wenden, umstören, durcheinanderwerfen' ME IV: 469–470; Būga 1961: 186–
 187; *vēn`t`ar* 'mörd / Satznetz, Fischreuse aus Garn', vrd. lt *veñteris id.* ME
 IV: 537–538; Būga 1961: 187; LEW II: 1223–1224; LEV II: 507; *vībāndōks* /
vībānta 'puju / Beifuß (*Artemisia vulgaris*)', vrd. lt *vībante, vībuōtne id.* ME IV:
 633; *ānda* 'tööree tiivapuu / Seitenholz des Arbeitsschlittens', vrd. lt murd.
eñdas, ehtläti *uodne id.* Būga 1961: 180; ME I: 570; IV: 413. Erilist tähele-
 panu väärivad juhtumid, mida läti keelealalt teadaolevalt pole (enam?) regist-
 reeritud, nagu *palāndōks, ru`n`d`zlōz, ru`n`glis, kilāndōks, tange*.

Paljud kura kohanimed, eriti oikonüümid sisaldavad tautosüllaabilise
 nasaaliga liidet *-(a)ng-*: *Būtingē, Kretingā, Palangā* jpt. Seda kohanimetüüpi
 esindab liivi traditsioonis *Kul`iñg* = kura *Kuldinga*, žem *Kuldinga*, lt *Kulđiga*
 (vt. täpsemalt Būga 1961: 168; Zinkevičius 1984: 349; 1987a: 214). Tauto-
 süllaabilise nasaaliga kurapärased kohanimed on veel lvK *Dūon`dig*, vrd. kura
Dondaga, lt *Dundaga, Kāndav*, vrd. kura, lt *Kandava*, ilmselt ka Kuramaa suu-
 rima, kura-liivi piirijõe *Vāānta* nimi, vrd. lt *Venta* (*Venta* ja selle ligi 30 lisajõe
 nime päritolu kohta vt. Bušs 1989: 36; 1990: 53 jj.; 2003b: 184–185; 2003a:
 190–193; Bušs juhib mh. tähelepanu sellele, et vaatlusalusel nimemaastikul
 domineerivad eranditult balti tüüpi jõenimed) jmt. See järelliide on iseloomu-
 lik ka preisi ja jatvingi kohanimedele, muudele balti aladele aga mitte, mis
 kõneleb kura keele lähedusest läänebalti keeltele (Zinkevičius 1984: 349).

Kurapärase tautosüllaabilise dentaalnasaaliga sõnalaenude loendisse
 võiks arvata umbkaudu poolsada tüve. Ülaltoodud sõnaloend vajab siiski veel
 hoolikamat etümoloogilist ja keelegeograafilist analüüsi, mistõttu sellesse
 tuleb esialgu suhtuda ülima kriitikaga. Kõik esitatud juhtumid ei tarvitse olla
 otselaenud kura keelest – ehkki see pole välistatud –, vaid pigem kaudlaenud,

laenuallikaks kas Kuramaa läti murdekeel või sõnuti koguni läti ühis- ning kirjakeel.

Väljaspool kurelaste ajaloolisi asualasid levivaid kurapärase tautosüllaabilise nasaaliga sõnatüvesid läti keeles on eritlenud Endzelīns (1974: 508 jj.). *kurs*-tüveliste kohanimede levilale viidates on Endzelīns oletanud kurelaste hulgalist („in größerer Zahl”) sisserännet, kura siirdlate teket ja kura keeleuususe mõju Vidzemes. Endzelīnsi arvates saabusid kurelased Lääne-Vidzemesse enne lätlasti (Endzelīns 1951: 6; 1970: 7; Mugurēvičs 1968: 337), kiirendades sel moel Liivima liivlaste lätistumist. Eelöeldu aitab paremini mõista, miks kurapärase tautosüllaabilise dentaalnasaaliga sõnatüvesid esineb ka Liivimaa läti keeles, kust neid levis salatsiliivisse, samuti eesti murdekeelde, nt. lvS *brang* / *brāng*, lvK *bra'ngõ* 'tore, suurepärane / prächtig, herrlich jt.', vrd. lt *brangs id.*, ld *brangūs* 'kallis, väärtuslik; kena, armas' ME I: 323–324 (läti sõna võimaliku kura tausta kohta vt. LEV I: 141); lvS *mānts* 'tursk / Dorsch' (Winkler, Pajusalu 2009: 125), vrd. lt *mė̃nca*, ld *menkà* 'turb (*Squalius cephalus*)', *ménkė* 'atlandi tursk (*Gadus morhua*); luts (*Lota lota*)' Endzelīns 1974: 507; LEV I, 581–582; ee murd. *tunts* 'seatapunuga'; ee murd. *len'ts* 'õla-, kandepael jt.', ee murd. *lonk, longas, lõngas* 'vesine (jõeäärne) heinamaa, soo' (Vaba 1997c: 118–119, 123, 170).

Salatsiliivi vanga, ee murd. vang. Etümoloogiline keerdküsimus on lvS *vanga* 'ojaäärne niit / Bachwiese', millega on kahtlemata seotud lõunaesti (Hel Plv) *vang* : *vangu* 'jõekäär, niit jõekäärus' ja Wiedemanni sõnaraamatu (1973⁴) levikumärgendita *waŋŋu-mā* 'jõekäärust ümbritsetud maatükk või aas / von einer Flussbiegung eingeschlossenes Stück Land, Wiese'. Kohanimedes levib *vang* : *vangu* / *vanga* eesti keelealal laiemaltki: Võru murdealal (Plv Rāp), Mulgi murde lõunaosas (Hel) ja Saardes ning neil aladel võib teda leida ka kohanimedest determinandina (Pall 1972: 94; Simm 1984: 157), aga ka Saaremaal Pühas, Pöidel *Vanga/koppel*, *Vanga/niit* (Kallasmaa 1996: 483; 2003: 94–95, 100). Kõnealust eesti-liivi maastikusõna on püütud siduda ürgse tehnilise terminiga *vang* : *vangu* / *vanga* 'käepide', pidades maastikku märkivat tähendust kujundlikuks arenguks (Pall 1972: 94; SSA 3: 406 *sub vanko*). Eesti-liivi maastikusõna päritolu selgitamisel pole siiski võimalik eirata ilmse indoeuroopa taustaga balti keelte andmeid: lt (< kura) *vaŋga* 'kõrge rohuga niiske heinamaa, jõeäärne heinamaa või soo / eine niedrig gelegene, feuchte Wiese mit hohem Gras; Heuschlag od. Sumpf an einem Fluss' (mille ilmne etümoloogiline ehtläti vaste on *uodžīte* 'väike oja, soine

koht metsas / kleiner Bach, sumpfige Stelle im Walde'), mpr *wangus* 'jõeniit (kidur tammik, pooleldi raadatud metsa-ala) / Dammerau (schlecht bestandener Eichwald, halb ausgerodete Waldfläche)', vld *vangà* 'põld, nurm / Acker' (ME IV: 413, 471; EH II: 756; Endzelin 1944: 61, 62; LEW II: 1195 *sub vanga* 1, 1256–1257 *sub vings*; vt. ka LEV II: 483 *sub vangale*). *vanga* esineb sageli kura, muinaspreisi ja leedu jõe-, soo-, metsa- ja heinamaanimedes (Būga 1958: 421; 1959: 94; 1961: 170, 171, 420, 844; Vanagas 1981: 361 *sub Vangà*; Zinkevičius 1984: 349; Bušs 2003b: 186).

Balti *š > kura s, *ž > kura z. See häälikuaireng iseloomustab ka preisi ja jatvingi keelt ning idabalti keelte põhjarühma keeli, s.o. semgali, seeli ja latgali keelt. Nt. žemaidi murde loodeosas ilmneb kura substraadi mõju sibilantide s/š *resp.* z/ž rööpesinemuses või segiminekus. Vaid leedu keel on säilitanud algupäraseid balti sibilandid *š ja *ž (Endzelīns 1951: 6–7; 1974: 536; Zinkevičius 1984: 348; 1987a: 214, 215). Kirjeldatu taustal on arusaadav, miks kurapäraseid juhte on raske märgata ja esile tuua. Posti (1942: 140–141) ja Suhonen (1973: 30–31) märgivad, et liivi keele läti hilislaenudes antakse sõnaalguline š- ja ž- üldiselt edasi š- *resp.* ž-ga, kuid substitutsioonis esineb palju kõikumist. Sama tendents on iseloomulik ka läti murdekeelele (vt. Endzelīns 1951: 159, 160). On võimalik, et selline kõikumine lähtub kura substraadil kujunenud läti murdekeelest. Näiteid: *slo'bbōrtō* 'lusikaga süüa, helpida / löffeln', vrd. lt murd. (Dundaga) *šlò'ber't id.* LW: 374b; *snātšō* 'kohada, kohiseda, mähada / rauschen', vrd. lt *šņàkt* : *šņāc* 'sisiseda, susiseda, kihiseda, kohiseda / schnarchen, schnarren, zischen, brausen (von Wind und Wogen)' ME IV: 93; *s'o'r'kōz* 'rott / Ratte', vrd. lt *žūrka*, murd. *šūrks² id.*, ld *žiùrkē id.* ME IV: 106, 834; *zno'udžō* 'kägistada / würgen', vrd. lt *zņaugt*, *žņaùgt* : *žņaudz id.* ME IV: 749, 824–825; *zuìnō* / *zu'inō* 'nühkida, kiskuda / reiben, ziehen, reißen (von stumpfen Messern)', vrd. lt *žùinīt²* 'nüsida, nūri noaga lõigata / mit einem stumpfen Messer schneiden' ME IV: 829; *zu'og* 'tara, aed, kalatõke / Zaun (auch in das Wasser gebaut, um die Fische in die Reuse zu leiten)', vrd. lt *žuōgs²* 'risuaed / ein aus Strauch geflochtener Zaun' ME IV: 839; *zāl* 'kaastunne, mure / Bedauern, Mitleid, Leid', vrd. lt *žēl* 'kahju (adv.) / leid' ME IV: 805.

Balti (tüvelõpu) *tj + a/u > kura (preisi ja osalt žemaidi) t', kuid lt š, ld č, balti (tüvelõpu) *dj > + a/u kura (preisi ja osalt žemaidi) d', kuid lt ž, ld dž (Endzelīns 1951: 7, 177; Kabelka 1982: 72; Zinkevičius 1984: 348; 1987a: 214). Zinkevičiause järgi (1987a: 215) avaldub kura substraat

žemaidi murdes *k'č* ja *g'dž* rööpsuses või segiminekus. Läti *k* on liivi keele läti laenudes korvatud kas *k* või *t'k*-ga (Suhonen 1973: 32, 60), mistõttu *t* ootuspärase *k* asemel võib kajastada kurapärast häälikuarengut laenus *ku's't*, pl. *kuš'tid* 'kubu, kimp, tuust, pulst / Bund, Büschel, Zotte', vrd. lt *kuškis* 'salk, tutt, tuust, peotäis; (õle)tuust / Büschel, Handvoll; Wisch, Strohvisch', ld *kùškis* : *kuščio* 'kimp, pundar, salk, tutt' ME II: 329–330.

Kurapärased liited

Kurapärased eesliited *az-* / *āz-* ja ? *pra-*. Kura eesliide *āz-* (vt. Endzelīns 1951: 635–636; Bušmane 1989: 232–234) tuleb esile laenus *āzgalb* / *āzgald* 'latter, nuumkarja aedik / Abteilung, Verschlag für Mastvieh', vrd. lt *aitzgalds*, murd. (Dundaga) *azga'ls*, (Pope) *azgalds id*. ME I: 26; LW: 268b.

Muinaspreisi eesliide *pra-* : *pro-* 'läbi / durch', millele vastab ld *prō-* : *pra-* (Endzelīns 1982: 124, 610–611) tuleb esile adverbis *praṁmišk*, *premišk*, *premiš* (*pra-* > *pre-* järgsilbi *i* mõjul) 'astmeliselt ülestikku, üksteise peale / stufenweise übereinander': *premišk pānda* 'kahekorra kokku panna, üksteise peale panna (asju) / doppelt zusammenlegen, über einander schlagen (von Zeugen)' Sjögren, Wiedemann 1861a: 85, 204–205, 342, vrd. lt murd. (Dundaga) *pramiški*, *pramiš²*, *premiš* 'vaheliti / wechselweise' ME III: 376, ld *pramaišiuī* 'segamini, läbisegi' <http://www.lkz.lt>. Sjögren, Wiedemann 1861b: 191 on selle juhtumi kohta kirjutanud järgmist: „*premišk* (*premiš*): in der Redensart *p. pānda* 'doppelt zusammenlegen, über einander schlagen (von Zeugen)'. Die Abkunft dieses Wortes lässt sich weder aus dem Livischen selbst, noch aus den verwandten Sprachen, noch aus dem Lettischen deutlich nachweisen.”

Deminutiivsust väljendav kura järelliide *-al-* / *-āl-*. Kõnealune liide esineb kurelaste ajalooliste asualade kohanimistus, nagu *Kretingālē*, *Žemālē*, *Upālē* jpt. (Kabelka 1982: 72; Zinkevičius 1987a: 214, 215). Kõnealune deminutiivliide on žemaidi murdekeeles ka tänapäeval üsna produktiivne, millele leedu ühiskeeles vastab alati deminutiivliide *-el-* / *-ėl-* (Zinkevičius 1984: 349; *al*-liite kohta läti keeles vt. Krautmane 1936: 121; Endzelīns 1951: 344–345; Bušmane 1989: 104–105; http://www.liepu.lv/uploads/files/Liene%20Markus-Narvila_Promocijas%20darbs.pdf). *-al-* / *-āl-* on liivi keeles täheldatav reas substantiivilaenudes: liivi järgsilpides vokaal *a* valdavalt püsib, sh. ootuspäratult ka pika esisilbi järel (vt. LW: XXV; Posti 1942:

42–44, 68; Suhonen 1973: 30, 40). Olgu rõhutatud, et *al*-liide ei esine liivi keele läti (ühis- ja kirjakeelest saadud) hilislaenudes. Liivi keeles, sealjuures üksnes kuraliivist on registreeritud järgmised *al*-liitelised nimisõnad: *bōmbal* '(õie)pung / Knospe' ja *būmbal* 'muhk, turse, paistetud; mardikas / Knolle, eine weiche Hervorragung, Anschwellung; Käfer', vrd. lt *bumbul(i)s* 'mugul, juurmugul / Knolle, Wurzelknolle jt.' ME I: 349–350; *būndal* '(puust õõnes-tatud) võinapp / Buttergefäß (gemacht aus einem runden Stück Holz)', vrd. lt *buñdul(i)s*, murd. (Dundaga) *bundals id.* Endzelīns 1974: 508; ME I: 350–351; LW: 33b; *mutāl* 'kobar (mesilaste kohta) / Klumpen', vrd. lt *mutulis* 'keeris, pööris; tuiskev, keerlev mass; tunglev, rüselev rahvahulk / Sprudel, Wirbel; zur Bezeichnung stöbernder, wirbelnder Massen; Gewimmel', murd. (Pope) *mutals* ME II: 676; LW: 237a; *vabāl* 'maipõrnikas / Marienkäfer', vrd. lt *vabule, vabale*, murd. *vabala, vabale, vabals*, (Dundaga) *và`bal* 'mardikas, sitikas, põrnikas, sitasitikas / Käfer, Mistkäfer jt.', ld *vābalas* 'mardikas' ME IV: 428; LW: 463ab.

Kura järelliide -nīk- > ? lv -nikā (kura liite kohta täpsemalt Endzelīns 1951: 363). Julius Mägiste (1968: 12) on oletanud, et liivi produktiivne liide *-nikā* on ee *-nik* ja lt *-niek-* kontaminatsioon; seda Mägiste arvamust näikse toetavat ka Arvo Laanest (1975: 147). Olgu lisatud, et ka läti murdekeeles (Dundaga, Pope) esineb kõnealune liide kujul *-nik-* (Krautmane 1936: 121; Suhonen 1973: 37). Marta Rudzīte (1994: 305–306) aga kaldub arvama, et lv *-nikā* on pigem kuramõjuline: *a`lgnikā* 'päeviline / Tagelöhner', vrd. lt *aldziniēks* 'palgaline / Lohndiener', ld *alginiñkas id.* ME I: 66 jpt.

Muud kurapärast sõnavara

Võimalikke läti murdekeeles kura sõnu käsitlevatest uuematest uurimustest võib nimetada läti keele Läti-Leedu piiriäärse Rucava murraku leksikat analüüsivat Liene Markus-Narvila tööd (http://www.liepu.lv/uploads/files/Liene%20Markus-Narvila_Promocijas%20darbs.pdf). Markus-Narvila on Rucava murrakust esile toonud ja analüüsinud 17 kura sõna, mis kuuluvad peamiselt mitmesuguseid tegevusi, majapidamisesemeid ja pinnavorme tähistavatesse mõisterühmadesse. Need sõnad levivad ka teistes Kuramaa läti murrakutes (Bārta, Dunika, Grobiņa, Kalēti, Nīgrande, Pērkone, Saldus).

Enne II maailmasõda ilmunud Läti entsüklopeedias (LKV XII: 23313–23325 *sub libju valoda*) on toodud rohkem kui paarikümnesõnaline loend

võimalikest kura sõnadest liivi leksikonis. Selle loendi on koostanud läti filoloog, kuid ka liivi keelest ja kultuurist huvitatud Laimonis Rudzītis (Blumberga 2011: 38). Mainitud Läti teatmeteoses peetakse kura päritolu sõnadeks selliseid kuraliivi sõnu nagu *gimànt*: *mittõ* g. 'mitte sugugi, üldse mitte', *gi`n`t`* 'karestada, vihata', *grumà* 'riid, (viha)vaen', *klässà* 'tuulevine', *knašš* 'kena, ilus', *plakà* 'lutikas' (vrd. ld *blākē*, lt *blakts id.*, nii ka Endzelīns 1974: 511), *ta`rmõ* 'soovida' jmt.

Peamiselt levikuandmetele toetudes on kura päritolu võimalik järgmiste kuraliivi sõnade puhul (loendis esitatakse vaid sellist sõnavara, mida eespool pole mainitud; ruumi kokkuhoiu ja loetavuse huvides on toodud vaid olulisimat balti võrdlusainestikku): *àibald* 'sülg, väikelaste ila / Geifer, Schleim der kleinen Kinder', *àibalt* 'ilatseda / geifern', *àibal(õz)* 'nõrk, jõuetu, nõrk olend / schwach, Schwächling', vrd. ld *aibrūmas* '(suu) vesitsemine / Wässern': *aibrumas burnõj* 'suu vesitsemine / Wässern im Munde' Būga III: 324; LEW I: 2; *dūon`õz* 'udusulg, ehmes / Daune', *dūon`* 'ehmed; kõrkjad, hundi-nuiad / Daunen; Binsen, Rohrkolben (*Thypha L.*)', vrd. lt *duõnis* 'pilliroog / Schilf' Endzelīns 1974: 511; *greil* 'kõver, pahupidine / schief, verkehrt', vrd. lt *greilis* 'ebaaus inimene / ein schiefer, krummer Mensch' Endzelīns 1974: 511; *kõla* / *kāla* 'saar, meremadal, leetseljak; metsasalu / Insel, trockene Stelle (Sandbank) im Wasser; Waldinsel', vrd. lt *kaĩva* 'küngas, kink, kõrgendik; väike saar / Anhöhe, Hügel; kleine Insel', ld *kalvà* 'küngas, kink, metsalagendik; meremadalik', mpr **kalv-* ME II: 146; EH I: 580; LEW I: 209–210 *sub kálnas*; Laumane 2004b: 237–238; *kri`ssõl* 'rohukõrreke / Hälmchen', *krišlõd* 'heinapuru / Heustreu', vrd. lt murd. (Dundaga) *krissals id.* LW: 154b, ld *krišlas* 'raas, kübe, puru, õlekõrs' <http://www.lkz.lt>; *ma`ddõrtõ*, *mādõtõ* 'millegi kallal pusida / an etwas herumarbeiten', vrd. lt *maderêt* 'askeldama, üritama teha midagi, mis üle jõu käib / sich zu schaffen machen, fürwitzig tun, etwas unternehmen, was nich den Kräften entspricht' ME II: 547, ld *maderio-tis* 'venima, takistusi tegema' <http://www.lkz.lt>; *rēt`š`* 'juurtest punutud kalakorv / aus Wurzeln geflochtener Fischkorb', vrd. lt murd. *krieķis id.* ME II: 283–284, (Dundaga) *kriets* LW: 334b; Nieminen 1959: 207–208; *sta`lg* 'valiv (loomade kohta) / wählerisch (von Tieren)', vrd. lt murd. (Dundaga) *stalgs* 'hellitatud (söögiga), maias / verwöhnt (im Essen), vernascht' ME III: 1042, ld *stalgūs* 'maias; ablas; kangekaelne, jonnakas; paindumatu; tugev' <http://www.lkz.lt>; lvS *tsir/liņki*, K *tsīr/li`nõ*, *tšīr/li`ņki* 'lõoke / Lerche', vrd. lt *cīrulis*, *cīrvul(i)s*, *cīrvēls id.* ME I: 391–392, ld murd. *cīrulis*, *cyrulys jt. id.* (Endzelīnsi

järgi on läti keeles laialt levinud lõokesenimetus *cīrulis* kura sõna, vt. ME I: 391–392; Zinkevičius 1987a: 215); **tšamm** 'heina-, põhupebred / Heu- und Strohnachbleibsel', vrd. lt *čānmas* pl. 'kõlud, igasugune praht / Nachbleibsel von gereinigtem Korn, (Dundaga) Abfälle überhaupt' ME I: 403, ld *čāmos* pl. 'õlekõrred, prügi, praht' <http://www.lkz.lt>; **vīlkatōks** 'libahunt / Werwolf', vrd. lt *vilkatis*, *vilkate id.* ME IV: 557, 558, ld *vilkātakis*, *vilkatakys id.* <http://www.lkz.lt>; **vāgāl** 'luts / Quappe', vrd. lt *vėdzele* (-dz- < -g-) 'luts; emakala / Quappe (*Lota lota*), Aalmutter (*Zoarces viviparus*)', ld *vėgėlė* 'luts' ME IV: 550; Laumane 1973: 129–130, 242–244. Sõnaloend vajab veel täpsemat etümoloogilist ja keelegeograafilist analüüsi.

LÄTI SLÄNGI SÕNARAAMATUST EESTI SLÄNGI(UURIMISE) TAUSTAL

Läti slängisõnaraamat „Latviešu valodas slenga vārdnīca” (vt. Bušs, Ernstsone 2006) kajastab läti üld-, aga ka spetsiifilisema slängi sõnavara ja fra-seoloogiat viimase 60–70 aasta jooksul. Slängi mõistet on sealjuures tõlgen-datud avaralt: slängi hulka on arvatud hulk laialt tuntud argikeelseid (peam. saksa algupära) sõnu. Sõnaraamatus on ligi 8000 sõnaartiklit. Materjali sõna-raamatuks vormimise olulised põhimõtted on välja töötanud Ojārs Bušs.

Läti slängi vanimad näited pärinevad 1970ndate keskpaigast, kui Bušs asus koguma materjali väitekirjaks läti kõnekeeles funktsioneerivatest ger-manismidest. Suurema osa germanismide läti keelde tulek ulatub märksa kau-gemasse aega kui paarikümne aasta tagune lähiminevik. Küllap on õigus Enn Ernitsal (2004: 311), kes väidab, et Eestis „saksa keelest laenatud slängisõnad kuuluvad haruldaste kilda”. ÕS 2006 esitab nt. saksa päritolu sõnad *smugel-dama*, *stepsel*, *svipsi(s)* märgendiga argi[keelne] (Wiedemanni sõnaraamatus neid veel pole), *lahtima*, *sahver*, *tripp*, *vunk* jt. aga ilma mingi stiilimärgen-dita. Läti slängisõnaraamatusse on võetud kõik siin loetletud germanismid, vastavalt *šmugulēt(ies)*, *štepsele* / *štepselis*, *švipsis*, *slaktēt*, *šaparis*, *štripe*, *švunka*. Sõnaraamatu autorid käsitavad slängi kui keele suulist vormi ja esita-vad slänginäited järjekindlalt häälduspärasel kujul, kasutades selleks kehtiva ortograafia võtteid ja vahendeid. See põhimõte pädeb ka läti slängis käibivate anglitsismide kohta. Eesti slängi kirjapanek on paraku kobav: slängikogujad esitavad sageli lähtekeelseid ortogramme (s.o. tsitaatsõnu) või klammerduvad (alateadlikult?) etümoloogiaprintsiipidesse, nt. kas või sõnaalguliste heliliste klusiilide kajastamine. Läti slängisõnaraamatu materjal pärineb nii ilukirjan-dusest ja muist publitseeritud allikaist kui ka suulisest kõnest, mõnevõrra on materjali hangitud lisaks küsitluste teel.

Eesti slängi on laiemalt tutvustatud mitme kanali kaudu. Sõnaraamatuna on viimati ilmunud „Eesti slängi sõnaraamat” (ESS). Läti ja eesti slängisõna-raamatute kõrvutamise viimase väga paljudest puudustest ja vajakajäämistest

ning kohatisest diletantlikkusest hoolimata pakub siiski võimaluse tutvuda protsessidega, mis suunavad tänapäeva slängikeele loomet Eestis ja lähinaabruses Lätis.

Laenulisuse indeks on slängikeeles väga kõrge. Nii läti kui ka eesti slängisõnaraamat aitavad luua muljet, et võõrad keeled ja eeskujud on nii läti kui ka eesti slängiloomes peamised inspireerijad ja suunajad. Läti släng on saanud sõnu baltisaksa (*lillā* 'purjus', *lillāt* 'purjutama', vrd. ee *lillutama* 'trallitama'), itaalia (*kapiš* 'kas saad aru'), jidiši (*rebes* 'tehingud'), leedu (*mušīt* 'tapma; väntsutama'), prantsuse (*remis* 'viigiseis (tav. males)'), poola ja/või valgevene (*bačīt* 'nägema'), rootsi (*penga* 'raha'), mustlas- (*nāni* 'ei ole') ja liivi ning eesti keelest. Ohtralt sõnu on mõlemad keeled ammutanud vene ja saksa laenuallikast. Tänapäeval domineerib mõlema keele slängi inspireerijana väga selgelt inglise keel. Jõuliselt tungib peale ingliskeelne arvutisõnavara. Seda registreerivad mõlema keele sõnaraamatud küllalt süstemaatiliselt. Siinkohal vaid nuppeid läti slängist: *apdeitoties* < *update*, *cipot* < *zip*, *īmeils* < *e-mail*, *klozēt* 'arvutit sulgema' < *close*, *pasvords* < *password*, *restartiēt* < *restart*, *seivot* < *save*, *softs* < *softs*, *spams* < *spam*. On raske esile tuua mõnd sellist valdkonda, kus läti ja eesti släng kuidagimoodi eristuksid inglise laenuallika suhtes nt. mõisterühmiti. Mõlema keele kõnelejakond ahmib samu sõnu ja väljendeid. Kattuvate valdkondade loendisse kuuluvad lisaks juba nimetatud arvutialale näiteks narkootikumid ja nende pruukimisviisid (lt *smeks* – ee *smäkk* < *smeck*), popmuusika (lt *hārdkors* – ee *haardkoor* < *hardcore*), sõim, roppused (lt *bulšits* – ee *bull shit*, < *bullshit*, lt *fak!* – ee *fakk* < *fuck* jt.). Eestis ülipopulaarseid slängiverbe *haipima* 'kõvasti reklaamima, üles puhuma' < *hype* või (*ringi*) *hängima* 'sihitult ringi hulkuma, aega veetma' < *hang around* läti slängisõnaraamat siiski ei registreeri.

Läti slängisõnaraamatust leiame hulgaliselt vene sõnu, mida tunneb ka eesti kõnekeel. Mõlemad sõnaraamatud registreerivad nt. selliseid vene päritolu slängisõnu: lt *mandavoška* – ee *mandavoska* ' (kubeme)täi', lt *načalņiks* – ee *natš'al'nik*, ka *nats'alnik* 'ülemus', lt *blatnejs* 'kriminaalne; kasulik, meeldiv' – ee *platin'oi*, ka *blatn'oi* 'kogenud kurjategija vanglas', lt *samagons* jt. – ee *samakas* jt. 'puskar'. Vene päritolu sõnamass on läti slängisõnaraamatus tohutu. Torkab silma vene sõnade ohtrus läti koolilaste keeles (nt. kas või hinnete nimetused). ESS loob pildi, et eesti slängis on sama positsioon soome keelel. Peab siiski tõdema, et ESS ei anna tõepärast pilti eesti

kõnekeeles vohavast vene päritolu sõnamassist. Mõned juhuslikult valitud näited rööpsetest vene sõnadest, mis leiduvad läti slängisõnaraamatus, kuid mida ESS millegipärast ei registreeri: lt *bumāga* – ee *bumaaga* / *pumaaga* 'paber, dokument', lt *proguls* – ee *pragull* / *progull* 'tööluus': *pragulli panema* / *tegema*, lt *propka* – ee *propka* 'tropp; liiklusummik', lt *propusks* / *propuska* – ee *proopusk* / *propusk* 'läbipääsuluba', lt *salaga* – ee *salaaga* 'noorsõdur; algaja', lt *zaraza* – ee *saraasa* (negatiivset emotsiooni väljendav interjektsioon), lt *štrafnojs* – ee *strafn`oi po stakaanu* 'alkoholijoogi lisaannus hilineunud külalisele', lt *trevoga* – ee *trevooga* 'häire', lt *tufta* – ee *tuftaa* 'vale; rumalus, lollus' jne. Vene keele oskus on Eestis siiski selgelt vähenenud ega ole tõenäoliselt enam nii aktiivne slängikeele inspireerija, mida ilmselt ei saa väita Läti kontekstis. Vene keele positsioon Lätis on Eestiga võrreldes mõnevõrra erinev: Läti venelaste ja teiste, venestunud rahvuste arv on umbes 40 % elanike üldarvust ja venekeelsed on ühtlaselt hajali üle kogu Läti (vt. lähemalt Bušs 1999: 516–521). On tunnuslik, et kaks võimsat läti slängileksika praegusaja inspireerijat – vene ja inglise keel – annavad sageli segamoodustisi, mida läti slängisõnaraamat registreerib ohtralt, näitlikustada võiks seda nähtust sõnaraamatust nopitud Läti koolilaste *očeņ gud* 'väga hea' < vn *очень* + ing *good* või *sīgiks* 'CD' < vn *цидик* < ing *CD* + vn *-(u)κ* jne. Vene keel näikse toimivat anglitsismide aktiivse vahendajana läti kõnekeelde.

Eesti kõnekeelest on väidetavalt registreeritud ligi tuhatkond soome päritolu sõna või väljendit. Nt. esitleb ESS järgmisi *p*- ja *t*-algulisi fennisme, nende soome päritolu on seal enamasti ka näidatud: *pehv* 'tagumik' (< *peffa*), *pergele* (kirumissõna), *pervo* 'pervert', *pibo* 'villane müts', *piik* 'süstal', *poika* 'poiss', *pollar* ja *pol`la* 'politseinik', *pomo* 'ülemus', *prossa* 'protsent', *pullo* 'pudel', *taala* 'dollar', *tagi* 'jakk' (lähtevorm sgg. *takin*), *telkar* ja *telku* 'televiisor', *toss* 'spordijalanõu', *turbi andma* 'kellelegi peksa andma', *tüdo* 'tüdruk'. Kas soome sõnade tulv eesti kõnekeelde jätkub ja ülevõetu püsib? Seda näikse olevat alles raske prognoosida. Puudub usaldusväärne ülevaade sellest, kas tuhanded Soomes tööl käivad eestlased toovad kaasa ja levitavad sealset leksikat, ja kui toovad ja levitavad, siis millist. Suulise kõnepruugi kaudu praegusaja eesti keeles laiemalt tuntuks saanud soome sõnad on kahtlemata *näkileib*, *pomo* 'ülemus; ülbitseja', *pusa* 'kinnise kaelusega džemper', *rekka* 'suur kaubaveoauto', *tagi* 'jope', *tossud* 'spordijalatsid', *romu* 'autologu'. *näkileib*, *pusa*, *tagi* ja *tossud* on võetud eesti kirjakeele seletussõnaraamatusse. Lätlasigi käib Soomes ehitamas, hotellitube koristamas, taludes

lehmi lüpsmas, maasikaid korjamas jne. Läti slängisõnaraamatust me soome sõnu ega väljendeid siiski ei leia.

Mitte alati pole läti slängisõnaraamatu autorid esitanud selgelt laenulise slängisõna laenuallikat. Nt. *ruka* 'karistus', *izrukāt* 'koolis välja heitma; töölt vallandama', mida esitletakse ilma etümoloogilise viiteta, pärinevad suure tõenäosusega samast saksa originaalist *rucken* nagu ee *rukkima* 'üliõpilas-organisatsioonist mingi süüteo eest välja viskama'. Real juhtudel võiks kaaluda muidki etümoloogilisi tõlgendusi kui need, mida sõnaraamatu autorid pakuvad. Eesti lugejal on muidugi põnev jälgida, millised eesti, laiemalt võttes läänemeresoome (eesti-liivi) sõnu läti slängikeel sõnaraamatu järgi kasutab. Lisaks materjalile, mida olen tutvustanud mujal (Vaba 2006a), võib siit leida tervitus- ja hüvastijätusõna *tere!* ja *menga* 'mehe suguelund', mille autorid kõrvutavad (küll küsimärgiga) ee *mäng*-sõnaga, vrd. veel samatüvelise vana liivi-eesti laenuga *meņģēties* 'vallatlema, mürama'. Läti slängikeeles leidub läänemeresoomelist sõnavara siiski märksa rohkem, kui sõnaraamatu autorid on soovinud või osanud esile tuua. Slängikeel äratav uuele elule ja levitab unarusse jäänud lokalisme, nende hulgas äratav eesti lugeja tähelepanu loomulikult eesti-liivi sõnavara. Läti slängisõnaraamat registreerib järgmisi eesti ja liivi sõnu (loendist on välja jäetud keelendid, mida toob esile Vaba 2006a): *airēt* 'lumelauaga sõites käsi lehvitama, viibutama' (vrd. lv *airō*, ee *aerutama*), *bekot* 'jooksma' (vrd. lv *pā'g*, ee *päkk*, *päkad tegema*), *biļļa*, *bīļa* 'piripill', *biļļas* pl. 'nutt', *biļļāt* 'nutma' (vrd. ee *pillima*), *burās* pllok. 'purjus; vaimustuses' (vrd. ee *puri* > *purjus*, lv *pūr'as*), *ie/vicot* 'jooma (alkoholi)' (vrd. lv *vitštō*, ee *vitsutama* 'rohkest ja ahnelt sööma'), *jāris* 'loba, jama; lõbus, kärarikas üritus' (? vrd. lv *jo'r*, ee *joru* ja *murd. jaarama* 'jändama'), *koica* 'jalg' (? vrd. lv *kūoiba*, ee *koib*), *ķepa*: *uz ķepas* 'kätte (sõna-sõnalt 'kāpa peale') [andma]' ja *ķepala*: *atmest ķepalas* 'maha surema' (vrd. lv *kāppā*, ee *käpp*), *iz/ķidāt* 'segi ajama' (vrd. lv *ki'ddō* 'kala rappida'), *lauliņi* pl. 'abielurahvas' (vrd. lv *lōlatō*, ee *laulatama*), *leste* 'lesta-kala' (vrd. lv *lēštā*, ee *lest*), *liberiņi* pl. 'pudi-padi, vidinad' (vrd. ee *libre* 'lible'), *atstiept līpu* 'surema', sõna-sõnalt 'saba õieli ajama' (vrd. lv *l'ipp*, ee *lipp*, (*saba*) *liputama*), *māja*: *meitu māja* 'bordell', sõna-sõnalt 'tüdrukute maja', *vienu māju tālāk* 'ära, minema [saatma]', sõna-sõnalt 'üks maja edasi', *mājās* pllok. 'kaitses (spordimängudes)', sõna-sõnalt 'kodus', *mājene*, *mājiks* 'kodundus (õppeaine koolis)' (< lv *mōi*, ee *maja*), *nūjiņa*: *dzīvības nūjiņa* 'sigaret', sõna-sõnalt 'elukepike' (vrd. lv *nujā*, ee *nui*), *ņecka* 'pehme tükike,

midagi väheväärtuslikku' (vrd. lv *nātski*: *n. lēba*, ee *nāts* 'nātske, vähe kerkinud küpsetis', *nātske* 'kleepjas, poolmärg'), *ņukāt* 'sööma' (? vrd. lv *nukķā*, ee (*leiva*)*nukk*), *ņunņa* 'hädine viril inimene', *ņunņāt*, *ņunņot* 'nutma' (vrd. ee *nunnu* 'nohik'), *peksēt* 'käima, minema' (vrd. lv *p'eksō*, *p'ekslō*), *rēka* 'naer', *rēkt*, *pa/rēkt* 'naerma', *ap/rēkt* 'naeruvääristama', *ap/rēkties* 'naerust lõhkema' (vrd. ee *röökima*), *rēkšķiens* 'röögatus' (vrd. lv *rēkšķō* 'koriseda'), *rēkulis*, *rēķis* 'viripill' (vrd. ee *röökima*), *vanckāt* 'ajama, minema kihutama' (vrd. ee *vantsima*). Lisaks siintoodud loendis leiduvatele deskriptiivse või lastekeelse taustaga sõnadele on läti kirja-, murde- ja slängikeeles märksa enam nii häälikuehituselt kui ka semantika poolest vastava eesti materjaliga kokkuvangevaid või väga lähedal olevaid sõnu, mille etümoloogilise kokkukuuluvuse suhtes on raske(m) seisukohta võtta. Mõni seda mõtet illustreeriv näide: *ļurbaks* 'purjus inimene', vrd. ee murd. *lurbu* 'purjus', *ļurļaks* 'puskar', vrd. ee *lurr* + *lake*, *šļura*, vrd. ee *lurr*, *šļurpāt*, vrd. ee *lūrpima*, *lurpima* jne.

ESS-is ei ole läti ainest. Läti sõnad ongi praegusaja eesti kõnekeeles esindatud äärmiselt tagasihoidlikult. Laiemalt tuntutest eesti kõnekeeles võib meeldetuletuseks siinkohal mainida selliseid nagu *jeela* 'tänav' (< *ielā*), *saldejum(p)s* 'lätlane' (< *saldējums* 'jäätis'), õllesõbrad tituleerivat läti õlle *aluseks* (< *alus* 'õlu'). *saldejum(p)s* ja *jeela* on eesti kõnekeeles ammune koostisosa, küllap selgeks õpitud Vene ajal Lätisse tehtud kaubareisidel. *saldejum(p)s* lätlast tähistava slängisõnana on leidnud käsitlemist Paul Ariste poolt (1980: 5). Interneti-lehekülgede noortefoorumid (jututoad e. *tšättruumid*) annavad aimu sellest, et praegusaja noored eestlased on üpris hästi kodus lätikeelsete roppustega. Aga ega ju midagi uut siin päikese all ole: sedasorti keeleproove on küllap „aegade algusest peale” tahetud vastastikku vahetada, memoreerida ning reprodutseerida (vt. lähemalt Vaba 1997c: 155–156).

Ühise tendentsina võib täheldada nii läti kui eesti slängikeeles vanemate ja traditsioonilisemate eesnimede üha jõulisemat üldnimestumist ja tähendussisu pejoriseerumist: *Antons* → *antons* 'tõnts inimene, lollpea', *Baiba* → *baibiņa* dem. 'naiivne tütarlaps', *Emma* → *emma* 'kergete elukommetega naisterahvas, prostituut', *Grieta* → *grieta* 'lihtne, lihtsameelne tütarlaps või naisterahvas', *Juris* → *juris* 'silmatorkamatu inimene', vrd. ee *Kalle* → *kalle* 'rumal poiss', *Uudo* → *uudu* 'nõme isik', *Vello* → *vello* (halvustav kirumissõna) jne.

Tõlkelaene kumbki sõnaraamat ei eritle. Ühine laenuallikas on võinud luua ühtiva leksikaalse struktuuri ja semantikaga slängiväljendeid, nagu

sablekot ja (*kinni*) *plekkima* 'maksma, tasuma', *saiet dēlī* ja *puusse minema* 'ebaõnnestuma, halvasti minema' või (*ie*)*ziepēt* ja *seebitama* '(kedagi) meelitama'. Paljudel juhtudel suunab ehk elukogemus ise semantilist arengukulgu ja semantilise sarnasuse teket, laenuallika otsimine ongi tarbetu tegevus, vrd. nt. kas või *sieriņi* ja *juustud* 'haisvad jalad'.

Ohtralt on lahknevaid semantilisi arenguid. Mõned näited: *cirvis* 'kirves' → 'lollpea' ja *kirves* 'kallis (hinna kohta)', *čuhņa* 'küla; ääremaa, kolgas; tühi-tähi' ja *tuhnaa* / *tšuhnaa* 'eestlane või muu läänemeresoomlane (venelaste kõnepruugis)', *sēne* 'seen' → 'sõber; tuim inimene; lollpea' ja *seen* 'peenis', *sviests* 'või' → 'ebakvaliteetne, korraldamata': *saiet sviestā* 'ebaõnnestuma; peast segi minema' ja *või: vōi sees olema* 'väga heas olukorras olema'.

Läti slängisõnaraamatusse on ohtralt hõlmatud koolilaste keelt, kus domineerivad ootuspäraselt koolieluga seotud valdkonnad (õpetajad, õppeained, hinded) ja slängisemantika tekib õpilaslike uperpallide kaudu: *amēba* 'amööb' → 'bioloogiaõpetaja'.

Tutvumine läti slängisõnaraamatuga annab innustavaid ideid eesti sõnavara päritolu väljaselgitamiseks. Sõnaraamatu järgi on *lillā* 'purjus', *lillāt* 'purjutama' ja *pielillāties* 'end täis jooma' laenatud baltisaksa allikast. Tõenäoliselt pärineb samast saksa allikast ka ee *lillutama* 'trallitama', mille Julius Mägiste on tõlgendanud omapäraseks onomatopoeetiliseks verbiks (EEW IV: 1313 *sub lillutama*). Heuristiline moment võib olla vägagi üllatav. Läti slängiverbil *čiept* 'näppama, varastama (midagi, millel on väike väärtus)' on indoeuroopa etümoloogiline taust. Siit võiks hakata hargnema ka ee *sebima* (ja lms *sepi*-tüve) 'kiirustama; askeldama, sagima; kokku lappama' ja '(midagi) varastama, endale nihverdama, pihta panema' etümoloogiline reinterpretsioon, mis senistest ponnistustest hoolimata on üha mõistatus. Ernitsal (2004: 312) on kahtlemata õigus, kui ta ESS-i arvustades leiab, et vene keelest tulnud slängisõnade „päritoluviietega ei saa käsitletavas teoses alati sugugi rahul olla”. Eesti slängi edaspidisel uurimisel oleks küll äärmiselt kasulik tutvuda läti slängisõnaraamatu etümoloogiliste viiетega: eriti just vene allikate selgitamisel lünki peaaegu polegi. Lt *šuri-muri* 'segane asi; salajane, seadusvastane tehing' lähtub vene keelest, vrd. vn *шурьмұры* 'mehkeldus, tiivarips'. Vene päritoluga peab tõenäolisimalt arvestama ka ee *surimuri* 'segane asi; seadusvastane tehing' puhul: Wiedemanni sõnaraamat seda keelendit ei tunne, Mägiste esitab selle ÕS-i järgi ja jätab päritolu märkimata (EEW IX: 2925). Ernits juhib eespool juba jutuks olnud arvustuses

tähelepanu päritolumärgendi puudumisele ESS-is nt. sõna *tšurka* 'venelane; ka muude endise NSV Liidu rahvaste (kuid mitte lätlaste ega leedulaste) kohta'. Läti slängisõnaraamat viitab läti vastava slängisõna *čurka* 'lõuna-maalane või asiaat' puhul õigesti vene allikale jne.

Oleks tervitatav, kui slängisõnaraamatud lisaksid slängisõnadele taust-teavet, nn. ajastu hõngu vms., mis aitaks paremini mõista nende sündi, levi-kut jms. Sellist infot leidub kummaski slängisõnaraamatus olematul määral. ESS-ist on võimalik siiski tuua positiivne näide sedasorti taustinfost sõna-artiklis *svensson* 'rootslane'.

Slängiuurimise tulemuslikkus sõltub slängikeeles toimuvate protsesside pidevast vaatlusest. Pole kahtlust, et slängisõnade kogumist ja uurimist ning slängisõnaraamatu(te) väljaandmist tuleks Eestis igati edendada. Kasulik on teada, mida meie lähinaabrid sel alal teevad (ja tehtust vahest mingil moel õppustki võtta).

LIIVI KEEL ELAB EDASI LÄTI SLÄNGIS

Nii võib tõepoolest väita, kui uurida 2005. aastal Läti kirjastuse Avots väljaandel ilmunud läti keele slängisõnaraamatut „Latviešu valodas žargona vārdnīca”. Selle pisikeseformaadilise ja tagasihoidliku mahuga raamatukese autorid on Austraalia lätlased Ivars Mirovics ja Aivars Dubaus. Võrreldes varasemate, 1990 ja seejärel 1996 ilmunud trükkidega on seda mõnevõrra täiendatud. Läti slängisõnaraamatuga pääseb hõlpsasti tutvuma Interneti-aadressil <http://www.lirika.lv/custom/zargons>. Kõnealune sõnaraamat sisaldab tänapäeva läti üldslängi. Autorid on tõlgendanud slängi mõistet avartalt: slängi hulka on arvatud ohtralt läti kirjakeele sõnaraamatus „Latviešu literārās valodas vārdnīca” (1972–1996) leiduvaid sõnu ja idiomaatikat, millel on kõnekeelne varjund või mille murdepärane iseloom on kergesti äratuntav. Interneti-sõnaraamatu ainek on täiendatud koolislängi näidetega Rūta Koluža raamatust „Ķikuraina valodiņa. Kā runājam latviski 2000. gadā” [= Sääsevastsene keel. Kuidas me räägime läti keeli 2000. aastal] (Kamene 2001). Pealkirjast õhkub paraku küll ilmne vastumeelsus slängi kui sellise suhtes. Koluža on materjali kogunud Ogre ja Lielvārde koolilastelt. Lähemal tutvumisel Koluža tööga ei jää lugejal vähimatki kahtlusevarju, et nende koolide õpilaste lemmiksõnade edetabelisse kuuluvad vankumatult vene päritolu ropendused *blāg*, *nahuj* ja *pof*, *pofig* ’ükskõik’ ja ühemõtteliselt vene päritolu vulgaarse taustaga üllatushüüatused *jedritvaikociņ!*, *jopcikarārā!* või *jopcikmicik!* Läti üld- ja koolisläng on üle ujutatud vene ja (alam)saksa päritolu sõnadega. Siin nimetatud allikatele toetudes võib väita, et anglitsismide tulv läti üldslängi pole veel alanud. Koolislängis on aga esimesed märgid sellest siiski juba selgesti aimatavad, nt. *faiḡs* ’viis (nt. viielatine rahataht)’ – ent koolihinnat tähistab vene keelest lähtuv *piḡorka* –, *feiṣs* ’nägu’, *frends* ’sõber’, *lūzeris* ’hädavares’.

Käesoleva loo autor on tundnud siiski suuremat huvi selle vastu, kas läti släng sisaldab – ja kui, siis millist – liivi ja ka muud läänemeresoome, sh. eesti ainek.

Läänemeresoome, sh. liivi päritolu sõnatüvede arv läti keeles ulatub vähemalt poole tuhandeni või koguni ületab selle. Suurem osa neist kuulub arhaismide või kitsa levikuga murdesõnade hulka. Läti kirjakeele seletus-sõnaraamatusse on võetud umbkaudu 200 läänemeresoome päritolu tüve. Enamik neist kuulub tänapäeva läti ühiskeelse sõnavara tuumikusse, nagu *allaž* 'alati' (vrd. lv *alz*, eeL *alasi*), *bojā*: *bojā iet* '„põhja minema” = huk-kuma' (vrd. lv *pu'oi* 'põhi'), *kāzas* 'pulmad' (vrd. lv *kōzgōnd* pl. 'pulmad', ee (*abi*)*kaasa*, sm *kaaso* 'kaasanaine'), *laulība* 'abielu' (vrd. lv *lōlatōks* 'abielu', ee *laulatus*), *launags* 'õhtuode' (vrd. lv *lōnag* 'kagu', ee *lōuna* 'lōuna(söök)', sm *lounas* 'lōuna, lōunasöök'), *luga* 'näidend' (vrd. lv *lu'g* 'arv', ee *lugu*), *māja* 'maja, kodu' (vrd. lv *mōi* 'korter, majutus', ee *maja*, sm *majapaikka* 'ööbimiskoht'), *maksāt* 'maksma', *puika* 'poisike, poiss' (lv *pūoga*, ee *poeg*, sm *poika*), *puķe* 'lill' (vrd. lv *put'kōz* 'lill', ee *putk* 'õdnes taimevars', sm *putki*), *vajadzēt* 'vaja olema' (lv *vajāg* 'vaja'), *vīžot* 'viitsima' (vrd. eeL *viis(i)ma*), *zaimot* 'teotama, mõnitama' (vrd. lv *s"oimō*, ee *sōimama*, sm *soimata* 'noomida, sōimata').

Slängisõnaraamatutes leidub vähemalt paarkümmend tüve, mille liivi ja/ või eesti päritolu on täiesti või peaaegu väljaspool kahtlust. See näit on võr-reldes vene ja saksa keele kohaga läti slängis äärmiselt tagasihoidlik ning peegeldab ilmekalt liivi ja eesti keele ning kultuuri tagasihoidlikku osa lähi-mineviku ja praegusaja Läti kultuuriruumis. Liivi ja eesti sõnad on läti ühis-slängi pääsenud kolme teed pidi: 1. slängikeel kasutab ühiskeele sõna mingi värvika lisatähendusega; 2. ühiskeelne sõna on saanud slängiväljendis meta-foorse tähenduse või 3. kitsa levikuga murdesõna on saanud laiemalt tuntuks tänu slängile.

Nii on läti ühiskeeles päris tavalised liivi päritolu sõnad *beka* 'puravik', *ķēms* 'kummitus, koll' või *ļipa* 'lühike töbi saba' saanud slängikeeles uue vär-vika sisu: *beka* 'lihav naisterahvas', *ķēmā* 'purjus' ja *ļipa* 'miinusmärk'. Liivi (ja eesti) sõnade metafoorsed kasutamist esindavad nt. järgmised kõnekeel-sed väljendid: *ej bekot!* 'kedagi (vihastades) minema ajama, seenele saatma', sõna-sõnalt 'mine puravikke korjama', *bojāt gaisu* 'peeretama; tuli norima', sõna-sõnalt 'õhku rikkuma', *dot ķepu* 'tervitama, kätlema', sõna-sõnalt 'kāppa andma', *uzlikt ķepu* 'kedagi pitsitama, taga kiusama', sõna-sõnalt 'kāppa peale panema', *iet ķepā* 'pistist andma', sõna-sõnalt 'kāppa minema, kāpa peale minema', *apkopt laulību* 'intiimvahekorras olema', sõna-sõnalt 'abielu eest hoolt kandma', *viss (visi) nav mājā* 'hull', sõna-sõnalt 'kõik ei ole

kodus', *mājas draugs* 'armuke (mees)', sõna-sõnalt 'majasõber', *caur puķēm* 'ümburnurga vihjama', sõna-sõnalt 'läbi lillede'.

Tähelepanuväärseima osa läti üldslängi liivi ja eesti taustaga sõnavarast moodustavad paikkondlikud sõnad, murdesõnad, millele släng on andnud uue elu. Allpool mõned näited sedalaadi juhtude kohta. Slängikeelend *jaņi* 'kaotus spordis või kaardimängus, saades vähem kui pool võitja punktitude-musest': *mēs šajā spēlē palikām jaņos* 'meie jäime selles mängus jänni' läh-tub liivi sõnavormist *ja 'n 'n 'ōz* 'täbaras olukorras (olema)' (vrd. ka ee *jānn*: *jānni jääma* 'kimbatusse, hätta jääma'). Liivi ja/või eesti taustaga on ka sel-lised slängisõnad nagu *sa/ķencēties* 'end ära määrima; endale ebameeldivusi põhjustama' (vrd. ee *kõnts* 'sodi, mustus'), *lingot* 'lingutama, heitma, vis-kama' ja *iz/lingot* 'välja viskama' (vrd. lv *līnga*, ee *ling*, sm *linko*). Nii *lingot* kui ka *izlingot* leiduvad läti kirjakeele seletussõnaraamatus, kuid tavalisemad läti ühiskeelendid on siiski pigem *mest ja izmest* ning *sviest* ja *izsviest*. Veel võiks nimetada verbe *lipot* 'lippama, silkama' (vrd. ee *lippama*, sm *lipata*), *lemperēt* ja *ļemperet* 'taaruma, vaaruma' (vrd. ee *lamberdama*, *lõmberdama* 'komberdama'), *meņģēties* 'möllama, hullama' (vrd. lv *māņg* 'mäng, vallat-lus', ee *māng*), *puncis* 'punnu, kõtu' (vrd. lv *pūn 'tša* lastek. 'suu', ee *punts* 'pundar, mütsak'), *purga* 'inimene, kes kohmitseb või lööb aega surnuks', *purgāties* 'jändama, pusima; aega surnuks lööma', *iz/purgāt* 'nurja ajama, ära rikkuma', *no/purgāt* 'laiskusest head võimalust mööda laskma' (vrd. lv *purgō* 'kalu võrgust välja noppida', ee murd. *purgima* 'tuhnima', *purgama* 'murendama', *purgema* 'purustama', sm *purkaa* 'maha lõhkuda, lammu-tada'), *sa/vaņgot* 'vangi panema' (vrd. lv *vaņ'g*, ee *vang*, sm *vanki*). Viimane leidub läti kirjakeele seletussõnaraamatus, kuid tavalisem ühiskeelend on siiski *sagūstīt* 'vangistama'.

Paikkondliku, murdelise taustaga keelendeid iseloomustab mitu läti ühis-keelest hälbivat häälikulist iseärasust. Markantseima hälbena olgu esile tõs-tetud nn. tautosüllaabilise nasaali püsimine juhtudel *sa/ķencēties* 'end ära määrima; endale ebameeldivusi põhjustama', *lingot* 'lingutama', *lemperēt* 'taaruma, vaaruma', *puncis* 'punnu, kõtu'.

Omaette huvitava valdkonna slängisõnavara maastikult moodustavad slängikeelsed etnonüümid. Läti ühisslängis leidub väljendeid kõigi nende rahvaste kohta, kellega tihedamini kokku puututakse. Kuid liivlasi ei tähistata praegusaja slängis enam mitte kuidagi, sest liivlased on sulanenud lätlastesse ega torka enam kuidagimoodi silma ega kõrva. Omaaegne liivi keele pilkav

nimetus *zirgu valoda* 'hobusekeel' on hääbunud ja tähistab nüüd hoopis leedu keelt. Läti släng jätab tähelepanuta ka soomlased (nagu ülepea kõik põhjamaalased) – lätlastel on raske eristada keele, käitumise vms. põhjal soomlasi eestlastest. Eestlasi hoiab praegusaja läti släng aga fookuses. Vana eestlaste pilkenimetus on *kurrati*, *kurratas* pl. 'eestlased' ja eesti keele rääkimist tähistab verb *kurratāt* (vrd. ee *kurat*). Põhja-Lätist, Eesti vahetust naabrusest on kirja pandud läti dainad, mis toovad esile eestlaste kirglikku lembust sõna *kurat* vastu: *Dod, māmiņa, kam dodama, / Nedod manis Igaunam: / Igauns saka: kurrad, kurradi, / Es kurradi nemāceju* [= Anna, emake, kellele peab andma / Ära anna Eestlasele / Eestlane ütleb *kurrad, kurradi, / Ma kurradi* 't ei osanud] (Valka, Koivaliina) või *Igaunietis mans vīriņš, / Es igauņa līgaviņa. / Igauns mani izmācīja / Kuratāt, peratāt* [= Eestlane mu meheke / Mina eestlase mõrsjake / Eestlane õpetas mulle selgeks / Kuradit ütlema, „päratama”] (Valmiera, Vecate). Läti keeleteadlase Buši andmeil on *kurrata*, *kurrats* lätlaste seas n.-õ. eesti keeleproovina hästi tuntud, kuid praegusaja slängikeeles siiski suhteliselt harva kasutatav.

Hoopis suuremas soosingus on eestlaste tähistajatena *estiņi* pl. (< *Eesti, eesti*) või siis *estipoiss* / *esti poiss*, *estipoisi* pl. (< *eesti poiss* 'Eesti poiss'). Kuidas on loodud *estiņi*, pole raske taibata: *e(e)sti* 'Eesti, eestlane' + sünkroonses plaanis deminutiivliiteks tõlgendatav *iņ*-liide. Sama malli järgi on tuletatud nt. slängikeelend *letiņi* pl. 'lätlased'. *estiņi* puhul torkab kõrva l. silbi hälbiv lühike *e*, sest läti keel kajastab peaaegu eranditeta liivi ja eesti sõnade pikki vokaale. Kuid uuemal ajal on läti slängikeelde ilmunud ka pikavokaalne *ēstiņi*. Lühivokaalne *estiņi* on võinud tekkida sks *Este* või vn *эстонец* 'eestlane' mõjul, ja alles nüüd, taastunud omariikluse tingimustes on *Eesti*-kuju Läti inimestele märksa sagedamini ja paremini afišeeritud kui kunagi varem.

Keeleuurija Buši teatel pole praegusaja enim kasutatav slängiväljend eestlaste märkimiseks Lätis siiski mitte *estiņi*, vaid *urmass*, *urmasi* pl. Sageli on väga raske saada jälile, kuidas slängikeelend on sündinud. *urmasi* lähtekohaks võib vahest olla eesti eesnimi *Urmas*. Bušs tõrjub mõtte *urmasi* ja kitsalevikulise murdesõna *urmaka* 'tüütu inimene või loom' seose. Tema arvates õhutab selle keelendi elavat kasutamist läti ühiskeele seisukohalt äärmiselt erandlik häälikuehitus, mis lätlase ettekujutuses kirjeldab tabavalt eesti keele foneetilist iseloomu. Ometi pole päris tuulest tõmmatud arvamus, et impulsi on andnud andekas Eesti teleajakirjanik *Urmas Ott*, kes omal ajal

sai laiemalt tuntuks Vene kesktelevisiooni kaudu. Haruldane pole lätlaste suust kuulda ka tänapäeva vene linnafolkloorist (ja vene TV-sarjadest) pärinevat tõgavat väljendit *горячие эстонские парни* pl. 'kuumad eesti poisid'.

Selle teemalõigu lõpetuseks võiks ehk lisada, et kogu kõnealune slängikeelne etnonüümisari on väga tugeva negatiivse, tõgava ja naeruvääristava varjundiga. Kõige positiivsem tundub neist olevat ehk *estipoiss*. Läti ühiskeel tähistab aga eestlast nimetusega *igaunis*, mis pärineb vanast Kagu-Eesti nimest *Ugandi*.

Siin nimetatud läti slängisõnavara allikad kujutavad endast õieti slängisõnade loendeid. 2006 ilmus Ojārs Bušsi ja Vineta Ernstsone koostatud ning Bušsi toimetatud läti slängisõnaraamat, mis sisaldab umbkaudu 7000 sõnartiklit. Bušsi ja Ernstsone sõnaraamat selgitab detailselt slängisõnade tähendusi, esitab nende morfoloogiat ja annab ohtralt tekstinäiteid. Sõnaraamatu ainek pärineb kõnekeelest, kirjandusest, uuemal ajal ka internetiportaalide kommentaaridest. Mõlemad autorid on uurinud läti sotsiaalseid murdeid. Bušs on kogunud ja analüüsinud saksa laenuainest läti slängikeeles ning kaitsnud selleteemalise väitekirja 1980. Ernstsone väitekirja kannab pealkirja „Läti keele slängileksika” (1999).

LIIVI *paldīn* 'praegu, nüüd'

Lauri Kettunen on pealkirjas nimetatud liivi adverbil esitlenud nii: *paldīn*′, *pa`ldin*′, *pa`ldin*′, *paldīž*, *paldīt`t`ân* 'nüüd, praegu / jetzt', nt. *p. ta jelāb rīgā`s* 'praegu elab ta Riias / jetzt lebt er in Riga', *p. sadāb vī`mā* 'praegu sajab vihma / jetzt regnet es', *mis s'e maksāp paldīt`t`ân* 'mis see maksab praegu / was kostet es jetzt?' (LW: 272b). Sjögreni-Wiedemanni sõnaraamat (1861b: 76, vt. ka *ibid.*: 172, 207, 257, 323) esitab adverbil kujul *paldīn* 'varsti, kohe; praegu / bald, sogleich; so eben, jetzt'. Esitan siinkohal veel mõne publitseeritud liivi tekstidest nopitud näite adverbil kasutamise kohta: *Ma tulūb paldīn, ma um tulmās* 'ma tulen kohe / Ich werde sogleich kommen' (Sjögren, Wiedemann 1861a: 303); *brū.ĩ`t`ādān um bro. `u`tšāmāst pa. `ldān` k`o.dāi* 'morsiamien on ajettava (juuri) nyt / paraikaa kotiin' (Mägiste 1964: 50); *paldīn` um kna`š` āiga* 'praegu on ilus ilm' (Vääri 1974: 63); *no pa`ldin` perīZ āiGal ku nēd`i teitā, nēd`i sūrvadidi* 'no nyt, viime aikoina kun niitā tehtiin, niitā suurnuottia' (Suhonen 1975: 22); *neikku pa`ldin` ju se`l`l`ist i`st uoitā* 'niin että nykyäänhän sellaisia ei ole' (*ibid.*: 44).

Kõnealusel liivi adverbil pole etümoloogilisi vasteid teistes läänemeresoome keeltes. Selle päritolu on jäänud ebaselgeks. Kettunen on küll kõhkle-misi oletanud läti prefiksi *pa-* vahestist liitumist liivi adverbile *īldīn*′ 'kohe, otsekohe / gleich, sofort'. Ent see oletus pole usutav ei häälikulistel, derivatiivsetel ega semantilistel kaalutlustel: 1. ootuspäratu *i* kadu tuletusalusel; 2. tule-tusmalli ebatavalisus; ka läti keel pigem ei toeta kui toetab seda ajamäärsõnade puhul (vrd. Soida 1969: 37 jj.); 3. ebaselgeks jääb *pa-*prefiksi funktsioon tule-tises.

Liivi adverb näikse lähtuvat läti liitadverbist *šūobaltdien* 'tänapäeval / (noch) heutzutage' (ME IV: 112). Adverbil noteerib läti kirjakeele seletus-sõnaraamat: *šo-baltdien* 'praegusel ajajärgul; nüüd, tänapäeval / pašreizējā laik-posmā'; *šodien* (LLVV 7/2: 399). Läti adverb on kujunenud sõnühendist *šuo baltdienu* (EH I: 202), *šo.baltu* (~ *balto*) *dienu* 'praegusel ajal, meie päevil / tagadējos laikos, mūsdienās' (LLVV 2: 33 *sub balts*; seda tüüpi ajamäärsõnade kohta vt. MLLVG: 399, 702 jj.), s.o. 'praegusel ajal, meie päevil', sõna-sõnalt

'seda valget päeva'; vrd. ka *vēl šuo baltu dienu* 'tänapäeval / noch heutigen Tages', *līdz šuo baltu dien(u)* 'kuni tänase päevani / bis auf den heutigen Tag' (ME I: 258).

Liivi adverb on lähtekujuga võrreldes häälikuliselt suuresti lihtsustunud, mis võib olla, kuid mida ei tarvitse tingimata pidada laenu eakuse tõendiks, selle põhjuseks võivad samal määral olla lausefoneetikast johtuvad arengud, suhteliselt kõrge kasutussagedus vms.

Kõnealuses läti adverbis võib pearõhk olla kas 1. või 2. silbil: *šobaltdien* ~ *šo.baltdien* (vt. ka LVPV: 281). Järgsilbil asetsev pearõhk on iseloomulik joon suurele hulgale läti adverbidele ja interjektsioonidele. Kuna liivi *paldīn* 'jt. ei kajasta läti liitadverbi pronominaalset komponenti *šo-* 'seda', tuleb lähtekujuna kõne alla eelkõige järgsilbilise pearõhuga häälduskuju *šo.baltdien*, kus rõhutu esisilp on laenamisel välja langenud.

Veelgi silmatorkavam „substitutsioonihälve” on läti sõnaalgulise *b* korvamine *p*-ga. Usutavad laenujuhtumid, kus lt *b*- > lv *p*-, hilislaenude hulgas õieti puuduvad (vrd. Suhonen 1973). Sellist substitutsiooni ei toeta nähtavasti ka lv *plakķā* 'lutikas / Wanze', sest viimane lähtub pigem Dundaga-murdelisest *plakts*- kui ühisläti *blakts*-kujust (vt. Suhonen 1973: 174–175). Lv *prāts* 'par-mupill (?)'; mänguasjad / Mundtrompete; Spielzeug' – mida on võrreldud läti verbiga *brēkt* (*brēc*, *brēca*) 'karjuma, nutma / schreien, weinen' (vt. LW: 313a; Suhonen 1973: 182) – lätialaenulisus on küsitav, tegemist on pigem deskriptiivse omasõnaga. Esitan siinkohal uue kõrvutuse, mis võiks osutada kirjeldatud substitutsiooni hilislaenudes: liivi *prā`ks* 'kaapekakk / das letzte brot, gebacken aus dem mit dem schaber zusammengekratzten teige' (LW: 313a) ? < lt *bręks* 'kasutu, kõlbmatu / unnütz, untauglich', *braks I*, *bręks* 'tarvitamiskõlbmatu asi / das Wrack, das Untaugliche' (< kask *wrack*) (ME I: 330, 322).

Variantide *paldīn*', *pa`ldīn*', *pa`ldin*', *paldīž* sõnasisene *d* kajastab usutavasti läti keelele omast regressiivsest helilisussandhist (vt. MLLVG: 52 jj.) johtuvat hääldusuusust [*šo.bald-dien*]. Liivi *paldī`t`an* erineb teistest registreeritud variantidest selle poolest, et sõna järgsilbid peegeldavad küllalt täpselt morfoloogiliselt liitse lähtekuju lõpuosi. Liivi *in*-lõpuliste adverbide hulgas on *paldīn*' (ja *īldī.n*') oma järgsilbi pika *ī*-ga erandlik (vrd. Vääri 1974: 57–69; Suhonen 1985: 118; läti *ie* substitutsiooni kohta liivi keeles, sh. sporaadilise asenduse kohta *ī*-ga vt. Suhonen 1973: 27–28). Variandid *pa`ldīn*', *pa`ldin*' on lõpuosise poolest sarnastunud genuiinsete instruktiivadverbidega. Variant *paldīž* on lõpu poolest siirdunud *z*-, *ž*-liiteliste adverbide rühma (vrd. Vääri 1974: 83 jj.).

Kõnealust läti liitadverbi *resp.* sõnaühendit näikse kopeerivat lvS *līdz sāda vald aig* 'kuni tänase päevani / bis auf den heutigen tag', samuti lvK *s'edà va `ldə pāivvə* 'seda valget päeva / dieser helle tag' (LW: 473b) (vrd. lt *līdz šuo baltu dien(u)*). Sellega seoses on huvipakkuv tähelepanu juhtida ka Wiedemanni sõnaraamatus leiduvale eesti teatele (levikumärgendita): *tāna-pāā-valge* 'praegusel ajal / heut zu Tage' (Wiedemann 1973⁴ *sub valge*).

III

**SÕNAL ON
SÕLMED SEES**

ZUR SUBSTITUTION DER ANLAUTENDEN KONSONANTENVERBINDUNGEN IM OSTSEEFINNISCHEN LEHNWORTSCHATZ (AM BEISPIEL DES ESTNISCHEN)

Ein Charakteristikum der uralischen Sprachen ist bekanntlich die Vermeidung von anlautenden Konsonantenverbindungen bei Entlehnungen, weil alle älteren Sprachformen des Uralischen lassen im Wortanlaut nur Vokal oder einen Konsonanten zu. Die Fachliteratur vertritt überwiegend den Standpunkt, daß die anlautenden Konsonantenverbindungen der alten Lehnwörter des Ostseefinnischen im einfachsten Falle so reduziert worden sind, daß der erste Konsonant in der zweigliedrigen Konsonantensequenz herausgefallen ist *resp.* die ersten zwei Konsonanten in einer dreigliedrigen Konsonantensequenz herausgefallen sind: $C^1C^2V \rightarrow C^2V \sim C^1C^2C^3V \rightarrow (C^2)C^3V$. Es kommen dennoch im Ostseefinnischen auch alternative Substitutionsmodelle in Betracht, wo die anlautenden Konsonantenverbindungen vermieden, aber zur gleichen Zeit dieselben Konsonanten bewahrt worden sind oder mindestens der erste Konsonant der ursprünglichen Verbindung bewahrt worden ist.

Die provozierende Anregung zur Untersuchung dieses Themas habe ich von Hartmut Katz (1990) bekommen. Er stellte zusammenfassend über seine Forschung folgendes fest: „Die vorausgehenden Zeilen sollten zeigen, daß die klassische Annahme, bei urg[ermanischen] Modellen mit zwei oder drei Anlautkonsonanten sei in osfi. Repliken nur der letzte berücksichtigt, nicht nur „unter der Hand“ längst „aufgeweicht“ ist ..., sondern prinzipiell dogmatisch ...“ (Katz 1990: 61.)

Ziel meiner Untersuchung ist es, systematisch die Substitution der anlautenden Konsonantenverbindungen der ostseefinnischen Sprachen, insbesondere des Estnischen, zu erforschen, und zwar unter besonderer Berücksichtigung sozusagen „alternativer“ Substitutionsmodelle. Die Berücksichtigung derartiger Substitute beinhaltet ein wichtiges heuristisches Moment für die Etymologie.

Ich rücke hier zuallererst jüngere Entlehnungsfälle in den Vordergrund. Obwohl durch jüngere Entlehnungen kaum revolutionäre ehemalige Kontaktbeziehungen festgestellt werden können, so bieten sich bei der Untersuchung jüngerer Lehnwörter gerade in einem weitläufigen, dialektal komplex gegliederten Raum wie dem estnischen zahlreiche Korrelate zur vergleichenden Untersuchung an, die bei älteren Kontakten nicht zugänglich oder verwischt sind – so die intakte dialektale Verteilung, die Entwicklung seit den ältesten Schriftzeugnissen usw. Die Substitutionsmodelle der jüngeren Entlehnungen können daher als eine Unterstützung für ältere Substitutionsmodelle betrachtet werden, z.B. um die unterschiedliche Substitution der anlautenden *st*-Verbindung der baltischen Entlehnungen im Ostseefinnischen zu begreifen (näher dazu: Vaba 1997d).

In Rede stehende „alternative“ Substitutionsmodelle erinnern bis zu einem gewissen Grade an die Substitutionsmodelle etwa im heutigen Ungarischen. Diese Substitutionsmodelle sind insbesondere beim Estnischen meistens als bei Entlehnungen leicht vorkommende unerwartete und unregelmäßige Entwicklung dargestellt worden. Die Rezeption der etymologischen Gleichungen, die auf alternativen Modellen gründen, ist in einigen Fällen sehr beschwerlich gewesen, solche etymologische Erklärungen wurden als unsicher oder vollkommen unannehmbar betrachtet, und sorgten für Diskussionsstoff. Julius Mägiste und Andrus Saareste waren getrennter Meinung hinsichtlich alternativer Substitutionsmodelle für anlautende Konsonantenverbindungen, was einen heftigen Meinungswechsel in den 30er Jahren hervorrief (Saareste 1928; Mägiste 1929). Entsprechende Substitutionsmuster wurden bei neueren Entlehnungen nicht in den ostseefinnischen Zielsprachen, darunter insbesondere im Estnischen, sondern in den Ausgangssprachen (im Falle des Estnischen an erster Stelle selbstverständlich im Niederdeutschen und auch im Schwedischen oder entsprechend in den russischen Mundarten) gesucht. Ich will an dieser Stelle auch darauf aufmerksam machen, daß in den jüngeren Entlehnungsschichten bei den hier erwähnten Fällen auch die gewöhnlichen Substitutionsmodelle gar nicht ausgeschlossen sind. Die phonetische Variabilität kann aus verschiedenen Mundarten oder aus verschiedenen chronologischen Entlehnungsschichten folgen.

In meinem Material finden sich zu folgenden alternativen Substitutionsmodellen zuverlässige Beispiele:

Substitutionstypen der zweigliedrigen Konsonantenverbindungen

(1) $C'C^2V \rightarrow C'V$, d.h. Wegfall des zweiten Konsonanten (das Belegmaterial ist nach Entlehnungsschichten geordnet): (nieder- und hochdeutsche Entlehnungen) *kaas(ti)ma*, vgl. schr. *kraasima* 'krepeln (Wolle)' (< *kratzen*), *koosu*, vgl. *kroosu* 'Alte, Greis, Greisin' (< *Großmutter*), *kööme(s)* 'Krümchen' < *krome* (vgl. *krööm* : *kröömi*, *kröömikene*, *kröömukene*, *krööme id.*), *puvessor/id*, vgl. schr. *professor* (< *Professor*), *saaber ~ sööbel*, vgl. gemeinspr. *vaabel* 'Schwabber, Besen aus altem Kabelgarn das Verdeck abzutrocknen' (< *Schwabber* oder schwed. *svabel* < nl. *zwabber*), *sihmiter* 'eine Blume: *Viola tricolor*' (< *Stiefmütterchen*), *seevel ~ säävel*, vgl. schr. *väävel* 'Schwefel' (< *swevel*); (russische Entlehnungen) *koosuke* 'Brotkanten' (< *króška*), *kuut/iga*, vgl. schr. *nuut* 'Peitsche, Knute' (< *knut* oder dt. *Knute*), *pave(e)rka* 'Appell mit namentlichem Aufruf' (< *provérka* oder ? *povérka*), *pik.aas*, vgl. gemeinspr. *prik.aas* 'Befehl, Anordnung' (< *prikáz*), *pitvora* 'Vorhalle in der Kirche' (< *prítvór*), *tiv.alna* 'Wachtposten, der Mann vom Stubendienst' (< *dneválnyj*), *vunn* 'ein Fisch: Aalmutter (*Zoarces viviparus* L.)' (< *võjun*) (weitere Beispiele: Tauli 1956: 181, 189); (baltische Entlehnungen) *pagu*, vgl. schr. *pragu* 'Spalte, Ritze' (< vgl. lit. (*s*)*pragà*), balt. **stV-* > osfi. *sV-* ~ *tV-*: *saba[r]* 'Schwanz, Schweif, Rute' ~ ? *tabar* 'ein Strick, um die Stange zu fassen, mit welcher unter dem Eise das Netz geleitet wird' (< **stabara-*), *sammas* 'Säule, Pfole, Pfeiler' (< **stambas*), *seiväs ~ teivas* '(Zaun)pfeiler, Stange' (< **steibas*), *sugar* 'Stock, Prügel, Querholz am Bauerschlitten usw.' (< **stugara-*), *so(o)va* 'Rost (im Seifen- oder Träberkübel), Rost von Stangen oder Strauchwerk unter dem Heuschaber' (< **stōbas*).

Die Wortform *Kuutiga* 'mit der Knute, mit der Peitsche' ist vom Jahre 1708 belegt und kommt im Klagelied von Käsü Ants, Küster zu Puhja, über die Zerstörung der Stadt Tartu während des Nordischen Krieges vor. Nach Julius Mägiste ist das Wort entweder aus dem russischen *knut* oder deutschen *Knute* entlehnt (Mägiste 1962: 32; EEW VI: 1755 *sub nuut II*). Mägiste hat die Wortform *Kuutiga* als *Knutiga* gelesen, weil alternative Substitutionsmodelle anlautender Doppelkonsonanz für Mägiste ausgeschlossen sind. Es gibt in diesem Text häufige Beispiele mit analogischer Lautstruktur, d.h. der lange Vokal ist konsequent in der geschlossenen Silbe mit zwei Buchstaben geschrieben worden, auf dieselbe Weise sind z.B. *Röökminne*, *Kuud Raat*,

Rootsz, *Riisma*, *weeti* usw. geschrieben. Die anlautenden *kn*- und *km*- sind noch heutzutage im Estnischen ganz selten.

In baltischen Lehnwörtern des Ostseefinnischen wird wortanlautendes *st*- bekanntlich auf zwei Arten substituiert, wobei im Südestnischen, im Wotischen und in der Nordgruppe der ostseefinnischen Sprachen das Substitut von balt. *st*- als *s*-, im Livischen *t*- ist. Der nordestnische Sprachraum stellt sich als Mischgebiet dar: in verschiedenen Wortstämmen sind beide Substitutionsmöglichkeiten vertreten (s. Vaba 1997d: 177–180). Die Verbreitung der beiden Substitute widerspiegelt in großen Zügen die ursprüngliche Gliederung des ostseefinnischen Sprachraums. Die Substitution der baltischen anlautenden *st*- war aller Wahrscheinlichkeit nach in den verschiedenen Kontaktgebieten von Anfang an unterschiedlich: verschiedene Gebiete haben auf die betreffende Sequenz verschieden reagiert. Man hat über diese Frage abweichende Meinungen geäußert. Kari Liukkonen z.B. ist der Meinung (s. Liukkonen 1999: 161), daß in allen sicheren Fällen die Substitution für die anlautende baltische Sequenz **st*- frühurfinn. **s*- ist. Liukkonen meint, daß Fälle mit anlautendem *t*- in der südlichen Gruppe des Ostseefinnischen eventuell durch sekundären Einfluss der länger anhaltenden baltischen Kontakte erklärt werden, oder aber die Substitution war in den verschiedenen Kontaktgebieten von Anfang an unterschiedlich.

(2) $C'VC^2V \rightarrow C'VC^2$, d.h. die Substitution ist durch die Metathese (oder Vokaleinschub) des zweiten Konsonanten und des folgenden Vokals: (nieder- und hochdeutsche Entlehnungen) *karts(i)ma*, vgl. schr. *kratsima* (< *kratzen*), *kerss* 'Kresse' (< *Kresse*), *Kiristus*, *Kõrstus*, *Kürstus*, vgl. schr. *Kristus* (< *Christus*), *targon* ~ *targum*, vgl. schr. *estragon* 'Estragon (*Artemisia dracunculus* L.)' (< *Dragun*, *Estragon*, vgl. lat. *dracunculus*), *veldri*, vgl. schr. *leeder* 'schwarzer Flieder (*Sambucus nigra* L.)' (< *vleder*); (russische Entlehnungen) *kabril* 'Erdhacke, Kartoffelhacke' (< *grábli*), *karamtsik* 'Klempner' (< *kránščik*), *karavat* 'Bett, Bettgestelle' (< *krovátb*), *paravilka* 'Lot' (< *pravílo*), *perenasmaroda* 'Alpenjohannisbeere (*Ribes alpinum* L.)' (< *présnaja smoróda*), *pirdan/i* 'Brautkasten' (< *prídánoe*), *terbovania* 'Anwerbung von Soldaten' (< *trébovanie*) (weitere Beispiele: Tauli 1956: 185); (lettische Entlehnungen) *karitama* 'dreschen' (< *kratūt*); (baltische Entlehnungen) *taro* ~ *taru* '(Wald)bienenstock' (< **drava*).

Durch die Metathese sind für das System unpassende Anlautkluster vermieden worden. Dieser Substitutionstyp ist im Ungarischen häufig; es gibt

Beispiele aus dem Mansischen und Mokšamordwinischen. Katz erwähnt keine ostseefinnischen Beispiele (s. Katz 1990, 19–20) und hat dafür die folgende Erklärung: „... das Osfi. ist bezüglich seiner Wurzelstruktur konservativ, d.h. es bevorzugt [wie das Fiugr.] zweisilbige Wurzeln, vermeidet entsprechend weitgehend Substitutionstypen, die zu dreisilbigen Wurzeln führen ...”.

Die alternativen Substitutionsfälle sind hauptsächlich im westestnischen Dialekt oder in einigen Fällen in den südestnischen Dialekten belegt. Das estnische Dialektmaterial ist bekanntlich größtenteils in den 20er und 30er Jahren gesammelt worden. Nur in einigen Fällen sind diesbezügliche Wörter – d.h. Wörter mit derselber Adaptation – schon in frühen estnischen Drucken – in der estnischen Lexikographie oder in estnischen Texten belegt, z.B. das Wort *kerss* 'Kresse (als Pflanzennamen)' zum ersten Mal wahrscheinlich im Jahre 1660 in Gösekens „Manuductio ad Linguam Oesthonicam” (wohl in fehlerhafter Gestalt: mit *m* statt *k* im Anlaut – *kresse* / (nasturtium) *mersse*), danach im Jahre 1732 im Werk „Kurtzgefaszte Anweisung zur Ehstnischen Sprache” von Anton Thor Helle. Sowohl Heinrich Göseken als auch Anton Thor Helle vertreten aber eindeutig die westestnischen Dialekte.

Die von Ilmari Manninen im Jahre 1926 vorgeschlagene baltische Etymologie für südestnisches *taro* ~ *taru* 'Bienenstock, Bienenkorb oder -kasten' (Manninen 1926: 18; s. auch Manninen 1933: 169) setzt einen Vokaleinschub (oder Metathese) im Anlautcluster des baltischen Originals **drava* voraus. Julius Mägiste hatte in seiner Doktordissertation, die osfi. Deminutive behandelt, *taru* mit *tare* 'Stube, Bauernhaus' verknüpft. Mägiste war der Meinung, daß die Etymologie von Manninen für dieses Wort strittig ist (s. Mägiste 1928: 27–28; EEW X: 3088 *sub taru*) und daß die baltische Herkunft ganz unglaublich ist, weil man hier ungewöhnliche Metathese annehmen muss. (Näheres in: Vaba 1990b: 173–179.)

Ich möchte an dieser Stelle darauf aufmerksam machen, daß in den jüngeren Entlehnungsschichten parallellaufend zu erwähnten Fällen das „gewöhnliche” Substitutionsmodell nicht ausgeschlossen ist. Es kann sein, daß verschiedene Substitutionen in einigen Fällen in der Tat auf eine Uneinheitlichkeit in der Ausgangssprache zurückzuführen sind (z.B. ist im Russischen neben der gemeinsprachlichen Form *krovatʹ* 'das Bett' tatsächlich eine abweichende, mundartliche Variante mit Vokaleinschub *korovatʹ* belegt, oder aber in den niederdeutschen Dialekten metathetische Varianten *kerse*,

Kerstus anstatt erwarteten *Kresse*, *Krestus* (= *Christus*). Bemerkenswert ist aber die Tatsache, daß die angeführten Substitutionsmodelle eine beschränkte geographische Verbreitung gehabt haben (s. die Bemerkung oben).

(3) $C'C^2V \rightarrow C^2VC'$, d.h. der erste Konsonant der Verbindung wird in den Inlaut verlegt: *lipka*, vgl. *plika* 'Schleppangel' < lett. *blitka*.

(4) $C'C^2V > VxC'C^2V$, d.h. mit Vokalprothese (Vx = ein Vokal, dem in der lehngedenden Sprache gewöhnlich kein Vokal entspricht) rückt der Anlautkuster in den Inlaut: *istokolm* (< *Stockholm*), *istarss/i* 'Älteste, Obermann' (< russ. *stáršij*), *esport*, vgl. schr. *sport* (< ? russ. *sport*).

Prothese ist typisch vor anlautenden Konsonantenverbindungen mit Sibilanten. Das Substitutionsmodell ist wohlbekannt im Ungarischen, es gibt ferner Beispiele aus dem Mansischen, Chantischen und aus dem Mokšamordwinischen, aber die ostseefinnischen Sprachen, darunter das Estnische werden im Zusammenhang mit diesem Substitutionstyp gewöhnlich nicht erwähnt (vgl. Katz 1990: 18–19 mit Beispielen und weiterer Literatur).

Alle estnischen Beispiele sind in West-Estland oder auf der Insel Saaremaa registriert. In der Sprache der estnischen Kleinkinder ist Vokalprothese ($Vx = e$, seltener i) in entsprechenden Fällen ganz gewöhnlich. Es gibt sehr wenig Beispiele mit Anlautkuster $sC-$ (C = Klusil, Liquida, Nasal) aus estnischen Mundartmaterial. Anlautkonsonanz mit $sC-$ ist in estnischen deskriptiven Wörtern unbekannt (mit Ausnahme der ausgestorbenen Leivumundart in Lettland: der Typ *snaatsima* 'rauschen' (< lett. *šņākt*)).

(5) $C'C^2VC^3 \rightarrow C^2VC^3C'$ oder $\rightarrow C^3VC'VC^2$, d.h. Inlautversetzung des ersten Konsonanten: *parsa*, vgl. schr. *spargel* 'Spargel' (? < dt. *Spargel*); *pagana/pea* 'eine Pflanze: *Gnaphalium uliginosum*' (< lat. *gnaphalium*).

(6) $C'C^2V \rightarrow VxC^2$, d.h. Vokalisierung des ersten Konsonanten: *ulas(epäiv)* 'Schutzheilige des Viehs' (< russ. *Vlas(ij)*).

(7) $C'C^2V \rightarrow C'VxV$, d.h. Vokalisierung des zweiten Konsonanten: *suojak* 'Schwager' (< russ. *svoják*).

Im Jahre 1923 (s. Mägiste 1923: 35–36) hatte Mägiste den ostseefinnischen Verbalstamm *kutsuma* 'rufen, einladen' mit baltischen Angaben verglichen,

nämlich mit dem litauischem Verb *kviēsti* (*kviēčia*, *kviētė*) 'einladen, zu Gaste bitten', aber in EEW hat er diesen Vergleich nicht übernommen, aller Wahrscheinlichkeit nach weil hier eine ungewöhnliche Substitution vorausgesetzt werden mußte, d.h. Vokalisierung der zweiten Komponente *v*. Es ist aber bemerkenswert, daß Jorma Koivulehto (Koivulehto 1982: 262 Fußnote 9, 288) abermals für osfi. *kutsua* eine indoeuropäische Etymologie vorgeschlagen hat: fi *kutsua* 'rufen, nennen, einberufen, einladen', lp. *goč'čot* 'kutsua, kāskeä, nimitää', vgl. i.-e. **gʷoti-*, aisl. *kveđja* 'tervehtiä, puhutelle; kutsua (kokoon, aseisiin yms.; vaatia)'.

Substitutionstypen der dreigliedrigen Konsonantenverbindungen

Man kennt bei der Erforschung des ostseefinnischen Lehnwortschatzes den Substitutionstyp, bei dem die ersten zwei Glieder schwinden. Paradebeispiel wäre osfi. *ranta* 'Strand' (< germ. **strandā* oder balt. **krantas*).

(8) $C^1C^2C^3V \rightarrow C^1C^2V$, d.h. der dritte Konsonant (C^3 = eine Liquida) wird vernachlässigt: *stasnik*, vgl. schr. *strasnik* 'Landpolizist im Zarenrussland' (< russ. *strážnik*).

(9) $C^1C^2C^3V \rightarrow VxC^1C^2C^3V$, d.h. mit Vokalprothese (Vx = ein Vokal, dem in der lehngedenden Sprache gewöhnlich kein Vokal entspricht; Prothesevokal kann nach dem vorhandenen Material *i* oder *e* sein): *istreek*, vgl. schr. *streik* (< dt. *Streik*), *estritsel*, vgl. schr. *stritsel* (< dt. *Stritzel*), *istreek* (< *streik*). Das Substitutionsmodell ist grundsätzlich identisch mit dem Modell (4).

Weitere mögliche alternative Substitutionstypen, die Hartmut Katz in seiner Untersuchung vorgebracht hat, sind dort mit unzureichendem Belegmaterial versehen, umstritten oder kommen in meinem Material nicht vor, und werden daher hier nicht besprochen.

Der überwiegende Teil der jüngeren Entlehnungen mit alternativen Substitutionsmodellen ist in West-Estland, überwältigend in südlichen Teilen von West-Estland, belegt. Das Verbreitungsgebiet mit alternativen Substitutionsmodellen erstreckt sich bis auf die südestnischen Dialekte. In diesen Gebieten war anlautende Doppelkonsonanz noch in den 20er und 30er Jahren fast vollkommen unbekannt. Dieses Phänomen ist eigentlich erwartungsgemäß, wenn

wir bedenken, daß neue Lautsequenzen durch fremde Beeinflussung erworben werden. Die Westesten haben keine direkten und intensiven Kontakte mit anderen Völkern gehabt. Die Strandschweden kommen nicht in Betracht, weil sie äußerst abgesondert gelebt haben. West-Estland ist in allen Himmelsrichtungen mit einer Pufferzone von Einheimischen umgeben. Südlich der Westesten lag bekanntlich der Lebensraum der Salisliven. Saarestes Dialektkarten 49 und 13 (Saarestes 1955: 49, 26) widerspiegeln die Verbreitung der anlautenden Konsonantenverbindungen *Klusil* (= *k, p, t*) + *Liquida* (= *l, r*) resp. die Verbreitung von Adverbien *praokil* und *paokil* 'ein wenig geöffnet' in den 20er und 30er Jahren. Diese Karten zeigen, daß die anlautende Doppelkonsonanz damals für Saaremaa, für Süddeile des westestnischen Dialekts und für den Mulgi-Dialekt noch völlig unbekannt war.

Heinrich Gösekens Wörterbuch „Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache“ vom Jahre 1660 läßt vermuten, daß anlautende Konsonantenverbindungen im 17. Jahrhundert im Westestnischen noch sehr selten gewesen sind. Nach Martti Rapola (Rapola 1966: 21–22) kommen Anlautkluster im Finnischen seit dem 15. Jahrhundert vor, doch sind sie eine lange Zeit im finnischen Lautsystem ganz und gar marginal gewesen (s. auch Grönholm 1988: 228 ff.). Göseken hatte Materialien für ein Vokabular seit 1641 zunächst während seiner Dienstzeit in der Gemeinde Kullamaa in West-Estland (Wiek) seit 1641 gesammelt. Nach Gösekens eigenen Worten sind in seine Grammatik sowie in sein Wörterbuch nur Auszüge aus seinen Materialien aufgenommen worden.

Göseken hat in der An- und Vorrede *an den günstigen Leser* u.a. folgendes geschrieben:

„Zu dem habe Ich dieses Vocabularium meistentheils auff unsern Wijkischen Ort gerichtet / als woselbst meines erachtens die reineste Sprache geredet wird. Denn / Wijrland leyhet viel Wörter von den angränzenden Ingermanländischen / Jerwen von denen Dorpatischen / Harrien von denen Revalschen und Finnischen / die daselbst sich auffhalten. Die Wijk aber hat keine Nachbahren / nur die auff den Insuln altz Öhsel und Dagöo wohnen / damit sie aber wenig umgehen.“

Und fährt auf der Seite 7 fort:

„Es fället den Östhen sehr schwer zween Consonantes im Anfang des Wortes zugleich aufzusprechen: Daher lassen sie den einen gantz weg / und sagen Laas für Klaas ein Glas Doch behalten etliche in den Teutschen Wörtern die 2 consonates, und sagen; Pritz / Kruw / Truw treu it: treulich.“

Vermeidung *resp.* Vorhandensein von anlautenden Konsonantenverbindungen ist bei Göseken folgendermaßen vertreten:

Klusil + Liquida: (**kl-**) *Laarima* 'klaren (Brandwein)', *Laas* 'ein Glas', *lijh* 'Kleye', *lipp* 'Klippe', *looster* 'Kloster', aber: *klandrit* 'Coriander', *klint* 'Glint'; (**pl-**) *Laaster* 'Pflaster', *Luun* [puh] 'Pflaume (Baum)', aber *Black* [sic!] 'Black', *raud plaati* 'plaat', *plancki* 'plancke', *Plömiken* 'Blum'; (**kr-**) *Rantz*, *Ran(t)zi* 'Krantz', *Ressi* 'Kresse', *Rijhti* 'Kreyde', *Ringel* 'Kringel', *Ristall* 'Christal', *Rooni* 'kron', *Rönima*, *Röönima* 'krönen', *Ruus* 'Krug', *Ruusi* 'Kruß', *Röhplit* 'kropstlein', *römikenne* 'krume', aber: *Kraij*, *Kraije* 'Krage', *Kranat ounat* 'Granat-Epffel', *krawi Issand* 'Graff', *Krijpi lind* 'Greiff', *Krellit* 'Corallen', *Krokodill* 'Crocodill', *kräwel* 'todtenGraber', *Kröhplit* 'Spieskuchen, torte'; (**pr-**) *ruhkima* 'Brauchen', *ruhckiminne* 'übung', aber: *Praadi* 'Brate', *Praawest*, *Prawest* 'Probst', *Pranzost* 'Franzosen', *Preester* 'Priester', *prick* / *prickiken* 'bricke im bretspiel', *Pricki meng* 'brett Spiel', *prillit* 'brillen', *Pruhdt* 'Braut', *presecken* 'Brescken', *prassima* 'Brassen, Schlemmen, schwarmen', *Proweht* 'Prophet', *prowi kiwwi* 'ProbierStein', *pruhkima* 'Brauchen', *pröwima* 'Probieren (Prüfen)'; (**tr-**) *Raguna* 'tragoner', *Rep*, *Repp*, *Reppi* 'Treppe; Stufe', *Rossi pois* 'tros bube', *Rohst* 'trost', *Rumm* 'Trummel', *Rumme* 'Paucke (Trommel)', aber: *Traat(i)* 'Dratt', *Trapant* 'trabant', *Treijer* 'Dreschler', *Trelli kapp* 'tresur', *Triackel* 'Driackel', *trichtel*, *trichter* 'Trecther', *troon* 'Trohn', *trullinck* 'gründling', *troost* 'Trost', *trotz* 'Trotz', *trotzima* 'trotzen', *Trummel* 'drommel', *truw* 'Treu', *Truwi* 'treue', *truwist* 'treulich', *truwiste* 'Rechtschaften', *trööp*, *drööp* 'Tropff', *tröhstima* 'trösten';

Klusil + Nasal: (**kn-**) *nippiken* 'Knipchen', *nöhp*, *nöhpiken* 'knopff';

Klusil + v: (**kv-**) *wahl* 'Qual';

Sibilant + Klusil: (**sk-**) *Kahli* 'Schale, Wageschale', *Kantz* 'Schantz', *kap* 'Schrack', *Keer* 'scheer (schneiderscheer)', *Kilp* 'schild', *kink* 'schincke', *Kool* 'schule', *Korstein* 'Schorstein', *Küffel* 'schauffel', *kühn* 'scheune', *küürima* 'scheuren (reiben)'; (**sp-**) *peigel*, *pegel* 'Spiegel', *pecki* 'Speck', *Pijsikamber* 'Speise-Kammer', *pöeli* 'SpuelPfeiffe', aber: *Spanni mah Oun* 'quite'; (**st-**) *Tall* 'Stall', *tampima* 'Stampffen', *tampe weski* 'stampffmühle',

Tatzit 'Schoss [tributum Statzij]', *Tercklis* 'Krafftmeel', *toppima* 'Stopffen', *Taatholder* 'stathalter', *Tont* 'Student', *Tool* 'Stuel', *Tund* 'Stund', *toppima* 'stopffen', *Torck* 'Storch', *Torm* 'Sturm', *tormima* 'Sturmen, Stürmen', *Töri kalla* 'Stör', *Tühri* 'Stewr', *Tührima* 'Stewren', *Tüek* 'Stücke, scherbe', *Tüekiken* 'Stücklein';

Sibilant + Liquida: (*sl-*) *Lagbohm* 'Schlag-Baum', *lachter* 'metzger (Fleischer)', *Lachtri Kodda* 'Büttelhoff', *lachtima* 'schlachten';

Sibilant + Nasal: (*sm-*) *Marag kiwwi* 'Schmaragd', *möhrima* 'schmören', *muk* 'schmuck'; (*sn-*) *nicker* 'Schreiner', *nöör* 'schnur';

Sibilant + v: (*sv-*) *wewel* 'schwefel';

Sibilant + Klusil + Liquida: (*skr-*) *Kriwel, Krijwel* 'Schreiber, Advocat', *Krowima* 'schroten das Meel', *Raunet* 'schroten', *Ruw* 'eine Schraube'; (*str-*) *Rihdel* 'Zanck', *Ruhsit* 'Struse', aber: *Struti lind* 'Straus';

v + Liquida: (*vl-*) *wlohr, wloor, wlorkapp* 'haube; Schyer'; (*vr-*) *wrookost* 'Frühstück'.

Es gibt in der „Manuductio“ nur einige deskriptive Wörter mit Konsonantenverbindung: *erra kraapin / kraapisin* 'Abkratzen', *krapima, krahpima / krassima, krazima* 'krauen, kratzen, Schrepssen', *Krooxema* 'Quacken', [Metz] *plexub* 'brauset'. Für die moderne estnische Sprache sind deskriptive Wörter mit anlautenden Konsonantenverbindungen sehr kennzeichnend. Anlautende Konsonantenverbindungen bei Göseken könnte man auf zwei Arten erklären: es könnten schriftliche Entlehnungen oder Zitatwörter sein (*Black* 'Black', *Struti lind* 'Straus', *wlohr, wloor, wlorkapp* 'haube; Schyer', *wrookost* 'Frühstück' usw.), oder aber die Gemeinde Kullamaa war schon damals (wie in den 1920er und 1930er Jahren, s. die Dialektkarten 49 und 13 von Saareste) hinsichtlich der Substitution der anlautenden Konsonantensequenzen Übergangsgebiet.

Als Regelfall gilt, daß in allen Sprachformen des Uralischen durch Lehnwörter viel leichter ein neuer Inlautkuster als ein Anlautkuster etabliert wird; und das ist verständlich: Inlautkuster gab es schon, Analutkuster aber nicht. In der estnischen Mundartsprache können wir ein interessantes Phänomen beobachten: in dem Gebiet, wo Anlautkuster vermieden worden sind, sind auch Inlautkuster durch den Einschub eines Schwavokals (am gewöhnlichsten durch *e*) vermieden worden. Die Karten 82, 97 und 65 von Andrus Saareste (Saareste 1955: 65, 73, 57) widerspiegeln den Auftritt des Schwavokals in der inlautenden Konsonantensequenz der Substantive *oder*

'Gerste', *pöder* 'Elentier, Elch' *resp. latv* 'Wipfel'. Der Schwavokal ist schon in Gösekens *Manuductio* belegt: es gibt dort solche Beispiele wie *nödder*, *pödder*, *odder* anstatt *nōtr resp. nōdra*, *pōtr resp. pōdra*, *otr resp. odra*.

Aufgrund der vorgetragenen Tatsachen kann man wahrscheinlich den folgenden Ablauf der Substitutionsphasen von anlautender Konsonanz feststellen: (A) die sog. klassische Phase, d.h. der letzte Konsonant wird berücksichtigt (wie meistens bei Göseken der Fall) → (B) die Übergangsphase, d.h. jetzt muß man mit alternativen Substitutionsmodellen rechnen, darunter auch mit hypokoristischen Formen (die u.a. sehr häufig namentlich in West-Estland belegt sind (Typ: *trull* anstatt *rull* 'Rolle', oder *kruut* anstatt *ruut* 'Raute oder Quadrat, Fensterscheibe') (C) Anpassungsphase (Akklimatisierungsphase), d.h. Anlautkonsonanz bleibt erhalten (wie meistens bei den neueren germanischen Entlehnungen der modernen estnischen Gemein- und Schriftsprache).

MIKS punk JA tink?

Sissejuhatavat

Käesolevat artiklit on ajendanud kirjutama järgmised eesti ja teiste läänemeresoome keelte sõnavara etümoloogilise analüüsi käigus esile kerkinud ja vaevama jäänud tähelepanekud:

1. läänemeresoome keeltes (aga eriti eesti keeles) esineb sõnasiseste silbilõpuliste nasaalide assimilatsiooni eelneva vokaaliga *resp.* korvamist vokaaliga, samuti kaojuhte märksa enam, kui seda siiani on arvesse võtnud läänemeresoome keelte sõnavara uurimise senine traditsioon, nt. etümoloogilised sõnaraamatud (EEW, SKES ja SSA): neis võibki täheldada atomaarsete etümoloogiliste lahenduste otsimist ja domineerimist;
2. nasaalide kaojuhtumid vms. levivad (vähemalt) eesti keelealal ühtlaselt;
3. nasaalide assimilatsiooni kõrval eelneva vokaaliga võib täheldada korvamist vokaaliga *i*;
4. nasaalide esinemine *resp.* mitteesinemine kirjeldatud positsioonis näib olevat fluktrueeriva iseloomuga;
5. (vähemalt) eesti sõnatüvedes tuleb ette mitteetümoloogilise nasaali (*n-i*) juhte;
6. läänemeresoome ja balti keelte (eriti sõnasiseste silbilõpuliste) nasaalide arengus on ohtralt rööpsust.

Sõnasiseste silbilõpuliste nasaalide (*n*, *η*, *m*) kadu, assimilatsioon eelneva vokaaliga või korvamine mingi muu vokaaliga iseloomustab nii germaani, slaavi kui ka balti keeli. Sama võib öelda ka soome-ugri, sh. läänemeresoome keelte kohta. Nii sõnasisese kui ka sõnalõpulise *n-i* kao kohta on olemas ulatuslik ja hästi kättesaadav kirjandus, alustades Emil Nestor Setälä tööga „Yhteissuomalainen äännehistoria” (1899: 386 jj.). Mitmed läänemeresoome etümoloogiad rajanevad eeldusel, et läänemeresoome algkeeles on esinenud

nasaali kadu silbilõpulise *t* ees, nt. **kantta-* > **katta-* (tuletis sõnast **kante* 'kaas'); **tuntta-* > *tutta-* (siit ka ee *tutta-v*); **vänttü* > *vättü* (siit ee *väät*); **pantsas* > nt. ee *patsas* 'lõugas jne.' Huno Rätsep (2002: 129 jj.) on oletanud, et ka *matma*-verbi tüves on toimunud *n*-i kadu: oletatav lähtekuju oleks **mantta-* või **mante* 'maa', millega on seotud mh. nt. ee *manner*, *mander*, *maasikas* < **mansikka* < **mantikka*, sm *mantu* 'maa; kuiv, kõva maa' ja vahest ka ee *mannetu* 'vilets, armetu, väeti saamatu', nagu Rätsep ettevaatlikult ja allikatele EKET: 89; EEW V: 1498 *sub manduma* toetudes oletab. Läänemeresoome keelte verbivormistikus võib täheldada massilist nasaali *n* kadu *t* ees.

Mitmed läänemeresoome keelte balti etümoloogiad rajanevad eeldusel, et laentüvedes on substitutsiooni käigus *n* kirjeldatud positsioonis kolmest konsonandist koosnevas järjendis kadunud (*ahas* : *ahta* < **anštas*, sm *juhta* 'veoloom' < **jungtā*, *laht* < **lanktē*).

Balti laen on allakirjutanu arvates ee *langud*, sm *lanko* jt., millele tänapäeva leedu keeles leidub sisuplaanilt täiesti vastav ja häälikuliseltki küllalt lähedane, abielu kaudu sõlmitud sugulussuhet märkiv *laiguonas* jt. 'naisevend', *laiguonienė* 'mehevenna naine', *laigonienė* 'naisevenna naine; meheõde'. See kõrvutus rajaneb eeldusel, et laenuallikaks on olnud oletuslik *n*-line tüvevariant **lankV-* (üksikasjade kohta lähemalt Vaba 2003a: 779–780). Balti keeltele on nimelt iseloomulik sonandi ja vokaali vaheldus nii tüvedes kui järelliidetes. Kirjeldatud nähtusele on korduvalt tähelepanu juhtinud balti keelte ajaloolise derivatsiooni uurija Juri Otkupščikov, kes on oma töödes esile toonud arvukalt kõnealust vaheldust esindavaid veenvaid näiteid (vt. Otkupščikov 1967: 165; samuti Endzelin 1922: 60 jj.). Sonandi ja vokaali vaheldus tuleb esile nt. leedu dublettides *beĩgti* – *beĩgti* 'lõpetama', *tvaĩkas* – *tvaĩkas* 'leitsak'. Analoogiline vaheldus näikse iseloomustavat ka läänemeresoome keeli, mida eesti keele näitel käsitletakse veidi lähemalt allpool.

Eriti põhjalikult on uuritud läänemeresoome keelte *ns*-ühendi häälikuloolist arengut ning saadud tulemusi ilmselt küllalt ammendavalt etümoloogilises uurimistöös arvesse võetud. *ns*-ühendi *n*-i assimileerumist eelneva vokaaliga on teatavasti peetud läänemeresoome keelte lõunarühma ühisuuen-diks (Rätsep 1989: 1506). Eesti keelealal on *n* assimileerunud 1. ja 2. silbi pii-ril, v.a. rannikumurre, ja kadunud kaugemal sõnas (vt. lähemalt nt. Kettunen 1962: 104–105; Must 1995: 18).

Läänemeresoome, eriti selle lõunarühma keeltele iseloomulikud nasaa-likaod on hästi esindatud elavates balti keeltes, s.o. leedu ja läti keeles.

Hääbunud läänebalti keeled (muinaspreisi ja kurši) pole neis häälikuarenguis osalenud. Leedu ja läti keele *ns*-ühendi areng on analoogiline läänemeresoome keelte lõunarühma vastavate arengutega, mida illustreerib alljärgnev näitestik: Id *qsà* 'käepide, sang; silmus, aas', Lt *ùosa* '(käe)pide, sang, kõrv (nõul)', kuid mpr *ansis* 'pajasang' (< **ansā*, siit sm *ansa* 'püünis, silmus', ee *aas* jt.), *brēsti* (*brēsta* / *bréndžia*, *brēndo* / *bréndē*) 'küpsema, küpseks saama, valmima; kätte jõudma', Lt *briēst* (*briēst*, *briēda*) 'paisuma, punduma, tursuma; valmima, küpsema', *gēsti* (*gēsta* / *geñsta*, *gēso*) 'kustuma, hääbuma', Lt *dzèst* (*dzēš*, *dzēsa*) 'kustutama, summutama; maha või ära pühkima' (vrd. vdj *kussumaa*, eeP *kustuma*, eeL *kistuma*, lv *kistō*), *kēsti* (*keñčia*, *keñtē*) 'kannatama, taluma, sallima; piinlema', Lt *ciest* (*ciēš*, *cieta*), *skēsti* (*skēsta* / *skeñsta* / *skeñda*, *skeñdo* / *skeñdē*) 'uppuma; põhja vajuma', kuid mpr *auskiēndlai* 'ta hukub, vajub põhja / er geht unter', *sprēsti* (*spréndžia*, *spréndē*) 'lahendamata; otsustama', Lt *spriēst* (*spriēž*, *spriēda*) 'arutlema, kaalutlema; otsustama', *siūsti* (*siuñčia*, *siuñtē*) 'saatma', Lt *sūtīt* (*sùta*, *sùtija*) 'saatma', *žqsis* 'isahani', Lt *zuoss* 'hani', kuid mpr *sansy*, žemaidi *žantsis* (< **žansi*-, siit sm *hanhi*, ee *hani* jt.).

Sõnasiseste silbilõpuliste nasaalide kadu resp. assimileerumine eelneva vokaaliga

Rohked tähelepanekud osutavad, et läänemeresoome etümoloogiaid käsitlevates töödes on nasaaliga-nasaalita dublette (tüvepaare) käsitletud ja seletatud valdavalt atomaarselt. Etümoloogilised lahendused, mis pakuvad seesuguste juhtude selgituseks erilähtesuse hüpoteesi resp. kuulumise eriaegsetesse laenukihistustesse, on veenvad vaid teatud juhtudel. Seesuguseid juhte esindavad nt. ee **munk** – **muuk**: *munk* ja L *müng* < rts või kask EEW V: 1571; ülemaaliselt levivat **muuk**-varianti on Lauri Kettunen pidanud läti laenuks, ent oletus on väheusutav juba **muuk**-dubleti levikupildi tõttu: Kuu Põi Mar Mär Vig Aud Tor Hää Ris Hag Kod Plt Krk Krl Rõu Plv Rāp Se Lei; **muster** – **munster** 'Muster, Schablone ...' Wiedemann 1973⁴ < sks *Muster* resp. kask *munster* EKET: 94; EEW V: 1572; sm is **takki** – **tankki**: sm *takki* 'mantel, jopp' < vrts *stakker* SSA 3: 259; sm *tankki* 'liivi, liivimäinen nuttu; lapsen mekko; päällystakki; päällysvaate', is *tankki* = *takki* < vn murd. *станок*, sgg. *станка* '(paidan) miehusta, (vaatteen) yläosa' SSA 3: 267; ee *tank* VNg Lüg Jõh 'riidehulp' < sm EEW X: 3074 *sub tank I*; teisiti Mägiste 1934: 179–180;

ee **sund(i)ma** – **sudima**: *sundima* jt. < vvn *sqd-* EEW IX: 2919–2921; *sudima*, *sudi(ta)ma* 'hukka mõistma, hurjutama, laitma, süüdistama; keelt peksma, taga rääkima; (taga) sundima, käsutama; määrama, otsustama; karistama, peksma' < vn *cydúmb* 'kohut mõistma ...' Must 2000: 383–384.

Ent need selgituskatsed, mis püüavad rööpvormide olemasolu selgitada analoogiate ja kontaminatsioonidega vms., mõjuvad enamasti ebaveenvalt, nt. SKES III: 642 oletab, et sm *punkki* ja *punkka* 'puuk' on vahestised kontaminatiivsed moodustised sõnadest *puun(täi)* + *puukki*, *puukka*; SKES III: 642 ja SSA 2: 427 peavad nasaalituid juhte ee *puuk*, sm *puutiainen* jt. tuletisteks sõnast *puu*. Eesti sõna *puuk* 'kratt / Schrat(t), Drache' peetakse traditsiooniliselt germaanipoolseks (saksa, rootsi) laenuks (EEW VII: 2259–2260; EKET: 133), kuid etümoloogilise selgitusega on jäänud pealkirjas esile tõstetud *punk* Hel 'nõid' ja *pung* Pha 'puuk'. Eemil Aukusti Tunkelo (1946: 66) on näinud tüvedubletsust juhtumis sm (*h*)*onto* 'ontto, tyhjä; lahonnut; vesilinnun pönttö, uuttu' ja *hotto* 'ontto, tyhjä; laho, sisältä pehmennyt; pehmeä, kuohkea, hauras; avara; (kuv.) hölmö'; SSA 1: 175, 172 järgi *hot(t)o* on deskriptiiv, ent *hont(t)o* vahestine kontaminatsioon *hoto* + *onto*, *ontto*, *ontelo* < *onsi*; EEW XII: 4040 *sub õõs* ei käsitle võimaliku dubletsuse versiooni.

Julius Mägiste on veidi rohkem kui pool sajandit tagasi avaldanud artikli (1934), milles ta püüab uute, tema poolt proponeeritud etümoloogiate varal osutada, et nasaali kadu *resp.* assimilatsioon konsonandiühendeis *nt*, *ŋk*, *mp* on läänemeresoome keeltes üldtuntud ja kuulub ilmselt põlisvanade nähtuste hulka. Mägiste lähtub oletusest, et nasaaliga tüved on algupäraseid („algsome nasaalid”), nasaalitud aga hilisemad kaovormid. Kuid sekvensse, kust nasaal on kadunud *resp.* assimileerunud eelneva vokaaliga, on siiski rohkem, kui Mägiste kirjeldab, ning kao tagajärjed mitmekesisemad, s.o. kao kõrval on esindatud juhtumid, kus nasaal on assimileerunud eelneva vokaaliga või korvatud vokaali *i* ilmumisega tekkivasse dubletti. Samuti pole alati (või koguni enamikel juhtudel?) selge, kas nasaaliga tüvekuju ikka tõepoolest esindab alupärasemat olukorda ja nasaalitu uuendit või on tegemist sünkroonse vaheldusega.

Nasaali kaojuhtumid võib esitada järgmiste vormelite kujul:

$$n + C_1(C_2), \eta + C_1(C_2), m + C_1(C_2) > \emptyset + C_1(C_2),$$

kus $C_1 = s, d(t), g(k)$ või $b(p)$.

Vokaliseerumist (assimilatsiooni vms.) annavad edasi vormelid:

$$n + C_1(C_2), \eta + C_1(C_2), m + C_1(C_2) > V + C_1(C_2),$$

kus $C_1 = s, d(t), g(k), b(p)$ ja $V = \text{nasaalieelse vokaali pikendus või } i$.

Kummastav on see, et „Eesti Keeles” 1934 avaldatud seisukohti pole Mägiste järgnenud etümologiseerimistöös edasi arendanud. Koguni vastupidi, ta näikse neist hoopis taganenud. Nimetatud kirjutises proponeeritud etümoloogiaid EEW-s enam ei esitata (nt. sõnaartiklites *pung I*, *pung II* EEW VII: 2230–2231 ja *puuk* EEW VII: 2259–2260 *pung* – *puuk* eventuaalset dubletsust isegi ei mainita, samuti ei mainita enam *tipp* : *tipu* ‘Spitze’ EEW X: 3180 käsitluses sõna *timp* ‘mõrra päraots’ kui esimese võimalikku nasaalset paarilist).

Silbilõpuliste nasaalide fluktuierivast iseloomust

Põguski tutvumine eesti deskriptiivse sõnavaraga annab aimu sellest, et nasaaliga / nasaalita dublette on massiliselt. Mägiste on sellele nähtusele 1934. a. artiklis möödaminnes tähelepanu juhtinud: „Mis puutub ... deskriptiivse iseloomuga sõnu, siis neis, nagu üldse, on võimalikud mitmesugused konsonandi ja vokaalivaheldused, nii ka *mpp* / *pp*, *ntt* / *tt*, *ηkk* / *kk* vaheldused ... Viimaseis aga mingit varase algsoome nasaali arengut otsida oleks riskantne.” (Mägiste 1934: 181.) Seda mõtet on Mägiste illustreerinud näidetega ee *tim-pima* – *tippima*, *lunkama*, *lonkama* – *luukama*, *lont* – *lott*. EEW-s see idee edasiarendamist ega ülepea kuidagiviisi kajastamist ei leia: kirjeldatud tüüpi deskriptiive ei seostata, vt. nt. EEW X: 3175 *sub timpima I*, EEW X: 3183 *sub tippima II*, EEW V: 1374 *sub lotendama*, *lott*, EEW IV: 1354 *sub lont I* jt.

Nagu öeldud, on kirjeldatud tüüpi deskriptiivide tüvedublette massiliselt, millest etümoloogilises uurimistöös ei tohiks enam nüüd, kui uurija käsutada on andmebaasid, tõhusad otsisüsteemid, arvutisõnastikud vms., mööda vaadata. Läänemeresoome keelte sõnavara senises etümoloogilises analüüsis on see probleemistik jäänud praktiliselt tähelepanuta. Tüvedubletid levivad eesti keelealal ühtlaselt, evimata praeguste teadmiste valgusel üheski murderühmas emma-kumma – nasaalse *resp.* nasaalitu – dubletse variandi eelistust.

Kirjeldatud tüvedublette võiks kirjeldada järgmiste vormelitega:

$$n + C_1(C_2), \eta + C_1(C_2) - \emptyset + (V) C_1(C_2),$$

kus $C_1 = s, d / t, g / k, V = \text{vokaal}$,

$$m + C_1(C_2) - \emptyset + (V) C_1(C_2),$$

kus $C_1 = b / p$, $V =$ vokaal.

Alljärgnevalt on toodud mõned näited, mis iseloomustavad kirjeldatud dubletsust (allikaviiteta näited VMS-ist).

(1) *nt(s) – (V)t(s)*

- *lon't* : *lon'di* 'schlaff, hängend', *lon'ditama* 'schlottern; schlaff hängen, herabhängen' – *loterdama*, *lotitama* *id.* jt., *lot't* : *loti* 'Hängendes' Wiedemann 1973⁴
- *mantserdama* Kod 'askeldama' – *matserdama* Hls Hel Ran Puh Rõn San *id.*
- *muntsima* / *munssima* Vig Rap Kos Amb Kad 'vuntsima' – *mutsuma* Han Ran 'mukkima'
- *muntsutama* VNg 'suudlema' – *mudsu* Hls Krk 'musu', *mudsutem* / *muudsuteme* Hls Krk 'musutama', *mutsutama* Kod Ran Puh San Rõu Vas 'musutama, muisutama', *muusutama* Khk Kaa Emm Käi Rei Phl LNg 'muisutama'
- *mäntskäpp* Khk 'tööriist' – *mätskäpp* / *mäits-* Jäm Khk Krj VII 'puuhang'
- *pents* Mär Kir Mih 'pentsik', *pentsakas* / *pensäk* Lüg Mär Mih Tõs PJg VJg Kod Plt Trv *id.*, *pentsik* / *pensik* Vai Khk Muh Mar Mär Vig Var Aud JMd Koe Plt Trv Krk *id.* – *petsik* Kuu Ans Rid Mar Hää Saa Juu Amb Plt Trv Hls Krk *id.*, *petsikult* Hää 'pentsikult', *petsikust* Krk *id.*, *petsitama* Plt 'edvistama'
- *plintsis* Khk 'kleepuv, niiske', *plintska* Ran 'jahukört', *plintske* / *lintske* Hää Pst Kam 'kerkimata (leib)', *plintsund* Jäm 'pehmeks läinud (kala)', [vrd. *lin'ts-* 'wasserstreifiges Brot' Wiedemann 1973⁴] – *litsuma* / *litsma* 'suruma, pressima', *litsi* Kod 'kokku', *litsahhutma* Vas 'litsuma', *plitska* Rõu 'kerkimata (leib)'
- *plõnts* Kan 'löga', *plõntsik* sms. VNg – *plõtserdama* Plt Nõo Rõu 'plätserdama', *plõtsima* Jõh 'plätsima', *plõtsutama* Ran 'mäkerdama', *plõtsin* Nõo 'löga', *lõtsima* Muh Han Lai 'lõrtsima', *lõtsi* Lüg Saa JJn 'lõssi', *lõtsis* Jõe Muh Saa 'lõssis'
- *pränts* Ote 'kängus', *prändsenu* San 'kängunud' – *prätsakas* LNg 'kidur puu', *prätsik* Var 'võsa'
- *panderdab* Lüg 'komberdab', *pänderdama* Kuu Lüg Jõh Vai Han 'päterdama' – *paterdama* 'kohmakalt käima', *päterdama* 'paterdama'

- **ränts** Jäm Khk Kär Pöi Puh Nõo Lei 'narts', **räntsak(as)** / **ränsakas** Jäm Khk Kaa Vll Kse Hää Juu *id.* [vrd. sm *renttu* 'huono vaate ...', lt *řencka* (? < ee või lv)] – **rätsed** pl. Kod 'rätt'
- **rants** Mus 'lörts', **ränts** Jõh IisR Vai Mus Kaa VMr Sim Iis Trm Kod Lai Plv 'lumelörts', **räntsak(as)** / **ränsakas** Kuu Hlj Lüg Jõh IisR Vai Mus Nis HJn JõeK Kad VJg Iis Trm Kod Lai Plt Har Rõu Plv *id.*, **räntsane** / **ränsäne** Vai Emm Juu Kod 'lörtsine' – **räts** Ote San Kan Urv Har Rõu Plv 'lörts, räit-sakas', **rätsak(as)** / **räätsakas** 'räitsakas', **rätsakanõ** Vas 'räitsakane', **rätsä-kunõ** Plv Vas *id.*, **räits** / **rääits** Kse Khn Plt 'räitsakas, lörts', **räitsak(as)**, **räitsakane** Jäm Krj Kse Puh, **räitse** / **räidse** Khk Kam 'räitsakas, rahe', **räisk** Hel 'räitsakas'

(2) *ŋk(s) – (V)k(s) / ŋg – (V)g*

- **lonkama**, **lunkama** Göseken 1660 – **luukama** [EEW IV: 1352–1353: *lonkama* on deskriptiivverb, *lunkama* < rts *lunka*; EEW V: 1398: ee *luukama*, sm *luukata id.* on võib-olla deskriptiivverbid, vrd. *lonkama*]
- **punkima** / **punkma** Kse Hää Vas 'punnima' – **poukima** Han 'puukima', **puukima** / **puukma id.**
- **rongas** Lai 'kronu', **ronk** Khk Muh Emm Mar Tõs Hag Koe Lai Krk Hel *id.* – **rooge** Muh *id.*, **roogus** Krj Vll Jaa *id.*
- **sank** Ris 'kuurd', **sankalad** pl. Jõh 'juuksed', **sankalas** VNg Lüg Jõh 'sassis (juuksed)' – **sakk** Jäm Ans Khk Kär Mus Kaa Krj Pha Pöi Muh Rap Juu Vil Trv Krk 'juurtega känd', **sakk** Pha Pöi Muh Rei Han Tõs Hää Nis Puh Kam Plv Räp 'juuksetutt', **sakkas** Khk 'sassis', **sakkepea** Khk 'sasipea', **sakkis** Vll Jaa Pöi Muh Kãi Mar Lih Kse Tõs 'sassis', **sakkus** Jäm Ans Khk Rei LNg Tõs Hää Juu *id.*, **sakkin** Puh *id.*, **sakku** Tõs 'sassi', **tsakk** / **tsäkk** Rõn Urv Krl Har Rõu Lut 'sakk'
- **tungal**, **tungel** 'tungaltera', **tungas** Hää 'tõmmuvereline' [< **tuyk-* + deminutiivliide *-i-* + deskriptiivne *-k-* < *-g-* EEW X: 3339–3340] – **tukk** : **tuki** 'tuletukk', **tõugel** Kod 'tungaltera'

(3) *ŋg – g / k*

- **singutama** Emm Kan Urv Har Rõu Plv Vas Se Lut 'pingutama, venitama' – **sikutama** / **sekotama id.**

(4) *mp(s) – (V) p(s), mb – b / p*

- *sampsima / samsima* 'verwirren, verwickeln, vermischen; verwirrt sprechen, phantasieren', *samps (sams)* 'Verwirrung, ...' Wiedemann 1973⁴, *sampsus* Kei 'sassis, segi', *sigusompsis* Lüg *id.*, *säm(p)s* 'Verwirrung, Verwicklung, Uneinigkeit, Zwist' Wiedemann 1973⁴, *sämps* Hls 'praht', *sämpsimä* Kuu 'segi ajama', *sämpsu(s)* Muh Mär Var 'sampsu(s)' – *sapsus* 'pabinas, sabinas', *sopsis* Pöi 'purjus', *sopsus / sopsom* Lüg Jõh IisR IisK Kod Lai 'purjus' [? < deskriptiivtüvi *sam-*, *säm-* + hüpokoristilis-deskriptiivne formant *-p-*, *-ps-* resp. *-s-* EEW VIII: 2695–2696]
 - *somp* Ksi Hel Ran Puh Nõo San Luk 'lohk, auk', *tsomp* Hel Võn Kam Ote Rõn San Kan Urv Krl Har Rõu Plv Vas Röp Se Lei *id.* – *sopp* 'nurk', *tsopp* Võn Kam Kan Urv Rõu Plv Vas Röp Se Lei Lut 'auk, lohk'
 - *somp* Kuu VII Pöi Muh Ris Juu Kos JõeK JMd Pal Plt KJn 'sopp, pori' – *sopp* 'pori, muda, lörts'
 - *sumpama* IisR Muh Emm Kse Hää MMg Plt Trv Krk 'tampima, sumpama', *sumpima / sumpma* Kuu Muh Kse Jür Ote Vas Lut *id.*, *sompama* Lüg *id.* – *suppama* Kod Krk Hel 'sumpama, peksma', *soopama* Khk Kaa Krj VII Pöi Muh Rid 'poris sumpama'
 - *sumberdama* Plt Urv Rõu Se 'sumama' – *superdama* Lüg Jäm 'sulistama, soperdama, hullama'
- Jne., jne.

Tekib mulje, nagu eviks nasaalide esinemine-mitteesinemine kirjeldatud deskriptiivse iseloomuga tüvepaarides sünkroonselt fluktureerivat iseloomu: on raske otsustada, kumb tüvevariant on primaarne, kumb innovatiivne. Valve Põlma (1967) on väga põhjalikult uurinud eesti kirjakeeles esinevate onomatopoeetiliste verbide häälikuehitust. Ta on vaadelnud onomatopoeetilisi verbe sisekonsonandist lähtuvate rühmadena, jälginud alguskonsonandi varieerumist jms. (vt. Põlma 1967: 104). Siin kirjeldatud nasaaliteematikat pole Põlma eesti keele seisukohalt puudutanud, kuid on seda märganud ja põgusalt iseloomustanud teiste läänemeresoome keelte taustal. Apelleerides Heinz Wissermanni tööle „Untersuchungen zur Onomatopöie” (Heidelberg 1954), kirjutab Põlma (1967: 21): „Nii ulatuslik ja mitmekesine kui onomatopoeetiliste sõnade varieeruvus ka poleks, ei ole täheldatud üleminekuid vokaalilt konsonandile ja vastupidi. Kuid sugulaskeelte vastava sõnavara võrdlemisel võib leida näiteid, kus ühe keele pika vokaali või diftongi asemel on teises keeles

vokaal ja konsonant.” Ta on esitanud järgmised võrdlused: ee *möögima*, krjValdai *mõngöä*, vps *mõnkta*; ee *röökima*, krjValdai *rõngüö*, vps *rõnkta* jt. Põlma arvates viitavad seesugused näited kunagisele nasaleeritud vokaalile ja veel varasemale *ŋ*-le onomatopoeetilistes sõnades. Kuid nii nagu eesti keeles, on ka Põlma poolt võrdluseks toodud keeltes, nt. vepsa keeles massiliselt täheldatav deskriptiivsete nasaaliga-nasaalita (verbi)tüvede dubletsus: *hinkta* – *hiksta* ’luksuma’, *klunkta* ’kraaksuma (varese ja ka teiste lindude kohta)’ – *klukta* ’loksuma (kana kohta); luksuma’, *mõŋ/kti*, *-gub* – *mögišta* ’möögima’ jt. Zajceva-Mulloneni sõnaraamatus (1972), kust siin esitatud vepsa materjal pärineb, nasaalitu paariline real juhtudel justkui puuduks, kuid tuleb arvesse võtta ebaseadlikkust, et läänemeresoome keeltest on vepsa sõnavara leksikograafiliselt kõige halvemini registreeritud ja kirjeldatud.

Eesti ja teiste läänemeresoome keelte deskriptiivide nasaali nn. fluktuueeriv staatus toob tahtmatult meelde balti, eriti tänapäeva leedu keelele iseloomuliku nähtuse, kus nasaal (*n resp. m*) ilmub infiksina verbi preesensivormidesse, kuid puudub paradigma muudest osadest, nt.: *brīsti* : *breñda* ’kahlama, sumama, sumpama’, *būkti* : *buñka* ’nürinema; nüristuma’, *čiūpti* : *čiuñpa* ’kinni haarama, kahmama’, *gėsti* : *geñda* ’rikki minema; riknema’, *jūsti* : *juñta* ’tundma, aistma’, *kibti* : *kiñba* ’kinni haarama; tegema hakkama’, *klūpti* : *klūñpa* ’komistama’, *knūpti* : *knuñpa* ’komistama’, *kristi* : *kriñta* ’langema, kukkuma; alanema’, *plīsti* : *pliñta* ’levima’, *rāsti* : *rañda* ’leidma; avastama’, *sėkti* : *señka* ’alanema; otsa saama’, *skėsti* : *skeñda* ’uppuma; põhja vajuma’, *skristi* : *skreñda* ’lendama’, *sprūkti* : *spruñka* ’põgenema, minema lipsama’, *(nu)stėbti* : *(nu)steñba* ’imestama, hämmastuma’, *sujūsti* : *sujuñda* ’liikuma hakkama; hakkama’, *sukākti* : *sukañka* ’täituma, mööduma’ jt. Võimalik, et läänemeresoome (sh. eesti) nn. deskriptiivsõnade fluktuueerivate nasaalide ülesandeks on lisada kõnealuste deskriptiivide afektiivsus (*sumama* – *sumpama*). Nii balti infiksnasaal kui ka läänemeresoome deskriptiivide afektiivne nasaal esinevad samalaadsetes häälikuümbrustes, s.o. klusiilide *g*, *k*, *b*, *p*, *d* ja *t* ees.

Mitteetümoloogilise nasaali (n-i) esinemisjuhte

Mitteetümoloogilise nasaali mulle teadaolevaid esinemisjuhte on eesti sõnavaras samuti üllatavalt palju. Täiesti ühemõtteliselt esindab neid pealkirjas esiletõstetud Sangastest ja Karulast registreeritud *tiŋk* = *tiik*. Sõna

lähteallikaks on alamsaksa *dīk*. Kuidas seesugused „vigased” nasaaliga dubletid on tekkinud, on raske öelda. Käepärast seletust pole. Hõlpsaima „seletuse” leiaks kindlasi nn. kontaminatiivsele arengule tuginedes. Kaalumisele võiks muidugi tulla afektiivsuse vms. taotlus. Allpool veel mõned sellesse rubriiki kuuluvad juhtumid.

- **kotad** 'suured või lääpa tallatud jalatsid / grosser Fusszeug; Pantoffel, niedriger einfacher Bauerschuh' – **kondad** Jäm 'puukingad' < vn *kom*, *komí* pl. '(nahast või vildist) soojad jalanõud' (EEW III: 970 *sub kott I*; Must 2000: 133);
- **lünk** 'tühik': Johannes Aaviku loodud sõna sks *Lücke* *id.* eeskujul (EEW V: 1463; EKET: 86);
- **madar(as)** – **mandaras** 'rohttaim (*Galium*): *n*-line rööpkuju leidub Wiedemanni sõnaraamatus levikumärgendiga *A* [= *Alutaguse*], mida Mägiste on pidanud problemaatiliseks: „mit problematischem *-nd-* st[att] *madaras*”; lms esinemust peetakse üldiselt germaanipoolseks laenuks, laenualus nasaali ei sisalda (vt. lähemalt: EEW V: 1475 *sub madar*; SSA 2: 154 *sub matara*);
- **muuk/raud** / *muok-* / *muk-* 'Dietrich, Nachschlüssel', *muukima* / *muokima* / *muukma*, *muugerdama* 'muukima' – **munk/raud** Jäm VII Muh Rei JMd Puh Krl, *munkima* / *munkma* Jäm Muh Trv < bsks *Mukeisen*; samast laenuallikast ka lv *mukīzōr*, *mūkīzōr* 'mukeisen, dietrich, hakenschlüssel' ja lt *mūkis* (EEW V: 1587 *sub muuk- III*; EKET: 95; LW: 233ab);
- **pits**, **püts** Jäm Emm Khn Hää 'puust või puldanist veeämber, mida kasutati laevadel' – Lai **pints** / *pinsu* 'väike vaat' < kask *pütz* (EEW VII: 2352 *sub püts*) jne.

Kõigile läänemeresoome keeltele, eriti eesti keelele iseloomulikud nasaalikaod on hästi esindatud elavates balti keeltes, kuid puuduvad, nagu eespool öeldud, suuremat arhailisust ilmutavates muinaspreisi ja kurši keeles. Kurši keele kohta on teatavasti vaid kaudseid andmeid, sh. leedu keele žemaidi murretes, läti keele Kuramaal kõneldud murdekeeles ja (Kuramaa) liivi keeles. Eventuaalsed sõnasisese silbilõpu *n-* resp. *m-*ga kuronismid liivi keeles on nt. (liivi näited allikast: LW): **bandō** 'schwärmen', vrd. lt *bandēt*; **bānda**: *b.-lāpš* 'uneheliches kind, bastard', vrd. lt *bandas bērnas*; **brangō** 'recht gut, recht fett; stramm' ja lvS **brāng** 'gemästet', vrd. lt *brangs*; **bēn'd'a** 'henker', vrd. lt *bende*; **būmbal** 'knolle, eine weiche hervorragung, anschwellung; käfer', vrd. lt *bumbulis*; **būndal** 'buttergefäß (gemacht aus einem runden

stück holz)', vrd. lt *bundulis*; **da'n ž** 'radfelge', vrd. lt *dandzis*; **dumbõr** '(rätliche) sumpferde, moorerde', vrd. lt *dumbrs*; **dun'tš** '(schnitz-, dolch-)messer', vrd. lt *duncis*; **glä'nd** 'schlaff, träge, weichlich, zerbrechlich', vrd. lt *glente* 'etwas schliefes'; **kun̄kil, kū̄n̄kil** 'klumpen, kloss', vrd. lt *kunkulis*; **lā̄nka** 'niedriges flusswiese; eine grasart, die in l. wächst', vrd. lt *lanka*; **len'tš** 'schleife, öse, schlinge', vrd. lt *lėnca, lencis*; lvS **mā̄nts** 'dorsch (*gadus callarias*)', vrd. lt *mėnca*; **p'emp** 'von wasser bedeckter Sumpf', vrd. lt *pempis*, aga *puop* 'schwarze sumpferde' < lt *puopis*; **pimš', pī̄mpa** 'männliches glied, penis', vrd. lt *pimpis*; **rā'mdō̄n** 'lauwarm', vrd. lt *řemdęns*; **sklā̄nda** 'zaunstange', vrd. lt *sklanda*; **skrā̄nda** 'fetzen', vrd. lt *skranda*; **sprun̄gil** 'knüttel', vrd. lt *sprungulis*; **zven̄g** 'grube für jauche', vrd. lt *zven̄ge*; **zvin̄ktō, žvin̄ktō** 'fuchteln', vrd. lt *zvingt, zvinkstēt*; **tā̄mpar** 'bröckeliges stück', vrd. lt *stėmpars* 'pferdeapfel'; **tran̄kō** 'jagen, treiben', vrd. lt *trėnkāt, trankāt*; **trū̄mp** 'unspitz', vrd. lt *trumps*; **tsin̄žuor(ō)d, tšin̄žuor(ō)d, dzin'džuord** jt. 'sehnen des nackens und der schultern; krankheit dieser sehnen; rücken-schmerzen', vrd. lt *dziedzeris* 'drüse, mandel'; **tšin̄kstō** 'feilschen, dingen; wimmern', vrd. *činkstēt*; **tā̄n̄kōd** 'klatscherei', vrd. lt *tėnka*; **vē̄n't'ar** 'setz-netz, fischreuse aus garn', vrd. lt *venteris*; **vin̄gō̄r(z)** 'stramm', vrd. lt *vingrs*; **ā̄nda** 'schlangenzunge; stachel von insekten; seitenholz des arbeitsschlittens', vrd. lt *ėndas* jmt.

Siinkohal on oluline juhtida tähelepanu sellele, et liivi keeles on sõna-sisene silbilõpuline nasaal säilinud mõnes sõnatüves ka siis, kui see teistes lõunarühma keeltes on kadunud, nt. lv *kō̄n'tad* 'munandid', vrd. ee *kott : kotid*, vrd. siiski *kont*: -*jalg, -kaabakas, -külaline, -võõras*, vdj *kotikko* 'munandikott' (SKES, SSA ega EEW ei seo etümoloogiliselt paare ee *kott – kont-*, sm *kotti – kontti*); lv *kū̄n'tš, kī̄ntš* jt., vrd. ee *küüs : küüne*, vdj *tšüüsi*; lv *lē̄n'tš* : *lā̄nd* 'edel', vrd. ee *lā̄s : lā̄ne*; lv *luts, lut's'* 'luts, -u' kõrval ka *lun'tš' id.* (EEW V: 1394 ei käsitle liivi juhtumit); *vȭntsa, vùontsa*, lvS *õnts* 'otsmik' (< **ontsa*), vrd. ee lv *ots*, vdj *õtsa* jpt.; rohked liivile omased sisekaod on lisa-nud sõnasisesel silbilõpulisel nasaaliga juhte: tüüp *ka'n'ki*, vrd. ee *kanakene*.

VIRON *ätse*- JA *ät*sa- SEKÄ *ärtse*- JA *ärt*sa-KANTAISET KASVINNIMET SEKÄ FLUKTUOIVA *r*

Julius Mägiste on jäänyt suurteoksessaan „Estonisches etymologisches Wörterbuch” epävarmaksi siitä, kuuluvatko *ätse*- ja *ät*sa- sekä *ärtse*- ja *ärt*sa-kantaiset kasvinnimet etymologisesti samaan sanaperheeseen. Mägiste kirjoittaa: „... zu dieser Sippe (*ätse*, *hätse*) dürften als Var[iant]en von *äitse*(s) gehören auch *ärts/e*, *-me* ... und *-es*, *-e* 'wilde Kamille' ...; *-rts-* st. *-ts-* ist problematisch, *-r-* könnte ev[en]t[ue]ll[1] durch Kontam[ination] erklärbar sein.” (EEW XII: 4066–4067 *sub ätse*.) Mahdollista kontaminaatiojäsentä Mägiste ei kuitenkaan ole esittänyt. Tämä artikkeli esittelee muita vastaavanlaisia tapauksia ja yrittää valaista *r*:listen kantasanojen etymologista alkuperää.

ätse- ja *ät*sa-kantaiset kasvinnimet

Länsi-Viron saarilla (Saarenmaa, Hiidenmaa ja Muhu) ja erityisesti Länsi-Viron etelänpuoleisessa osassa tunnetaan kukkia ja kukan teriöitä tarkoittavat sanat *ätse* : *ätse*, (*h*)*ätses* : *hätse* / *hätse*, (*h*)*ätsme*, (*h*)*ätsad* mon., *ätse* : *ätse* mon., jotka esiintyvät myös monien kasvien erisnimissä. Näitä kasveja ovat päivänkakkara (*Leucanthemum vulgare* Lam. = *Chrysanthemum leucanthemum* L.), peltosaunio (*Tripleurospermum inodorum*), keltasauramo (*Anthemis tinctoria* L.), peltosauramo (*Anthemis arvensis* L.) ja rikkasinappi (*Sinapis arvensis*). Sanaliitoissa ja yhdyssanoissa *ätse* ym. esiintyvät seuraavien kasvien nimityksissä: niittynätkelmä (*vei*-, *vöi/ätses* *Lathyrus pratensis* L.), ahdekaunokki (*sinised ätsed* mon. *Centaurea jacea* L.), soikkokämmekkä (*punased jaani/ätsed* mon. *Orchis militaris* L.), päivänkakkara (*ingli/ätsed* mon., *valged ätsed* mon. *Chrysanthemum leucanthemum* L.), valkolehdokki ja kämmekkä (*jaani/ätsed* mon. *Platanthera bifolia* L., *Orchis* L.), peltosaunio (*kana*-, *kanaperse*-, *põllu*-, *valged ätsed* mon. *Tripleurospermum inodorum*), niittyleinikki (*koldsed ätsed* ja *vöi/ätsed* mon. *Ranunculus acris* L.), keltapäivänkakkara (*kana(perse)/ätses* ja *kollane hätse* *Chrysanthemum*

segetum L.), keltasauramo (*koera-*, *põllu-* / *kollased* / *koldsed ätsed* mon. *Anthemis tinctoria* L.), kevätesikko (*kukulinnu/ätses Primula veris* L.), laukku (*kanaperse/ätsed* mon. *Rhinanthus* L.), ruiskaunokki (*rugi/ätsed* mon., *kana(perse)ätses* ja *sini-* / *sinised ätsed* mon. *Centaurea cyanus* L.), kehäkukka (*inglise ätses, pringel-* / *ringlis/(h)ätsel, -ätses, rinell/ätsel, ätse/lill Calendula officinalis* L.), sinivuokko (*külma/ätsed* mon. *Hepatica nobilis* Schreber), kamomilla (*põld/ätsed* mon., *põld/hätsad* mon. ja *valge ätse* / *ätses Matricaria recutita* L.), mäkitervakko (*tõrva/ätses Lychnis viscaria* L.) ja rentukka (*vesi/ätses, -ätsmed* mon. *Caltha palustris* L.) (ks. tarkempi levikki lähteistä: VMS II; EKMS III: 1100 *Taim*, 1154 *Taimed*, IV: 729 *Õis*; Vilbaste 1993: 160, 161, 162, 211, 212, 216, 239, 240, 351, 390, 397, 398, 422, 450, 479, 505, 518, 520, 528, 589, 633).

Viron kielen yleisanakirjassa (EKSS 6: 594) *ätse* esitetaan päivänkakkaraa tarkoittavana murrenasanana: *Pärjapunumiseks sobisid kõige paremini sitke ja painduva varrega taimed nagu rukkilill, ätsed ja põldristik* [Seppeleen punomiseks sobivat parhaiten sitkeä- ja taipuisavartiset kasvit kuten ruiskaunokki, päivänkakkara ja alsikeapila] (Aira Kaal).

Lisäksi Saarenmaan rekilaulujen kielessä *ätse* esiintyy miniän synonyyminä: *tulgu meile õunaks õue peale, / sibulaksa silla peale, / ätseks meie heina teele!* [Tulkoon meille omenaksi pihan päälle, / sipuliksi sillan päälle, / kukaksi meidän heinätiellemme!] (Pöide: ERL III/2: 655), *Nüüd sina oled äia ätsi, / nüüd sina oled ämma ätsi* [Nyt sinä olet apen kukka, / nyt sinä olet anopin kukka] (Mustjala: VK V: 194).

ärtse- ja ärtsa-kantaiset kasvinnimet

Länsi-Viron saarilla esiintyy kukan (teriön) ja monien kasvien nimityksissä rinnakkain *ätse-* ja *ätsa-*kannan kanssa *ärtse-* ja *ärtsa-*kanta. *ärtse(s)* : *`ärtse* / *`ärtsme, ärtsad* mon. tarkoittavat sellaisia kasveja kuin haisusauramo ja peltosaunio (*ärtse, ärtses Anthemis cotula* L., *Tripleurospermum inodorum*), päivänkakkara ja peltosauramo (*valged ärtsed* / *ärtsad* / *ärtsmed* mon. *Leucanthemum vulgare* Lam. = *Chrysanthemum leucanthemum* L., *Anthemis arvensis* L.) sekä keltasauramo (*ärtsmed* mon., *kollased ärtsed* / *koldsed ärtsmed* mon. *Anthemis tinctoria* L.) (ks. tarkempi levikki lähteistä VMS II; EKMS III: 1100 *Taim*, III: 1154 *Taimed*, IV: 729 *Õis*; Vilbaste 1993: 160, 161, 162, 397, 632).

ätse ja (h)õis

ätse(s) kuuluu etymologisesti samaan sanaperheeseen kuin kirja- ja yleiskieliset *(h)õis* : *(h)õie*, *õile* : *õilme* 'kukka, kukkanen / Blüte, Blume', saarimurteiden *äätse(s)* : *äätse* (Wiedemann 1973⁴) (mahdollisesti myös *õllu* : *õllu*, *ellu* : *ellu id.*) ja etelävirolaiset *hätse*, *häiermu*, *häälmü*, *häälmö*, *häälmü* ym. Mägiste on yhdistänyt *(h)õis*-kannan ja sen foneettisesti monimuotoiset variantit balttilaiseen lainalähteeseen: liett *žiedas* 'kukka; väri; sormus, rengas / Blume, Blüte; Farbe; (Finger)ring, kleiner Reif', latv *ziēds* 'kukka, kukinto, kukinta-aika; häälahja morsiamelle / Blume, Blüte, Blütezeit; Erstlingsfrüchte; Spende, Brautgeschenk' (Mägiste 1970: 352–; ks. myös EEW XII: 4019–4020 *sub õis I*, 4024 *sub õllu*, 4066–4067 *sub ätse*; sanaperheen esiintymistä toisissa itämerensuomalaisissa kielissä ks. SSA 1: 151 *sub heitiä*, *heisipuu*; balttilaisesta *žiedas*-sanasta ks. LEW II: 1305 *sub žydėti 2*; Lanszweert 1984: 52). Ennen Mägisten etymologian julkaisua oli jo aikaisemmin useampaan kertaan esitetty sama rinnastus: 1900-luvun lopussa Kazimieras Jauniuksen muistiinpanoissa (ks. Jaunius 1972: 302, 365), vuonna 1910 Wilhelm Grünthal(-Ridalan) Saarenmaan murteentutkimuksen yhteenvedossa (Grünthal 1910: 280) ja vuonna 1962 Venäjän baltologien Vladimir Toporovin ja Oleg Trubačevin tutkimuksissa (Toporov, Trubačev 1962: 247). Kukaan muu kuin Mägiste ei kuitenkaan ole eritellyt yhtä tarkasti *(h)õis*-sanaperheeseen kuuluvien tai siitä lähteneiden lukuisien vartalovarianttien ja johdosten monimutkaista ongelmavyyhteä (ks. Vaba 2002: 28).

ätse-kanta on käynyt läpi ääntenmuutoksen, jonka kulun voi esittää seuraavasti: *hätse* > *(h)äätse* > *ätse*-. Näin *ätse* kuuluu eteläviron isoglossiin: pohjoisviron *ei*-diftongia vastaa tietävästi *äi* (ks. myös Kask 1967: 136). *äi*-diftongin analoginen kehitys on havaittavissa esimerkiksi eteläviron *näio*-vartalossa: Wiedemann 1973⁴ *nädene* : *nädetse* 'neiti, tyttö / Jungfrau' (EEW VI: 1775 *sub nädene*). Jos *ärtse* kuuluu etymologisesti *ätse*-perheeseen, kuten Mägiste on epäillyt, kannan *r* on sekundaarinen. SSA (1: 151 *sub heitiä*, *heisipuu*) ei käsittele viron *ärtse*-tapausta.

ärtse – epenteettinen *r* kantavartalossa

Viron sanaston etymologisessa tutkimuksessa tulee usein vastaan ei-etymologisia epenteettisen *r*:n esiintymiä, jotka ovat muotoa *rC* (jossa *C* = *s* tai *t*, joskus myös *l*, *m* tai muu konsonanti).

Toisaalta rinnakkaiset vartalovariantit (dubletit), joissa tavunloppuinen etymologinen *r* on kadonnut, eivät ole harvinaisia omassa eivätkä (saksasta peräisin olevassa) lainasanastossa. Niin *r*:n kadon kuin sen sekundaarisen esiintymisen tapauksia on yritetty selittää kirjallisuudessa monin tavoin.

Ei-etymologisen *r*:n epenteesiä on mahdollista perustella

- mahdollisella kontaminaatiolla: *jurtsakas* 'paikoittain, tupsuittain kasvava / in einzelnen Wurzelbüschen, Stauden' < *jussakas id.* + ? *juur* 'juuri / Wurzel' (EEW II: 574 *sub jus's III*); *närtske* 'tahmea, sitkeä, taikinainen, puolikypsä (leipä) / nicht locker, zäh' < *nätske id.* + *närtsi/da* 'lakastua, kuihtua, näivettyä, nuutua, nahistua' (EEW VI: 1793–1794 *sub närtske*);
- (pääasiassa) *t*-loppuisten (laina)substantiivien kansanetymologisella mukautumisella viron *rt*-, *rd*-johtimella muodostettuihin deverbaleihin: murt. *koobat* – *koobart* 'portaiden tapainen ylikulku puu- tai kivi-aidalla / Vorrichtung am Zaun zum Übersteigen' < latv *kāpele* (Vaba 1997c: 77–78); yleisk. *plakat* / murt. *lakat* – Wiedemann 1973⁴ *lakart* 'plakaatti, juliste / Plakat, grosses Schreiben' < saks *Plakat* + ? vi *lakart* 'juomari, juoppo' (EEW IV: 1218 *sub lakart II*); viE *lupat* – viE *lupard* / *lupart* / *lupert* 'riepu, rätti, ryysy / Lumpen, Lappen' < latv *lupata* (Vaba 1997c, 125); Wiedemann 1973⁴ *silpat* – *silpārd* 'kilpikonnanluu / Schildpatt' < saks *Schildpatt* (EEW IX: 2800 *sub silpat*); yleisk. *tökat* – murt. *tökard* / *tikard* / *tökurd*, Wiedemann 1973⁴ myös: *tekart* 'koivuterva / Birkenteer' < ven *дѣзомъ* (Must 2000: 448, EEW XI: 3467 *sub tökat*; ilmiön tarkempi käsittely ja lisää esimerkkejä ks. Neetar 1990: 153–);
- mahdollisella kirjoitusvirheellä: murt. *keelik* – *kerlik* (*r*:llisen ortogrammin lähde: Göseken 1660) 'satakerta (märehtijöiden ruoansulatuskanavan osa) / Psaltermagen (der Wiederkäufer)';
- *r*:n siirtymisellä tavun loppuun: murt. (*lina*)*vārs(t)ik* – yleisk. *linavāstrik* 'västäräkki'.

Toisaalta saattaa esiintyä tapauksia, joissa etymologinen tavunloppuinen *r* on kadonnut tai joissa esiintyvät rinnakkain molemmat vaihtoehdot (*C* / *rC*). Tällaisten tapausten aiheuttaja voi olla

- *r:n* dissimilatorinen kato / äänteiden järjestyksen vieraus tai harvinaisuus: murt. *jaarmark* / *jäärmark* – *jaamark* / *jäämar* ’vuosimarkkinat / Jahrmarkt’ < saks *Jahrmarkt* ja/tai ven *ярмарка* (EEW II: 529 *sub jaarmark*; Must 2000: 53–54); yleisk. *koos* ’kurssi, ajosuunta / Cours, Fahrwasser für Schiffe; (Wiedemann 1973⁴ myös:) Wechsel des Wildes im Walde’ < kas *koors* < lat *cursus* (Posti 1941: 225–227, EEW III: 945 *sub koos I*, ks. myös SSA I: 443 *sub kuosi*); murt. *korssen* / *korsnas* ym., yleisk. *korsten* – murt. *kosten* / *kosnas* ’savupiippu / Schornstein’ < kas *schorstên* (vrt. EEW III: 959 *sub korsten*); yleisk. *kremortartar* – Wiedemann 1973⁴ *kriimu-tatar* ’kaliumvetynitraatti, viinakivi / Weinstein’ < ulat *cremor tartari* (EEW III: 983 *sub kremortartar*); Wiedemann 1973⁴ *köörsner* – yleisk. *köösner* ’turkkuri / Kürschner’ < kas *korsener* (EEW IV: 1163 *sub köösner*); yleisk. *latern*, murt. *latorn* / *laterm* ym. – murt. *latun* / *lattun* ’lyhty / Laterne’ < saks *Laterne* (EEW IV: 1243 *sub latern*); murt. *parbarits* – murt. *pabarits* ’ruostehappomarja *Berberis vulgaris* L.’ < ven *барбарис* ja Balt saks *Barberitze* (Must 2000: 241, EEW VI: 1871 *sub paberits*); murt. *turslakk* – murt. *tusslakk* ’lävikkö, siivilä / Durchschlag’ < saks *Durchschlag* tai kas *dorch-slach* (ks. myös EEW X: 3373 *sub turslag*);
- lainaaminen eri lähteistä / lähdemuodoista: Wiedemann 1973⁴ *kartun* – Wiedemann 1973⁴ *kat(t)un* / *katuun* ’ohut, kaksiniitinen puuvillakangas, tavallisesti kuviolliseksi painettu / Katun, Zitz’ < ruots *katun* / *kartun* (EEW III: 719 *sub kartun*); yleisk. *kirst* ’kirstu, arkku, ruumisarkku’ – Wiedemann 1973⁴ *kist* ’laatikko, arkku / Kasten’ < saks *Kiste resp.* mahdollinen balttilaina, vrt. latv *šķiņšts*, liett *kaštas*; Wiedemann 1973⁴ *kortlet* – yleisk. *kotlet* ’Cotelette’ < saks *Kotelett* / *Kortelette* (vrt. EEW III: 970 *sub kotlet*); Wiedemann 1973⁴ *parlast* – Wiedemann 1973⁴ *pallast*, yleisk. *ball`ast* ’painolasti / Ballast’ < ruots *barlast* / *ballast*, saks *Ballast*, kas *ballast* (vrt. EEW I: 130 *sub ballast*); Wiedemann 1973⁴ *portret* – viR *patretti* ’valokuva / Portrait’ < ven *но́пмѐм* / *на́пмѐм* (EEW VII: 2151 *sub portree*, Must 2000: 287); murt. *sarsapari* / *sarssaparillad* mon. ym. – murt. *sassaparid* / *sassabarilla* ym. ’suokukka (*Andromeda polifolia*); oravanmarja (*Maianthemum bifolium*); sianpuolukka (*Arctostaphylos uva-ursi*); hietikkosara (*Carex arenaria*), vaivero (*Chamaedaphne calyculata*)’ < saks *Sarsaparrille*, *Sassaparille* (vrt. Vilbaste 1993: 247); Wiedemann 1973⁴ *tart/lane* ’tataarilainen’ – yleisk. *tatar* ’tataari, tataarilainen’ < ven *mama* *resp.* kas *tartar* (EEW X: 3097 *sub tatar III*, 3088 *sub Tartlane II*); viE *toor`t* /

tuur't – yleisk. *toot* 'vaatekaistale hameen alareunan sisäpuolen suojaamiseksi kulumista vastaan / Stoss, aufgenähter Futterstreifen als Einfassung des Weiberrocke (unten am Rocke)' < kas *tōrt resp. latv stuõrte* (EEW X: 3234–3235 *sub toot'*; Vaba 1997c: 221); Wiedemann 1973⁴ *armiil* (< v-) – yleisk. *vamiil* ym. 'suku(laiset), perhe; omaisuus / Familie; Habe' < saks *Familie / Farmilie* (< ? *Familie* + ? *Farm*) (EEW I: 96:n mukaan *armiil*-sanana etymologia on joko epäselvä tai kontaminaatio *vamiil* + *arm* 'omaisuus / Habe');

- lastenkielisyyt: yleisk. *kirp* – *kipu* 'kirppu / Floh' (EEW III: 839 *sub kipu*), *lurss* – *luss*, vrt. yleisk. *lutikas* 'lude / Wanze' (EEW V: 1391 *sub lurs*), yleisk. *põrsas* – *põs's'a* 'sikapossu, sottapytty / Ferkelchen' (EEW VII: 2297 *sub põs'sa*).

Niin viron kielen omassa kuin lainatussa sanastossa voidaan havaita runsaasti ei-etymologisen *r*:n esiintymiä mukaan lukien rinnakkaisia vartalo-variantteja etenkin *t*:n ja *s*:n edessä, mitä on ilmeisen vaikea selittää kontaminaatiolla tai muulla edellä mainitulla tavalla. Seuraavassa on muutama esimerkki lainasanoista: Wiedemann 1973⁴ *aarlanti-juur* – *aalant* ym. 'isohirvenjuuri / Alantwurzel (*Inula hellenium* L.)' < saks *Alantwurzel* (EEW I: 3 *sub aalandi*–; Vilbaste 1993: 371); murt. *kormits* – *komits* / *koomits* 'kehno rakennus, hökkeli, tönö / Hütte, kleiner Anbau, Abtritt, Verdeck' < ven *зумно́* 'riihen puimatanner' (vrt. EEW III: 943 *sub koomits*, Must 2000: 155–156); murt. *parsatski* – yleisk. *pas(s)atski* 'kelmi, kulkuri, hulttio, juomari / Spitzbube, Strolch, Vagabund' < ven *ноца́дцуи́* (EEW VI: 1947 *sub pasatski*, Must 2000: 244); murt. *parsslak* – murt. *paslak* ym., yleisk. *paslik* 'huppu / Baschlyk, sackartige Kopfbedeckung, filzener Kopfschutz' < ven *баульи́к* ja Balt saks *Baschlig(k)* (EEW VI: 1949 *sub paslik*, Must 2000: 245); Wiedemann 1973⁴ *sarlot* – *salott* ym., yleisk. *ša'lott* 'salottisipuli / Schalotte (*Allium ascalonicum* L.)' < saks *Schalotte* (EEW VIII: 2647 *sub saalot*, Vilbaste 1993: 140–141); murt. *särdiin* – murt. *sätiin*, yleisk. *satiin* 'satiini (kangas)' < ven *саму́н* (Must 2000: 355); viE *tor'st* / Wiedemann 1973⁴ viE *tor'st* '(seinille kerääntynyt) jauhonpöly / Staubmehl' – laajemmalle levinneenä kuitenkin *tus't* 'hieno pöly, tomu, jauhonpöly / feiner Staub, Dust, Staubmehl, Mehlstaub' < as *dust* tai saks *Dust* (EEW X: 3380–3381 *sub tus't II*); Wiedemann 1973⁴ viE *türknä* – viE *tõkna* / *tõkva* 'kurpitsa / Kürbis' < ven *ты́ква* (vrt. Must 2002: 446, EEW XI: 3500 *sub türknä* esittää ilman etymologiaa).

Esitetyt *r*-variantit ovat murteellisia, ja ne ovat pääasiassa kadonneet käytöstä murteiden taantuessa ja yleiskielen levitessä.

Maija Grönholm on tutkimuksessaan „Ruotsalaiset lainasanat Turun murteessa” (Grönholm 1988) nostanut esiin joukon epenteettisen *r*:n tapauksia („*r* on [s[uo]m[en] murteissa kehittynyt loisäänne”), mutta viron kielestä poiketen suomen kielen ruotsalaisissa lainasanoissa ei ole havaittavissa niin selvää tendenssiä sekundaarisen *r*:n lisääntymisestä *s*:n tai *t*:n edessä: *kuurninki* ’hameen helmassa sisäpuolella oleva erillinen kangaskaistale, paksummasta kankaasta tehty hameen helma’ < ruots. *skoning* (153), *rööpertteri* ’punajuuri’ < ruots. *rödbeta* (145), *tuurninki* ’muhennos’ < ruots. *stuvning* (176, 158).

r:n epenteesi on **erittäin luonteenomainen piirre latvian kielessä**, erityisesti latvian **keski- ja osaksi myös itämurteissa**, mutta itämerensuomalaisista kielistä poiketen ei-etymologinen *r* liittyy pääosin (kansanetymologisissa tavunsisäisissä tautosyllabisissa äänneyhtymissä) pitkäintonaatioisen eli ns. venytetyn vokaalin tai diftongin jälkeen (Rudzīte 1993: 356). Latvian kielen historian ja murteiden tutkija Marta Rudzīte on tukeutunut tämän tendenssin selittämässä Jānis Endzelīnsiin (1951: 238): *r*:n ääntäminen konsonanttien, erityisesti dentaalisten klusiilien, edessä kuuluu heikosti, minkä takia *r*:n käyttämisessä voidaan erehtyä etenkin epätavallisissa sanoissa, esimerkiksi lainoissa. Muutamissa tapauksissa syy on tosin kansanetymologiassa. *r*:n epenteesi esiintyy monissa sanoissa, joissa on edellä mainitun kaltainen äännerakenne. Näitä sanoja ovat esim. *ķēde* – *ķērde* ’ketju / die Kette’ (ME II: 373, EH I: 700); *ķēmele(s)* – *ķērmeles* ’kumina / Kümmel (*Carum carvi*)’ (ME II: 373, 376, EH I: 700); *māksna* / *māksnis* ’pieni nippu / ein Bündelchen’ – *mārksna* / *mārksnis id.* (ME II: 579, 584, EH I: 790, 792); *mākuonis* – *mārkuonis*² ’pilvi / die Wolke’ (ME II: 580, EH I: 792); *muōdīgs* – *muōrdīgs* ’koominen, omituinen, outo / komisch, sonderbar’ (ME II: 682, 683, EH I: 841), *muōnnieks* / *muōnenieks* – *muōrnieks* ’muonamies / ein Knecht, der für eine bestimmte Arbeit Deputat, Löhnung in Naturalien erhält’ (ME II: 683, EH I: 841); *paēgle*, *paēgle* – *paērglis* ’kataja / der Wachholder (*Juniperus communis*)’ (ME III: 23–24); *puōte* – *puōrte*² ’rokotus-, rokkoaine / der Impfstoff, die Lymphe’ (ME III: 457, 460), *puōtēt* – *puōrtēt* ’varittaa, ympätä / impfen’; *puōtīte* – *puōrtīte* ’kehräsluu / der Knöchel am Fusse’ (ME III: 457, 460); *sēsts* – *sērsts*² ’teljo, tuhto / eine Sitzbank im Boot’ (EH II: 483), *spēdelis* – *spērdelis*² ’punos / der Spädel an Kleidungsstücken’ (ME III:

991, EH II: 549); *stēķis* – *stērķele* 'siilikala / der Stachelfisch (*Diodon*)' < kas *stekele* 'rautakala / Stichling (*Gasterosteus*)' (ME III: 1063); *stēkēt²* – *stērķēt* 'veistää, piiluta (hirttä) / (Balken mit dem Plattbeil) bekanten, behauen' (ME III: 1063, 1064); *stiēnis* – *stiērnis* 'rautakanki, murtorauta / eine Eisenstange, eine Brechstange' < kas *tēn* / *tein* (ME III: 1080, 1078); *stuōte* – *stuōrte* 'jäänaula (hevosenkengässä); kengän korkonaula; sauman nyöri hameen alareunassa / die Stütze, der Stollen am Hufeisen; die Stifte, Nägel im Absatz des Stiefels; der Saum, Vorstoss am unteren Rande des Weiberrocks' (ME III: 1112, 1113); *setuks* 'luonteeltaan viheliäinen ihminen (haukkumasana) / pēc dabasniecīgs, gaiļam līdzīgs cilvēks (Schimpfname)' (EH II: 479), *setuks* / *šetuks* ym. 'reppuri; köyhä ihminen; kiertolainen' – *šetuks* 'laukkuryssä' < vi *setukas* 'koni, luuska' (Raģe 1986: 95–96).

rC- ja *ØC-*kantojen rinnakkaisuus on hyvin yleistä **deskriptiivisissä ja onomatopoeettisissa kannoissa**, joissa niiden merkitys on sama, yhdenmukainen tai läheinen. Seuraavat esimerkit havainnollistavat tätä ilmiötä (leksikografiset lähteet EKSS ja VMS): *jorm* / *jõrm* 'sekopäinen, pyörriksissä oleva' – *jomm* 'känni, huppeli, hiprakka', *lorts* – *lots* 'lumisohjo', *lortsus* 'veltosti, lerpalla' – *lotsus id.*, *lārts* interj., adv. 'läpsäys, läpsäytys; mulahdus', *lārts* 'läpsäys, läpsäytys; läikkä, läiskä, tahra' – *lāts* interj., adv. 'ääni, jonka jonkin pehmeän (ja märän) putoaminen tai sillä lyöminen aiheuttaa; molskahdus', *lāts* 'lätsähdys, lätsähtävä ääni, sitä aiheuttava lyönti; jokin käyttökelvoton, pehmeä ja märkä esine', *kārtsatama* 'jysähtää, rasahtaa; sanoa jotain ilkeästi, huutaa' – *kātsatama* 'räksyttää, räkättää', *partsumdi* – *patsumdi* 'polskis, molskis', *sörk*, *törk* 'hölkkä' – *sokitsema*, *tökutama*, *tökotama* 'juosta hölkkää'.

Edellä käsitelty rinnakkaisuus leimaa kaikkia itämerensuomalaisia ja balttilaisia kieliä. EEW, SKES ja SSA eivät kuitenkaan yhdistä etymologisesti tämäntyyppisiä tapauksia. Seuraavassa on näytteitä suomen, karjalan ja vepsän kielistä:

- suomi: *hohottaa* 'nauraa' SSA 1: 168 *sub hohista* – *horhottaa* 'hinnua korskuen; nauraa hohottaa; tuulla kohisten' SSA 1: 217 *sub hörhöttää*; *höhöttää* 'nauraa höröttää; hinnua; huohottaa, puhalttaa' SSA 1: 213 *sub höhistä* – *hörhöttää* 'hinnua hiljaa (hevonon); nauraa; hyristä; rehottaa (kasvi)' SSA 1: 217 *sub hörhöttää*; *höpöttää* SSA 1: 216 *sub höpistä* – *hörpättää*, *hörpöttää* 'puhua pälpättää' SSA 1: 217 *sub hörpätä*; *papat-taa* 'puhua nopeasti, paipattaa (jänis kiimassa); paukkua, rätistä' SSA 2:

- 311 – *parpattaa* 'porista, pärpättää' NyS 2: 226; *popottaa* '(puhua) papattaa; puputtaa (jänis)' SSA 2: 396 – *porpattaa* 'purpattaa' NyS 2: 410;
- aunuksenkarjala (lähde Makarov 1990): *hohottua* 'nauraa kovaäänisesti; äännellä (kaulushaikara, pöllö); raivota, riehua (tulipalo, tuuli jne.) / хохотать, громко смеяться; кричать (о филине, выпы и др.); бушевать (о пожаре, ветре и др.)' – *horhottua* desk. 'nauraa äänekkäästi; hohottaa hiljaa / шумно смеяться, хохотать; тихо ржать'; *höčöttiä* 'jäkättää, jupista, motkottaa / ворчать, брюзжать' – *hörčöttiä* 'murjottaa / дуться'; *höhöttiä* 'hohottaa; nauraa äänekkäästi / ржать; хохотать' – *hörhöttiä* 'hohottaa / ржать';
 - tverinkarjala (lähde Punžina 1994): *hihettiä* 'nauraa tirskahtella / хихикать' – *hirhottua* 'hohottaa; nauraa äänekkäästi, epäkohteliaasti / ржать; громко, неприлично смеяться'; *hohottua* 'nauraa kovaäänisesti / хохотать, громко смеяться' – *horhottua* 'hinnua; hohottaa, nauraa äänekkäästi / ржать; громко смеяться' / *hörhöt't'iä* 'hinnua (hevonen) / ржать (о лошади)'; *höččö* 'pieni kaalinkera / небольшой кочан капусты, слабый вилок' – *hörčäkkä* 'tuuhea, kuohkea / раскидистый, пышный';
 - vepsä (lähde Zajceva, Mullonen 1972): *hihitada* – *hirhitada* 'hihittää / хихикать'; *kakatada* – *karkatada* 'kotkottaa / кудахтать, гоготать'; *mummutada* 'jahkailla, vatvoa / расжевывать' – *murmutada id.*; *papatada* – *parpatada* 'löpistä, pälpättää / калякать, беседовать'; *tototada* 'löpistä, pälpättää, räpättää / болтать, разговаривать, беседовать' – *tortotada, tortoteldas* refl. 'kotkottaa / кудахтать'; *ökötada* 'puhua epäselvästi, änkyttäen / говорить невнятно, заикаясь' – *örgähtada* 'mörähtää, mölähtää (karhu) / рывкнуть' / *örkt'a* 'karjua, murista (karhu) / рычать (о медведе)';
 - latvia: *lakšket* 'lörpötellä joutavia paljon ja nopeasti / viel und schnell Unsinn reden' (ME II: 16) – *laŗķķēt* 'lörpötellä taukoamatta, haukkua, mylviä, parkua, marista / unaufhörlich schwatzen, bellen, plärren, quarren, knarren' (ME II: 423); *pakšket* 'pamahtaa, paukkua, puhahtaa, loiskia, polskia, solista, lorista / paffen, puffen, plätschern, rieseln' – *paŗķķēt* 'kurnuttaa, kolista, kalista, rämistä / quarren, klappern' (ME III: 50, 91); *plukšet* 'lörpötellä, rupatella, kuiskata, kuiskutella, loiskia, polskia / schwatzen, plaudern, flüstern, zischen, plätschern' (ME III: 355–356) – *plurķ(ķ)ēt* 'lörpötellä, jaaritella typeryyksiä / schwatzen, faseln' (EH II: 303); *pļekstēt* 'soittaa suutaan, juoruta, lörpötellä joutavia, haukkua ilman

syytä / plappern, leeres Zeug schwatzen, ohne Grund bellen' (ME III: 386) – *p|erkstêt* 'jaaritella, huutaa, puhua päpättää, kajauttaa / schwatzen, schreien, plärren, schmettern' (ME III: 369–370, EH II: 307); *ž|akstêt* 'kaikua, raikua / vom Schall, der beim Fallen eines weichen und schweren Gegenstandes od. beim Schlagen auf einen solchen Gegenstand entsteht' (ME IV: 815) – *ž|arkstêt* 'loiskia, räiskyä, polskia / platschen, plätschern, klatschen (z.B. beim Gehen od. Fahren durch Kot, beim Gehen mit durchnässtem Schuhwerk usw., auch vom Schall, der beim Giessen hörbar ist) ...' (ME IV: 815–816); *takškinât* 'koputtaa, kolkuttaa, jyskyttää, vasaroida / pochen, klopfen, hämmern' (ME IV: 127) – *tařkškinât* 'kalistella (kattohaikara) / klappern (vom Storch)' (ME IV: 133); *tèce* 'pieni puro, rämässä virtaava puro / das Rinnsal, ein morastiger Bach, ...' (ME IV: 169–170) – *têrce* 'rämässä virtaava puro / ein morastiger Bach ...' (ME IV: 172); *věkšket* 'parkua, huutaa, itkeä (ääneen) / blärren, plärren, schreien, (laut) weinen' (ME IV: 555) – *věrkšket* 'itkeä (hiljaa), mutista, napista / weinen (nicht laut), murren, knurren' (ME IV: 562).

Analogista vartalovarianttien rinnakkaisuutta on havaittavissa myös eksprestiivisen sanaston (deskriptiiviset ja onomatopoeettiset sanat) ja lainasanojen sananalkuisissa konsonanteissa (*k-* / *kr-*, *p-* / *pr-*, *t-* / *tr-*). Tämän äänneilmion taustalla on ilmeinen affektiivisuuden tavoittelu (affektisyystä kaksikonsonanttisuuden leviämisestä suomessa ks. esim. Grönholm 1988: 228–). *kr-*, *pr-* ja *tr-* ovat esiintymistään ajudeltaan tavallisimmat sananalkuiset konsonanttiyhitymät viron kielessä.

Esitän seuraavassa muutaman esimerkin (näytteiden lähde EKSS ja VMS): *kõbiseda* – *krõbiseda* 'rapista', *kõgiseda* 'kirskaa, loksua' – *krõgiseda* 'rahista, ratista, narskaa', *kägiseda* – *krägiseda* 'natista', *käunuda* 'viuhua' – *kräunuda* 'monkua, moukua, mouruta', *pahvata* 'sanoa pamauttaa, tuiskahattaa ym.' – *prahvata* 'sanoa pamauttaa ym.', Wiedemann 1973⁴ *päärtsuda* 'kaakattaa (sorsa) / quäken (von Enten)' – *präätsuda* 'narskuttaa (sorsa tms.) / schnarren (auch von Enten)' (ks. myös EEW VII: 2330 *sub päärtsuma*), Wiedemann 1973⁴ *toosata* – *troosata* 'puhkua, korskaa, pärskyä, pärskyttää / schnauben, prusten' (ks. myös EEW X: 3277 *sub trooskama*), *topp* – *tropp* 'tukko, tuppo, tulppa ym.', *täägel* – *träägel* 'kymmenpiikki (*Pungitius pungitius*); kolmipiikki (*Gasterosteus aculeatus* L.)' (< kas *stekele*) jne.

r:n epenteesi voi muuttaa epäselväksi tai jopa katkaista rinnakkaismuotojen välisen näkyvän etymologisen yhteyden, kuten havaitaan

käsiteltävästä *ätse-/ärtse*-tapauksesta tai *lorts-/lots-* ja *kõbisema-/krõbisema*-tyypin tapausten käsittelystä etymologisissa sanakirjoissa.

Huno Rätsep (1992: 371–) on analysoinut viron kirjakieltä siltä kannalta, miten olemassaolevista jakamattomista kannoista syntyy **uusia sekundaarisia kantavartaloita** foneettisten, morfologisten ja semanttisten muutosten kautta (aiheeseen liittyen ks. myös Häkkinen 1983: 19–). Rätsep on esittänyt esimerkkejä siitä, miten kannan foneettinen asu voi muuttua niin kannan vokaalin kuin konsonantin muuttumisen tai kannan säännönvastaisen lyhenemisen takia. Epenteettisiä konsonantteja Rätsep ei ole käsitellyt, mutta esimerkiksi epenteettisen nasaalin (*m, n, ŋ*) tapauksia esiintyy itämerensuomalaisissa kielissä runsaasti. Olen käsitellyt epenteettisen nasaalin esiintymiä tukeutuen varsinkin viron ja vepsän kielen aineistoihin (ks. Vaba 2004a: 47–, Vaba 2005a: 155–).

Tässä artikkelissa esitetty aineisto osoittaa vakuuttavasti, että tavunloppuisen *r*:n fluktuaatio (epenteesi *resp.* kato) on tavallinen äänteellinen tendenssi, jonka huomioiminen antaa mahdollisuuden analysoida kantasanoja entistä systemaattisemmin ja ratkaista etymologisia umpisolmuja. Näin ollen ei ole epäilystäkään siitä, että *ätse-* ja *ätsa-* sekä *ärtse-* ja *ärtsa-*kantaiset kasvinimet kuuluvat samaan sanaperheeseen ja että *r*:llisten kantavarianttien syntyä ei välttämättä tarvitse selittää kontaminaatiolla.

Käytetyt lyhenteet

adv. – adverb, as – alaksa, Balt saks – Baltian saksa, descr. – deskriptiivinen, esp – espanja, interj. – interjektio, kas – keskialaksa, lat – latina, liett – liettua, latv – latvia, murt. – murteissa, murteellinen, refl. – refleksiiviverbi; ruots – ruotsi, saks – saksa, srm – suomenruotsin murteet, ulat – uuslatina, vi – viro, viE – etelä- viron murteet, viR – Koillis-Viron rannikkomurre, ven – venäjä, yleisk. – yleiskieli, -kielessä.

NEED TÜÜTUD PUTUKAD

Sissejuhatavat. Eesti murdesõnavara on mõisterühmiti uuritud üsna tagasihoidlikult, ehkki korduvalt on võidud tõdeda, et sõnavara etümoloogiline uurimistöö annab usaldusväärsemaid tulemusi süsteemsel analüüsil, s.o. vaadeldes üksikuid nimetusi kui süsteemi osi ning pidades silmas kogu mõistepiirkonda ja temaatilist kuulumist, mis võimaldab esile tuua mõistepiirkonna eripära, sünonüümseid nimetusi, foneetilisi ja semantilisi variante ning geograafilist levikut, et välja selgitada nimeandmise algne motivatsioon, nimetamissüsteemi alused, mida saab ja tuleb etümoloogilises uurimistöös arvesse võtta, tabuliste nimetuste analoogiaid sugulas- ja nt. indoeuroopa keeltes. Mart Mäger (1935–1993) kogus teatavasti putukanimesid ja vormistas kogutud materjali sedelkoguks, mida säilitatakse Eesti Keele Instituudis. Kõnealuse sedelkoguga pole nende ridade autoril olnud võimalust tutvuda. Siinse käsitluse lähtekohaks on eelkõige Andrus Saareste „Eesti keele mõistelise sõnaraamatu” (EKMS I–IV) putukanimetusi esitavad mõisterühmad *Liblikad* ja *Putukad*, mida on täiendatud ja täpsustatud „Väikese murdesõnastiku” (VMS), „Eesti murrete sõnaraamatu” (EMS) avaldatud vihikute, avaldatud mурdetekstikogumike ja rahvalaulude abil (vt. täpsemalt **Keelenäidete allikad**). Murdenäited esitatakse kehtivas ortograafias, võimalusel on siiski märgitud kolmandat völdet (‘) ja palatalisatsiooni (‘).

Putukad on teatavasti liigirikkuselt ja biomassilt suurim ja edukaim loomarühm. Putukate vormirikkus on tohutu. Maailmas teatakse vähemalt miljonit putukaliiki (Maavara, Martin 1993: 297), kuid putukaliikide tegelikku arvu võib üksnes oletada: ühtede arvates on see 30 miljonit, tagasihoidlikemal hinnanguil aga 2–6 miljonit (Voolma 1997: 67). Eestis on kindlaks tehtud veidi enam kui 11 000 putukaliiki; siinsete liikide oletatav arv on aga 20 000 või veidi enam. Inimesi on ammustest aegadest peale hämmastanud paljude putukaliikide massilisus ja sigivus. Rahvalaulikki ütleb: *Mesilindu tillukene, / vahajalga vaimukene! / Mesil oli palju pereda, / kaseladvad latsi täisi, / puuoksad poegi täisi* (ERL I: 232). Vanarahvas on uskunud, et täid

sigivad ülikiiresti. Nii on Harju-Jaanis arvatud, et täi saab ühe ööga isaisaks (<http://www.zbi.ee/satikad/putukad/folkloor/03/>). Putukamaailmast ammutab ideid tänapäeva bioonika. Leedu entomoloog ja putukateaduse suurepärase populariseerija Simonas Pileckis (1927–2012) on tabavalt kirjutanud: „Vaid vähesed tajuvad, et tänapäevalgi pole putukate tundmine vähem tähtis kui kosmoseuurimine.” (Pileckis 1986: 3.)

Rahvalikud putukanimetused osutavad, milliseid putukaid rahvas on tundnud. Eesti rahvalik loodussõnavara on erakordselt rikas, kuid putukaliike tunneb ja kirjeldab rahvakeel suhteliselt piiratud. Saareste mõistelises sõnaraamatus leidub umbkaudu paarisaja putukaliigi nimetus, seega siis vaid murdosale Eestis teadaolevatest putukatest. Murdesõnavara hilisema kogumise käigus on küll registreeritud nimetusi, mida Saareste sõnaraamatus ei ole, kuid nendel puhkudel on enamasti tegemist lokaalsete sünonüümidega. Rahvas tundis ja nimetas neid putukaid, kes häirisid inimeste elu, keda pandi tähele erakordse välimuse või häälekuse tõttu, kel arvati olevat ühendus teisepoolsusega vms. Rahvakeel süstematiseerib ja klassifitseerib teisiti kui teadus. Rahvapärased liiginimetused ei ole sageli vastavuses teaduslike taksoninimetustega. Rahvakeel ei eritle paljusid putukaid liigiti, vaid tähistab terveid putukaperekondi, seltse või koguni sugukondi mõne üldistava nimetusega. Nii nt. on *kihulane* kihulaste ja sääseliikide üldnimetus, rannikumurde *itikad* tähistab igat liiki väikesi sääski, *mutikas* aga kõiki väikesi lendavaid putukaid, *satikas*, *matakas* jmt. märgivad aga inimesi (ja loomi) saatvaid verdimevaid parasiit- e. nugi-putukaid, samuti taimekahjureid. Laia tähendusmahuga putukanimetused on rahvakeeles olnud ka *elajas* ja *massakas*. „[Elajateks] nimetab rahvas *parmusid*, *kärbseid*, *sääska*, *kihulasi*, *sõgelasi* ja *m[uid]*, kes loomi *palava ilmaga tüütavad*.” (EKMS III: 258 *Putukad*.)

Üsna tavaline on, et üht ja sama rahvapärast nimetust kasutatakse mitme liigi kohta. Nii nt. tähistab *kiil* kiile (*Odonata*), kiine (*Oestrus*) ja tirtse (*Caelifera*), *sitasitikas* ja mitu teist nimetust märgivad rahvakeeles ka muid suuri mardikaid põrniklaste sugukonnast. On putukaliike, kellel on rahvakeelest registreeritud paarkümmend või rohkemgi nimetust. Erakordselt rikkalik on rahvakeelne lepatriinunimestik. Nimerohkuse põhjuseks võib olla nt. tabu või eufemismitaotlus.

Rahvakeeles peetakse putukateks muidki pisiloomi, nt. kaane. Teiselt poolt aga ei pea rahvas putukateks liblikaid. Kõnekas on tõik, et Saareste on EKMS-is liblikad esitanud muudest putukatest eraldi mõisterühmana.

Rahvakeele reministsentsidele komistame koguni ÕS-is: *Liblika vastne on röövik, putuka vastne on tõuk* (ÕS 2006 *sub vastne*).

Käesolevas kirjutises vaadeldakse laenulisi putukanimetusi, mida rahvakeeles on mainimisväärsel hulgal. Vaatlusväljalt jäävad kõrvale tõlke- ja tähenduslaenud. Laenulised rahvapärased putukanimetused pole klassikalised nn. kultuurilaenud (nagu tehnikaterminid, rõiva- ja toidunimetused vms.), vaid pigem tunnistus pikaajalistest ja elavatest naabruskontaktidest (nt. vene–eesti), kakskeelsusest (nt. eesti keelesaared Lätis). Mõningatel juhtudel võib laenamise põhjuseks olla kas tabu või eufemismitaotlus (vt. nt. osa täinimetus). Putukanimetused on laenatud suulise kontakti teel. Selles mõttes kujutavad endast suurt erandit eesti kirjakeelde toodud heebrea päritolu rändtirtsunimetused.

Balti laenud. Kui kõrvale jätta aarja (indoiraan) laenuks peetav eel *mehiläne* / *mehilene* / *mihiläne* / *mehine* / *mihine* / (Gutslaff 1648) *Mehinne* 'mesilane' (EEW V: 1523), on vanimad laenulised putukanimetused eesti keeles balti päritolu. Eesti keelealalt pole teada vanu germaani putukanimetusi.⁴² Vanade balti laenude hulka kuuluvad: *herilane* / (*h*)*õrilane* jt. / (Gutslaff 1648) *Höraleine* / (Göseken 1660) *ehreleiset* / *Höralaine* (vt. häälikuvariante ja nende levikut ALFE 2: kaart 121.3) < blt **širšō*–: ld *širšuonas*, *širšuolas* jt., lt *sirsenis* jt., mpr *sirsilis* 'herilane, vapsik' (vt. SKES I: 70; EEW I: 335–336; SSA 1: 157); *kiil* / *kiin* / *kiim* / (Göseken 1660) *kihl* 'ka: rohutirts; parm' < blt **gīlias*: ld *gylīs* 'parm; (mesilase, ussi jms.) nõel, astel; kepp, kaigas (loomade sundimiseks)'; balti putukanimetus kuulub samasse sõnaperre kui ld *gēlti* (*gēlia*, *gēlē*) 'hammustama, nõelama', lt *dzelt* (*dzel*, *dzēla*) 'salvama, nõelama; kõrvetama (nõges)' (vt. SKES I: 190; SSA 1: 357–358; EES: 151); *kimalane* / *kiimalane* / *kumalane* / (Wiedemann 1973⁴) *kūmaline* 'maamesilane; herilane' (vt. levikut ALFE 2: kaart 124.1) < blt **kimal*– 'kimalane, maamesilane': balti maksimaalareaali jääv hüdronüüm *Смолка* < *Цмолка* (Ukraina) lähtub hüpoteetilisest balti apellatiivist **kimal*– (Trubačev 1968: 38), mille vasted slaavi keeltes on sl **čьmela* / **čьmela*, ukr чміль, vn имель jt. 'kimalane'; teist ablautastet esindavad ld murd. *kamìnē* / *kamānē* / *kamanē* 'kimalane, maamesilane', lt *kamene id.*, mpr *camus id.* (< **kom*–); *kirges* / *kir'ges's* / *kergess* / *kirgats'* / *kirget's* 'prussakas; ritsikas; kilk; lepatriinu' / ? *käokirg* /

⁴² Vrd. nt. Hofstra 1985: 324, kus on toodud soome keeles esinevad germaani päritolu putukanimetused ? *leukojoine* 'koi' / *Motte* 'ja *mauriainen* / *muurahainen* / *myyriäinen* 'sipelgas' / *Ameise*'.

(Wiedemann 1973⁴) ? *käu-kirgas* 'lepatriinu / Marienkäferchen (*Coccinella*)' < blt **kirk-*: ld *kirklyš* 'kilk; tirts; kiil', *kiřkis* 'mingi meres elutsev putukas', lt *ķirkis* 'ritsikas', *circenis* 'rohutirts, kilk' (vt. ka Koponen 1998: 102); *vagel* / *vagõl* / *vakl* / *vaal* / *voul* / *vual* / *vaun* / (Gutslaff 1648) *Waggal* / *a* 'ussike, tõuk, (vihma-, kapsa)uss; kiinimuhk; puukäsn; vinn, vistrík' < blt **vagVlja-* / **vagulja-*: lt murd. *vaguol(i)s*, *vagul(i)s* 'mardikas, sitikas, põrnikas', vrd. ld *vābalas* jt. *id.*; lt *vagu(o)l-* on dissimilatiivne kuju *vabu(o)l-*tüvest: *v – p > v – k* resp. *v – b > v – g* (Vaba 2012: 202–211); *vapsik* / *vapsikas* / *vaablane* / (Göseken 1660) *waaplasset* / *vaapsik* / *vaapsikas* / *vaapsilane* / *aavlane* (vt. häälikuvariante ja nende levikut ALFE 2: kaardid 121.5, 121.6) < blt **vapsā*: ld *vapsā*, *vāpsas*, *vapsvā* 'herilane, parm', lt murd. *vapsene* jt., *vapsva id.* (Kuramaa, mpr *wobse id.* (vt. SKES V: 1579–1580; EEW XI: 3716–3717; EKET: 198; SSA 3: 385; EES: 591); *vāiv* / *vāive* / *vāi* / *vāim* / *vāime* / *vāimes* / *veim* / *vāavel* / *veevel* 'looma-, naha- või karvatāi; ting' < blt **vei-vesā*: ld *vievesā*, *vievesa* jt. 'linnu-, loomatāi'; tähendussisu tõttu on selle balti täinimetus suur häälikuline varieeruvus seotud tabu või nn. *Sprachzauber*-fenomeniga, mis töötab vastu hääliku- ja morfoloogiaseadustele (vt. SKES VI: 1833; EEW XII: 3974; SSA 3: 479); *är'k'* : *är'gā* 'metspuuk' < blt **erkē-* < **erkā-*: ld *érkē* 'lest, puuk', lt *ērce* 'lest, puuk; tige inimene' (Vaba 1996a: 9).

Baltilaenulised putukanimetused levivad läänemeresoome keeltes ebaühtlaselt (Suhonen 1980: 189–211; Vaba 1990a: 125–139). Levikupilti iseloomustab vastete puudumine eelkõige läänemeresoome keelte äärealal, s.o. liivi ja lüüdi ning vepsa keeles. Kõigis läänemeresoome keeltes on vasteid vaid *vapsikule*. *herilasel* pole vasteid liivi, lüüdi ja vepsa keeles, *kiilil* liivi, vadjal, lüüdi ja vepsa keeles, *kimalasel* liivi, lüüdi ja vepsa keeles, *vāivil* liivi, isuri, lüüdi ja vepsa keeles. *kirgas* on esindatud peale eesti keele liivi ja vadjal keeles ja *vagel* ning *ärk* vaid eesti keelealal. Läänemeresoome keeltes laiemalt levinud baltilaenulistel putukanimetustel *herilane*, *kiil*, *vapsik* / *vaablane*, *vāiv* ei ole arvestatavaid võistlevaid sünonüüme.

Peamiselt deskriptiivse või tabulise iseloomu tõttu on putukanimetuste häälikuline varieeruvus sageli suur. Putukanime deskriptiivsus võib laenuetümoloogia küsimärgistada. Selliste nimetuste hulka kuulub *herilane*, mida eesti (nagu ka teistes läänemeresoome keeltes) iseloomustab suur varieeruvus eriti 1. silbi vokalismis: R P (*h*)*erilane* / *erelane* / *ärilane* / *õrilane* / (*h*)*örülāne* / *õrelaine* / *örölaine* / *örölā(i)ne* / (*h*)*õrilane* / *õrelane*, eeL *õri-lõnõ* / *hür'ülāne* / *ürilāne* / *höörlāne* / (*h*)*üürlāne* / *vöörlāne* / *vüürlāne* /

'vüürlene (< h-) (vt. levikut täpsemalt ALFE 2: kaart 121.3). Häälikuvaheldus võib johtuda sõna deskriptiivsest iseloomust, nt. haakumisest deskriptiivverbidega (h)õrisema / (h)õrisema 'pomisema, ümisema, mõmisema'. Kõigis läänemeresoome keeltes on see balti laentüvi kohanenud noomenisufiksiga *-lAinen > ee -lane jt. Sõna **kiil** lõpu l / n / m vaheldust esineb Mägiste 1966: 93 järgi sporaadiliselt peamiselt küll hilistes laensõnades, kus seda on võimalik seletada naaberkonsonandi dissimileeriva või assimileeriva mõjuga, kuid põhjuseks võib olla ka onomatopöa, segunemine mõne teise sõnatüvega vms. **kimalase** päritolu kohta on esitatud erinevaid seletusi. Seda on peetud tuletiseks onomatopoeetilis-deskriptiivsest tüvest *kimV-*, vrd. ee *kime* 'kõrge, läbitungiv (heli)', *kimisema* 'pinisema', varianti *kumalane* on aga seotud onomatopoeetilis-deskriptiivse tüvega *kumV-*, vrd. ee *kumisema* jt. (EEW III: 828; SSA 1: 364; Koponen 1998: 101–102). Häälikuliselt lähedased indoeuroopa (balti, germaani) kimalaseniimetused on samuti onomatopoeetilis-deskriptiivset algupära (vt. IEW I: 556 *sub kem-* 'sumisema / summen'; Kluge 1989: 316). **kimalast** on peetud ka väga vanaks slaavi laenuks (sl **kъmelъ*, vt. SKES I: 194), mis pole usutav. **kirges** jt. 'prussakas' levib peamiselt Võru murdealal (vt. ka VES: 138). Kõrvutuses esitatud balti putukanimetused on onomatopoeetilis-deskriptiivset päritolu (vrd. nt. ld *kiŗkti* (*kiŗkia*, *kiŗkē*) 'kiljuma, karjuma, röökima, pirisema jt.'. Ka eesti keeles on sarnase häälikuehituse ja semantikaga deskriptiivverbe: *kirguma* 'kisama, karjuma', rl. (ERL IV: 364) *kirgima* / *kirguma* / *kirgma* 'teat. viisil häälitsema, kirema; hrv. kraaksuma', mis võib küsimärgistada balti etümoloogia. Eino Koponen (1998: 102) on avaldanud arvamust, et balti päritolu on ka sporaadiliselt murdekeeles (Lüg VII Kos Krk Hel) esinev prussakanimetus *kirgiis*, mille seostamine etnonüümiga on sekundaarne. Mari Musta järgi (2000: 102) on nii *kirges* jt. kui ka *kirgiis* laenud vene murdesõnast *купѣцъ* (Pihkva) 'tarkan, prussakas'. **vagel** on lõunaeestilise taustaga sõna. Silbilõpuline *γ on põhjaeesti murde- ja kirjakeeles vokaliseerunud (*vaal* / *voul* / *vual*), kuna lõunaeesti murdekeeles domineerivad *k-st lähtunud klusiiliga vormid. **vapsikut** on alternatiivselt peetud germaani laenuks, mis on siiski väheusutav (vt. SKES V: 1579–1580; EEW XI: 3717). Läänemeresoome keelte, sh. eesti lühikese vokaaliga variandid (*vaps* / *vapsik* / *vapsikas*) peegeldavad balti (või germaani?) originaali 1. silbi lühikest a-d. Laentüve on kõigis läänemeresoome keeltes laiendatud liidetega, eesti keeles liidetega -laine / -lane, -line, -ik, -kas; erandlikud on LNg *vaps* (interjektsioonist *vops* inspireeritud

juhuteade?) ja lv *vaps*. Viimane on nähtavasti hilisem laen (sufiksisubstitutsiooni kohta vt. **Laenuliste putukanimetuste kohanemisest eesti tuletussüsteemiga**). Pikavokaalsed variandid (*vaablane* / `vaabline / `vaaplaine / `vaaplane / vaapsik / vaapsikas jt.) on sekundaarsed. Paljudes läänemeresoome tüvedes on *ps*-järjendi ees lühike vokaal enamasti säilinud, kuid Terho Itkonen (1987: 196) on juhtinud tähelepanu sagedasele tüvevokaali sporaadilisele pikenemisele, mis on toimunud eri aegadel (pika ja lühikese *a* vahelduse kohta vt. ka Kask 1967: 129). *vaabel* : *vaable* (Wiedemann 1973⁴: P W) on lühendkuju *vaablasest* (EEW XI: 3716 *sub vapsik* – „mögl. durch Abstraktion bzw. Rückbildung entstanden”). *vapsikul* on muidki lähtekujust häälikuliselt hälbivaid variante. Rahvaetümoloogia on vaablasenimetuse kohati sidunud puunimetusega (*h*)aab / (*h*)aav / vuab / vaab / vaav: `aablane / `oablane / `uablane, `aaplane, `oaplane, `aavlane / `oavlane / `uavlane, `voavlane (vt. ka ALFE 2: kaart 116). Kuid arvestada tuleb ka murdeti toimunud arengutega nii konsonantismis kui ka vokalismis. Põhjaeesti läänepoolsetes murretes (Saaremaal, Muhus, Kihnus) ja Mulgi murdes on *v*- kadu labiaalvokaali ees sage (vt. Kask 1967: 104; Lonn, Niit 2002: 21; Juhkam, Sepp 2000: 35), mistõttu S Lä `aablane / `oaplane (< *vāp*-). Peamiselt Võru murdes võib täheldada sporaadilist häälikuarengut *v*- > *h*- > Ø, nt. (*h*)oonakõnõ = voonakõnõ San Urv Krl Har Rõu Lei 'lambatallekene', hoodõq = voodõq 'voodi' (VES: 70). Selle häälikuarengu erijoonega tuleb arvestada ilmsete lõunaestiliste variantide **haablane** / haablaine / haabulaine / aablane (Wiedemann 1973⁴ [levikumärgendita]) seletamisel. L **vas'klane** / (Gutslaff 1648) waskeleine / (Göseken 1660) wasckeleine 'herilane' on rahvaetümoloogiliselt seotud vask-sõnaga (EEW XII: 3752). **väiv** deetümologiseerunud häälikukujud on väävel / veevel M / väelm Ply, äelmu Hel. **är'k'** on registreeritud üksnes Leivust, kuid kitsast levikust hoolimata ei saa sõna pidada läti hilislaenuks, sest nii Leivu sõna konsonantism (*k* pro *ts*) kui ka 1. silbi vokalism on väga vanapärane ega kajasta balti keelte, sh. läti keeleala suurema osa häälikuarengu hilisematele järkudele iseloomulikku algupäraste vokaalide sekundaarset pikenemist *r*-i, harvem ka *l*-i ja *m*-i ees.

Läti laenud. Teadaolevad lätilaenulised putukanimetused on: **kir'lom** 'mingi putukas' ? < *ķirmulis*, *ķirmelis* 'toonesepp, selle tõugud ja tõukude kahjustusjäljed puidus', **konu** 'põrnika tõuk' ? < *kūnis*, *kūne*, *kūņa id.*, **pints-lanõ** / `pin't'slāne / pintstok'k' väike must või punane sipelgas', vrd. *spindzele* 'väike parm, herilane (või muu inimest hammustav või pistev putukas)',

pus'a / *püsä* / *pus'sa* / *pus's'* / *buza*, *buzà*, *buža* Lei 'mardikas; tai' < *buža*, *buzis* 'tai (lastek.)', *ting*, -u, -a, / (Gutslaff 1648) *Tengo* / *gneid'* Lei 'saere, täimuna' < *gnīda*, *gnīde id.* Üksnes Leivust on registreeritud järgmised lätilaenulised nimetused: *dundur'* 'parm' < *dundurs*, *dunduris id.*, *kukain'* 'putukas' < *kukainis id.*, *'kuopur'* 'kiinitõuk (lehmadel)', vrd. *kāpurs id.*, *'kuudō* pl. 'koi(liblika)d', vrd. *kuode*, *kuoda id.*, *niš's'i'* pl. 'kihulased' < murd. *kniši* pl. *id.*, *prād'ž'i'* 'puuk' < *spradzis*, *spradze id.*, *'sōrssōn'* 'herilane' < murd. *sirsins* 'herilane, vaablane', *'truona'* pl. 'isamesilased', vrd. *trans id.*, *uu'd* 'sääsk', vrd. murd. *ūds id.* Lutsis on läti (latgali) keelest laenatud vaid *kutōl'*: *kudōl'i* 'veisetai' < murd. *kutulis id.* Üaltoodud lätilaenuliste putukanimetuste kohta (sh. häälikuvariante ja levikut) vt. lähemalt Vaba 1997c.

Lätilaenuliste putukanimede hulka tuleb arvata ka *kurbjad* pl. PJg 'mardikas', *kurblik* Hls Krk *id.*, *kurbline* Saa Hls Krk 'teat. röövmardikas (*Cara-bus*): *kurbliše tükiv levä sisse jaakapäävä kuu* [= augustikuu] *sehen* (Krk), *kurlass* (< *kurb-*) Krk *id.*, vrd. *ķurbulis* 'kaerasori e. maavähk / der Erdkrebs': *ķurbulis ķurbina* ['kaerasori siristab'] (ME II: 392), *ķurpis* 'maavähk / die Erdgrille (*Gryllotalpa vulgaris*)' (EH I: 708). Lt *ķurbulis* on deskriptiivset päritolu, seostudes verbiga *ķurbināt* 'siristama / quarren' (ME II: 392). Muud päritolu on aga Saaremaalt (Jäm VII Pöi) registreeritud putukanimetused *must kor'p* 'sitasitikas', *kor'p/massakas* 'põrnikas', vrd. *ko'rp* : *korbi* 'puukoor, paks koorik', mis iseloomustab nende putukate tugevat kitiinkesta.

Eventuaalne läti laen võib olla ka *masakas* / *massakas* S JõeK Amb 'väike tiivuline putukas, kärbes, sääsk, kihulane, satikas' ja *maslane* / *mastlane* : sgp. *masklast* Muh Ote Kan Urv Vas 'kihulane', vrd. *masala* 'kihulane' (vt. ka EES: 277). *tingu* on asjaomases kirjanduses peetud alternatiivselt vene laenuks (vrd. vn *жу́да* 'ting, saere, täimuna'), kuid sõna levila toetab pigem läti etümoloogiat (nii ka EES: 531; levikut vt. ALFE 2: 191.1). Nii läti kui ka vene etümoloogia eeldab lähtekuju n.-ö. tagurpidilugemist. Sõnade tabulise või eufemistliku kasutamisega kaasneb sageli nn. *Sprachzauber*-fenomen, mis töötab vastu hääliku- ja morfoloogiaseadustele (vt. Vaba 1997c: 218–219), sama võib täheldada ka indoeuroopa keelte tingunimetuses (vt. IEW I: 436–437 *sub ghen-*; LEW I: 157–158 *sub glinda*). Originaalilähedane hilislaen idaläti murdekeelest on Lei *gneid'*. Läti laenualikale *gnīda* läheb tagasi lvS *nīded* pl. *id.*, lvK *li'd id.* aga lähtub tõenäoliselt hüpoteetilisest kura (nasaalitust?) originaalist, vrd. ld *glinda* 'ting, saere, täimuna'.

Vene laenud. Kõige arvukamalt on rahvapäraseid putukanimetusi laenatud vene keelest, mida on soodustanud kohatine kaks- (Setu) ja mitmekeelsus (Lutsi keelesaar). Vene laenud on *hori* / *kari* / *karja* / *kahr'* / (Gutslaff 1648) *karjelaine* / *karjalaine* (korduvlaen) < *хорь* / *корь* 'lehetäi; riidekoi; vaenusääse vagel', *kirgiis* jt. 'prussakas; ritsikas; kilk; lepatriinu' < murd. *купѣз* 'tarakan, prussakas', *mol'l* 'koi' < *моль* 'koi', '*moos'kass*, *moška* 'maakirp' < *мошка* 'kihulane, sääsk; maakirp', *murulane* / *murulaine* / *mureline* / *murelane* / *murelaine* / *murelane* / *mureline* jt. 'sipelgas' < *муравѣѹ id.*, *pruss* : *prussa* / *prussa* / *prus's* 'prussakas' < *прѹс* 'rändtirts' (vt. Vasmer III: 389), *prussak* / *prussakas* / *prüssägäs* jt. 'prussakas (*Blattella germanica*)' < *прѹсак id.*, *tarakan* / *taragann* / *taragant* / *tarask* / *torokõnõ* jt. 'prussakaline (*Blatta orientalis*)' < *таракан* / *торокан*, *тапáшек* / *тапáшко* / *тапаканчик* dem. 'tarakan, prussakas', '*truutna* / *drut's'en'n* 'isamesilane' < *тпрутень id.* (Ariste 1981: 40 on osutanud, et Lut *drut's'en'n* laenualuks on siiski pigem vlgvn *тпруцень id.*), '*tsirkun* 'kilk, ritsikas' < murd. *чиркун* / *чиркун* 'ritsikas, rohutirts; kilk', *ukr* : *ugra* 'vagel lehma naha all' < *у́горь* '(mäda)vistrik; vinn; rasukork', *vos's* / *voss* / *vos'tsik* / *vos'sik* / '*vos-sik* / '*vossikas* / *vossuk* / *vossukas* / *vosmik* / *vospik* / *vos'ka* / *us'sud* / *isse* 'täi; lastehirmutis' < *вошь*, pl. *вши* id. Loetletud venelaenuliste putukanimede kohta leidub ohtralt lisateavet, sh. täpsed levikuandmed allikast Must 2000. Vene laen on tõenäoliselt ka *kadsak* Räp Se / *hainakasak* Har Räp / *hainakasass* Har / (Gutslaff 1648) Hewschreck *Haino-kâsk* / *a* 'rohutirts' < murd. *скачók id.* 'rohutirts, ritsikas; rändtirts; kilk' (vene lähetekuju kohta vt. lähemalt SRNG 37: 399–400). Laenuetümolooogia sellele lõunaeeetilisele rohutirtsunimetusele on esitanud Julius Mägiste (1962: 49; vt. ka EEW III: 721; Koponen 1998: 98). Sm *kaskas* / *kaska* / *kaskanen* jt. 'tsikaad, tirt', vps *kastkhain'e* / *l'epakastkhân'e* 'rohutirts, heinaritsikas' ja võib-olla ka eeLei *kaskõ id.* on ilmselt muud päritolu kui *kadsak* jt. (vt. SKES I: 168; SSA 1: 323). *hainakasak* jt., *kirgiis*, *pruss* ja '*tsirkun* laenualuks on kitsalevikulised vene murdesõnad, muud laenualusused on tuntud laiemalt. Venelaenulised putukanimetused on peamiselt lõuna- ja idaeestilise levikuga (*hori* / *kari*, '*moos'kass*, '*tsirkun*, *kadsak* / *-kasak* jmt.), aga ka Lutsi murdele on vene-laenulised putukanimetused väga iseloomulikud (*drut's'en'n*, *mol'l*, *moška*, *ukr*). Ühis- ja kirjakeelsed on *murelane*, *prussakas* ja *tarakan*.

Nii nagu soome sipelganimetust *muurahainen* jt., mis on levinud ka teistes läänemeresoome põhjarühma keeltes (is krj lü vps), on ka eesti sõna

murulane jt. alternatiivselt peetud vanaks germaani laenuks *ū*-lise ablautastmega lähtekujust (< germ **mūra*-; vt. SKES II: 355; SSA 2: 186; EES: 228 *sub murelane*). Ent germaani etümoloogia eeldab esisilbi pikka vokaali *ū* (EEW V: 1577). Eesti esinemuse 1. silbi lühikest *u*-d on seletatud rahvaetümoloogiaga, mis on selle sipelganimetuse sidunud *muru*-sõnaga (nii nt. Saareste 1924: 80 ja EEW V: 1577): motiveerijaks on rohurinne kui sipelgatele iseloomulik elupaik. Ka vn *мыравѣу* ootuspärase **моравѣу* asemel on häälikuliselt kujunenud *мыравá* 'lopsakas luhahain, murumätas' mõjul (Vasmer III: 11 *sub мыравѣу*).

Vene laen on ilmselt *sítapobask* Kod 'sitasitikas', vrd. murd. *бабѣука* 'sääsetõuk (kalasöödana); väike liblikas', samuti murd. *ба́бка* 'liblikas, toakoi', mis tähistab ka mitmeid mardikalisi ja põrniklasi ('*Coleoptera*; *Macrodytes marginalis*; kollaserv-ujur (*Dytiscus marginalis*')), *бы́бка* 'tugevate tiibadega väike mardikas; põrnikas, peam. sitasitikas' (Dahl I: 34; SRNG 2: 21, 232) ja *hudo* Se 'täi', vrd. *xyðo* 'halb, halbus'.

Bsks *Prussake* 'prussakas' ja *Tarakan(e)* 'tarakan' on vene päritolu (Must 2000: 304, 400). Pole sugugi välistatud, et neid putukanimetusi õppisid eestlased tundma nii venelaste kui ka baltisakslaste vahendusel. Nii *prussakas* kui *tarakan* tulevad eesti leksikograafias esile alles Wiedemanni sõnaraamatus, mille esmatrükk ilmus 1869. Arvatakse, et prussakad saabusid Venemaale 1763 koos Seitsmeaastasest sõjast (1756–1763) tagasi pöördunud sõduritega ja ristiti preislusteks, vn *npɣakú* (Blokland 2009: 221). Ka sm *rusakka* / *russaka* 'prussakas' ja *torakka* 'tarakan' on noored vene laenud (Plöger 1973: 168–169, 206; SSA 3: 311). Vn *купѣз* 'tarakan, prussakas' ja *npɣák* 'prussakas' on õieti etnonüümset päritolu, märkides kirgiisi *resp.* preislust (*npɣák* etümoloogia kohta vt. Vasmer III: 389–390). Etnonüümidest tuleatud nõökavad putukanimetused pole sugugi tavatud. Ka eesti rahvapärases putukanimistus leidub omapäraseid, (mikro)etnonüümse taustaga putukaid, nagu inimesi agressiivselt ründavaid parme ja sõgelasi tähistavad *lätlane* / *lätline* Hls, *mahtramees* Juu ja *võhmlane*, *patlane* LõPä, *sõrulane* Krj, samuti *virulane* Krl 'herilane'. Saaremaal kutsukse parme kohati *muhulasteks*, „sest neil on kirjud persed” nagu muhulaste rahvariided (<http://www.zbi.ee/satikad/putukad/folkloor/08/>). *taravernikod* pl. Kod 'suur prussakas, tarakan' on samuti etniliste sugemetega: lähtesõnaks on *tarakan*, mis on assotsieerunud (*s*)*taraver(n)ikuga* 'vene vanausuline' (< *cmаровѣп* 'vanausuline', vt. Must 2000: 381). Teisalt on mõned putukanimetused hakanud (halvustavalt)

tähistama teatud inimrühmi: *massakas* 'kihulane', *ma^esakas* : *ma^esaka* Khn 'mandrilt pärit inimene' (<http://www.kihnuinstituut.ee/kihnudict>) või *parmud*: *parmud* tiirutavad viinapoe ümber 'joodikud (EKSS 4: 100).

Eventuaalne poola laen? Sellele mõttele viivad peamiselt lõunaeestilise levilaga *k*-algulised tarakaninimetused *karagan* 'n / *karadan* 'n / *karakan* 'tsik M, samuti *kan* 'tskarakas Mar, *kan(t)sikas* Rid Mar KJn / *kan* 'tsakad pl. ja *karan* 'tsikas Hää / (Wiedemann 1973⁴) *karakan* 'tsik 'Tarakan, Schabe (*Blatta L.*)', vrd. pl *karakan*, *karakon*, *karaczan* 'tarakan, prussakas' (poola esinemuse kohta vt. WSU 2006: 587, 588; Vasmer IV: 20–21 *sub* *μαρακάη*). Musta (2000: 401) arvates on ka need häälikukujud lähtunud vene originaalist *μαρακάη*; sõnaalgulist *k*-d põhjendab ta assimilatsiooni (*karagan* 'n: *t* -> *k*-) ja metateesiga (*karadan* 'n).

Saksa laenud. Eesti keelealalt pole teadaolevalt registreeritud ühtegi putukanimetust, mis oleks otse laenatud germaani algkeelest. Ka saksa-laenulisi putukanimetusi eesti rahvakeeles õieti polegi, mis on tähelepanuväärne, samas saksa-eesti kontaktide eripära üsnagi kõnekalt iseloomustav joon, pidades silmas seda, et saksa laenukihistus on eesti keeles väga tüse ja mitmekesine. Mainida võib üksnes Rõugest (EKMS II: 522 *Liblikad*; EKMS III: 263 *Putukad*) ja Pühast ning Võnnust (VMS II) registreeritud koi(liblika) nimetust **mott** : *moti* < sks *Motte id*.

Pigem alam- kui ülemsaksa keele vahendusel on eesti kirikukeelde toodud **skorpion** (vrd. sks *skorpon* < lad *scorpio* (-ōnis) < kr *skorpíos* Kluge 1989: 676), mis esineb Stahlil (Leyen-Spiegel, 1641) kujul *scorpion*, lõuna-eestikeelses Wastses Testamendis (1686) aga mugandamissoovist ajendatult ka kujul *korpion* / *korpiohn* (vt. Liin 1968: 98, 477, 641, 702): *Nink sest Suitsust tulluwa Haina Ritziko Mah pähle* / *nink neile anti Woimust* / *nida kui Korpionil Woimust om Mah pähl* [Johannese ilmutus IX:3]; *Nätze* / *minna anna teile Woimust Schiuhgu nink Korpiohnde pähle astu* / *nink kige Wainlasse Wäe ülle: Nink middäke ei sah teile Kachjo teggemä* [Luuka X:19] (http://www.eki.ee/piibel/index.php?tekst=tutv_wast). Elavasse rahvakeelde ei ole *korpio(o)n* aga ilmselt jõudnudki.

On oluline lisada, et Jüri Viikbergi poolt (2012: 203 jj.) eesti murdekeelest esile toodud arvukate taime-, looma- ja linnuliikide nimetuste hulgas, mille täiendsõna on *saksa* või *saksamaa* või mida tähistavad etnonüümset päritolu nimisõnad *sakslane* ja *saksik*, pole putukaid. Selles mõttes kujutavad lutikat tähistavad pilklikud *puna-saks* ja *punane saks* (EKMS III: 265 *Putukad*; juba

Göseken 1660: 457 Wantze / (cimex) *luttikas* / *punane Sax*) ning Wiedemann 1973⁴ *saks* 'prussakas / einquartirter Soldat, Schabe (*Blatta germanica*)' üsna erandlikku nähtust.

Rootsi laenud. Neid esindavad *kü`lmisa* / *külmisa* / *kü`lmiisa* / *külmmiisa* Noa 'lepatriinu' < erts (Noarootsi) *guł-misa id.* (Danell 1951: 139 *sub guld-mysan*); laenu algusosa on rahvaetümoloogiliselt seotud eesti sõnaga *külm* (Ariste 1933: 20, 23, 28, 38, 72); *luss* : *lussu* ja *lus'su* S, *lussi* Emm 'lutikas (lastek.)', *mere luss* Pöi 'millimallikas' < ee *lutik(as)* + erts *lūs*, vrd. rts *vägglus* 'lutikas' (Ariste 1939: 17; Saareste 2006: 92) ja *migulane* Sa 'säask, kihulane / kleine grünliche Mücke (am Meeresstrand, nicht ste[c]hend)' (Wiedemann 1973⁴) < erts *mig* 'kihulased / knott' (Danell 1951: 280 *sub mygga*). Mägiste arvates (EEW V: 1534) on *migulane* deskriptiivset päritolu, kuid ta pole välistanud ka rootsipoolse laenu võimalust („auch schwed[ische] Herkunft des Stammes ist ev[en]t[ue]ll[I] denkbar”). Häälikuvariante *mihulane* Jäm Ans Khk Pha Pöi, (Wiedemann 1973⁴) Muh ja *mihuline* Ans Khk Kär *id.* on Mägiste aga pidanud kontaminatiivseteks moodustisteks *migulane* + *kihulane* / *kihuline resp. tihu*. See putukanimetus on mõnevõrra tuntud ka läti murdekeeles: *mīge* 'teat. liik sääski / eine Art Mücke': *m. stipri līdzinājas uodiem* ['m. on väga sääskede moodi'], *mīgene* 'die Staubfliege (Jeři)'; uods (Nida) / pistekārbes; sääsk' (EH I: 812) ja kujul *mīgeles* pl. 'pistekārbsed / Staubfliegen': *uodi un mīgeles* ['säased ja kihulased'] Põhja-Lätis (Rūjiena, Mazsalaca, Brenguļi) (ME II: 625), *mīgele*, *mīgeles* 'kihulased / knišļi' (ĒIV 2: 315). Läti sõna on aga laen alamsaksa keelest: asks *mūgge* 'säask, kihulane / Mücke, Stechmücke' (ME II: 625; Schwerts 1936: 80; Jordan 1995: 78).

Eventuaalsed soome laenud. Soome keele ja eesti kirderannikumurde kontaktide teemal on kirjutanud paljud Eesti ja Soome keeleuurijad. Häälikuliste ja morfoloogiliste kriteeriumide põhjal on raske otsustada, millised rannikumurde sõnad on laenatud soome keelest. Peamiseks kriteeriumiks saab seega eelkõige olla levik, s.o. levikupilt, mis hõlmab esmajoones Kuusalu neemede (Kolga ja Kõnnu nn. pohiranna murrak), Jõelähtme Prangli ja Lügánuse ning Vaivara (eriti idaosa). Vaivaras tuleb isuri, vadja ja ingerisoome kõrval eelkõige arvestada soome laenuallikaga (Saareste 2006: 94; Ariste 1981: 52–58). Nii võib ülaltoodud kriteeriumide järgi üsna suure tõenäosusega pidada soome laenudeks järgmisi putukanimetusid: *sitaporr* Lüg JõeK 'sitasitikas', vrd. sm *pörriäinen* 'sitikas; põrnikas', *pörrätä*, *pörräillä* 'pöristä, surista' (NyS 2: 595), (*sitta*)*pöürjäs* / *pöürügäs* / *pöürik* Kuu

'sitasitikas', vrd. sm murd. *pöyry* 'pystyssä olevista karvoista t. karvatöyh-döistä, (pörröinen) tukka', murd. *pöyrö* 'lasten pelotin, mörkö, kummitus' (NyS 2: 598; SKES III: 698 *sub pöyry*¹; SSA 2: 469 *sub pöyry*); (**sitta**)**sondi-lane** Lüg 'sitasitikas', *sondiane* Kuu, PõVi, *sundilane* Kuu VNg 'põrnikas', vrd. sm *sontainen id.* (← *sonta* 'sõnnik, sitt'); **turilas** HJn Jõe 'sitasitikas', vrd. sm *turilas* 'maipõrnikas, lehepõrnikas jt.' (SKES V: 1419–1421; SSA 3: 333). *turilas* on registreeritud lisaks Jõelähtmele Harju-Jaanist, s.o. väljast-poolt vahetut soome-eesti kontaktala, mis võib viidata sealsele soome enklaa-vile. Harju-Jaanist on teada muidki soomepäraseid keelendeid.

Nn. soomeligidus ilmneb veel juhtudel **itikas** / *idik(as)* Jõe Kuu VNg Lüg IisR Vai Phl Kad 'putukas'; *itikud* / *itigod* Phl 'pisikesed sääse moodi putu-kad', vrd. sm *itikka* 'säask, kihulane' (vt. ka Saareste 1953: 13); **kouk** : '*kougu* Jõe, '*kouko* : '*kougo* Vai, *kouk*- Kuu Kad, *kouku*- VNg 'merikilk (närib linased võrgud puruks)', *koukselg* Jõe Kuu Hlj VNg Kad *id.*, *pohjakouk* Kuu 'putu-kas', vrd. sm *koukkupuokärpänen*, *koukku(puo)paarma*, *koukkuperse* 'ninakiin / koukkiainen = saivartajakärpänen, kiiliäinen' (SMS VIII: 296, 295); vt. siiski ka *kouk* Jõe Kuu Hlj VNg Lüg IisR Vai Kad Iis 'tööriist', *koukama* Jõe Kuu VNg 'haarama', *kouku*, -s Lüg Jõh VJg IisK 'kooku(s)' ja sm *koukku* 'konks, kook', *koukku*- 'konksutaoline, kõver, kongis, küür, küürus'; **saiver** / *saever* / *saivar* / *saeva(a)r* / *saevur* / *searved* jt. Kuu VNg Lüg Jõh Vai Kad 'saere, ting, täimuna' tüves esineva -v- tõttu, vrd. sm *saivar(e) id.* (SKES IV: 948–949 *sub saivar*; EEW VIII: 2666 *sub saere*); **tihu** / *tiho* Kuu Hlj VNg Lüg Jõh Vai KuuK, *tihula(i)ne* Hlj VNg Jõh Vai Sim 'kihulane', vrd. sm *tihi*, *tiho*, *tihu* 'kihulane, sääsk / pieni hyttynen, mäkärä' (vt. SKES V: 1286–1287 *sub tihi*; Söderman 1996: 125–126). Nendegi putukanimetuste soome päritolu on üsna tõenäone.

Heebrea laenud. Paul Ariste (1981: 160–167) on andnud ülevaate 18. saj. eesti kirjakeelde toodud heebrea sõnadest, rõhutades, et see on ainulaadne nähtus soome-ugri keelte ajaloos. Fonoloogiliselt eestipärasteks kohandatud hebreaisme on toodud piiblitõlgetesse tähistamaks nt. idamaiseid loomi, sh. mitmeid rohutirtsuliike. Ariste on kõnealuses töös esile toonud sellised rohu-tirtsunimetused nagu *aagabilind* / *haagabitirts* 'liik rohutirtse', *aasililind* / *haasililind* / *haasilitirts* 'liik rohutirtse', *jeelekilind* / *jelekitirts* 'noor, alles tiivutu rohutirts' ja *kaasamilind* / *kaasamitirts* 'liik rohutirtse, tirtsutõuk'. Elavasse rahvakeelde pole neist ilmselt aga ükski juurduud.

Putukanimetuste pejoratiivsed konnotatiivsed tähendused. Putuka-nimetuste ümber kujunenud assotsiatiivseoste võrgustik on soodustanud ja

suunanud pejoratiivsete konnotatsioonide teket. Need on laenatud kas koos putukanimetusega või tekkinud hiljem, mida on suunanud samalaadne kultuuriline ja sotsiaalne keskkond. Näiteid: *tarakan* 'joodik, kangekaelne inimene' (*täis nagu tarakan* 'purupurjus'), *truutna* 'laisk inimene, muidusööja' (Must 2000: 400, 424). Leivust registreeritud läti laen *'kuopur'* 'kiinitõuk (lehmadel)' on ka sõimusõna salakavala vms. inimese kohta, Lutsist registreeritud *tundur / dundur* tähistab pulma, ristsetele või talgutele tulnud kutsumata külalist, kontvõõrast, läti laenualuse *dundurs / dunduris* 'parm; juhm, totakas inimene' põhitähendus 'parm' on aga hoopis taandunud jne.

Paljude rahvaste mütoloogias on putukad allilma esindajad, teispoolsega seotud ktoonilised olendid. Ka eesti rahvapärastes putukanimedes on see seos üsna selgelt jälgitav. Putukaid, eriti tiivulisi putukaid on peetud hingeloomadeks, kellesse inimese hing kehast lahkudes siirdub (Hiimäe 1991: 421). Vanad uskumused heiastuvad lastehirmutiste nimetustes, kuid neid on võidud uudsust ja salapära taotledes lastehirmutise nimena laenatagi, nt. tähistavad vene keelest laenatud täinimetused *hudo* Se ja *vos'ka* Saa ka lastehirmutisi, samuti lätilaenuline *pus'a*.

Laenuliste putukanimetuste kohanemisest eesti tuletussüsteemiga (sufiksisisubstitutsioon). Laenatud putukanimetuste lõpposised on kas asendunud eesti liidetega või kohanenud eesti tuletussüsteemiga. Tendentsi omaliidetega kohaneda on täheldatud eriti vanemates laenudes (vt. ka Grönholm 1988: 269–270). Juba esialgsed uurimistulemused lubavad väita, et järelliite valikul on määravaim tegur mõisterühma kuulumine: eesti putukanimetuste, sh. laenuliste nimetuste sagedaimad liited on *-lane* ja *-line*. Ka Mägiste on rõhutanud, et *-lane* on tüüpiline putukanimetusi tuletav liide (EEW V: 1534 *sub migulane*). Eestikeelses teaduslikus taksonoomias on *lane*-liitega moodustatud sugukondade ja alamsugukondade nimetused, nagu *ühisherilased* (*Vespidae*) ja *herilased* (*Vespinae*). *line*-liitega on eestikeelses taksonoomias moodustatud putukate rühmade, seltside ja alamseltside nimetused, kusjuures tuletised lähtuvad kas tüüpesindaja nimetusest, nt. *kiililised* (*Odonata*), *väivilised* (*Mallophaga*), või kõiki esindajaid siduvast tunnusest, nt. *astlalised* (*Aculeata*). *lane-* / *laine*-liitelised putukanimed on nt. *herilane*, *kimalane* / *kumalane*, *vaablane* (balti laenud); *maslane* / *mastlane* Muh Ote Kan Urv Vas 'kihulane', *pintslanõ* / *pin't'släne* Rõu Vas 'sipelgas' (läti laen); (Wiedemann 1973⁴) *kar'jalaine* T V / (Gutslaff 1648) *karjelaine* 'koi', *murelane* / *murelaine* / *murulane* / *murulaine* R M jm. 'sipelgas' (vene laenud); *migulane* /

mihulane S 'säask, kihulane' (rootsi laen); *sittasondilane* Lüg 'sitasitikas', *sundilane* Kuu VNg 'põrnikas', *tihula(i)ne* Hlj VNg Jõh Vai Sim (eventuaalsed soome laenud). **line**-liitelised putukanimetused on nt. *kümaline*, *vaabline* (balti laenud); *kurbline* Saa Hls Krk 'mardikas' (läti laen); *mureline* 'sipelgas' M (vene laen); *mihuline* S 'säask, kihulane' (rootsi laen). *-line* pro *-lane* on tavaline Mulgi läänemurrakuis (Tanning 1961: 35–36).

Olulise tegurina suunab liite valikut laenu häälikustruktuur: *k*-lõpulised laenud kohanevad **k-** / **kAs-** / **gAs**-liiteliste nimisõnadega, nt. *masakas* / *masakas* S 'kihulane' (eventuaalne läti laen); *hainakasak* Har Rääp 'rohutirts', 'moos'kass Se 'maakirp', **murekas* : *murekad* pl. PJg 'sipelgad', *prussak* / *prussakas* / *prüssägäs* 'prussakas', 'vossik ja 'vossikas Jõh / *vossuk* ja *vossukas* Mus 'täi' (vene laenud); *pöürügäs* Kuu 'sitasitikas' (eventuaalne soome laen).

Lõunaeeetilise levikuga putukanimetustes esinevad ootuspäraselt sellised vene-laenulised nimisõnaliited nagu **-ts** ja **-sk**. *ts*-liite kujunemist on eesti keeles mõjutanud vene laenud (Neetar 1990: 176–178; vt. ka Must 2000: 545). *sk*-liide on produktiivne sõnatuletuslik vahend eriti Võru murdes (Kont 1957: 104–115). Näiteid: *kirgats* 'Se / *kirgets* 'Rõu 'prussakas jt.' (eventuaalne balti laen); *sitapobask* Kod 'sitasitikas' ja *tarask* Kod 'tarakan' (vene laenud).

Näiteid putukanimetuste kohanemisest muude liidetega: **-Vs**: *kirgess* / *kir'ges* 's Trm Kam Ote V / *kergess* Se 'prussakas jt.' (eventuaalne balti laen); *hainakasass* (vene laen); **-ik**: *kiilik* VJg 'putukas', *vapsik* / *vaapsik* 'vaablane' (balti laen); *kurblik* Hls Krk 'mardikas' (läti laen); *vos'tsik* Urv / *vos'sik* IisR Mär Kad VJg Sim IisI 'täi' (vene laen); *pöürik* Kuu 'sitikas' (eventuaalne soome laen); **-jAs**: **kurbjas* : *kurbjad* PJg 'mardikas' (läti laen); *pöürjäs* Kuu 'sitasitikas' (eventuaalne soome laen); **-kene** / **-kõnõ**: *torokõnõ* Se 'prussakaline' (vene laen); **-ne**: Wiedemann 1973⁴ *erits* : *eritse* 'herilane' ? < **herine* : *heritse* < **herhinen* (balti laen); *sondiane* Kuu, PõVi 'põrnikas' (soome laen); **-mik**: *vosmik* Kod Ote 'täi' (vene laen); **-u** / **-i**: *us'sud* pl. Jäm Jaa 'täid' (lastek.) (vene laen); *lus'su* S, *lussi* Emm 'lutikas' (lastek.) (rootsi laen).

Keelenäidete allikad

Danell 1951; ËIV 2; EKMS I–IV; EMS I–; ERL I–IV; Gutsclaff 1648; Göseken 1660; IMS; Juhkam, Sepp 2000; Lonn, Niit 2002; NyS 1–3; VES; VKM VI; VMK VII; VMS I–II; Wiedemann 1973⁴; WSU 2006; ÖS 2006.

sarn JA sarnane

Eesti sõnale *sarn* 'põsenukk', mis esineb tavaliselt liitsõnades *põse/sarn* 'sarn, põsenukk', *sarna/luu* 'mitmeharuline, sarnakaare ja silmakooa külgselina moodustamises osalev luu (*os zygomaticum*)' (EKSS 5: 77, 78; 4: 579) pole seni leitud rahuldavat etümoloogiat. Sama tuleb tõdeda ka *sarnase* 'välimuses v. mingis muus suhtes rohkete ühetaoliseks tegevate ühisjoontega; kõnek. säärane, seesugune, selline, niisugune' (EKSS 5: 78) suhtes.

sarn on lõunaeesti sõna

Ehkki tänapäeval kuulub *sarn* endastmõistetavalt põhjaeestilisse ühis- ja kirjakeelde, on sõna murdetaust lõunaeestiline. VMS-i järgi on *sarna* levikupilt selline: Kod MMg Hel Ran Puh Nõo TMr Võn Kam Ote San Kan Urv Krl Har Rõu Plv Vas Räp Se Lut. EKMS II: 708 *Luu*; II: 1236 *Nägu* on esitanud levikupildi üldistaval kujul: LõTa, Hel, PõVõ. Eranditult lõunaeesti levikust kõnelevad ka rahvalaulud; mõned näited (<http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas>): *Maha pessi ma musta rihe / Maha aie haganedse / Maha tougassi ma tolmutse / Es jää utsu otsa pääle / Põrmu põsesarna pääle* (San Laatre); *Tuimal neiul tutsaku juusse, / laisal lag'a lõvvaots, / vihatsel vereva põsesarna, / kurjal musta silmäkolmo* (Krl V.-Antsla); *Lätsi ma vanale mehele, / Inne aigu armetule, / Anni suud, salve sarna* (Vas); *Mii oleme iks vaese latse, / Selle silmä vesitse / Selle sarna sadehitse* (Räp); *Oma hot' silma mul ikutsõ / Sarna iks sadajatsõ* (Setu Petseri). Põlvast on kirja pandud vana-sõna *Sööjal vesi sarna pääl, põdejal põski pääl* (Vanasõnaraamat: 159). Eesti leksikograafia noteerib *sarna* siiski alles alates Wiedemannist: *sarn* G. *sarna* (d) 'Wangenknochen', *põze-s.* dass. Põhjaeesti murdekeeles tähistab *sarna* peamiselt *nukk / põsenukk*, Lääne-Eesti saartel ja mitmel pool Lääne-Eestis aga *sasu, sasi* : *sase* (EKMS II: 1238 *Nägu*; VMS). Heinrich Rosenplänter on oma nn tõlkeharjutustes kasutanud liitsõna *palepõsed*: *Kõrwe jurest, seält kus loua liikmed on ning kust louad andwad kiñni ja lahti käia, hakkawad louapärrad. Juba seältgi hakkawad palled, ja need kõrgemad muhhud palle peäl*

hütakse pallepõssed (Rosenpläner 1818: 19). Wiedemanni sõnaraamatust leiame veel järgmised teated: *pale-kon't* 'Backenknochen, Kinnlade' (*sub kon't*), *paleluu, palgeluu* 'Wangenbein, Backenknochen' (*sub lū*), samuti *kõrwa-jüred* 'Backenknochen' (*sub jūr*), mille Jakob Hurt on märkinud *veaks resp. ebatäpsuseks*.

sarna tulek kirjakeelde

sarna tulekut eesti kirjakeelde pole siinkohal võimalik täpsemalt jälgida. Allpool esitan vaid mõne tähelepaneku. Ootuspäraselt leiame *sarna* Wiedemanni sõnaraamatu põhjal koostatud Margus Salemi „Eesti-Wene sõnaraamatust”: *sarn* : *sarna*, *põsesarn* 'скуловая кость' (Salem 1890: 347), samuti Johan Jurkatami „Wene-Eesti sõnaraamatust” kõrvuti *põsenukiga* (Jurkatam 1904: 887): *скулá* 'põsenukk, -sarn', aga *скулáстый* vasteks on 'suurte, kõrgete põsenukkidega' ja *скуловóй, скульнóй* puhul 'põsenuki-'. Võimalik, et lõunaestiline *sarn* on hakanud laiemalt levima arstiteadusliku kirjanduse kaudu, kuid 19. saj. lõpu ja 20. saj. alguse asjaomases kirjanduses *sarna* ega *sarnaluud* veel ei kasutata, seda tähistab *põse luu* (Hellat 1891: 21), *põseluu* (Hellat 1913: 25), *põsenukk*: *põsenuki lihas* (Niggol 1914: 50). EKÕS-i ilmutamisest alates (1918) leiab *sarn* tee juba kõikidesse üldsõnaraamatutesse. EÕS (III: 1268) esitab sõna *sarn*, samuti arvukalt liitsõnu ja tuletisi: *sarn* (= põsenukk, *скулá*, *sarnaluu*), *sarna/erk*, *sarna/hari* = *põsehari*, *sarna/jätke*, *sarna/kaar* = *põse(luu)kaar*, *sarna/lihas*, *sarna/luu* jne. Sõna kohast tänapäeva eesti meditsiinisõnavaras annab ettekujutuse LEVM I–II: *gena* = *sarn* [*sarna*] (põsenukk), *mala* = *põsk*, *sarn*, *zygoma* = *sügoom*, *sarn*, *põsenukk*.

sarn ei ole tuletis

Muud läänemeresoome, samuti kaugemad sugulaskeeled ei tunne *sarna*; seda tähistab nt. liivi keeles *põsklū*, vadjä keeles *silmäluu*, soome keeles *poskipää*, tverikarjalas *haben*, *l'ewgapiel'i* või ka *šokka*, aunusekarjalas *šokku*, vepsa keeles *sazopäd* pl. ja *čoklu*.

Julius Mägist (1953: 369; EEW IX: 2708) on *sarna* (mitme küsimärgiga) sidunud läänemeresoome keelte põhjarühma *sarvena*-perega: *sm sarvena* / *sarven* / *sarvana*, samuti *sarventa* / *sarvento* / *sarvanto* jt. 'vaagen, puusad, puus (hobuse, lehma) puusanukk, puusaköber, puusaluu,

puusakont', is *sarvena* 'puus', krj *sarvena* / *sarvana* / *šarvena* / *šarvana* jt., *särvinäz/luu* 'puusaluu, puusakont'. Lms *sarvena* arvatakse olevat na-liitega tuletis *sarvi*-sõnast (Hakulinen 1968: 112; SKES IV: 977; Hahmo 1994: 134–136). Mägiste on eesti keeles oletanud häälikuarengut **sarvena* > **sarvna* > *sarn(a)*, kus sisekao tõttu tekkinud ebaharilikust konsonantühendist *-rvn-* kadus *v*. Lms sõnade algne tähendus võis Mägiste järgi olla 'sarvetao-liselt esiletungiv põseluu *resp.* niudeluu hari / die hornartig hervorstechende Wangenknochen bzw. Hüftbeinspitze'. Kirjeldatud häälikuareng on sellise häälikuehitusega tuletistes ja nendega mугanenud (vanemates) laensõnades küll võimalik, nagu juhtudel eeL (Wiedemann 1973⁴) *ahn* : *ahne* = *ahven*, eeL (Wiedemann 1973⁴) *pähn* : *pähnä* = *pähken* 'päkel', eeL *Akn* (Clare 1730, tsit. Ariste 2010: 137 järgi) = *aken*, kuid nende kõrval on alati ka muid hääli-kuvariente: eeL *ahun*, *ahnõ* = *ahven* jt., eeL *pähen*, *pähken*, *pähe*, *pähi* jt., S L *ake*, L *akõn* = *aken*. On tähelepanuväärne, et *sarnal* pole samalaadseid ootuspäraseid häälikuv variante, mis sunnib arvama, et sel pole olnudki kolme-silbilist algkuju, mis looks eelduse sellisteks arenguteks.

Suurem probleem on minu arvates aga selles, et meie piirkonna muud keeled ei toeta semantilise arengu oletust 'puusaluu' → 'põseluu' ega vastu-pidistki. Õhkõrna tuge on arvatud pakkuvat Kihnu *sarn* : *sarna* 'puusakont, puusaluu' (EKMS II: 708 *Luu*), millele on rõhunud nt. Sirkka-Liisa Hahmo (1994: 135), asudes toetama Mägiste etümoloogiat. Alo Raun (EKET: 153) ja Eino Koponen (1998: 164) peavad *sarna* etümoloogiat ebaselgeks.

sarnal on vasteid slaavi keeltes

Ülalkirjeldatud raskused langevad ära, kui esitada *sarnale* laenuetümoloogia. Võimalik laenualus on pleofooniaeelne slaavi häälikukuju **skorn'a*, mille jätkajaid leidub nii ida-, lõuna- kui ka lääneslaavi keeltes: vvn *скоронь* f., *скороня* f. 'meelekoht, oim', *скорыния* id., vn *скоронь* f. 'meelekoht, oim', murd. *скорынья* 'lõualuu, lõuapool, lõuapära, lõug', *скоронный* 'oimu-', ksl (vene ja serbia redaktsioonid) *скрания* (-ья) 'põsk, pale; meelekoht, oim; ots-mik, otsaesine, laup; lõuapära, lõug', *скрань* 'põsk, pale; põsenukk, sarn; näo külgmise osa; lõug, lõuapära', slo *škraň*, *škraňa* 'põsesarn, põsenukk, lõualuu', *skranja*, *kranj* 'lõug', tše *skránj*, murd *skráně*, *škraň*, *skraň*, *škraň* 'meelekoht, oim; (murd.) ülemine lõualuu (sarnaluu)', pl *skroń* f. 'meele-koht, oim, alumine lõualuu', *skronie* pl. 'pea', üsrb *skroń*, asrb *škrono* n.,

škróna, *skroña* 'meelekoht, oim; põsesarn, põsenukk', slvn *skrânj* f., *skránja* f. '(põse)sarn, põsenukk; lõualuu, lõuapool, lõuapära, lõug', *skrânje* n. 'meelekoht, oim' (Vasmer III: 653; Machek 1968: 548; Rejzek 2001: 577; SRJa 25: 15–16). Slaavi sõnapere võimalikud kaugemad vasted on visl *hvarmr* m. 'silmaaug', lad *parma* 'väike ümmargune kilp' (< gallia **parma*, vrd. uelsi *parfa* 'soomusrüü naast'), keskiiri *cern* f. 'supitirin, praevaagen', isl *hvörn* 'kalapea luud', nr murd. *hvann id.*, gt *hvaírnei* f. 'kolju, pealuu', visl *hverna* f. 'keedunõu' (Vasmer III: 653; IEW II: 642 *sub* 2. *k^uer-*), tohaari B *krāñi* 'mingi osa peast' (Rejzek 2001: 577); võimalik i-e etümon on **(s)k^uer-n-* 'pealuu, osa peast' (IEW II: 642; Rejzek 2001: 577).

Häälikulise ja morfoloogilise substitutsiooni küsimusi

Esitatud laenuetümoloogia eeldab häälikusubstitutsiooni *sk-* > *s-*. Sellise kohanemise kohta on vähe teateid, mille üheks põhjuseks on asjaolu, et teise konsonandi väljalangemist sõnaalgulises konsonatühendis pole peetud tõenäoliseks, mistõttu selliseid laenujuhte on vähe esile tulnud. Hartmut Katzi (1990: 27–28) järgi esindavad häälikulist kohanemist *sk-* > *s-* oletatavasti alggermaani laenuallikast saadud lms **sitta* 'sitt' < **skīta*, sm *sato* 'saak, viljalõikus' < **skadan-* 'see, mis välja hüppab', lms **saari* < **skarja-* 'rannalähe-dane kaljusaareke, kaljulaid / Schäre', sm *sammio* 'tõrs, toober' < **skammjōn*; muid sõnaalgulise konsonatühendi substitutsioonijuhte C_1C_2V- > C_1V- eesti keele balti, saksa ja vene laenudes vt. Vaba 2002c: 394–395.

On tähelepanuväärne, et tüvesisese morfeemipiirita *rn*-järjendiga eesti tüved on valdavalt laenulised (vt. Vaba 1997f: 141–142), mis samuti kal-lutavad laenuetümoloogia poole. EES esitab 34 *rn*-järjendiga tüve, millest vähemalt 25, s.o. 74 % on laentüved, mis päritolult jagunevad järgmiselt: aarja laenud – ? *pörn* (siseelund) + ? *pörnitsema* + ? *pörnikas*, *tarn*, ? *ternes*; balti laen – *hernes*; vene laenud – ? *surruk* 'süstik', *sõrnik*; germaani laenud – *hörnäs* 'jõeforell' + *ärn* 'harjus', ? *kurn* (nõu) + *kurnama*, ? *körne*; skandinaavia laen – *türn(puu)*; alamsaksa laenud – *karn* / *kärn* 'lihakauplus', *kirn*, *torn* (ehitis), *värnits* / *vernits*; saksa laenud – *arnika* / *ärnika* (taim), *kärn¹* 'valuvormi siseosa', *kärn²* (tööriist), *kärner*, *ornung* 'kord', *pirn*, *torn* (tööriist), *turnima*, *tärn* 'kujund vms'; prantsuse laen – *morn*. Muud juhtumid jagunevad nii: soome-ugri tüvi *kärn* 'koorik, korp'; läänemeresoome tüved – *hirnuma*, *pärn*, *varn* (*varn* pigem siiski eventuaalne balti resp. slaavi laen, vt.

Vaba 2014), *virn* (taim), *õrn*; tehistüvi – *tarnima*; ebaselged – *kurn* 'viskemängu pulk', *virn* 'hunnik'. EES-i materjalis domineerivad germaani keeltest laenatud *rn*-tüved, ent vaateväljast kõrvalejäänud vananenud sõnavara, murdesõnavara vms. on esindatud rohkete *rn*-järjendit sisaldavate laentüvedega: selgub, et ka vene laenude hulgas on neid väga arvukalt, nt. *karnits* 'õõnesmõõt', *kurnik* 'munakook', *marna* 'tume, sünge', *mernik* 'suur nõu', *parnik* 'kasvuhoone', (*polu*)*vern*ik, *sernik* 'noodaomanik', *smirna* 'korda, joonde', *tsärnil* 'tindipott', *turnoi* 'lollaks, juhm', *vorna* 'hoolas, tubli, karme' jt. (vt. Must 2000). *rn*-järjendiga tüved on üsna arvukalt esindatud murdelise taustaga onomatopoeetilis-deskriptiivses sõnavaras, nagu *hörnümä* 'naerma, hirnuma', *kirnama* 'nuruma', *parnama*, *plärnama* 'lobisema', *pärnama* 'plärama', *turnama* 'puristama, pruuskama' (VMS).

Läänemeresoome keelte vene laene iseloomustab *a* / *o* esinemuse suur kirevus. Vana- e. muinasvene laenude avatud *a*-list *o*-d korvab teatavasti *a*, nagu juhtudel *aken* < vvn *окъно*, vn *окно́*, *papp* < vvn *попъ*, vn *поп*, *vaba* < vvn *свобода*, vn *свобода́*, *vaen* < vvn *воина*, vn *война́*. Sellist substitutsiooni esindab ka käsiteldav laenujuhtum. Vene *a*- ja *я*-, osalt ka *нь*-lõpulised naissoost nimisõnad on vanema kihistuse laenudes morfoloogiliselt kohane- nud eesti *A*-tüveliste nimisõnadega, nagu eeL *trus'sin* : *trusina* 'nootkond' < *дружина*, *krupen*, -*a* 'kartuli-tangusupp jt.' < vn *крупёня* / *крупёнь*, *t'sasson*, -*a* 'palvemaja, kabel' < *часовня*, *pälin*, -*a*, *pällin* : *pälinä* jt. 'koi-rohi' < *пелюнь* jt. (vt. Must 2000: 532–534). Analoogilise kohanemise on läbi teinud ka *sarn* : *sarna*.

sarnane

Ühe seletuse järgi on omadussõna *sarnane* 'välimuses v. mingis muus suhtes rohkete ühetaoliseks tegevate ühisjoontega' (EKSS 5: 78) ja adverb *sarna* rl., van. 'kellegi, millegi viisi, moodi' tuletatud põsenukki tähistavast *sarn*-tüvest. Selle etümoloogia toetuseks on Koponen (1998: 164) juhtinud tähelepanu samalaadsele tähendussuhtele soome keeles: sm *muoto* 'vorm, kuju; rivi; näojooned, ilme, nägu' ja sm *muotoinen* 'millegi kujuline; sarnane, taoline'. Samalaadseid semantilisi seoseid võib leida nt. ka germaani jt. keeltest, vt. i-e **līg*- 'keha, kuju, sarnane, samasugune' (IEW II: 667). Selle etümoloogia usutavuse küsimärgistab *sarna* ajalooliselt lõunaeestiline levik, *sarnase* levila on aga üle-eestiline.

Teise seletuse kohaselt on *sarnane* läänemeresoome-permi või soome-ugri tüvi, mille jätkajad lääneresoome keeltes on vdj *saarnaaja* '(lahkusu) jutlustaja', sm *saarna* 'jutlus', is *saarnata* 'jutlustada', krj *šoarna*, krjA *suarnu* 'muinasjutt', lü *suarnę* 'muinasjutt', vps *sarn id.* (Mägiste 1953: 365–369; SKES IV: 938–939; EEW IX: 2708–2709; EKET: 153 [seob küsimärgiga]; SSA 2: 139; EES: 461 *sub sarnane*). Ee *sarnase* ja sm *saarna* jt. on 1877 kõrvutanud Soome luuletaja ja keeleteadlane Arvid Genetz (vt. SSA 3: 139 *sub saarna*). Kõrvutuse semantilisest seost on korduvalt põhjendanud Mägiste (1953: 365–369; EEW IX: 2708–2709): tema arvates on *sarnase* algne sisu olnud 'kõnes olev, kõnes olevale sarnane / in Rede stehend, dem in Rede Stehenden ähnlich'.

Sõnatüvel on ka pikavokaalne variant: *sārn* : *sārna* (d) = *sārnaus* (d) = *sarnadus*, *sārnane* (S) = *sarnane* (Wiedemann 1973⁴), KiHa, PõVi *saarnane* 'sarnane' (EKMS III: 733 *Sarnane*); Lääne-Ingeri rahvalaulude *saarnalinen* 'kaltainen, tapainen' on tõenäoliselt eesti laen (SKES IV: 939; EEW IX: 2709). Sõna kohta leidub kirjasõnas teateid juba varakult: (Müller) *kuma Achio sarnax* 'gleich einem heissen Ofen' (vt. EEW IX: 2708), (Göseken 103) *Ähnlig / Sharnane* (vt. EKMS III: 734).

mesilassülem – SÜLETÄIS MESILASI?

Käesolevas loos otsitakse vastust pealkirjas esitatud küsimusele. Kõik mulle teadaolevad tõsiasiad räägivad selle poolt, et *sülem* on eesti kirjakeeles suhteliselt uus sõna kõigis kirjakeele seletussõnaraamatus esitatud tähendustes: *sülem* : *sülemi* '1. sületäis, pahmakas; 2. vanast perest eraldunud osa mesilaste sülemlemisel; 3. piltl. trobikond, kobar, parv, hulk vms.' (EKSS 5: 523.)

***sülem* murdekeeles ja vanemates leksikograafilistes allikates**

20. sajandi alguskümnendi eestikeelne mesindusalane kirjandus ei tunne tänapäeval nii tavalisi oskussõnu *sülem* ja *taru*, nagu selgub tutvumisel kõnealuse kümnendi mesindusalase kirjandusega. Näiteks Andrei Zubarevi eestikeelses „Mesilaste kasvatuses” (1903) ja Jaan Truusmanni „Täielikus Mesilaste-pidamise õpetuses” (1908) kasutatakse vastavalt ümberütlevaid *heitnud pered*, *pere heitmise aeg*, *peret heitma* ja *mesipuu*, *puu*. Sama võib öelda ajakirja Mesilane (ilm. 1900–1905) kohta, mille vastutav toimetaja ja kirjastaja Friedrich Kask oli Eesti uueaegse mesinduse rajaja. Moodsat mesindust propageeris ta nimetatud ajakirjas ja mesinduskursustel. Esimese kursuse pidas ta teadaolevalt 1900 Nõval Harjumaal. 1900. a. paiku loodi Eestis ka esimesed mesindusseltsid (Loorits 2001: 290). Ajakirjas Mesilane tähistab 'mesilassülemit' *wäljatulevad mesilased*, *mesilaste pere*, *pere*, 'sülemlemist' *pere heitmine*, *pereheitmine*, *perede heitmine wäljas*, *pereheit*, *pereheidu himu* ja 'taru' *mesipuu*, *linnupuu*, *puu*. *pereheitmine* on Põhja-Eesti elavas rahvakeeles olnud tavapärane 'sülemit, sülemlemist' tähistav sõna, selle kõrval ka *jagu* (*linnud tegevad jagu* 'mesilased heidavad peret' EMS II/6: 17) ja *kobar* 'laskunud sülem' (Loorits 2001: 288; *Suur kobar* [*mesilasi*] *oli oksa 'kül'ges kut ea suur tali müt's* EMS III/12: 354). *mesipuul* on veel teisigi sünonüüme: *linnupuu*, *puu*, *pakk*, *pakkpuu* jt. (EKMS II: 871–872 *Mesindus*).

Seda tõsiasi ja kinnitavad ka Eesti vanemad leksikograafilised allikad: *bienen schwarm* / *Jaggo* (Göseken 1660: 139); *Messipu* Der Bienen Stock,

Messileste Perre, *Messileste jaggo* Ein bienen Schwarm (Vestring 1998: 136); *linnopu*, *linno-perre* der Bienenschwarm, *messipuu* der Bienenstock, *messilaste perre* der Bienenschwarm, *mo linnud on kolmed perred heitnud* meine Bienen haben 3mal geschwärmet (Helle 1732: 397, 131, 139, 156); *messilaste perre (jaggo)* der Bienenschwarm r., *messi pu* Bienenstock r., Bienenschwarm *linno perre* r. d. (Hupel 1780: 216, 345). Samalaadne on ka Friedrich Wilhelm Willmanni jutukogus „Juttud ja Teggud” (1782, faksiimiletrükk 1975) leiduva mesilastepidamise õpetuse keelekasutus, mis mõnes osas toetub Anton Thor Helle grammatikatele lisatud dialoogidele „Colloquia Esthonica”.

Ka 20. sajandi keskpaiku kogutud põhjaeestilises murdekeeles püsivad vanad põhjaeestilised oskussõnad ja väljendid: *pere tuli puust vällä korraga* (Töstamaa khk., Kastna k., vt. Juhkam, Sepp 2000: 476; tekstikatke lihtsustatud kirjaviisis); *läks [mesilas]pere ära sis käs'ti meid et „kisendage, siis lähäb segamini”* (Maarja-Magdaleena khk., Vaidavere k., vt. Univere 1996: 364; tekstikatke lihtsustatud kirjaviisis).

Tõenäoliselt saavad mesindussõnad *sülem* ja *taru* laiemalt tuntuks ja hakkavad kirjakeeles levima pärast koolimehe Jaan Tammemägi kirjutise „Murdesõnad eesti kirjakeeles” ilmumist Eesti Kirjanduses (vt. Tammemägi 1906: 273 jj., 301 jj.). Artiklis on Jakob Hurda „Setukeste laulude” esimese köite põhjal esile toodud 60 lõunaeeesti sõnatüve, mida soovitatakse kasutada kirjakeele rikastamiseks. Propageeritavate sõnade hulgas on kolm lõunaeeestilist mesindussõna: *taru* (*ibid.*: 308–309), *kusal* (*ibid.*: 309–310, sellest lähemalt allpool) ja *sülem* : *süleme* ’mesilastepere, Bienenschwarm, рой (пчелъ)’ (*ibid.*: 310). Kõik need mesindussõnad esinevad järgmises „Setukeste laulude” tekstikatkes (Tamme laul. Häa müük): *Panni iks ta kuuste kusala, / Tammest panni ta taropaku, / Sääl iks täll mehitse minehtü, / Sääl iks täll süleme sünnühtü.* (Hurt 1904: 559.)

Vanemad leksikograafilised allikad osutavad ühemõtteliselt *sülemi* ja *taru* lõunaeeestilisust: *süllem*, *e* der Bienenschwarm, *süllemet laskma* od. *heitma* scwärmen d. (Hupel 1780: 274), Bienenschwarm *linno perre* r. d., *messilaste perre (jaggo)* r., *mehhiste perre*, *süllem*, *mehhitse süllem* d. (Hupel 1780: 345), *mehhitse taro* Bienenstock d. (Hupel 1780: 215). Wiedemanni sõnaraamat (1973⁴) esitab järgmised teated: *süllem* G. *süleme* (d) ’Bienenschwarm’, *sülemet laskma* ’schwärmen’, *sullem* G. *suleme* (d) = *süllem*. Viimati nimetatud allikast pärineb EWS-i *süllem* : *süleme* рой пчелъ.

sülem ei puudu ka hilisemates lõunaeesti ainekikku esitavates allikates: *süllem*': *süleme*, / -mi, / -mä 'mesilassülem' (VKM VI: 733), *süllem* : *sülemä*, *süleme* '(mesilas)sülem' (VES).

VMS-i levikuandmed kõnelevad selgelt sellest, et kirjakeele kaudu on mesinduse oskussõna *sülem* saanud tuntuks kaugel väljaspool oma leviku tuumala Kagu-Eestit – *sülem* (*süllem*): Kul Lih Var Hel Võn Kam Ote Urv Krl Har Rõu Plv Vas Räp Se Lut.

(mesilas)sülem kirjakeeles

Haruldase murdesõna *sülem* tutvustamine laiemale üldsusele ja soovitamine kirjakeelde algab 1906. Kui 1924 Kuressaares välja antud „Mesilaste kaswatus” hoiab veel kinni vanadest tuttavatest mesindussõnadest ja -väljenditest *mesipuu*, *puu* ja *heitnud pere*, *mesilased heidavad peret*, *heitja pere*, siis aasta varem (1923) ilmunud Jaan Truusmanni „Täieliku mesilaste pidamise õpetuse” keeleliselt ja oskussõnavaralt märgatavalt kaasajastatud 3. trükis juurutatakse juba *taru* ja *sülemit*: lk. 7 saadab *linnupuud* joonealune märkus: *Linnupuud nimetatakse ka „mesipuudeks” ja „tarudeks”*, lk. 14 on pealkirjale „Pereheitmise tundemärgid” lisatud joonealune *Pere nimetatakse mõnelpool „sülemeks”*, lk. 15: *Sarnast väljalendamist nimetatakse pereheitmiseks ehk süleme laskmiseks*. Tarutüüpide kirjeldustes on eraldi välja toodud *Tartu taru*, mida saadab joonealune: *Tartu taru on Lõuna-Eestis tarwitusel* (*ibid.*: 93).

Aastail 1935–1936 ilmunud ajakirjas Mesindus (= Mesindus. Mesinduse ajakiri. Mesinduse Instituudi, Mesilaste Tõuarendajate Seltsi ja kõigi organiseerunud mesinike häälekandja. Mesinduse Instituut: Kuusalu) kasutab läbivalt oskussõnu *sülem* : *sülemi*, *sülemiheit*, *sülemlemine*, *taru*. 1930ndail on *sülem* mesindusterminina juba täiesti kodunenud ja laiemaltki tuntud, nagu osutavad eesti kirjakeele arengut märkivad tähtteosed „Eesti Entsüklopeedia” (EE) ja „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat” (EÕS). *sülem* on sealjuures andnud rohkelt ainevaldkonnaga tihedalt seotud liitsõnu: *sülem* 'vanast mesilasperest uue pere asutamise eesmärgiga lahku lõõnud suurem või väiksem rühm töomesilasi koos ühe või mitme emaga ja suurema või vähema arvu leskedega' (EE VII: *sülem*; samas ka *sülemi*- e. *pereheimine*). Märksõna *Mesinduse tarbeesemed* all esineb *sülem* liitsõnades *sülemi/vakk*, *sülemi/kulp* ja *sülemi/raam* (EE V).

EÕS esitab sõnapere kohta järgmist: *sülem* 'mesilasparv [pereheitmisel]', *sülemiheitmine* 'mesilaste pereheitmine', *sülemikul'p* 'sülemi tõstmiseks tarru', *sülemiraam* 'seadis sülemi juhtimiseks tarru', *sülemivakk* 'anum sülemi mahutamiseks enne selle tarrupaigutamist' (EÕS III: 1487).

Eesti kirjakeele seletussõnaraamat esitab ülalpool juba tutvustatud EE ja EÕS-i materjali kõrval järgmist, sh. tuletisi: *sülemiema* 'mesilasema sülemis', *sülemik* 'sülemivakk', *sülemikast* 'sülemivakk', *sülemikulp* 'kulp kobardunud mesilassülemi tõstmiseks', *sülemimesilane* 'sülemis olev mesilane', *sülemlema* 'peret heitma', *sülemlemistung* (mesilastel peresisese vajadusena) (EKSS 5: 523).

(mesilas)sülem ja sülem 'sületäis'

Eesti derivatsiooniuurijad on seisukohal, et *sülem* on tuletatud verbaalnominalliite *-m* abil nimisõnast *süli* : *süle*: Silvi Vare (1981: 100) järgi on *sülem* (vrd. *sületäis*) tõlgitsetav univertiivina. Samal seisukohal on ka Kasik (1979: 24) ning Erelt jt. (EKK: 391). Vare (*ibid.*: 100) tõdeb, et tuletusmall $S + -m(i) > Sm(i)$ [S = substantiiv] on haruldane, olles [kirjakeeles] esindatud kümnekonna moodustisega. Olgu märgitud, et seda nominaalse tuletusalusega tuletusmalli esindavaid juhtumeid Wiedemanni sõnaraamat veel ei tunne, läbivalt näikse tegemist olevat uustuletistega: *jalam* (vt. EEW II: 537), *kivim* (EEW III: 859–860: uustuletis haruldase nominaalliitega *-m*), *kasum* (vt. EEW III: 726: „von *kasu* bzw. vom V. (dial. *kasuma*)”), *kogum* (vt. EEW III: 886: „von *kogu* oder *koguma*”). Need Wiedemanni sõnaraamatus leiduvad *m*-tuletised, mis on sünkronistide poolt ekslikult arvatud kirjeldatud rühma, on deverbaalid (!), nagu *sõnum* (< *sõnuma* = *sõnama*, vt. ka EEW IX: 2960). *ladem*-juhtumi *-m* on nominatiivi üldistunud obliikvakäändeist *lae* : *lademe* (vt. Wiedemann 1973⁴: *lade*; vrd. EEW IV: 1198: *laduma*). On tähelepanuväärne, et Julius Mägiste ei käsitle *sülemit* *süli* tuletisena (EEW IX: 3010–3011).

EÕS ei registreeri veel *sülemit* tähenduses 'sületäis'. Mägiste soomeeesti sõnaraamatus (1931) on 'mehiläisparvi' eesti vasteteks *mesilastepere*, *-parv*, *-sülem*, 'süllinen' vasteks aga *sületäis*. (*mesilas*)*sülemi* leviku tuumalal Kagu-Eestis ei esine *sülem* tähenduses 'sületäis', seal on 'sületäis' lõuna-eestiliselt *üsä/täüs* (VES). Eesti murdekartoteegis on *sülemi* kohta tähenduses 'sületäis' vaid üks teade Helimest, mille on kirja pannud Andrus Saareste.

EKMS-i järgi (I: 433 *Heinategu*) on *sülem* tähenduses 'sületäis heinu, jala ja rehaga või käe ja rehaga tõstetud hulk kuiva loogu saadu panemiseks' kirja pandud Keila kaguosast, Järva-Jaanist, Torist ja Mulgimaalt.

sülem on laen

Ehkki sünkroonses plaanis ei valmista raskusi esitada EKSS-is toodud tähendushargmik katkematu ja loogilise semantilise arengu jadana: 'vanast perest eraldunud osa mesilaste sülemlemisel' → 'trobikond, kobar, parv, hulk vms.' → 'sületäis, pahmakas', olen seisukohal, et [*mesilas*]*sülemi* etümoloogiline lähtekeht pole *süli*, seos sellega on teisene.

Esitan *sülem*-tüvele laenuetümoloogia. Tõugendi selleks on andnud Mägiste EEW-i *sülemi* käsitluses esitatud ?-ga varustatud märgend, et tegemist võiks olla vene laenuga (EEW IX: 3009; EKET *sülem*-sõna ei esita). Mis on see vene laenualus, mida Mägiste silmas pidas, pole teada. Proponeerin laenualuseks vn *пчелá* 'mesilane (*Apis mellifica*)' obliikvakäändelise vormi, kas pldaat. *пчóлам* / *пчёлам* või plinstr. *пчóлами* / *пчёлами*, s.o. sageli (järeltäiendina) esinevad käändevormid mesilastemaatikaga seotud kontekstis: *а кто дерево зрубит со пчолами, заплатит гривну, чьи пчолы ...* 'aga kes mesilastega [taru]puu maha raiub, maksab grivna, kelle mesilased ...' (<http://vkus.narod.ru>); *Того, кто со пчолами дерево посечетъ, ожидала виселица* 'seda, kes mesilastega [taru]puu peeneks raiub, ootas võllapuud' (<http://sivertsi-siver.narod.ru>); *дерево зо пчолами* '[taru]puu mesilastega': *а на бору, на лесе и по лугом со пчолами дерева бортное ...* 'aga männikus, metsas ja aasadel mesilastega tarupuud ...' (<http://www.velib.com>).

Vn *пчолá* / *пчелá* 'mesilane (*Apis mellifica*)' on indoeuroopa ürgtüvi, mille vasteid leidub slaavi (ksl *бъчєла*, *бъчєла*, vlgvn *пчала*, bulg *пчела*, tše, slo *včela*, pl *pszczoła*, slvn *čebela*, ukr *бджола* jt.), balti (ld *bitė*, lt *bite*), kelti (vanaiiri *bech*, iiri *beach*), germaani (vüsk *bīa*, ving *bēo*, ing *bee*, holl *bij*, sks murd. *Beie*, sks *Biene*, vpõ *bý*, rts *bi*) jt. indoeuroopa keeltes (Vasmer III: 416).

Sõnaalguline *нч-* (või *tsokanje*-murrete *нч-*; afrikaatide *ч* ja *у* kokkulangemine *у*-ks kohta vt. Must 2000: 499–500) on laenamisel korvatud *s-*iga. Wiedemanni sõnaraamatus noteeritud tagavokaalne häälikvariant *sullem* : *suleme* on 1. silbi vokalismilt laenualusele lähemal. Ees- ja tagavokaalse

tüvevariandi fakultatiivne vaheldus – *sullem* / *süllem* – on läänemeresoome keeltes tavapärane. Obliikvakäändest lähtuvaid laenujuhte on teada suhteliselt vähe, mis johtub tõsiasiast, et neid on enamasti raske tuvastada.

sülem ja kusal

sülemi leviku tuumala on sügavate metsamesinduse traditsioonidega Kagu-Eesti. Metsamesinduse hääbumisega kadusid eesti keelest paljud selle valdkonnaga seotud sõnad, sh. rida eventuaalselt balti päritolu professionalisme (vt. lähemalt Vaba 1990d: 35 jj.; 1997c: 214). Sõna- ja kultuurilaenud käivad teatavasti tihtipeale käsikäes. Siit järgneb tõsiasi, et ühe ja sama mõisterühma sõnad võivad keelepiiri ületada üheskoos. Pean silmas mesilassülemite püüdmiseks kasutatud puukoorest, eriti kuusekoorest valmistatud kerget püügitaru kongi, mida Kagu-Eestis tähistab juba eespool mainitud *kussal* või *kossal* (levik VMS-i järgi: Kam San Kan Urv Krl Har Rõu Plv Vas Se), samuti *kusar*, *kusalik* (EKMS II: 872 *Mesindus*), vt. ka VES *kus|sal*’, -ala, -alat’ pettetaru’: *kussal*’ *pandas puu otsa*, *et vyyrit sülemit kinniq püüidäq*’ pettetaru pannakse puu otsa, et võõraid sülemeid kinni püüda’. Kongi *resp.* kusalaga toodi kinnipüütud mesilassülem koju (EE VIII: *taru*; Viires 1995: 88–89: *kong*). Selle kagueestilise levikuga sõna kohta leidub teateid juba vanemas leksikograafias (Bienenstock ... im Wald *kossal* d. Hupel 1780: 345) ja Wiedemanni sõnaraamatus: *kusal* G. *kuzala*, *kuzali* (d), *kozal*, *kosal* G. *kozali*, *kozala* (d) ’Wald-bienenstock aus Rinde’. See püügitaru nimetus on laenatud vene keelest, vrd. vn *кѹзоб*, ka *кѹзобѡк*, *кѹзол* ’puu külge kinnitatav mesilastaru; (kasetohust või niinest) punutud kaanega õlal kantav märss seente, marjade jne. jaoks’ (SRNG 16: 25–27; etümoloogia kohta Vasmer II: 402).

Samast vene *resp.* valgevene allikast (vlgvn *кѹзоб*) on laenatud ka lt *kuozavs*, *kuozuls* jt. ’(pakk)taru; kuldnokapuur / der Bienenstock [aus einem Klotz]; ein Käfig für Stare’ (ME II: 350, EH I: 688), *kūzava* ’õõnes, õõnestatud tarupuu / ein hohler, ausgehöhlter Bienenbaum’ (ME II: 339), *kūzuls* ’puu otsa riputatud mesipuu / ein an einem Waldbaum gehängter Bienenstock’ (ME II: 394), *kuosuls* ’puukoorest [püügi]taru / ein Bienenstock von Bork’ (ME II: 349), ld *kūzāvas*, *kuzāvas* ’pakktaru, puukoorest püügitaru, puuõõs, kus elavad metsmesilased, veskikolu, kuldnokapuur, puukoorest torbik / Bienenbeute, Höhlung in einem Baum, die Waldbienen als Aufenthaltsort dient, Mühlenkorb, Butte’ (<http://www.lkz.lt>; LEW I: 324). Ülalesitatut silmas

pidades pole usutav oletus pidada sõna *kusal* jt. kagueestilisi püügitaru nime-
tusi tuletisteks sõnast *kosk* : *kose* 'paks ja sitke, pikkade ribadena või suurte
lahmakatena pärnalt või kuuselt kistud koor' (nii EEW IV: 1064).

Nii *sülemi* kui *kosali* laenamise taustal on vägagi tõenäoliselt võinud
olla metsamesinduses levinud eufemistlik keelekasutus. Eufemistliku keele-
kasutusega kaasneb sageli nn. *Sprachzauber*-fenomen, mis töötab vastu
hääliku- ja morfoloogiaseadustele (vt. ka <http://www.cs.cas.cz>).

ränist JA kremlist, ROHKEM SIISKI ränist

räni ja *kreml* on sõnad, mida tänapäeval tunneb iga vähegi kooliharidust saanud eestlane: esimene on keemiline element ladinakeelse nimetusega *silicium* ja teine vanade Vene linnade südames paiknev tugevate müüridega kindlus.

räni taust on lõunaeesiline. Nõnda on Lõuna-Eestis nimetatud tulekivi. *räni* kõrval tuntakse Lõuna-Eestis veel nimetusi *räniss*, *ränikivi*, *tuleräni* (vt. levikut täpsemalt VMS II: 359; EKMS I: 1297, 1299 *Kivid*), *räni*, *rä'n'n G. rä'n'n'i* (bes. d.) 'Kieselstein', *tule-r.* 'Feuerstein', *haraka-r.* 'Quarz' (Wiedemann 1973⁴). Räni e. tulekivi on omal ajal olnud tule saamiseks (tule üles löömiseks, tule raiumiseks) vältimatu abivahend. Vanasti pandud tuleraud ja ränikivi surnule tingimata kirstugi kaasa, et kadunu teises ilmas hätta ei jääks (<http://www.dainuskapis.lv>). Eesti keel tunneb muidki tulekivi nimetusi, nagu *püikivi* Kirde-Eesti, *lindikivi* Sa, Muh, *plindikivi* / *tuleplint* Phl, *tulus(e)kivi* Rei (EKMS I: *Kivid*). (*p*)*lint* on rootsi laen, vrd. rts *flinta*, samast allikast ka sm *plintta*, *lintta* jt. (Saareste 1954: 74; SSA 1: 116–117). Eestis on tulekivina kasutatud peamiselt kaltsedoni, mida Eestis esineb vähe, samuti kvartsi, millega sai aga sädemeid halvemini kui kaltsedoniga (Saar 1975: 167 jj.).

Pole täpsemalt teada, millal *räni* hakati kasutama keemiateterminina. 1914 ilmunud sõnastikus on *räni* esindatud: *кремний*, *Silicium*, *siliitsium*, *räni*; *силиций*, *Silicium*, *siliitsium*, *räni* (Keemia sõnastik: 21, 31). Nimetatud allikas esineb *räni* ka mitmes liitsõnalisel terminil: *камень*, *Kiesel*, *ränikiwi*, *räni-muld* (*ibid.*: 21), *ränihape* (*ibid.*: 19), *ränifluorwesinikhape* (*ibid.*: 19), *räni-happe sool*, *räni-sool* (*ibid.*: 31). Eesti keemiatetermin on kujundatud sama malli järgi nagu vene *кремёнь* 'tulekivi, ränikivi' → *кремний* 'räni e. siliitsium'. Tänapäeva läti ja leedu keel on läinud teist teed, rakendades keemiateterminina ladina sõnatüve: vastavalt *silīcijs* ja *silicis*.

Mägiste arvates on räni deskriptiivsõna. Julius Mägiste on *räni* päritolu pidanud ebaselgeks, kuid lisanud kahtlemisi, et tegemist võib olla deskriptiivsõnaga: „etymol. unklar, viell. deskr.” (EEW VIII: 2598–2599 *sub räni*). Alo Raun on heitnud Mägiste kahtleva tooni kõrvale ja esitlenud *räni* kui eesti keelele iseloomulikku deskriptiivsõna (EKET: 147).

Deskriptiivsus on väheusutav. Mägist ja Rauna arvamus *räni* deskriptiivsusest pole siiski eriti usutav. Deskriptiivse ilmega on kahtlemata tulekiviniimetused *räks*, *riks*, *täks* ja *kõksikivi* (vt. neid EKMS III: 82 *Tuli*), neil on paariline deskriptiivverbi näol (*räks* – *räksima* 'räksiga kivist tuld lööma' jne.), *ränil* see puudub.

***räni* on vene laen**, kuid laenualuseks on häälikulistel põhjustel raske pidada nii kirjakeelset sõnakuju *ремень* kui ka selle murdelist ja arhailist versiooni *кремь* või *крем*, mistõttu pean võimalikuks lähtealuseks murdelisi häälikuvariente *крен* ja *кренъ*. Vene murdesõnaraamatu andmeil levivad *крен* ja *кренъ* eelkõige Loode- ja Põhja-Venemaal ning Siberis (Peterburi ümbrus, Olonets, Arhangelsk, Severnaja Dvina jm., vt. levikut täpsemalt SRNG 15: 213, 214–215). SRNG esitab *кренъ* kohta käiva materjali kolmes sõnaartiklis: 1. *кренъ* 'tulekivi; kangekaelne inimene; ihuskoi', 2. *кренъ* 'kõver puu; kasvava puu põhjapoolne külg; tiheda, keerdu süüga puit; saanijalaseks painutatud puu; metsatukk, kus kasvavad ühelt poolt kõva puiduga puud; nõtked kadakavarb; puujuurest tehtud noapea jt.' ja 3. *кренъ* 'kreml, kesklinn jt.'. *кренъ* on registreeritud Eesti ja Läti vanausuliste keelest tähendusega 'kõver puu' (Materialy 1963: 132). See vene murdevariant on noteeritud läti idamurdest (Bērzgale) kujul *krenis* 'puujuur, känd, tihedalt kokkukasvanud puu / sakne, cēlms, ciēti saaudzis kuoks' (EH I: 649). Murdelisi variante *крен* ja *кренъ* vene etümoloogilised sõnaraamatud ei analüüsi. Oletan häälikuliselt algupärase *кремь* lokaalset põimumist foneetiliselt ja semantiliselt lähedase sõnaperega, mida esindavad näiteks *кренáстый* 'vastupidav, suurte, tugevate juurtega (puu); tugev, laiaõlgne, tugeva kehaehitusega (inimene)', *кренéвый* 'kõver (puu); tõrvane (puit); tugev, võimas (puu)' (SRNG 15: 213–214; vt. samu juhte ka allikas SRJa 8: 29: *кренастый* = *коренастый* 'jässakas, tugeva kehaehitusega', *кренеый* 'tihedasüuline tõrvane (puit)').

Veidi lähemalt vene etümonist. ËSSJa (12: 118–123 *sub *kremy* : sgg. **kremene* 'silex') esitab vene *ремень* kohta järgmisi andmeid: ksl *кремы*, vn *кремёнь*, murd. *кремь* m. 'tulekivi, tõrvaga immutatud puit, kõva puiduga mänd', (Pihkva) *крем* m. = *кремёнь*. Pihkva sõnakujule on foneetiliselt lähedane ränikivi tavalisim nimetus läti keeles *krams*, eriti aga murdeline kuju *krēms* [*krāms*]. Tõenäoliselt on läti sõna vene laen, kuid seda on peetud ka omasõnaks (LEV I: 417). Läti keelest on sõna omakorda laenatud liivi keelde: *kramà* 'tulekivi; kárn, korp / feuerstein; grind' (LW: 153a). Karjala (lüüdi) *kremn'a*, *kremen'i* lähtuvad vene laenualusest *ремень* (Neetar 2001: 51).

räni ja kremľ – sama sõnapere liikmed. Nagu eelpool juba viidatud, lähtuvad vene ränikiviniimetused *кремѣнь*, *кремь* jt. ning vanade Vene linnade südames paiknevate sisekindluste nimetus *кремль*, mis esineb vene murdekeeles või on esinenud vanemas vene keeles ka kujul *крем*, *кремь*, *кремник* (vt. täpsemalt Dahl II: 189), ühest ja samast sõnatüvest, algslaavi etümonist **kremy* (Vasmer II: 370–371). Tuletise *кремль* (< *кремь* + liide *-j-ь*, kus *мј* > *мл* nagu *земля* < sl **zemja*) esmamaining pärineb 15. sajandist, enne seda domineeris vene keeles tuletis *кремникъ* (Cyganenko 1989: 197). Kui *räni* on eesti keelde tulnud suulise laenuna, siis *kremľ* esindab tõenäolisimalt kirjalikul teel laiemalt tuttavaks saanud vene laene.

Isosemantilised tähendusväljad. Vn *кремѣнь* jt. ning eesti *räni* tähendusväljad on samased. Ka eesti sõnal *räni*, *ränn*, *-i* ja selle tuletistel on Võru murdes tähendus 'kõva ja habras, kalg; kõva ja vaigurikas', *rän(n)ine*, *ränikas*, *ränijäss*, *ränijäne* 'lüliline, lülikas, kõva, vaigune', *ränikane* 'kõva, tihe', *puu räni* 'puu lüli', *ränipuu* 'lülipuu, lüli, lülikülj [= väline ja alumine, kõvem, ka vaigukam osa kõveralt kasvaval puutüvel, otse selle koore all; vastand: rõõskkülj e. seespoolne, pehmem külj või osa puutüvel]' (EKMS II: 247 *Kõva*; III: 298 *Puu omadused*; III: 303 *Puu osad*; III: 1304 *Tihe*), *rän'n'i-pū* 'kõva vaigurikas puit / hartes, harzreiches Holz', *rän'n'ijas* G. *rän'n'ija* (d) 'kõva, vaigurikas / hart, harzig' (Wiedemann 1973⁴). Mägiste on sidunud *räni*-perega Wiedemanni sõnaraamatus leiduva *räni* P fig. 'terane, nutikas, vaimukas, teravmeelne inimene / aufgeweckter, geistreicher Mensch'. Sellele semantilisele liinile läheneb hilisema murdekogumise käigus Karksist registreeritud tähendus 'töökas, hoolikas; vana, aga kõbus': *räni miis*. Harglas on *räni* märkinud kõva põuda või külma: *räni pōud*, *räni kül̄m*. Meie lähinaabrid lätlased ja venelased toovad võrdlustes räniga esile inimese negatiivseid iseloomujooni, nt. läti keele Sinole murrakus võrreldakse räniga ihnsat inimest: *ciēc k'ā krōms* ['kõva kui räni'] (Putniņa, Timuška 2001: 95 *sub krams*).

räni täpsemat laenuaega on raske öelda. Arvatavasti ei kuulu *räni* väga noorte vene sõnalaenude hulka, mille poolt kõneleb ootuspärase sõnaalgulise *kr-* asendumine üksikkonsonandiga *r-*. Võru murde hilislaenud kajastaksid tõenäoliselt originaali sõnaalgulist konsonantühendit. Sõna on päriseesti murretega identsel kujul registreeritud ka eesti keelesaartelt Lätis: Lei *rān'i* ja Lut *rāni*. *rāni* on esindatud eesti vanema leksikograafia allikais, mis kajastavad lõunaeesti sõnavara: Kiselstein *Rōnnikiwi* (Gutslaff 1648); kiselstein / *Rōnne kiwwi*, ka: kieslingstein / (silex) *tulli kiwwi* (Göseken 1660: 257, 256). Gösekeni

sõnaraamatus leidub muudki lõunaeestilist, sh. mulgipärast sõnavara: deminutiivsust märkiva liitega *-ne* : *-se* juhtumeid, nt. *kannaset* 'Junge Kuchlein' (Göseken 1660: 250), mulgipärase epenteetilise *i*-ga sõnu, nt. *puick / lehma puick* 'Schlange die den Kühen die Milch aussauget / (boa)' (Göseken 1660: 359). On täiesti ootuspärane, et Anton Thor Helle töös „Kurtzgefaszte Anweisung zur Ehstnischen Sprache" (Helle 1732), mis kajastab põhjaeesti sõnavara, *räni*-sõna ei leidu. Wiedemanni sõnaraamatu (1973⁴) *rönn* G. *rönne* (G) = *rän* 'n' märgend G osutab Gösekenile. Ühesilbilist nimetavakuju *rän* 'n' on hilisema murdekogumise käigus registreeritud vaid Kraasnast (*r'än* 'n' '? ränikivi') ja Laiuselt (*tule/rän* 'n, -i 'tuleraud'). Mis allikast *rän* 'n' on jõudnud Wiedemanni sõnaraamatusse, pole teada. Tüvevokaal *-e*, mis tuleb esile Gösekenil (*Rönne kiwwi*) ja mille esitab Gösekenile toetudes ka Wiedemann (*rönn* G. *rönne* (G) = *rän* 'n'), hilisema murdekogumise käigus enam esile ei ole tulnud. Huvipakkuv ja küllalt usutav on aga *ö* interpreteerimine *õ*-ks. Siin pole kaksipidi arvamine võimalik: asjaomast sõna on vene allikast laenatud tõenäoliselt korduvalt, kusjuures *õ*-line kuju kõneleb lähtekuju *e* velarisatsioonist. Hupeli sõnaraamatus (1780: 252) esineb sõna tänapäevasel kujul: *ränni* [= *räni*] 'Feuersteine' d., *ränni pu* 'harzigtes Holz, ein harzigter Baum' d.

Tulekivi käsitlevates uurimustes on rõhutatud, et kvaliteetne tulekivi on olnud toomakaupu. Eesti tulekiviniimetused *lindikivi* (Sa Muh), *plindikivi / tuleplint* (Phl) viitavad Skandinaavia-suunalistele sidemetele. *räni* suunab pilgu ida poole. Laadoga lademes leiduvat kaltsedoni on peetud eriti kvaliteetseks tulekiviks. Pole ilmselt siis juhus, et ee *räni* võimalik, siin esitletud laenualus paigustub just sellesse piirkonda.

Ühised tulekiviniimetused puuduvad. Kõiki läänemeresoome keeli ühendavat tulekiviniimetust õieti pole, nt. soome keeles tähistab tulekivi *piikivi* või *limsiö* jmt., isuri keeles *piikivi*, tverikarjalas *piikivi*, lüüdis *ola* ja *kremn'a*, *kremen'i*, vepsa keeles *ola(kivi)* ja *tulusõd* 'tuleraud ja -kivi', liivis lätilaenuline *kramà*. Sama tuleb öelda ka balti ja teistegi indoeuroopa keelte kohta: leedu keel tunneb etümoloogiliselt üpris hämaraid nimetusi *tītnagas* ja *tītilingas*, mida peetakse morfoloogiliselt liitseteks, vastavalt **titi-* + **nagas* ja **titi-* + **linga*: algusosist võrreldakse muinasindia sõnatüvega *tīthi*, *tīthà-* '? päevavalgus' ja kreeka sõnadega *τῆρώ* 'päev, päike', *τῆῤῥῶν* 'päikesejumal' ning lõpuosises nähakse oletuslikku balti sõna **nagas* 'kivi' resp. *linga id*. (LEW II: 1103–1104 *sub tītnagas*). Etümoloogiline kirjandus esitab siiski ka teistsuguse tõlgenduse: ld *tit-* võinuvat tekkida assimilatsioonil teel sõnatüvest **kit-* / **kīt-* < ld *kīetas*

'kõva, tugev'. Muud indoeuroopa keeled tunnevad selliseid tulekiviniimetusi nagu sks *Kieselstein* 'teraline kivi', ing *flint*, lad *silex* (< **scilec-* < i-e *skel-* 'lõhki ajama, lõhki lõõma'). Indoeuroopa tulekiviniimetustes peituva sõnumi kultuurilooline väärtus on selles, et see osutab kivimile, mis kergesti pikkupidi lõhenedes annab terava lõikeservaga kilde, metallieelse kiviaja ideaalseid tööriistu kõõvitsaid ja uuritsaid (ÈSSJa 12: 118–123; vt. ka LKV IX: 17848–17851 *sub krams*). Kiviaja asulad paiknesidki enamasti kohtades, kus leidus ohtralt tulekivi, Leedus näiteks Nemunase ja Nerise ääres (Butrimas 1992: 4).

SABALUGU

Märkmeid ühe sõnapere etümoloogiast ja tuletusseoseist

saba murdetaustast

Mõistet 'saba' väljendab eesti keeles eelkõige *saba*, selle kõrval ka *händ*. Eesti murdeainestiku süstemaatilise kogumise tulemusel on *saba*-sõna levila suhtes kujunenud järgmine pilt: R *sapa*, P (Ha Jä Vi PõVI PõTa) *saba* / *sava* : *saba* / *sava*. (*h*)*änd*-sõna levila tuumikalad on olnud esmajoones Lõuna-Eesti ja Põhja-Eesti lääneosa. Andrus Saareste (1924: 97) on arvanud: „Saba nimetuse praegune kaksiklus eestis ... on juba õige muistne ja peegeldub ka muis sugu-keelis, peamiselt küll lähemais, kuid võimalikult kõige kaugemaiski (samojeedis).” Tänapäeval tuntakse *saba*-sõna ilmselt küll kogu Eestis (VMS II: 374).

saba tähendusmaht on küllalt suur. Eesti olulisemate leksikograafiliste allikate (Wiedemann 1973⁴, EKMS, EEW, EKSS) andmeil on sõnal järgmisi tähendusi: 1. loomade (imetajate, lindude jt.) tagumine, enamasti pärakust tagapool olev kehaosa / Schwanz, Schweif, Rute; 2. eseme vm. (nt. ruumi) tagaosa, päraosa; 3. rõiva alumine (seljatagune) osa / Schleppe, Schoss, Schösse (am Kleide); 4. järgosa / Anhang; 5. järjekord / Schlange, Reihe (von Wartenden); 6. lõpp, lõpetus / Ende, Ausgang; 7. peenis (Jür). *saba* primaarne tähendus on kahtlemata 'looma saba', millest on võrsunud uusi kujundlikke tähendusi ja kasutusjuhte, nagu nt. 'eseme päraosa', 'rõiva seljatagune osa', 'järjekord'.

saba läänemeresoome taust

Peale lüüdi ja vepsa keele tuntakse seda sõna kõigis läänemeresoome keeltes (ainestik pärineb järgmistest allikatest: LW, VKKMS, IMS, KKS, SKES, EEW).

lvS *taber* / *täber*, K *tabàr* '(looma, linnu) saba' | vdjKu *sapa* 'saba, rõiva-saba': *hän on kole viroo sana sapa, sapa se on kole häntä virossi; katso sill on sapa märki, ko on helmat märät takanta* 'see on kole eesti sõna saba, saba see on kole saba eesti keeles; vaata, sel on saba märg, kui on hõlmad märjad tagant'; Jõgõperä *sapa*, Rajo *õravaa sapa* 'teatud tikkimismuster'⁴³ | sm *sapa* : *savan* 'sabaroots, kodulooma (lamba, sea, lehma, hobuse) saba, sabajupp; (õhuke) juuksepatš jt.; sukapael; mõrra osa (merran päässä oleva sulku, rysän päässä oleva verkko, verkon perä)⁴⁴; kleidisaba, slepp, vedik; looma suguliige, soor', *saparo* / *sapara* '(lühike) saba, sabajupp, (tav. lamba, sea, põhjapõdra) saba, sabaroots; õhuke ja lühike juuksepatš jne.; vitstest punutud kandmisvahendi osa; (lina)lõuguti käepide'; *saparo(i)llaan* / *saparallaan*: *lammas on s.* 'innal (lamba kohta)⁴⁵, *saparoida* jt. 'juukseid patsi punuda; paaritada (lammaste kohta), (Kainuu ka) tiineks jääda, innelda', *sapakka* = *saparo* 'vitstest punutud kandmisvahendi osa (takkavitsan selkäin)', *sapakko* 'lamba või sea saba; väike patš', *sapake* 'juuksepatš; pulstunud juuksed; vanunud kampsun; nooda pära, kust kalad välja võetakse', vkirj. (Lönnr.) *sapas* : *sappaan* / *sapaan* = *saparo* | is *sapara* 'seasaba', *sapana* 'koerasaba', *saba-* : *sabapää* 'tällä nimityksellä nimitettiin Laukaan naisia; he nim. pitivät pitkää valkeaa vaatetta päässään' | krjA *šaparo* / *šapero* jt. '(sea, lamba, põhjapõdra) saba, sabajupp, lühike saba; peenis; indlev lammas; vallatu, üleannetu, rahutu, kärsitu, mõtlematu, (liiga) elav või jutukas inimene, (liialt) naisi piirav'; *šaparehillah* / *šabero(i)llah* jt. 'indlev lammas, (harva) siga'; *šaberoittoa* / *saberehtoa* jt. 'innelda (lamba kohta); sabaga vehelda; rahutult liikuda, vallatleda, üleannetust teha, kellegi ümber keerelda, kedagi piirata' jt. | (sm > ?) lp *sappar* jt. 'saba; (põhjapõdra, pulli, hobuse) suguliige; mõrra päraosa'.

saba lühike etümologiseerimislugu

Otto Donner otsis *saba*-sõnale vasteid kreeka keelest (Donner 1874–1888). Emil Nestor Setälä ja Heikki Paasonen püüdsid taas tõestada, et *sapa* on omasõna, millel on eventuaalseid vasteid udmurdi (Paasonen 1918: 83) ja

⁴³ Vadja sõna on (osaliselt) eesti laen, vt. VKKMS: 453.

⁴⁴ Sm *sapa* selles tähenduses pigem siiski ehk muulähtene, vrd. sm *sappa* / *sappo*, *sapan* : *sappamen*, *sappama* jt. 'nuodan, rysän t. katiskan peräosa t. peräosassa oleva aukko, joka avataan kaloja otettaessa'.

⁴⁵ Selle soome väljendi tekketausta kohta Sivula 1989: 246 jj.

samojeedi (neenetsi) keeltes (Setälä 1915: 56; Paasonen 1917: 207). Seejärel on Jalo Kalima (1933: 135; 1936: 159–160) esitanud sõnale ebalevalt balti etümoloogia. Läänemeresoome *sapa(ra)* jt. balti päritolu eeldab substitutsiooni **st-* > *s-* (< **stabara-*), mis on teinud balti etümoloogia retseptsiooni vaevaliseks. SKES-i seisukoht sõna balti päritolu suhtes on ebalev – „epävarma” (SKES IV: 969) ja Julius Mägiste hoiak koguni äärmiselt tõrjuv: „... die für diese Sippe vorgeschlagene balt[ische] Lehnetymol[ogie] ist (u. E. höchst) unsicher” (EEW VIII: 2660 *sub saba*). Ent etümoloogilise uurimistöö edenedes on paremini põhjendatud juba tuntud *st*-substitutsiooni juhte ja esitatud uusi balti kõrvutusi (Nuutinen 1987a: 52 jj.; 1987b: 107 jj.), mis on kahtlemata teinud *saba* balti etümoloogiaoletuse usutavamaks. Sõnaalgulise **st-* substitutsioon on läänemeresoome keeltes kahetine: *s-* ja/või *t-*. Läänemeresoome keelte põhjarühmas, vadjas ja lõunaeesis on **st-* jätkajaks *s-*, rannikumurdes (milles, sh. regilaulude keeles, võib paiguti täheldada segaesinemust), põhjaeesi murdeis ja liivis *t-*. Öeldu kehtib eesvokaalsete sõnatüvede kohta. Tagavokaalsetes tüvedes on balti **st-* substituudiks läänemeresoome keelte põhjarühmas ja vadjas keeles *s-*, liivi keeles *t-* nagu eesvokaalsetegi tüvede puhul, ja nii ka käesoleval juhul: *tabār / taber / täber*. Põhjaeesi keeleala näib kujutavat endast segaala: eri tüvede näol on esindatud mõlemad substitutsioonivõimalused (lähemalt Vaba 1997d: 177 jj.).

Oletatavat balti lähtekuju **stabara-* jätkavad tänapäeva balti keeltes ld *stābaras*, *stabūris*, *stēbaras* 'kuivanud oks; kuiv(anud) (juurvilja)pealne, vars, tüugas, kõrs / trockener Baumast; blattloser, trockener, dürrer (Kraut)-stengel, -strunk; dürrer Halm', lt *stebere* 'saba, lehmasaba; lühikese toruga püssiloks; luuakonts; tugeva kondiga jässakas inimene; lühike ja tugev (asi); kange(stunu)d jalad; härjakara, -soor; talvel otsalõppenud lehm, kes kevadel vaevaliselt ja vaarudes käia suudab / der Schwanz, ein Kuhschwanz; eine kurze, schlechte Flinte; ein alter Besen; ein untersetzter, kräftiger Mensch; etwas Kurzes und Strammes, (pl.) steife Beine; ein Ziemer; eine im Lauf des Winters abgemagerte Kuh, die im Frühjahr nur mühsam und taumelnd gehen kann', *steberes* pl. 'kõrkjad / Binsen', vrd. nasaaliga tüvevariante, kus ka leedu keeles tuleb esile tähendus 'saba': ld *stėmbras* 'taime vars / Stengel', *stīmbras* 'sabajupp / Schwanzstumpf, -stummel', *stimburiš* 'sabajupp; sabaluu (loomadel), pärannipp, karvadeta saba / Schwanzstumpf, Stummel; Schwanz-, Steissbein (von Tieren), Bürzel, der enthaarte Schwanz' (ME III: 1056; IEW II: 1013; LEW II: 890, 891, 906; Georgiev 1958: 51–52).

saba kui tagasituletis

r-itu sõnakuju ja sellest lähtunud tuletisi esineb peale eesti keele (*saba*, *saba-tama* jt.) vadja (*sapa*), isuri (*saba-*) ja soome keeles (*sapa*, *sapakka*, *sapakko*, *sapake*, *sapas*). Balti etümoloogia esitamisest peale on jäänud lahtiseks küsimus, kas *r*-element on saadud koos lähtekujuga **stabara-* või on sõnatüvi laienenud tuletusliitega **-ra* alles läänemeresoome keeltes (Kalima 1933: 135). Sellisel juhul oleks balti lähtekuju **staba-*, mida balti keeltes esindavad nt. ld *stābas* 'post, sammas; ebajumal, puuslik; halvatus; kohmakas, tahumatu inimene / Pfosten, Säule; Götzenbild; Schlagfluss; verknöcherte, ungelenk(ig)e, ungeschlachte, steife Person', lt *stabs* 'post, sammas, piilar / Pfosten, Säule, Pfeiler, Pranger', kuid semantiliselt on **stabara-* jätkajad läänemeresoome sõnaperele lähemal või osalt koguni identsed (vt. ülemaal). Seepärast on läänemeresoome sõnapere lähtekohaks pigem balti **stabara-*. Läänemeresoome keelte ajaloolise tuletuse uurijad on osutanud, et *r(a)*-lõpulised nimisõnad on enamasti denominaalid (nt. Hakulinen 1968: 113; Univere 1976: 44). Seda tüüpi vanu tuletisi esindavad näiteks *manner*, *kamar*, *kinner*, *pisar*. Kuid *r*-element on päritolult heterogeenne, selle kasutust läänemeresoome keeltes on laiendanud rohked laensõnad (Neetar 1990: 150). Läänemeresoome keelte baltismide hulgas on peale *sapara* jt. muidki *ArA*-lõpulisi substantiive, neist on eesti keeles esindatud *kodar* : *kodara*, *kübar* : *kübara*, *sagar* : *sagara* '(puust) uksehing', *sugar* : *sugara* 'puust uksehing, kõver puuliist uksehinges; painutatud põikpuu reekodarate ühendamisel jt.', *sõsar* : *sõsara*, *tuber* : *tubra* 'õllemeski segamise mütt, võimänd', ? *vistar* : *vistra*, ? *udar* : *udara*. Nähtavasti pole *r*-iline **sapara*-kuju olnud tundmatu ka eesti keelealal. Sellele osutavad minu arvates *r*-ilisest tuletusalusest lähtunud ja eesti murdekeeles leiduvad eventuaalsed *r*-ilised derivaadid. Ent oletatavat tuletusalust **sapara-* pole eesti keelest registreeritud. *r*-itu ehk nn. tagasituletuslik kuju esineb seevastu juba Taani hindamisraamatus (Liber Census Daniae) leiduvas kohanimes **Katen-szape* = *Katisaba* (vt. Johansen 1933: 284). Üksnes *r*-itut tüvekuju vahendavad ka eesti vanemad leksikograafilised allikad: Stahl (1637: 111) *schwanz sabba* / *ast*, Göseken (1660: 371) *schwanz* / *Sabba* / *hend* / *a*. *r*-itu tüvekuju levikupilt viib mõttele, et selle innovatsiooni keskuseks võiski olla eesti keeleala ning soome *sapa* leviku tuumalaks Häme murded. Suursaarel ja Tüürsaartel kõneldud soome murdekeelest registreeritud *sapa* 'seasaba' on Mägiste (1933: 375) arvanud eestipärasuste hulka.

Põhja-Pohjanmaa murretest registreeritud *sapa* 'mõrra osa / merran päässä oleva sulk, rysän päässä oleva verkko, verkon perä' näikse olevat – nagu juba eespool täheldatud – etümoloogiliselt muulähtene.

Nii eesti kui ka teistes läänemeresoome keeltes on *r*-iliste ja *r*-itute noomenite, eriti substantiivide rööpne esinemine üsna tavaline. Alljärgnevalt esitatud eesti näited osutavad seda ilmekalt: *mäsa* KJn 'lühike inimene' ↔ sgg. *mäsa/ra* Lüg 'lühikese', *naga* 'puupulk, prunt' ↔ *naga/r* Iis 'puuhing', *nägä* Krk 'varnapulk' ↔ *nägä/r(as)* Kei '(labida) kark', *nasa* 'räsa, ristpulk varre otsas' ↔ *nasa/r*, *-a* Jõh Kod, *nasa/rka* / *nasa/rgas* Jõh IisR *id.*, *näsa* 'räsa' ↔ *näsa/rgas* Jõh *id.*, *tiba* 'piisk' ↔ *tiba/rad* Aud *id.*, eeL (Krl) *tuha* 'tuhar / Hinterbacken' ↔ *tuha/r*, *-a*. Siin esitatud näitestikus pole minu arvates alati ühemõtteliselt selge, kumb paari liige on tuletusalus, kumb tuletis, nt. juhtum *tuhar* / *tuha*, ehkki Mägiste on selgi puhul oletanud, et *tuhar*, *-a* on tuletatud *tuha*-tüvest (EEW X: 3317 *sub tuhar*).

Pöördtuletamisel ehk tagasimoodustamisel saadakse uusi sõnu nii, „et olemasoleva sõna liide (või see osis, mida võiks ... teiste samalaadse ehitusega sõnade analoogial pidada liiteks) jäetakse kõrvale” (Silvi Vare kiri 07.03.2000; vt. ka Erelt 1982: 60–61; Koski 1986: 177 jj.). Pöördtuletised ja neile üpris lähedased nn. hüpokoristilised juhtumid polegi nähtavasti nii haruldased, kuid et selliseid derivatsiooniprotsesse pole eriti süstemaatiliselt jälgitud, siis on kaunis raske visandada täpsemalt nähtuse ulatust (ja iseloomu). Alljärgnevalt on tutvustatud mõningaid veidi keerukamaid tuletusjuhte, kus uue, *r*-itu lihttüve teket saadavad muutused tüve konsonantismis ja/või deminutiivliite lisandumine. Balti laenudest on *sõsar* ja *tütar* pöördtuletuslikult andnud vastavalt *sõse* jt. ja *tüte*, lõunaeeesti regivärsikeles *tuti*. Huno Rätsep (1992: 374) räägib niisugustel puhkudel nagu *sõsar* → *sõts(e)* nn. sekundaarseist lihttüvedest, mis on saadud tüve konsonandi muutmise teel, ning Osmo Nikkilä (1998: 85) sufiksivaheldusest (*sisar* / *sisko*). Mägiste järgi on sm *siso* ja *sisko* hüpokoristilis-deminutiivsed sõnakujud (EEW IX: 2968 *sub sõsar II*). Läänemeresoome sõnaperet, kuhu kuuluvad ee *kint* : *kindu* jt. 'kints', sm, is, krj *kinntu* 'koib, kints / Bereich des Sprunggelechts bei Tieren; Bein (od. Teile dess.)', on ta tõlgendanud kui vanu läänemeresoome *u*-deminutiive *r*-ilisest tuletustüvest: ee *kinner* : *kindra* 'põlveõnnal / Kniekehle, Sehnen unter dem Knie', sm *kinner*, *kintere*, *kintares* '(hobuse) kannaliiges, kand' jt. (EEW III: 835 *sub kinner*). Mägiste on oletanud (EEW V: 1490 *sub makk II*), et ee *makk* : *maki* ja *magi* '(kodutehtud tangu)vorst'

on hüpokoristilised tuletised deminutiivliitega *-i* tuletustüvest *makar-*: *mak(k)a/r*, *-a*, *maka/ras* (: *makara*), *make/ras* (: *makera*), *make/rijas* (: *make-rija*), *make/rias* (: *makeria*), *maki/rjas* (: *makirja*), *mak/rijas* (: *makrija*) 'suur ja jäme vorst', vrd. sm *makkara* 'vorst', vdj *makkara* '(veri)vorst; kalamari; sääremari'. Kui eeP *pisu*: *pisu/händ* 'kratt, tulihänd' ja eeL *piso* 'tulesäde' on etümoloogiliselt seotud *pisar*-sõnaga, siis sellisel juhul on *pisu*, *piso* Mägiste arvates *pisar*-sõnast lähtunud hüpokoristilised *u-*, *o*-deminutiivid (< **-oi*) (lähemalt EEW VII: 2084 *sub pisu-*). Selle etümoloogia paikapidavust näikse kinnitavat Setust registreeritud *piserm* 'tulesäde'. Lisanäiteid siin esitatule leiab vaevata Mägiste doktoritööst (Mägiste 1928).

Läbipaistvaid saba-tuletisi iseloomustab moodustusstruktuur, kus tuletustüvi ei erine alustüvest lõpuhääliku(te) poolest ja ka tüves pole toimunud häälikumuutusi. Raskusi ei valmista samuti tuletusstruktuurilise tähenduse esiletoomine (mõiste sisu kohta vt. Vare 1979b: 598), sest tuletise tähendus on siin enamasti ju tõepoolest läbipaistvalt seotud tuletusaluse dominantse tähendusega 'looma saba'. Tuletustüve tähendus lähtubki üldjuhul tuletusaluse ühest tähendusest või tähenduselemendist. Käsitluse edenedes näeme, kuidas tuletusprotsessi käigus tuletustüves toimunud häälikumuutused ning tuletise tähenduse leksikaliseerumine põhjustavad tuletusseose ähmastumist või koguni katkemist, mis tunduvalt raskendab etümoloogiliste seoste väljaselgitamist (vt. ka Vare 1979a: 30).

Hulga läbipaistvaid tuletisi esitab EEW (VIII: 2660 *sub saba*): *saba/lane* 'sabakandja, saba omav olend / Schwanzträger', *saba/jas* 'sabataoline / schwanz-, schweifartig, -förmig', *saba/snik*, *-u* 'pikasabaline papagoi, aara / Ara, langgeschwänzter Papagei'. Lisatagu veel *saba/k(as)* Kuu 'sabatants' (vrd. liitsõna *sabatants*), *saba/ndama* 'saba liputama, lipitsema / schwänzeln', *saba/tama* 'sabas seisma; saba, järjekorda moodustama', *saba/line* 'saba omav olend; sabas olev inimene', *saba/lik*: *sabalik täht* Juu, *saba/ne* Kod 'ohteline (oder)', konversiooni teel tuletatud *sabama* Sim 'odraohteid ära tampima' (konversiooni kohta vt. Vare 1993: 34 jj.) ning *saba/ssutte* adv. Lüg Jõh 'sabapidi (koos), üksteise sabas' (Must 1995: 672–673). Mõningast kommenteerimist vajab selles loendis esinev *saba/snik*. Eesti murdekeeles leidub *snik*-tuletisi päris rohkesti, nt. *harjasnik* / *harjusnik* Jõh Võn Plv Urv 'harjusk, rändkaupmees', *kotasnik* VJg 'näruses riides inimene', *näpusnik* Rõu 'varas, näppaja', *putkasnik* Lüg Kod MMg 'raudteevaht; vabadik'. Julius Mägiste ja Ilse Kondi arvates on neis tuletistes *s* sünenenud tüve ja *nik*-liite vahele

ilmselt *snik*-lõpuliste vene laenude eeskujul: *parisnik* 'ülesostja, hangeldaja, sahkerdaja' < vn *барышник*, *strasnik*, *puhvesnik* 'puhvetipidaja' (vt. Kont 1974: 154: *-snik* ? < vn *-шник*, *-жник*). Vare kaldub seda *s*-i pidama pigem genuiinseks vaheliiteks (kiri 09.03.2000).

Mitmusetüveline *sabu/line* 'saba omav / mit Schwänzen versehen': *kala-sabulised kir'jad* = *kala savad* 'ein welliges oder geflammtes Muster von Buntwerk (in Gurten und Bändern)' (Wiedemann 1973⁴); tuletusmall nagu *hambuline* (< *-oillinen).

Peaaegu läbipaistvaid *saba*-tuletisi

- *saba-* + deminutiivliide *-(e)rik*
→ *sabarik* : *sabariku* Hää 'kidur, vilets olend; salaja järelepiiluja', vrd. *saba sorgus* 'norgus, masendatud, löödud; halvas seisundis'. Tuletusmall **pigem nagu** *hütt* → *hüderik* Kuu *id.*, *pada* → *paderik* Kuu 'väike pada' (EEW VI: 1873 *sub pada III*), *päss* → *päsari* / *päserik* Kod Lai Plt Pil 'kidur puu', *võsa* → *võserik* **kui** *kobar* → *kobar/ik id.*, *kodar* → *kodarik* KJn 'kaelaehet', *kaare-kodarik* 'tuuleroos / Windrose', *kägar* → *kägarik*, *konar* → *konarik*, *mügar* → *mügarik*, kus *r* kuulub selgelt tuletustüvesse.
- *saba-* + deminutiiv- ja pejoratiivliide *-usk*
→ *sabusk* / *sapusk*, *-i* Rap Ksi Trv Hls Krk Röp, *sagus* 'k / *sakus* 'k, *-i* Kod KJn Pst Hls Krk Ote 'nahatäis' (konsonandivaheldus *b* / *p* / *g* / *k* viitab võib-olla tuletiste rahvaetümoloogilisele seotusele verbidega *saputama*, *sakutama*; Must (1954: 273–274) on pidanud võimalikuks ühendada neid näiteid samal viisil vene laenuallikaga *закýска* '(kerge) eine, suupiste' nagu *sakusk(a)* / *sagusk(a)*; sisuplaani suhtes vrd. *anna sava alla* 'gieb die Ruthe', *oma sava sasitud saama* 'Prügel bekommen', *sabaalust kuumaks kütma*, *saba alla tuulevarju tegema*, *sabaalust tuliseks kütma*, *saba sasima* (Wiedemann 1973⁴; EKMS I: 116 *Peksma*), samuti *sabrak* Hää Jür 'ootamatu karistus', vrd. vn *хвост* 'saba' → *хвостать* 'vemmeldama, piitsutama, vemblda, piitsa või vihaga peksma, vehkima, nüpeldama'. Analoogiliselt on tuletatud nt. *munuskad* ← *munad*.
- *saba-* + pejoratiivliide *-rd* / *-rt*
? → (tüves afektiivselt *b* > *p* ?) *sapar* 'd / *sapart* hlv. 'kasvult kängu jäänud inimene' (ERL IV: 386), *sapart* Mär 'kidur taim', vrd. *saba*-perre kuuluvaid tuletisi *saprik* / *sabrik* VNg Lüg Jõh 'vana lahja loom, vilets lehm', *sabarik*

Hää 'kidur, vilets olend', *saba sorgus* 'norgus, masendatud, löödud; halvas seisundis' või ehk pigem siiski deskriptiivverbiga *saperdama* 'sampsima, jahmerdama' korrelatsioonis olev deverbaal nagu *sapert* Hlj 'soperdaja, rabeleja', *sapard* sms. Lüg (*rd-*, *rt-*tuletiste kohta vt. lähemalt Kont 1959: 91 jj.; Neetar 1990: 157).

sabu ja sabul

- *saba-* + deminutiivliide *-u* (? < *-o < *-oi)
→ *sabu* Jür 'kaalika all olev juurtepsmik; lahtiselt igale poole ripendavad juuksed' (vrd. *õuna saba* ehk *vars*), *sabul* 'karvpeenikeste juurte tutt aedviljal jne.', sm *sapake* tähenduses 'juuksepatš; pulstunud juuksed; vanunud kampsun', samuti vlgvn *хвосм* 'saba; taime juur' (ËSSJa 8: 133–134 *sub хвостъ*), vn *хвóстик моркóвки* 'porgandisaba', *хвóстик яблока* 'õuna saba või vars'. Tuletusmall nagu *liba* 'libe' →→ *libu*, *muna* →→ *munu* 'muna-kene', *reba* (vrd. *rebane*) →→ *rebu* jne. (kus *-u* jätkab läänemeresoome deminutiivliidet *-oi > *-o > -u).
- *saba-* + deminutiivliide *-u* + deminutiivliide *-l* (< *-lv)
→ *sabul*, *-a* Mär Jür JõeK 'karvpeenikeste juurte tutt aedviljal, tutt kaalika all, väike porgand', vrd. *sabu* 'kaalika all olev juurtepsmik jt.'. Tuletusmall nagu *koba* 'saamatu' / *kobi* 'tudike' → *kobul* Krk *id.*, *vaba* / *vabe* → *vabul* Krk 'varb', *riba* → *ribul* Ote Kan Urv Plv 'räbal' jt., ehkki eesti *ul*-lõpulised noomenid on enamasti eri suunast tulnud laenud, nt. *riiul*, *sibul*, *viul* (alamsaksa); *agul* (vanarootsi); *kabul* 'puupulk' Jõe Kuu VNg (? soome); *pobul* 'pops', *sobul* Räp Se 'teat. kala' (vene), *rungul* 'loomapeet' (läti) jne. (vt. ka Neetar 1990: 63 jj.)

sabarakk ja sabarakas

Liitsõna *saba/rakk* 'kaasajooksik / Nachläufer, Schmeichler', *saba-rakk* 'Hündchen, das immer nachläuft, fig. Kind, das immer der Mutter nachläuft, Schleppenträger, gehorsamer Diener' (Wiedemann 1973⁴) on tänapäeval eesti keeles laialt tuntud: *saba* + *rakk* : *raku* eeL / *raka* / *raki* / *rake* 'väike koer / Hündchen', vrd. ka *änd/rakk*, *-u* Khk Krk 'sabarakk, järelejooksja, (Krk) väike koer', *änna/rakk* Kaa Phl 'teiste sabas käiv inimene, laps ema sabas'. Mägiste on ekslikult arvanud, et *rakk* selles liitsõnas on 'rakk, vill / Blase,

Schwiele' (EEW VIII: 2660 *sub saba*). *sabara/kas* Amb 'rukkivihk, mis teiste peaks pandi' (*lai nagu suur sabarakas*) mõjub juhumoodustisena, mis on tekkinud liitsõnast *saba/rakk* 'kaasajooksik / Nachläufer, Schmeichler' nii, et selle lõpuosa on ümber kujundatud põhjakeelele iseloomulike *akas*-lõpuliste noomenite eeskujul, kuid hälbib neist 4-silbilise tüve tõttu. *kas*-tuletised on 2- ja 3-silbilised (lähemalt Neetar 1990: 52 jj.) ning 4-silbilisi slängisõnugi on registreeritud vaid aniharva (Kaplinski 1985: 174 jj.; *akas*-sõnu vt. ka Hinderling 1979).

***saba* ja *Lutra vulgaris*'e nimetused**

Eesti *saarmast* jt. läänemeresoome keelte saarmanimetusi on korduvalt püütud tõlgendada tuletistena *saba*-tüvest, sest saarma domineeriv kehaosa on tema võimas *saba*. „Se vaikuttaa pikemmin saporomaiselta kuin häntämäiseltä,” rõhutab Pauli Saukkonen (1959: 476–477) ning rekonstrueerib sm *saukko* kui **sapa + -kkoi > *saþukko*. **β*-lise algkuju on kõhklemisi rekonstrueerinud juba Mägiste (1928: 106). Läänemeresoome keeltes on nii **β*- kui ka **γ*-listest (**savarva*) algkujudest lähtunud variante; Saukkoneni arvates on viimased sekundaarsed, kuid see seisukoht pole usutav, vt. nt. SKES (IV: 928 *sub saukko*): „Sanan johtuminen häntää merkitsevästä *sapa* sanasta ja palautuminen asuun **saþukko* [on] tuskin luultavaa.” Kahtlust pole siiski selles, et eesti murdekeelsed *b*- ja *v*-lised tüvevariandid (*sabarm(u)* Kod Trm MMg, *savarmu* Avi Trm, *savermu* Hlj VNg Lüg Jõh Vai Iis jt.) on kujunenud *saba*-sõna mõjusfääris, kusjuures oluline on siinkohal juhtida tähelepanu tõsiasjale, et need saarmanimetused on täiesti tundmatud väljaspool omaaegset *saba*-sõna leviku tuumala, samal ajal kui *saarmas*, *saarm(a)*, *saarem*, *saarme*, *saaram*, *saarmu(s)* on tuntud nii *saba*- kui ka (*h*)änd-sõna levilas. Liivi saarmanimetusi on *sa'grōb(ōz)* ja *sa'briki*, viimane näikse häälikuliselt olevat mõjustatud ee *saba*-sõnast. SKES-i selgitus (SKES IV: 940 *sub saarva*) eesti *b*- ja *v*-liste tüvevariantide ning lv *sa'briki* kohta on segane ja ebaseaduslik: „Murteittain virossa (*sabarm*) ja liivissä (*sa'briki*) tavattavat variantit, jotka voisivat selittyä **saþar*-alkuisesta lähtömuodosta, vaikuttavat ahdasalaisina sekundäärisiltä ..., joten niiden johtuminen esim. *sapa* 'häntä' ... sanasta ei ole luultavaa.” Kuid on võimatu vastata üheselt küsimusele, kas *r* vaatlusalustes saarmanimetustes (*sabarm(u)*, *savarmu*, *savermu*) kuulub tüvesse või on tuletusliite osa. Aili Univere (1976: 47) on esitanud *mu*-liite käsitluses hulga

juhte, kus *r*-i kuulumises tuletustüvesse pole nähtavasti kahtlust, nt. juhtudel *nõdõr/m*, *-a* 'hälli vibu' ← *nõdõr* + *-ma*, *suker/mus* 'sasinenud koht võrgus, keerd köiel, lõngas' ← *sukkar*, *-a* + *-mu* + *-s* 'keerd'.

sava-tuletisi

Nõrgaastmeline *sava* esineb küllalt järjekindlalt vanas kirjakeeles (Hupel 1818: 213 sgg. *sawwa*; Hupel 1818: 217 *sawwaga* 'geschwänzt; was herunter hängt', *sawwaga täht* 'ein Komet') ja regilauludes. Kohati on *sava*-kuju välja tõrjunud tugevaastmelised vormid, nt. *pisaras oli pika purju*, / *purjutas hane savasse*, / *hane sava sinine* (ERL I/1: 187 < Mihkli 1889) või *sava/tu* Kuu Lüg 'häbematu' (vrd. *änna/tu* (*änna/to*) 'sündsusetu'), *sava/line* Jõe Kuu 'kalasabamustriline (adj.); peks, nahatäis (subst.)' (Must 1995: 673). Vt. ka juba eespool käsitletud saarmanimetusi *sava/rmu*, *save/rmu* 'saarmas'.

Vokaalikaoline tuletustüvi **sapra*- ja sellest lähtunud tuletised

Eesti *r*-tuletisi pole keeleajaloolisest aspektist piisavalt analüüsitud ja Helmi Neetar märgibki (1990: 151): „Eesti (*V*)*r*-sufiksi probleeme saab rääkida selgemaks alles siis, kui on läbi vaadatud kõik asjaomased tuletised ja laensõnad.” Nii on üpris raske hinnata eventuaalse vokaalikaolise **sapra*-tuletustüve võimalikkust ja tuletusmalli regulaarsust diakroonias. Esitatud oletusele pakuvad teatavat tuge mõningad Mägiste esitatud juhtumid EEW-s: *kobrik*, *-u* 'konarlik, kühmlik, ebatasane / rauh, höckerig, uneben' ? < *koper-* / *kopr-*, vrd. *kobarine*, *kobarik* 'konarlik, ebatasane, kortsuline / knopperig, uneben, runzelig' (EEW III: 878 *sub kobarine*), *käbras* 'kõva, kange, vahe (külm) / stark, heftig, scharf (von der Kälte)', vrd. eeL *käbäräs* : *käbärä* = *kebja*, *käbe* (EEW IV: 1119 *sub käbär*).

Vokaalikaolise **sapra*-tuletustüve oletust toetavad võib-olla ka järgmised vist enam-vähem aktiivse malli järgi loodud tuletised, kus tuletustüve sees toimub vokaalikadu: *kõder* : *kõdra* → *kõdr/ik* 'rohttaim', *säbar* 'tihedalt kähär' → *säbr/ik*, eeL *tsäbr/ik* / *tsäpr/ik*: *juukse/säbrik*, *säbrikud juuksed*, *juuksed lähevad säpru*, *säpruma*, *säbr/u*, *säbr/u/line*. Mõningad tähelepanekud osutavad, et eesti murdekeeles esineb sageli vokaalikaoliste ja -kaota juhtude rööpsust, nt. *hagerik* / *hagrik*, *-u* 'aganik, varjualune taluhoone välis-seina küljes / Kaffscheune, eine Scheune beim Wohnhause mit Wänden von

Strauchwerk', *subrik* / *suberik*, *tsubarik* 'noorte õhtune koostöötamine koos tantsuga', *ubrik* / *uberik* / *ubarik*, *padrik* / *paderik*. Kõigis esitatud näidetes kuulub *r*-element tuletustüvesse.

***sapra- + k(as)**

- *sabrak*, -u Plv 'tagumik', vrd. *saba* 'tagumine, tagapool olev kehaosa, peenis', *sabatu* : *Sai küll sabatu kädeje*, / *puutus puusatu regeje* rl. (Salve, Rüütel 1989: 80 < Kod), sgg. *ändra*, *ändru* Põi 'tagumik', *ändru-*, *ändro(o)-*, *ändra* : *ändra/kon't Muh Emm Rei Phl 'sabakont'*, *händ/roots*, -u 'õnnar, sabaluu, sabaroog' (EKMS III: 1081 *Tagumik*) ← (*h*)*änd* + *roog* / *roots*.
- *sabrak*, -u Mar JõeK, *sabrak*, -i Jür (EKMS III: 754 *Seelik*) 'vana riidetükk, lotendav seelik, kleit, alt lai seelik, seeliku, hrv. ka särgi, kuue saba jne.'; vrd. *saba* 'rõiva alumine (seljatagune) osa', *saba*-perre kuuluvat tuletist *sabrik* jt. 'särgi-, seeliku-, kuuesaba jne.', *än'nakas* Muh Tõs 'riie, mis tagant pikem kui eest' ← (*h*)*änd* : (*h*)*änna* + -*kas*. Seda hüpoteetilist **sapra*-tuletist on vähemalt semantiliselt ('lotendav seelik, kleit, alt lai seelik jne.') mõjutanud saksalaenuline *sabrak*, -i, -u '(kaunistatud) sadulavaip / Schabracke', *vana sabrak* nlj. 'vana pintsak / alter Rock' (< sks *Schabracke* f. 'hobusetekk, / Pferdedecke, Verkleidung' EEW VIII: 2661 *sub sabrak*), ka Hupel (1818: 213) esitab *sabrak*-sõna 'Schabracke' saksa laenuna. Saksa sõna on omakorda turkisme, mis sai saksa keeles tuntuks 17. saj. ungari keele kaudu. Ka vene *чанпáк* 'sadulatekk' on turgi päritolu (Kluge 1989: 621).
- *sabrak*, -u, *sabrakas* Põi 'unustaja, vallatu', vrd. *saba sel'jas* 'lõbus, muretu / froh, unbesorgt', *saba viskama*, *sabale ruumi andma* (Wiedemann 1973⁴; EKMS III: 332 *Põgenema*), *lehtsaba* hlv. '(kergemeelne) naisterahvas', *kihusaba* / *kihosaba* 'rahutu, kerglane'.
- *sabrak*, -u, -i Hää Jür 'ootamatu karistus'. Sisuplaani suhtes vrd. *savaline* 'peks, nahatäis', *anna sava alla* 'gieb die Ruthe', *oma sava sasitud saama* 'Prügel bekommen', *saba alla andma*, *saba alla tuulevarju (tuld) tegema*, *sabaalust tuliseks kütma*, *saba sasima* (Wiedemann 1973⁴; EKMS I: 116 *Peksma*; Õim 1993).
- *sabrak* 'sabarakk' on ehk pigem individuaalne juhutuletis. Sõna kohta lei-
dub eesti kirjakeele kartoteegis (ja seletussõnaraamatus) vaid üks ekstspt Ernst Särgavalt: *Aga kõrtsis nad muigasid: "Oh, Kentsjaan ka kedagi: saksa sabrak!"* (EKSS 5: 32.)

? → *saparak*, -gu Kuu Tapurla 'padrik'. Ebaselge juhtum, vt. kommentaare *sub sabrik*.

***sapra- + -usk**

→ *sabrus* 'k Urv 'tagumik', vrd. *saba* 'tagumine, tagapool olev kehaosa; päraosa; peenis', *saba*-perre kuuluvaid tuletisi *sabarak* 'tagumik' ja *sabrik* 'mons pubis', samuti balti lähtekuju semantikat; *sabrus* 'k-tuletusmalli nagu tuletistes *sõbruska* 'sõber', *türusk* Krk 'türa' jne. *rusk*-lõpulistes sõnades kuulub *r*-element selgelt tüvesse ja *sk*-le eelnev vokaal on tavaliselt *u* või *o* (Kont 1957: 108; Neetar 1990: 161–162). Tähelepanu äratav tõik, et tuletis esineb väljaspool ajaloolist *saba*-levilat, deminutiiv- ja pejoratiivliite (*u*)*sk*- / (*u*)*ska*- / (*u*)*ska*- produktiivsus seevastu on lõunaeeesti keelealal kõrge (Neetar 1990: 164–165).

***sapra- + -ik(as)**

- *sabrik*, -u Iis 'mons pubis', vrd. *saba* 'tagumine, tagapool olev kehaosa'.
- *sabrik*, -u Hlj, *sabrika* : *sabriga*, *saprigas* VNg, *saprik*, -u Jõe Lüg, *sabrik*, -u Iis 'särgi-, seeliku-, kuuesaba, vana riidetükk, lotendav seelik, kleit, alt lai seelik, aluskuub, õhuke lotendav naisteriietus, õhukesest materjalist vana rõivas'; vrd. *saba* 'rõiva alumine (seljatagune) osa', samuti *saba*-perre kuuluvat tuletist *sabarak* jt. 'särgi, kuue saba jne.'
- *saprik*, -a, *sabrik*, -u 'vana lahja loom, vilets lehm' VNg Lüg Jõh; vrd. *sabarik*, -u Hää 'kidur, vilets olend', *ei saba ega sarvi* 'ei midagi', *saba vastu maad vajutama* 'surema' (EKMS III: 947 *Surema*), *saba sorgus* 'norgus, masendatud, löödud; halvas seisundis'.
- *sabrik* Jür 'edev tüdruk, kes palju meeste ümber lipitseb' (EKMS I: 151 *Armastaja*), *sabrik* : *poisi* s. Pee 'väike, liikuv poiss', vrd. *saba/rakk* 'kaasajooksik', *saba* (*sabaga*) *keerutama* 'koketeerima, keerutama', *saba selga võtma* (*lööma*, *tõstma*) 'kiiresti kuhugi minema', *saba seljas* 'rutates, kiirustades, tõtates' (Õim 1993). Vrd. vn *бабуи хвост* 'seelikukütt, naistekütt', samuti *хвост* 'saba' etimoloogilisi seoseid slaavi keelte ekspressiivse sõnavaraga, mis märgib kiiret (edasi-tagasi) liikumist, kahmamist vms., nt. vn murd. *хамамы* 'kiirustama, askeldama', *тэ чхвátati* 'ruttama, kiirustama' (SSJA 8: 133–134 *sub* **xvost*?).
- ? → *sabrik* (*puu*), -u Amb JJn VMr Sim 'okslik puu', *saprik* / *sabrik* Kuu Lüg Kad 'võsa, padrik, tihnik'. Ebaselge juhtum; Wiedemann esitab

kuuse-sabrik 'kuusetihnik / Fichtendickicht' ja *sabrik*, sgg. *sabriku* 'kähär / kraus, Krauses' samas sõnaartiklis; vrd. ? *saba* 'odra okas', *sabane* 'ohteline (oder)', ? sm *saparo* 'sabaroots'. Pigem on kõnealune *sabrik* seotud soome sõnadega *sapra* (*saura*) 'heinarõuk, heinarõugu otsa- ja vahepuud jt.', *sapro* 'tugiteivas'. Vrd. siiski ka *sagrik* VII Mih 'okslik puu' jt.
 ? → *sabrik* 'sasipundar, lohakalt tehtud asi' või pigem ehk siiski muulähtene deskriptiivsõna, vrd. *säbru*, *säbar* jt. (vt. EEW VIII: 2661; EKET: 150).

***sapra- + -its**

→ *ännä sabritse* Krk 'linnu sabanukk, mille küljes sabasuled', vrd. *saba* 'tagumine, tagapool olev kehaosa'. Deminutiivliide *-(i)ts* on Mulgis küllalt harilik; Krk sgnom. *sabritse* on üldistunud sggenitiivist. *(i)ts*-liite kohta vt. lähemalt Neetar 1990: 170 jj.

vadja-isuri *sapano*, *sapana* 'tanu, abielunaise peakatte tavaline nimetus Lääne-Ingeris / mit der Schleppe versehene Kopfbedeckung der Frauen' ja kreevinite *sappan* 'schleier' (Wiedemann 1871: 90) on seotud *sapa*-perega (SKES IV: 969 *sub sapa*). Mägiste on kahelnud vdj *sapano*, is *sapaana* / *savanaa* kuulumises *saba*-peresse: „... u. E. ist unsicher, ob das Wort hierzu gehört.” (EEW VIII: 2660 *sub saba*.) Kahtlus on põhjendatud. Selle vadja-isuri sõna lähtekohaks on pigem vn *сáван* 'surisärk, surirüü; kate, linik' (SSRLJa 13). Samast allikast lähtub ka ee (Se) *saavan* 'surilina' (vt. Must 1954: 270), mis alles laenamisel on võinud vadjas ja isuris häälikuliselt (*v > p*) läheneda *sapa(ro)*-perele, sest kõne all olevale peakattetüübile on iseloomulik liigendus otsmiku-, pealae- ja sabaosaks, mis ripub seljal. Sabaosa nimetus oli isuritel paiguti *pursta*, rl. *pursto*, vrd. sm *pyrstö*, ka *pursto* 'lindude, kalade, roomajate) saba' (vt. Öpik 1970: 122–123). Max Vasmeri (III: 542) järgi on vn *сáван* laen kreeka keelest. Laenuallikana võib vahest arvesse tulla ka vn *чанán* / *ченán* 'talupoja ülerõivas'. Vadja-isuri sõna päritolu uurides on oluline juhtida tähelepanu sellelegi, et *sapana* polnud selletüübilise peakatte ainus nimetus Ingerimaal ja et *sapana*-nimetust kasutasid just veneusulised: „Naidun naisen päähine oli *huntu*, joka sulhastalossa asetettiin morsiamen päähän. [...] Huntua sanottiin *sapanaksi* eli *sapanoksi*, *kukkeliksi*, *povodnikaksi*, *takiksi* tahi *hara-kaksi*. Kreikkalaiskatoliset käyttivät *sapanaa*.” (Salminen 1931: 63.) *sapana* morfoloogiline ehitus toetab laenuetümoloogია oletust: läänemeresoome keelte *-na* / *-nä* / *-n* : *-ne*-liiteliste substantiivide tuletusalused on enamasti

tundmatud, mistõttu on raske öelda, kas igal konkreetsel juhul on ikka tegemist tuletisega (vt. Hakulinen 1968: 112–113; Hahmo 1994). Laene on selles rühmas silmatorkavalt rohkesti. Paljud eesti murdekeele *Cin*- (lähemalt Vaba 1999b: 99–106) ja peaaegu eranditult kõik *Can*-lõpuga substantiivid osutuvad laenudeks, kusjuures *Can*-rühmas on vene laenud selges ülekaalus. Esitan siinkohal mõned näited eesti murdekeelest (kirjakeele näiteid vt. Hinderling 1979): *pusan* Ris 'kotike' ja *toran* Ris 'ahjutagune' (germaani, sh. saksa, rootsi laenud, viimaste kohta vt. Ariste 1933: 27–28), *arkana(s)* Lüg Vai 'kütke', *jabun* Se 'tiirane mees', *kaidan* / *kaitan* Vas Se 'nöör', *klaapan* Vai 'vähilakk', *kosan* Võn 'vihmamantel', *kotsana* Vai 'südamik', *laadan* Se 'viiruk', *paltan* Se 'kangas', *paran* Se 'noodapöör', *pridan* / *pritan* jt. Hlj Jõh IisR Trm Vas Räp Se 'kaasavara', *pri(i)stan* VNg Jõh Vai Trm Kod Võn Vas Se 'sadam', *pusan* Se Lut 'väike olend', *roosvan(n)* Hel Vas Räp Se 'laiendusraam, regi', *saavan* Se 'surnulina', *sappan* / *saapan* / *sampan* Iis Kod 'tõke palgiparveta-misel', *torban* Se 'torp', *tsulan* Puh Vas Se 'sahver, panipaik' (vene laenud, vt. ka Must 1954: 42, 96, 133, 189, 225–227, 241, 262, 270, 323, 344), Har *jargan* sms. Har, *kupan* Lei 'lumehang', *tsapan* / *tsäpan* Krl Har 'saabas' (läti laenud). Öeldu kehtib täiel määral isuri *ana*-lõpuliste sõnade kohta (vt. IKM).

tabara mõistatus

Eesti looderannikult registreeritud sõna *tabar*: *tabara* 'võrgu huidu ehk hoite külge kinnitatud köis / ein Strick um die Stange zu fassen, mit welcher unter dem Eise das Netz geleitet wird' (Wiedemann 1973⁴; EKMS IV: 641 *Võrk*) on Lauri Kettunen kõhklemisi pidanud eventuaalseks liivi laenuks, vrd. lv *tabār* '(looma, linnu) saba', samuti *ārķ-tabār* 'võrguhargi alumine ots / untermittel der netzgabel' (LW: 515a). Liivi laenu Eesti looderannikul oleks hõlpsam seletada juhul, kui see esineks ka Lääne-Eesti saartel kui vahendajal. Marja Kallasmaa (1996: 409) on seoses Muhu Rootsiküläst registreeritud kohanimega *Tabaristemägi* viidanud kõnealusele apellatiivile, kuid on võimaliku etimoloogilise seose suhtes asunud hiljem pigem eitavale seisukohale (Kallasmaa suuline teade). Niisugusele vahelülile – tõsi, liivi lähtekujuga võrreldes semantiliselt tugevasti teisenenud vahelülile – võiksid osutada järgmised Lääne-Saaremaalt registreeritud teated, kus liivipäraseid keelendid on ootuspäraseid: *taber*: *t. inimene* Mus 'rumalusi rääkiv' (EKMS III: 660 *Rumal*), *taprima* Khk, *tabrima* Mus Krj 'rumalusi rääkima (teadmatuse tõttu), lorama,

tühja juttu rääkima; hullama, rahutu olema (looma kohta)' (EKMS III: 663 *Rumalus*), *tabrima* Mus Krj 'rahutu olema, hullama (loomast); patrama' (EKMS III: 504 *Rahutus*), *tabrima* Mus 'jaburdama, sobimatut juttu rääkima, pudrutama (pms. purjus inimeste kohta)' (EKMS II: 851 *Meeletus*), *tabrima* Mus 'jaunama, segast juttu ajama': *joobnud mees t-b* (EKMS II: 654 *Lobi-sema*). Vrd. *kibe-saba* 'äge, läbematu inimene / heftiger, übereilter Mensch' (Wiedemann 1973⁴), *kihusaba* / *kihosaba* 'rahutu, kerglane': *see on üks k. hobune* (EKMS III: 500 *Rahutu*), eriti aga krj *šaparo* / *šapero* jt. 'vallatu, üleannetu, rahutu, kärsitu, mõtlematu, (liiga) elav või jutukas inimene, (liialt) naisi piirav', *šaberoitto*, *saberehto* jt. 'innelda (lamba kohta); sabaga vehelda; rahutult liikuda, vallatleda, üleannetust teha, kellegi ümber keerelda, kedagi piirata jt.'. Häälikulised seigad (sõnaalguline *t-*) ei sunni tegelikult liivi vahendust oletama, sest põhjaeesti keelealal võib balti *st-* substituudiks tagavokaalsetes tüvedes olla nii *s-* kui ka *t-* (vt. eespool). Eesti looderannikult registreeritud *tabar*-sõna etümoloogia jääb esialgu siiski lõpuni selgitamata, näiteks kas või tema seos sõnaperega, kuhu mh. kuuluvad: *tabandus*(nöör), *tabavus* Khk Tõs Khn Hää 'mõõt võrgu paelutamisel', *tabandama* Põi Hää 'kinnitama, köitma', *tabandes* 'võrgupaela kinnituskoht'. Siingi võiks ehk 'saba'-ideed nägema õhutada *ännis* (← (*h*)*änna-*) Jäm Khk 'võrgu märgi küljes olev nöör' (EKMS IV: 629 *Võrk*).

saba-pere liikmed eesti keeles on seega järgmised:

saba: → sabalane	sava: → savaline
→ sabajas	→ savatu
→ sabandama	→ savarmu, savermu
→ sabasnik	*sapara-: ? → sabarakas
→ sabane	*sapra-: → sabrak(as)
→ sabakas	→ sabrik / saprik
→ sabarik	→ sabrusk
→ sabarm(u)	→ sabritse
→ sabassutte	? tabar / ? taber: ? → <i>tabrima</i> /
→ sabusk / sapusk	<i>taprima</i>
→ sabu → sabul	
→ sabuline	
? → sapart	

SÕNA SÕLMED

Etümoloogilisi märkmeid

üsked jt. 'tuulamata vili' kohta

Etümoloogile on paljud sõnad sõlmilised, kuid nende (h)arutamine ongi ju etümoloogi ülesanne. Alljärgnev tahab pakkuda ühe sõlmilise loo lootuses, et ehk midagi hakkab hargnema.

Varasemaid seletuskatseid

Julius Mägiste on EEW-s esitanud oletuse, et *üske* : '*üske*, pl. *üsked* jt. ning eeL *üsä/ne* pl. *-tse* 'tuulamata vili' on tuletatud eventuaalsest deskriptiivsest kausatiivverbist *üskama* (< *üskä-*), lisades sealjuures, et tüvisõna etümoloogia on välja selgitamata, kuid kui see on algselt olnud verbaal- resp. nominaalverbaaltüvega, siis võib see olla ehk seotud soome onomatopoeetiliste verbidega *jyskää*, *jyskätä* 'kõmiseda, müriseda; väriseda / bulta så att det brakar, bullra, larma' (nende kohta vt. ka SKES I: 129; SSA 1: 255), mispuhul on ee *üske* tulenenud **jüsk*-tüvest (*jü-* > *ü-* nagu juhtumil *jutlema* > *jütlema* > *ütlema*) (EEW XII: 4103 *sub üske*). Alo Raun taas on pidanud võimalikuks võrrelda sõna *üsked* sõnaga *üsk* 'süli' (EKET: 219). SSA ei kajasta neid arvamusi. Käesoleva kirjutise autori arvates on sellele sõnaperele etümoloogilist lahendust otsides „semantiline instinkt” teenekaid etümolooge alt vedanud. Ka mõisterühma semantiline tüpoloogia toetab nõrgalt niisuguse semantilise arengu ideed (vt. pekstud, kuid tuulamata vilja märkivaid tavalisemaid lekseeme *peksandised*, *põhked*, *põlged*, *vart/alused* jt.), mis ongi andnud tõuke uue ja usutavama etümoloogia otsingutele.

Kuid vaadelgem esmalt sõnapere **levikut, semantikat ja morfoloogilist struktuuri**, toetudes võimalikult paljudele leksikograafilistele jms. allikatele. VMS ja EKMS (III: 389, 392 *Põlluvili*, 553 *Rehepeks*) järgi levib *üske(d)* pl. 'rabatud, tallatud või pekstud, aga veel tuulamata, aganate, kõlgaste jm. puruga veel segamini olev vili, (MMg) tuulamisel eemale lendav kergem vili'

ulatuslikumalt Põhja-Eestis lääne- ja kesk- ning lõunaeeetilise Mulgi murde alal. Mulgist on registreeritud veel häälikuvariandid *üssed*, *ütsed*, *üskse* ja *õske* pl. ning Salme Tanningu andmeil (1961: 254) *ü`s'ke*, *ü`skize*, *üssikse* 'tuulamata suvivilja terad (koos puru ja aganatega)'. Tormast on kirja pandud *ü`smed*: *õdra ü`smed* (IMS: 279). Rannikumurret ja saarte murdeid sõna levila ei hõlma. Siin uuritavas kontekstis äratav küll tähelepanu Saaremaa kohanimi Khk Läägi *Üssapõllud*, kuid Marja Kallasmaa tõlgendab seda siiski teisiti, sidudes kohanime ?-ga lastekeelse sõnaga *ütsa* 'siga' (vt. lähemalt Kallasmaa 1996: 517).

Wiedemanni sõnaraamat esitab *üsked* kohta järgmist: *üske* G. *üske* = *üze*, *üze* pl. *üzed* 'ungereinigtes, gedroschenes Getreide' (Wiedemann 1973⁴). Sõna esineb ka uuemates, eesti ühis- ja kirjakeele sõnavara kajastavates leksikograafilistes allikates: *üsked* pl. 'pekstud tuulamata vili' (EKSS 6: 691; ÕS 2006) ning kakskeelsetes sõnaraamatutes, nt. EWS: 440: *üse*, *üske*, *üsed* 'неочищенные зёрна'.

Mägiste järgi osutab käändetüüp *üse* : *üse* nõrgaastmelise ja käändetüüp *üske* : *üske* tugevaastmelise tüve üldistumisele (EEW XII: 4103). Ülaltoodud murdematerjalis on esindatud erinevate noomeniliidetega tuletusmallid: *-e* < **-ek* (*üse*, *üske* ja esisilbi vokalismilt hälbiv *õske*), *-me* (*ü`s-med*), *-ne* : *-se* (*üsk-se*, *ü`ski-ze*) ja *-kene* : *-k(e)se* (*üssi-kse*). Mulgist registreeritud variantide enamik (*üsk-se*, *ü`ski-ze*, *üs-sed*, *ü-tsed*) näikse esindavat kontaminatiivsel teel kujunenud ühendavat lüli põhja- ja lõunaeeetiliste variantide vahel.

Lõunaeeesti esinemuse *üsätse* / *üsädse* võib sünkroonilises plaanis analüüsida *üsä*-tüveks, mida on laiendatud liitega *-ne* (< *-inen* : *-itse*). VMS ja EKMS (III: 390, 392, 552) järgi levib *üsätse* / *üsädse* pl. 'pekstud tuulamata (tõu)-vili; kõige kehvemad viljaterad koos aganatega' Tartu ja Võru murdealal (*incl.* keelesaared Lätis), kuid teateid on ka Mulgist (Pst). Võru-eesti sõnaraamat esitab samuti selle lekseemi: *üsädseq* 'üsked, pekstud tuulamata vili' (VES: 553). Wiedemanni sõnaraamat (1973⁴) teatab *üsädse* kohta järgmist: *üzäne* pl. *üzätse* (d) = *üze*, *üsätsine* G. *üsätsitse* (d) 'voll Kaff, voll Spreu'.

üsätse esineb rea liitsõnade esikomponendina, nt. *üsädse/jahu* 'sõklarohke jahu', *üsädse/leib* 'aganaleib' Järgmised read on laenatud Hargla rahvalauliku repertuaarist: *Kos sul maidal marjaia / vai sul hulkjal uulidse? / Tare takan tarheaia, / maa om täüs sul malgapuide, / tiiveere vitsapuide, / salve sisen üsätsejahu.* (ERL III/1: 400, kirjapanekuaasta 1888.) Tuulamata vilja tavalisem põhjaeeetiline nimetus on olnud etümoloogiliselt läbipaistev

rabandis, rabants, rabats, rapants, ravandes, ravants jmt. (tuletised verbist *rabama, ravama*, mille tähendusvälja kuulub ka teravilja peksmise semantika; vt. ka EEW VIII: 2372–2373 *sub rabama*) ja aganatest puhastamata viljast *resp.* aganatega segatud viljast tehtud leib kandis paljudes kohtades nimetust *rabandise/leib, raband/leib*, Lõuna-Eestis tähistas sellist leiba enamasti *üsätse/leib*, ka *üsätsene leib* või *üsa/leib* (vt. ka EKMS II: 482 *Leib*). Eesti rahvakultuuri leksikon (Viires 1995: 130–131 *sub leib*) seletab aganaleiva sisu lähemalt nii: aganad tambiti leiva lisandiks, ka tehti aganaleiba tuulamata viljast. 16.–17. saj. kujunes aganaleib Eesti talurahva igapäevaseks leivaks ja püsis sellena 19. saj. keskpaigani. Ilmekas kodaveremurdeline aganaleiva kirjeldus leidub Aili Univere „Idamurde tekstides” (1996: 305): aganaleib tehti rabatud viljateradest, mille hulgas oli umbrohuseemneid, nt. karukaera, ja mil-lele lisati aganaid. Rõuge keelejuht on öelnud (1941), et *üsädseleibä* söödud muiste näljaajal (VKM VI: 428).

Eesti sõnaperel ei ole teadaolevalt ei ees- ega tagavokaalseid vasteid teistes läänemeresoome keeltes.

Hüpotees I: üsked jt. on balti laen (balti vasted ja nende indoeuroopa taust)

Nende ridade autori arvates on vaadeldava sõnapere päritolu võimalik seletada laenuks balti keelekujust. Pean silmas järgmist balti materjali: ld *ùsnis, usnìs* (*usnìs* esindab hilisemat arengut, vt. Zinkevičius 1987: 188), *ùsnė, usnė* 'ohakas; viir- e. türnpuu / Kratzdistel (*Cirsium*); *Rhamnus* ', *usnėtas, usniūotas* 'ohakane, ohakaid täis / voll Disteln ', *usnėti* 'ohakaid täis kasvama / mit Disteln bewachsen ', *usnėti mižžiai* 'oder, milles kasvab palju ohakaid / Gerste, in der viele Disteln wachsen' (LEW II: 1172); *usnìs, ùsnis* 'ohakas (*Cirsium*); karuohakas (*Carduus*); värvi-paskhein (*Serratula*); tuliohakas (*Cnicus lanceolatus*); viirpuu (*Crataegus oxyacantha*)' (<http://www.lkz.lt>); lt *usna(s), usne, ūsne, ušņa, ušni* pl. 'põldohakas; karuohakas / Acker-, Saudistel (*Cirsium arvense* L.), krause Distel (*Carduus crispus*)', *usnaîns, ušņîns* 'ohakane / voller Disteln' (ME IV: 309). Balti taime-, peam. ohakanimetus lähtub morfoloogiliselt liitsest algvormist **us-nV* (*us*-tüve laiendab liide *-nV*) (vt. ka LEV II: 458–459); sama tuletusmalli kohtab muiski balti taimenimetustes, nt. ld *drìgnės*, (venelaenu-line) *duřnės* 'koerapöörirohi, maruhein / Bilsenkraut' (Büga 1959: 246). Balti ohakanimetus **us-nV* on kas: 1. tuletis i-e verbitüvest **eus-* : *us-* 'põlema,

põletama, õhetama, kuumama' (Iljinski, Walde, Vasmer) või 2. i-e verbitüvest **ues-* 'torkama, pistma' (nt. Būga), kuid pole sugugi välistatud, et i-e **ues-* on kujunenud verbitüve **eus-* tuletisest **eues-*, ja sellisel juhul on mõlemad i-e arhetüübid lõppkokkuvõttes sama päritolu (IEW I: 347–348). I-e **eus-* : *us-* 'põlema, põletama, õhetama, kuumama' jätkajaid blt **us-nV* kõrval on nt. vind *óša-ti* 'põletab / brennt', *ušná-* 'kuum, soe / heiß, warm', kr *εῶω* 'põletan, kõrvetan / senge', alb *ethe* 'palavik / Fieber', lad *ūrō*, *-ere*, *ustus*, *ussī* '(ära) põletama, ära kõrvetama, kuivatama; piinama, vaevama / brennen, verbrennen', pr *urédinée* (tuletis ladina sõnast *ūrēdō* : *ūrēdinis* 'nõgipea (taimede rooste-haigus); kõrvetus', germaani keelte põhja- ja läänerrühma rühma keeltes nt. vpõ *ysja* f. 'tuli / Feuer', *usti* '(tuhaks) põlenud / verbrennt', *usli* m., ving *ysle* f., uing *isel* 'hõõguv tuhk', küsks *usele*, *üsel(e)* f. 'hõõguv tuhk / glühende Asche', kasks *ösele id.*, samuti liitsõna koostisosana rekonstruktsioonis germ **eim-uzjō* / **aim-uzjō* 'aur, toss + tuli, leek', kust nt. ing *embers* 'hõõguv tuhk', holl *amer* 'puusüsi', küsks *eimer(e)* f., uüsk *ammer* 'hõõguv tuhk / glühende Asche', nr *orna* (< **uznēn*) 'soojaks minema / warm werden' jt. (LEW II: 1172; IEW I: 347–348; PKĖŽ II: 238; Dauzat 1938: 736; Kluge 1989: 25 *sub Ammern*; Vries 1997: 15 *sub amer*; Chambers 2003: 324 *sub ember*).

Kui balti ohakanimetuse lähtekohaks oleks i-e **ues-* 'torkama, torkima, pistma / stechen', millega on etümoloogiliselt seotud veel nt. alb *usht* 'viljapea / Ähre', *ushinth* '*Crataegus pyracantha*', visl *oddr* 'terav ots / Spitze', vüsk *ort* 'terav ots, nurk / Spitze, Ecke' (IEW II: 1172), võib-olla ka vn *вошь* 'täi' (Būga 1959: 325), oleks balti sõna algtähendus seega olnud 'torkav taim'. Isesemantilist juhtumit esindab nt. sks *Distel* 'ohakas', mis on i-e *(s)*teig-* 'torkama, pistma' jätkajaid (LEV II: 458–459).

Eesti sõnatüve sidumisel balti laenualusega pole ei häälikulisi ega semantilisi takistusi. Pole sugugi tavatu, et läänemeresoome keeltes esinev laenu-line sõnatüvi on ootuspärase tagavokaalse häälikukuju asemel esindatud eesvokaalse variandiga, nagu praegu vaadeldaval juhtumil. Arvan, et lõunaestli *üsäne* : *üsätse-* liide *-ne* on inspireeritud balti originaali *nV*-liitest ja kajastab niisiis selle morfoloogilist struktuuri adekvaatsemalt kui põhjaestli *üs(k)e-*, mille lõplik häälikukuju on vormunud mitme erineva käändtüübi survele. *üske* jt. levikupilt on ulatuslik ega ole iseloomulik eesti keeleala läti laenude omale, mistõttu tuleb oletada, et tegemist on vähemalt eelläti (latgali) sõnalaenuga.

Hüpotees II: üsked jt. on (vana)vene laen

Eesti materjali etümoloogilisel analüüsil ei saa mööda vaadata Novgorodi kroonikas leiduvast sõnast *ушь*, mis nimetatud allikas esineb nt. 6636. a., s.o. 1128. a. näljahäda kirjelduses, kus loetletakse, et näljased inimesed söövad pärnalehti, kasekoort, tõukudest puretud puukõdu, mida peenestatakse ning segatakse aganate ja õlgedega, sammalt, hobuseliha („и ядяху люди листь липовъ, кору березову, инии молицъ истълькъше, мятуце съ пельми и съ соломою; инии *ушь*, мох, конину”, vt. <http://litopys.org.ua/novglet/novg18.htm>.) või 6738. a., s.o. 1230. a. vastavas kirjelduses, kust selgub, et süüakse sammalt, männi- ja pärnakoort ning pärnalehti, jalakat („Ини же мѣхъ ядяху, ушь, сосну, кору липову и листь, ильмъ, кто что замысля”, vt. <http://litopys.org.ua/novglet/novg18.htm>.).

Vvn *ушь* semantika pole päris selge. Izmail Sreznevski (1989: 1345) vanavene keele sõnaraamatus ei ole sõna tähendust avatud, kuid Nikolai Karamzinile toetudes juhitakse seal tähelepanu poola sõnale *uszysca* (*Ranunculus pratensis*). Sõna kohta pole teateid muudest allikatest ega elavast vene keelest. Etümoloogilistes käsitlustes seotakse vvn *ушь* tavaliselt ülalkäsitletud balti materjaliga ja antakse vanavene sõnale tähendus 'mingi ohakaliik / вид чертополоха' (Vasmer IV: 181) või 'astel, oga, astlaline taim, (karu)ohakas / терние, волчец' (nt. Būga 1961: 714) või 'astelpõõsas (nagu Kristuse okaskroon) / терние, волочец (колючее растение, напоминающее о терновом венке Христа)'. Vvn *ушь* seotakse etümoloogilistes käsitlustes enamasti siinkäsitletud leedu ja läti ohakanimetusega *usnis* jt. ja seega on sõnal sama i-e taust nagu balti taimenimetuselgi (Būga 1961: 714; Vasmer IV: 181). Mõnede etümoloogide (Merkulova, Filin) katseid seostada vvn *ушь* *ухо*-perega 'kõrv' ei peeta õnnestunuks (asjaomast kirjandust vt. Vasmer IV: 181). Oleg Trubačevi (1994) arvates kuulub vvn *ушь* lokaalsesse algslaavi sõnavarakihistusse. Selle vanavene sõna kajastust on püütud näha nt. kunagises Moskva kohanimes *Швивая горка* / *Вишняя горка* < **Ушвивая* (Sobolevski seletus, vt. <http://www.myvista.ru>), mis assotsieerub küll ka tavalise vene apellatiiviga *вошь* : *вши* 'täi'. Ehkki idee suhestada vvn *ушь* onomastikaandmetega on huvipakkuv, tuleb sellesse suhtuda äärmise ettevaatusega. Vene murdekeele sõnaraamat (SRNG 5: 238) esitab taimenimetused *вошь* 'nälghein (*Spergula arvensis* L.)' ja *свинная вошь* 'mürkputk (*Cicuta virosa* L.)' (teated pärinevad Dahli vene keele seletavast sõnaraamatust,

nende levila on teadmata), kuid nendegi etümoloogiline seos *ууб*-sõnaga on ebaselge.

Eesti sõnapere sidumisel vanavene laenuallikaga on kõige suuremaks takistuseks laenualus ise, mille kohta on vähe usaldusväärset teavet. Pole teada, kas *ууб* on maskuliin või feminiin. Vene päritolu laenudes palataalse kaashäälikuga lõppevad (*б*-lõpuga) meessoost substantiivid saavad eesti keeles türevokaaliks tavaliselt *-a* / *-ä*, nagu *rubla* < vn *рубль*, vastava lõpuga naissoost sõnad aga aga *-i*, nagu *niit* : *niidi* < vvn, vrd. vn *нумъ*, *sall* : *salli* < vn *шалъ* (vt. ka Must 2000: 533 jj.). Vn *воуиъ* on feminiin, mis eventuaalse laenualusena eeldaks ootuspäraselt pigem türevokaali *-i* kui *-ä*.

Kokkuvõtvalt võib öelda järgmist: *üske* ja *üsätse* / *üädse* puhul on tegemist laenuga, kus tuleb arvestada nii balti kui ka vanavene laenuallikaga, kuid ülalesitatu põhjal on laenuoletus balti (eelläti) keelekujust põhjendatum. Peaaegu samalaadse probleemi ees seisame Võru alalt registreeritud sõnaga *põllõ* pl. 'odraohakad'. See võib olla balti laen nagu sm *pelu* 'põhk, heksel' (vrd. vld *pēlūs*, ld *pēlas*, pl. *pelaĩ*, lt *pēlus*, *pēlavas* pl. jt., mpr *pelwo* 'aganad / Spreu', ld *pelùdè* 'aganik, ruum aganate jaoks') või levikut silmas pidades ehk siiski eventuaalne vene laen (vn murd. *нелѣва*, *нела*, *нелы* 'kõlkad, aganad', seda rida võib täiendada veel nt. ülapool tsiteeritud Novgorodi kroonikas esineva samatähendusliku sõnakujuga plinstr. *съ нелъми* jt.).

LÜHENDID

adess. – adessiiv
adj. – adjektiiv
adv. – adverb
ak.-instr. – akusatiiv-instrumentaal
at. – aastatuhat
daat. – daativ
dem. – deminutiiv
desk. – deskriptiivsõna
e.m.a. – enne meie ajaarvamist
f. – feminiin
frekv. – frekventatiiv
hlv. – halvustav
hrv. – harvaesinev
ind. – indikatiiv
inf. – infinitiiv
intr. – intransitiivne verb
iter. – iteratiiv
kõnek. – kõnekeelne
lastek. – lastekeelne
m. – maskuliin
m.a.j. – meie ajaarvamise järgi
murd. – murdekeelne
n. – neutrum
nlj. – naljatlev
nom. – nominatiiv
p. – pööre; partitiiv

piltl. – piltlik
pl. – pluural
plak. – pluurali akusatiiv
pldaat. – pluurali daativ
plg. – pluurali genitiiv
plinstr. – pluurali instrumentaal
pllok. – pluurali lokatiiv
plnom. – pluurali nominatiiv
pms. – peamiselt
pp. – postpositsioon
prep. – prepositsioon
prs. – preesens
rl. – rahvaluule
refl. – refleksiiv
sg. – singular
sgak. – singulari akusatiiv
sgg. – singulari genitiiv
sglok. – singulari lokatiiv
sgnom. – singulari nominatiiv
sgp. – singulari partitiiv
sms. – sõimusõna
subst. – substantiiv
tr. – transitiivne verb
van. – vananenud
vkirj. – vana kirjakeel

Keele- ja murdelühendid

alb – albaania keel
algl – slaavi algeel
arm – armeenia keel

ask – anglosaksi
asks – alamsaksa keel
asrb – alamsorbi keel

blt – balti algkeel; balti keeled	lvK – kuraliivi keel
bsks – baltisaksa keel	lvS – salatsiliivi keel
bulg – bulgaaria keel	Lä – läänemurre
ee – eesti keel	lü – lüüdi keel
erts – eestirootsi keel	M – Mulgi murre
germ – germaani algkeel; germaani keeled	mpr – muinaspreisi keel
gt – gooti keel	mr – mari keel
haL – lõunahandi murded	mrd – mordva keeled
hlms – hilisläänemeresoome algkeel	mrde – ersa keel
holl – hollandi keel	mrdeM – mokša keel
horv – horvaadi keel	nee – neenetsi keel
I – idamurre	nr – norra keel
i-e – indoeuroopa algkeel	P – põhjaeesti keel
ing – inglise keel	pl – poola keel
is – isuri keel	pr – prantsuse keel
isl – islandi keel	R – rannikumurre
jatv – jatvingi keel	rts – rootsi keel
K – keskmurre	rum – rumeenia keel
kasks – keskalamsaksa keel	S – saarte murre
kr – kreeka keel	serbohor – serbohorvaadi keel
krj – karjala keel	sks – saksa keel
krjA – aunusekarjala keel	sl – (alg)slaavi keel
krjT – tverikarjala keel	slo – slovaki keel
ksl – kirikuslaavi (vanaslaavi) keel	slvn – sloveeni keel
küsk – keskülemsaksa keel	sm – soome keel
L – lõunaeesti keel	smI – soome idamurded
lad – ladina keel	žem – leedu keele žemaidi murre
ld – leedu keel	T – Tartu murre
lms – läänemeresoome keeled	ta – taani keel
lp – lapi keel	tše – tšehhi keel
lpInari – inarilapi keel	tšuv – tšuvaši keel
lpL – lulelapi keel	udm – udmurdi keel
lpP – põhjalapi keel	uing – uusinglise keel
lpTurja – turjalapi keel	ukr – ukraina keel
lt – läti keel	uüsk – uusülemsaksa keel
ltg – latgali murdekeel	V – Võru murre
lv – liivi keel	valggerm – varaalggermaani keel
	vdj – vadja keel

vdjKu – vadja keele Kukkusi murre
vind – vanaindia keel
ving – vanainglise keel
visl – vanaislandi keel
vksl – vanakirikuslaavi keel
vld – vanaleedu keel
vlgn – valgevene keel
vlms – varaläänemeresoome algkeel
vn – vene keel

vnr – vananorra keel
vps – vepsa keel
vpõ – vanapõhja keel
vrts – vanarootsi keel
vsl – vanaslaavi keel
vvv – vanavene keel
vüsks – vanaülemsaksa keel
üsks – ülemsaksa keel
üsrb – ülemsorbi keel

Maakonna- ja kihelkonnalühendid

Abr – Abruha
Al – Alutaguse
Amb – Ambla
Ann – Anna
Ans – Anseküla
Aud – Audru
Avi – Avinurme
Ed- – Edela-
Emm – Emmaste
Ha – Harjumaa
Hag – Hageri
Han – Hanila
Har – Hargla
Hel – Helme
Hi – Hiiumaa
HJn – Harju-Jaani
Hlj – Haljala
Hls – Halliste
HMd – Harju-Madise
Hää – Häädemeeste
Id- – Ida-
Iis – Iisaku
IisR – Iisaku (rannikumurre)
Jaa – Jaani
JJn – Järva-Jaani
JMd – Järva-Madise

Juu – Juuru
Jõe – Jõelähtme
JõeK – Jõelähtme (keskmurre)
JõeVi – Jõelähtme Viimsi
Jõh – Jõhvi
Jä – Järvamaa
Jäm – Jämaja
Jür – Jüri
Ka – Kagu-
Kaa – Kaarma
Kad – Kadrina
Kam – Kambja
Kan – Kanepi
Kei – Keila
Khk – Kihelkonna
Khn – Kihnu
Ki- – Kirde-
Kir – Kirbla
Kod – Kodavere
Koe – Koeru
Kos – Kose
Kra – Kraasna
Krk – Karja
Krl – Karula
Kse – Karuse

Ksi – Kursi
 Kul – Kullamaa
 Kuu – Kuusalu (rannikumurre)
 KuuK – Kuusalu (keskmurre)
 Kõp – Kõpu
 Käi – Käina
 Kär – Kärla
 Lai – Laiuse
 LE – Lõuna-Eesti
 Lei – Leivu
 Lih – Lihula
 LNg – Lääne-Nigula
 Lo- – Loode-
 Luk – Luke
 Lut – Lutsi
 Lõ- – Lõuna-
 Lä- – Läänemaa
 Lä- – Lääne-
 Lüg – Lüganuse
 Mar – Martna
 Mih – Mihkli
 Mlg – Mulgimaa
 MMg – Maarja-Magdaleena
 Muh – Muhu
 Mus – Mustjala
 Mär – Märjamaa
 Nai – Naissaare
 Nis – Nissi
 Noa – Noarootsi
 Ote – Otepää
 Pai – Paide
 Pal – Palamuse
 Pee – Peetri
 Pha – Püha
 Phl – Pühalepa
 Pil – Pilistvere
 PJg – Pärnu-Jaagupi
 Plt – Põltsamaa

Plv – Põlva
 Pst – Paistu
 PstP – Paistu Pahuvere / Parastuma /
 Pirmastu
 PstT – Paistu Tuhalaane
 Puh – Puhja
 Põ- – Põhja-
 Pä – Pärnumaa
 Pär – Pärnu
 Põi – Põide
 Rak – Rakvere
 Ran – Rannu
 Rap – Rapla
 Rei – Reigi
 Rid – Ridala
 Ris – Risti
 Ruh – Ruhnu
 Rõn – Rõngu
 Rõu – Rõuge
 Räp – Räpina
 Sa – Saaremaa
 Saa – Saarde
 San – Sangaste
 SanV – Sangaste Vaalu
 Se – Setumaa
 Sim – Simuna
 SJn – Suure-Jaani
 T – Tartu murre
 Ta – Tartumaa
 Tln – Tallinn
 TMr – Tartu-Maarja
 Tor – Tori
 Trm – Torma
 Trt – Tartu
 Trv – Tarvastu
 Tõs – Tõstamaa
 Tür – Türi
 Urv – Urvaste

V – Võru murre

Va – Valgamaa

Vai – Vaivara

Var – Varbla

Vas – Vastseliina

Vi – Virumaa

Vig – Vigala

Vil – Viljandi

VJg – Viru-Jaagupi

Vl – Viljandimaa

Vll – Valjala

VMr – Väike-Maarja

VNg – Viru-Nigula

Vor – Vormsi

Võ – Võrumaa

Võn – Võnnu

Vän – Vändra

Äks – Äksi

Saksakeelsed keele- ja murdelühendid / Abkürzungen der Sprachen und Dialekte

ae. – altenglisch

ags. – angelsächsisch

ahd. – althochdeutsch

aisl. – altisländisch

akslaw. – altkirchenslawisch

alit. – altlitauisch

anord. – altnordisch

apreuß. – altpreußisch

as. – altsächsisch

balt. – baltisch

bulg. – bulgarisch

chant. – chantisch

d. – dörptestnisch

dt. – deutsch

engl. – englisch

est. – estnisch

estN – nordestnisch

estS – süddestnisch

fi. – finnisch

fiO – ostfinnische Dialekte

fiogr. – finnougriisch

frühufi. – frühurfinnisch

germ. – germanisch

griech. – griechisch

gt. – gotisch

i.-e. – indoeuropäisch

ingr. – ingrisch

ir. – irisich

kar. – karelich

karOlon – die olonetzische Mundart
des Karelischen

kslaw. – kirchenslawisch

lat. – lateinisch

lett. – lettisch

lit. – litauisch

liv. – livisch

livSal – Salis-livisch

lp. – lappisch

lpInari – Inarilappisch

lpN – nordlappisch

lpSchwed – Schwedischlappisch

lüd. – lüdisch

mar. – marisch

nl. – niederländisch

osfi. – ostseefinnisch

poln. – polnisch

russ. – russisch

russN – nordrussisch

sam. – samojedisch

samJ – juraksamojedisch (nenzisch)

schwed. – schwedisch
slaw. – slawisch
späturfi. – spätfinnisch
udm. – udmurtisch

ukr. – ukrainisch
weißruss. – weißrussisch
weps. – wepsisch
wot. – wotisch

KIRJANDUS

- Aben, Karl 1947. Eesti ja liivi laenud läti sõnavaras. Kultuurilooline uurimus. Disseratsioon esitatud Tartu Riiklikule Ülikoolile filoloogiliste teaduste kandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks, teostatud soome-ugri keelte kateedri juures. Tartu. [Käsikiri.]
- Aben, Karl 1957. Eesti ja liivi laene läti sõnavaras. – Emakeele Seltsi aastaraamat III 1957. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 199–216.
- Ageeva 1980 = Агеева, Руфь Александровна. Гидронимия балтского происхождения на территории псковских и новгородских земель. – Этнографические и лингвистические аспекты этнической истории балтских народов. Рига: Зинатне, 147–152.
- Ageeva 1985 = Агеева, Руфь Александровна. Происхождение имен рек и озер. Москва: Наука.
- Ahlqvist, August 1875. Die Kulturwörter der westfinnischen Sprachen. Ein Beitrag zu der älteren Kulturgeschichte der Finnen. Deutsche, umgearbeitete Ausgabe. Helsingfors: Verlag der Wasenius'schen Buchhandlung.
- Ahrens, Eduard 1843. Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Th. 1. Formenlehre. Reval: Laakmann.
- ALFE 2 = Atlas Linguarum Fennicarum 2. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 2007.
- Alsupe, Aina 1982. Audēji Vidzemē 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā. Rīga: Zinātne.
- Alsupe, Aina 1986. Valodas liecības par aušanas darbarīkiem Vidzemē 19. un 20. gs. – Dialektālās leksikas jautājumi 1. Rīga: Zinātne, 127–186.
- Alvre, Paul 1975. Über eine Neubildung in den finnisch-ugrischen Sprachen (auf dem Hintergrunde der pronominalen Typologie). – Советское финно-угроведение XI/4, 235–241.
- Ambrasas 1987 = Амбразас, С. 1987. К реконструкции словообразовательной системы отглагольных существительных литовского языка. – Baltistica. Baltų kalbotyros žurnalas XXIII/2, 170–183.
- Ambrasas, Saulius 1993. Daiktavardžių darybos raida. Lietuvių kalbos veiksmažodiniai vediniai. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

- Ancītis, Krišjānis, Aleksandrs Jansons 1963. Vidzemes etniskās vēstures jautājumi. – Arheoloģija un etnogrāfija V. Rīgā: Vēstures institūts, 25–68.
- Ancītis, Krišjānis 1977. Aknīstes izloksne. Izloksnes statika un dinamika. Ievads, fonētika, morfoloģija. Rīga: Zinātne.
- Anohina, Nikončuk 1968 = Анохина, В. В., Н. В. Никончук 1968. Полесская терминология пчеловодства. – Лексика Полесья. Материалы для полесского диалектного словаря. Москва: Наука, 320–365.
- Ariste, Paul 1933. Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles. Tartu. (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XXIX.3.)
- Ariste, Paul 1939. Eesti-rootsi laensõnadest. Tartu. (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XLVI.3.)
- Ariste, Paul 1948. Vadja keele grammatika. Tartu: Teaduslik Kirjandus. (Nõukogude soome-ugri teadused 9.)
- Ariste, Paul 1962. Ühest keelekontakti juhust. – Keel ja Kirjandus 1962/9, 550–556.
- Ariste, Paul 1968. Welche Sprache spricht die ostseefinnische Bevölkerung in Vaipooli? – Fenno-Ugrica. Juhlakirja Lauri Postin kuusikymmenvuotispäiväksi 17.3.1968. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 12–19. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 145.)
- Ariste, Paul 1971. Die ältesten Substrate in den ostseefinnischen Sprachen. – Советское финно-угроведение VII/4, 251–258.
- Ariste, Paul 1972. *Rets.*: Arhiividest esiletoodud uurimusi läänemere ja balti keelesuhte kohta. Kalbininko Kazimiero Jauniaus rankraštinis palikimas. Parengē S. Skrodenis. Spec. redaktorius A. Lukošius. Vilnius 1972. – Keel ja Kirjandus 1972/10, 637–638.
- Ariste, Paul 1973. *Rets.*: Lingvistiline ülevaade läti kaladest. – Keel ja Kirjandus 1973/9, 572–573.
- Ariste, Paul 1978. Gibt es ein wotisches Sprachsubstrat im Ostlettischen? – Baltistica. Baltų kalbotyros žurnalas XIV/2, 120–122.
- Ariste, Paul 1980. Einige seltene Ethnonyme. – Linguistica XIII. Uurimusi üld- ja rakenduslingvistika alalt, 3–6. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 544.)
- Ariste, Paul 1981. Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega. Tallinn: Valgus.
- Ariste, Paul 2010. Sõnalaenu lõbu. Koost. P. Olesk. Tartu: Ilmamaa.
- Blokland, Rogier 2009. The Russian Loanwords in Literary Estonian. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 78.)
- Blokland, Rogier, Petar Kehayov 2010. Vene keele mõjust eesti keeles. Tagasi-vaateid ja perspektiive. – Keele rajad. Pühendusteos professor Helle Metslangi 60. sünnipäevaks. Paths of language. Festschrift for profesor Helle Metslang on

- the occasion of her 60th birthday. Tartu: Tartu Ülikool, 35–54. (Eesti ja soomeugri keeleteaduse ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 1–2.)
- Blumberga, Renāte 2011. Liivi kultuuri ja keele uurimine Eestis, Lätis ja Soomes. – Liivlased. Ajalugu, keel ja kultuur. Koost. ja toim. Renāte Blumberga, Tapio Mäkeläinen ja Karl Pajusalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 13–51.
- Boiko, Kersti 1990. Fizioģeogrāfiskie apelatīvi Ziemeļkurzemes lībiešu zvejniekiem vietvārdos. – Onomastica Lettica. Rīga: Zinātne, 52–85, 277–279.
- Boiko, Kersti 1993. Baltijas jūras somu ģeogrāfiskie apelatīvi un to relikti Latvijas vietvārdos. Disertācija doktora grāda iegūšanai. Rīga. [Kāsikiri.]
- Boiko, Kersti 1994. Latvian Placenames with *koŗb-*, *lān-*, *lagast-* and *pad-*. – Linguistica Uralica XXX/2, 81–90.
- Boiko, Kersti 2000. *Čakāt, čollāties, čompāties, čorka* – igauņu aizguvumi latviešu valodā? – Baltistica IX 2000. Starptautiskais baltistu kongress „Baltu valodas laikmetu griežos”. Rīga, 3.–6.10.2000. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 43–45.
- Breidaks, Antons 1975. Baltijas somu valodu dati baltu vokālisma vēsturei. – Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa, Humanitārās un sociālās zinātnes 4 (333), 90–100.
- Breidaks, Antons 1977. Über das ostseefinnische Sprachsubstrat in Ostlettland. – Baltistica. Baltų kalbotyros žurnalas XIII/1, 245–249.
- Breidaks 1983 = Брейдак, А. Б. 1983. Некоторые данные балтизмов финно-угорских языков для балтийского вокализма. – Baltistica. Baltų kalbotyros žurnalas XIX/1, 46–51.
- Breidaks, Antons 1999. Latviešu valodas dialektu un izlokšņu grupu cilme un teritoriālā izplatība. – Latvijas zemju robežas 1000 gados. Sastādījis Andris Caune. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 26–33.
- Būga, Kazimieras 1908. Aistiški studijai. Tyrinėjimai lygintinjo prūsų, latvjų ir lietuvjų kalbômoksljo srityję I. Peterburgas: Imperatoriškosjos Mokslų akademijos spaustuvė.
- Būga, Kazimieras 1958. Rinktiniai raštai I. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Būga, Kazimieras 1959. Rinktiniai raštai II. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Būga, Kazimieras 1961. Rinktiniai raštai III. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Bušmane, Brigita 1986. Ēdienu nominācija latviešu valodas izloksnēs. – Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa, Humanitārās un sociālās zinātnes 1986/8 (469), 70–81.

- Bušmane, Brigita 1989. *Nīcas izloksne*. Rīga: Zinātne.
- Bušmane, Brigita 2004. *Lejaskurzemes leksika tautasdziesmās un mūsdienu izloksnēs*. – *Mana novada valoda: Lejaskurzeme*. Liepāja: Liepājas Pedagoģijas akadēmija, 128–179.
- Bušs, Ojārs 1989. Kuršu valodas izpētes uzdevumi un perspektīvi. – *Baltistica*. Baltu kalbotyros žurnālas III/1. Priedas, 34–39.
- Bušs 1990 = Буш, Ояр 1990. Некоторые проблемы изучения куршской гидронимии (в свете балто-славянских языковых отношений). – *Acta Baltico-Slavica* XIX, 49–62.
- Bušs, Ojārs 1999. Keel muutub ka Lätimaal. – *Keel ja Kirjandus* 1999/8, 522–534.
- Bušs, Ojārs 2003a. *Hidronīma Venta toponīmiskais fons Somijā*. – *Personvārdi, vietvārdi un citi vārdi: izpētes pakāpieni*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 190–193.
- Bušs, Ojārs 2003b. Latvijas potamonīmi ar tautosillabiskajiem savienojumiem. Somugrismu problēma. – *Personvārdi, vietvārdi un citi vārdi: izpētes pakāpieni*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 182–189.
- Bušs, Ojārs, Vineta Ernstsone 2006. *Latviešu valodas slenga vārdnīca*. Norden AB.
- Butrimas, Adomas 1992. *Lietuvos istorija. Nuo seniausią laikų iki Vytauto Didžiojo mirties*. Vilnius: Vyturys.
- Carpelan, Christian 2004. *Esihistorian vuosiluvut, ajoitukset ja kronologia*. – *Ennen, muinoin. Miten menneisyyttämme tutkitaan. Toim. Riho Grünthal. 2. painos*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 18–27. (Tietolipas 180.)
- Chambers 2003 = *Dictionary of Etymology*. Editor Robert K. Barnhart. Chambers.
- Cimermanis 1970 = Цимерманис, С. 1970. Общие элементы орудий пресноводного рыболовства у латышей и западных финнов в Видземе и Латгале. – *Взаимосвязи балтов и прибалтийских финнов*. Рига: Зинатне, 39–85.
- Collinder, Björn 1977. *Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages. Second Revised Edition*. Hamburg: Helmut Buske Verlag.
- Cyganenko 1989 = Цыганенко, Галина Павловна 1989. *Этимологический словарь русского языка*. 2-е издание, переработанное и дополненное. Киев: Радянська школа.
- Černyh I–II = Черных, Павел Яковлевич. *Историко-этимологический словарь современного русского языка I–II*. 3-е издание, стереотипное. Москва: Русский язык 1999.
- Čihař 1960 = Чихарж, Вацлав 1960. Характерные черты средиземноморского субстрата. – *Сообщения чехословацких ориенталистов. Зарубежное востоковедение I*. Москва: Издательство восточной литературы, 107–118.

- Dahl I–IV = Даль, Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля I–IV. С.-Петербург–Москва: Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа 1880–1882.
- Danell, Gideon 1951. Estlandssvenskarnas folkliga kultur II. Ordbok över Nuckömlä. Lund: Carl Bloms Boktryckeri A–B.
- Dauzat, Albert 1938. Dictionnaire étymologique de la langue française. Paris: Librairie Larousse.
- Donner, Otto 1874–1888. Vergleichendes Wörterbuch der Finnisch-Ugrischen Sprachen I–III. Helsingfors: Frenckell; Leipzig: Brockhaus.
- Eckert 1981 = Экерт, Р. 1981. К названиям бортников в балтийских и славянских языках. – Балто-славянские исследования 1980. Москва: Наука, 107–112.
- Eckert, Rainer 1981a. Untersuchungen zur historischen Phraseologie und Lexikologie des Slawischen und Baltischen. (Systemfragmente aus der Terminologie der Waldimkerei.) Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR. (Linguistische Studien. Reihe A, Arbeitsberichte 81.)
- Eckert, Rainer 1985. Die historische Schichtung des Fachwortschatzes der Waldimkerei im Baltischen und Slavischen. – International Conference of Baltistics, October 9–12, 1985. Abstracts. Vilnius: Vilniaus valstybinis V. Kapsuko universitetas, 27–28.
- EE V, VII, VIII = Eesti Entsüklopeedia V, VII, VIII. Peatoim. R. Kleis. Tartu: Loodus 1935, 1936, 1937.
- EES = Eesti etimoloogiasõnaraamat. Koost. ja toim. Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Peatoimetaja Iris Metsmägi. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2012.
- EEW I–XII = Mägiste, Julius. Estnisches etymologisches Wörterbuch I–XII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft 2000.
- EH I–II = Endzelīns, Jānis, Edīte Hauzenberga, Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai I–II. Rīgā: Herausgegeben vom lettischen Kulturfonds / Grāmatu apgāds 1934–1946.
- ĒIV 1–3 = Kagaine, Elga, Silvija Raģe. Ērgemes izloksnes vārdnīca. Rīga: Zinātne 1977–1983.
- EKET = Raun, Alo. Eesti keele etimoloogiline teatmik. Rooma–Toronto: Maarjamaa 1982.
- EKG I = Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare. Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Trüki toimetanud Mati Erelt (peatoimetajana), Tiit Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut 1995.

- EKG II = Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare. Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Trükki toimetanud Mati Erelt (peatoimetajana), Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut 1993.
- EKK = Erelt, Mati, Tiiu Erelt, Kristiina Ross. Eesti keele käsiraamat. Kolmas, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2007.
- EKMS I–IV = Saareste, Andrus. Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV. Stockholm: Vaba Eesti 1958–1963.
- EKSS 1–6 = Eesti keele seletav sõnaraamat 1–6. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2009.
- EKÕS = Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat. Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne. Tallinnas: K.-Ü. „Rahvaülikooli” kirjastus 1918.
- EMS I– = Eesti murrete sõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Instituut 1994–.
- Endzelin, J[an] 1922. Lettische Grammatik. Riga: Kommissionsverlag A. Gulbis.
- Endzelin, J[an] 1924. Germanisch-baltische Miscellen. – Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, begr. von A. Kuhn 52. Gütersloh, 110–128.
- Endzelīns, Jānis 1931. Par Cēsu un Cesveines vārdu. – Filologu biedrības raksti XI. Rīgā: Latviešu Filologu biedrības izdevums, 198–200.
- Endzelin, J. 1933. Zur Herkunft der baltischen Lehnwörter des Finnischen. – Liber Semisaecularis Societatis Fenno-Ugricae. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 76–83. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia LXVII.)
- Endzelīns, J[ānis] 1936. Sīkumi CLXVIII. – Filologu biedrības raksti 16. Rīgā: Latviešu Filologu biedrības izdevums, 24.
- Endzelīns, Jānis 1940. *Rets.*: V. Kiparsky. Die Kurenfrage, Helsinki 1939. – Filologu biedrības raksti XX. Rīgā: Latviešu Filologu biedrības izdevums, 248–258.
- Endzelīns, Jānis 1943. Senprūšu valoda: ievads, gramatika un leksika. Rīgā: Universitātes apgāds.
- Endzelin, Jan 1944. Altpreuussische Grammatik. Riga: Latvju Grāmata.
- Endzelīns, Jānis 1948. Baltu valodu skaņas un formas. Rīgā: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Endzelīns, Jānis 1951. Latviešu valodas gramatika. Rīgā: Latvijas valsts izdevniecība.
- Endzelīns, Jānis 1956. Latvijas PSR vietvārdi I:1. Rīgā: Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas izdevniecība.
- Endzelīns Jānis 1970. Par latviešu un lībiešu savstarpējo ietekmi. – Baltistica. Baltu kalbotyros žurnalas VI/1, 7–10.

- Endzelīns, Jānis 1971. Comparative Phonology and Morphology of the Baltic Languages. The Hague, Paris: Mouton.
- Endzelīns, Jānis 1974. Darbu izlase II. Rīga: Zinātne.
- Endzelīns, Jānis 1982. Darbu izlase IV/2. Rīga: Zinātne.
- Erelt, Mati, Matti Punttila 1999. Suomalais-ugrilaisten kielten reduplikaatiosta. – Lähivertailuja 10. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Tampereella 14. toukokuuta 1998. Toim. Lembit Vaba, Heikki Hurta. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos. Tampere: Tampereen yliopisto, 3–12. (Folia Fennistica & Linguistica 23.)
- Erelt, Tiiu 1982. Eesti oskuskeel. Käsiraamat. Tallinn: Valgus.
- ERL I–IV = Eesti rahvalaulud I–IV. Antoloogia. Toim. Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Raamat 1969–1974.
- Ernits 1976 = Эрнитс, Энн 1976. Пермские этимологии. – Советское финно-угроведение XII/3, 197–203.
- Ernits, Enn 2004. Vene päritolu slängisõnad vajaksid põhjalikumat uurimist. – Keel ja Kirjandus 2004/4, 311–313.
- ĖSBM = Этымалагічны слоўнік беларускай мовы 3. Мінск: Навука і тэхніка 1985.
- ESS = Eesti slängi sõnaraamat. Koost. Kätlin Vainola ja Lemmit Kaplinski. Tallinn: Aule Kirjastus 2003.
- ĖSSJa 1– = Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. 1–. Отв. ред. О. Н. Трубачев. Москва: Наука 1974–.
- Etnogrāfija 1969 = Latviešu etnogrāfija. Rīgā: Zinātne.
- EV I–III = Eesti vanasõnad I–III. Toim. A. Krikmann, I. Sarv. Koost. A. Hussar jt. Tallinn: Eesti Raamat 1980–1985.
- EWS = Eesti-Wene sõnaraamat. Wiedemanni järele seadnud M. Salem. Täiendanud ja läbi waadanud J. Kunder ja T. Kuusik. Tallinnas: Th. Jakobsoni kirjastus 1890.
- EÕS I–III = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat I–III. Tartus: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus 1925–1937.
- FBR I–XX = Filologu biedrības raksti I–XX. Rīgā Latviešu Filologu biedrības izdevums. 1921–1940.
- Fromm, Hans 1977. Vanhimpien germaanisten lainojen ikäämisestä suomen kielessä. – Virittäjä 1977/2, 137–156.
- Gauthiot, Rob. 1903. Finnois: seiväs. – Finnisch-Ugrische Forschungen III, 97–99.
- Georgiev 1958 = Георгиев, Владимир Иванов 1958. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. (Родственные отношения индоевропейских языков.) Москва: Издательство иностранной литературы

- Gerullis, Georg 1922. Die altpreußischen Ortsnamen. Berlin–Leipzig: Vereinigung wissenschaftlicher Verleger.
- Grönholm, Maija 1988. Ruotsalaiset lainasanat Turun murteessa. Åbo: Åbo Akademi förlag.
- Grünthal, Wilhelm 1910. Aruanne murde uurimiste üle Saaremaal. – Eesti Kirjandus 1910/7, 277–288.
- Gutsclaff, Johannes 1648. Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Dorpati Livonorum: Excudebat Johannes Vogel / Acad. Typogr.
- Göseken, Heinrich 1660. Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache. Reval: Gedruckt und verlegt von Adolph Simon / Gymnasij Buchdr.
- Haarmann, Harald 1983. Zur Problematik lexikalischer Entlehnungen im Bereich der Körperteilbezeichnungen. – Finnisch-Ugrische Forschungen XLV/1–3. Helsinki, 127–151.
- Hahmo, Sirkka-Liisa 1985. Zweisilbige ostseefinnische Nominalstämme auf *-e* im Lichte der Lehnwörter. – Congressus Sextus Internationalis Fenno-ugristarum I. Syktyvkar, 45.
- Hahmo, Sirkka-Liisa 1986. Zweisilbige ostseefinnische Nominalstämme auf *-e* im Lichte der Lehnwörter. – Советское финно-угроведение XXII/3, 161–176.
- Hahmo, Sirkka-Liisa 1994. Grundlexem oder Ableitung? Die finnischen Nomina der Typen *kämmen* und *pähkinä* und ihre Geschichte. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Hakulinen, Lauri 1968. Suomen kielen rakenne ja kehitys. Kolmas, korjattu ja lisätty painos. Helsingissä: Otava.
- Hakulinen, Lauri 1979. Suomen kielen rakenne ja kehitys. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Helsingissä: Otava.
- Hamp, Eric P. 1970. Productive Suffix Ablaut in Baltic. – Baltistica. Baltų kalbotyros žurnalas VI/1, 27–32.
- Hasselblatt, Cornelius 2002. *Rets.*: Liukkonen, Kari: Baltisches im Finnischen. (MSFOu 235.) Helsinki 1999. 178 S. – Finnisch-Ugrische Mitteilungen 24/25, 209–212.
- Hellat, Peeter 1891 = Terwise õpetus. Wälja annud Dr. P. Hellat. Esimene anne. Peeterburis 1891: Trükitud A. Franzscheli juures.
- Hellat, Peeter 1913. Tervise-õpetus. 2. täiend. tr. Peterburi: Ühiselu.
- Helle, Anton Thor 1732. Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache, in welcher mitgetheilet werden I. Eine Grammatica, II. Ein Vocabularium, III. Proverbia, IV. Ænigmata, V. Colloquia. Halle: Gedruckt bey Stephan Orban.

- Hiemäe, Mall 1991. Kui selili sitika jalgade peale aitad ... – Eesti Loodus 1991/7, 421–425.
- Hinderling, Robert 1979. Rückläufiges estnisches Wörterbuch. Eesti keele pöörd-sõnaraamat. Bayreuth: Sprach-und Literaturwissenschaftliche Fakultät, Universität Bayreuth. (Bayreuther Beiträge zur Sprachwissenschaft 2.)
- Hindrey, Karl August 1935. Meie metsloomad. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts. (Elav Teadus 42.)
- Hirša, Dzintra 1986. Paaugstināta un nelīdzena reljefa fiziogēogrāfiskie termini Sarkanmuižas vietvārdos. – Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa, Humanitārās un sociālās zinātnes 8 (469), 82–98.
- Hofstra, Tette 1985. Ostseefinnisch und Germanisch. Frühe Lehnbeziehungen im nördlichen Ostseeraum im Lichte der Forschung seit 1961. Groningen: Drukkerij Van Denderen B.V.
- Hornung, Johann 1693. Grammatica Esthonica, brevi, *Perspicuū* tamen methodo ad Dialectum Revaliensem. Riga: Literis Joh. Georg Wilck.
- Hupel, August Wilhelm 1780. Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Herausgegeben von August Wilhelm Hupel. Riga und Leipzig: J. F. Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm 1818. Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
- Hurt, Jakob 1904. Setukeste laulud. Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud, ühes Rāpinā ja Vastseliina lauludega, välja annud Dr. Jakob Hurt. Ezimene köide. Helsingis: Soome Kirjanduse Seltsi kulu ja kirjadega.
- Hurt, Jakob 1989. Mida rahvamälestustest pidada. Artiklite kogumik. Koost. Ü. Tedre. Tallinn: Eesti Raamat.
- Häkkinen, Kaisa 1983. Suomen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tutkimisesta. Suomalais-ugrilaisten kielten etymologisen tutkimuksen perusteita ja metodiikkaa. Turku: [Turun yliopisto]. (Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 17.)
- Häkkinen, Kaisa 1985. Suomen kielen sanaston historiallista taustaa. Åbo: Finska institutionen vid Åbo Akademi. (Fennistica 7.)
- Häkkinen, Kaisa 1996. Suomalaisten esihistoria kielitieteen valossa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. (Tietolipas147.)
- Häkkinen, Kaisa, Terttu Lempäinen 1996. Die ältesten Getreidepflanzen der Finnen und ihre Namen. – Finnisch-Ugrische Forschungen 53, 115–182.

- IEW I–II = Pokorny, Julius. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch I–II. Bern: A. Francke AG Verlag 1949–1959.
- Iivonen, Antti 1981. /h/:n aseman dynaamisuudesta suomen fonologisessa järjestelmässä. – *Virittäjä* 1981/2, 125–136.
- IKM = Inkeröismurteiden käänteissanasto. R. E. Nirvin Inkeröismurteiden sanakirjan aineistosta toimittanut R. Jussila. Helsinki 1986: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVIII/2.)
- Illič-Svitōč 1971 = Иллич-Свитыч, Владислав Маркович. Опыт сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский). Введение. Сравнительный словарь (*b–Ķ*). Москва: Наука.
- Illič-Svitōč 1976 = Иллич-Свитыч, Владислав Маркович. Опыт сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский). Сравнительный словарь (*l–ĵ*). Указатель. Москва: Наука.
- IMS = Pall, Valdek. Idamurde sõnastik. Tallinn: Eesti Keele Instituut 1994.
- Indāne, Irma 1986. Dignājas izloksne. Rīga: Zinātne.
- Itkonen, Erkki 1966. Kieli ja sen tutkimus. Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Itkonen, Erkki 1977. Die Umwandlung einiger *a*- und *ä*-Stämme zu *e*-Stämmen im Urfinnischen. – *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 75, 5–12.
- Itkonen, Terho 1962. *Keidas*: erään maastotermin vaiheita. Helsinki: Sanakirjasäätiö.
- Itkonen, Terho 1983. Välikatsaus suomen kielen juuriin. – *Virittäjä* 1983/2, 190–229; 1983/3, 349–386.
- Itkonen, Terho 1987. Erään vokaalivyyhden selvittelyä. Pitkän vokaalin lyhenemistä tai lyhyen pitenemistä *h*-loppuisessa ensi tavussa? – *Virittäjä* 1987/2, 164–208.
- Itkonen, Toivo Immanuel 1916–1920. Lappalais-suomalaisia sanavertailuja. Helsinki, 1–145. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja XXXII/3.)
- Ivanov 2003 = Иванов, Вячеслав Всеволодович 2003. Полногласие. Неполногласие. – *Русский язык*. Москва: Большая Российская Энциклопедия, 352–353, 264–265.
- Jaanits, Lembit 1973. Soome-ugrilaste hargnemisest arheoloogia andmeil. – *Keel ja Kirjandus* 1973/12, 711–724.
- Jaanits, Lembit, Silvia Laul, Vello Lõugas, Evald Tõnisson 1982. Eesti esiajalugu. Tallinn: Eesti Raamat.
- Jaunius, Kazimieras 1972. Kalbininko Kazimiero Jauniaus rankraštinis palikimas. Katalogas ir publikacijos. Рукописное наследие языковеда Казимераса

- Яунюса. Каталог и публикации. Parengė S. Skrodenis. Spec. redaktorius A. Lukošius. Vilnius: Lietuvos TSR valstybinė respublikinė biblioteka.
- Johansen, Paul 1933. Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Mit vollständigem Facsimile, 2 Abbildungen, 2 Siegeltafeln, 5 Karten im Text und 5 im Anhang. Reval: Wassermann, Kopenhagen: H. Hagerup.
- Joki, Aulis J. 1973. Uralier und Indogermanen. Die älteren Berührungen zwischen den uralischen und indogermanischen Sprachen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 151.)
- Jordan, Sabine 1995. Niederdeutsches im Lettischen. Untersuchung zu den mittelniederdeutschen Lehnwörtern im Lettischen. Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte.
- Juhkam, Evi, Aldi Sepp 2000. Läänemurde tekstid. Tallinn: Eesti Keele Instituut. (Eesti murded VIII.)
- Junttila, Santeri 2005. Thomsenista Kalimaan. Vanhimpien itämerensuomalais-balttilaisten kielikontaktien tutkimushistoria vuoteen 1936. Pro gradu -tutkielma Helsingin yliopiston suomalais-ugrilaiselle laitokselle. Helsingin yliopiston humanistisen tiedekunnan kirjasto. <https://urn.fi/URN:NBN:fi-fe20071167>.
- Junttila, Santeri 2009. Kantasuomalais-balttilaisten kontaktien tutkimuksen alkuvaiheita. – Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 92. Helsinki, 57–78.
- Jurkatam, Johan 1904. Wene-Eesti sõnaraamat. Русско-эстонский словарь. Toim. J. Jurkatam. Jurjev (Tartu): K. A. Raag.
- Jussila, Raimo 2009. Kalevalan sanakirja. Helsingissä: Otava.
- Jõgever, Jaan 1912. Vilhelm Thomsen. – Eesti Kirjandus. Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne. Seitsmes aastakäik, 1–4.
- Kaalep, Heiki-Jaan, Kadri Muischnek 2002. Eesti kirjakeele sagedussõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kabelka, Jonas 1982. Baltų filologijos įvadas. Vilnius: Mokslas.
- Kagaine, Elga 2004. Lokālie somugrismi latviešu valodas Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs. Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts.
- Kagaine, Elga, Agris Timuška 1999. *Rets.*: Latviešu valodas dialektu atlants. Lek-sika. B. Bušmane, B. Laumane, A. Stafecka u. c. Darba zin. vad. B. Laumane. Rīga: Zinātne 1999. – *Linguistica Uralica* XXXV/4, 303–307.
- Kalda, Maie 1996. Makaroonilisi ühe- ja kahekõnesid Eesti kultuuriruumis. – *Looming* 1996/2, 258–270.
- Kalima, Jalo 1930. Parista suomen *s*-alkuisesta sanasta. – *Virittäjä* 1930/3, 346–348.
- Kalima, Jalo 1933. Fi. *samm*as 'grenzstein'. – *Finnisch-Ugrische Forschungen* XXI, 128–137.

- Kalima, Jalo 1936. Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 202.)
- Kalima, Jalo 1941. Balticofennica. – Virittäjä 1941/2, 206–211.
- Kalima, Jalo 1946. Arveluja *seikka* sanan alkuperästä. – Virittäjä 1946/2, 129–133.
- Kallas, Oskar 1894. Lutsi maarahvas. Helsingi: Soome Kirjanduse Selts.
- Kallasmaa, Marja 1978. Über die Beziehungen zwischen Ortsnamen und Appellativen. – Советское финно-угроведение XIV/4, 250–257.
- Kallasmaa, Marja 1996. Saaremaa kohanimed I. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Kallasmaa, Marja 2003. Läänemurde loodus- ja viljelusnimed. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kallio, Petri 1998. Vanhojen balttilaisten lainasanojen ajoittamisesta. – Oekeeta asijoo. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen sexagenarii 16.V.1998, 209–217. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 228.)
- Kallio, Petri 2000. Posti's Superstrate Theory at the Threshold of a New Millennium. – Facing Finnic: Some Challenges to Historical and Contact Linguistics. Toim. J. Laakso. Helsinki, 80–99. (Castrenianumin toimitteita 59.)
- Kallio, Petri 2007. Kantasuomen konsonattihistoriaa. – Sámit, sánit, sátnehámit. Riepmočála Pekka Sammallahtii miessemánu 21. beaivve 2007. Doaimmahan J. Ylikoski, A. Aikio, 229–249. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 253.)
- Kangro, Bernard 1964. Tükike tõelisust. – Minu noorusmaa. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 69–78.
- Kaplinski, Jaan 1985. Stiihiline keelekorraldus argoos ja ühiskeeles. – Keel ja Kirjandus 1985/1, 74–176.
- Karaliūnas, Simas 2003. *Aesti ja Eesti*. – Keel ja Kirjandus 2003/6, 401–416.
- Karsten, Torsten Evert 1943. Finnar och germaner. Folk- och kulturberöringar från tre årtusenden. Helsingfors. (Folkmålsstudier IX–X.)
- Karulis, Konstantīns 1986. *Rets.*: Baltu saknes un mūsdienu valoda: Baltu valodas senāk un tagad, Rīga 1985. – Karogs 1986/11, 180–181.
- Kasik, Reet 1979. Eesti keele tuletusõpetus I. Substantiivituletus. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, Eesti keele kateeder.
- Kask, Arnold 1967. Eesti keele ajalooline grammatika I. Häälikulugu. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, Eesti keele kateeder.
- Kask, Arnold 1970. Eesti kirjakeele ajaloost I. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, Eesti keele kateeder.
- Kask, Arnold 1976. Eesti Kirjameeste Seltsi keelelisest tegevusest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 21 1975. Tallinn: Eesti Raamat, 5–22.

- Kask, Arnold 1984. Eesti murded ja kirjakeel. Tallinn: Valgus. (Emakeele Seltsi toimetised 16.)
- Kazlauskas, Jonas 1966. Lietuvių kalbos imperatyvo morfemos *-k(i)* kilmė. – *Baltistica*. Baltų kalbotyros žurnalas II/1, 69–72.
- Kazlauskas, Jonas 1968. *Rets.*: Chr. Stang. Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen. Oslo, 1966. – *Baltistica*. Baltų kalbotyros žurnalas IV/1, 125–135.
- Kazlauskas, Jonas 1968a. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. Vilnius: Mintis.
- Katz, Hartmut 1990. Bume und Korpsion. Zur Behandlung konsonantischer Anlautkluster in den urgermanischen Lehnwörtern des Ostseefinnischen. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft, Univ. (Innsbrucker Studien zur Ural-Altaiistik 3.)
- Katus, Kalev 1991. Mitmerahvuseline Eesti. Tallinn: [Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus]. (Rahvastiku-uuringud. Seeria B nr. 16.)
- Keem, Hella 1997. Võru keel. Tallinn: Eesti TA Emakeele Selts.
- Keem, Hella 1998. Johannes Gutsloffi grammatika eesti keel ja Urvaste murrak. – Johannes Gutsloff. *Observationes grammaticae circa linguam esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlkinud ja väljaande koostanud Marju Lepajõe. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 317–332. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.)
- Keem, Hella, Inge Käsi 2002. Võru murde tekstid. Tallinn: [Eesti Keele Sihtasutus]. (Eesti murded VI.)
- Keemia sõnastik = Keemia sõnastik. Tallinnas: Petrogradi Eesti Üliõpilaste Selts 1914.
- КÈСК = Лыткин, В. И., Е. С. Гуляев. Краткий этимологический словарь коми языка. Москва: Наука 1970.
- Kettunen, Lauri 1913. Lautgeschichtliche Untersuchung über den kodaferschen Dialekt. Helsinki: Société Finno-Ougrienne. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia XXXIII.)
- Kettunen, Lauri 1914. Lautgeschichtliche Darstellung über den Vokalismus des kodaferschen Dialekts mit Berücksichtigung anderer estnischen Mundarten. Helsinki: Société Finno-Ougrienne. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia XXXIV.)
- Kettunen, Lauri 1924. *Rets.*: Esimene väitekiri eesti keele alalt Tartu ülikoolis. Saareste, A. Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes. (ACUT(D), VII.) Tartu, 1924. – Eesti Keel 1924/5–6, 117–132.
- Kettunen, Lauri 1955. Etymologische Untersuchungen über estnische Ortsnamen. Helsinki: Finnische Literaturgesellschaft. (Suomalaisen Tiedeakademian toimituksia. Sarja B, 90/1.)

- Kettunen, Lauri 1962. Eestin kielen äännehistoria. Kolmas painos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 156.)
- Kettunen, Lauri 1986. Vatjan kielen Mahun murteen sanasto. Helsinki. (Castrenianumin toimitteita 27.)
- Kilian, Lothar 1986. Zur Frage eines westfinnischen Substrats in Litauen aus der Sicht von Archäologie und Hydronymie. – Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa 35:4. Marburg, Lahn, 481–502.
- Kiparsky, Valentin 1936. Fremdes im Baltendeutsch. Helsinki: Société Néophilologique. (Mémoires de la Société Néo-philologique de Helsingfors XI.)
- Kiparsky, Valentin 1968. *Rets.*: Ajatuksia balttilais-suomalaisista kielikosketuksista. Chr. S. Stang. Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen. J. Kazlauskas. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. – Virittäjä 1968/3, 311–313.
- Kiviniemi, Eero. Nimistö Suomen esihistorian tutkimuksen aineistona. – Suomen väestön esihistorialliset juuret. Tvärminnen symposiumi 17.–19.1.1980. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica, 327–346. (Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 131.)
- KKS I–VI = Karjalan kielen sanakirja I–VI. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura 1968–2005. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVI.)
- Kleis, Richard jt. 2002. Ladina-eesti sõnaraamat. Teine, täiendatud ja parandatud väljaanne. Tallinn: Valgus.
- Kluge, Friedrich 1989. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 22. Auflage unter Mithilfe von Max Bürgisser und Bernd Gregor völlig neu bearbeitet von Elmar Seebold. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Knüpfper, Anton 1816. Eilster Beitrag von ehstnischen Wörtern und Redensarten, zu Hupel's ehstnischem Wörterbuche. – Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache II/5. Herausgegeben von Joh. Heinr. Rosenplänter. Pernau, 89–151.
- Knüpfper, Anton 1817. Wörter und Redensarten, die in Hupels Wörterbuche nicht stehen. Funfzehnter Beitrag. – Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache III/9. Herausgegeben von Joh. Heinr. Rosenplänter. Pernau, 33–141.
- Koivulehto, Jorma 1971. Germanisch-finnische Lehnbeziehungen I: finn. Vordervokal für germ. Hintervokal. – Neuphilologische Mitteilungen LXXII/4, 577–607.
- Koivulehto, Jorma 1976. Vanhimmista germaanisista lainakosketuksista ja niiden ikäämisestä II. – Virittäjä 1976/2, 247–290.
- Koivulehto, Jorma 1977. Germanisch-finnische Lehnbeziehungen: drei Wörter mit fi. -aav- ~ urgerm. -aww- > urn. -aggw-. – Finnisch-Ugrische Forschungen 42, 132–147.

- Koivulehto, Jorma 1979. Baltisches und Germanisches im Finnischen: die finn. Stämme auf *-rte* und die finn. Sequenz *VrtV*. – *Explanations et tractationes Fenno-Ugricae in honorem H. Fromm: sexagenarii A. D. VII Kal. Jun. Anno MCMLXXIX oblatas*. München, 129–164. (Münchener Universitäts-Schriften. Philosophische Fakultät. Finnisch-Ugrische Bibliothek, Band 3.)
- Koivulehto, Jorma 1979a. Lainoja ja lainakerrostumia. – *Virittäjä* 1979/4, 267–301.
- Koivulehto, Jorma 1981. Zur Erforschung der germanisch-finnischen Lehnbeziehungen. – *Советское финно-угроведение* XVII/3, 161–175.
- Koivulehto, Jorma 1982. *Asia* ja *rasia*. – *Virittäjä* 1982/3, 257–276.
- Koivulehto, Jorma 1983. Suomalaisten maahanmuutto indoeurooppalaisten lainasanojen valossa. – *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 78, 107–132.
- Koivulehto, Jorma 1984. Itämerensuomalais-germaaniset kosketukset. – *Suomen väestön esihistorialliset juuret. Tvärminnen symposiumi 17.–19.1.1980*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica, 191–205. (Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 131.)
- Koivulehto, Jorma 1990. Zu den ältesten Kontakten zwischen Ostseefinnisch und Balto-Slawisch. Kommentar zum Vortrag von Tiit-Rein Viitso. – *Itämerensuomalaiset kielikontaktit. Itämerensuomalainen symposiumi 7. kansainvälisessä fenno-ugristikongressissa Debrecenissä 27.8.–1.9.1990*. Helsinki 1990, 148–153. (Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 61.)
- Koivulehto, Jorma 1992. Direkte Kontakte des Lappischen mit dem Baltischen. – *Festschrift für K. Rédei zum 60. Geburtstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára*. Wien–Budapest, 299–304. (Studia Uralica 6.)
- Koivulehto, Jorma 1993. *Suomi*. – *Virittäjä* 1993/3, 400–408.
- Koivulehto, Jorma 1994. Kuuluvatko *lanko* ja *lanka* yhteen? Zur Etymologie von fi. *lanko* 'Verwandter, Schwager' und germ. **ga-langa-* 'verwandt'. – *Virittäjä* 1994/1, 3–24.
- Koivulehto, Jorma 1995. Zu den ältesten baltischen und slawischen Lehnwörtern im Ostseefinnisch-Lappischen. – *The First Conference on Baltic Studies in Europe. Linguistics. University of Latvia, Latvian Academy of Sciences. Riga, June 16–18, 1995*. Riga. [Tischvorlage.]
- Koivulehto, Jorma 1998. *Kiire* 'päälaki' ja muuta etymologista rajankäyntiä. – *Oekeeta asijoo. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen sexagenarii 16.V.1998*. Helsinki 1998, 235–246. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 228.)
- Kont, Ilse 1957. Eesti nominaalsufiksi *-sk* päritolust ja semantikast. – *Emakeele Seltsi aastaraamat III 1957*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 104–115.

- Kont, Ilse 1959. Eesti *rd*-liitelistest substantiividest ja nende vahekorrast *rda*-liste verbidega. – Emakeele Seltsi aastaraamat IV 1958. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 91–100.
- Kont, Ilse 1974. Sufiks *-nik* eesti keeles. – Centum. Johannes Voldemar Veski 100. sünniaastapäeva tähistades. Tallinn: Valgus, 147–156. (Emakeele Seltsi toimetised 9.)
- Koponen, Eino 1993. Viron murreosanaston etelävirolainen komponentti. Sanaston alkuperän tarkastelua ja itämerensuomalaista sananmuodustusoppia. Lisensiaatin tutkimus. Helsingin yliopisto. Itämerensuomalaiset kielet. [Käsikiri.]
- Koponen, Eino 1998. Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaista etymologiaa. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 230.)
- Koski, Mauno 1986. Zur morphologischen Restrukturierung und zu semantisch-morphologischen Interdependenzen im ostseefinnischen Wortschatz. – Советское финно-угроведение XXII/3, 177–186.
- Krahe, Hans 1949. Alteuropäische Flußnamen. – Beiträge zur Namenforschung I:1, 24–51.
- Krahe, Hans 1963. Die Struktur der alteuropäischen Hydronymie. Wiesbaden: Verlag der Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz. (Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse 1962/5.)
- Krahe, Hans 1964. Unsere ältesten Flußnamen. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Krautmane, L. 1936. Popes pagasta izloksne. – Filologu biedrības raksti XVI. Rīgā: Latviešu Filologu biedrības izdevums, 108–129.
- Kriiska, Aivar, Andres Tvaari 2002. Eesti muinasaeg. Tallinn: Avita.
- Kujola, Juho 1944. Lyydiläismurteiden sanakirja. Ainekset keränneet K. Donner, J. Kalima, L. Kettunen, J. Kujola, H. Ojansuu, E. Pakarinen, Y. H. Toivonen ja E. A. Tunkelo. Toimittanut ja julkaissut J. Kujola. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae IX.)
- Kulonen, Ulla-Maija 1988. *Rets.*: Uralilaiset etymologiat tulevat. Rédei, K. Uralisches etymologisches Wörterbuch. Lief. 1–3, Lief. 4. Budapest, 1986–1987. – Virittäjä 1988/2, 283–292.
- Kulonen, Ulla-Maija 2000. *Rets.*: Balttilaisia lisiä suomen lainasanastossa: K. Liukkonen, Baltisches im Finnischen, Helsinki 1999. – Sananjalka 42. Suomen Kielen Seuran vuosikirja. Turku, 246–252.
- Kulturhistoriskt lexikon 1–22 = Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid: från vikingatid till reformationstid 1–22. Malmö: Allhem 1956–1978.
- Kumari, Erich 1964. Fauna rikastamine ja fauna rikkumine I. – Eesti Loodus 1964/5, 266–274.

- Kunstmann, Heinrich 1985. Wie die Slovène an den Ilmensee kamen. – Die Welt der Slawen. Internationale Halbjahresschrift für Slavistik XXX/ 2. München: Verlag Otto Sagner, 387–401.
- Köpp, Johan 1953. Mälestuste radadel I. Kool ja kodu. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Laakmann, Karl Heinrich 1939. Pärnu linna ümbruse kalapüügikohad. – Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XIV. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 112–119.
- Laanest, Arvo 1975. Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Tallinn: Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Laanest, Arvo 1982. Einführung in die ostseefinnischen Sprachen. Autorisierte Übertragung aus dem Estnischen von Hans-Hermann Bartens. Hamburg: Helmut Buske Verlag.
- Lanzweert, René 1984. Die Rekonstruktion des baltischen Grundwortschatzes. Frankfurt am Main, Bern, New York. (Europäische Hochschulschriften: Reihe XVI, Slawische Sprachen und Literaturen Bd. 30.)
- Larsson, Lars-Gunnar 1981. Three Baltic Loanwords in Fennic. On dating pre-literary linguistic material. – Acta Universitatis Upsaliensis. Acta Societatis Linguisticae Upsaliensis. Nova Series 3:2. Uppsala: Almqvist & Wiksell International, 17–55.
- Lattik, Jaan 1946. Räägi mulle üks jutt. Jutustused noortele ja vanadele. Stockholm. (Välis-Eesti kirjastustoimkonna väljaanne 8.)
- Laul, Silvia, Evald Tõnisson 1991. Muistsete sirpide ja vikatite kujunemisloost Eestis. – Muinasaja teadus I. Arheoloogiline kogumik. Toim. L. Jaanits ja V. Lang. Tallinn: Agu, 75–91.
- Laumane, Benita 1973. Zivju nosaukumi latviešu valodā. Rīga: Zinātne.
- Laumane, Benita 1987. Lejaskurzemes fiziogēogrāfiskie apelatīvi (kuršu-prūšu paralēles). – Onomastikas apcerējumi. Rīga: Zinātne, 170–214.
- Laumane, Benita 1996. Zeme, jūra, zvejasvietas. Zvejniecības leksika Latvijas piekrastē. Rīga: Zinātne.
- Laumane, Benita 2004a. Lejaskurzemes izlokšņu īpatnības J. Langija vārdnīcā (1685). – Mana novada valoda: Lejaskurzeme. Liepāja: Liepājas Pedagoģijas akadēmija, 5–20.
- Laumane, Benita 2004b. Reljefa apzīmējumi Lejaskurzēmē. – Mana novada valoda: Lejaskurzeme. Liepāja: Liepājas Pedagoģijas akadēmija, 229–261.
- Laučiūtē 1982 = Лаучюте, Юрате Алоизовна. Словарь балтизмов в славянских языках. Ленинград: Наука.
- Laučiūtē, Jūratē Sofija 2009. Tacito venetai = vakaru baltai? – Baltistica. Baltų kalbotyros žurnalas XLIV/1, 135–147.

- LDA = Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika. B. Bušmane, B. Laumane, A. Sta-
fecka u.c. Darba zin. vad. B. Laumane. Rīga: Zinātne 1999.
- LE VI = Loomade elu VI. Linnud. Toim. Ruth Ling. Tallinn: Valgus 1980.
- Lehtinen, Tapani 2007. Kielen vuosituhanne. Suomen kielen kehitys kantaurlista
varhaissuomeen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. (Tietolipas 215.)
- Leikuma, Lidija 2003. Latgalīšu volūda 1. Intensīvā mācību kursa materiāli. Sankt-
pēterburgas Valsts universitāte.
- LES = Aben, Karl 1966. Eesti-lāti sõnaraamat. Tallinn: Valgus.
- Leskien, August 1891. Bildung der Nomina im Litauischen. Leipzig: S. Hirzel.
(Abhandlungen der Philologisch-Historischen Klasse der Königlich Säch-
sischen Gesellschaft der Wissenschaften 12.)
- LEV I–II = Karulis, Konstantīns 1992. Latviešu etimoloģijas vārdnīca I–II. Rīga:
Avots.
- LEVM I–II = Valdes, A., J. V. Veski. Ladina-eesti-vene meditsiinisõnaraamat I–II.
Teadustoim. P. Alvre, V. Sillastu. Tallinn: Valgus 1982–1983.
- LEW I–II = Fraenkel, Ernst. Litauisches etymologisches Wörterbuch I–II. Heidel-
berg: Carl Winter, Universitätsverlag, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
1962–1965.
- Liin, H[elga] 1968. Alamsaksa laensõnad 16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles. Väite-
kiri filoloogiakandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu: Tartu Riiklik
Ülikool. [Käsikiri.]
- Liiv, Juhan 1919. Juhan Liivi luuletused. Kolmas, täiendatud ja parandatud trükk.
[Eessõna Fr. Tuglas.] Tartus: Noor-Eesti Kirjastus.
- Liiv, Juhan 1926. Juhan Liivi luuletused. Neljas, täiendatud trükk. [Eessõna Fr. Tug-
las.] Tartus: Noor-Eesti Kirjastus.
- Liiv, Juhan 1954. Teosed. Proosa. Luule. [Koost. A. Vinkel.] Tallinn: Eesti Riiklik
Kirjastus.
- Liiv, Juhan 1956. Teosed. Proosa. Luule. [Koost. ja eessõna A. Vinkel.] Tallinn: Eesti
Riiklik Kirjastus.
- Liiv, Juhan 1964. Rukkivihud rehe all. Valimik luuletusi. Koost. Paul Rummo. Tal-
linn: Eesti Riiklik Kirjastus 1964.
- Liiv, Juhan 1969. Luuletused. [Koost. A. Sang.] Tallinn: Eesti Raamat.
- Liiv, Juhan 1989. Sinuga ja sinuta. Koost. A. Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat.
- Liiv, Juhan 2010. Oh, elul ikka tera on. Mõttesalmid. „Killud”. Koost. Jüri Talvet.
Tallinn: Tänapäev.
- Linnus, Ferdinand 1939. Eesti vanem mesindus I. Metsamesindus. Tartu: Eesti Rahva
Muuseum. (Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XII–XIII.)

- Liukkonen, Kari 1973. Lisiä balttilais-suomalaisten lainasanasuhteiden tutkimukseen. – Virittäjä 1973/1, 17–32.
- Liukkonen 1987 = Лиукконен, Кари 1987. Восточнославянские отглагольные существительные на -м-. Существительные на *-мъ / *-ма / *-мо. Хельсинки: University of Helsinki, Department of Slavonic Languages. (Slavica Helsingiensia 5.)
- Liukkonen, Kari 1999. Baltisches im Finnischen. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 235.)
- LKA = Lietuvių kalbos atlasas I. Leksika. Vilnius: Moksas 1977.
- LKV IX = Latviešu konversācijas vārdnīca IX. Rīgā: A. Gulbja apgādībā 1933, 17848–17851: *krams*.
- LKV X = Latviešu konversācijas vārdnīca X. Rīgā: A. Gulbja apgādībā 1933–1934, 19077–19078: *kuršu valoda*.
- LKV XII = Latviešu konversācijas vārdnīca XII. Rīgā: A. Gulbja apgādībā 1935, 23313–23325: *lībju valoda*.
- LKV XIV = Latviešu konversācijas vārdnīca XIV. Rīgā: A. Gulbja apgādībā 1936, 28450: *narts*.
- LLVV 1–8 = Latviešu literārās valodas vārdnīca 1–8. Rīga: Zinātne 1972–1996.
- Lonn, Varje, Ellen Niit 2002. Saarte murde tekstid. Tallinn: Eesti Keele Instituut. (Eesti murded VII.)
- Loorits, Oskar 1929. Mõningad lāti laensõnad eestis. – Eesti Keel 1929/7–8, 168–189.
- Loorits, Oskar 1939. Kõpu murde häälikutelugu. Tartu: K. Mattiesen.
- Loorits, Oskar 1941. Endis-Eesti elu-olu II. Lagemispalu metsaelust ja jahindusest. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Loorits, Oskar 2001. Endis-Eesti elu-olu IV. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 18.)
- Luts, Arved 1969. Endisaegne kalapüük meie sisevetel. – Eesti Loodus 1969/6, 357–362.
- LVPV = Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca. Rīga: Avots 1981.
- LVSV = Grīnberga, E. u.c. Latviešu valodas sinonīmu vārdnīca. 3. papildinātais un pārstrādātais izdevums. [Rīga:] Avots 1998.
- LVV I/1 = Endzelīns, Jānis. Latvijas PSR vietvārdi I/1. Rīgā: Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas izdevniecība 1956.
- LVV I/2 = Endzelīns, Jānis. Latvijas PSR vietvārdi I/2. Rīgā: Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas izdevniecība 1961.
- LVV 2003 = Latvijas vietvārdu vārdnīca. *Paaglis – Piķu*-. Atbild. red. O. Bušs. Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts.

- LW = Kettunen, Lauri. *Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura 1938. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae V.)
- LÄGLOS I–III = Kylstra, A. D., S.-L. Hahmo, T. Hofstra, O. Nikkilä. *Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen I–III*. Amsterdam–Atlanta: Rodopi 1991–2012.
- Maavara, Vambola, Ants-Johannes Martin 1993. Loodussaarekesed põllumaas-tikku! – Eesti Loodus 1993/9, 296–298.
- Machek, Václav 1968. *Etymologický slovník jazyka českého*. Druhé, opravené a doplněné vydání. Praha: Nakladatelství Československé Akademie věd.
- Makarov 1990 = Макаров, Г. Н. 1990. *Словарь карельского языка (ливвиковский диалект)*. Петрозаводск: Карелия.
- Mandel, Mati 1993. Läänemaa esiajalugu. – Läänemaa. Haapsalu: Ajaleht Lääne Elu, 9–52.
- Mandel, Mati 2011. *Arheoloogiga Läänemaa radadel*. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum.
- Manninen, Ilmari 1925. *Etnograafiline sõnastik*. Eesti asjalise vanavara põhjal kokku seadnud I. Manninen. Tartus: Loodus.
- Manninen, Ilmari 1926. *Ethnographica-etymologica*. – Eesti Keel 1926/5, 13–19.
- Manninen, Ilmari 1931. *Die Sachkultur Estlands I*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts.
- Manninen, Ilmari 1933. *Die Sachkultur Estlands II*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts.
- Mažiulis 1974 = Мажюлис, Витаутас. Социолінгвістическіе заметкі к архаич-ному характеру языка. (Балтийские языки.) – Baltistica. Baltų kalbotyros žurnalas X/2, 119–127.
- Mažiulis, Vytautas 1980. Baltų kalbų giminytės santykiai. – IV Vissavienības bal-tistu konference 1980 g. 23.–25. septembrī. Referātu tēzes. Rīga: Zinātne, 55.
- Mažiulis, Vytautas 1981. Apie senovės vakarų baltus bei jų santykius su slavais, ilirais ir germanais. – Iš lietuvių etnogenezės. Vilnius: Mokslas, 5–11.
- Mažiulis, Vytautas 1987. Vakarų, rytų ir Dnepro baltai. Baltų prokalbės irimas. – Lietuvių etnogenezė. Vilnius: Mokslas, 82–85.
- Materialy 1963 = Немченко, В. Н., А. И. Сеница, Т. Ф. Мурникова 1963. *Мате-риалы для словаря русских старожильческих говоров Прибалтики*. Рига. (Ученые записки 51. Филологические науки 8А.)
- Mathiassen, Terje 1995. On Plural Nouns (pluralia tantum) in Latvian and Lithuanian. Abstract. – The First Conference on Baltic Studies in Europe. Linguistics. Uni-versity of Latvia, Latvian Academy of Sciences. Riga, June 16–18, 1995. Riga.
- ME I–IV = K. Mīlenbacha Latviešu valodas vārdnīca I–IV. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Rīgā: Herausgegeben vom lettischen Bildungsministe-rium / Herausgegeben vom lettischen Kulturfonds, 1923–1932.

- Meie maa IV = Meie maa IV. Eesti sõnas ja pildis. Lõuna-Eesti. Toim. B. Kangro ja V. Uibopuu. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv 1957.
- Merkulova 1989 = Меркулова, В. А. К вопросу о семантической реконструкции. – Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1985–1987. Сб. научных трудов. Москва: Наука, 266–268.
- Mesilane 1900–1905 = Mesilaste-kasvatuse ja aiaharimise ajakiri. Wastutaw toimetaja ja väljaandja Fr. Kask (Tallinnas).
- Mesilaste kaswatus 1924. Mesilaste iseloomu ja kaswatuse täielik õpetus. Saaremaa Kirjastus-Ühisuse kirjastus Kuresaares
- Metslang, Helle 1996. Evolutsioonilised ja revolutsioonilised uuendused grammatikas. – Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. Jyväskylä 10.–15.8.1995. Pars IV. Sessiones sectionum. Syntaxis et semantica & Contactus linguistici et status hodiernus linguarum & Cetera linguistica. Redegerunt Heikki Leskinen, Sándor Maticsák, Tõnu Seilenthal. Jyväskylä: Moderatores, 87–92.
- Metslang, Helle 2010. Isepäine üldküsilause. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55 2009. Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, 119–137.
- Mikkola, Jooseppi Julius 1901. Fremde namen für körperliche gebrechen. – Finnisch-Ugrische Forschungen I, 181–182.
- Mikkola, Jooseppi Julius 1930. Vecākie sakari somu un baltu valodu starpā. – Izglītības Ministrijas Mēnešraksts, II pusgads Nr. 9. Rīga: Izglītības Ministrija, 436–446.
- MLLVG I = Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika I. Fonētika un morfoloģija. Rīgā: Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas izdevniecība 1959.
- Moora, Aliise 1980. Eesti talurahva vanem toit I. Tähtsamad toiduviljad, teraroad ja rüüped. Tallinn: Valgus.
- Moora, Aliise 1991. Eesti talurahva vanem toit II. Joogid, leib ja leivakõrvane. Tallinn: Valgus.
- Moora, Harri 1956. Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil. – Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik. Toim. H. Moora. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, ENSV TA Ajaloo instituut, 41–119.
- Moora, Harri 1965. Maanviljelyn varhaishistoriaa virolaisilla ja heidän naapurikansoillaan. – Kotiseutu. Suomen Kotiseutuliitto 1965/6, 135–144.
- MRS = Марийско-русский словарь. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей 1956.
- Mugurēvičs, Ēvalds 1968. Lībieši. – Latvijas PSR mazā enciklopēdija II. Rīgā: Zinātne, 337.

- Muižniece, Liena, Helle Metslang, Karl Pajusalu 1999. Eesti ja läti keele mineviku partitsiibi finiidistumine. – Keel ja Kirjandus 1999/8, 522–534.
- Mullasõnastik 1971 = Vene-eesti mullateaduse sõnastik. Koost. A. Truu jt. Tallinn: Valgus.
- Murmulaitytė, Daiva 1995. Priesagos *-imas* vedinių pateikimas „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“. – Leksikografijos problemos: semantika, etimologija, tarminių faktų pateikimas, žodynų sudarymo principai. K. Būgos 115-osioms ir J. Balčikonio 110-osioms gimimo metinėms. Konferencijos pranešimų tezės 1995 m. kovo 16–17 d. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 30.
- Murzaev 1984 = Мурзаев, Эдуард Макарович 1984. Словарь народных географических терминов. Москва: Мысль.
- Must, Mari 1954. Vene-eesti suhete kajastumine lõuna-eesti murrete sõnavaras. Sõnaloetelu. Tallinn. [Käsikiri Eesti Keele Instituudi murdearhiivis.]
- Must, Mari 1987. Kirderannikumurre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade. Tallinn: Valgus.
- Must, Mari 1995. Kirderannikumurde tekstid. Toim. H. Viires. Tallinn: Eesti Keele Instituut. (Eesti murded V.)
- Must, Mari 2000. Vene laensõnad eesti murretes. Toim. Lembit Vaba. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Mäger, Mart 1963. Kuidas linnunimetused ristuvad ja üle kanduvad. – Nonaginta. Johannes Voldemar Veski 90. sünnipäevaks 27. juunil 1963. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 206–216. (Emakeele Seltsi toimetised 6.)
- Mäger, Mart 1967. Eesti linnunimetused. Tallinn: Valgus.
- Mäger, Mart 1969. Linnud rahva keeles ja meeles. Tallinn: Eesti Raamat.
- Mägiste, Julius 1923. Etümologiseerimiskatseid. – Eesti Keel 1923/2, 33–39.
- Mägiste, Julius 1928. *oi-*, *ei-*deminutiivid läänemeresoome keelis. Läänemeresoome nominaaltuletus I. Tartu. (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XII:2.)
- Mägiste, Julius 1929. Selgitusi „*oi-*, *ei-*deminutiivide“ puhul. – Eesti Keel 1929/1–2, 15–33.
- Mägiste, Julius 1931. Soome-eesti sõnaraamat. Tartu: Akadeemilise Emakeele Seltsi kirjastus. (Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised XIX.)
- Mägiste, Julius 1931a. Soome keele osa eesti kirjakeele arenemisel. Pilk soomest laenamise mõtte käiku Rosenplänter'i aegsest maarahvakeelest eesti riigikeeleni. – Tervitus lahe tagant. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura'le tema saja-aastaseks juubelpäevaks Eesti Kirjanduse Seltsilt. Tartus: Eesti Kirjanduse Selts, 116–171.

- Mägiste, Julius 1932. Kõhklevaid mõtteid läänemeresoome laensõnade-uurimise puhul. – Eesti Keel 1932/5, 129–142; 1932/6, 175–179.
- Mägiste, Julius 1933. Mis on soomlased laenanud eesti keelest? – Eesti Kirjandus 1933/8, 368–377.
- Mägiste, Julius 1934. Näiteid *ηkk > kk*, *mpp > pp* häälikuarengust. – Eesti Keel 1934/6, 176–181.
- M[ä]g[iste], J[ulius] 1936. *Rets.*: J. Kalima. Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat. (SKST 202.) – Eesti Keel 1936/6, 182–186.
- Mägiste, Julius 1953. Eräistä suomen ja viron sanoista. – Virittäjä 1953/4, 360–378.
- Mägiste, Julius 1957. *Rets.*: Uutta lätin kielen murteista. Kārlis Draviņš, Velta Rūķe. Laute und Nominalformen der Mundart von Stenden 1–2. Lund 1955, 1956. (Slaviska institutionen vid Lunds universitet, Slaviska och baltiska studier 2–3.) – Virittäjä 1957/2, 218–220.
- Mägiste, Julius 1962. Äldre ryska lånord i estniskan särskilt i det gamla estniska skriftspråket. Lund: Gleerup. (Lunds Universitets Årsskrift N. F. Avd. I, 55:1.)
- Mägiste, Julius 1964. Liiviläisiä tekstejä. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 276.)
- Mägiste, Julius 1966. Eesti väin 'Sund, Meerenge', soome väylä ja Väinämöinen. – Tulimuld. Eesti kirjanduse ja kultuuri ajakiri XVII/2. Lund, 91–96.
- Mägiste, Julius 1968. Suffixentlehnungen in den finnisch-ugrischen Sprachen, insbesondere aus dem Russischen. – Journal de la Société Finno-Ougrienne 69:2, 1–30.
- Mägiste, Julius 1970. Estn. (*h*)*õis* 'Blüte' und seine Sippe – ein balt. Lehnwort? – Donum Balticum. To Professor Chr. S. Stang on the Occasion of his Seventieth Birthday 15 March 1970. Edited by V. Rūķe-Draviņa. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 352–359.
- Mägiste, Julius 1975. Eesti perekonnanimestest. – Finsk-ugriska småskrifter. Utgivna av seminariet för finsk-ugriska språk vid Lunds Universitet 3. Lund, 5–15.
- Mäkeläinen, Osmo 1978. Suomen *kerma*-sanan balttilaisuus. – Virittäjä 1978/4, 370–374.
- Müller = Habicht, Külli, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop. Georg Mülleri jutluste sõnastik. Toim. Jaak Peebo. Tartu 2000: Tartu Ülikool. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12.)
- Neetar, Helmi 1989. Laenamisest eesti sõnatuletuses. – Emakeele Seltsi aastaraamat 33 1987. Keelest ja kultuuriloost. Tallinn: Eesti Raamat, 42–51.
- Neetar, Helmi 1990. Deverbaalne nominaaltuletus eesti murretes I. Toim. Valdek Pall. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, Eesti Keele Instituut.

- Neetar, Helmi 2001. Zur Verbreitung und Herkunft der Benennungen für Geräte zum Feuermachen in den ostseefinnischen Sprachen. – Finnougrier und Indoeuropäer: Kontakte der Sprachen, Kontakte der Literaturen. Finno-Ugrians and Indo-Europeans: Linguistic and Literary Contacts. Internationales Symposium, 22.–24. November 2001, Groningen. Programm / Abstracts / Zusammenfassungen. Groningen 2001, 51. (Mitteilungen der Societas Uralico-Altaica 22.)
- Nevskaja 1977 = Невская, Лидия Георгиевна 1977. Балтийская географическая терминология (к семантической типологии). Москва: Наука.
- Nieminen, Eino 1934. Der stammauslaut der ins urfinnische entlehnten baltischen *ā*-feminina und die herkunftsfrage. – Finnisch-Ugrische Forschungen XXII/1–3, 5–66.
- Nieminen, Eino 1957. Itämerensuomalaisten kielten vanhimmista balttilaisperäisistä lainasanoista kuvastuvia balttilaisen lähdekielen ominaisuuksista. – Suomalainen Tiedekatemia. Esitelmät ja pöytäkirjat 1956. Helsinki, 190–209.
- Nieminen, Eino 1957a. Über einige Eigenschaften der baltischen Sprachen, die sich in den ältesten baltischen Lehnwörtern der ostseefinnischen Sprachen abspiegeln. – Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften 1956, 185–206.
- Nieminen, Eino 1959. Beiträge zu den baltisch-ostseefinnischen Berührungen. – Rakstu krājums. Veltījums akadēmiķim profesoram Dr. Jānim Endzelīnam viņa 85 dzīves und 65 darba gadu atcerei. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas izdevniecība, 201–210.
- Nieminen, Eino 1963. Finnisch *sii*. – Lietuvių kalbotyros klausimai 6. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 177–182.
- Niggol, Heinrich 1914. Eesti arstiteadusline sõnastik. Tartu: Postimees.
- Nigol, Salme 1955. Märkmeid matkalt leivu keelesaarele. – Emakeele Seltsi aastaraamat I 1955. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 147–151.
- Nigol, Salme 1970. Paar sõna Leivu ja Lutsi murrakust. – Saaremaast Sajaanideni ja kaugemalegi. Tallinn: Valgus, 61–68.
- Niilo, A., A. Viires 1973. Tarupuud landudes ja metsamesindus. – Eesti Loodus 1973/1, 63.
- Niilus, V[alter] 1935. Leivu rahvas. – Eesti Kirjandus 1935/8, 365–381.
- Niilus, V[alter] 1936. Leivu passiivist. – Eesti Keel 1936/4, 109–112.
- Niilus, V[alter] 1937. Valimik leivu murdetekste. Choix de textes dialectaux leivu. Tartu: Akadeemilise Emakeele Seltsi kirjastus. (Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised XXXI. Ärtrükk Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamatust 1936.)
- N[iilu]s, V[alte]r 1938a. Alide Peterson †. – Eesti Keel 1938/7–8, 254–255.
- Niilus, Valter 1938b. Reduplikatiivsõnadest. – Eesti Keel 1938/7–8, 224–232.

- Nilus, Valter 1940. Mõningaid huvitavaid lätipärasusi leivu murdes. – Eesti Keel 1940/1–2, 20–30.
- Nikkilä, Osmo 1998. *nop-ea* → *nop-sa*, *sel-keä* → *sel-vä*: suffiksinvaihto ja suomen sanojen etymologiointi. – Kirjoituksia muoto- ja merkitysoipista. Tampere: Tampereen yliopisto, 77–101. (Folia Fennistica & Linguistica 21.)
- Nirvi, R. E. 1971. Inkeröismurteiden sanakirja. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Nuutinen, Olli 1984. *Hulas* ja *hulasvesi*. – Virittäjä 1984/2, 176–190.
- Nuutinen, Olli 1987. *Malo* – balttilainen lainasanarelikti. – Virittäjä 1987/ 4, 514–530.
- Nuutinen, Olli 1987a. Balttilaisten lainojen substituutiotapauksia. – Virittäjä 1987/1, 52–63.
- Nuutinen, Olli 1987b. Kalannimi *seipi*. – Fennistica festiva in honorem Göran Karlsson septuagenarii. Åbo: Åbo Akademis förlag, 107–115. (Fennistica 9.)
- NyS 1–3 = Nykysuomen sanakirja. Kuudes painos. Lyhentämätön kansanpainos. Porvoo–Helsinki–Juva 1978: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- ODEE 1985 = The Oxford Dictionary of English Etymology. Ed. by C. T. Onions, with the assistance of G. W. S. Friedrichsen and R. W. Burchfield. Oxford: Clarendon Press.
- Ojansuu, Heikki 1916. Suomen kielen tutkimuksen työmaalta. Sarja esitelmiä I. Jyväskylä: Gummerus.
- Ojansuu, Heikki 1921. Lisiä suomalais-balttilaisiin kosketuksiin. Vähäisiä kirjelmiä XLIX. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Otkupščikov 1967 = Откупщиков, Юрий Владимирович 1967. Из истории индоевропейского словообразования. Ленинград: Издательство Ленинградского университета.
- Paasonen, Heikki 1917. Beiträge zur finnischugrisch-samojedischen lautgeschichte. Budapest. (Sonderdruck aus Keleti Szemle XIII–XVII.)
- Paasonen, Heikki 1918. Die finnisch-ugrischen *s*-laute. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia XLI.)
- Pajusalu, Karl 1989. Suhtlustaotlused inimkeelt muutmas. Tähelepanekuid eesti murrete verbimorfoloogiast. – Keel ja Kirjandus 1989/3, 142–149.
- Pall, Valdek 1972. Toponüümide leviku vaatlusi. – Keel ja Kirjandus 1972/2, 85–94.
- Pall, Valdek 1973. Väikeste loodusesemete nimesid. – Keel ja Kirjandus 1973/3, 163–166.
- Pall, Valdek 1987. Kähriondemägi: mäkradest ja veidi urgudestki. – Keel ja Kirjandus 1987/11, 670.

- Petleva 1973 = Петлева, И. П. 1971. Праславянский слой лексики сербохорватского языка II. – Этимологя 1971. Москва: Наука, 20–57.
- Petleva 1989 = Петлева, И. П. 1989. Этимологические заметки (рус. *кортавый*, диал. *картаязыкий* и др.). – Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1985–1987. Сб. научных трудов. Москва: Наука, 268–271.
- Petrov 1984 = Петров, Л. П. 1984. К этимологии чувашских орнитонимов III. – Этимологические исследования по чувашскому языку. Чебоксары: Научно-исследовательский институт языка, литературы, истории и экономики при Совете Министров Чувашской АССР, 55–85.
- Pileckis, Simonas 1986. *Idomioji entomologija*. Vilnius: Mokslas.
- PKĖŽ I–III = Mažiulis, Vytautas. *Prūsų kalbos etimologijos žodynas I–III*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla 1988–1996.
- Plöger, Angela 1973. *Die russischen Lehnwörter der finnischen Schriftsprache*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 8.)
- Poiša, Maija 1985a. *Vidzemes sēliskās izloksnes. 1 daļa. (Apraksts un teksti.) Rīgā: Zinātne.*
- Poiša 1985b = Пойша, М. 1985. Черты ливонского диалекта в селонских говорах. – Проблемы этнической истории балтов. Тезисы докладов межресп. научной конференции. Рига: Зинатне, 191–193.
- Porohova 1988 = Порохова, Ольга Григорьевна. Полногласие и неполногласие в русском литературном языке и народных говорах. Ленинград: Наука.
- Porzig 1964 = Порциг, Вальтер 1964. Членение индоевропейской языковой области. Москва: Прогресс.
- Posti, Lauri 1941. *Etymologische Beobachtungen*. – *Finnisch-Ugrische Forschungen* 27, 225–234.
- Posti, Lauri 1942. *Grundzüge der livischen Lautgeschichte*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia LXXXV.)
- Posti, Lauri 1953. *From Pre-Finnic to Late Proto-Finnic: Studies on the Development of the Consonant System*. – *Finnisch-Ugrische Forschungen* XXXI, 1–91.
- Posti, Lauri 1969. *Siikanen sinun nimesi*. – *Juhlakirja Paavo Siron täyttäessä 60 vuotta 2.8.1969*. Tampere: Tampereen yliopisto, 146–148. (Acta Universitatis Tamperensis. A. 26.)
- Posti, Lauri 1972. *Vehmaro ja kysymys itämerensuomalaisen vetohärkäkuulttuurin iästä*. – *Kotiseutu. Suomen Kotiseutuliitto* 1972/4–5, 153–156.
- Posti, Lauri 1975. *Some New Contributions to the Stock of Baltic Loanwords in Finnic Languages*. – Abstracts of Papers presented to the Third All-Union-Conference

- on Baltic Linguistics. September 25–27, 1975. Vilnius: Vilniaus valstybinis V. Kapsuko universitetas, 44–46.
- Posti, Lauri 1977. Some New Contributions to the Stock of Baltic Loanwords in Finnic Languages. – *Baltistica*. Baltų kalbotyros žurnalas XIII/1, 263–270.
- Preobraženskij 1959 = Преображенский, Александр Григорьевич 1959. Этимологический словарь русского языка II. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
- PrJa 1975–1990 = Топоров, Владимир Николаевич. Прусский язык. Словарь 1–5. Отв. ред. В. В. Иванов. Москва: Наука.
- Punžina 1994 = Пунжина, А. В. Словарь карельского языка (тверские говоры). Петрозаводск: Карелия.
- Putniņa, M., A. Timuška 2001. *Sinoles izloksnes salīdzinājumu vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Põlma, Valve 1967. *Onomatopoeetilisised verbid eesti kirjakeeles*. Dissertatsioon filoloogiakandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tallinn. [Käsikiri Eesti Keele Instituudis.]
- Raġe, Silvija 1969. 4. apvidvārdu aptauja. Aizguvumi no Baltijas somu valodām. Rīga: Zinātne.
- Raġe, Silvija 1970. Tāhelepanekuid mitmekeelsusest. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 16 1970. Tallinn: Eesti Raamat, 221–229.
- Raġe, Silvija 1972. Par vārdiem ar sakni *peks-*. – *Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam 1873–1973*. Rīga: Zinātne, 211–218.
- Raġe, Silvija 1981. Zum Einfluss des Estnischen und Livischen auf die lettischen Mundarten. – *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus* 9.–15. Septembris 1975, Pars III. Budapest: Akadémiai kiadó, 423–426.
- Raġe, Silvija 1986. Baltijas somu valodu aizguvumi latviešu valodā, ko pirmais etimoloģizējis J. Endzelīns. *Dialektālās leksikas jautājumi* 1. Rīga: Zinātne, 18–126.
- Rapola, Martti 1966. *Suomen kielen äännehistorian luennot*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Raun, Alo 1958. Über die ältesten germanischen Lehnwörter im Ostseefinnischen. – *Ural-altaische Jahrbücher* XXX. Neue Folge. Herausgegeben im Auftrag der Societas Uralo-Altaica. Wiesbaden, 30–34.
- Rejzek, Jiří 2001. *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda.
- Reķēna I–II = Reķēna, Antoņina. *Kalupes izloksnes vārdnīca I–II*. Rīga: Latviešu valodas institūts 1998.

- Relve, Hendrik 1982. Metsatark. – Eesti Loodus 1982/7, 418–424.
- Rimantienė, Rimutė 1987. Prabaltai ir baltai. Archeologinės kultūros. – Lietuvių etnogenezė. Vilnius: Mokslas, 52–69.
- Rimša 1989 = Римша, В. 1989. Скандинавия и Финляндия – периферия балтского ареала. – XI Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка Скандинавских стран и Финляндии. Тезисы докладов, т. 2. Москва: Ин-т истории СССР, 406–407.
- Ritter, Ralf-Peter 1979. Zur ostseefinnischen sog. langen Affrikata. – *Explanatio-nes et Tractationes Fenno-Ugricae in honorem H. Fromm*. München, 295–300. (Münchener Universitäts-Schriften. Philosophische Fakultät. Finnisch-Ugrische Bibliothek, Band 3.)
- Ritter, Ralf-Peter 1993. Studien zu den ältesten germanischen Entlehnungen im Ost-seefinnischen. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien: Verlag Peter Lang GmbH. (Opuscula Fenno-Ugrica Gottingensia V.)
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1818. Uebungsstücke zum Uebersetzen aus dem Ehstnischen ins Deutsche von Joh. Heinr. Rosenplänter. Pernau. (Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache. Eilftes Heft.)
- Rosinas, Albertas 1982. Kai kurių deiktinių žodžių, intensifikatorių ir prieveiksmių kilmės klausimu. – *Baltistica*. Baltų kalbotyros žurnalas XVIII/1, 39–46.
- Rozwadowski, Jan 1913. Kilka uwag do przedhistorycznych stosunków wschodniej Europy i praojczyzny indoeuropejskiej na podstawie nazw wód. – *Rocznik Slawistyczny* VI. Kraków: G. Gebenther i Spółka, 39–73.
- Rudzīte, Marta 1964. Latviešu dialektoloģija. Rīgā: Latvijas valsts izdevniecība.
- Rudzīte, Marta 1968. Somugriskie hidronīmi Latvijas PSR teritorijā. – Latviešu leksikas attīstība. Rīgā: Zinātne, 175–197. (LVU Zinātniskie raksti 86.)
- Rudzīte, Marta 1976. *Rets.*: Eduard Vääri. Algupärased tuletussufiksids liivi keeles. Väitekiri filoloogiadoktori teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu 1974. – Советское финно-угроведение XII/2, 141–150.
- Rudzīte, Marta 1993. Latviešu valodas vēsturiskā fonētika. Rīga: Zvaigzne.
- Rudzīte, Marta 1994. Latviešu un lībiešu valodas savstarpējā ietekme. – Lībieši. Rakstu krājums. Rīga: Zinātne, 288–319.
- [Rudzītis, Laimonis] 1935. Lībju valoda. – Latviešu konversācijas vārdnīca XII. Rīgā: A. Gulbja apgādībā, 23313–23325.
- Rūķe-Draviņa, Velta 1961. Ns. lastenhoitajain kielestā. – *Virittājā* 1961/1, 85–91.
- Rūķe-Draviņa, Velta 1977. Modification of speech addressed to young children in Latvian. – *Talking to children: Language input and acquisition*. C. E. Snow and C. A. Ferguson (Eds.). Cambridge: Cambridge University Press, 237–254.

- Ränk, Arvi 1995. Eesti etnograafia sõnastik. Tallinn: Oma kulu ja kirjadega välja andnud Õie Ränk.
- Ränk, Gustav 1929. Härjaike. – Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat V. Tartu, 154–169.
- Ränk, Gustav 1949. Vana Eesti rahvas ja kultuur. Stockholm: Eesti Raamat.
- Rätsep, Huno 1959. Lisamaterjali eesti keele *uh* > *hv* metateesi kohta. – Emakeele Seltsi aastaraamat IV 1958. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 77–90.
- Rätsep, Huno 1973. Sõnaajaloolisi marginaale II. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt. – Sõnasõel 2. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 5–15.
- Rätsep, Huno 1978. Johannes Voldemar Veski ja Wiedemanni sõnaraamat. – Eesti keele sõnavara probleeme V. Töid eesti filoloogia alalt. Tartu, 93–105. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 460.)
- Rätsep, Huno 1983. Eesti kirjakeele tüvevara päritolu. – Keel ja Kirjandus 1983/10, 539–548.
- Rätsep, Huno 1986. Eesti kirjakeele sõnatüvede tuletuskoormus. – Keel ja Kirjandus 1986/11, 662–667.
- Rätsep, Huno 1989. Eesti keele tekkimise lugu. – Akadeemia 1989/7, 1503–1524.
- Rätsep, Huno 1992. Uute lihttüvede saamise viisidest eesti sõnavaras. – Festschrift für K. Rédei zum 60. Geburtstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Wien–Budapest, 371–375. (Studia Uralica 6.)
- Rätsep, Huno 2002. *matma* päritolust. – Sõnaloo raamat. Tartu: Ilmamaa, 129–132.
- Saar, Edgar 1975. Tuletegemine tuleraua, tulekivi ja süütisega. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXVII. Tallinn: Valgus, 167–188.
- Saareste, Albert 1923. Etümoloogilised märkused II. – Eesti Keel 1922/5–6, 140–150.
- Saareste, Albert 1923a. 400-a. vanune keeleline leid Eestis. – Eesti Keel 1923/5–6, 136–149.
- Saareste, Albert 1924. Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes I. Analüüs 60 kaardi ja 1 skeemiga. Tartu: Kirjastus-Ühisuse „Postimehe” trükk. (Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VII.)
- Saareste, Andrus 1928. Väitekirj länemeresoome keelte vormiõppe alalt. – Eesti Keel 1928/3–4, 35–55.
- Saareste, Andrus 1953. Länsi-Viron sanaston suhteesta suomen kieleen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. (Suomi 106/3.)
- Saareste, Andrus 1954. Bidrag till kändedomen om svenska lånord i estniskan. – Svio-Estonica. Studier utgivna av Svensk-Estniska Samfundet XII. Lund: Skånska centraltryckeriet, 72–81.

- Saareste, Andrus 1955. Petit atlas des parlers estoniens. Väike eesti murdeatlas. Uppsala: Almqvist & Wiksell. (Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien 28.)
- Saareste, Andrus 2006. Kaunis emakeel. Vaateid eesti keele elust-olust. Näiteid eesti keelest ja meelest 1524–1958. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Saari, Henn 1987. Murre tuleb kirjakeelde. – Kirjakeel 1985. Tallinn: Valgus, 9–65.
- Sabaliauskas, Algirdas 1966. Dėl lie. *šernas* kilmės. – Baltistica. Baltų kalbotyros žurnalas I/2 1966, 162–163.
- Sabaliauskas, Algirdas 1990. Lietuvių kalbos leksika. Vilnius: Mokslo.
- Sabaliauskas, Algirdas 1993. We, the Balts. Vilnius: Science and Encyclopedia Publishers.
- Saks, Aleksander 1997. Katkeid Puraküla ajaloost. – Valgamaalane. Valga maakonna ajaleht 65 (7934) 10.06.97.
- Saks, Ita, Kazimirs Rundāns 1999. Lätlased. – Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Koost. ja toim. Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 290–300.
- Salem, Margus 1890. Eesti-Wene sõnaraamat. Эстско-русский словарь. Wiedemanni järele seadnud M. Salem. Täiend. ja läbi vaadanud J. Kunder ja kooliõpetaja T. Kuusik. Tallinnas: Th. Jakobsoni kirjastus.
- Salmela, Alfred 1965. Suomen *muha* ja *muhi*. – Virittäjä 1965/3, 289–291.
- Salminen, Kaarina 1931. Inkerin naisten puvusto ja käsityöt. – Kalevalaseuran vuosikirja 11, 40–75.
- Salo, Unto 2008. Ajan ammoisen oloista. Satakunnan ja naapurimaakuntien esihistoriaa. Helsinki. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1174.)
- Salve, Kristi, Ingrid Rüütel 1989. Põhja-Tartumaa regilaulud I. Töö- ja tavandilaulud. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.
- Sammallahti, Pekka 1977. Suomalaisten esihistorian kysymyksiä. – Virittäjä 1977/2, 119–136.
- Sammallahti, Pekka 1984. Saamelaisten esihistoriallinen tausta kielitieteen valossa. – Suomen väestön esihistorialliset juuret. Tvärminnen symposiumi 17.–19.1.1980. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica, 137–156. (Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 131.)
- Sammallahti, Pekka 1988. Historical Phonology of the Uralic Languages. – The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Edited by Denis Sinor. Leiden, New York, København, Köln: Brill.
- Sang, Aug[ust] 1936. Lutsi maarahvas a. 1936. – Eesti Kirjandus 1936/9, 399–409.
- Saretok, Valve 1955. Läbi uduliniku. Noore vabariigi koolis. Toronto: Orto 1955.

- Saukkonen, Pauli 1959. *Saukko, saarva*. – Virittäjä 1959/4, 476–477.
- SC 1992 = Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739. Välja andnud Albert Saareste ja Arno Rafael Cederberg. Faksiimileväljaanne. Tartu: Tartu Ülikool.
- Schmid, Wolfgang P. 1973. *Aura und Aurajoki*. – Baltistica. Baltų kalbotyros žurnalas IX/2, 189–194.
- Schmid, Wolfgang P. 1984. Alteuropa und das Baltikum. – Baltistica. Baltų kalbotyros žurnalas XX/1, 4–10.
- Sehwers, Johann 1936. Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluß im Lettischen. Leipzig: Kommissionsverlag Otto Harrassowitz.
- SEO I–II = Hellquist, Elof. Svensk etymologisk ordbok I–II. Tredje upplagan. Lund: C. W. K. Gleerups förlag 1970.
- SES 1–2 = Soome-eesti suursõnaraamat. Suomi-viro-suursanakirja 1–2. Toim. Valdek Pall. Koost. Anu Haak, Paul Kokla, Külli Kuusk, Helga Laanpere. Tallinn–Helsinki: Eesti Keele Sihtasutus, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 2003.
- Setälä, Eemil Nestor 1890–1891. Yhteissuomalainen äännehistoria. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Setälä, Eemil Nestor 1899. Yhteissuomalainen äännehistoria. I ja II vihko. Helsingissä: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Setälä, Emil Nestor 1912. Aus dem gebiet der lehnbeziehungen. – Finnisch-Ugrische Forschungen XII/1–2, 161–289. (Festgabe für Vilh. Thomsen. Erster Teil.)
- Setälä, Emil Nestor 1915. Zur frage nach der verwandtschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen sprachen. Über den gemeinsamen wortschatz der finnisch-ugrischen und samojedischen sprachen. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja XXX/5.)
- Simm, Jaak 1984. Mõnda kohanimedest. – Räpina radadel. Artikleid. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 155–158.
- Sivula, Jaakko 1989. Lintu soidessa sokea. Suomen murteiden kiimatermistö. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 504.)
- Sjögren, Wiedemann 1861a = Joh. Andreas Sjögren's Livische Grammatik nebst Sprachproben. Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften bearbeitet und mit einer historisch-ethnographischen Einleitung versehen von Ferdinand Joh. Wiedemann. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften. (Joh. Andreas Sjögren's Gesammelte Schriften, Bd. II. Theil I.)
- Sjögren, Wiedemann 1861b = Joh. Andreas Sjögren's Livisch-deutsches und deutsch-livisches Wörterbuch. Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der

- Wissenschaften bearbeitet von Ferdinand Joh. Wiedemann. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften. (Joh. Andreas Sjögren's Gesammelte Schriften, Bd. II. Theil II.)
- Skardžius, Pranas 1943. Lietuvių kalbos žodžių daryba. Vilnius: [Lietuvių kalbos institutas].
- SKES I–VII = Toivonen, Y. H., Erkki Itkonen, Aulis J. Joki, Reino Peltola. Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VII. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura 1974–1981. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII.)
- Sköld, Tryggve 1996. Finn. *meri* 'Meer'. – Lapponica et Uralica. 100 Jahre finnisch-ugrischer Unterricht an der Universität Uppsala. Vorträge am Jubiläumssymposium 20.–23. April 1994. Hrsg. Lars-Gunnar Larsson. Uppsala: [Uppsala universitetsbibliotek], 311–316. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica Upsaliensia, 26.)
- Smoczyński 1989 = Смочинский, Войцех 1989. Эльбингский словарь: эмендации, чтения, этимологии. – Балто-славянские исследования 1987. Сборник научных трудов. Москва: Наука, 13–42.
- SMS I–VIII = Suomen murteiden sanakirja I–VIII. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1985–2008.
- Soida, Emīlija 1969. Adverbs un adverbēšanās mūsdienu latviešu valodā. Rīgā: Latvijas Valsts universitāte.
- Sreznevskij 1989 = Срезневский, Измаил Иванович 1989. Словарь древнерусского языка III/2. Репринтное издание. Москва: Книга.
- SRJa 1–28 = Словарь русского языка XI–XVII вв. 1–28. Москва: Наука 1975–2008.
- SRNG 1–26 = Словарь русских народных говоров 1–26. Ленинград: Наука 1965–1991.
- SRNG 27– = Словарь русских народных говоров 27–. Санкт-Петербург: Наука 1992–.
- SSA 1–3 = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1–3. Päätt. U.-M. Kulonen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 1992–2000. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36.)
- SSRLJa 13 = Словарь современного русского литературного языка 13. Москва–Ленинград: Издательство Академии наук 1962.
- Stahl, Heinrich 1637. Anführung zu der Estnischen Sprach, auff Wolgemeinten Rath vnd Bittliches Ersuchen, publiciret von M. Henrico Stahlen. Revall: Chr. Reusner.
- Stang, Christian Schweigaard 1966. Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen. Oslo–Bergen–Tromsø: Universitetsforlaget.

- Stang, Christian Schweigaard 1972. Lexikalische Sonderübereinstimmungen zwischen dem Slavischen, Baltischen und Germanischen. Oslo–Bergen–Tromsø: Universitetsforlaget.
- Stolz, Thomas 1991. Sprachbund im Balticum? Estnisch und Lettisch im Zentrum einer sprachlichen Konvergenzlandschaft. Bochum: Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer.
- Suhonen, Seppo 1973. Die jungen lettischen Lehnwörter im Livischen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 154.)
- Suhonen, Seppo 1975. Liivin kielen näytteitä. Helsinki: [Helsingin yliopisto]. (Castrenianumin toimitteita 5.)
- Suhonen, Seppo 1980. Balttilaisten lainasanojen levikistä ja merkityspiirteistä itämerensuomalaisissa kielissä. – Virittäjä 1980/3, 189–211.
- Suhonen, Seppo 1984. Lainasanat balttilais-itämerensuomalaisten kontaktien kuvastajina. – Suomen väestön esihistorialliset juuret. Tvärminnen symposiumi 17.–19.1.1980. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica, 207–225. (Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 131.)
- Suhonen, Seppo 1985. Ergänzungen zum Wortschatz im Livischen. – Ostseefinnische Untersuchungen. Ergebnisse eines finnisch-sowjetischen Symposions. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 111–121. (Studia Fennica 28.)
- Suhonen, Seppo 1988. Die baltischen Lehnwörter der finnisch-ugrischen Sprachen. – The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Edited by D. Sinor. Leiden, New York, København, Köln, 596–615.
- Särgava, Ernst I–II. Lähme linna kirjutama, oma elu kergendama! I–II. Tallinn: Eesti Raamat 1968.
- Söderman, Tiina 1996. Lexical Characteristics of the Estonian North Eastern Coastal Dialect. Uppsala: Uppsala universitet. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica Upsaliensia 24.)
- Šanskij I/2 = Шанский, Николай Максимович. Этимологический словарь русского языка I/2. Москва: Издательство Московского университета 1965.
- Zajceva, Mullonen 1972 = Зайцева, Мария Ивановна, Мария Ивановна Муллонен 1972. Словарь вепсского языка. Ленинград: Наука.
- Zeps, Valdis J. 1962. Latvian and Finnic Linguistic Convergences. Bloomington: Indiana University, The Hague: Mouton & Co. (Uralic and Altaic Series 9.)
- Zinkevičius, Zigmās 1979. M. Mažvydo raštų kalba. – Baltistica. Baltų kalbotyros žurnalas XV/1, 16–22.
- Zinkevičius, Zigmās 1980. Lietuvių kalbos istorinė gramatika I. Įvadas. Istorinė fonetika. Daiktavardžių linksniavimas. Vilnius: Mokslas.

- Zinkevičius, Zigmas 1981. Lietuvių kalbos istorinė gramatika II. Vilnius: Mokslas.
- Zinkevičius, Zigmas 1982. Lietuvių kalbos postpoziciniai vietininkai. – *Baltistica*. Baltų kalbotyros žurnalas XVIII/1, 21–38.
- Zinkevičius, Zigmas 1984. Lietuvių kalbos istorija I. Lietuvių kalbos kilmė. Vilnius: Mokslas.
- Zinkevičius, Zigmas 1987. Lietuvių kalbos istorija II. Iki pirmųjų raštų. Vilnius: Mokslas.
- Zinkevičius, Zigmas 1987a. Kitų baltų genčių įsiliejimas į lietuvių tautybę. Substrato reikšmė lietuvių tarmių formavimuisi. – *Lietuvių etnogenezė*. Vilnius: Moks-
las, 212–231.
- Zubarev, Andrei 1903. Mesilaste kaswatus. Ūpetus, kuda mesilastest kōige suure-
mat kasu wōib saada. Toim. A. ja M. Tōnisson. Tallinnas: G. Pihlakas (Jurjev:
H. Hermann) 1903.
- Tammemägi, Jaan 1906. Murdesõnad kirjakeelde! – *Eesti Kirjandus* 1906. Tartu:
Eesti Kirjanduse Selts, 273–282; 301–319.
- Tanning, Salme 1958. Mulgi murde ja liivi keele suhetest. – *Keele ja Kirjanduse Ins-
tituudi uurimused* II. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 105–117.
- Tanning, Salme 1961. Mulgi muredetekstid. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. (Eesti
mured I.)
- Tanning, Salme 2004. Karksi murrak. Toim. Karl Pajusalu. Tallinn: Eesti Keele Siht-
asutus.
- Tarvel, Enn 1979. Järvamaa alguloost. – *Keel ja Kirjandus* 1979/1, 31–35.
- Tauli, Valter 1956. Phonological Tendencies in Estonian. København: Munksgaard.
(Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Medde-
lelser 36:1.)
- Thomsen, Wilhelm 1870. Über den einfluss der germanischen auf die finnisch-
lappischen. Eine sprachgeschichtliche Untersuchung. Halle: Buchhandlung des
Waisenhauses.
- Thomsen, Vilhelm 1890. Berøringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske)
Sprog. En sproghistorisk undersøgelse. København: Blanco Lunos. (De kgl. Danske
Videnskabselskabets skrifter 6. Historisk-philosophiske klasse, afdeling 1:1.)
- Thomsen, Vilhelm 1931. Berührungen zwischen den finnischen und den baltischen
(litauisch-lettischen) Sprachen. Eine sprachgeschichtliche Untersuchung.
København: Nordisk Forlag. (Samlede Afhandlinger IV.)
- Ткаченко 1985 = Ткаченко, Орест Борисович 1985. Мерянский язык. Киев:
Наукова Думка.
- Toivonen, Yrjö Henrik 1918. Etymologisia huomioita. – *Virittäjä* 1918/5–6, 77–83.

- Toivonen, Yrjö Henrik 1934. Etymologisia huomioita. – Virittäjä 1934/2, 105–108.
- Toivonen, Yrjö Henrik 1953. Suomalais-ugrilaisesta alkukodista. – Virittäjä 1953/1, 5–35.
- Toomessalu 1969 = Toomessalu, Aadu. Tuulik, kadakas ja leib. III valimik korrespondentide murdetekste. Kogunud Aadu Toomessalu. Tallinn: Valgus.
- Торогов, Трубачев 1962 = Топоров, Владимир Николаевич, Олег Николаевич Трубачев 1962. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. Москва: Изд-во АН СССР.
- Торогов 1989 = Топоров, Владимир Николаевич 1989. Балтийский элемент в гидронимии Поочья II. – Балто-славянские исследования 1987. Москва: Наука, 47–69.
- Trubačev 1968 = Трубачев, Олег Николаевич 1968. Из опыта исследования гидронимов Украины. – Baltistica. Baltų kalbotyros žurnalas IV/1 1968, 31–53.
- Trubačev 1994 = Трубачев, Олег Николаевич 1994. Праславянское лексическое наследие и древнерусская лексика дописьменного периода. – Этимология 1991–1993. Москва: Наука, 3–23.
- Truusmann, Jaan 1908. Täielik Mesilaste-pidamise õpetus. Kirjutanud mesinik J. Truusmann. Teine trükk. Tartus: Georg Zirk'i trükk.
- Truusmann, Jaan 1923. Täielik mesilaste pidamise õpetus. Kolmas, täiendatud ja parandatud trükk. Tallinnas: Kirjastusühisus Agronoom.
- Tsvetkov, Dmitri 1995. Vatjan kielen Joenperän murteen sanasto. Toimittanut, käänteissanaston ja hakemiston laatinut J. Laakso. Helsinki: Suomalais-Ugri-lainen Seura. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 25.)
- Tunkelo, Eemil Aukusti 1913–1918. Suomalais-germaanisten kosketusten alalta. – Suomalais-Ugri-laisen Seuran Aikakauskirja XXX. Helsinki, 1–39.
- Tunkelo, Eemil Aukusti 1946. Vepsän kielen äännehistoria. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 228.)
- TW = Moisio, Arto, Sirkka Saarinen. Tscheremissisches Wörterbuch. Aufgezeichnet von Volmari Porkka, Arvid Genetz, Yrjö Wichmann, Martti Räsänen, T. E. Uotila und Erkki Itkonen. Helsinki: Suomalais-Ugri-lainen Seura, Kotimais-tien kielten tutkimuskeskus 2008. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXXII.)
- UEW I/1–5 = Rédei, Károly. Uralisches etymologisches Wörterbuch. Bd. I/1–5. Ura-lische und finnisch-ugrische Schicht. Budapest: Akadémiai Kiadó 1986–1988.
- Univere, Aili 1976. Lisandeid *mu*-sufiksi ajaloole. – Emakeele Seltsi aastaraamat 21 1975. Tallinn: Eesti Raamat, 43–48.
- Univere, Aili 1996. Idamurde tekstid. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. (Eesti murded IV.)

- Uotila-Arcelli, Eeva 1986. Baltic impetus on the Baltic-Finnic diphthongs. – Finnisch-Ugrische Forschungen XLVII/2–3, 206–222.
- Uotila, Eeva 1987. *Rets.*: Aikaisia lainasuhteita: T. Hofstra, Ostseefinnisch und Germanisch: frühe Lehnbeziehungen im nördlichen Ostseeraum im Lichte der Forschung seit 1961. Groningen, 1985. – Virittäjä 1987/3, 373–380.
- Uotila, Toivo Emil 1938. Syrjänische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und etymologischem Wörterverzeichnis. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Urbutis, Vincas 1981. Baltų etimologijos etiudai. Vilnius : Moksas.
- Üsele, Veneranda 1998. Tilžas izloksnes apraksts. Rīga: Latviešu valodas institūts.
- Vaba, Lembit 1980. *Rets.*: Huvitavat lisa eesti kultuuriloole läti etnograafidelt. – Keel ja Kirjandus 1980/11, 693–695.
- Vaba, Lembit 1983. Balti laensõnadest volga keeltes baltoloogia ja slavistika andmeil. – Keel ja Kirjandus 1983/2, 80–88.
- Vaba, Lembit 1984. *Rets.*: Kangrusõnavara ja (keele)kontaktid. – Keel ja Kirjandus 1984/8, 505–506.
- Vaba, Lembit 1985. *Rets.*: Leedukeelne teejuht balti filoloogiasse. J. Kabelka, Baltų filologijos įvadas. – Keel ja Kirjandus 1985/7, 439–442.
- Vaba, Lembit 1989. Balti laensõnad läänemeresoome maastikusõnavaras. – Keel ja Kirjandus 1989/3, 138–141; 1989/4, 206–218.
- Vaba, Lembit 1990a. Die baltischen Sonderentlehnungen in den ostseefinnischen Sprachen. – Itämerensuomalaiset kielikontaktit. Itämerensuomalainen symposium 7. kansainvälisessä fenno-ugristikongressissa Debrecenissä 27.8.–1.9.1990. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 125–139. (Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 61.)
- Vaba, Lembit 1990b. Gibt es ein baltisches Fragment im estnischen Wortschatz der Waldimkerei? – Linguistica Uralica XXVI/3, 173–179.
- Vaba, Lembit 1990c. Ferdinand Johann Wiedemann als Erforscher der Leivus. – Ural-Altaische Jahrbücher 9, 80–92.
- Vaba, Lembit 1990d. Balti fragment eesti mesindussõnavaras? – Eesti keele ja kirjanduse kateedri töid I. Tallinn: E. Vilde nim. Tallinna Pedagoogiline Instituut, 35–45.
- Vaba, Lembit 1991. Ferdinand Johann Wiedemann leivude uurijana. – Emakeele Seltsi aastaraamat 34 1988. Sõna ja termin. Tallinn: Eesti Raamat, 74–85.
- Vaba, Lembit 1992. Käblik on ahjulind! – Keel ja Kirjandus 1992/8, 459–462.
- Vaba, Lembit 1992a. Eesti kalatõkkenimetus *näri* ja balti **ē* läänemeresoome substitutidest. – Keel ja Kirjandus 1992/12, 726–727.

- Vaba, Lembit 1993. *Rets.*: Sõnavaraaurija mõttemõlgutusi ühe mütoloogiaraamatu ilmutumise puhul. P. Dundulienė. Senovės lietuvių mitologija ir religija. Vilnius 1990. – Keel ja Kirjandus 1993/8, 507–510.
- Vaba, Lembit 1994. Zu den baltischen *m*-Deverbalen in den ostseefinnischen Sprachen. – *Linguistica Uralica* XXX/4, 241–246.
- Vaba, Lembit 1995. *Rets.*: Kersti Boiko. Baltijas jūras somu ģeogrāfiskie apelaīvi un to relikti Latvijas vietvārdos. Disertācija doktora grāda iegūšanai. Rīga 1993. – *Linguistica Uralica* XXXI/1, 56–58.
- Vaba, Lembit 1995a. Über eine Wortgruppe baltischer Herkunft mit südestnischer Verbreitung. – *Linguistica Uralica* XXXI/2, 81–85.
- Vaba, Lembit 1995b. *Rets.*: Doktoritöö läänemeresoome geograafilistest apellatiivides Lāti kohanimesdes. – Keel ja Kirjandus 1995/1, 67–68.
- Vaba, Lembit 1996. Über die Herkunft von est. *keris*. – *Linguistica Uralica* XXXII/1, 33–35.
- Vaba, Lembit 1996a. Par baltu aizguvumiem dienvidigaunu izloksnēs. – Baltu filoloģija VI. Rakstu krājums. Rīga: Latvijas Universitāte, 8–11.
- Vaba, Lembit 1996b. Über die baltische Herkunft von osfi. *pahmas*. – *Linguistica Uralica* XXXII/2, 81–84.
- Vaba, Lembit 1996c. Über die baltische Herkunft von est. *rūhm* und seine ostseefinnischen Entsprechungen. – *Linguistica Uralica* XXXII/4, 241–242.
- Vaba, Lembit 1996d. Über die baltische Herkunft von est. *ihne*, *ihnus* und die Substitution von balt. **kš*. – *Linguistica Uralica* XXXII/3 1996, 161–163.
- Vaba, Lembit 1997a. Balti laenudest ja nende uurimisest. – Pühendusteos Huno Rätsepale. 28.12.1997. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 231–243. (Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.)
- Vaba, Lembit 1997b. Ostseefinnisches *meri* 'Meer' – doch ein baltisches Lehnwort. Finnisch-ugrische Sprachen in Kontakt. Vorträge des Symposiums aus Anlaß des 30-jährigen Bestehens der Finnougristik an der Rijksuniversiteit Groningen 21.–23. November 1996. Maastricht, 225–231.
- Vaba, Lembit 1997c. Uurimusi läti-eesti keelesuhetest. Tallinn–Tampere: Eesti Keele Instituut, Tampereen Yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos.
- Vaba, Lembit 1997d. Ergänzungen zur Substitution des baltischen wortanlautenden **st*. – *Linguistica Uralica* XXXIII/3, 177–180.
- Vaba, Lembit 1997e. Ühest XVII sajandi eesti sõnastikes esinevast balti päritolu taimenimetusest. – Keel ja Kirjandus 1997/9, 600–604.
- Vaba, Lembit 1997f. Par igauņu *hūrn* 'vaļģa (spalva)' baltu cilmi. – Baltu filoloģija VII. Rakstu krājums. Rīga: Latvijas Universitāte, 140–143. (Zinātniskie raksti 608.)

- Vaba, Lembit 1999. Eesti-läti kakskeelsusest Valgas. Vaade ajalukku. – Keel ja Kirjandus 1999/8, 535–541.
- Vaba 1999a = Ваба, Лембит 1999. О рефлексх прабалтской фонетики в балтизмах прибалтийско-финских языков. – Материалы XXVIII межвузовской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов. Выпуск 1. Секция баллистики 2–4 марта 1999 г. Проблемы фонетики и акцентологии балтийских языков. Тезисы докладов. Санкт-Петербург: Издательство С-Петербургского университета 1999, 13–14.
- Vaba, Lembit 1999b. Läti laensõnu eesti murdekeeles IV. *vabinaaed* – *vabisev aed*? – Emakeele Seltsi aastaraamat 43. Tartu: [Emakeele Selts], 99–106.
- Vaba, Lembit 2000. Sabalugu. Märkmeid ühe sõnapere etümoloogiast ja tuletuseoseist. – Inter dialectos nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 390–410. (Eesti Keele Instituudi toimetised 7.)
- Vaba, Lembit 2001. Is the Finnic *lanko* a Germanic or a Baltic loan? – Poznańskie Studia Bałtystyczne 1. Mvnera Lingvistica et Philologica Michaeli Hasivk Dedicata. Poznań: Katedra Skandynawistyki i Baltologii, 157–160.
- Vaba, Lembit 2002. Julius Mägiste ja balti etümoloogiad. – Emakeele Seltsi aastaraamat 47 2001, Tallinn: [Emakeele Selts], 23–38.
- Vaba, Lembit 2002a. Kā tālāk? Dažas domas par Baltijas jūras somu valodu leksikālo somugrismu pētīšanu latviešu valodā. – Baltu filoloģija XI/1. Rakstu krājums. Rīga: Latvijas Universitāte, 77–90.
- Vaba, Lembit 2002b. Tähelepanekuid läti nimedest eesti perekonnanimistust. – Nime murre. Pühendusteos Valdek Palli 75. sünnipäevaks 30. juunil 2002. Koost. M. Kallasmaa. Toim. M. Kallasmaa, M. Langemets. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 267–291. (Eesti Keele Instituudi toimetised 11.)
- Vaba, Lembit 2002c. Zur Substitution der anlautenden Konsonantenverbindungen im ostseefinnischen Lehnwortschatz (am Beispiel des Estnischen). – Finno-Ugrians and Indo-Europeans: Linguistic and Literary Contacts. Proceedings of the Symposium at the University of Groningen, November 22–24, 2001. Maastricht 2002, 393–400. (Studia Fenno-Ugrica Groningana 2.)
- [Vaba, Lembit] 2003. Balti laenud. – Eesti Entsüklopeedia 12. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Vaba, Lembit 2003a. Kust on tulnud meie *langud*? – Keel ja Kirjandus 2003/10, 779–780.
- Vaba, Lembit 2004. Zwei eventuelle baltische Lehnverben in der Südgruppe der ostseefinnischen Sprachen. – Etymologie, Entlehnungen und Entwicklungen. Festschrift für Jorma Koivulehto zum 70. Geburtstag. Helsinki: Société

- Néophilologie, 417–422. (Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki LXIII.)
- Vaba, Lembit 2004a. Miks *punk* ja *tink*? – Lähivertailuja 14. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Oulussa 3.–4. toukokuuta 2003. Oulu, 47–57. (Suomen ja saamen kielen ja logopedia laitoksen julkaisuja 23.)
- Vaba, Lembit 2004b. „Hellad nimed”. Ühest lätitaustalisest perekonnanimetüübist. – Emakeele Seltsi aastaraamat 49 2003. Tallinn: [Emakeele Selts], 50–82.
- Vaba, Lembit 2005. Ein eventuelles baltisches Lehnverb in der Südgruppe der ostseefinnischen Sprachen. – Festschrift für Ralf-Peter Ritter zum 65. Geburtstag. Wien: Edition Praesens, Verlag für Literatur- und Sprachwissenschaft, 547–554.
- Vaba, Lembit 2005a. Dažas piezīmes par Baltijas somu (un it īpaši igauņu) valodu vārda sakņu modifikāciju uz baltu valodu fona. – Baltu filoloģija. Baltu valodniecības žurnāls XIV/2. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 155–161.
- Vaba, Lembit 2005b. *Rets.*: Läänemeresooma leksika baltoloogi vaateväljas: Elga Kagaine. Lokālie somugrismi latviešu valodas Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2004, 280 lpp. – Keel ja Kirjandus 2005/8, 668–673.
- Vaba, Lembit 2006. Lāti keelest. [Sissejuhatus lāti keele grammatikasse ja sõnavarasse.] – Eesti-lāti vestmik. Igauņu-latviešu sarunvārdnīca. Tallinn: Ilo, 12–40.
- Vaba, Lembit 2006a. *Estikestest, urmastest ja kuraditest* ehk Liivi ja eesti sõnad lāti slāngis. – Keel ja Kirjandus 2006/3, 248–251.
- Vaba, Lembit 2010. Eestlased ja eesti keel Lātis. Liepna ja Balvi Eesti siirdlaskonna tekke-, arengu- ja hääbumislugu ühe suguvõsa perepärimuste põhjal. – Eestlased ja eesti keel välismaal. Koost. ja toim. Kristiina Praakli, Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 361–380.
- Vaba, Lembit 2012. *vagel* – kas etimoloogiline umbsõlm? – Keel ja Kirjandus 2012/3, 202–211.
- Vaba, Lembit 2014. Über eine mögliche baltische Herkunft von est. *varn*, fi. *vaarna*. – Linguistica Uralica 2014/1, 20–28.
- Valgamaa = Valgamaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Toim. A. Tammekann, A. Luha, E. Kant. Tartus: Eesti Kirjanduse Selts 1932. (Eesti V.)
- Valmet, Aino 1960. H. Gösekeni sõnaraamatust. – Keel ja Kirjandus 1960/10, 612–617.
- Valmet, Aino 1970. Läänemaa sõnad Wiedemanni sõnaraamatust. – Toid eesti filoloogia alalt III, 273–292. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 259.)
- Vanagas 1980 = Ванагас, Александрас Пранович 1980. Балт. **liv* / **līv-*, фин.-угор. **liv* / **līv-*. – IV Всесоюзная конференция балтистов. 23–25 сент. 1980 г. Тезисы докладов. Рига: Зинатне, 117–118.

- Vanagas, Aleksandras 1981. Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas. Vilnius: Mokslas.
- Vanagas, Aleksandras 1986. Baltų **liv* / **līv-*, finougrų **liv* / **līv-*. – *Baltistica*. Baltų kalbotyros žurnalas XXII/2, 43–50.
- Vanagas, Aleksandras 1987. Prabaltai ir baltai. Baltų arealas toponimijos duomenimis. – Lietuvių etnogenezė. Vilnius: Mokslas, 47–52.
- Vanasõnaraamat = Vanasõnaraamat. Koost. A. Hussar, A. Krikmann, I. Sarv. Tallinn: Eesti Raamat 1984.
- Varbot 1984 = Варбот, Жанна Жанновна 1984. Праславянская морфология, словообразование и этимология. Москва: Наука.
- Vare, Silvi 1979a. Lähtekohti eesti derivatsiooni käsitluseks. Tallinn: Eesti Raamat.
- Vare, Silvi 1979b. Tuletusanalüüs ja vormi morfeemne liigendamine. – *Keel ja Kirjandus* 1979/10, 592–600.
- Vare, Silvi 1981. Nimisõnaliited tänapäeva eesti kirjakeeles. Tallinn: Valgus.
- Vare, Silvi 1993. Konversioonist eesti keele sõnamoodustuses. – *Virittäjä* 1993/1, 34–50.
- Vasmer, Max I–IV = Фасмер, Макс 2004. Этимологический словарь русского языка I–IV. Перевод с немецкого и дополнения академика РАН О. Н. Трубачева. Москва: Астрель Аст.
- Venckutė, Regina 2002. *Rets.*: K. Liukkonen, Baltisches im Finnischen. Helsinki. SUST 235, Helsinki 1999. – *Baltistica*. Baltų kalbotyros žurnalas XXXVI/1 2001, 125–131.
- VES = Võro-eesti synaraamat. Võru-eesti sõnaraamat. Koost. Sulev Iva. Tartu–Võru: Võro Instituut' 2002. (Võru Instituudi toimetised 12.)
- Veske 1890 = Веске, М. П. 1890. Славяно-финскія культурныя отношенія по даннымъ языка I. Казань: Тип. Императорск. Университета.
- Veski, Johannes Voldemar 1958. Johannes Voldemar Veski keelelisi töid. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. (ENSV TA Emakeele Seltsi toimetised 1.)
- Vestring, Salomo Heinrich 1998. *Lexicon Estonico Germanicum*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Viikberg, Jüri 1989. Koodivahetus ja Siberi eestlased. Lähtekohti. – *Keel ja Kirjandus* 1989/4, 202–205.
- Viikberg, Jüri 1993. Kakskeelseks kohe algusest peale. – *Keel ja Kirjandus* 1993/5, 315–319.
- Viikberg, Jüri 2012. Etno- ja toponüüme murdekeelest: *saksa* ja *saksamaa* eesti loodussõnavaras. – Pühendusteos emeritprofessor Mati Hindi 75. sünnipäevaks. Koost. ja toim. Reili Argus, Annika Hussar ja Tiina Rüütmaa. Tallinn,

- 203–218. (Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised / Publications of the Institute of Estonian Language and Culture 14.)
- Viires, Ants 1965. Baltikumi rahvaste põllumajanduslikus transpordis avalduvaist ajaloolis-kultuurilistest suhetest. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat XX. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 29–39.
- Viires, Ants 1980. Talurahva veovahendid. Baltimaade rahvapäraste põllumajanduslike veokite ajalugu. Tallinn: Valgus.
- Viires, Ants 1985. Problemaatiline *tare*. – Läänemeresoomlastest neenetsiteni. Uurimusi ja memuaare. Tallinn: Valgus, 131–140.
- Viires, Ants 1995. Eesti rahvakultuuri leksikon. Koost. ja toim. Ants Viires. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Viitso, Tiit-Rein 1993. *Rets.*: Tutkimus vatjan vokaalisoinnusta: P. Lauerma. Vatjan vokaalisointu. SUST 214. Helsinki 1993. – Virittäjä 1993/3, 522–526.
- Viitso, Tiit-Rein 2008. Liivi keel ja läänemeresoome keelemaastikud. Koost. ja toim. K. Pajusalu, U. Sutrop, P. Teras. Tartu–Tallinn: Tartu ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut, Eesti Keele Instituut.
- Vilbaste, Gustav 1993. Eesti taimenimetused. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia. (Eesti TA Emakeele Seltsi toimetised 20 (67).)
- Vilppula, Matti 1986. Sanan käänteismerkityksiä. – Virittäjä 1986/4, 395–412.
- Vinkel, Aarne 1975. Fr. W. Willmann ning tema „Juttud ja Teggud”. – Friedrich Wilhelm Willmanni Juttud ja Teggud. Tallinn: Perioodika, 245–253. (Loomingu Raamatukogu 75/47–52.)
- Virtaranta, Pertti 1991. Keskusteluja Valev Uibopuun kanssa. Vestlusi Valev Uibopuuga. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. (Castrenianumin toimitteita 39.)
- Vitkauskas, Vytautas 1985. Balsių *a* ir *u* kaita kai kurių žodžių šaknyse. – Tarptautinė baltistų konferencija 1985 m. spalio 9–12 d. Pranešimų tezės. Vilnius: Vilniaus valstybinis V. Kapsuko universitetas, 117.
- VK V = Vana Kannel V. Mustjala regilaulud. H. Tampere, E. Tampere. Tallinn: Eesti Raamat 1985.
- VK VI/1–2 = Vana Kannel VI/1–2. Haljala regilaulud. Toim. E. Laugaste. Tallinn: Eesti Raamat 1989.
- VKKMS = Vatjan kielen Kukkosin murteen sanakirja. Ainekset kerännyt L. Posti, painokuntoon toimittanut S. Suhonen L. Postin avustamana. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura 1980. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XIX.)
- VKM VI = Kuiss vanal Võromaal eleti. Toim. Helju Kaal, Mari Must, Eevi Ross. Tallinn: Emakeele Selts 2005. (Valimik korrespondentide murdetekste VI.)
- VKM VII = Ennemustitsel Mulgimaal. Toim. Helju Kaal, Mari Must, Eevi Ross. Tallinn: Emakeele Selts 2008. (Valimik korrespondentide murdetekste VII.)

- VKM VIII = Minevikupärandit Häädemeestelt. Kogunud Marta Mäesalu. Koost. ja toim. Helju Kaal, Eevi Ross. Tallinn: Emakeele Selts 2012. (Valimik korrespondentide murdetekste VIII.)
- VKS 1–7 = Vadja keele sõnaraamat 1–7. Toim. Elna Adler, Merle Leppik, Silja Grünberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut 1990–2011.
- VMS I–II = Väike murdesõnastik I–II. Toim. Valdek Pall. Tallinn: Valgus 1982–1989.
- Voolaine, Paulopriit 1976. Emakeele Seltsi murdekogumise aoaegadelt. – Kodumurre 13. Toim. Heino Ahven. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 49–55.
- Voolma, Kaljo 1997. Entomoloogia teel kolmandasse aastatuhandesse. – Eesti Loodus 1997/2, 67–68.
- Vries, Jan de 1997. Nederlands etymologisch woordenboek. Vierde druk. Leiden, New York Köln: Brill.
- Vuorela, Irmeli 2004. Luonnon kerrostumat säilövät menneisyyttä. – Ennen, muinoin. Miten menneisyyttämme tutkitaan. Toim. Riho Grünthal. 2. painos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 76–92. (Tietolipas 180.)
- Vuorela, Toivo 1979. Kansanperinteen sanakirja. Porvoo–Helsinki–Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Võti, Tiina 1962. Muhi kaasaegsest elamusisustusest. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat XVIII. Tartu, 176–211.
- Vääri, Eduard 1974. Frekventatiivse ning retsiprookse *l*-liitega verbid ja algupäraste liidetega adverbid liivi keeles. – Tõid eesti filoloogia alalt IV. Tartu: [Tartu Riiklik Ülikool], 35–108. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 323.)
- Vääri, Eduard 2013. Sugulusalane sõnavara läänemeresoome keeltes. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. (Tõid antropoloogilise ja etnolingvistika vallast 8.)
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1871. Über die Nationalität und die Sprache der jetzt ausgestorbenen Kreewinen in Kurland. St.-Petersbourg: Eggers et Cie, H. Schmitzdorff, J. Issakoff et A. Tscherkessoff [etc.]. (Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg. VIIe Série. Tome XVII. No. 2.)
- Wiedemann 1973⁴ = Wiedemann, Ferdinand Johann. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.
- Willmann, Friedrich Wilhelm 1975. Juttud ja Teggud kui ka Monningad Õppetussed mis maiapiddamisse pärrast tarwis lähtwad. Tallinn: Periodika. (Loomingu Raamatukogu '75/47–52.)

- Winkler, Eberhard 1994. Salis-Livische Sprachmaterialien. München. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie C: Band 21.)
- Winkler, Eberhard 1997. Krewinisch. Zur Erschliessung einer ausgestorbenen ostseefinnischen Sprachform. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 49.)
- Winkler, Eberhard, Karl Pajusalu 2009. Salis-livisches Wörterbuch. Herausgegeben von Eberhard Winkler und Karl Pajusalu. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus. (Linguistica Uralica. Supplementary Series 3.)
- WSU 2006 = Wielki słownik uczenia a–ó. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Wälchli, Bernhard 1997. Mordwinisch und ältere baltische Wortsemantik. – Finnisch-Ugrische Forschungen 54:3, 305–324.
- Õim, Asta 1993. Fraseoloogiasõnaraamat. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.
- ÕS 1976 = Õigekeelsussõnaraamat. Toim. R. Kull, E. Raiet. Tallinn: Valgus 1976.
- ÕS 2006 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Õpik, Elina 1970. Vadjalastest ja isuritest XVIII saj. lõpul. Etnograafilisi ja lingvistilisi materjale Fjodor Tumanski Peterburi kubermangu kirjelduses. Tallinn: Valgus.

Võrgumaterjalid

- <http://woerterbuchnetz.de> = Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm.
- http://www.loodusajakiri.ee/eesti_loodus/teema6.html = Eesti Loodus. Loodusajakiri.
- <http://www.eki.ee/piibel> = Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants.
- <http://www.erm.ee> = Eesti Rahva Muuseum.
- <http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas> = Eesti regilaulude andmebaas.
- http://www.cs.cas.cz/arnost/jk/jazykova_tabu.pdf = Jeník, Tomáš. Jazyková tabu. Olomouc 2003.
- <http://kaino.kotus.fi/cgi-bin/kks/karjala> = Karjalan kielen sanakirja.
- <http://www.kihnuinstituut.ee/kihnudict> = Kihnu-eesti e-sõnavara.
- <http://www.dainuskapis.lv> = Krišjāņa Barona Dainu skapis.
- <http://www.liis.lv/latval/leksikologija/leksokografija/index.htm> = Latviešu valodas leksikoloģija.
- <http://www.lkz.lt> = Lietuvių kalbos žodyno (t. I–XX, 1941–2002) elektroninio varianto I leidimas 2005.

<http://www.zbi.ee/satikad/putukad/folkloor/08/> = Lūlijalgsed.
http://www.liepu.lv/uploads/files/Liene%20Markus-Narvila_Promocijas%20darbs.pdf = Markus-Narvila, Liene. Rucavas izloksnes vārdnīca: leksikogrāfiskais un leksiskais aspekts. Promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības nozares latviešu diahroniskās valodniecības apakšnozarē. Liepāja: Liepājas Universitāte. Kurzemes Humanitārais Institūts 2011.
http://jarvsum.pri.ee/meiltsale_broshyyr.pdf = Meilt metsale.
www.liepu.lv/uploads/files/Promocijas_darbs_Sventaja.pdf = Straupeniece, Daiga. Sventājas latviešu valoda – statika un dinamika. Promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozares latviešu diahroniskās valodniecības apakšnozarē. Liepāja: Liepājas Universitāte. Kurzemes Humanitārais Institūts 2012.
<http://kaino.kotus.fi/sanat/vepsa> = Vepsān verkkosanasto.
<http://www.eki.ee/dict/vms/> = Vāike murdesõnastik.
<http://sivertsi-siver.narod.ru> = Багновская, Н. М. Северюки: население Северной земли в XIV–XVI вв. Москва: Палеотип 2002.
<http://litopys.org.ua/novglet/novg18.htm>. = Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва–Ленинград 1950.
<http://vkus.narod.ru> = Похлёбкин, Вильям Васильевич. Чай и водка в истории России.
<http://www.myvista.ru> = Прогулки по Москве. Старые названия Москвы. Ватин переулок – Швивая горка.
<http://hrinchenko.com/slovar> = Словник української мови. Упорядкував Борис Грінченко.
<http://www.velib.com> = Филиппович Федор. Баркулабовская летопись.

LEMBIT VABA BIBLIOGRAAFIA

1973

О распространении латышских заимствований в эстонском языке. – Балтийские языки и их взаимосвязи со славянскими, финно-угорскими и германскими языками. Тезисы докладов научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Я. Эндзелина. Рига: Зинатне 1973, 53–55.

[Emakeele Seltsis: Koosolek 29. okt. 1972 Tartus.] – Keel ja Kirjandus 1973/1, 61–62.]

EKmS 100. [Eesti Kirjameeste Seltsile pühendatud koosolek 17. dets. 1972 Tartus Emakeele Seltsis.] – Keel ja Kirjandus 1973/2, 127.

1974

Läti sõnalaene Harglas. – Keel ja Kirjandus 1974/10, 605–610.

Über eine Kategorie der lettischen Lehnwörter im Estnischen. – Baltistica. Baltų kalbotyros žurnalas X/2 1974, 157–162.

1975

Rets.: Seppo Suhonen. Die jungen lettischen Lehnwörter im Livischen, Helsinki 1973 (MSFOu 154). 250 S. – Советское финно-угроведение XI/2 1975, 142–144. [Saksa k.]

О латышском суперстрате в одном из южноэстонских говоров. – III Всесоюзная конференция по балтийскому языкознанию 25–27 сент. 1975 г. Тезисы докладов. Вильнюс: Вильнюсский университет 1975, 93–95.

1976

Die lettischen Lehnwörter in der Untermundart von Hargla. – Baltistica. Baltų kalbotyros žurnalas XII/1 1976, 73–78.

III üleliiduline baltistikakonverents Vilniuses. – Keel ja Kirjandus 1976/1, 60.

1977

Lāti laensõnad eesti keeles. Toim. V. Hallap. Tallinn: Valgus 1977. 303 lk.

О латышском суперстрате в одном из южноэстонских говоров. – *Baltistica*. Baltų kalbotyros žurnalas 1977, II priedas, 143–146.

Rets.: Etimoloogia uurimisest Lätis. N. Lapiņš. Latviešu vārdu etimoloģija I–III. Rīga 1967, 1970, 1975. – *Keel ja Kirjandus* 1977/6, 374–375.

1978

Mõni sõna ühest lätipärasest konstruksioonist Leivus ja ka mujal. – Sõnast tekstini. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia 1978, 112–116.

Латышские заимствования в эстонском языке. Автореферат диссертации на соиск. уч. степ. кандидата филол. наук. Тарту: Тартуский государственный университет 1978. 20 lk.

Eesti Nõukogude Entsüklopeedia. Lisakõide: 139 *leivud*. Tallinn: Valgus 1978.

1979

Об эстонско-латышских языковых контактах. – Советское финно-угроведение XV/2 1979, 71–75.

1980

Новые данные об эстонско-латышском языковом контакте юго-западного пограничья ЭССР. – IV Всесоюзная конференция балтистов 23–25 сент. 1980 г. Тезисы докладов. Рига: Зинатне 1980, 112–114.

Rets.: Huvitavat lisa eesti kultuuriloole läti etnograafidelt. Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par arheologu un etnogrāfu 1979. gada pētījumu rezultātiem. Rīga: Zinātne 1980. – *Keel ja Kirjandus* 1980/11, 693–696.

[Kommentaariid:] Leontjev, A. Mis on keel? Tallinn: Valgus 1980.

1981

Rets.: Härgmäe sõnaraamat ja ühemurdesõnaraamatute koostamine Lätis. E. Kagaine, S. Raģe. Ērgemes izloksnes vārdnīca I–II. Rīga: Zinātne 1977–1978. – *Keel ja Kirjandus* 1981/5, 313–314.

Rets.: Kogumik kohanimeuurimise päevaprobleemidest Lätis. Latvijas PSR toponī-
mikas un ģeogrāfijas terminoloģijas jautājumi. Lāti Riiklik Ülikool, Rīga, 1979. 128
lk. – Keel ja Kirjandus 1981/11, 700–701.

Liivi vanasõnad eesti, vadja ja läti vastetega. Koost. V. Mälk P. Dambergi, E. Kokare,
A. Krikmanni, L. Vaba, T.-R. Viitso, E. Vääri osavõtul. Toim. A. Krikmann, V. Mälk,
T.-R. Viitso. Tallinn: Eesti Raamat 1981.

Salk, Ants, Lembit Vaba. Repliik ühe erikeele asjus. [Alpinismiterminite tõlgetest
M. Herzogi raamatus „Annapurna – Esimene kaheksatuhandeline”. Tallinn 1980.] –
Sirp ja Vasar 6. november 1981.

1983

Baltische Lehnwörter der Wolga-Sprachen im Lichte neuerer Forschungsergeb-
nisse. – Советское финно-угроведение XIX/2 1983, 138–145.

Rets.: Raamat Kazimieras Būga kohta. – Keel ja Kirjandus 1983/1, 50–51.

Balti laensõnadest volga keeltes baltoloogia ja slavistika andmeil. – Keel ja Kirjan-
dus 1983/2, 80–88.

1984

Viikberg, Jüri, Lembit Vaba. Siberi põhjaeestlasi kõnetamas. – Keel ja Kirjandus
1984/3, 145–156; 4, 210–223.

Rets.: Kangrusõnavara ja (keelee)kontaktid. A. Alsupe. Audēji Vidzemē 19. gs. otrajā
pusē un 20. gs. sākumā. Rīga: Zinātne 1982. – Keel ja Kirjandus 1984/8, 505–506.

1985

О проблеме балтийских заимствований в волжско-финских языках. – Tarptau-
tinė baltistų konferencija 1985 m. spalio 9–12 d.: pranešimų tezės. Vilnius: Vilniaus
valstybinis V. Kapsuko universitetas 1985, 139–140.

Проблема латышских заимствований в эстонской профессиональной лексике. –
Проблемы этнической истории балтов. Тезисы докладов межресп. научной
конференции. Рига: Зинатне 1985, 171–173.

Rets.: Leedukeelne teejuht balti filoloogiasse. J. Kabelka, Baltų filologijos įvadas. –
Keel ja Kirjandus 1985/7, 439–442.

1986

Siis kui mindi *raatsi peale*. Eesti-läti suhete kajastusi palgiparvetajate keeles. – Keel ja Kirjandus 1986/9, 518–527.

Haruldusi läti keelest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 30 1984. Tallinn: Eesti Raamat 1986, 96–106.

Rahvusvaheline baltoloogiakonverents Vilniuses. – Keel ja Kirjandus 1986/4, 250–251.

Balti rahvaste etnilise ajaloo konverents. – Keel ja Kirjandus 1986/4, 252.

Rets.: Leedu keeleteaduse entsüklopeedia. A. Sabaliauskas, Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija iki 1940 m.; Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija 1940–1980 m. – Keel ja Kirjandus 1986/6, 377–378.

1987

Laenuetümolooiaid: *ruik(a)*. – Keel ja Kirjandus 1987/6, 353–354.

Языковые контакты прибалтийских финнов с балтами и географическая терминология. – XVII Всесоюзная финно-угорская конференция. Языкознание. Тезисы докладов I. Устинов: Удмуртский государственный университет 1987, 51–52.

Rets.: M. Koski, Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä, Savonlinna 1983. – Советское финно-угроведение XXIII/3 1987, 219–226. [Saksa k.]

Lisa Hargla parvetusloole. – Keel ja Kirjandus 1987/5, 303.

Vaba, Lembit, Eha Viluoja. XVII üleliiduline fennougristide konverents. – Keel ja Kirjandus 1987/11, 696–698.

1988

Läti laensõnu eesti murdekeeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 32 1986. Tallinn: Eesti Raamat 1988, 46–56.

О проблеме балтийских заимствований в волжско-финских языках. – Baltistica. Baltų kalbotyros žurnalas XXIV/2 1988, 178–184.

Baltismen in der ostseefinnischen Landschaftslexik. – Symposium 1988. Turku 30.8.–2.9.1988. Itämerensuomalaisen filologian symposiumi. Referaatit. Turku: Itämerensuomalaisen filologian symposiumi 1988, 106–107.

Vaba, Lembit, Jüri Viikberg. Siberimaa eestlaste jutustusi I. – Kodumurre 19. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia 1988, 63–100.

1989

Balti laensõnad läänemeresoome maastikusõnavaras. – Keel ja Kirjandus 1989/3, 138–141; 4, 206–218.

Teaduskonverents Kuramaa rannakülas. – Keel ja Kirjandus 1989/11, 704.

Языковые контакты прибалтийских финнов с балтами и ландшафтная лексика. – Valodas aktualitātes 1988. III valodas nedēļa. Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 115. dzimšanas dienai veltītā zinātniskā konference „Vietvārdi un personvārdi”. Rīga: Zinātne 1989, 346–357.

Rets.: Kaisa Häkkinen. Suomen kielen sanaston historiallista taustaa. Turku 1985. 159 s. (Fennistica 7.) – Советское финно-угроведение XXV/1 1989, 61–67. [Vene k.]

F. J. Wiedemann leivude uurijana. – Ferdinand Johann Wiedemannin muisto: Suomalais-virolainen Wiedemann-seminaari, Helsingissä 5.–6.10.1987. Helsinki 1989, 53–57. (Castrenianumin toimitteita 31.)

Keem, Hella, Lembit Vaba, Jüri Viikberg. Siberimaa eestlaste jutustusi II. – Kodumurre 21. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia 1989, 48–73.

1990

Baltische Sonderentlehnungen in den ostseefinnischen Sprachen. – Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum. Debrecen 27.VIII.–2.IX.1990. Summaria dissertationum. Linguistica. Debrecen 1990, 265.

Die baltischen Sonderentlehnungen in den ostseefinnischen Sprachen. – Itämerensuomalaiset kielikontaktit. Itämerensuomalainen symposium 7. kansainvälisessä fenno-ugristikongressissa Debrecenissä 27.8.–1.9.1990. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 1990, 125–139. (Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 61.)

Gibt es ein baltisches Fragment im estnischen Wortschatz der Waldimkerei? – Linguistica Uralica XXVI/3 1990, 173–179.

Сепаратные балтизмы в прибалтийско-финских языках. – Uralo-Indogermanica. Балто-славянские языки и проблема урало-индоевропейских связей. Материалы 3-ей балто-славянской конференции, 18–22 июня 1990 г. Ч. I. Москва: Институт славяноведения и балканистики 1990, 141–142.

Balti fragment eesti mesindussõnavaras? – Eesti keele ja kirjanduse kateedri töid I. Tallinn: E. Vilde nim. Tallinna Pedagoogiline Instituut 1990, 35–45.

Ferdinand Johann Wiedemann als Erforscher der Leivus. – Ural-Altäische Jahrbücher 9 1990. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 80–92.

Eesti Entsüklopeedia 5: 478 *leivud*. Tallinn: Valgus 1990.

1991

Läti laensõnu eesti murdekeeles II. – Emakeele Seltsi aastaraamat 34 1988. Tallinn: Eesti Raamat 1991, 55–61.

Ferdinand Johann Wiedemann leivude uurijana. – Emakeele Seltsi aastaraamat 34 1988. Tallinn: Eesti Raamat 1991, 74–85.

Zum 60. Geburtstag von Arvo Laanest. – Linguistica Uralica XXVII/2 1991, 112–113.

Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum. – Linguistica Uralica XXVII/2 1991, 126–128.

Rets.: Eesnimed sõnaraamatuks: K. Siliņš, Latviešu personvārdu vārdnīca, Rīga 1990. – Keel ja Kirjandus 1991/1, 57.

Arvo Laanesti juubeliks. – Keel ja Kirjandus 1991/3, 176–177.

Sihid selginemas? Märkmeid Leningradi II soome-ugri konverentsilt. – Keel ja Kirjandus 1991/4, 253–254.

Jumalamärgid kaljuseinal ehk millal siis ikkagi Lätimaal kirjutama õpiti. – Keel ja Kirjandus 1991/4, 298–300.

Ein baltisches Fragment im estnischen Wortschatz der Waldimkerei. – VI tarptautinis baltistų kongresas 1991 m. spalio 2–4 d. Pranešimų tezės. Vilniaus universiteto leidykla 1991, 89.

1992

Zum 6. Internationalen Baltologenkongress. – Linguistica Uralica XXVIII/2 1992, 152–155.

Rets.: A. D. Kylstra, S.-L. Hahmo, T. Hofstra, O. Nikkilä, Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen, Bd. I, Amsterdam–Atlanta 1991. – Linguistica Uralica XXVIII/3 1992, 219–223. [Saksa k.]

Sõnake deminutiivsest optatiivist. – Keel ja Kirjandus 1992/3, 161.

Kuues rahvusvaheline baltistide kongress. – Keel ja Kirjandus 1992/4, 252–254.

Käblik on ahjulind! – Keel ja Kirjandus 1992/8, 459–462.

Rets.: Fennougriistiline rännak läti nimekogumiku lehekülgedel. *Onomastica Lettica*, Rīga 1990. – Keel ja Kirjandus 1992/9, 573–575.

Eesti kalatõkkenimetus *nāri* ja balti **ē* läänemeresoome substituuutidest. – Keel ja Kirjandus 1992/12, 726–727.

1993

Gibt es im Estnischen lettische Landschaftsnamen? Ar estų kalboje yra latvių kilmės vietų pavadinimų? – Lietuvių kalbotyros klausimai XXXII. Vilnius 1993, 172–175. (Baltų onomastikos tyrinėjimai.)

Rets.: Uurimus Loode-Läti murdesõnavara tähendussüsteemi kujunemisest e. *Pane püksid selga, kui selga lähevad*: E. Kagaine, Semantiskie dialektismi Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs. Rīga 1992. – Keel ja Kirjandus 1993/4, 245–246.

„Līvli” ilmunb jälle. – Keel ja Kirjandus 1993/4, 252–254.

Rets.: Esimene läti etimoloogiasõnaraamat. K. Karulis, Latviešu etimoloģijas vārdnīca I–II, Rīga 1992. – Keel ja Kirjandus 1993/7, 440–442.

Rets.: Sõnavaraaurija mõttemõlgutusi ühe mütoloogiaraamatu ilmunise puhul. P. Dundulienē, Senovės lietuvių mitologija ir religija, Vilnius 1990. – Keel ja Kirjandus 1993/8, 507–510.

Kolga, Margus, Igor Tõnurist, Lembit Vaba, Jüri Viikberg. Vene impeeriumi rahvaste punane raamat. Tallinn: a/s „Nyman&Nyman LNT” 1993. 371 lk.

Aleudid 25–29; Altailased 30–34; Bartangid 55–56; Dolgaanid 76–79; Hufid 121–122; Iškašimid 138–139; Jagnoobid 144–148; Jazgulamid 149–152; Jukagiirid 153–157; Kamassid 158; Karaiimid 159–164; Karjalased 169–174; Krimmi juudid 197–200; Krimmitatarlased 201–204; Liivlased 216–219; Nogaid 251–257; Orošorid 261–262; Pamiiri rahvad 267–271; Rušanid 272–273; Šugnid 288–290; Truhmeenid 308–309; Vahhid 345–347; Vepslased 348–352.

Kolga, Margus, Igor Tõnurist, Lembit Vaba, Jüri Viikberg. The Red Book of the Peoples of the Russian Empire. Tallinn: Eesti Keele Instituut. <http://www.eki.ee/books/redbook>.

The Aleuts; The Altaics; The Bartangs; The Crimean Jews; The Crimean Tatars; The Dolgans; The Ishkashims; The Kamas; The Karaims; The Karelians; The Khufis; The Livonians; The Nogays; The Oroshoris; The Peoples of the Pamirs; The Roshanis; The Shugnis; The Trukhmens or Turkmens; The Veps; The Wakhs; The Yaghnabis; The Yazgulamis; The Yukaghirs.

1994

Rets.: Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Erarbeitet im Institut für Sprachwissenschaft der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Herausgeber Loránd Benkő. Redakteure Károly Gerstner, Antónia S. Hámori, Gábor Zaicz. Autoren Béla Büky, Károly Gerstner, Antónia S. Hámori, Edit Hexendorf, László Horváth, Gábor Zaicz. Lieferung 1–2, Budapest, Akadémiai Kiadó 1993. 498 S. – *Linguistica Uralica* XXX/1 1994, 63–64. [Saksa k.]

Rets.: Vaba, Lembit, Ilga Jansone. E. Kagaine, Semantiskie dialektismi Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs. Rīga: Zinātne 1992. 295 s. [Представлена к защите на ученую степень *doctor habilitus* филологии.] – *Linguistica Uralica* XXX/1 1994, 64–66. [Vene k.]

Zu den baltischen *m*-Deverbale in den ostseefinnischen Sprachen. – *Linguistica Uralica* XXX/4 1994, 241–247.

Estnisches etymologisches Wörterbuch – bisherige Vorarbeit und weitere Perspektiven. – *Laponica et uralica*. 100 Jahre finnisch-ugrischer Unterricht an der Universität Uppsala. Jubiläumssymposium in Uppsala, 20.–23. April 1994. Abstracts. Uppsala: Almqvist & Wiksell International 1994, 42–43. (*Acta Universitatis Upsaliensis*. *Studia Uralica Upsaliensia* 26.)

Lībiešu *vārm* un ar to saistītās problēmas. – Starptautiska zinātniska konference „Lībieši un viņu kultūra: mazo etnosu valodas un kultūras saglabāšanas teorija un prakse”. Referātu tēzes. Mazirbe 1994, 73.

Некоторые аспекты изучения балтизмов в прибалтийско-финских языках. – Проблемы этнической истории и межэтнических контактов прибалтийско-финских народов. Памяти Д. В. Бубриха. Сборник научных трудов. Санкт-Петербург: Мин. культуры Российской Федерации, Российский этнографический музей 1994, 36–43.

1995

Rets.: Kersti Boiko. Baltijas jūras somu ģeogrāfiskie apelaīvi un to relikti Latvijas vietvārdos. Disertācija doktora grāda iegūšanai, Rīga 1993. 196 S. – *Linguistica Uralica* XXXI/1 1995, 56–58. [Saksa k.]

Über die internationale wissenschaftliche Konferenz „Die Liven und ihre Kultur: Theorie und Praxis der Erhaltung der Sprachen und Kulturen kleiner Völker“. – *Linguistica Uralica* XXXI/1 1995, 67–68.

Über eine Wortgruppe baltischer Herkunft mit südestnischer Verbreitung. – *Linguistica Uralica* XXXI/2 1995, 81–85.

Linguistica Baltica. International Journal of Baltic Linguistics 1–3 1992–1994. – *Linguistica Uralica* XXXI/4 1995, 303–304. [Saksa k.]

Eine wissenschaftliche Konferenz über die Beziehungen zwischen den baltischen und ostseefinnischen Sprachen an der Lettischen Universität. – *Linguistica Uralica* XXXI/4 1995, 315–316.

Rets.: Doktoritöö läänemeresoome geograafilistest appellatiividest Läti kohanimesdes. – *Keel ja Kirjandus* 1995/1, 67–68.

Karl Kont ja Läti. – *Keel ja Kirjandus* 1995/10, 702–706.

Läti keele vahendusel saadud kaudlaenud eesti murdesõnavaras. – *Minor Languages and Cultures in Contact*. Abstracts of the Tempus-Conference 31. May–1. June 1995. University of Tartu, University of Groningen. Tartu 1995, 26.

Baltische *m*-Deverbale in den ostseefinnischen Sprachen. – VII Starptautiskais baltistu kongress 1995. g. 13.–15. jūnijā. Referātu tēzes. Rīga: Latviešu valodas institūts 1995, 117–119.

Über eine südestnische Wortgruppe baltischer Herkunft. – *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum Jyväskylä* 10.–15.8. 1995. Pars II. Summaria acroasium in sectionibus et symposiis factarum, Jyväskylä: Moderatores 1995, 122.

Этимологическая картотека эстонского языка. (Предпосылки создания и принципы подбора материала.) – Национальные лексико-фразеологические фонды. Санкт-Петербург: Наука 1995, 163–167.

On a Baltic plant name found in 17th-century Estonian dictionaries. – *Linguistica Baltica* 4 1995, 211–216. (Kurylowicz Memorial Volume. Part Two, Warsaw University.)

Vaba, Lembit, Jüri Viikberg. Ohustatud uurali rahvad. Lühiteatmik. Toim. Andres Heinapuu. Tallinn: SURI 1995. <http://www.suri.ee/ohuur/>

1996

Über die Herkunft von est. *keris*. – *Linguistica Uralica* XXXII/1 1996, 33–35.

Über die baltische Herkunft von osfi. *pahmas*. – *Linguistica Uralica* XXXII/2 1996, 81–84.

Über die baltische Herkunft von est. *ihne*, *ihnus* und die Substitution von balt. **kš*. – *Linguistica Uralica* XXXII/3 1996, 161–163.

Über die baltische Herkunft von est. *rühm* und seine ostseefinnischen Entsprechungen. – *Linguistica Uralica* XXXII/4 1996, 241–242.

Par baltu aizguvumiem dienvidigaunų izloksnēs. – *Baltu filoloģija* VI. Rakstu krājums. Rīga: Latvijas Universitāte, 8–11.

Ühest balti päritolu lõunaeestilise levikuga sõnarühmast. – *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum* Jyväskylä 10.–15.8.1995. Pars V. Sessiones sectionum. *Lexicologia & Onomastica*. Redegerunt Heikki Leskinen, Sándor Maticsák, Tõnu Seilenthal. Jyväskylä: Moderatores 1996, 205–209.

Ostseefinnisches *meri* 'Meer' – doch ein baltisches Lehnwort? – Symposium Finnisch-ugrische Sprachen in Kontakt. Aus Anlaß des 30-jährigen Bestehens der Finnougristik an der Rijksuniversiteit Groningen, Niederlande. Groningen 21.–23. November 1996. Abstracts. Groningen 1996, 50.

Die lettische Sprache als Vermittler deutschen Lehnwortes ins Estnische. – Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache im Baltikum (herausgegeben von Gisela Brandt). *Stuttgarter Arbeiten zur Germanistik* nr. 339. Stuttgart: Verlag Hans-Dieter Heinz / Akademischer Verlag Stuttgart 1996, 105–118.

Vaba, Lembit, Jüri Viikberg. The Endangered Uralic Peoples. Short Reference Guide. Ed. Andres Heinapuu. Tallinn 1996. <http://www.suri.ee/eup/>

1997

Über die baltische Herkunft von est. *hürn*. – *Linguistica Uralica* XXXIII/1 1997, 1–4.

Über die baltische Herkunft von est. *singas*. – *Linguistica Uralica* XXXIII/2 1997, 112–114.

Ergänzungen zur Substitution des baltischen wortanlautenden **st*. – *Linguistica Uralica* XXXIII/3 1997, 177–180.

Über die baltische Herkunft des ostseefinnischen *rampa*-Stammes. – *Linguistica Uralica* XXXIII/4 1997, 281–283.

Kas eesti keeles on läti maastikusõnu? – *Keel ja Kirjandus* 1997/3, 152–156.

Ühest XVII sajandi eesti sõnastikes esinevast balti päritolu taimenimetusest. – *Keel ja Kirjandus* 1997/9, 600–604.

Eesti leksikograafia aastal 1997. Eesti etümoloogiasõnaraamat. – *Keel ja Kirjandus* 1997/12, 827–830.

Par igauņu *hūrn* 'vaļīga (spalva)' baltu cilmi. – *Baltu filoloģija VII. Rakstu krājums. Rīga: Latvijas Universitāte* 1997, 140–143. (Zinātniskie raksti 608.)

Die Substitution von balt. **kš* im Ostseefinnischen. – VII tarptautinio baltistų kongreso „Baltų kalbos XVI ir XVII amžiuje“ pranešimų tezės 1997 m. spalio 7–9 d. Vilnius: Vilniaus universitetas, Baltų filologijos katedra 1997, 141.

Eesti-läti keelepiiri kujunemise ajaloost. – *Õdagumeresoomõ lõunapiir*. Konverents Kütioron märdikuu 28.–30. 1996. Võro: Võro Instituut 1997, 113–117. (Võro Instituudi Toimõitiseq 1.)

Uurimusi läti-eesti keelesuhetest. Tallinn-Tampere: Eesti Keele Instituut, Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos 1997. 547 lk. + 22 kaarti.

Ostseefinnisches *meri* 'Meer' – doch ein baltisches Lehnwort. – *Finnisch-ugrische Sprachen in Kontakt. Vorträge des Symposiums aus Anlaß des 30-jährigen Bestehens der Finnougristik an der Rijksuniversiteit Groningen* 21.–23. November 1996. Maast-richt: Shaker 1997, 225–231.

Balti laenudest ja nende uurimisest. – *Pühendusteos Huno Rätsepale*. 28.12.1997. Tartu: Tartu Ülikool 1997, 231–243. (Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.)

Über die estnisch-lettische Zweisprachigkeit in der Grenzstadt Valga. – *Flerspråkighe- tens dimensioner. Individ, familj och samhälle*. Vaasa: Vaasan Yliopisto 1997, 36–45. (Vaasan yliopiston julkaisuja. Selvityksiä ja raportteja 26.)

1998

Die Rolle des altpreuussischen Sprachmaterials in etymologischen Untersuchungen ostseefinnischer Baltismen. – Colloquium Pruthenicum secundum. Ed. by Wojciech Smoczyński. Kraków-Warszawa: Universitas 1998, 169–185.

Läti laensõnu eesti murdekeeles III. *pussunaine* ja *pussusõgel*. – Emakeele Seltsi aasta-raamat 35–42 1989–1996. Tartu 1998, 106–108.

Par latviešu un Roņu salas zviedru kontaktiem. – Valoda un tās elementi. Akadēmiķa J. Endzelīna 125. dzimšanas dienas atceres zinātniskās konferences tēzes. 1998. gada 23., 24. februāris. Rīga: Latviešu valodas institūts 1998, 114.

Обособленные балтизмы в эстонском языке. – Материалы XXVII межвузовской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов. Выпуск 1. Секция баллистики 10–12 марта 1998 г. Тезисы докладов. Санкт-Петербург: Издательство С-Петербургского университета 1998, 9–10.

Vaba, Lembit, Heikki Hurta, Balttilaised lainasanat kertovat. – Aikalainen. Tampereen tieteen ja opetuksen äänenkannattaja. Tampere: Tampereen yliopisto 1998/5.

Liivi *paldin* 'praegu, nüüd'. – Oekeeta asijoo. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen sexagenarii 16.V.1998. Helsinki 1998, 421–423. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 228.)

1999

О рефлексх прабалтской фонетики в балтизмах прибалтийско-финских языков. – Материалы XXVIII межвузовской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов. Выпуск 1. Секция баллистики 2–4 марта 1999 г. Проблемы фонетики и акцентологии балтийских языков. Тезисы докладов. Санкт-Петербург: Издательство С-Петербургского университета 1999, 13–14.

Eesti-läti kakskeelsusest Valgas. Vaade ajalukku. – Keel ja Kirjandus 1999/8, 535–541.

Rets.: Läti murdeatlas ilmunud. Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika. Koost. B. Bušmane, B. Laumane, A. Stafecka. Teaduslik juhendaja B. Laumane. Zinātne, Rīga 1999. 404 lk. Lisa: 102 kaarti. Rīga: Zinātne 1995. – Keel ja Kirjandus 1999/8, 586–587.

Läti laensõnu eesti murdekeeles IV. *vabinaaed* – vabisev aed? – Emakeele Seltsi aasta-raamat 43 1997. Tartu 1999, 99–106.

Vaba, Lembit, Jüri Viikberg. Liivlased. – Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus 1999, 288–289.

Lutt, Roman, Lembit Vaba, Jüri Viikberg. Mustlased. – Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus 1999, 334–339.

Kiriusutelu Maia Väkramiga. – Lähivertailuja 10. Suomalais-virolainen kontrasttiivinen seminaari Tampereella 14. toukokuuta 1998. Folia Fennistica & Linguistica 23. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos. Toimittaneet Lembit Vaba ja Heikki Hurtta. Tampere: Tampereen yliopisto 1999, 105–108. (Folia Fennistica & Linguistica 23.)

2000

Par baltu *ē* substitūciju Baltijas somu valodās. – Baltistica IX. Starptautiskais baltistu kongress „Baltu valodas laikmetu griežos” 03.10.2000–06.10.2000. Referātu tēzes. Rīga: LU Latviešu valodas institūts 2000, 325–326.

Lāti laensõnu eesti murdekeeles V. – Emakeele Seltsi aastaraamat 44–45 1998–1999. Tartu 2000, 72–76.

Sabalugu. Märkmeid ühe sõnapere etimoloogiast ja tuletusseoseist. – Inter dialectos nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000. Koost. ja toim. Jüri Viikberg. Tallinn 2000, 390–410. (Eesti Keele Instituudi toimetised 7.)

Kahest sõnasisese Cm-järjendiga lõunaesti baltismist. – Õdagumeresoomõ piirisüämeq. Keskused läänemeresoome piiridel. Toim. K. Pajusalu ja Jüvä Sullõv. Konverents' Verskan, rehekuu 28.–30.1999. Võro 2000, 118–126. (Võro Instituudi Toimõndusõq 10.)

2001

Rets.: K. Liukkonen, Baltisches im Finnischen. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft, 1999. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 235.) 178 S. – Baltu filoloģija X. Rakstu krājums. Rīga: Latvijas Universitāte 2001, 167–170. (Latvijas Universitātes zinātniskie raksti.) [Lāti k.]

Vaataks õige, mis on keele taga. – Oma keel. Keeleajakiri kõigile nr. 1, kevad 2001, 42–47.

Lāti laensõnu eesti murdekeeles VI. – Emakeele Seltsi aastaraamat 46 2000. Tartu 2001, 153–158.

Usutelu Julius Mägiste tütre Marju Mikiverega. – Emakeele Seltsi aastaraamat 46 2000. Tartu 2001, 285–289.

Rets.: Doktoritöö Läti eestlastest: Marjo Mela. Latvian virolaiset. Historia, kieli ja kultuuri. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2001. 213 lk. (Bibliotheca Historica 69.) – Keel ja Kirjandus 2001/10, 735–739.

Rets.: Doktoritöö värvinimedest: Vilja Oja. Linguistic Studies of Estonian Colour Terminology. (Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 9.) Tartu 2001. 191 p. – Keel ja Kirjandus 2001/12, 889–892.

Is the Finnic *lanko* a Germanic or a Baltic loan? – Poznańskie Studia Bałtystyczne 1. Munera linguistica et philologica Michaeli Hasiuk dedicata. Eds. J. Marcinkiewicz & N. Ostrowski. Poznań: Katedra Skandynawistyki i Baltologii 2001, 157–160.

Zur Substitution der anlautenden Konsonantenverbindungen im ostseefinnischen Lehnwortschatz (insbesondere im Estnischen). – Finnougrier und Indoeuropäer: Kontakte der Sprachen, Kontakte der Literaturen. Finno-Ugrians and Indo-Europeans: Linguistic and Literary Contacts. Internationales Symposium, 22.–24. November 2001, Groningen. Programm / Abstracts / Zusammenfassungen. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit der Letteren, Afdeling Finoegristeik 2001, 67. (Mitteilungen der Societas Uralico-Altaica Heft 22.)

Joalaid, Marje, Lembit Vaba. Livonian. - Onomastica Uralica. Selected Bibliography of the Onomastics of the Uralian Languages, 1a. Ed. By István Hoffmann. Debrecen–Helsinki: Kapitális Bt. 2001, 169–176. <http://onoma.ural.klte.hu>.

Kolga, Margus, Igor Tõnurist, Lembit Vaba, Jüri Viikberg. The Red Book of the Peoples of the Russian Empire. Published by c NGO Red Book. Tallinn: Estada Kirjastus 2001, 400 p.

The Aleuts 22–27; The Altaics 28–32; The Bartangs 61–62; The Crimean Jews 97–100; The Crimean Tatars 101–104; The Dolgans 109–112; The Ishkashims 147–148; The Kamas 160; The Karaims 161–166; The Karelians 171–176; The Khufis 201–202; The Livonians 232–235; The Nogays 272–278; The Oroshoris 286–287; The Peoples of the Pamirs 288–293; The Roshanis 294–295; The Shugnis 310–312; The Trukhmens or Turkmens 331–332; The Veps 351–355; The Wakhs 363–365; The Yaghnbais 366–370; The Yazgulamis 371–374; The Yukaghirs 375–379.

2002

Zur Substitution der anlautenden Konsonantenverbindungen im ostseefinnischen Lehnwortschatz (am Beispiel des Estnischen). – Finno-Ugrians and Indo-Europeans: Linguistic and Literary Contacts. Proceedings of the Symposium at the University of Groningen, November 22–24, 2001. Maastricht: Shaker 2002, 393–400. (Studia Fenno-Ugrica Groningana 2.)

Rets.: Vilja Oja. Linguistic Studies of Estonian Colour Terminology. Tartu 2001. 191 p. (Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 9.) – *Linguistica Uralica* 38/1 2002, 59–64. [Saksa k.]

Julius Mägiste ja balti etimoloogiad. – Emakeele Seltsi aastaraamat 47 2001. Tallinn 2002, 23–38.

Tähelepanekuid läti nimedest eesti perekonnanimist. – Nime murre. Pühendusteos Valdek Palli 75. sünnipäevaks 30. juunil 2002. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2002, 267–291. (Eesti Keele Instituudi toimetised 11.)

Kā tālāk? Dažas domas par Baltijas jūras somu valodu leksikālo somugrismu pētīšanu latviešu valodā. – Baltu filoloģija XI/1. Rakstu krājums. Rīga: Latvijas Universitāte 2002, 77–90.

2003

rānist ja *kremlist*, rohkem siiski *rānist*. – Keel ja Kirjandus 2003/2, 108–112.

Rets.: Ettevaatust, eesti-läti sõnaraamat! Igaņu-latviešu vārdnīca. Ap 9000 vārdu. Eesti-läti sõnaraamat. Umbes 9000 sõna. Sastādija D. Kļava. [Rīga:] Avots, 2002. – Keel ja Kirjandus 2003/5, 380–382.

Kust on tulnud meie *langud*? – Keel ja Kirjandus 2003/10, 779–780.

Viro-latvia -kaksikielisyys Valgassa. – Rozentāls-seura. Vuosikirja 2002, Forssa: Forssan Kirjapaino Oy 2003, 14–18.

Über Probleme bei der Erforschung der ostseefinnisch-lettischen lexikalischen Beziehungen. – Abstracts of Scholarly Papers. 4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists. Riga, July 28–Augusts 2, 2003. Riga: Latvian Language Institute, University of Latvia 2003, 12.

Latviešu uzvārdi Igaunijas uzvārdu sarakstā un latviešu-igauņu kontakti. <http://www.genling.nw.ru/Baltist/Baltconf/2003/2003tez.pdf>.

Eesti Entsüklopeedia 12: 33 *balti laenud*; 34 *eesti keelealal esinevaid balti laensõnu tähendusrüümiti*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus 2003.

2004

Zwei eventuelle baltische Lehnverben in der Südgruppe der ostseefinnischen Sprachen. – Etymologie, Entlehnungen und Entwicklungen. Festschrift für Jorma Koivulehto zum 70. Geburtstag. Helsinki: Société Néophilologique 2004, 417–422. (Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki, Tome LXIII.)

„Hellad nimed”. Ühest lätitaustalisest perekonnanimetüübist. – Emakeele Seltsi aastaraamat 49 2003. Tallinn 2004, 50–82.

Miks *punk* ja *tink*? – Lähivertailuja 14. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Oulussa 3.–4. toukokuuta 2003. Toim. Helena Sulkala ja Heli Laanekask. Oulu 2004, 47–57. (Suomen ja saamen kielen ja logopedia laitoksen julkaisuja 23.) herkules oulu.fi/isbn9514278135/isbn9514278135.pdf

Ein eventuelles baltisches Lehnverb in der Südgruppe der ostseefinnischen Sprachen. – Festschrift für Ralf-Peter Ritter zum 65. Geburtstag. Wien: Edition Praesens, Verlag für Literatur- und Sprachwissenschaft 2004, 547–554.

Inglise-eesti-läti-leedu-vene sõnaraamat. Koost. Anu Vaba ja Lembit Vaba, toim. Mari Vaba ja Lembit Vaba. Tallinn: Ilo 2004. 691 lk.

Mistä sukunimet kertovat? – Rozentäls-seura. Vuosikirja 2003. Nurmijärvi: Kirjakas ky 2004, 48–55.

2005

Rohkem usutavaid etümoloogiaid ehk ühest läänemeresoome tüvemodifikatsiooni tüübist. – Lihkkun lehkos! Beiträge zur Finnougistik aus Anlaß des sechzigsten Geburtstages von Hans-Hermann Bartens. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2005, 453–458. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 65.)

Dažas piezīmes par Baltijas somu (un it īpaši īgauņu) valodu vārda sakņu modifikāciju uz baltu valodu fona. Summary. A type of root modification in the Baltic Finnic languages (especially Estonian) against a background of Baltic languages – Baltu filoloģija. Baltu valodniecības žurnāls. Journal of Baltic Linguistics XIV/ 2. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds 2005, 155–161.

Rets.: Tartu ülikooli ja Läti sidemete kuldajast ehk läti keelt pole tänapäeval võimalik õppida mitte üheski Eesti ülikoolis. Hain Tankler, Algo Rämmer. Tartu University and Latvia. With an Emphasis on Relations in the 1920s and 1930s. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 2004. 240 lk + illustratsioonid. – Keel ja Kirjandus 2005/1, 71–74.

Rets.: Üks põnev vahekokkuvõte. Ojārs Bušs. Personvārdi, vietvārdi un citi vārdi: izpētes pakāpieni. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2003. 310 lpp. – Keel ja Kirjandus 2005/3, 243–246.

In memoriam Karl Kont. – Keel ja Kirjandus 2005/7, 591–594.

Rets.: Läänemeresoome leksika baltoloogi vaateväljas. Elga Kagaine. Lokālie somugrismi latviešu valodas Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2004, 280 lpp. – Keel ja Kirjandus 2005/8, 668–673.

Ilmuma hakkas suurteos. Atlas linguarum fennicarum. Itämerensuomalainen kielikartasto. Läänemeresoome keeleatlas. Ostseefinnischer Sprachatlas. Лингвистический атлас прибалтийско-финских языков. ALFE 1. Päätoimittaja Tuomo Tuomi, 1. osan vastaava toimittaja Seppo Suhonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 800; Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 118. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2004. 464 lk. – Keel ja Kirjandus 2005/12, 1021–1023.

In memoriam Karl Kont. 15. Dezember 1923–6. Mai 2005. – Linguistica Uralica XLI/3 2005, 236–239. [Saksa k.]

Tõeline votoloog Elna Adler 75. – Emakeele Seltsi aastaraamat 50 2004. Tallinn 2005, 219–223.

Latvian kieli itämerensuomalaisen suurennuslasin alla. – Latvian historiaa ja kulttuuria. Toim. M. Mela ja L. Vaba. Helsinki: Rozentāls-seura 2005, 286–306.

Rets.: Latvian kieltä ei voi opiskella Viron yliopistoissa. Kirja Tarton yliopiston yhteyksistä Latviaan. Hain Tankler, Algo Rämmer. Tartu University and Latvia. With an Emphasis on Relations in the 1920s and 1930s. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 2004. 240 sivua sekä kuvaliite. – Rozentāls-seura. Vuosikirja 2004. Tampere: Rozentāls-seura 2005, 17–18.

Rets.: Tutkimus latvian kielen itämerensuomalaisperäisestä sanastosta. Elga Kagaine. Lokālie somugrismi latviešu valodas Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2004, 280 lpp. – Rozentāls-Seura. Vuosikirja 2005. Otavan Kirjapaino OY 2005, 12–15.

2006

Über Probleme bei der Erforschung der ostseefinnisch-lettischen lexikalischen Beziehungen. – Proceedings of the 4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists. Riga: Latvian Language Institute, University of Latvia 2006, 490–499.

Zum Jubiläum von Vilja Oja. – *Linguistica Uralica* XLII/1 2006, 45–47.

Rets.: Elga Kagaine. Lokālie somugrismi latviešu valodas Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2004, 280 lpp. – *Linguistica Uralica* XLII/3 2006, 213–219. [Saksa k.]

Estikestest, urmastest ja kuraditest ehk liivi ja eesti sõnad läti slängis. – *Keel ja Kirjandus* 2006/3, 248–251.

Rets.: Lāti murdesõnaraamat hakkab peegeldama keele muutumist ajas. Latviešu izlokšņu vārdnīca. Prospekts. Rīga: Latvijas universitātes Latviešu valodas institūts, 2005. 360 lk. – *Keel ja Kirjandus* 2006/11, 930–933.

Oskar Lutsu *Kevade soome kuues*. Tähelepanekuid ja (uit)mõtteid Martti Rauhala tõlkest *Arno ja kumppanit*. – Lähivertailuja 17. Toim. A. Kaivapalu & K. Pruuli. Jyväskylä 2006, 241–254. (Jyväskylä Studies in Humanities 53.)

Lāti keelest. [Sissejuhatus läti keele grammatikasse ja sõnavarasse.] – Eesti-läti vestmik. Igauņu-latviešu sarunvārdnīca. Tallinn: Ilo 2006, 12–40.

Itämerensuomalaisten kielten vaikutus latvian slangiin. – Rozentāls-seura. Vuosikirja 2006. Keuruu: Otavan Kirjapaino Oy 2006, 21–24.

Norstedts baltiska ordbok: svenska-estniska-lettiska-litauiska. [18.000 ord och fraser]. Sammanställning: Lembit Vaba, Mari Vaba och Anu Vaba. Norstedts Akademiska Förlag 2006. 512. lk.

2007

In memoriam Elna Adler. – *Linguistica Uralica* 42/3 2007, 234–236. [Saksa k.]

Rets.: Smalki lija zelta lietuss. Dabas paradību nosaukumi latviešu valodā I. Liepāja: Liepājas Pedagoģijas akadēmija, 2005. 415 S. – *Linguistica Uralica* 42/4 2007, 302–306. [Saksa k.]

Rets.: Lātlased avastavad liivlasi. Renāte Blumberga. Lībieši dokumentos un vēstulēs. Somijas zinātnieku ekspedīcijas pie lībiešiem. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds 2006. – *Keel ja Kirjandus* 2007/1, 71–72.

Rets.: Uuest lāti slāngi sõnaraamatust eesti slāngi(uurimise) taustal. Bušs, Ojārs, Vineta Ernstsone. Latviešu valodas slenga vārdnīca. [Rīga:] Norden AB 2006. 574 lk. – Keel ja Kirjandus 2007/4, 326–331.

Elga Kagaine ja tema pärand 30.III.1930–25.I.2007. – Keel ja Kirjandus 2007/4, 341–342.

Rets.: Lāti rahvapärane meteoroloogiasõnavara. Benita Laumane. Smalki lija zelta lietus. Dabas paradību nosaukumi latviešu valodā I. Liepāja: Liepājas Pedagoģijas akadēmija, 2005. 415 lk. – Keel ja Kirjandus 2007/6, 498–501.

Uut Lāti kaljujooniste uurimisel. – Keel ja Kirjandus 2007/7, 677–678.

Isevārki sõnaraamat – SÕNAMU. Janīna Kursīte. Neakadēmiskā latviešu valodas vārdnīca jeb novadu VĀRDENE. Rīga: Madris 2007. 528 lk. – Keel ja Kirjandus 2007/11, 924–926.

Latvian murteiden sanakirja rakentaa kielisillan menneiden sukupolvien ja nykyajan välille. – Rozentāls-seura. Vuosikirja 2007. Keuruu: Otavan Kirjapaino Oy 2007, 19–22.

2008

Rets.: Muistoja Liivinrannasta. Liivin kieltä Ruotsista. Kerännyt Julius Mägistē. Suomentanut ja julkaissut Anneli Honko, Helsinki 2006 (MSFOu 250). 195 S. – *Linguistica Uralica* XLIV/3 2008, 214–217. [Saksa k.]

Rets.: Uus valimik Julius Mägistē kogutud liivi tekste. Mägistē, J. Muistoja Liivinrannasta. Liivin kieltä Ruotsista. Kerännyt Julius Mägistē. SUST 250. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 2006. 195 lk. – Keel ja Kirjandus 2008/7, 563–565.

Balttilaisten kielten tutkimuksen historiaa Suomessa ja Virossa. – Välähdyksiä Latvian ja Suomen suhteista. Toim. Marjo Mela. Keuruu: Rozentāls-seura 2008, 155–164.

Sada latti ehk keeleprobleemidki on meil lõunanaabritega ühised. – Häädemeeste Elu 2 (38). Häädemeeste: Kasvandik 2008, 32–34.

Minu Riia. – Sinu, minu ja meie Riia. Koost. Livia Viitol ja Karl Kello. Tartu: Vanemuise Selts 2008, 341–347.

2009

Sõna sõlmed. Etümoloogilisi märkmeid *üsked* jt. 'tuulamata vili' kohta. – H. Neetari juubelikogumik. Kodukeel ja keele kodu / Home language and the home of a language. Toimetajad / Editors Kallasmaa, Marja; Oja, Vilja. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2009, 273–285. (Eesti Keele Instituudi toimetised 13.)

Rets.: Läti-Eesti uurijate ühiskogumik – teretulnud algatus. Common Roots of the Latvian and Estonian Literary Languages. Kristiina Ross, Pēteris Vanags (eds.). Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2008. 377 lk. – Keel ja Kirjandus 2009/1, 68–70.

Rets.: Eesti isikunimed Läänemeremaade rahvaste kontekstis. Pauls Balodis. Latviešu personvārdu etimoloģiskās semantikas teorētiskais modelis un tā realizācija. Theoretical model of the etymological semantics of Latvian personal names and its realization. Promocijas darba kopsavilkums filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozares baltu valodniecības apakšnozarē. Rīga 2008. 140 lk. – Keel ja Kirjandus 2009/4, 297–300.

Mesilassülem – kas sületäis mesilasi? – Keel ja Kirjandus 2009/5, 369–376.

rend ja *laud*. Kisklauast söögilauaks. – Keel ja Kirjandus 2009/10, 779–784.

Rets.: Aabitsal on aja nägu. Juris Cibuļs. Latgaliešu ābece 1768–2008. [Rīga]: Zinātne 2009, 175 lk. – Keel ja Kirjandus 2009/12, 956–958.

О происхождении эст. (*mesilas*)*sülem* 'пчелиный рой' и *kosal* 'повешенный на дерево улей'. – Linguistica Uralica 45/1 2009, 1–8.

Itämerensuomi *versus* Latvia. – Karjalasta Latviaan. Suomen lähialueiden kielten opetuksesta. Toim. M. Mela ja L. Vaba. Keuruu: Suomi toisena kielenä -opettajat ry 2009, 8–10.

Lähisukukielen opettamisesta. – Karjalasta Latviaan. Suomen lähialueiden kielten opetuksesta. Toim. M. Mela ja L. Vaba. Keuruu: Suomi toisena kielenä -opettajat ry 2009, 11–18.

Arvo Eegi mälestuseks. – Häädemeeste Elu 2 (40). Häädemeeste: Kasvandik 2009, 54–55.

2010

Viron *ätse-* ja *ätsa-* sekä *ärtse-* ja *ärtsa-*kantaiset kasvinnimet sekä fluktuoiva *r*. – Sanoista kirjakieliin. Juhlakirja Kaisa Häkkiselle 17. marraskuuta 2010. Helsinki 2010, 359–370. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 259.)

Kādi vārdi latviešu meteoroloģijas leksikā ir cēlušies no Baltijas jūras somu valodām un otrādi. Ejot Benitas Laumanes pēdās. – Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis A daļa, 64. sēj. 2010/3–4, 74–79.

Eestlased ja eesti keel Lātis. Liepna ja Balvi Eesti siirdlaskonna tekke-, arengu- ja hääbumislugu ühe suguvõsa perepärимuste põhjal. – Eestlased ja eesti keel välismaal. Koost. ja toim. Kristiina Praakli ja Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2010, 361–380.

Rets.: Pauls Balodis. Latviešu personvārdu etimoloģiskās semantikas teorētiskais modelis un tā realizācija. Theoretical model of the etymological semantics of Latvian personal names and its realization. Promocijas darba kopsavilkums filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozares baltu valodniecības apakšnozarē. Rīga 2008. 140 lk. – *Linguistica Uralica* XLVI/1 2010, 56–59. [Saksa k.]

Rets.: Rogier Blokland The Russian loanwords in literary Estonian, Wiesbaden 2009 (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Bd. 78). 498 S. – *Linguistica Uralica* XLVI/4 2010, 297–303. [Saksa k.]

Rets.: Tuhandeaastase keelekontakti lugu. Rogier Blokland *The Russian loanwords in Literary Estonian*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Bd 78. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2009. 498 lk. – Keel ja Kirjandus 2010/7, 548–552.

Tõnu Karma 85: meie mees Riias. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55 2009. Tallinn 2010, 271–275.

Language contacts between Baltic and Baltic-Finnic languages – an exhausted issue in linguistic research? – Congressus XI. Internationalis Fenno-Ugristarum. Piliscsaba, 9.–14.VIII.2010. Pars III. Summaria acroasium in symposiis factarum. Piliscsaba 2010, 47.

2011

Kuidas läti-eesti keelekontakt on mõjutanud eesti murdekeele grammatikat ja sõnamoodustust. – Emakeele Seltsi aastaraamat 56 2010. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus 2011, 204–246.

Balti laenude uurimine avab meie kauget minevikku. – Keel ja Kirjandus 2011/10, 734–763.

Language Contacts Between Baltic and Finnic Languages – an Exhausted Issue in Linguistic Research? – Congressus XI. Internationalis Fenno-Ugristarum. Piliscsaba, 9.–14. VIII. 2010. Pars VI. Redegunt Sándor Csúcs jt. Dissertationes symposiorum ad linguisticam. Piliscsaba: Reguly Társaság 2011, 44–52.

Rets.: Eberhard Winkler, Karl Pajusalu. *Salis-livisches Wörterbuch*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2009. 272 S. (Linguistica Uralica. Supplementary Series / Volume 3.) – Baltu filoloogija. Baltu valodniecības žurnāls. Journal of Baltic Linguistics. Rakstu krājums. Rīga XX/1 2011, 102–111. [Lāti k.]

2012

Kura kaja liivi keeles. – Pühendusteos emeriitprofessor Mati Hindi 75. sünnipäevaks. Koost. ja toim. Reili Argus, Annika Hussar ja Tiina Rüütmaa. Tallinn 2012, 177–202. (Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised / Publications of the Institute of Estonian Language and Culture 14.)

Ühest intrigeerivast eesti linnunimetusest: *rahe*. – Lapponicae investigationes et uralicae. Festschrift zum 65. Geburtstag von Lars-Gunnar Larsson. Herausgegeben von Eberhard Winkler, Hans-Hermann Bartens und Cornelius Hasselblatt. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Bd. 82.) Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2012, 243–247.

Rets.: Eberhard Winkler, Karl Pajusalu. *Salis-livisches Wörterbuch*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2009. 272 S. (Linguistica Uralica. Supplementary Series / Volume 3.) – Linguistica Uralica 48/1 2012, 68–74. [Saksa k.]

vagel – kas etümoloogiline umbsõlm? – Keel ja Kirjandus 2012/3, 202–211.

Rets.: Eestlane otsib Lätimaal eestlast. Hannes Korjus. Lätimaal eestlasi otsimas. Kadmiirell 2011. 198 lk. – Keel ja Kirjandus 2012/6, 459–462.

Rets.: Kõigekülgne kogumik liivi kultuurist ja keelest. Liivlased. Ajalugu, keel ja kultuur. Koost. ja toim. Renāte Blumberga, Tapio Mäkeläinen ja Karl Pajusalu. Tallinn 2011: Eesti Keele Sihtasutus. – Keel ja Kirjandus 2012/7, 549–556.

2013

Need tüütud putukad. – Keelemees Raimo Raag 60. 20.08.2013. Toim. Tiina Söderman. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2013, 105–128. (Eesti Keele Instituudi toimetised 15.)

Rets.: Liivlased. Ajalugu, keel ja kultuur. Koost. ja toim. Renāte Blumberga, Tapio Mäkeläinen ja Karl Pajusalu. Tallinn 2011: Eesti Keele Sihtasutus. 436 S. – *Linguistica Uralica* 49/1 2013, 54–61. [Saksa k.]

Kiriusutelu Jüri Viikbergiga. – Keel ja Kirjandus 2013/11, 851–854.

Kolga, Margus, Igor Tõnurist, Lembit Vaba, Jüri Viikberg. The Red Book of the Peoples of the Russian Empire. [Võrguteavik.] Tallinn: Toomas Niimann: Eesti Digi-
raamatute Keskus 2013.

2014

Curonian Linguistic Elements in Livonian. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics (ESUKA – JEFUL) 2014, Vol 5, No 1, 173–191.

Über eine mögliche baltische Herkunft von est. *varn*, fi. *vaarna*. – *Linguistica Uralica* 50/1 2014, 20–28.

Rets.: Etnolingvistiline mereraamat. Benita Laumane. Jūra latviešu valodā un folklorā: etnolingvistiskais aspekts. Liepājas Universitāte. Kurzemes Humanitārais institūts. Liepāja 2013. 403 lk. – Keel ja Kirjandus 2014/1, 67–71.

Levik kui etümoloogiline kriteerium (eeskätt eesti sõnavara näitel). Areal distribution as an etymological criterion (mainly on the example of Estonian lexis). – Keel ja Kirjandus 2014/ 8–9, 700–707.

Mari Mets, Anu Haak, Triin Iva, Grethe Juhkason, Mervi Kalmus, Miina Norvik, Karl Pajusalu, Pire Teras, Tuuli Tuisk, Lembit Vaba. Eesti murded IX. Lõunaeeesti keelesaarte tekstid. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2014.

Mitmekihiline Setumaa. – Keel ja Kirjandus 2014/12, 911–926.

2015

Sarn ja *sarnane*. – Keel ja Kirjandus 2015/2, 111–117.

Über monophthongische Substitute baltischer *resp.* lettischer Diphthonge in süd-estnischen Lehnwörtern. – *Linguistica Uralica* 51/1 2015, 21–27.